DERVIŠ TAFRO

IZ ISTORIJE ZAŠTITE SPOMENIKA KULTURE U BOSNI I HERCEGOVINI DO OSLOBOĐENJA 1945.

Kao i sve napredne ideje u svijetu morala je i ideja o zaštiti spomenika kulture sa mnogo teškoća da utire sebi put do pobjede tako da se i u najkulturnijim zemljama Evrope sa znatnim zakašnjenjem, ponajviše istom u 19. vijeku, pristupilo sistematskoj, na modernim principima zasnovanoj i prema određenim pravnim propisima organizovanoj zaštiti toga dragocjenog kulturnog blaga. Nije onda čudo da se u Bosni i Hercegovini, koja je sve do oslobođenja 1945 živjela u nepovoljnim društvenim i političkim prilikama i na niskom kulturnom nivou, počelo sa sistematskim radom na zaštiti spomenika tek poslije pobjede u oslobodilačkom ratu kada su kod nas stvoreni povoljniji opšti uslovi za uspješan rad na svim sektorima javnog i kulturnog života pa i na polju zaštite spomenika kulture.

U onim našim zemljama koje su već od ranije sačinjavali sastavni dio bivše Austrougarske Monarhije (Hrvatska i Slavonija, Dalmacija, Slovenija) bilo je nešto više organizovanog rada na zaštiti spomenika dok je u ostalim našim pokrajinama, pa i u Bosni i Hercegovini, taj rad bio, ukoliko ga je uopšte i bilo, mršav i nesistematski.[1]

Ipak bi bilo pogrešno smatrati da i u Bosni i Hercegovini, kako od strane pojedinaca tako i državnih ustanova, nije bilo ozbiljnijih pokušaja da se nešto učini u tom pogledu. Razumije se da ni rezultati takvih nastojanja, makar bili i dosta skromni, nisu izostali. O tome postoje podaci u arhivi Zemaljskog muzeja u Sarajevu, a ima ih i u Državnom arhivu za Bosnu i Hercegovinu i drugdje. No pošto jedan dio muzejske arhive nije sačuvan, a Državni arhiv (opšti dio) nije još mogao biti osposobljen za naučno-istraživački rad, to se u ovom članku nije mogao dati cjelovit pregled istorije zaštite spomenika u Bosni i Hercegovini, pa ga treba smatrati samo jednim prilogom za tu istoriju.

TURSKO DOBA

Sve do pred kraj turske vladavine nije ostalo nikakva traga o bilo kakvom radu na zaštiti spomenika kulture u Bosni i Hercegovini, izuzimajući objekte koji su služili za praktične svrhe (stanbene zgrade, hamami, džamije, crkve, utvrđenja, mostovi itd.). Dakle, spomenici iz turske epohe, koji su u Bosni i Hercegovini najmnogobrojniji, služili su svojoj prvobitnoj namjeni i oni su održavani u dobrom stanju, dok ni za spomenike iz daleke prošlosti nije bilo neke naročite opasnosti, pošto su, većinom, mirno počivali u krilu »majčice« zemlje. Jedino bi pri oranju ili kopanju slučajno izbio na površinu pokoji materijalni ostatak iz davnih vremena, ponekad i pokoji komad pa i cijeli ćup starog novca ili nakita.

Pošto naši zaostali ljudi nisu znali cijeniti kulturnoistorisku vrijednost ovih nalaza nisu ih ni čuvali, nego su ih u bescijenje prodavali pa i poklanjali »pohlepnim inostrancima«, kako to veli nas poznati rodoljub i književnik I. Fr. Jukić u »Molbi«, koja je otštampana na kraju I. sveske njegova časopisa »Bosanski prijatelj« iz godine 1850.[2]

Stoga Jukić moli sve »domorodce« da u njegovo ime otkupljuju stare novce, pečate, kamenje itd., a on će sve te stvari platiti »gotovinom koliko svaki drugi inostranac, ako ne još bolje«. On je

[1] O tome vidi raspravu profesora Stelea pod naslovom: »Spomeniško varstvo v Jugoslaviji« koja je objavljena u Jugoslavenskom istoriskom časopisu za godinu 1935 i 1936. — O zaštitnoj službi u novoj Jugoslaviji govori se u članku Radivoja Ljubinkovića koji je pod naslovom: »Stanje i problemi zaštitne službe u FNRJ« objavljen u Zborniku zaštite spomenika kulture, sveska I, godina 1950, gdje je u početku članka iznesen i kratak istorijat zaštite u našim zemljama prije i poslije oslobođenja 1945.

2 Bosanski prijatelj, časopis saderžavajući potriebite koristne i zabavne stvari, urednik I. F. Jukić-Banjalučanin, svezak I., 1850,

ovom zbirkom želio »metnuti početak Bosanskom muzeju, ako li to ne mogne biti, to ću nastojati da moje ovo starinsko blago dođe u slavjanske ruke, koje neće s njime tergovati, već ga dobru općenom odrediti«. U toj molbi Jukić navodi kako. je pokojni župnik fra Andrija Sunarić kupio za 2 groša jedan kamenčić iz prstena i poklonio ga francuskom konzulu Davidu,[3] koji ga je prodao za pola miliona franaka, dok je biskup Miletić više stotina zlatnih, srebrenih i tučanih novaca »gerčkih, rimskih i slavenskih, dragog kamenja itd., koje je više od miliona vrijedilo«, poslao madžarskom Konziliju. »... i naši Bošnjaci što god najdu inostrancim rado poklanjaju, a slavjanskim muzejima u Pragu, Biogradu i Zagrebu ni mangure«.[4]

No da je u to doba i u samom narodu bilo razumijevanja za važnije kulturnoistoriske spomenike, vidi se iz mazbate (zapisnika) Vilajetske skupštine[5] u Sarajevu iz godine 1870, koja je izašla u službenom listu »Bosna«[6] a prema kojoj hercegovački zastupnici traže da se dozvoli gradnja još jednog mosta preko Neretve u Mostaru, kako bi se rasteretio i sačuvao stari istoriski most preko koga se obavlja cjelokupan saobraćaj između oba dijela grada sa jedne i druge strane Neretve. U mazbati se, između ostaloga, navodi: »Među zahtjevima od zastupnika hercegovačkog sandžaka, ovogodišnjoj vilajetskoj skupštini podnešenijem, nalazi se i taj da se dopusti načiniti još jedan most na rijeci Neretvi, tekućoj kroz sredinu varoši Mostara. Obje polovine ove varoši veže jedan stari most, koji je u starom vremenu načinjen i koji prikazuje visoki stepen starinske umjetnosti u građenju«. Pošto su zastupnici izjavili da bi se i u narodu moglo za tu svrhu prikupiti nešto materijalnih sredstava, zaključilo se »da se mutesarifu hercegovačkog sandžaka od strane vilajetske vlade da nalog da načini predračun ovoga mosta i da protokol ovamo pošalje i da javi koliko će se novaca dati od strane naroda i koliko iz kase i da se sve to odmah ministarstvu unutrašnjih poslova javi«.

Da je stvar sa izgradnjom novoga mosta ozbiljno shvaćena dokazuje to što je uskoro nabavljena željezna konstrukcija za most te se otpočelo sa njegovim podizanjem na onome mjestu gdje se danas nalazi betonski most kod hotela »Neretva«. Ali ustanak od 1875 prekinuo je dalji rad, pa je most dovršen poslije okupacije (1882).[7]

Mirom u Parizu od godine 1856 primljena je Turska u evropsku zajednicu država, pošto je nešto prije toga objavljen sultanov manifest »Hatihumajun« od 18 februara 1856, kojim se uvodi potpuna vjerska ravnopravnost u turskoj carevini te prema kome treba da prestane svako favorizovanje pripadnika muslimanske vjere u sultanovoj državi.

Zbog toga je Turska nastojala da se i unutrašnjom upravom približi ostalim evropskim državama. A kako je u Evropi toga doba ideja o zaštiti spomenika kulture bila odnijela potpunu pobjedu te su gotovo u svim evropskim državama donošeni zakonski propisi o zaštiti (u Francuskoj 1834, u Pruskoj 1843, Austriji 1873, Rusiji 1859 itd.), to je i u Turskoj objavljeno Pismo velikog vezira od 21 džemazul-ahara 1291 (23 jula 1874) u kome se naređuje državnim službenicima da se »zauzmu« za čuvanje istoriskih spomenika.[8]

Među ostalim, u pismu se kaže i ovo: »Pošto se je čulo, da se od strane pojedinih žitelja kvare starinski spomenici, to jest da se kamenje iz zidova starinskijeh tvrdinja i drugijeh zgrada kao i ploče s nadpisima vade i razbijaju, a često i u krečnicama sagorijevaju, i da tome mjestni činovnici na put ne staju i pošto se ovakvo postupanje za uputno ne uviđa, to po zaključku ministarstva prosvjete naređuje se da se u buduće svijem činovnicima u dužnost stavi, da sve spomenike, nalazeće se u starim i znatnim mjestima, kao što su tvrdinje i druge zgrade, čuvaju i da ne dopuštaju kamenje vaditi, razbijati itd.« Na kraju naređuje se Vilajetskoj vladi »da građanskim činovnicima u podružnom Vam vilajetu narediti izvolite da se za čuvanje starinskijeh i za istoriju služećijeh spomenika zauzmu«.

Već iz samog pisma se vidi da ni oni koji su ovu naredbu pisali nisu baš mnogo znali šta su spomenici kulture, a još manje o principima njihove zaštite. Tim manje su o tome znali činovnici, kojima je stavljeno u dužnost da tu naredbu u praksi primjenjuju. Zato ova naredba nije bila ni od kakve koristi po zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine. Uostalom, na nju se uskoro sasvim zaboravilo u vrtlogu burnih događaja za vrijeme ustanka raje i okupacije zemlje od strane austrougarske vojske (1875—1878).

[3] David, francuski konzul u Travniku 1807—1814.

[4] Mangura, turski bakreni novac, kovan u Sarajevu godine 1689 za vrijeme velike privredne krize u Bosni (Ć. Truhelka: Zanimiv turski novac kovan u Sarajevu, Glasnik Z. M. 1889, str. 57).

[5] Prema ustavu od 1865, koji je u Turskoj proveo veliki vezir Fuad-paša, Bosna i Hercegovina sa Novopazarskim Sandžakom dijelila se na 7 okružja. Svako okružje biralo je po 3 zastupnika (2 muslimana i 1 krišćanina) u »Medžlisi Kebir« (Vilajetska skupština), koja se sastajala jedanput godišnje i imala savjetodavni karakter.

[6] Službeni list »Bosna« izlazio je u Sarajevu na turskom i srpsko-hrvatskom jeziku, sedmično po jedanput, od 1866-1878 godine. Pomenuta mazbata štampana je u 206 broju »Bosne« od 30 safera 1287 (19 1 31 maja 1870).

[7] Luka Grđić Bjelokosić, Mostar nekad i sad, Beograd 1901. (Za ovaj podatak zahvaljujem Harni Ajkiću iz Mostara).

[8] Ovo Pismo objavljeno je u 432. broju »Bosne« od 24 šabana 1291 (23 septembra 1874).

VRIJEME AUSTROUGARSKE UPRAVE

Okupacija Bosne i Hercegovine od strane Austro-ugarske imala je vrlo štetne posljedice za kulturnoistoriske spomenike ovih zemalja, naročito za pokretne spomenike kulture. Kako je poznato, tada su došli u Bosnu strani činovnici, oficiri, trgovci, mehandžije itd. njemačke, mađarske, češke i poljske narodnosti, a dolazio je i priličan broj izletnika iz Austro-Ugarske i drugih evropskih zemalja, za koje je Bosna pretstavljala egzotičnu zemlju, punu najraznovrsnijih atrakcija, a koju je ranije bilo otežano posjećivati zbog nepovjerenja domaćeg stanovništva prema strancima.

Svi ovi stranci jagmili su se za predmete umjetničke vrijednosti, naročito one orijantalnog karaktera, i masovno su ih odnosili iz zemlje. Tada su se i strani muzeji živo zainteresovali za naše spomenike te su nastojali da za svoje zbirke dobiju što više predmeta iz naše zemlje kao, na pr., Dvorski muzej u Beču, Narodni muzej u Budimpešti i dr.[9] Ovo pljačkanje naših spomenika, prvenstveno pokretnih spomenika iz turskog doba, išlo je tako daleko da je to bio glavni razlog što Zemaljski muzej godine 1910 nije mogao učestvovati na izložbi muslimanske umjetnosti u Minhenu.[10] Naročito omiljeni predmet pljačke bilo je starinsko oružje svih vrsta koje je kao ratni trofeji raznošeno po svim zemljama tadanje dvojne monarhije.[11]

Iako su tada najviše stradali naši pokretni spomenici, nisu se baš mnogo štedjeli ni nepokretni. Pri regulaciji gradova nije se vodilo računa o tradiciji bosanske građevne umjetnosti, nego su demolirani stari i interesantni objekti, pa i pojedini cijeli blokovi takvih objekata, da bi se mjesto njih podigle neukusne građevine u raznim tuđinskim, često i nakaradnim stilovima, koje su unosile nesklad u harmoničnu cjelinu starobosanskih gradova. Tako je, na pr., potpuno prepravljena Gazi-Isabegova banja u Sarajevu koja je poticala iz 15. vijeka, porušen najljepši sarajevski most »Careva ćuprija«,[12] stari sebilj na Baščaršiji itd.[13]

Veliko interesovanje sa svih strana za bosanske starine potaklo je i okupatorsku birokratiju da obrati više pažnje na naše spomenike koji bi, prikupljeni i izloženi u muzejskim zbirkama, dokumentovali kulturnu misiju okupatora u našim krajevima. Tada je pokrenuta ideja o osnivanju jednog društva koje bi izvršilo pripreme za otvaranje muzeja.

Poziv dr Julija Makanca za upis u članstvo društva štampan je u sarajevskom dnevnom listu »Bosnische Post«,[14] a u njemu se konstatuje da je mnogo vrijednih starina u toku vremena, a ponajviše za posljednjih 6 godina, za Bosnu i Hercegovinu izgubljeno, i to možda zauvijek. Da bi se spasio bar ono što je još preostalo, potrebno je osnovati muzej, gdje bi se prikupljali i čuvali kulturnoistorijski spomenici, koji treba da daju jasnu sliku prošlosti ovih zemalja.

Tako je godine 1884 osnovano Muzejsko društvo, u čiji statut je, između ostaloga, unesen i taj zadatak »da prouči u zemlji nalazeće se spomenike svake vrste i svakog doba i da se stara za koliko je moguće očuvanje istih«. U tu svrhu izvršiće se »slikanje sviju spomenika, umjetničkih gradnja, skulptura, bojadisanih slika i sitnih umjetnosti; pobilježiće se isti spomenici od kompetentnih strukovnjaka; istraživače se stanje umjetnina u svrhu namjeravanih pregrađivanja, popravaka i rušenja, kroz koje bi spomenici mogli biti oštećeni ili u njihovom opstanku otegoćeni; podnosiće se izvještaji odnosno predlozi zemaljskoj vladi, da ista preduzme shodne mjere za uzdržavanje tih spomenika, odnosno kako bi se spriječilo iznašanje takvijeh ili umjetničkijeh predmeta u inozemstvo«.[15]

Kako se vidi, u statut Muzejskog društva unesen je znatan broj zadataka koje su danas dužni da vrše organi zaštite (zavodi za zaštitu spomenika kulture). A kada je 1. februara 1888 godine otvoren Zemaljski muzej kao državna ustanova, prešli su na njega svi zadaci koje je imalo ranije Muzejsko društvo, pa i briga o zaštiti spomenika kulture. Tako će ubuduće Zemaljski muzej, pored svoje glavne, čisto muzejske funkcije, uzgredno vršiti i funkciju organa zaštite spomenika, makar i u vrlo ograničenom obimu.

Kao državna ustanova, kojoj je u početku stajao na čelu kao direktor jedan visoki upravni funkcioner Zemaljske vlade,[16] muzej je u svom

[9] Vladimir Ćorović, Naučni rad Zemaljskog muzeja,, Gl. Z. m., 1914, str. 4.

[10] U pismu muzejske uprave br. 142 od 16. III. 1910 Hansu Stegemann-u, direktoru Bavarskog nacionalnog muzeja, koji je organizovao izložbu, veli se da je većina spomenika muslimanske kulture odnesena iz Bosne prvih godina poslije okupacije, zato Zemaljski muzej ne može da učestvuje na pomenutoj izložbi. (Arhiva Z. m. god. 1910).

[11] Da su odnošeni i stari topovi iz naših gradova, vidi se iz dopisa muzejske uprave br. 572 od 12. V. 1897, u kome se od C. i K. vojnog muzeja u Beču traže fotografije od 3 topa, koji su odneseni iz livanjske tvrđave i predati tome muzeju. Topovi su bili austriskog porijekla. Dva od njih lijevao je majstor Gregorije Loeffler (jedan 1550, drugi 1558) dok je na trećem zabilježeno: »Merten Hilger von Freibergk goss mich 1579« (Arhiva Z. m. godina 1897).

[12] Mjesto ove ćuprije podignuta nešto poviše uz Miljacku današnja Careva ćuprija, kasnije nazvana Žerajića most.

[13] Vidi dopis muzejske uprave Zemaljskoj vladi br. 179 od 24. februara 1014 (Arkiva Z. m. godina 1914).

[14] Poziv objavljen u listu »Bosnische Post« od 20. IX. 1884, ponovo izašao u 217. broju istog lista od 21. IX. 1909.

[15] Glasnik Z. m., 1914., str. 4 i 5.

[16] Kosta Herman, vladin savjetnik, obavljao je dužnost direktora Zem. muzeja od njegova osnutka do 1904 godine.

radu imao jaku podršku cjelokupnog upravno-političkog aparata i to je znatno pridonjelo njegovom uspjehu.

Da bi se prikupili predmeti za muzejske zbirke nekoliko vrsnih muzejskih stručnjaka i vanjskih saradnika preduzimali su opsežna rekognosciranja Bosne i Hercegovine i vršili mnogobrojna arheološka iskopavanja. Rezultati ovih istraživanja objavljivani su u Glasniku Zemaljskog muzeja koji je počeo izlaziti godine 1889. Pored pokretnih spomenika prikupljeni su podaci i o nepokretnim kulturnoistoriskim spomenicima i publikovani u Glasniku i Nadi[17] zajedno sa njihovim fotografijama i crtežima.[18]

Na osnovu vlastitih bilježaka prilikom mnogobrojnih obilazaka terena koje je vršio kao rudarski stručnjak, zatim prema podacima koje mu je stavila na raspolaganje Zemaljska vlada, te na osnovu podataka u literaturi, izradio ie Vaclav Radimski Arheološki leksikon mjesta u Bosni i Hercegovini koji je dovršen 1893, a koji abecednim redom sadrži sva mjesta u Bosni i Hercegovini gdje su se do 1893 našli arheološki predmeti, bilo pokretni bilo nepokretni. Originalni rukopis ovoga leksikona na njemačkom jeziku nalazi se u kartoteci Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti za Bosnu i Hercegovinu te je kao vrlo važan izvor korisno poslužio Zavodu prilikom izrade privremene evidencije spomenika kulture Bosne i Hercegovine, premda su otada nastupile znatne promjene njihovog stanja.

Osim rada stručnjaka na pronalaženju spomenika kulture, preduzimane su u tu svrhu i šire akcije u kojima su bili angažovani obrazovaniji pojedinci koji su imali veze s terenom. Tako su na osnovu jednog raspisa Zemaljske vlade godine 1897 poslata štampana »Pitanja za sabiranje historičko-topografskog gradiva« učiteljima, svještenicima, lugarima itd., prema kojima je na za to određenim praznim listovima trebalo dati podatke, među ostalim i o gromilama, grobljima, starim gradovima, džamijama i tekijama, starim cestama i putevima, starim mostovima, starim crkvama i manastirima, ukoliko takvih objekata ima u krajevima gdje su boravila odnosna lica. Jedan dio ovih izvještaja, koji su od vrlo različite vrijednosti, nalazi se danas u biblioteci Zemaljskog muzeja.

Da bi se mogla ustanoviti mreža rimskih puteva u Bosni i Hercegovini, Zemaljska vlada je 1901 uputila raspis svim kotarskim pretstojnicima u kome im se naređuje da se pomoću muhtara, knezova i drugih ljudi od povjerenja iznalaze lokaliteti, gdje se pojavljuju ostaci rimskih građevina kao što su ostaci rimske cigle, veliko tesano kamenje, kamenje sa natpisom ili kamene skulpture (dijelovi stupova, kapitela, sarkofaga), nadalje ostaci zidova sa malterom u kome ima komadića cigle itd., koja mjesta narod obično naziva crkvina, crkvište ili crkva.[19]

Na ovaj način stvorena je kakva takva privremena evidencija spomenika kulture koja je pretstavljala bazu za njihovu zaštitu. Zaštita je bila regulisana zakonskim propisima koji su bili sadržani u »Naredbi Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 27 juna 1892, br. 50.243/I o čuvanju historičkih spomenika, zatim o postupku sa starinama i drugim u historičkom i kulturno-historičkom pogledu znamenitim objektima«.

Na početku ove naredbe ističe se namjera Zemaljske vlade da se spomenici kulture održe u zemlji (Bosni i Hercegovini) i da se očuvaju od kvarenja, razbijanja i raznašanja, zbog čega se stavljaju pod nadzor Zemaljske vlade. Nepokretni spomenici kao i nadgrobno kamenje, kamenje s natpisima, stupovi, slikanje svake vrste, zidovi, temeljno kamenje itd. stoje pod neposrednim nadzorom političke vlasti i oni se nipošto ne smiju »odnašati, razvaljivati ili preinačavati ni prenositi na drugo mjesto« bez posebne dozvole iste vlasti, dok je za izučavanje i ispitivanje zgrada i drugih nekretnina, grobova, gromila itd. kao i za iskapanja svake vrste potrebna naročita dozvola Zemaljske vlade. Izvažanje pokretnih spomenika iz Bosne i Hercegovine ovom Naredbom je zabranjeno, osim ako to, u izuzetnom slučaju, dozvoli Zemaljska vlada. Najposlije naredba stavlja u dužnost političkim vlastima »da nalaženju, održavanju i čuvanju gore označenih objekata obrate punu pažnju itd.«. Ovdje su predviđene i sankcije (globa od 5—500 forinti) protiv kršenja odredaba Naredbe, naročito onih kojima se zabranjuje izvoz.

Pada u oči da je u ovoj Naredbi, koja je kod tadašnjih stručnjaka važila kao uzor zakonskih propisa za zaštitu, glavna briga posvećena zabra-

[17] Časopis »Nada, pouci, zabavi i umjetnosti«, izdavan u Sarajevu 1895—1903.

[18] Tako su u Glasniku objavljeni, pored ostalih njihovih radova, i mnogobrojni članci o preistoriskim gromilama i gradinama, ostacima rimskih utvrda i drugih rimskih građevina od Vaclava Radimskog, Cire Truhelke, Vejsila Ćurčića i Franje Fiale. Pored toga u Glasniku je štampan i rad Cire Truhelke: Katakombe u Jajcu, IV, 57, zatim: Gazi Husrevbeg, njegov život i njegovo doba, XXIV, 91, dok su kao posebna izdanja objavljena njegova 2 djela: Naši gradovi i Kraljevski grad Jajce. Nadalje su u Glasniku štampani članci Đorđa Stratimirovića: Srednjevjekovno groblje kod Zgošće, III, 122, Grad Bobovac, III, 203, Grad Visoki, III, 220, Kraljevski dvori Sutjeske i Trstivnica, III, 318 i dr., zatim rad Sejfudina Kemure: Javne muslimanske građevine u Sarajevu, XX, 475; XXI, 533; XXII, 41, 209, 589; XXIII, 175, 391, 535. Od Koste Hermana izašli su članci: Cuprija u Višegradu, I. 79 i Hadžibegova kula u Hutovu, II, 165, a od Zaržickog Mirona: Varošica Ustikolina, III, 209 i Aladža džamija u Foči, III, 103. itd.

[19] Raspis br. 9200/IV od 30 januara 1901. Sličan raspis uputila je vlada i 1891 pod br. 67587 u kome se traže podaci o gradinama i starim kaldrmama. Ovi kao i drugi podaci stavljeni su na raspoloženje Vaclavu Radimskom pri izradi napred spomenutog leksikona.

ni uništavanja i raznošenja spomenika dok se o njihovoj konzervaciji uopšte ne govori. Ali što je još gore, ovdje nije predviđen ni organ zaštite, koji bi organizovao zaštitnu službu, vodio evidenciju o spomenicima na terenu i preduzimao mjere za njihovu pravnu i tehničku zaštitu. Zato su spomenici i dalje uništavani i raznošeni, a gradovi modernizovani i »uljepšavani«, uslijed čega su sve više gubili od svog originalnog karaktera i stvarne ljepote.

Zbog toga su se čuli ozbiljni prigovori od strane obrazovanijih ljudi koji su imali razumijevanja i srca za ovo dragocjeno narodno blago, čije je propadanje pretstavljalo nenadoknadivu štetu za našu narodnu kulturu. Čak i široke mase po našim gradovima negodovale su zbog nestajanja starinskih objekata vezanih za bližu i dalju istoriju tih gradova.

Kada je 1910 uveden u zemlji ustav sa saborom, pokrenuta je među narodnim zastupnicima akcija da se jednom rezolucijom Sabora vlada obaveže da obrati veću pažnju zaštiti spomenika nego što je to dotada činila. Tako je na 84. sjednici Bosansko-hercegovačkog sabora od 1. aprila 1911 usvojena rezolucija narodnog zastupnika Josipa Vancaša i drugova koja se odnosi na zaštitu kulturnoistoriskih spomenika u Bosni i Hercegovini.

U toj rezoluciji sadržana su, uglavnom, ova četiri zahtjeva: da se građevni i drugi spomenici kulturnoistoriske vrijednosti popišu i stave pod zakonsku zaštitu; da se ustanovi naročiti stručni organ koji bi vodio brigu o zaštiti ovih spomenika; da se izrade tehnički snimci važnijih spomenika i da se objelodane; da se građevnim i poreskim olakšicama stimuliše regeneracija starobosanskih građevnih oblika i recepcija bosanskih arhitetkonskih elemenata u modernom građevinarstvu,[20] kako bi se bar koliko toliko sačuvao bosanski kolorit naših gradova koji je rezultat kulturnog razvitka naroda Bosne i Hercegovine.

Zemaljska vlada je u sjednici Sabora od 15 oktobra iste godine dala odgovor na ovu rezoluciju, u kome izražava svoje zadovoljstvo zbog donošenja rezolucije te izvještava da ona već preduzima mjere u cilju udovoljenia svim njenim zahtjevima.[21]

Budući da je Naredba o zaštiti iz godine 1892 bila preuska da bi mogla poslužiti kao zakonska podloga za sprovođenje u život svih zahtjeva rezolucije Bosansko-hercegovačkog sabora od 1. aprila 1911, to je trebalo pripremiti predlog novog savremenog zakona o zaštiti, koji bi odgovarao duhu vremena i opštem nastojanju u tadašnjoj Evropi da se spomenicima narodne prošlosti pruži što čvršća zakonska zaštita. Vlada je povjerila izradu nacrta toga predloga Zemaljskom muzeju, odnosno njegovu direktoru Ćiri Truhelki, kome je trebalo više od 2 godine za taj posao. Glavni razlog ovome zakašnjenju, kako se pravda autor, bio je taj što se u isto vrijeme, kad je donesena Vancaševa rezolucija, u francuskoj komori raspravljalo o novom zakonu o zaštiti spomenika Francuske i što je kratko vrijeme iza toga austriskoj »gospodskoj kući«« predložen zakonski projekat umrlog barona Hellferta o zaštiti spomenika, pa se čekalo na ozakonjenje tih projekata, kako bi se njihove odredbe mogle koristiti kod izrade nacrta, ukoliko odgovaraju našim prilikama. Nadalje je, veli autor, i egipatska vlada 1912 radila na novom projektu zakona o zaštiti spomenika pa se i na to čekalo.[22]

Premda ovaj nacrt nije ni došao pred Bosansko-hercegovački sabor, jer je uskoro poslije njegove izrade 1914 došlo do sarajevskog atentata sa svim kasnijim komplikacijama i izbijanjem svjetskog rata, mi ćemo se malo opširnije na njega osvrnuti, jer on pretsavlja, makar i u nacrtu, jedini zakonodavni akt o zaštiti spomenika u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave.[22]

Prema ovom nacrtu nadzor nad održavanjem i čuvanjem kulturnoistoriskih spomenika u Bosni i Hercegovini vrši Zemaljska vlada, a njihova zaštita povjerena je političkim vlastima, Savjetu za spomenike (Denkmalrat) i Zemaljskom muzeju.

Političke vlasti, uglavnom, vode brigu o pravilnoj primjeni zakonskih odredaba o zaštiti na terenu i vrše zakonske sankcije nad onima koji povrede te odredbe (Globa od 10—1000 kruna).

Savjet za spomenike vrši, na osnovu statuta, nadzor nad održavanjem istoriskih građevnih i drugih nepokretnih spomenika kao i spomenika prirode koji budu stavljeni pod zaštitu, brine se o njihovom čuvanju i preduzima sve potrebne mjere za njihovu zaštitu.

Zemaljskom muzeju se stavlja u zadatak naučno istraživanje Bosne i Hercegovine kao i čuvanje naučnog materijala do koga se došlo istraživanjem i iskapanjima.

Održavanje spomenika stavlja se u zadatak njihovim vlasnicima. Dužnost čuvanja i nepovredivosti važnijih nepokretnih spomenika, čije se stavljanje pod zaštitu bilježi u zemljišnim knjigama, prelazi i na eventualnog novog vlasnika.

Vlasnik mora prije preduzimanja ma kakvih radova na spomeniku pribaviti saglasnost Savjeta za spomenike koji će prethodno razmotriti detaljne planove radova, koje mu vlasnik podnese i dati odobrenje za njihovo izvođenje tek onda pošto se uvjerio da će radovi biti izvršeni u stilu odnosnog spomenika.

U svim slučajevima, gdje se radi o podizanju novogradnji u okolici spomenika javnog karak-

[20] Vidi akt br. 208 iz 1911 i br. 100 iz 1914 muzejske arhive kao i stenografske zapisnike Bosansko-hercegovačkog sabora za 1911 godinu.

[21] Ibidem.

[22] Arhiva muzeja, akt br. 100 od 31. I. 1914.

[23] Koncept ovoga nacrta, na njemačkom jeziku, nalazi se u muzejskoj arhivi pod br. 100 od 31 januara 1914.

tera, ne smije nadležni građevni organ dati dozvolu za gradnju dok Savjet za spomenike ne izjavi da se namjeravanom gradnjom neće umanjiti spomenička vrijednost odnosnog spomenika.

U nacrtu se poklanja naročita pažnja spomenicima prirode kao što su karakteristični geološki slojevi i formacije, morfološke pojave i predjeli sa rijetkom faunom i florom. U ovakvim predjelima, koji budu stavljeni pod zaštitu, ne smije se ništa graditi ni podizati što bi moglo krnjiti njihov prirodni karakter ili smetati njihovom prirodnom razvitku.

Uz nacrt zakona o zaštiti izrađen je i projekat statuta Savjeta za spomenike. Prema ovom projektu Savjet se sastoji od pretsjednika i 12 članova a dijeli se na tri otsjeka: arheološko-istoriski, građevni i otsjek za spomenike prirode.

Zemaljska će vlada, na predlog Savjeta za spomenike, postaviti u svakom srezu po jednog — a prema potrebi i više — povjerenika, koji će slati Savjetu izvještaje o spomenicima kulture u svojim srezovima i u svemu sarađivati sa Savjetom.

Funkcija pretsjednika, članova Savjeta i povjerenika je počasna i besplatna, ali u naročitim slučajevima može Zemaljska vlada zaslužnim članovima Savjeta dodijeliti nagradu ili kakav honorar.[24]

Kako se vidi, da je i ovakav zakon donesen, značio bi u ono doba velkii napredak u odnosu na Uredbu od 1892, premda ni on ne bi rješavao sva pitanja zaštite, prvenstveno pitanje konzervacije spomenika, koja se stavljala u isključivu dužnost vlasnika objekta bez obzira, da li on za to ima materijalne mogućnosti ili ne, zatim pitanje organizacije zaštitne službe sa različitim organima za zaštitu, čije kompetencije nisu tačno razgraničene itd.

Dakle, zaštita spomenika kulture u Bosni i Hercegovini kroz cijelo vrijeme austrougarske uprave vršena je na osnovu Uredbe od 1892 i svodila se ponajviše na preduzimanje administrativnih mjera u cilju te zaštite. Ovdje ću navesti nekoliko slučajeva intervencije vlasti, kada je nekim spomenicima prijetila opasnost od uništenja: Godine 1908 Gradska opština u Gradačcu zamolila je vladu za dozvolu da može kamene kvadre iz zidova starog grada upotrebiti za kaldrmisanje puteva, a vlada tu molbu dostavlja Muzeju na mišljenje i predlog. U odgovoru Muzej predlaže da se molba odbije uz napomenu da stari gradovi ne bi smjeli više da služe kao kameni majdani, kao što je to dosad često bio slučaj, usljed čega je znatan broj ovih spomenika iz doba samostalnosti Bosne uništen ili oštećen. Zbog toga je potrebno da se ubuduće svaki takav pokušaj energično suzbije.[25]

Isto tako Muzej traži da se odbije slična molba Gradske opštine u Tešnju kada je ova 1911. za™ molila vladu za dozvolu da obrušeno kamenje starog tešanjskog grada može upotrebiti za šoder.[26]

Da je Muzej i po vlastitoj inicijativi intervenisao kada je doznao da je koji spomenik ugrožen, vidi se iz dopisa, upućenog Zemaljskoj vladi, u kome se izvještava da preduzeće »Tunnelbau« drži u starom vrandučkom gradu veće količine eksploziva, usljed čega je ugrožen ovaj važan istoriski spomenik iz doba bosanskih kraljeva, pa je neophodno potrebno da se eksploziv udalji iz grada.[27]

Najposlije smatram da treba spomenuti i odgovor muzejske uprave na upit Zemaljske vlade iz 1916, da li je potrebno napuštene dijelove gradskih zidina sarajevske tvrđave i dalje održavati ili ne. U odgovoru se veli da su napušteni dijelovi gradskih zidina, gradske kapije i tabija III usko povezani sa istorijom grada Sarajeva i da su prisno srasli sa njegovim likom. Zato ih nipošto ne bi trebalo rušiti, nego narediti Gradskoj opštini da ih održava u dobrom stanju, tim prije što bi se kapije mogle i praktično upotrebiti kao policiske karaule.[28] Ovaj odgovor muzejske uprave ističem kao primjer pravilnog stava u pogledu održavanja starih gradova, tim više što još i danas ima shvatanja koja su oprečna ovakvom stavu.

Dok su, kako se vidi, dosta često preduzimane administrativne mjere za zaštitu spomenika, konzervatorskih mjera bilo je malo. Izuzetak čini briga oko konzervacije Mogorjela, koje je Karlo Pač smatrao za rimski kastel.[29]

Najprije je izvršeno otkopavanje ruševina, a 1908 prešlo se na njihovo konzerviranje pod nadzorom Karla Pača a prema projektu arhitekta Paržika i Ribarića.[80] Ovi stručnjaci bili su mišljenja da će se u uslovima hercegovačke klime zidovi najbolje očuvati ako se odozgo pokriju u tamošnjem kraju uobičajenim kamenim pločama. Na taj način izvedeni su u vremenu od 1908—1912 konzervatorski radovi na Mogorjelu uz godišnji izdatak od 2000 kruna koje je u svom budžetu obezbjeđivao Zemaljski muzej.

Da bi se ruševine zaštitile od vjetra, podizan je, uporedo sa konzervacijom zidova, i zaštitni pojas južne vegetacije koji je trebalo da služi i kao ugledni voćnjak za okolno stanovništvo.[31]

U neposrednoj blizini ruševina Mogorjela[32]

[24] Ibidem.

[25] Arhiva Zem. muzeja br. 450 od 30. IX. 1908.

[26] Na istom mjestu br. 233 od 24. juna 1911.

[27] Isto mjesto br. 620 od 19. juna 1914.

[28] Isto tamo br. 514 od 28. X. 1916.

[29] Karlo Pač, Zbirka rimskih i grčkih starina u bos.-herc. Zemalj. muzeju, Gl. Z. m., 1914, str. 159.

[30] Arhiva Z. m. br. 131 od 5. III. 1910. i br. 579 od 30. XI. 1910.

[31] Arhiva Z. m. br. 445 od 20. IX. 1911.

[32] Zemaljski muzej htio je ispitivanjem starijih seljaka iz okoline Mogorjela da ustanovi pravi naziv i porjeklo toga naziva. Svi anketirani seljaci izjavili su da se mjesto zove Mogorjelo, a takav naziv da potječe od mnogih požara (mnogo gorjeo).

država je sagradila kuću za čuvara puteva. Toga čuvara postavio je Zemaljski muzej ujedno i za honorarnog čuvara Mogorjela koji je u tom svojstvu ostao i pošto je bio penzionisan kao čuvar puteva.[33]

Da se ponešto radilo i na konzervaciji ruševina starih gradova, vidi se iz dopisa br. 101 od 18. II. 1910, u kome se najtoplije zagovara plan vlade o konzervaciji ruševina starih gradova Vranduka, Maglaja, Gradačca, Tešnja, Doboja, Sokoca, Ključa, Krupe, Ostrovice i Stjepan-grada kod Blagaja, dok se ne preporučuje restauracija grada Srebrenice (turskog grada) za koji se u planu predviđala svota od 5566.28 kruna, jer se taj objekat nalazio u dosta dobrom stanju a potiče iz kasnijeg vremena. Naprotiv bi trebalo konzervirati ruševine prave, srednjevjekovne Srebrenice, koje se nalaze nešto poviše od ovog turskog grada. Ovdje se ujedno preporučuje da se i sljedećih godina preduzimaju konzervatorski radovi na ostalim istoriskim gradovima kao što su Podzvizd, Vranograč, Bužim, Kladuša. Stijena, Visuć kod Donjeg Unca, Srebrnik, Soko (kod Gračanice), Dobor, Prozor, Ljubuški i Ključ (srez gatački).[34]

Da li je pomenuti plan o konzervaciji tih gradova ostvaren, ne može se ustanoviti, ali se iz akta Z. m. br. 300 od 30. VI. 1927. vidi da su ranije na nekim gradovima vršeni opravci kula, zidova i krovnih konstrukcija, da su zidovi podupirani itd. (Vranduk, Doboj, Tešanj, Srebrnik, Stjepan-grad itd.)

Najposlije bi se moglo spomenuti da se radilo i na zaštiti prirode utoliko što su izdavana naređenja da se ne uništavaju pojedini primjerci rijetkog drveća, a pred konac svoje uprave vlada se nosila i tom mišlju da pojedine predjele sa karakterističnom faunom i florom proglasi prirodnim zaštićenim parkovima.[35]

ZAŠTITA U STAROJ JUGOSLAVIJI

Iz prethodnog izlaganja vidi se da se ne može ni govoriti o nekoj zaštitnoj službi za vrijeme turske vladavine u Bosni i Hercegovini.

Austrougarski režim pokazao je dosta uspjeha u zaštiti spomenika, poglavito pokretnih, kojima je punio muzejske zbirke, i to ne iz ljubavi prema ovoj zemlji i njenom kulturnom nasljeđu, nego sa namjerom da se pred zapadnim svijetom pretstavi kao kulturni misionar na »divljem Balkanu«, kako bi ne samo opravdao svoj imperijalistički poduhvat protiv Bosne i Hercegovine nego i sondirao teren za dalje prodiranje na istok.[36]

Tim više začuđava činjenica da sa nacionalnim oslobođenjem 1918. nisu za spomenike kulture Bosne i Hercegovine nastupili nimalo bolji dani.

Poznato je da su ostali uzaludni pokušaji kako pojedinih istaknutih naučnika, tako i naučnih društava i ustanova stare Jugoslavije da se donese jedinstven zakon o zaštiti spomenika kulture koji bi važio za cijelu Jugoslaviju. Tako je u Bosni i Hercegovini u pogledu zaštite ostala i dalje na snazi ona Naredba od 1892, na koju se bilo potpuno zaboravilo. Ni odredbe u čl. 121. Zakona o šumama od 21. XII. 1929. te u čl. 24 i 25 Građevinskog zakona od 7. VII. 1931, kao i u Uredbi o nacionalnim parkovima od 12. V. 1938, koje su bar u skučenom obimu mogle biti od koristi za zaštitu spomenika, nije niko respektovao, pošto nije bilo organa za zaštitu koji bi vodio brigu o pravilnoj primjeni tih odredaba na terenu.[37]

Jedino se, valjda po tradiciji, Zemaljski muzej osjećao pozvan da, pored svojih redovnih poslova, uzgred nešto učini i za zaštitu spomenika kulture na terenu. Ali premda se u predlog budžeta stalno unosila stavka za konzervatorske radove na važnijim spomenicima kulture, krediti nisu odobra-

[33] Kuća služi i danas kao stan čuvara Mogorjela.

[34] Odgovor na akt Zemaljske vlade br. 16.022 iz 1910 godine u arhivi Z. muzeja.

[35] Dopisom br. 213.022 od 8. VI. 1918. vlada naređuje direkciji Muzeja da kustos Otmar Reiser podrobno ispita (u botaničkom i zoološkom pogledu) Bukovi Do između sela Graca i Krstinje, u tadanjem ljubinskom srezu, i da predloži na koji bi se način ovaj predio mogao održavati kao prirodni zaštićeni park (Arhiva Z. m. pod brojem 498 od 14. VI. 1918).

[36] Ovo je činjenica koju niko ne može poreći i pored toga što je među stručnjacima Muzeja i njegovim saradnicima bilo ljudi koji su radili iz ljubavi prema svom poslu i iskreno nastojali da se naši spomenici sačuvaju od propadanja i raznošenja.

[37] Da su pomenute zakonske odredbe mogle biti korisne za zaštitu, da je postojao organ koji bi vodio brigu o spomenicima, vidi se iz dopisa sreskog načelstva u Gacku, kojim se obraća Zemaljskom muzeju, a u kome se između ostalog veli: »Na temelju § 121 Zakona o šumama izdalo je Ministarstvo šuma i rudnika Naredbu br. 23.792 od 20. VII. 1930. glede čuvanja i održavanja predmeta istoriske, naučne i umjetničke vrijednosti. Prema tome naređenju imaju se predmeti koji po mišljenju nadležnih institucija imaju spomeničku vrijednost na predlog tih institucija ili po službenoj dužnosti za takove proglasiti i propisati mjere za njihovo očuvanje«. U smislu toga zakonskog propisa Sresko načelstvo pita da li se takvim objektima imaju smatrati grob Smailage Čengića, nedaleko Avtovca i grad »Kralja« Sandalja, u selu Ključu (Dopis br. 12177/30 od 16. X. 1930). Na ovo pitanje odgovorila je direkcija Muzeja pozitivno i dala opširnije upute da se imaju čuvati ne samo pomenuta dva objekta nego i sve starine i lokaliteti sa nazivom gradina, gradac, gradište, crkvina, crvište, varoš, varošište, čaršija i uopšte sve ono po čemu se može zaključiti da su tu nekad ljudi stanovali itd. (Dopis br. 748/30 od 27. X. 1930). Na ovaj dopis odgovara Sresko načelstvo u Gacku pod br. 13.177/30 da je prepis uputstava Muzeja dostavljen svim opštinskim uredima u srezu, kao i žandarmeriskim stanicama s naređenjem da obrate pažnju na predmete istoriske vrednosti i da razglase narodu da se svako oštećenje ovih predmeta mora prijaviti vlastima.

vani u dovoljnom iznosu ni za najnužnije potrebe samog Muzeja. Na taj način izvršeni su neki opravci jedino na Mogorjelu, u koju svrhu je nešto pridonijela i čapljinska opština.[38]

Budući da muzejska uprava nije mogla iz sredstava svoga budžeta vršiti ni najhitnije spasavalačke zahvate na spomenicima kulture, to se ona obraćala pojedinim oblasnim odborima i opštinskim upravama s molbom za novčanu pomoć u svrhu konzervacije ugroženih spomenika.

Godine 1926 zamoljeno je Gradsko poglavarstvo u Sarajevu da se u budžetu grada Sarajeva obezbijedi kredit od nekoliko hiljada dinara u svrhu preduzimanja spasavalačkih radova na muslimanskim nadgrobnim spomenicima iz XV i XVI vijeka koji se nalaze na teritoriji grada. Ista molba ponovljena je i sljedeće godine, te je tad Gradsko poglavarstvo za tu svrhu odobrilo 6000 dinara.[39] Nažalost, ovaj posao nije obavljen, jer su, navodno, muzejski stručnjaci bili previše opterećeni svojim redovnim dužnostima.

Oblasni odbor tadanje Sarajevske oblasti doznačio je Muzeju 4000 dinara za opravku oštećenog natpisa na Sokolovića mostu u Višegradu.[40] Natpis su uspješno rekonstruirali muzejski stručnjaci Vlado Skarić i Derviš Korkut.[41]

I Oblasni odbor iz Mostara doznačio je godine 1928 Muzeju novčanu pomoć od 10.000.— dinara kao vidan znak priznanja za kulturni i naučni rad »i naročito kao pripomoć za uzdržavanje spomenika i starina te naučna istraživanja u Hercegovini«.

Po narudžbi »Društva za sačuvanje starina«, koje je osnovano u Jajcu godine 1930, izvršio je stručnjak Zemaljskog muzeja godine 1935 konzervaciju i restauraciju novootkrivenog Mitrasova hrama u Jajcu.

Najposlije treba spomenuti da je Muzej, zaslugom nekolicine sarajevskih slikara, prikupio kao poklon od pojedinih umjetnika i raznih ustanova lijep broj umjetničkih slika, pa je godine 1930 otvorena u Muzeju galerija slika,[43] koja je poslužila kao osnovni fond za današnju Galeriju slika u Sarajevu.

Iz svega ovog jasno proizlazi da je za vrijeme stare Jugoslavije bilo i ustanova i pojedinaca koji su više ili manje pokazivali razumijevanja prema spomenicima kulture, ali je država kao takva bila, uglavnom, indiferentna prema ovim dragocjenim kulturnim dobrima naše zemlje.

Na osnovu svega što je izloženo može se, ukratko, reći da je odnos svih režima do 1945 prema zaštiti spomenika kulture u Bosni i Hercegovini bio isto onakav kao i prema svim drugim opštenarodnim interesima. Tek oslobođenjem zemlje nastupili su ljepši dani i za spomenike kulture.

---

[38] Arhiva Z. m. br. 498 od 19. IX. 1927.

[39] Arhiva Z. m. br. 30. od 16. I. 1926. i br. 649 od 15. XII. 1927.

[40] Arhiva Z. m. br. 607 od 28. XI. 1928.

[41] Natpis je ponovno upropašten prilikom miniranja mosta u prošlom ratu od strane nacističkih okupatora. Prilikom rekonstrukcije i restauracije porušenog dijela mosta natpis je rekonstruisao sarajevski kaligraf Hadži-Muhamed Mujagić, a prema toj rekonstrukciji izrađena je ploča s natpisom u klesarskoj radnji Ivana Vrleca u Sarajevu 1952. godine. (O tome vidi: Derviš M. Korkut: Obnova natpisa na Sokolovića mostu u Višegradu, Glasnik Z. m. 1929, sv. II. str. 115—120; Mehmed Mujezinović: Obnova natpisa na Sokolovićevu mostu u Višegradu. Naše starine I, 1953, str. 183—188).

[42] Arhiva Z. m. br. 575 od 21. X. 1928.

[43] Mihovil Mandić, Historijat Zemaljskog muzeja, Spomenica-Glasnik Z. m. 1938, str. 38/39.

RÉSUMÉ

DE L'HISTOIRE DE LA PROTECTION DES MONUMENTS CULTURELS DE BOSNIE-HERZEGOVINE JUSQU'A LA LIBERATION DE 1945.

Cet article retrace l'histoire des eftorts accomplis en vue de sauvegarder les monuments culturels de Bosnie-Herzégovine jusqu'à la libération de 1945.

Sous la domination turque, les monuments ne pouvaient prétendre à aucune protection. Ce n'est qu'à son déclin, en 1874, que fut promulgué l'acte du Grand Vizir ordonnant aux employés d'état de prendre soin des monuments culturels.

Lors de l'occuDation de la Bosnie-Herzégovine par l'Autriche-Hongrie, les monuments, en particulier ceux qui étaient amovibles, furent en (grand péril, en raison de leurs pérégrinations à travers toutes les provinces de la monarchie.

La fondation du Musée Provincial, en 1888. marque les débuts des efforts entrepris pour sauvegarder les monuments culturels.

En 1892 parut un décret interdisant le transport des monuments, et imposant aux pouvoirs publics la responsabilité de leur entretien.

En 1911 l'Assemblée de Bosnie-Herzégovine apportait une résolution concernant la protection des monuments culturels et historiques. C'est en 1914 que fut élaboré, — basé sur cette résolution — un projet de loi sur la sauvegarde des monuments culturels. Mais la guerre ne permit pas son entrée en vigueur. Peu nombreux furent les travaux d'entretien des monuments. Signalons seulement la réfection des murs de Mogoryelo et la restauration de certaines anciennes fortifications.

Sous l'ancienne Yougoslavie les travaux consacrés à la protection des monuments furent encore moins importants.

Du fait que la loi sur la sauvegarde des monuments, qui serait étendue à toute la Yougoslavie, n'avait pas été promulguée, seul le décret de 1892 — qui était d'ailleurs complètement oublié — était encore en vigueur en Bosnie-Herzégovine. Néanmoins on fit aussi quelques efforts, sous l'ancienne Yougoslavie, pour entretenir en bon état les murs de Mogoryelo. On restaura également l'inscription du pont de Sokolovic, à Vichégrad, qui avait été endommagée.

HAMDIJA KREŠEVLJAKOVIĆ

SARAJI ILI DVORI BOSANSKIH NAMJESNIKA

(1463—1878)

1. SARAJEVO

Sultanovi namjesnici u Bosni stolovali su najprije u Sarajevu, zatim u Banjoj Luci, onda opet u Sarajevu, pa u Travniku i napokon, po treći put, u Sarajevu. Prema tome osim Sarajeva bili su nekada glavni gradovi Bosne još Banja Luka i Travnik.

Zgrade u kojima su rezidirali bosanski namjesnici za turske uprave, o kojima je govor u ovoj radnji, zvahu se saraj i, begluk-saraji (bejluk-saraj) i konaci. Po saraju je dobilo svoje ime Sarajevo. Lokalitet ispod Širokače, gdje je danas jedan dio zgrade Jugoslavenske narodne armije i gdje stoji Čokadži Hadži-Sulejmanova džamija s turbetom »sedam braće« zvaše se Zabeglukom, a taj se naziv još i danas čuje kod nekih starijih Sarajlija, jer je na mjestu današnje zgrade Jugoslavenske narodne armije stajao nekada Begluk-saraj.[1] Do 1918 godine zvala se današnja ulica Nurije Pozderca Konak ulica po konaku bosanskih vezira koji ondje stoji od 1850. Još i danas zove se Konakom zgrada, u kojoj je donedavno bio Prezidijum.

U jednom dijelu Bosne, što su ga bili okupirali Turci prije 1463, zvahu se sultanovi namjesnici krajišnici ili vojvode Zapadnih strana, od pada Bosne sandžakbezi (beg okruga), a od 1580 beglerbezi (beg begova).

Za ovu rezidenciju postojao je i naziv »paša-saraj«, jer su neki sandžakbezi i svi beglerbezi imali titulu paše.

U XIV i XV stoljeću zvaše se naselje na mjestu današnjeg Sarajeva Vrhbosna. Tu su varošicu konačno zauzeli Turci 1435 i učinili je svojim logorom za dalje prodiranje i osvajanje bosanske države. Na mjestu sadanje zgrade Jugoslavenske narodne armije sagrađen je nešto prije 1462 dvor ili saraj, u kome su rezidirali krajišnici. Po tome saraju zove se u jednom dokumentu iz 1462 Vrhbosna Saraj-ova (»Sarajevsko polje«) dok se u svim kasnijim ispravama zove Saraj, Bosna-Saraj i Sarajevo. Najstarija zasada poznata isprava, u kojoj se Vrhbosna zove Saraj-ova, napisana je 1462[2] i, prema tome, saraj ili dvor za namjesnike sagrađen je između 1435 i 1462 godine. Po narodnoj predaji taj je saraj sagradio krajišnik Isa-beg Ishaković, osnivač Sarajeva. I, ako je toj predaji vjerovati, onda bi ta zgrada nastala između 1440 i 1462, jer je tih godina bio Isa-beg krajišnik. Turski geograf prve polovine XVII stoljeća Hadži-Kalfa (Ćatib Čelebija) piše kako je dvor ili saraj podigao sultan Fatih Mehmed II, što će reći da je ta zgrada nastala u Fatihovo doba.[3] Prema tome taj bi dvor bio sagrađen između 1453 i 1462 godine. Do saraja i banje, koju je Isa-beg podigao, sagrađen je i vodovod.[4] Voda je dovedena iz Pastrme s vrha Bistrika.

Kako je izgledala ova zgrada, ne zna se. U njoj su stanovali od 1463 do oko 1553 sandžakbezi, i kada je oko 1553 prenesena namjesnikova stolica u Banju Luku, saraj je ostao prazan, ali su se u nj od zgode do zgode navraćali namjesnici.

[1] S. Kemura, Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe, Sarajevo, 1910, p. 32.

[2] H. Šabanović,, Dvije najstarije vakufname u Bosni, Prilozi Orijentalnog instituta u Sarajevu, II, 1951, p. 17.

[3] St. Novaković, Hadži Kalfa ili Ćatib Čelebija, turski geograf XVIII stoljeća o Balkanskom poluostrvu, Spomenik SKA XVIII, Beograd, 1892, p. 79.

[4] H. Krešević, Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu, Sarajevo, 1930, p. 49.

2. BANJA LUKA

Kako spomenusmo, ovamo se preselio bosanski namjesnik oko 1553, i Banja Luka je bila glavni grad Bosne negdje do 1638 godine. Gdje je bila zgrada saraj a u staroj Banjoj Luci ili današnjem Gornjem Šeheru, ne zna se.

Oko godine 1580 sagradio je u Donjem Šeheru Ferhad-paša Sokolović saraje, u kojima će rezidirati bosanski beglerbezi, dok budu ovdje sjedili.[5] Za te saraje kaže 1659 Evlija Čelebija da su vrlo lijepi. I to je sve što o njima znamo.

Točno se ne zna ni gdje su stajali ti dvori. Sva je prilika da su podignuti ondje gdje je danas zgrada GNO-a i gdje je još prije 1857 stajao konak, u kome je bila uprava banjolučkog okruga (sandžaka). Prvi im spomen nalazimo u zakladnici Ferhard-paše Sokolovića, napisanoj u januaru 1587, a zadnji u Evlije Čelebije. Biće da su ti dvori propali u nekom od požara, koji su više puta zadešavali Banju Luku, počev od 1690 do 1878 godine, a najprije u onome od 1690, što ga je prouzrokovao prodor princa Ludviga Badenskog.

3. SARAJEVO — PONOVO GLAVNI GRAD

Sigurno se zna da je stolica namjesnikova prenesena u Sarajevo najkasnije 1638 godine. Tada su u Sarajevu postojali saraj i, o kojima ima i nešto pobližih podataka.

Prvu, nešto opširniju vijest o begluk-saraju nalazimo u izvještaju Pavla iz Rovinja, napisanom 1640 godine. To mjesto u prijevodu glasi:

»Odvedoše me da vidim tefterdarovu, što će reći blagajnikovu palaču. Tu bijaše jedna velika sala na četiri ugla, u kojoj je sav pod bio zastrt velikim ćilimom, a naokolo mnogo jastuka od brokata, koji donekle služe kao stolice. Dva Turčina sjeđahu na podu, naslonjena na jastuke. Mi sjedosmo. Oni upitaše moje pratioce, ko sam i odakle idem. Ovi odgovoriše da odavno učim u Italiji i da idem u Biograd da se vidim s rodbinom. Turci narediše da se donese nešto crno, što se zove šerbet (!) i to se donese u vrlo lijepoj šolji od porcelana. To su oni pili sa velikim uživanjem, a meni se gadilo. Kada ne htjedoh piti, gospoda me izviniše da ja nisam navikao na to. Turci rekoše: »Naredićemo da se donese vina«, a moji rekoše da nije potrebno, jer još nisam ništa jeo. Pokazaše mi begovu palaču. U njoj je bilo velikih ogledala. Vidjeh njegov kabinet sa lijepim pisaćim stolom, malim stolićem od abonosa. Prođosmo kroz sučevu palaču, ali se zbog mnogog svijeta ne popesmo uz stepenice. Bacismo letimičan pogled, te vidjeh da je palača lijepa«.[6]

U saraju su namjesnici primali dubrovačke i druge strane poslanike. Ceremonija se obavljala na sljedeći način: »Čim dubrovački poslanik dođe u Sarajevo i odsjede u kojoj katoličkoj kući u Latinluku, on odmah šalje svoga pratioca jenjičara veziru da mu javi svoj dolazak i da mu zatraži audijenciju. Kada dobije poruku koji će ga dan vezir primiti, on čeka toga dana, dok ne dođe vezirovo izaslanstvo po njega. Izaslanstvo, u kome je kapiđži-baša i više drugih dvorjana, dođe po poslanika do njegova stana. Oni vode sobom dobra, bogato okićena konja, koga šalje vezir poslaniku da na njemu dojaše do dvora. Poslanik nosi sa sobom darove, što ih dubrovačka gospoda šalju veziru. Kada stigne u dvor, odvedu ga u svečanu salu, gdje ga čeka vezir sa mnoštvom velike gospode iz Bosne i Hercegovine. Vezir ustane na noge pred poslanikom i ponudi ga kraj sebe da sjedne. Najprije se izmijenjaju pitanja o zdravlju dubrovačke gospode, s jedne strane, i o zdravlju sultanovu i vezirovu, s druge strane. Zato što se pri ovoj nastupnoj audijenciji ne raspravlja o poslovima, utvrdi se odmah tu dan, kada će vezir primiti poslanika u poslovnu audijenciju. Ako nema kakve smetnje, ta audijencija bude odmah sutradan u vezirovu kabinetu, gdje bude prisutan i tefterdar«.[7]

I turski putopisac Evlija Čelebija zapazio je 1659 godine vezirov i tefterdarov saraj: »Najljepši i najveći dvor je vezirov. Drugi veliki državni dostojanstvenici nemaju ovakvih erarnih zgrada. Poslije vezirova dvora ističu se saraji tefterdara Musli ef., glavnog tefterdara Musli-paše i Ebpašin«.

Kako se vidi, ovi podaci o saraju potječu iz vremena kada je Sarajevo bilo po drugi put glavni grad Bosne, tj. od 1638 pa do poslije 1700 godine. Iz citiranih podataka jasno se razabire da su ti saraji bili monumentalne zgrade sa skupocjenim namještajem. Te zgrade neće biti nikako one, što su nastale prije 1462, ali nema nikakvih podataka, iz kojih bi se dalo barem naslutiti kada su sagrađene. Prema podacima o sarajima iz XVIII stoljeća jasno se vidi da su ti saraji propali svakako u požaru što ga je prouzrokovao pohod Eugena Savojskog na Sarajevo 1697 godine, jer oni iz XVIII stoljeća slični su konacima feudalne gospode po većim mjestima Bosne i Hercegovine, kako ćemo to vidjeti kasnije.

[5] Dr. Asim Muftić, Moschee und Stiftung Ferhad Paša's in Banja Luka, Grafenhaimchen, 1941, p. 33.

[6] S. Zlatović, Izvještaj o Bosni godine 1640. o. Pavla iz Rovinja, Starine XXIII, Zagreb, 1890, p. 37; V. Skarić, Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije, Sarajevo, 1937, p. 91.

[7] V. Skarić, o. c, p. 91—92.

4. TRAVNIK

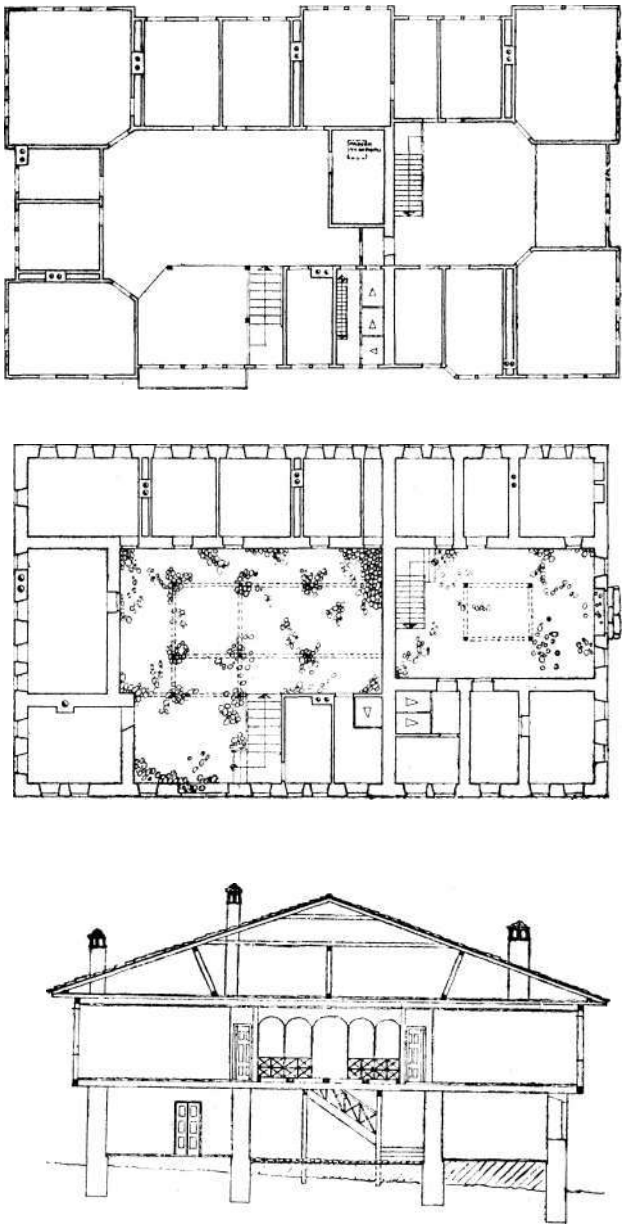
Travnik je postao glavni grad Bosne poslije Karlovačkog mira 1699 godine. Kako se čini, prvi je bosanski namjesnik, bio Elči Ibrahim-paša, koji je, sudeći po njegovim zadužbinama, rezidirao u Travniku već 1703.[8] I, ako je tako, onda bi njegova rezidencija mogla biti bez sumnje u nekoj prostranijoj privatnoj kući nekog Travnjaka. Međutim, Chaumette des Fosses, opisujući Travnik i rijeku Lašvu, 1808 kaže: »Početkom prošlog vijeka Travnik je bio još seoce (sic!). Godine 1729 jedan vezir, koji je bio dugo godina u ovoj pokrajini, bio je u Sarajevu obično bolestan. On je pripisivao svoju bolest nezdravoj vodi. Liječnici su mu savjetovali da se nastani u Travniku. Zdrava voda Lašve učinila ga je zdravijim, lijepe šetnje su paši povratile zdravlje i učinile su ovaj boravak spasonosnim. Vezir koji je zatim došao, učinio je Travnik također svojim sjedištem i od toga vremena stanovnici Sarajeva vjeruju da je običaj ili, drugim riječima, zakon kod Turaka, da beglerbeg ne može više stanovati u njihovu gradu. Zbog te okolnosti namnožilo se stanovništvo Travnika«.

Godina 1729 kod Chaumette-a sigurno nije točna, jer ima jedan savremeni podatak iz koga se jasno vidi da je već 1714 godine sjedio vezir u Travniku.[9]

Pašin dvor, kako ga zove kroničar fra Nikola Lašvanin, sagrađen je zasada nepoznate godine. Tome dvoru ili, kako ga ovdje zvahu, konaku nalazimo najstariji spomen u Lašvaninovoj kronici sub 1749. Tu čitamo: »Iste godine na 25 aprila umri Abdulah-paša u Travniku i bi ukopan u Travniku prid pašinim dvorom i oko groba učiniše mu turbe velelipo i goleme spese«.[10]

Iz ove bilješke znamo da je pašin dvor stajao u sadašnjoj Gornjoj čaršiji, jer se tu Pod Lipom nalazi i danas turbe s grobom Abdulah-paše Muhsinovića. Pašin dvor, kasnije nazvan »konak«, sagrađen je, dakle, prije 1749. Taj je dvor stajao tada podalje od sadašnje Donje čaršije, centra Travnika XVI—XVII stoljeća. Oko pašina dvora razvio se novi dio Travnika. Tome je znatno pridonio vezir Mehmed-paša Kukavica svojim građevinama. Tu su sagrađene dvije banje (hamama), džamija, medresa, bezisten, han, sahatkula, više dućana, lijepih česama itd.

Taj pašin dvor ili konak stajao je skoro uz lijevu obalu Lašve na mjestu zvanom Luka, uz današnju zgradu sreskog suda. Bila je to za onovremeni Travnik monumentalna zgrada duga 35, a široka 20,5 m, s visokim, šimlom pokrivenim krovom. Kako ovdje donosim sliku te zgrade, tlocrt prizemlja i sprata, poprečni presjek i sve 4 fasade, to je svaka dalja riječ suvišna, S južne strane bio je vrt, a sa zapada dvorište s više nuzgrednih zgrada, za koje jedan putnik koji je ovdje boravio 1846 kaže da su bile tada vrlo trošne i da je tome razlog, što se veziri često mijenjaju. Zapadni dio ove zgrade, kako se i u tlocrtu prizemlja i sprata vidi, služio je kao stan veziru (haremluk) i u nj se ulazilo iz dvorišta, a u istočnom dijelu sjedio je vezir i njegov divan.

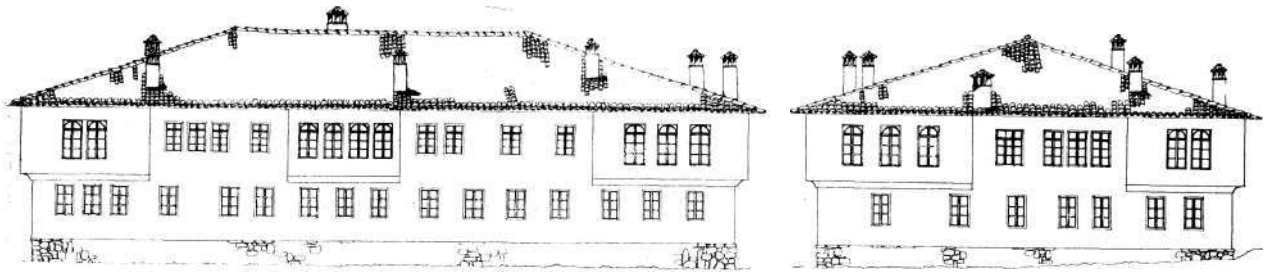


Sl. 1, 2 i 3. Valijski konak u Travniku. Tlocrt prizemlja (sredina) i ikata (gore) te poprečni presjek (dolje)

[8] A. Bejtić, Elči Hadži Ibrahim pašin vakuf u Travniku, Sarajevo, 1942.

[9] Dubrovački arhiv, Dona Turcarum.

[10] Dr. fra J. Jelenić, Ljetopis fra Nikole Lašvanina, Sarajevo, 1916, p. 86



Sl. 4 i 5. Valijski konak u Travniku. Južna i istočna strana

U malom broju sačuvanih travničkih sidžila nema spomena o kakvim popravcima na ovoj zgradi. Za austrougarske uprave vršene su na njoj adaptacije. Nestalo je starog visokog krova, a novi krov je prekriven lastrom, ali je zgrada očuvala svoj prvobitni raspored. Najviše je oronula u prošlom ratu, jer su u njoj bile jedno vrijeme smještene izbjegle porodice. Ta je činjenica navela jednog organa našeg Zavoda da je nije formalno zaštitio, a Travničanima, koji do nedavno nisu umjeli cijeniti spomenike kulture, dalo je povoda da je u maju 1950 do temelja sruše. Oni su u tom vremenu rušili i spomenike koji su i formalno bili zaštićeni. Suvišno je sada govoriti da se stari konak u Travniku mogao posve dobro restaurirati i da u Travniku nije bilo prikladnije zgrade za zavičajni muzej od starog konaka.

Nakon što je 1850 prenesena stolica bosanskih namjesnika iz Travnika u Sarajevo, sjedili su u ovoj zgradi mutesarifi travničkog sandžaka (1850—1878), onda okružni predstojnici (do 1921), veliki župani (do 1929) i napokon sreski načelnici (do 1943). U toj se zgradi sastajalo Ajansko vijeće od 1735 do 1826. Zadnji carski namjesnik na Bosni, koji je kroz cijelo vrijeme svoga vezirovanja proveo u ovome konaku, bio je Tahirpaša. Tu ga je i smrt zatekla 21 maja 1850 god.

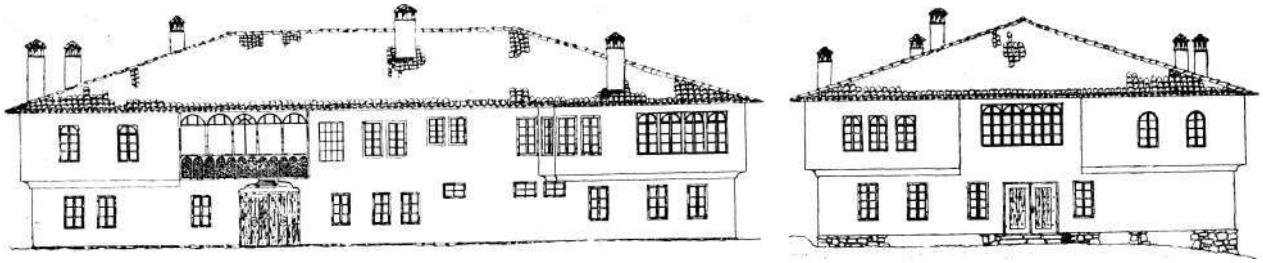
Tlocrte prizemlja i sprata kao i poprečni presjek napravio je 1897 sveučilišni profesor u Gracu dr. Rudolf Meringer i objavio ih u svojoj studiji »Die Stellung des Bosnischen Hauses und Etimologien zum Hausrat« i objavio u Sitzungsberichte Bečke akademije 1901. Ponovo je tehnički snimio tlocrte i fasade 1942 godine maketar Husein Karišik i te skice najpripravnije mi je ustupio za ovu radnju.

5. SARAJEVO PO TREĆI PUT GLAVNI GRAD

a) Novi saraji

Na mjestu begluk-saraja, koji su propali u požaru 1697, podignuti su ponovo saraji, koji su u arhitektonskom pogledu daleko zaostajali za onim iz XVII stoljeća i odgovarali teškom stanju u koje je zapala turska carevina nakon brojnih poraza u Ugarskoj i Slavoniji i nepovoljnih mirovnih ugovora u Sremskim Karlovcima (1699) i Požarevcu (1718). Ovi saraji nisu imali čak ni svoga namještaja. O njihovu postanku nema nikakvih bližih podataka. Sigurno su nastali još prije prenosa stolice iz Sarajeva u Travnik. I dok je Travnik bio stalna rezidencija, veziri su se ovamo navraćali od zgode do zgode, naročito pri nastupu svoje službe i pri napuštanju ove zemlje. U Sarajevu se nisu bavili dugo, 1—2 dana, a najviše 8 dana. Odsjedali su u Begluku. Službu oko vezira u Begluku vršili su ljudi određeni od esnafa. Esnafi su se brinuli i za prostirku u Begluku. Svaki je esnaf imao ponešto od prostirke, pa je to sterano kada vezir dođe, a odnošeno u esnaf čim vezir ode.[11]

[11] S. Skarić, o. c, p. 133.



Sl. 6 i 7. Valijski konak u Travniku. Sjeverna i zapadna strana



Sl. 8. Valijski konak u Travniku. Pogled na sjeveroistočnu stranu

O popravcima ovih šaraja ima nekoliko podataka u sarajevskim sidžilima. Prema tim podacima, šaraj i su popravljani 1770, 1797, 1800, 1810, 1813 i 1820 godine.

Nije nam se očuvao ni jedan opis ovih šaraja. Njih spominje, koliko znam, samo jedan francuski putnik koji je prošao kroz Sarajevo 1812 godine. On se zvao Partusior. U svom putopisu, govoreći o slabosti bosanskih guvernera, kaže kako se još u Sarajevu vidi palača, u kojoj je nekada vezir sjedio. Ali iz podataka o popravcima vidi se da su se saraji sastojali od dviju većih zgrada s prizemljem i katom, a spajao ih je natkriven i zatvoren hodnik, zvan mabejna ili kubura. U jednoj od tih zgrada bio je vezirov ured, a u drugoj stan. Osim toga, bilo je još i drugih manjih zgrada za poslugu, muzikante ili mehtere, ambar, staje itd. Sve su zgrade bile prekrivene šimlom. Na sprat su vodile dvoje stepenice, velike i male. U jednoj od ovih zgrada bila je kućna banja presvedena kupolom. Sve su te zgrade bile u velikom dvorištu, opasanom zidom. U to se dvorište ulazilo kroz dvije kapije: s Bistrika i Atmejdana.

Na popravke je potrošeno prema obračunima godine:

1770	2260 groša
1797	1250 groša
1800	1015 + 2765
1810	691,20
1813	10000 groša
1820	1093,11 p.

Cijene građevnog materijala bile su 1797 godine ovakve:

Podnice	70 para
direci	50 para
daske za strop	50 para
oluk	60 para
male daske	8 para
manji direci	26 para
baskije	20 para
manji oluk	40 para
tovar kreča	80 para
staklo za prozore	7 para
šimla	2 pare
klinci od 8 oka (1000 kom.)	32 pare
klinci od 6 oka (1000 kom.)	34 pare
stupa za lan	300 para
oka lana	2 pare
ćerpič po komadu	1 para
kirija za konja	24 pare

Za izgradnju jedne peći potrošeno je 8 tovara

pećne zemlje	6 groša
pećna vrata	2 groša i 20 para
lončići, sulunar i boja	7 groša i 20 para
7 dnevnica pećaru po 3 groša	21 groš

Prema tome, peć je stajala 37 groša.

Radničke nadnice bile su:

dunđerske	1 groš i 20 para
klesarske	1 groš i 20 para
irgatske	1 groš
pećarske	3 groša

Za nepoznato vrijeme plaćeno je kaldrmedžiji 6 groša, a popravljaču vodovoda i za lućum izdano je 80 groša.[12]

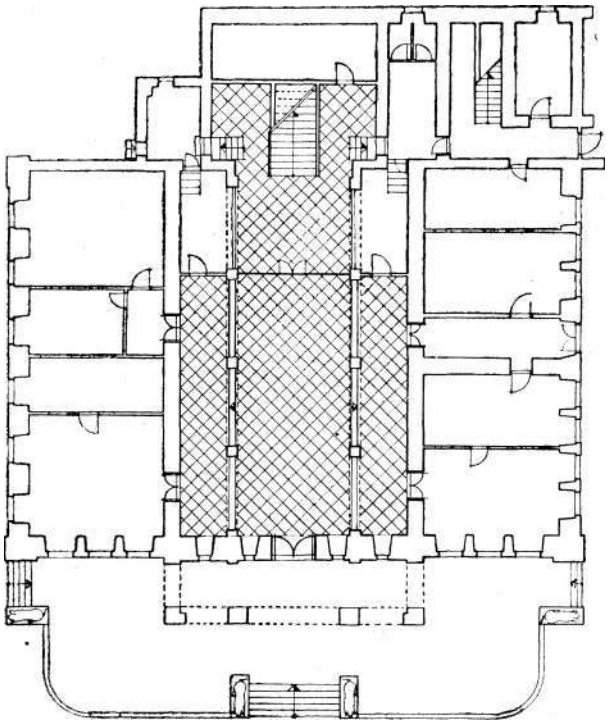
Premda je begluk-saraj bio državna zgrada, za sastavljanje obračuna i zavođenje u sidžil plaćane su dosta visoke takse kao i kod popisa ostavine i drugih popisa privatnika. Ovdje, primjera radi, iznosim te takse iz obračuna od 15 juna 1797 godine:

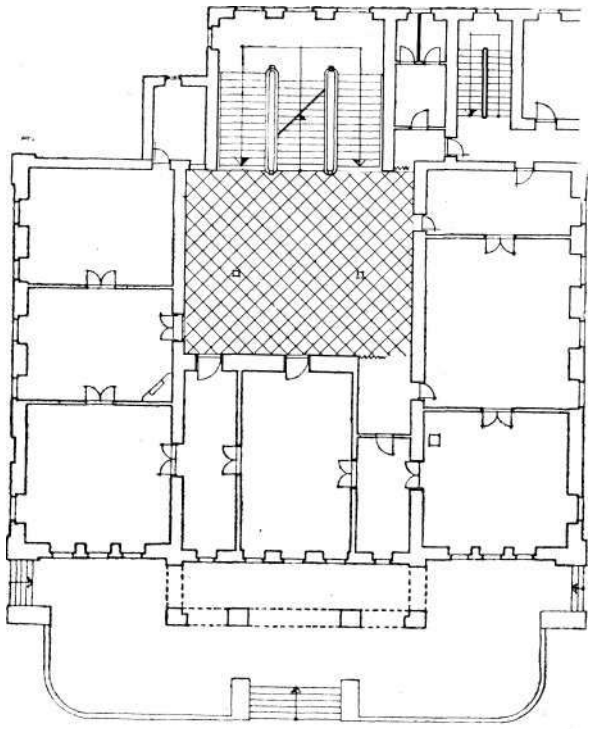
Za sastav teftera	12.000 akči
muselimu	12.000 akči
naibu	2.400 akči
ćehaji i posluzi	2.400 akči
muhzirima	2.400 akči
za pisanje	2.400 akči
za upis u sidžil	1.200 akči
čohadaru i stražarima	7.200 akči
Ukupno	42.200 akči

ili 7.000 para, tj. 175 groša, računajući paru po 6 čuruk akči.[13]

[12] Sarajevski sidžil u Gazi Husrev-begovoj biblioteci, broj 50, str. 29.

[13] Ibid.





Sl. 9. i 10. Valijski konak u Sarajevu. Tlocrt prizemlja (gore), prvoga kata (dolje)

Godine 1813 izvršen je jedan veći popravak troškom od 10.000 groša. Kako se iz jedne bujruldije vidi, najveći dio ženskog dijela ovoga saraja bio je u ruševnom stanju, pa su popravljene, odnosno iznova sagrađene 4 sobe i kuhinja. Isto tako opravljeno je nešto i u onom dijelu gdje je paša rezidirao. Osim toga popravljena je sjenica (samanluk) i ambar.[14]

Ovi česti popravci najbolje nam kažu u kakvom su se stanju nalazili ti pašinski dvori.

Posljednji vezir koji je u ovim saraj ima stanovao bio je Abdurahim-paša, zatornik jeničara u Bosni. Ugušivši bunu, što je planula u Sarajevu zbog ukidanja jeničara, osta on od kraja marta 1827 do 29 juna 1828 godine u ovom gradu, i tek nakon jedne ponovne pobune napusti ga spomenutog dana i preseli se u Travnik. Od prenosa vezirske stolice u Travnik pa sve do 1827 godine nikada u Sarajevu nije sjedio ni jedan vezir više od 8 dana.

Abdurahim-paša je bio predložio da se u Sarajevu izgradi novi saraj i da se ovamo prenese vezirova stolica. Bio je stigao i ferman o toj stvari od 20 reb. I. 1243 (11 X 1827). Došao je iz Carigrada i mimarbaša, neki Mahmud, da odredi mjesto i napravi proračun.[15] Ali od toga svega ovaj put nije bilo ništa. Zgrade saraj a bile su prepuštene zubu vremena i o njihovu popravku nema više ni spomena. Do temelja su sravnjene 1853 i na njihovu mjestu podignuta je velika kršla (vojarna), prozvana Medžidija, po onovremenom sultanu Abdul - Medžidu.

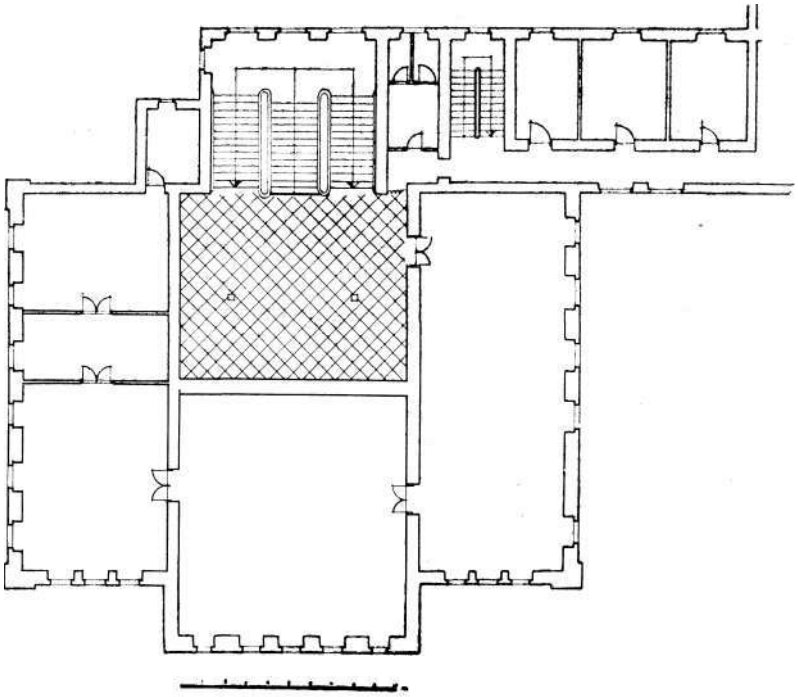
b) Paša-saraji na Gorici

Kara-Mahmud-paša svladavši konačno vojsku Husein-kapetana Gradaščevića na Zlom Stupu pred Sarajevom 2 juna 1832, ušao je u Sarajevo dva dana kasnije i odlučio da tu i ostane. Među drugim prijedlozima, što ih je podnio Porti, bio je i prenos sjedišta iz Travnika u Sarajevo i izgradnja novog begluk-saraja. To je Porta odmah usvojila i već 14 jula započeto je s gradnjom novih dvora ili paša-saraja, kako ih narod prozva. Službeno se i ova nova zgrada zvaše begluk-saraj.

Ti novi dvori sagrađeni su navrh Gorice. Gradnja je trajala 115 dana, od 14 jula do 5 novembra 1832 (15 II do 11 VI 1248).

Ti su se saraj i sastojali od dviju velikih zgrada, od kojih je jedna namijenjena za ured, da u njoj sjede divan'ski ljudi, a druga kao stan i kabinet bosanskog vezira. Do tih saraj a izgrađen je i vodovod. Voda je dovedena drvenim cijevima (tomrucima) s vrela Kokorovca blizu Nahoreva, udaljenog od Gorice kojih 6 km.[10]

[14] Sidžil, 53, str. 38.
[15] Sidžil, 66, str. 111.
[19] H. Kreševljaković, o. c, p. 128—129.



Sl. 11. Valijski konak u Sarajevu. Tlocrt drugoga kata.

Očuvao se obračun o gradnji ovih dviju zgrada, koji je u mnogom vidu vrlo zanimljiv, pa ga ovdje doslovno u prijevodu donosim:

78 majstora I klase 116 dana 9048 nadnica po 3 groša	27.144
53 majstora druge klase 116 dana 6148 dnevnica po 100 para (2,5 groša) .	15.380
21 majstor treće klase 116 dana 2336 po 2 gr.	4.672
kopači, klesari, lagumdžije i ćeremidžije 2672 dnevnice po 100 para . .	6.680
87.000 ćerpiča po 35 para	2.610
	56.486
4076 komada strugane daske po 25 para	2.547
5345 gvozdenih alki za vodovod na tomruke po 25 para	3.340
11 sujoldžija 65 dnevnica po 3 groša svega 715	2.145
1647 klinaca baskijaša po 65 para . .	2.676,15
$\frac{1036}{2683}$ klinaca dvookaša po 65 para . .	1.708,20
	68.903,15
765 mertek klinaca po 65 para . . .	1.243
$\frac{615}{4063}$ palamara po 68 para	999,20
65.000 šestokaša po 16 groša	1.040
45.000 petokaša po 14 groša	630
385 oka raznog gvožđa	385
	73.200,35

40 katanaca po $\frac{2}{80}$ groša i 309 baglama po 347 para	427
$\frac{216}{108}$ ereza i dugmeta po 20 para čivije i pule 487	595
5250 oka lana po 8 para	1.050
3580 gulmeka po 4 pare	358
3000 komada stakala za prozore i kirija	3.584
Svega	79.214,35

Troškovnik za drugu zgradu:

4524 nadnice dunđerima prve klase po 3 groša	13.275	
3074 nadnice dunđerima druge klase po 100 para	7.690	
1168 nadnica dunđerima treće klase po 2 groša	2.336	
4000 komada ostrugane daske po 25 para	2.500	
130.000 komada ćerpiča po 30 .	3.900	groša
	29.998	
baskijaša 1210 komada po 2 groša	2.420	
1000 komada dvookaša po 2 groša	2.000	
457 komada mertek klinaca po 2 groša	1.490	
$\frac{570}{3225}$ palamara po 75 para . . .	1.067 $\frac{1}{2}$	
115 oka raznog željeza po 56 .	161	
	37.136 $\frac{1}{2}$	

40.000 šestokaša klinaca po 28 groša za 1000 kom.	1.120
30.000 petokaša klinaca po 25 groša za 1000 kom.	750
60 katanaca po $\frac{2\frac{1}{2}}{150}$ groša i 40 pari baglama po 60 para . . .	600
300 komada ereza i dugmadi po 25	187 ½
300 oka lana $\frac{8}{600}$ i 25000 komada gulume- $\frac{4}{250}$	850
stakla i majstori	850
	120.708 i 35 para

Obje zgrade stajale su 120.708 groša i 35 para.[17] Ovaj iznos dala je država, a kasnije je to naplaćeno od naroda Bosne.

U ove se saraje odmah uselio Kara Mahmud-paša i ostao u njima do odlaska iz Bosne u junu 1833. On je jedini vezir koji je u njima stanovao. Njegovi nasljednici, Davud-paša i Mehmed Salih-paša Vedžihija, stolovali su u Sarajevu i, kako se njima nisu sviđali dvori na Gorici zbog svoje udaljenosti od centra grada, sjedili su oni u kući Mustafa-age Zlatarevića, koja je stajala ondje gdje je danas zgrada Narodne banke u Titovoj ulici. Zbog jedne pobune i epidemije kolere morade Vedžihija ostaviti Sarajevo i preseli se u julu 1836 u Travnik. I njegovi nasljednici sjedili su u Travniku sve do 1850 god.

Paša-saraji na Gorici opustili su odlaskom Kara Mahmud paše. Sarajlije, bojeći se da im se ponovo ne povrati vezir, nagovore jednu suludu ženu, i ona ih zapali 29 marta 1841 godine. Stajali su skoro navrh Gorice. Njihove su se ruševine vidjele do 1853. Te godine počela se graditi spomenuta Medžidija i svaka mahala morala je donijeti izvjestan broj kamena na Atmejdan. Stanovnici Gorice iskopaše kamen iz temelja ove zgrade i odnesoše ga na Atmejdan. Tako se zatra svaki trag tim saraj ima.

Privremeni saraji

Tahir-pašu je naslijedio Hafiz Mehmed-paša; on je došao u Sarajevo 19 juna 1850 godine i tu se stalno nastanio. Tako je Sarajevo ponovo postalo glavni grad Bosne. Na 23 jula stigao je s vojskom u Sarajevo i Omer-paša Latas s neograničenim ovlaštenjima za vođenje reforama i reorganizaciju vojske

Latas se nastani u konaku Fadil-paše Šerifije, što stajaše ondje gdje je sada franjevački samostan i crkva sv. Ante. To je bila prostrana zgrada sa svim konforom onoga vremena. U toj zgradi gospodario je Omer-paša sve do svoga odlaska iz Bosne, 30 aprila 1852 godine. I kad je i Omerov harem ostavio Sarajevo 21 maja, onda se u nj uselio bosanski vezir Velijudin-paša, koji je dotada, kao i njegovi prethodnici, Hafiz i Hajrudin, stanovao u konaku Mustafa-paše Babića kod

[17] Sidžil, 71, str. 75; V. Skarić (o. c, str. 186) navodi, biće po Muvekitu, da je ova gradnja stajala 520.709 groša, ali to je pogrešno.



Sl. 12. Valijski konak u Sarajevu. Pogled s munare Careve džamije.

zgrade bivše Vijećnice.[18] I Fadil-pašu i Babica prognao je Omer-paša Latas s ostalom krupnom aristokracijom u Brusu, gdje je Babić i umro, a Fadil-paša se vratio 1857 u Sarajevo, ali se nikad nije uselio u svoj konak, dok je Babica potomcima konak povraćen.

Fadil-pašin konak služio je kao rezidencija bosanskih vezira do izgradnje sadanje zgrade konaka, tj. do novembra 1869. Od 1870 do 1878 bila je u njemu Vilajetska, a od 1878 do 1880 Zemaljska štamparija. U decembru 1880 ova je zgrada porušena.

Zgrada današnjeg konaka

Posljednji spomena vrijedni bosanski vezir ili valija bio je Topal Šerif Osman-paša (1861—1869). I najkraća historija Bosne ne može mimoići njegovo nastojanje na polju duhovne i materijalne kulture. Za njegova vremena dobila je Bosna 1865 godine svoj Ustavni zakon, koji je, pored ostalog, predviđao i vladu s većim brojem činovnika. Tako se osjetila potreba za izgradnjom novih zgrada, pa i novog konaka. Godine 1866 izgrađena je zgrada vojne bolnice, koja i danas postoji. Sljedeće godine pristupio je Osman-paša gradnji nove vladine zgrade, koju narod prozva konakom, a tako se i danas naziva. Ta je zgrada dovršena 6 novembra 1869. Uz nju je sagrađena još jedna manja zgrada, spojena jednim prolazom ili kuburom s konakom. To je t. zv. haremluk ili stan za valiju, danas dio zgrade Narodne skupštine BiH. U isto doba nastala je i ona zgrada do Bistrika, a u njoj je bila uprava sarajevskog sandžaka (okruga).

Sve su te zgrade, kao i još neke manje, sagrađene u bašči mešćeme (suda). Poslije vojarne Medžidije, konak je druga zgrada sa tri sprata. Za onda je to bila prava monumentalna građevina. Gradio ju je vladin mjernik Franjo Linardović, rođeni Splićanin, koji je ovdje proveo više godina, kao i njegov sumještanin istog zanimanja i imenjak Moise.

Konak i haremluk prikazuje nam priložena fotografija, a nastala je prije decembra 1880 godine, jer se na njoj vidi i stari konak, odnosno Fadil-pašin konak, koji je, kako je već rečeno, porušen u decembru spomenute godine. Osim toga donosim ovdje i tlocrte prizemlja, prvog i drugog sprata prema današnjem izgledu.[19]

Od novembra 1869 do 1878 bilo je u konaku sjedište vlade. U velikoj sali na drugom spratu obavljana su razna primanja kod vezira i održavana zasjedanja Zemaljske skupštine, koja se sastajala jedamput godišnje.

Osobito su znameniti događaji, što su se u ovome konaku i njegovoj najbližoj okolini odigradi u mjesecu julu i augustu 1878 godine, u vrijeme Narodne vlade. O njima ovdje neću govoriti, jer to ne spada u okvir ove radnje.

Od 19 augusta 1878 do 3 novembra 1918 godine stanovali su u ovome konaku poglavari zemlje, I svi članovi kuće Habsburg, koji su kroz ono vrijeme ovamo dolazili, odsijedali su u ovoj zgradi.

Od 1918 do 1941 stanovali su u konaku generali, veliki župani i banovi.

Danas je konak uređen da u njemu stanuju rijetki gosti koji dođu u posjetu našoj Republici.

Na konaku su izvršene 1906 godine neke adaptacije i amelioracije. U to je utrošeno oko 100.000 kruna. Tada je nestalo i pregrade između dvorišta konaka i haremluka, uređen je današnji park i zabranjen je prolaz kroz dvorišta s Bistrika u Konak-ulicu, a otvorena je ulica iza Konaka. Tom prilikom uvedeno je u jednom dijelu Konaka centralno grijanje i, koliko znam, to je prva zgrada u Sarajevu koja je dobila tu tekovinu moderne tehnike. Tada su isklesana i četiri kamena lava s obje strane glavnog ulaza.

[18] Te zgrade i danas postoje, a vlasnici su im Ismet Nikšić i Mehmed Karić.

[19] Ove mi je crteže najpripravnije ustupio drug Nijaz Dizdarević, sekretar Narodne skupštine BiH, na čemu mu se i ovdje zahvaljujem.

RÉSUME

LES SERAILS OU RESIDENCES DES GOUVERNEURS DE BOSNIE

La petite ville qui, au Moyen Age, s'élevait à l'emplacement de l'actuel Sarajevo s'appelait *Vrhbosna.* C'est là que les Turcs, un peu avant 1462, élevèrent un *seail* ou palais qui devait servir de résidence aux représentants du Sultan. Ce fut ce sérail qui donna à Sarajevo son nom. Outre *Sarajevo,* la ville (principale de la Bosnie fut pendant un certain temps *Banyalouka* (1553—1638), et plus tard *Travnik* (1703—1850). Dans ces deux villes il existait aussi des sérails ou »konaiks«. Les sérails de Banyalouka fuent détruits vers 1690 par un incendie; le konak de Travnik fut démoli en 1850, et celui de Sarajevo en 1853. De 1850 à 1869 le gouvernneur résida chez un seigneur féodal. Le (konak actuel fut construit en 1869, et subit en 1906 différentes modifications sans grande importance. C'est à cette époque que son parc fut remis en état. A l'époque, tous ces sérails étaient d'imposantes constructions, pourvues d'un assez grand confort. On sait que le sérail de Sarajevo possédait un mobilier particulièrement luxueux, qui fut anéanti lors de l'incendie provoqué par l'expédition du Prince Eugène de Savoie, en octobre 1697. A côté des termes »sérail« et »konak« on employait également ceux de *»beglouk-serail«* (sérail du bey) et *»pachasérail«* (sérail du pacha), car les gouverneurs portèrent en premier lieu le titre de *bey,* et plus tard celui de *pacha.*

De nos jours, le konak de Sarajevo a été remis en état par les pouvoirs publics, qui le réservent aut hôtes de marque venus visiter notre République.

ING. ARH. ALIJA BEJTIĆ

POVIJEST I UMJETNOST FOČE NA DRINI

UVOD

Negdje u minulim vjekovima bio je u Foči jedan istočnjački putnik i tom prilikom zapisao u predvorju fočanske džamije Aladže dvostih na perzijskom jeziku u ovome značenju: M n o g o s a m p u t o v a o i u m n o g e g r a d o v e d o h o d i o , a l i m j e s t o , k a o š t o j e o v o , j o š n i s a m v i d i o . To je estetski sud starijeg doba o gradu Foči kao cjelini i o pojedinim sastavnim jedinicama toga grada. Taj će sud dobrim dijelom i danas potvrditi svaki obrazovaniji putnik koji makar jednom dođe u Foču i upozna prirodne i historijske značajke grada. Tu specifičnost Foče čini, prije svega, slikoviti kraj, u kojem se grad razvio, a potom i oni brojni spomenici prošlih vremena, koji opet sa svoje strane gradu daju zaseban biljeg.

Foča se razvila u središtu jednog plodnog i bogatog kraja Gornjeg Podrinja, na tromeđi Bosne, Hercegovine i Crne Gore i u neposrednoj blizini šumovite i (neprohodne planine Zelengore, na čijim višim dijelovima buja stočarstvo, i koja, zajedno sa poznatim klisurama rijeke Sutjeske, predstavlja u turističkom pogledu atrakciju prvoga reda. Grad se plasirao na prosječnoj nadmorskoj visini od 385 m upravo na ušću rijeke Ćehotine u Drinu, na bregovitom terenu, koji se na svima stranama ogledava u tim dvjema rijekama. Osnovne i najvažnije prirodne elemente u specifičnoj likovnoj fizionomiji grada čine okolna brda, koja se gotovo u zatvorenom krugu nadovezuju izravno na gradsko tlo, zatim rijeka Drina i Ćehotina, od kojih prva oplakuje, a druga opet raščlanjuje cjelinu naselja, i, zasebno, bujna vegetacija, kojom obiluje cio kraj i koja se u neprekinutom i prirodnom slijedu uvlači i u samo naselje. Upravo ta vegetacija varoš pretvara u zeleni ćilim-grad, koji je u općoj urbanističkoj kompoziciji pun skladnih kontrasta i koji se baš po tome izdvaja iz reda ostalih naših gradova.

Mjesto, na kojem leži Foča i gdje Drina upravo izbija iz gorskih kanjona, gravitaciono je središte širokog područja poljodjelske i stočarske okoline i prirodno stjecište puteva s više strana. Otud je to mjesto već po samom geografskom položaju bilo od prirode predestinirano za naselje, a ono se upravo tu i razvilo i dostiglo visok stepen i u privrednom i u kulturnom pogledu. Nastanjenost uže okoline Foče možemo pratiti još od prethisto-



Foča — pogled s južne strane.

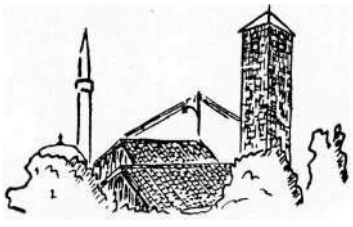
rijskog doba, a samo gradsko naselje od srednjega vijeka. Foča već u srednjem vijeku, nalazeći se na frekventnom karavanskom drumu, koji je povezivao unutrašnjost Balkanskog poluotoka s jadranskom obalom, vodi živahan trgovački promet s Dubrovnikom, a u kasnijim vremenima, u tursko doba postaje i političko središte Hercegovine i izrasta u jak trgovački i obrtnički grad, koji se takmičio s najjačim privrednim centrima Balkana. U turskome periodu, upravo u prva dva stoljeća turskog gospodstva u Foči, grad je u svome općem razvoju dostigao vrhunac, a u likovnom vidu potpuno poprimio obilježja izrazitog orijentalnog grada, koja su se, manje-više, očuvala tu sve do naših dana. Uporedo s jačanjem turske vlasti u zemlji i razvojem ekonomike u samome gradu, izgrađeno je tu u toku turskog feudalizma na stotine istaknutih arhitektonskih objekata, koji ukazuju na svoje doba zasebnim jezikom, jezikom oblika, a upravo ti objekti dali su onaj drugi, građevni biljeg u specifičnom izrazu Foče. Uz arhitekturu tu su se u isto doba razvile i brojne vrste obrta, po kojima Foča bješe nadaleko poznata, a između njih posebno je značajna zanatska umjetnost u metalu, kosti, drvetu i kamenu, koja je tu doživjela visok cvat. Rijetke umjetničke izrađevine, koje su se do danas očuvale, ukazuju na više zanatsko znanje i profinjene misli fočanskih majstora.

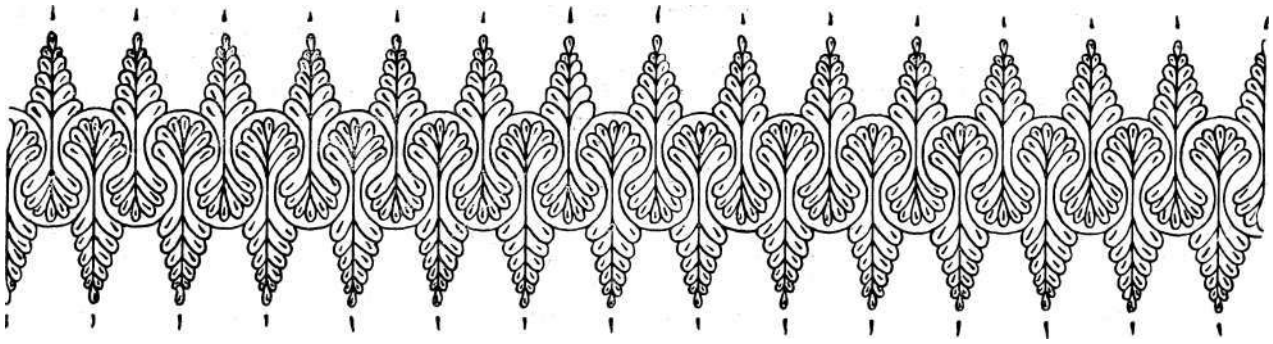
Stari obrti Foče već su gotovo svi potpuno iščezli uslijed izmijenjenih produktivnih i životnih uslova, ali se sve do danas održao tu velik broj građevnih spomenika, koji rese grad na cijelom području i u zornoj slici prikazuju život Foče u proteklim vremenima. Dodamo li tim monumentima još petnaestak objekata-spomenika iz Narodnooslobodilačke borbe, onda s pravom Foču možemo nazvati musee en plein air — muzejem pod vedrim nebom. U tome bogatom muzeju svi ostaci prošlosti imaju za nauku podjednaku važnost: jedni kao dokumenti svoga vremena, a drugi i kao djela trajne umjetničke vrijednosti.

Razumjeti tu bogatu kulturnu baštinu prošlosti istodobno znači početi je voljeti i čuvati. Stoga upravo i jest zadatak ovoga rada, da unese izvjesno svjetlo u kulturno-historijsku, urbanističku, arhitektonsku i obrtničku problematiku stare Foče, kako bi se, nakon toga, mogli što bolje nadnijeti nad pojedine spomenike, shvatiti ih i odrediti im historijsku i umjetničku vrijednost. Ovdje se najvećim dijelom obrađuju razvoj i spomenici Foče u turskom periodu, a to je i razumljivo, jer najveći dio očuvanih spomenika potječe iz toga doba, ali se ista visina pažnje poklanja i srednjovjekovnim spomenicima, o kojim su se sačuvali bilo kakvi podaci.

Foča je u posljednje vrijeme, pred drugi svjetski rat bila zabačena kasaba s oko pet hiljada stanovnika. Počela se nešto pridizati otvorenjem željezničke pruge Ustiprača-Foča god. 1939., a jači zamah u modernoj izgradnji otpočeo je tu tek prije nekoliko godina. Pored objekata savremene arhitekture, koji niču u središtu grada, tu već radi i jedna tvornica namještaja, a u neposrednoj okolini i tvornica lesonit-ploča, jedna od najvećih u zemlji, i Foča ima uvjete i izglede da se razvije u središte jače drvne industrije. A industrijalizacija svugdje nosi u sebi neminovnu opasnost potiskivanja baš starih naselja i njihovih historijskih spomenika, pa tako i starina u Foči, pogotovo ako urbanisti i druge osobe, kojima je povjeren budući lik Foče, ne budu shvatili i pravilno ocijenili postojeće kulturno naslijeđe. Stoga je drugi zadatak ovoga rada to, da se što više pomogne i u tome pogledu, da bi se pravilno riješili pojedini kompleksi grada i okolina vrijednih spomenika.

Ova razmatranja kulturno-historijske problematike Foče i njene bliže okoline temelje se jednim dijelom na arhivalnoj građi i publiciranim naučnim prilozima, a drugim, mnogo većim, na prikupljanju građe i proučavanju spomenika na samome terenu. Ta terenska ispitivanja, koja su dala dragocjene rezultate, vršio sam u dva maha, u ljetnim mjesecima god. 1949. i 1953., a u istom vremenu napravio sam i sve tehničke snimke i skice u ovome radu. U proučavanju bogate i složene građe na terenu pomogli su me materijalnom pomoću Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti u Sarajevu i Narodni odbor fočanskog sreza, te i ovim putem i jednoj i drugoj ustanovi izražavam zahvalnost. Podjednako sam zahvalan i brojnim Fočacima, osobito onim starijim, i muslimanima i pravoslavnim, koji su pokazali susretljivost prema mome radu te mi otvarali vrata svojih kuća sa zanimljivom ponutricom, iznosili preda me umjetničke izrađevine fočanskih obrtnika i davali brojne druge podatke o skorijoj prošlosti Foče. Broj takvih osoba je velik, i mjesto isticanja svih tih imena, oni će sigurno osjećati veću draž kad u ovome radu naiđu na podatke, koje su sami dali i time doprinijeli, da se sačuvaju za pokoljenja koja dolaze.





I

KULTURNO-HISTORIJSKE PRILIKE GRADA I OKOLINE

Pristupajući analizi kulturno-historijske geneze Foče i njene bliže okoline valja najprije pobliže razmotriti važne pristupinice gradu, koje su davale osnovni impuls ekonomici i općem razvoju mjesta otkad ono postoji, a na koje ću se češće i pozivati kroz cio ovaj rad.

Među svima putevima, koji su povezivali Foču sa zaleđem i dalekim krajevima, svakako je kroz čitavu prošlost bila najglavnija i najfrekventnija karavanska magistrala, t. zv. Dubrovački drum (Via Ragusa, Via Ragusina, Via Drina i, rjeđe, Via Bosna), koji je preko Foče povezivao dalmatinsku obalu, u prvome redu Dubrovnik s rudarskim i drugim privrednim središtima Bosne i Srbije. Na tome drumu, kojim se sve do pada Dubrovačke republike odvijao u obadva smjera vrlo jak trgovački promet i kojim je zračila zapadnjačka kultura u unutrašnjost Balkana, Foča je u prvo vrijeme bila prirodna i vrlo važna stanica, gdje su se smjenjivale karavane pri prenosu robe iz Dubrovnika i prema Dubrovniku, a kasnije, već u četrnaestom stoljeću, ona je, kako ćemo kasnije pokazati, već i privredno središte na tome putu, gdje putuju karavane s robom iz Dubrovnika kao u svoje krajnje odredište. Taj drum, vodeći iz Dubrovnika prema Trebinju, Koritama i Cernici prolazio je dugim klancem između Zelengore i Magli-a, spuštao se dolinom rijeke Sutjeske, udarao kroz mjesto Tjentište, koje je i dobilo ime baš po tome, što su tu srednjovjekovne kiridžije ili ponosnici razapinjali šatore i konačili (lat. tenda = šator), potom izbijao na obalu Drine i prelazio na desnu stranu na današnjem Brodu više Foče, koji opet nosi ime po tome, što su tu putnici, dok nije bilo mosta, Drinu brodili skelom. Put je dalje vodio nizvodno samom obalom do današnjih Tabaka, a tu se odvajao od obale i desnom stranom preko Gornjega Polja izbijao u samo središte Foče. Tu, u samom gradu račvao se taj drum u dva podjednako važna kraka. Jedan je vodio dalje dolinom Drine prema današnjoj Ustikolini, Goraždu i istočnoj Bosni, a iz samoga naselja izlazio je na dva mjesta brodeći opet Drinu skelom: pod današnjim Spilama i u Donjem Polju, na mjestu današnjeg mosta. Kad nije uopće bilo mosta na Brodu, a i kasnije, kad je most tu bio porušen, pod Spilama su prilazili Foči putnici također i iz krajeva prema Dubrovniku. Drugi pak kraj Dubrovačkog druma iz središta Foče vodio je, prelazeći na desnu obalu Ćehotine, u istočnom pravcu današnjim seoskim putem kroz Kunjenoviće, Han Sohu, Slatinu, Brahe te dalje prema Čajniču, Pljevljima i u Srbiju.

Od lokalnih puteva, koji su gravitirali Foči, dva su vodila s dvije strane rijeke Ćehotine iz širokih poljodjelskih i stočarskih područja Čelebića i Vikoča, sve od Pljevalja. Treći, također važan lokalni drum vodio je iz područja gornjeg toka rijeke Neretve preko Uloga i Kalinovika, izbijajući na Brodu na Dubrovački drum. U središnju pak Bosnu vodila su dva, isto tako važna puta, koja su se kod Ustikoline odvajala od Dubrovačkog druma: jedan je vodio kroz mjesto Previle i Orahovice te preko Pala izbijao u Sarajevo, a drugi prema Kijevu i Osijeku u Sarajevsko Polje.

1. PRETHISTORIJSKO DOBA

Imamo sigurne podatke, da je uži fočanski kraj bio nastanjen još u prethistorijsko doba. Jedno takvo naselje bješe u neposrednoj blizini današnje Foče, kod Barakovca, baš na obali rijeke Ćehotine i na putu prema Čelebićima. Tu se god. 1889. otkrilo nekoliko prethistorijskih gromila, koje nam daju zanimljive podatke o kulturi i običajima stanovnika, kojim su pripadale. Prema podacima

Truhelke, koji je te gromile istražio i nalaze opisao, tu su nađeni predmeti od bronce, koji su po izradi posve analogni nalazima iz istovremenog perioda na Glasincu, pa se, na osnovi toga, može izvesti zaključak, da je i naselje na Barakovcu postojalo u isto doba i razvijalo u jednom periodu, pod utjecajem iste kulture. U jednoj gromili otkriveno je, međutim, i mnogo toga, što se, po sudu Truhelke, nije slagalo s dotadašnjim opažanjima o prethistorijskim gromilama u Bosni, a i u Evropi uopće. U njoj je nađena, prije svega, mrtvačka cista (škrinja), sastavljena od sitnijeg riječnog škriljevca. U toj škrinji, na podlozi od sitnijeg riječnog oblutka i probranog šljunka nađeni su razbacani i napola spaljeni komadi kostura, a do tih ostataka i odlomak trobridnog kamenog noža od jaspisa, dugačak 8 cm. U istoj škrinji nađen je i zaseban kostur djeteta, raskomadan u tri dijela (glava, trup, noge) i u neprirodnom redu. Na osnovi pouzdanih arheoloških indicija, koje su davali odlomak kamenog noža i mrka smjesa zemlje i željeza u lubanji djeteta, Truhelka je izveo zaključak, da je ta gromila s takvim kosturom starija od ostalih na Barakovcu i da siže do u neolitsko doba. Zanimljiva je i jedna druga pojava u toj istoj gromili. Iz raskomadanih dijelova i nenaravnog reda dječjeg kostura sudi se, da je pokojnikovo truplo bilo najprije na zraku sušeno, a onda tek kostur zakopan. Sušenje, ili — kako se stručno veli — maceriranje mrtvaca poznato je i u nekim drugim krajevima Evrope, a ovaj nalaz na Barakovcu je prvi poznati primjer koji nam kazuje, da je običaj maceriranja mrtvaca bio i na Balkanu poznat u neolitsko doba.[1]

2. RIMSKO DOBA

U samome gradu nemamo nikakvih tragova ni iz toga doba, ali to ne znači, da ih nije nikad ni bilo, jer su ih mogle zatrti kasnije, mlađe kulture. Moguće je, da je na prostoru današnje Foče, na udaru spomenutog tranzitnog druma, koga su, vjerovatno, i Rimljani koristili, postojalo u to doba kakvo-takvo naselje. Dapače, Tomaschek pretpostavlja da je na mjestu današnje Foče bio starorimski grad Berselum.[2] Okolina pak Foče, koja je sigurno manje izgrađivana, već je bogatija u nalazima iz rimskog perioda. Tako je poznato nekoliko rimskih nadgrobnih spomenika, koji su nađeni u selima Kunovu, Čestinu i Vrbici kod Čelebića,[3] a posebno je zanimljiv i vrijedan jedan arhitektonski fragmenat, što je nađen u Trbušću u zakmurskoj općini, To je zapravo fragmenat nadvratnika jednog objekta, kojeg Sergejevski identificira s antiknim mauzolejem. Fragmenat je s obadvije pobočne a i s donje strane ukrašen reljefnim figurama, kakve su uopće u tim krajevima vrlo rijetke i koje su privukle posebnu pažnju arheologa. Spomenik se danas nalazi u antiknom lapidariju Zemaljskog muzeja u Sarajevu, a detaljno ga je opisao Sergejevski.[4] Osobito je bogata ostacima iz toga doba Ustikolina. Tu se još i danas tu i tamo sretaju pojedinačni nalazi rimskog novca, a u prošlim decenijima bilo je i značajnijih otkrića.[4a] God. 1895. našao je tu jedan seljak pri oranju brončani uteg s natpisom na gornjem dijelu, a opisao ga je Patsch i pretpostavio, da bi to mogla biti rimska libra.[5] Od jednog pak drugog seljaka iz istoga mjesta otkupio je god. 1900. Zemaljski muzej u Sarajevu vrijednu brončanu koljenastu fibulu, koja je vanredno vješto izrađena i koja također potječe iz rimskog doba.[6] U najnovije vrijeme otkriven je tu, u Ustikolini, na desnoj obali Drine, i rimski mozaik koji nas upućuje na zaključak, da je tu morala postojati znatnija rimska naseobina. Moguće je, da je rimski Berselum, koga Tomaschek lokalizira u Foči, bio baš na prostoru današnje Ustikoline. Za to ima više indicija. No, bilo jedno ili drugo, sve nam to bjelodano kazuje, da je fočanski kraj bio naseljen i u toku vladavine starih Rimljana u ovim krajevima.

3. SREDNJI VIJEK

Gornje Podrinje, zajedno s Fočom, bilo je do god. 1376. u sastavu stare Raške, a te je godine cijelo to područje zaposjeo bosanski ban Tvrtko, raširivši granice svoje države na jugoistoku i jugu do blizu Sjenice, Onogošta (Nikšića) i Kotora.[7] Tvrtkovom smrću (u martu 1391.) nastale su neprilike u bosanskoj državi, i otada oblašću Gornjeg Podrinja, koja se zvaše i »Drinska knežina«

[1] Dr. G. Truhelka, Običaj maceriranja mrtvaca u jednoj predhistorijskoj gromili kod Foče. *Glasnik Zemaljskog muzeja,* 11/1890., str. 104—109.

[2] W. Tomaschek. Die vorslawische Topographie der Bosna, Herzegovina, Crna Gora und angrenzenden Gebiete. Mittheiluneen der K. K. geograph. Gesellschaft in Wien, Bd. XII, Hft. 11 u. 12, Wien 1888, p. 559.

[3] Dim. Sergejevski, Rimska groblja na Drini. *Glasnik Zemaljskog muzeja,* XLVI./1934. (H), str. 11.

[4] Isti, Nekoliko neizdatih antičkih reliefa, *Glasnik Z. M.,* LV./1943., str. 2—5.

[4a] J. W. Kubitschek, W*iener numismatiscke Zeitschrift,* 1897, p. 187 i dalje.

[5] Dr. Karl Patsch, Epigrafski nahođaji iz god. 1895. *Glasnik Zemaljskog muzeja,* VII./1895., str. 584—585.

[6] K. Patsch, Pojedini nalazi iz rimskog doba. *Glasnik Zemaljskog muzeja,* XIV./1902., str. 13—14.

[7] K. Jireček, Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku (s njemačkog originala — Prag 1879. — preveo B. Pejanović — Sarajevo 1951.), str. 610. — V. Klaić. Poviest Bosne do propasti kraljevstva, Zagreb 1882, str. 25.

ili, naprosto, »Drina«, upravljali su gotovo neovisno od bosanske krune humske vojvode iz porodice Hranića ili, kako se kasnije zvahu, Kosača, čije se porijeklo svodi baš u fočanski kraj, upravo u selo Kosače.[8] Prvi vojvoda te oblasti bio je Sandalj Hranić. Njegovom smrću (15. III. 1435.) vlast je preuzeo sinovac mu Stjepan Kosača, koji se god. 1437. potpuno otrgnuo od bosanskog kralja i neovisno gospodario sve do svoje smrti god. 1466. Godine 1448. dobio je njemačku titulu »hercega«, pa je po njoj i u narodu dobro poznat pod imenom »Herceg Stjepan«, a po tome naslovu ubrzo se prozva i cijela njegova oblast, u koju, osim Gornjeg Podrinja, spadahu još Hum i dio Primorja, Hercegovinom.[9] Stjepanov nasljednik bio je njegov drugi sin Vlatko, a on je, ujedno, i posljednji vladar tih oblasti, koje su Turci za njegova života potpuno zauzeli.

Na području Gornje Drine držali su u svojim rukama Sandalj Hranić i njegovi nasljednici Foču i niz vrlo važnih utvrda: Sokol na sastavu Tare i Pive, gdje se Herceg Stjepan najviše zadržavao, potom Kozman, Vratar, Tođevac, Jeleč i Obalj, također u okolini Foče, pa Kukanj i Đurđevac kod Pljevalja i Samobor kod Goražda.[10] Od tih svih tačaka jedina je Foča bila otvoreno i neutvrđeno naselje. Doduše, u nevelikoj daljini od Foče, na brdu Gracu što se podiže na suprotnoj, lijevoj obali Drine, postojala je nekad, kako i samo ime brda kazuje, tvrđava, ali se ne zna iz kojeg doba potječe, jer nije ni ispitivana. Značenje i važnost Foče bilo je isključivo u trgovini i prometu, koji se tuda odvijao. Ona se u povijesti javlja dosta rano, namnogo prije Sandalja Hranića, i to baš kao važna stanica na Dubrovačkom drumu i kao krajnje odredište, gdje su dubrovački ponosnici tjerali robu. Dinić je, proučavajući dubrovačku srednjovjekovnu karavansku trgovinu, na osnovi besprijekornih dokumenata Dubrovačkog arhiva utvrdio, da se taj grad javlja počevši već od god. 1368. pa sve do 1436. u čitavom nizu ugovora dubrovačkih trgovaca kao krajnje odredište, gdje će ponosnici goniti dubrovačku robu.[11] Foča se javlja i poslije god. 1436., ali, uslijed sve jačih prodiranja Turaka u istočnu Bosnu, više kao tranzitna i pretovarna karavanska stanica u prometu olova,[12] a jedan podatak iz god. 1449. govori nam o jačem trgovačkom poslovanju Foče s Dubrovnikom i unatoč tadašnjih zategnutih odnosa između Hercega Stjepana i Dubrovačke republike. Te godine, 20. VIII., kramar Dubravac Hrebeljanović obavezao se ocu dubrovačkog pjesnika Menčetića i još dvojici dubrovačke vlastele, da će im prenijeti u Foču dvadeset i jedan tovar tkanine o svome riziku »excepta vi aut rapina domini videlicet chercech Stephani«.[13]

Godina 1368. je datum, u koji pada dosad prvi i najraniji poznati spomen Foče. Taj podatak ne samo što pomiče Foču u starije doba od dosad poznatih i objavljenih spomenika za čitave osamdeset i dvije godine, nego nam istodobno kazuje, da je već u to doba Foča važila kao znatnije tržište. Grad se kasnije spominje sve češće i u domaćim spomenicima pod imenom Hotča i Choča, a od dolaska Turaka sreta se najprije u turskim, a onda i u domaćim izvorima današnji oblik Foča.[14]

---

[8] Dr. Mihailo Dinić, Zemlje Hercega svetoga Save, *Glas S. K. A.,* knj. 182, str. 156. (Ćir.)

[9] Prvi put sretamo to ime u današnjem obliku u jednoj preporuci vojvode Isabega Ishakbegovića u Skoplju, koju Truhelka stavlja iza god 1454. — Tursko-slovjenski spomenici dubrovačke arhive, *Glasnik Zemaljskog muzeja,* XXIII./1911, dokumenat br. 7.

[10] 0 posjedima Sandalja Hranića i njegovih nasljednika te o prošlosti tih krajeva u njihovo doba vidi zasebne studije: *Dinić,* Zemlje Hercega svetoga Save; *Marko Vego,* Povijest humske zemlje, Samobor 1937; *Bare Poparić,* Tužna povijest Hercegove zemlje (1437.—1482.), Zagreb 1942.

[11] M. J. Dinić, Dubrovačka srednjevekovna karavanska trgovina. *Jug. ist. časopis,* III./1937., str. 126. (Ćir.)

[12] Ivan Božić, Dubrovnik i Turska u XIV. i XV. veku. Izdanje Srp. akad. nauka, Beograd 1952, str. 285. (Ćir.)

[13] Ibidem, str. 116.

[14] Narodna etimologija tumači postanak imena *Foča* na dva načina. Jedna narodna pričica, koja se i danas čuje u fočanskom kraju, tumači ovako: Kad je sultan Mehmed Fatih zauzimao Bosnu i došao u Ustikolinu, spremi odatle stražu prema današnjoj Foči koja se u to doba — kazuje priča — zvala *Radovina,* da vidi šta ima tamo, a kad se straža vrati, javi sultanu, da je tamo vidjela mjesto gdje ima prostranih vinograda i mnogo kablića — »hepisi fuči«. Turska riječ »fuči« znači kablica, brema, te tako od riječi »fuča« postade ime tome mjestu *Foča.* — Po jednom drugom kazivanju, budući da susjedni Pivljani izgovaraju *Voča* umjesto *Foča,* grad je dobio ime od mnogoga *voča* koje uspijeva u gradu i okolini. (M. vit. Zarzycki, Varošica Ustikolina, *Glasnik Zemaljskog muzeja,* III./1891., str. 210.) — Obadvije su te teorije netačne i naivne već po tome, što današnji oblik imena jasno ukazuje, da se razvio od srednjovjekovnog *Hoča* i *Hotča,* pod kojim se imenima i navodi taj grad u ranije doba. Samo pak ime *Hoča* sa starijim oblikom pisanja, a vjerovatno i izgovorom *Hotča,* nastalo je od muškog vlastitog imena Hotko (koje opet ima korijen u glagolu *hotjeti),* upravo od ženskog roda posvojnog pridjeva toga imena, i prvotni je oblik glasio *Hotkja* (na pr. vas, luka, njiva i sl.), u kojem je poslije po glasovnim zakonima »kj« dalo »č«, a i otpala sama imenica. Takvo porijeklo toga imena jasno podupiru imena drugih naših naselja, gdje se još zornije sačuvalo staro ime *Hotko* i, dapače, glagol *hotjeti: Hotkovo* u srezu deževskom. *Hotkovci* u glamočkom, *Hočevo* i *Hotovlje* u samom fočanskom kraiu, *Hotinja vas* u mariborskom, *Hotočina* u sarajevskom, *Hotnja* u pisarevinskom i *Hočevina* u pljevaljskom srezu. Ostaje samo donekle otvoreno pitanje, koje će lingvisti trebati riješiti, kako se iz *Hoča* razvio dolaskom Turaka oblik *Foča*, odnosno kako se početni konzonant »H« pretvorio u »F«. Budući da postoji zvučna sličnost između oblika *Hoča* i *Foča,* moguće je, da su Turci uobičajili taj drugi oblik po turskoj varoši *Foči* u Anadolu. koja se opet razvila i u jezičnom i historijskom smislu od antikne *Fokeje.* — Na kraju napominjem, da su u srednjem vijeku ime *Hot'ča, Hodča* imala ioš dva sela kod Prizrena, koje je Stevan Nemanja poklonio Hilandaru, a da se imenom *Foča* zove i danas još jedno selo u derventskom srezu u Bosni.

Podatak iz god. 1368., koji ukazuje na Foču već kao trgovačko mjesto, sam po sebi govori, da je to naselje postojalo i prije te godine. Ovdje sad možemo iznijeti dokaze, da postojanje Foče zadire i duboko u srednji vijek. To nam pouzdano zasvjedočavaju ostaci crkve bazilike u samome naselju. O toj crkvi, na čijim temeljima počiva današnja Careva džamija, biće kasnije govora u poglavlju o arhitektonskim spomenicima, a ovdje samo ističem, da je to bila monumentalnija građevina i da je podignuta, vjerovatno, najkasnije u dvanaestom stoljeću. Uzimajući, da smo pomoću tih podataka došli blizu početka Foče kao značajnijeg srednjovjekovnog otvorenog naselja, na što upućuje i slavensko porijeklo imena grada, držim, da nećemo mnogo pogriješiti, ako osnutak Foče vežemo za značajni Dubrovački drum i stavimo ga upravo u doba, kad se Dubrovnik razvio u trgovački grad i kad je otpočeo onu živu trgovinu sa svojim zaleđem, a to je jedanaesti i dvanaesti vijek naše ere.

U prilog ekonomike Foče prije god. 1368 govori donekle i činjenica, što su se u nedalekoj okolini grada nalazili rudnici željeza, tako traženog metala, koji su se djelomično koristili još u šesnaestom vijeku i koji su morali imati svoj trgovački centar baš u Foči, ma da su kasnije, u tursko doba, jedno vrijeme u administrativnom pogledu pripadali Čaj niču, koje je mnogo dalje od Foče. Na južnoj strani Foče i naselja Dragočave i danas postoje dva sela gore u brdu, čija nas imena sjećaju, da se tu nekada kopala i talila željezna ruda. To su sela Saš i Podpeć, a na njihovim se područjima i danas naziru stari rudni otkopi. U selu Sašu i danas živi muslimanska porodica Tahmas, a dolje u Dragočavi i muslimani Karupi, a obadva ta prezimena imaju svoj korijen u staroj njemačkoj rudarskoj terminologiji i pokazuju, da članovi tih porodica vuku davno porijeklo od samih rudara, koji su tu radili. U narodu fočanskog kraja još je i danas živa predaja o korišćenju tih rudnika, ali se više ne pamti, kakav se upravo metal dobivao.

U okolini Foče postoji još dobar broj spomenika koji ukazuju na prošlost tih krajeva u srednjem vijeku i čije postanje ide baš u to doba. Među njima se u prvome redu ističe više podora tvrđava, osobito uz dolinu Sutjeske, od kojih su neki identični s već navedenim utvrdama, a drugi se ne daju još identificirati. Građevni oblici tih fortifikacionih objekata nisu još istraženi, ali je njihovu povijest ocrtao Dinić u odličnoj studiji.[15] Na tome istome području postoji dobar broj i lokaliteta s imenom Crkvina, Crkvice ili Crkvište, a to nas, dalje, upućuje i na crkvene spomenike, kojih je tu također moralo biti. Od njih se opet do danas još najbolje sačuvala stara crkva u selu Zagrađe ispod grada Sokola, za koju mještani vele, da je bila dvorska crkva Hercega Stjepana. Od te kamene građevine sačuvali su se još visoki zidovi, ikonostas, svod od kamena, dijelovi svoda i jedan zanimljiv elemenat — kupola, građena, prema jednome opisu, po uzoru na kupolu Aja Sofije u Carigradu.[16] Već po tim ostacima, koji kazuju, da je to bio velik objekt, detaljnije ispitivanje toga spomenika dalo bi sigurno vrijedne i zanimljive rezultate.

Daljnji srednjovjekovni spomenici u fočanskoj okolini, koji također imaju veliku vrijednost, jesu nadgrobni spomenici, stećci i obelisci, postavljeni negdje jedinično, a drugdje opet u manjim ili većim skupinama. Gotovo su svi u gorovitim i manje pristupačnim predjelima. Jedna takva nekropola od desetak stećaka nalazi se na planini Trebavi, pod t. zv. Lučkim kolibama, a tu, u neposrednoj blizini, nalazi se i kamenolom, gdje su ti stećci sječeni. Dalje se takvi spomenici nalaze još u Dragočavi, u Bakiću, iznad Ustikoline (stećci, navodno, s likovnim dekorom), u Bitoraju u Mrežici i na Humskom. Od tih svih spomenika dosad su, koliko znam, opisana dva obeliska, jedan u Bitoraju, a drugi na Humskom. Onaj u Bitoraju je »bilig kneza Tvrdisava Brsnića, počtena viteza«,[17] a obelisk na Humskom, također s natpisom, obilježavao je grob gosta bosanske crkve Milutina Crničanina, koji je osobito zanimljiv po svojoj skulpturi i čisto ornamentalnoj muskulaturi. Taj drugi vrlo vrijedni spomenik i u historijskom i čisto umjetničkom smislu prenesen je god. 1934. u Zemaljski muzej u Sarajevu, a još iste godine opisao ga je Skarić, dešifriravši natpis, iz kojeg saznajemo ime i zanimanje pokojnika, kojem je pripadao, i pretpostavivši, po izvjesnim podacima, da je spomenik nastao u četrnaestom ili petnaestom stoljeću.[18]

I pored Skarićeva opisa, koji ima više deskriptivni karakter, smatram, da je potrebno osvrnuti se još jedamput na taj spomenik i ukazati na izvjesne momente u skulptorskom tretmanu toga monumenta, koje Skarić nije zapazio. Kako se vidi iz priloženih snimaka, spomenik ima oblik prizme, čija visina iznad postolja iznosi 149 cm. Na jednoj je strani reljef čovjeka u cijeloj njegovoj visini, druge dvije plohe popunjavaju dva

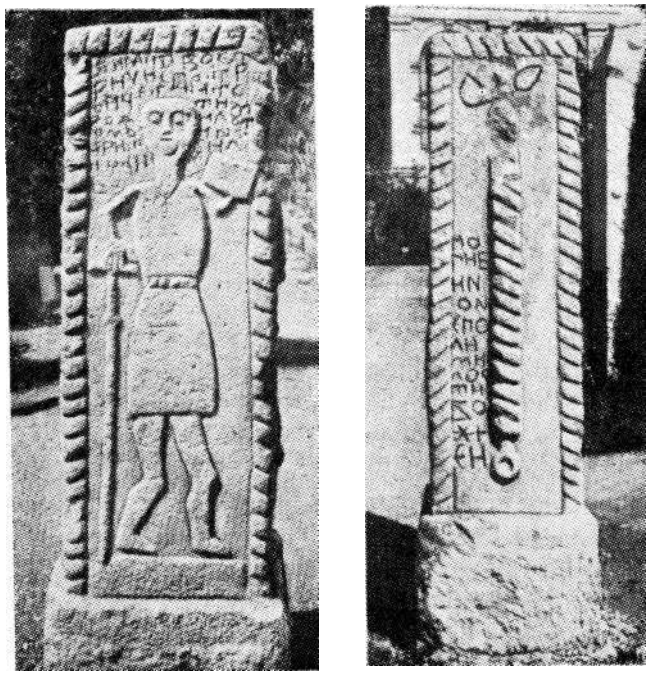
[15] »Zemlje Hercega svetoga Save«.

[16] D. J. Deroko, Drina. Geografsko turistička monografija, Novi Sad 1939, str. 69—70.

[17] Truhelka, Natpisi iz sjeverne i istočne Bosne, *Glasnik Zemaljskog muzeja,* VII/1895, str. 356. (Ćir.)

[18] Vladislav Skarić, Grob i grobni spomenik gosta Milutina na Humskom u fočanskom srezu. *Glasnik Zemaljskog muzeja,* XLVI/1934, str. 79—82 + 2 table. (Ćir) — Na taj spomenik prvi su upozorili javnost god. 1933. *Zetski glas* i beogradsko *Vreme.* U tome drugome listu izašla su te godine u brojevima 4181, 4184, 4185 i 4207 četiri članka o tome spomeniku pod različitim naslovima (»Značajno arheološko otkriće«, »U selu Humskom pronađen grob jednog srpskog velmože« i t. d.) od nekoga *Gl, Samardžića.* Te članke spominjem ovdje samo zato, da ukazem kako su rađeni bez stručne spreme i bez ijednog vrednijeg podatka.

ornamenta u obliku tordiranog užeta, a na četvrtoj su sitne dekoracije, među kojima se osobito ističe čista kružna rozeta. Svi bridovi spomenika, i horizontalni i vertikalni, također su dekorirani u vidu vrlo plastičnog tordiranog užeta. Sami lik čovjeka, koji, bez sumnje, treba da ukazuje na pokojnika, dat je šematski, ali se osjeća i težnja za izvjesnim detaljiziranjem, što se naročito opaža u licu i pojasu. Čovjek, prikazan u gornjem dijelu frontalno, a same mu noge u profilu, obučen je u dugu haljinu, očito u svećenički habit, s pritegnutim pojasom te s knjigom u lijevoj i štapom u desinoj ruci. Mora se odbaciti Skarićevo mišljenje, da je lik izrađen »vrlo primitivno«, a isto tako, baš na primjeru ovoga spomenika, i mišljenje mnogih drugih pisaca o sličnim ljudskim figurama na drugim našim nadgrobnim spomenicima srednjega vijeka. Prije svega, kompozicija predstavlja čovjeka u posve pravilnim omjerima i u stavu, koji je neobično dostojanstven, a koji još namjerno akcentuira vrlo visoki štap. Kad imamo dokumenat, da je to spomenik gosta, dakle jednog višeg člana u skali hijerarhije bosanske crkve, onda već i po tome može se izvesti zaključak, da je anonimni skulptor ili kovač znao šta hoće postići u svome radu i da je vješto vladao svojim zanatom. U dokaz toga znanja i vještine upućujem na ornamente na istome spomeniku, na ostalim trima stranama, koji su do u detalje prikazani gotovo naturalno. Dakle, skulptor znade obrađivati, i problem njegova zanata kao višega znanja uopće ne treba postavljati. I u samoj kompoziciji figure, koja se samo na prvi pogled čini primitivno prikazana, umjetnik je išao određenim i strogo utrtim skulptorskim putem. Njemu nije bilo uopće stalo do tijela, do detalja na njemu, nego do toga, da predstavi samo simbolički gosta kao čovjeka i njegovo zanimanje putem karakterističnih znakova, a koga treba da simbolizira ta figura, to kazuje sam natpis. Takav tretman našeg bezimenog skulptora potpuno je u skladu s kršćanskim učenjem o negaciji tjelesnosti i s kršćanskom figuralnom umjetnošću, u kojoj *se sve* do humanizma, kad je ekonomika izbacila pojedince u društveno zbivanje, čovjek prikazuje samo simbolički, putem signuma, a ne preko naturalnih portreta. Smatram, da u tome svjetlu treba posmatrati i druge naše srednjo-vjekovne spomenike, jer i na njima se podjednako otkriva svjestan likovni izraz, a nipošto samo primitivizam.



Nadgrobni spomenik gosta Milutina — simbolička predstava pokojnika (prva slika) i njegova pojasa kao emblema svećenstva (druga slika).

U prikazu emblema zanimanja gosta Milutina u kompoziciji su tri predmeta osobito apostrofirana: knjiga, znak jevanđelja i kršćanstva, štap kao palica dobrog pastira i pojas u vidu usukanog užeta, koji u vezi s ornamentikom na drugim stranama spomenika pobuđuje zasebnu pažnju. Značajno je, da ni u toj emblematici, niti u samoj ornamentici nigdje nema ni traga križu, koji je inače glavni kršćanski emblem. Po samome detaljiziranju pojasa i sužavanju struka habitusa baš na tome mjestu jasno se zapaža da je taj pojas, ustvari usukano uže, kako je i pretpostavljeno, isto toliko upadan i karakterističan znak pokojnikova zanimanja, kao štap i knjiga. Prema tome, može se kao sigurno uzeti, da su dostojanstvenici bosanske crkve nosili habitus i preko njega uže kao pojas. To je jedan vrijedan podatak, koji sad prvi put izlazi na svjetlo. Taj isti pojas kao znak višeg dostojanstva prikazan je, dapače, upadno i zasebno još na druge dvije plohe spomenika, gdje se težilo i za detaljima i gdje su čak prikazane i same kopče u pojasu. I sama bridna bordura spomenika nije ništa drugo, nego, očito, nešto stilizirani ornamenat, nastao od oblika pojasa-užeta, koji se baš tu htio svjesno istaknuti kao simbol dostojanstva, što ga je gost Milutin obnašao u bosanskoj crkvi.

4. FOČA U TURSKO DOBA

ORGANIZACIJA UPRAVE I SUDSTVA

Dosadašnja isticanja mnogih i turskih i domaćih pisaca, da je Foča ušla u sastav turske države namnogo prije pada Bosne i da su rano tu sjedili »krajišnici«, koji bi upravljali osvojenim dijelovima Bosne i Hercegovine, moraju se odbaciti kao posve netačna.[19] Dopušta se mogućnost, da su Turci doista bili god. 1416. i 1435. i osvojili Foču, zajedno sa Hodidjedom i Vrhbosnom u centralnoj Bosni, ali su se sigurno brzo i povukli iz toga kraja. Umjesto analiziranja tih uopće nedokazanih ili labavih mišljenja, što bi zauzelo velik prostor, ja ću ovdje istaknuti samo tri autentična podatka iz tri različita doba, koji nas utvrđuju, da je Foča sve do god. 1465. bila u vlasti Sandalja Hranića odnosno Hercega Stjepana. Prvi je podatak itinerarij dubrovačkog poslanika Sandalju Hraniću, što ga iznosi Jireček, a iz kojeg se vidi, da je poslanik, idući Sandalju i natrag god. 1430. bio u ovim mjestima: početkom maja u Cernici, 8. maja u Sutiskoj, 13. maja na Sokolu, od 23. maja do 10. juna u Samoboru (kod Goražda), od 19. juna do 10. jula u Kuknju kod Pljevalja), 19. jula opet u Samoboru, 30. jula u Sokolu, 17. augusta u Cernici i 8. septembra u Nevesinju.[20] Odatle se vidi, da su G o r a ž d e i K u k a n j, dvije najistaknutije tvrđave u Sandaljevoj kneževini bili te godine sigurno u Sandaljevim rukama, a onda je pogotovo bila još u njegovoj vlasti i sama Foča, koja je posve u unutrašnjosti. Drugi podatak, koga nam također iznosi Jireček, potječe iz god. 1450., dakle dvadeset godina iza prvoga. Te je godine drugi dubrovački poslanik išao Hercegu Stjepanu i bio je: 1. decembra u Kozmanu, 19. decembra u Foči (Choča), 4. I. 1451. u Podsokolu (Sotto Sokol), a 9. I. u Đurđevcu (kod Pljevalja).[21] Jasno se iz toga vidi, da su nabrojena mjesta, među njima izričito i sama Foča, bila tada još pod upravom Hercega Stjepana, jer inače ne bi bilo ni potrebe ni smisla, da poslanik ide u oduzeta mjesta, gdje Hercega sigurno ne će naći. Treći i za naše razmatranje ponajvažniji podatak je čak iz god. 1465. Prema tome podatku, što ga također iznosi Jireček, samo na drugome mjestu, a poslije ga prenosi kao utvrđenu činjenicu i Ćorović, Herceg Stjepan još gospodari u proljeće te godine, navodi se izričito, Fočom, pa čak i Pljevljima.[22] To je sigurno i posljednji spomen Foče u vlasti Hercega, jer su upravo donekoliko mjeseci izatoga u Hercegovim zemljama nastupile bitne promjene, koje su Foču definitivno dovele pod tursku vlast.

U ljeto god. 1465. poveo je bosanski sandžakbeg Isabeg ozbiljnu vojnu na Hercegove zemlje i već od mjeseca j u l a postigao velike uspjehe ne nailazeći nigdje na jači otpor i pregazivši veći dio zemlje, tako da je bila zaprijetila opasnost i samom Herceg-Novom na obali.[23] S druge opet strane, podacima iz Dubrovačkog arhiva, koje iznosi u najnovijoj svojoj publikaciji Ivan Božić, izneseni navodi mogu se ne samo potvrditi, nego i dalje rasvijetliti. U njima se navodi, da su Turci imali već organiziranu vlast i svoje vojvode ili kadije: 1466. u Lugu i Banjanima, 1467. u Popovu i Trebinju, 1469. u Nevesinju, 1470. u Blagaju, i t. d.[24] Ti su podaci samo prvi sačuvani spomeni turskih upravnih ili sudskih organa u tim mjestima, i nipošto ne znači da su nastali neposredno iza osvojenja tih mjesta. Foča, kao jedno od isturenijih mjesta u Podrinju i kao mjesto, kroz koje je vodio iz istočne Bosne jedini put turskim četama u Hercegovini, svakako je pala medu prvim mjestima, i možemo sigurno uzeti, da je prešla u turske ruke još u l j e t o g o d. 1465.

Odmah po osvojenju zemlja je podijeljena u n a h i j e, koje su se, uglavnom, poklapale sa srednjovjekovnim župama, a prvi turski upravni organi u pojedinim mjestima i nahijama bili su v o j v o d e i njihovi zamjenici ć e h a j e. Prvih pet godina osvojeni krajevi Hercegove zemlje bili su u sastavu bosanskog sandžaka, a njihove vojvode i subaše potčinjene izravno sandžakbegu Gazi Isabegu, koji je rezidirao u Sarajevu. Ne može se održati ispravnim mišljenje Truhelke, za kojim su se poslije poveli i drugi pisci, da je osvojenim dijelovima već u prvo doba upravljao zaseban vojvoda sa sjedištem u Foči i neovisno od bosanskog sandžakbega.[25] Jedan jedini podatak, kojim je Truhelka operirao pri tome, jest zaključak Vijeća umoljenih od 4. II. 1466., da se, prilikom proslave dana sv. Blaža, daruju prisutni svirači »susjedne« gospode, među kojima su bili i svirači v o j v o d e A h m e d a odnosno njegova ć e h a j e. Truhelka je shvatio taj navod tako, da se tu radi o svračima vojvode c i j e l e Hercegovine, nemajući pojma, da se ona riječ »susjedni« treba shvatiti u njenom strogom značenju i da pod tim treba razumijevati gospodu upravo Dubrovniku

[19] F. Miklošić (Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii - Wiennae 1858 - pag. 300') ima čak ferman sultana Bajazida II., naslovljen »Od Hercegove zemle sandžakbegu i novskom i hotačkom kadiji« i stavlja ga u god. 1456. Takvo datiranje toga fermana sadrži dva anakronizma: prvo, Bajazid II. zasjeo je na prijesto tek 1481., a Novi je pao do godinu poslije toga, 1482. Miklošić je krivo pročitao na fermanu hidžretsku godinu 860. (= 1456.) mjesto 890. (= 1485.), kako je to ustanovio još Truhelka, koji je ponovo objavio taj dokumenat (o. c. — navodim strane separata — p. 79.)

[20] Jireček, o. c. p. 67.

[21] Ibidem, 67.

[22] Jireček, *Archiv fur slavische Philologie,* XIX, 25. — V. Ćorović, Historija Bosne, Beograd 1940, str. 57'9 (Ćir.).

[23] Ćorović. o. c. p. 577.

[24] Božić, o. c. p. 206—208.

[25] Truhelka, o. c. p. 211—212.

najbližih turskih krajeva, a to je Popovo i Trebinje. Da je to tako, svjedoče nam novi podaci, također iz Dubrovačkog arhiva, baš o tome istome vojvodi Ahmedu, jednom jedinom vojvodi, kojeg Truhelka poznaje, i to samo po jednome datumu prije god. 1470., prema kojima sad sigurno znamo, da je on bio samo vojvoda na samoj dubrovačkoj granici, dakle u Popovu, a na tome mjestu navodi se još u augustu 1465., februaru 1466., aprilu 1467., maju 1468., pa čak i u martu 1483. godine.[26] Da u prvih pet godina Hercegovina još nije imala zasebnog upravitelja, svjedoči i više drugih podataka do god. 1470., iz kojih jasno proizlazi da se Dubrovčani za razne sporove u vezi s Hercegovinom obraćaju izravno bosanskom sandžaku Isabegu u Vrhbosni, a ne nekom drugom vojvodi ili krajišniku.[27]

Hercegovina je izdvojena iz vlasti bosanskog sandžakbega i formirana u zaseban sandžakat istom u februaru 1470., i njome tek otada upravljaju zasebni sandžaci. Prvi hercegovački sandžakbeg bio je Hamzabeg, o kojem nalazimo podatke na tome položaju već u februaru i martu god. 1470.[28] Bio je na tome položaju nepunih pet godina, do kraja god. 1474. Za nas je važno to ime ne samo stoga, što je za njegove uprave Foča postala političkim i administrativnim središtem Hercegovine, nego što je upravo za njegovo ime vezan prvi spomenik orijentalne oficijelne arhitekture u Foči, džamija, koju je on tu sagradio između 1470. i 1474. Poslije Hamzabega izmjenilo se na stolici hercegovačkog sandžakata u Foči više sandžakbegova, kojih listu donosi Truhelka sve do god. 1522.,[29] i koji se otada zovu još »sandžak Hercegove zemlje«, »hercegski sandžak« i »gospodar Hercegove zemlje«, a Dubrovčani ih zovu još i prosto »krajišnicima«. Svi ti sandžaci bili su u časti bega ili, kasnije, paše, a oni prvi uz ime nošahu i naslov vojvode.

Foča je bila sjedište hercegovačkog sandžaka sve do god. 1572., dakle čitavih stotinu godina. Samo jedno vrijeme, od 1522. do 1530. i 1533. privremeno sjedište bio je Mostar, koji se kao takav prvi put javlja 6. VI. 1522., a tadašnji hercegovački sandžak zove se ponekad »mostarski sandžak« ili čak »mostarski paša«.[30] God. 1572. stolica hercegovačkog sandžaka prenesena je u Pljevlje, gdje je i ostala sve do god. 1763., kada fermanom od 24. aprila te godine Hercegovina bi pripojena bosanskom sandžaku.[31] God. 1833. Hercegovina je opet postala nezavisnom od Bosne, a njome otada upravljaju carski namjesnici, valije u rangu paše, sa sjedištem u Mostaru do god. 1877., kad bi opet podvrgnuta bosanskom ejaletu.[32]

Otkako je Foča prestala biti sjedištem hercegovačkog sandžaka, u njoj se javljaju drugi upravni organi, muselim ili muteselim, ajan i alajbeg.

Muselim je držao civilnu vlast u gradu i nahiji, a postavljao ga je sam vezir, i to samo po većim mjestima pokrajine. Bio je to obično najistaknutiji čovjek u nahiji. Prvi poznati fočanski muselim bio je Hadži Mehmedaga Šuvalija, a navodi se u toj časti god. 1782.[33] Prema jednoj ispravi od 3. XII. 1817. tada je bio na tome položaju neki Hadži Mustafa.[34] Njegov izravni ili nešto kasniji nasljednik na tome položaju bio je Vejz Čengić, a od god. 1828. do 1830. vršio je tu službu Zulfikar-paša Čengić, jedan od najznamenitijih članova Čengića iz obližnjeg mjesta Rataja. On je živio u Foči i tu ostavio svoje potomke, od kojih su dvojica postali također znameniti ljudi.[35]

Ajan je bio, čini se, gradski tribun, kojeg je birao sam narod, a zastupao je svoj kraj u Ajanskom vijeću na namjesničkom dvoru i učestvovao u zborovanju o svim krupnijim pitanjima vilajeta. Od starijih fočanskih ajana znamo samo za spomenutog Hadži Mehmedagu Šuvaliju. Suvremeni sarajevski kroničar Bašeskija navodi ga u toj časti god. 1782. i napominje, da se za tu čast pre-

[26] Potvrda u Božića, o. c. p. 175, 176, 182, 183, 206, 239 i 241.

[27] Ibidem, p. 176, 177, 182, 184—185.

[28] Ibidem, p. 183. Truhelka, o. c. p. 212.

[29] Truhelka, o. c. p. 179—225.

[30] Potvrde vidi u Hazima Šabanovića, Upravna podjela jugoslavenskih zemalja pod turskom vladavinom do Karlovačkog mira 1699. god. *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine,* IV./1952., str. 183. (Ćir.)

[31] S. Bašagić, Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1900., str. 105 i 184.

[32] Ibidem, p. 184.

[33] Riza Muderizović, Kronika Mula Mustafe Bašeskije, *Glasnik Zemaljskog muzeja,* XXX./1918., str. 69.

[34] Arhiv porodice Muftića iz Foče u Orijentalnom institutu u Sarajevu, isprava neregistrirana.

[35] Zulfikar paša je sin Salih-alajbegov, a unuk Zejnilbegov. U časti paše sretamo ga još god. 1813. (Salih Sidki Mahmudkadić, Ustanak srbske raje, njegovo ugušenje i izbavljenje grada Biograda — turski rukopis, preveo F. Spaho — Sarajevo 1944., str. 16), a iduće 1814. godine bio je muselim i muhafiz u nahiji Valjevo *(Ibidem,* p. 67.), 1825. zvornički mutesarif, 1828.—1830. muselim u Foči *(Sidžil sarajevskog suda u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu,* LXVIII, str. 15, 87), a krajem te posljednje godine bio je i muhafiz Nikšića *(Kadićeva kronika,* XX, 397). Umro je u Foči god. 1846. i pokopan u dvorištu džamije Aladže. Od njegovih potomaka, koji se po njemu prozvaše *Zulfikarpašići,* i od kojih danas živi što u Bosni, što u Carigradu (ovi danas nose prezime *Akkoyunlu)* već šesto koljeno, vrijedni su zasebna spomena četvrti Zulfikarpašin sin *Jusufbeg* i unuk *Hadži Husejnbeg.* Jusufbeg je sačuvao sebi spomen zapaženim spjevom god. 1866. na našem jeziku *Avdija.* (Pobliže o njemu kod H. M. Handžića, Rad bosansko-hercegovačkih muslimana na književnom polju, *Glasnik Islamske vjerske zajednice* II./1934., br. 5, str. 289—290.) Hadži Husejnbeg- pak, sin Hadži Alijin, poznat je ne samo kao dugogodišnji načelnik fočanske općine, nego i kao nacionalni borac, koji se istakao u borbi protiv Austrije god. 1878. i u Hercegovačkom ustanku god. 1882. Umro je god. 1935. u stotoj godini života i sahranjen na počasnom mjestu u dvorištu džamije Aladže. Ostavio je iza sebe preko stotinu potomaka koji danas žive razasuti po Bosni, Sandžaku i Carigradu (H. Ljubunčić, Hadži Husejnbeg Zulfikarpašić iz Foče, *Gajret kalendar* za god. 1937., str. 219—221).

pirao s jednim članom begovske porodice Čengića, a svaki da je imao svoje pristaše, te da je siromašni svijet stradao u toj svađi.[36] Na istome mjestu Bašeskija navodi, da je toga vremena Hadži Mehmedaga postao i fočanski muselim, no nešto kasnije ne bijaše bosanskom veziru u volji, te ga ubiše pašine delije u samoj Foči, a glavu mu otpremiše veziru u Travnik.

Koliko se zna, od osamnaestog stoljeća pa do god. 1838. Foča je bila i sijelo alajbega, zapovjednika spahija jednog dijela Hercegovine. Iz jednog anonimnog opisa Bosne, što ga je objavio Bodenstein,[37] a za kojeg je u novije doba utvrdio Kreševljaković, da potječe iz devetog decenija osamnaestog vijeka,[38] saznajemo da je tada u Foči bio alajbeg iz porodice Sijerčića (Siresith). Držim, da je anonimni uhoda i pisac dobio krive podatke o prezimenu fočanskog alajbega i da, umjesto Sijerčića, koji su stvarno bili alajbezi u Odžacima kod Goražda, treba tu staviti Čengiće, za koje sigurno znamo da su bili alajbezi u Foči. Do 4. IV. 1800. bio je tu alajbeg Ahmed, sin Bećirbega (Čengića), a te je godine umro,[39] a kasnije je tu čast zadobio njegov sin Vejz, rodonačelnik kasnijih Vejzalajbegovića, koji je tu službu vršio do god. 1831., kad ga je u poznatom sukobu između četa Husejn-kapetana Gradaščevića te četa Smailage Čengića i Alijage Rizvanbegovića zarobio i ubio Smailaga Čengić kao pristašu Gradaščevićeva pokreta.[40]

*

Gotovo uporedo s upravnom vlašću u Foči i ostalim većim mjestima osvojene Hercegove zemlje bila je organizirana i sudska vlast. Prvi poznati spomen kadiji u Foči nalazimo u jednoj osudi hercegovačkog sandžakbega Hamzabega, datiranoj 8. februara 1472. »na Hoči«. Tu se kadija, po imenu Eminuddin, supotpisuje s Hamzabegom i naziva »el-kadi fi vilajeti Herseg bi dirlik«, što Truhelka prevodi: »doživotni kadija u hercegovačkom vilajetu«.[41] Kako se oblast, u kojoj leži Foča, zvaše još u srednjem vijeku Podrinje ili naprosto Drina, to se kadikad u petnaestom stoljeću fočanski kadija nazivao i drinskim. Tako imamo potvrdu i za taj drugi naziv već iz aprila iduće, 1473. god.[42] Iz one prve isprave se vidi, da je, bar u početku, kadija u Foči imao široku ingerenciju, nešto slično kao sarajevski mula, i da je, usto, bio i dvorski kadija hercegovačkog sandžakbega. Sam fočanski kadiluk obuhvatao je velik teritorij. Tako je god. 1558, u sastav fočanskog kadiluka spadao kraj, u kojem je danas Rudo,[43] a, koliko se zna, od sedamnaestog stoljeća, ako ne i otprije, pa sve do u prošli vijek u fočanski kadiluk spadao je i Ulog, pa se tadašnji fočanski kadija uvijek potpisivao kao »kadija Foče i Uloga«.[44]

Na kraju ovoga poglavlja valja još istaknuti, da je Foča kao veće mjesto i grad s razvijenijim oblicima života imala muftiju, pravnika, koji je davao fetve — pisana stručna mnijenja o prijepornim pitanjima, za koja u šerijatskom pravu nema dovoljno razjašnjenja. Ustanova muftiluka u Foči sreta se, prema podacima kojim raspolažem, od polovine sedamnaestog vijeka naovamo. Prvi poznati fočanski muftija bio je neki Habib-efendija, a na to mjesto postavljen je beratom od sredine zilkadeta 1054. (januar 1644.) godine.[45]

Sačuvao se priličan broj fetava fočanskih muftija, i dobar ih broj pretstavlja koristan materijal za upoznavanje obrtničkog i ostalog života Foče, ma da nijedna ne nosi datuma, kako je to i bio običaj.

PODACI O STANOVNIŠTVU

Postoje dva dragocjena i vrlo zanimljiva dokumenta, koji nam bacaju jako svjetlo na Foču u prvim godinama turske vlasti. Jedan pretstavlja popis zemlje u neposrednoj okolini srednjovjekovnog grada, koja je kao has pripadala sultanu odnosno hercegovačkom sandžakbegu, i popis osoba, kojima je ta zemlja data na obradu. To je t. zv. Has Hoča, pisan na našem jeziku, što ga je pronašao u Dubrovačkom arhivu i poslije u cijelosti objavio Truhelka,[46] a poslije o njemu pisao u zasebnom članku Risto Jeremić, koji je dao vrlo

[36] Muderizović, *Glasnik Zemaljskog muzeja,* XXX/1918., str. 69.

[37] Gustav Bodenstein, Povijest naselja u Posavini god. 1718—1739. *Glasnik Zemaljskog muzeja,* XX/1908., str. 106.

[38] Kreševljaković, Kapetanije i kapetani u Bosni i Hercegovini, *Godišnjak Istoriskog društva B. i H.,* II.-1950., str. 160. (Ćir.)

[39] Diobena isprava, izdana od fočanskog kadije, u arhivu Orijentalnog instituta u Sarajevu.

[40] Bašagić: Kratka uputa, str. 142.; Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini, Zagreb 1931., str. 70, stupac I.

[41] Truhelka, o. c. p. 36—37 (br. 37).

[42] Božić, o. c. p. 198.

[43] Vakufnama Mustafa-paše Sokolovića iz rečene godine u Vakufskoj direkciji u Sarajevu.

[44] H. Šabanović, Popis kadiluka u evropskoj Turskoj. *Glasnik Zemaljskog muzeja,* god. 1942., str. 349.

[45] Muvekit, Tarihi dijari Bosna, I, str. 8. Kadićeva kronika III. (dio II), str. 100.

[46] Truhelka, Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni, *Glasnik Zemaljskog muzeja,* XXVII./1915, str. 209 do 211.

korisna razjašnjenja toga dokumenta.[47] Drugi dokumenat je službeni turski popis Hercegovine, napravljen od 7. do 9. decembra 1477. godine, t. zv. Tapu tahrir defteri, kojeg je nedavno pronašao u Carigradu Nedim Filipović i objavio iz njega samo neke podatke, koji se odnose na gradove u Hercegovini, medu ostalim i na Foču.[48]

U prvome dokumentu, u kojem se u samoj glavi ističe »Has Hoča. Da se zna kako razdielismo zemlu«, prema izvjesnim podacima iz samoga popisa i objašnjenjima, koje je dao Jeremić kao rođeni Fočak, radi se o raspodjeli zemlje, koja se prostirala jednim dijelom s desnu stranu rijeke Ćehotine, i to, na svu priliku, od njena ušća u Drinu pa uzvodno, a drugim dijelom na jugoistoku od grada, s obje strane te rijeke te na prostoru današnje općine Podpeć. Zemlja je rizdijeljena u ondašnjoj mjeri za površinu na 110,5 desetaka i 32 cijepa, a kao granice, odakle počinju ili gdje svršavaju pojedine dionice, navode se neki lokaliteti i objekti, od kojih su za naše razmatranje osobito važni ovi: »Stup mitropolitov prema Hoče«, »dvor vojvode Smaila«, »Dvorište mitropolitovo više crkve«, »Batev Do više crkve«, »Ljubović«, »Moišića baština više crkve« i »priko Tehotine prema crkvi Senokosi«. Vrijednost tih navoda razjasnićemo tokom daljnjeg izlaganja. Usto se tu navode još vinogradi, njive, sjenokosi, baštine, selišta, luke i lučice, knez i kaluderi. Dalje, tu su imena prijašnjih vlasnika tih zemalja te imena i prezimena 104 osobe, sve odreda kršćanske, kojim se zemlja dodjeljuje. Budući da je i jedno i drugo objavio i Truhelka i Jeremić, smatram, da taj slijed nije potrebno ponovo iznositi. Hoću samo istaknuti, da taj veliki broj zanimljivih imena i prezimena, od kojih su mnoga davno već zaboravljena, pružaju bogatu građu ne samo za studij naših narodnih imena i prezimena iz doba bosanske samostalnosti, nego i za proučavanje procesa islamizacije te porijekla islamiziranog stanovništva u Foči i okolini. Po svoj prilici među nabrojenim obrađivačima ima ljudi i izvan fočanskog kraja, sa različitih strana, koje su Turci doveli u ovaj kraj radi obrade zemlje, ali, nema sumnje, ima tu i starosjedilaca, na što, između ostalog, upućuju već ista prezimena i prijašnjih vlasnika i novih obra--ivača. No, u svakome slučaju najveći dio osoba, koje su tu navedene, činile su kvas za kasnije muslimansko stanovništvo Foče i bliže okoline, koje je tu, čini se, već u drugoj polovini šesnaestog vijeka dobilo apsolutnu većinu. Dakako, prezimena, koja jako sjećaju na kršćansko porijeklo, bila su pritom potisnuta, a neka druga opet zadržala su se u drugim krajevima do dana današnjega.

Popis, nažalost, nije datiran. Truhelka na osnovi podataka Dubrovačkog arhiva, u kojim se sačuvao. spomen o popisu zemlje u Hercegovini u god. 1475. i 1515., zaključuje, da je taj popis nastao krajem petnaestog ili početkom šesnaestog stoljeća. Danas već znamo, da je jedan popis Hercegovine obavljen, kako je navedeno, i god. 1477., ali se, prema Filipoviću, koji se osvrće i na taj popis,[49] vidi, da taj katastar nije identičan turskome popisu iz 1477. i da, prema tome, nije uopće iz te godine, ma da se i u popisu od te godine Foča tretira kao has hercegovačkog sandžakbega. Međutim, u samome popisu ima jedno vrlo važno mjesto, na osnovi kojega možemo sad približno odrediti vrijeme, kad je taj važni dokumenat nastao. To mjesto glasi: »I minuvši peti desetak od dvora voevode Smaila...« A upravo tome vojvodi Smailu očuvali su se podaci i u Dubrovačkom arhivu, koje nam iznosi Božić posve neovisno od našeg problema, i iz kojih se jasno vidi, da je taj Smail bio vojvoda u pograničnim dijelovima Dubrovnika, vjerovatno u Trebinju, od septembra god. 1469. do januara 1470.[50] Taj nam podatak daje vrijeme, kad je živio vojvoda Smail, i orijentaciju, kad je nastao naš dokumenat. Budući da se uz vojvodino ime u našem popisu ne navodi čast sandžaka, što bi inače najvjerovatnije bio slučaj, pa niti obligatni naslov bega, što ga bez iznimke imaju svi sandžaci već od 1470., može se uzeti kao posve sigurno, da je u doba postanka našeg dokumenta Smail bio vojvoda samo Foče i fočanske nahije. Ma da uopće nemamo vijesti sve do god. 1510. da je Foča s okolinom imala svoga zasebnog vojvodu ni prije ni poslije februara 1470., ipak se može uzeti kao sigurno, da je tu sjedio lokalni vojvoda bar do februara 1470., dok nije došao vojvoda Hamzabeg, koji otada ima u svojoj vlasti cijeli osvojeni teritorij Hercegovine, kakve službenike i dokumentarno sretamo u drugim, novoosvojenim mjestima, na pr. na granici Dubrovačke republike, s kojom su oni imali više dodira, pa im se tako i sačuvao spomen u dubrovačkim spisima. Na osnovi svega toga smatram, da ne ćemo pogriješiti ako uzmemo kao prilično sigurno, da je naš Smail bio vojvoda u Foči negdje u toku prve četiri godine turske vlasti u Foči, dakle između ljeta 1465. i septembra 1469., i da je popis fočanskog hasa nastao upravo u tome vremenu. Posve je logično, da su novi gospodari odmah ili ubrzo nakon ulaska u Foču odredili karakter zemlje i razdijelili je na obradu po svom agrarnom sistemu, a naš popis,

[47] Dr. Risto Jeremić, Has Hoča. Jedan stari popis ljudi i zemalja. *Glasnik Geografskog društva,* sv. 11, Beograd 1925., str. 94—102. (Ćir.)

[48] Nedim Filipović, Pogled na osmanski feudalizam (s naročitim obzirom na agrarne odnose). *Godišnjak Istoriskog društva B. i H.,* IV/1952., str. 131.

[49] Ibidem, p. 37—39.

[50] Božić, o. c. p. 183—185.

kad ga dobro prostudiramo, upravo odiše vremenom, dapače i danom, kad je fočanska zemlja prešla u novi agrarni sistem. Tekst navodi i osobe, koje su bile vlasnici nekih dijelova izdijeljene zemlje neposredno prije popisa, a veli se izričito na jednom mjestu da je desetak i po Moišića baštine dat Ostoji Moišiću, znači članu iste porodice, koja je neposredno prije toga popisa samostalno uživala svoju baštinu. U samoj glavi popisa, a i u čitavu daljnjem tekstu govori se u prvome licu množine (»razdielismo« i »dasmo«, t. j. dadosmo), što znači, da su naredbodavci pisanja toga akta bili jedno (sandžakbezi izražavaju svoju osobu u množini!) ili više baš onih lica, koji su tu prvu diobu neposredno i izvršili.

Službeni turski popis (defter) iz god. 1477. već prema onom, što nam je iz njega iznio Filipović na navedenom mjestu, daje daljnje i još zanimljivije podatke o Foči dvanaeste godine nakon njena ulaska u sastav turske države. Prije svega odatle se vidi, da je Foča (»Hoča«) u nahiji Sokolu tada imala četiri mahale (četvrti), a u njima ukupno 227 kuća (upravo domaćinstava), 33 neoženjene osobe, 5 udovica i svega tri muslimana, dakako, mještanina. Dalje su tu izneseni državni, rentni prihodi, razrezani na kršćansko stanovništvo Foče, a ti podaci izgledaju ovako (citiram doslovno Filipovića):

Od badži bazara (takse na trg), takse nijabeta i prihoda od 4 skele	27.753 akče,
Od ispendže	7.049 akči,
Od agrarnih i stočnih proizvoda s prihodom od 9 mlinova i dal'jana (ribolovišta)	10.134 akče.

»U ovoj zadnjoj stavci uračunat je prihod od 788 medri vina, i to u vrijednosti od 6.304 akči i 206 lukna žita u vrijednosti od 3.029 akči. Da bi se dobila približna slika prihoda od skela, napominjemo, da se na ime takse uzimalo od konja 1 akča, od tovara 2 akče, a od natovarenog konja 3 akče.

»Prihode od žita osiguravale su 4 mezre (sjališta) koje su bile na raspoloženju stanovnika grada.

»Od zanata se ne pominje nijedan, osim ako se u imenu Milobrad, sin Ključarev, ne nalazi trag jednog zanatskog zanimanja. Inače ima jasnih indicija snažnog priliva vlaha-stooara u grad. Ali zato imaju dva vrlo interesantna podatka, koji imaju opštu važnost za razvitak naših gradova pod Turcima. Od tri muslimana u Foči dvojica su zanatlije: Hizir buzadžija i Dogan kovač. Drugi podatak govori o tome kako se izričitom zapovješću s Porte naređuje, da se putem zamjene zemljišta osigura i raspodijeli muslimanima zemljište pogodno za gradnju kuća, u kojima će stanovati«.[51]

Iz iznesenih podataka dobivamo, prije svega, sliku, koja je za nas vrlo važna, o veličini samoga grada, a potom i o ekonomskoj strukturi i snazi mjesta. Ako uzmemo približno, da je jedno domaćinstvo brojilo 5—10 članova, recimo, prosječno, 7, onda je Foča u to doba imala oko 1600 stanovnika, a to je za ono doba bila prilično napučena varoš. Ukupni pak rentni prihodi od stanovništva Foče iznose 40.936 akči, a od te svote donose takse na trg, nijabet i prihod od 4 skele 27.753 akče, dakle znatno više od polovine ukupnih dohodaka. Šteta je, što Filipović nije raščlanio tu stavku i iskazao nam zasebno visinu samih tržnih prihoda. Dalje, agrarni i stočni proizvodi, uključujući tu mlinarinu i ribolov, oporezovani su sa 10.134 akče, a to je tek jedna četvrtina ukupnih daća. Iz takve analize proizlazi, da je Foča još tada bila više trgovačko-prometni, a manje agrarni grad, a u tome se pravcu on razvijao i u kasnijim vremenima. Uspoređujući pak navedene brojčane podatke o Foči iz god. 1477. s takvim podacima o drugim našim gradovima na području osvojenog dijela Hercegovine, zatim Bosne i u oblasti Vuka Brankovića (Srbija), koje nam također iznosi Filipović na osnovi i drugih deftera,[52] proizlazi, da je Foča u to doba bila po broju stanovništva najveći grad na Čitavom tom širokom prostoru, a po ekonomskoj snazi jedno od prvih mjesta. Jedino ga je, i to neznatno nadilazio Vučitrn god. 1455. sa 45.186 akči te Sarajevo u god. 1485. s 45.744 akče i god. 1489. sa 42.241 akči prihoda.

Proces islamizacije naših srednjovjekovnih gradskih naselja, pa tako i Foče, pospješivala je, pored ostalog, osobito ona dobro smišljena zapovijest sultana, što je Filipović navodi baš u vezi s Fočom te Pljevljima, da se putem zamjene zemljišta osigura i raspodijeli muslimanima zemljište »kako bi se izgradio grad«. U svjetlu takve politike i sve jačeg učvršćivanja turske vlasti starosjedioci su stajali pred dilemom: pristati na prisilnu prodaju ili zamjenu konjukturne zemlje u gradu za zemlju izvan grada, koja nije morala biti ni plodna ni naručna, ili pak primiti vjeru, a s njome i druge privilegije novoga gospodara te ostati na svojoj dotadašnjoj zemlji. Povijest govori, da su se odluke kretale postepeno, ali sigurno u tome drugom pravcu. Već u šesnaestom vijeku razvila se jaka muslimanska kultura u Foči, koja je sigurno prilično, ako ne i u dobroj mjeri potisnula kršćansko stanovništvo iz grada. Po samom porijeklu, to muslimansko stanovništvo Foče je jednim, manjim dijelom starosjedilačko, iz samoga grada, a drugim, mnogo većim iz okoline, odakle su seljaci,

[51] Filipović, o. c. p. 131.

[52] Podaci još u Filipovićevom članku »Neki novi podaci iz ranije istorije Sarajeva pod Turcima«. *Pregled* (Sarajevo), god. 1953, br. 7—8, str. 67—76.

mahom muslimani, dolazili u grad za boljom zaradom. Taj proces priliva seoskog stanovništva nije se završio još ni krajem šesnaestog vijeka. Po arhivalnim podacima, koje ćemo iznijeti u idućem dijelu o ekonomici grada, vidi se, da je još na samome prelazu iz šesnaestog u sedamnaesto stoljeće bilo u Foči više osoba, koje su se tu bavile obrtom i drugim zanimanjima, a stajali su po raznim selima u okolini grada. Uz takve muslimane poluseljake-polugrađane navodi se u Foči, značajno je, i jedan pravoslavac, kujundžija Mihajlo, s kućom (»sakin«) u Ligatima.[53]

Ima izvjesnih podataka, da su se u Foču doseljivali muslimani i iz daljih krajeva, dapače i iz sasvim drugih zemalja. Godine 1581. umro je tu Mostarac Kurt, sin Sabitov, a god. 1588. bili su stanovnici Foče jedan Travnjak, zatim Jusuf i Sinan-čelebija, obadvojica iz Šikloša, te imam neke fočanske džamije Ibrahim-halifa, rodom čak iz Magriba u sjevernoj Africi.[54]

Među stare fočanske muslimanske porodice ubrajaju se Hoše, Pilavi, Šuvalije te Hadžipirići. Hoše su već izumrli, Pilavi, koji su u posljednje doba bili brojni u gradu, dokumentarno se spominju tu od god. 1008. (1600.),[55] Šuvelije se pak u poznatim izvorima po prvi put sretaju tu u devetom deceniju osamnaestog vijeka, a Hadžipirići nose to prezime po Hadži Pirija, koji se spominje tu među živim god. 1014. (1605.) i za kojeg njegovi današnji potomci hoće, da je doseljenik iz Turske.[56]

Zanimljiva su izlaganja Riste Jeremića, koji je, bez sumnje, dobro poznavao prilike u Foči, da su današnji pravoslavni stanovnici u gradu i okolini najvećim dijelom dinarski doseljenici »od nazad 250 godina naovamo«. U starenike u okolini ubraja jedino Pavloviće i Bunoviće, a u gradu navodi samo kao staru, već izumrlu porodicu Vladisavljeviće te Kandiće i Prodanoviće, za koje ne ističe da su starosjedioci, nego da im se ne zna porijeklo.[57] Jeremićevo izlaganje treba ispraviti i dopuniti utoliko, što se u Foči spominju pravoslavni stanovnici, čak i njihova današnja četvrt Varoš još god. 1026. (1617.)[58] Ta je četvrt, bez sumnje, postojala i prije te godine, a nastala je negdje u šesnaestom stoljeću, kad su muslimani već bili postali ajpsolutna većina u gradu pa potisnuli preostale kršćane iz samoga središta. Zahvaljujući većem broju izvora iz kasnijih vremena, danas već znamo, da se još od početka sedamnaestog stoljeća pravoslavni živalj u Foči sve više sreta i uključuje u privredu grada, a u prošlom vijeku postaje gotovo i primaran nosilac čisto trgovačkog poslovanja u gradu.

Značajna su ispitivanja i srpskog etnografa Milenka S. Filipovića, prema kojim je u okolini Foče bilo i katolika. »Posljednji katolik umro je u selu Ivanovci. Kažu, da je bio starenik. On se 1882. digao i zajedno s ostalim borio protiv Austrije.[59]

Jaka tradicija, koja se održala do danas, govori da je u Foči bilo i židovskog življa. Kazuju, da ih je nekad bilo tu mnogo i da su imali zasebnu mahalu na južnoj periferiji grada, u Rrežinama, a to kazivanje potvrđuje nam turski putopisac Evlija Čelebija, koji je prošao kroz Foču god. 1664. i u svom putopisu zapisao, među ostalim, i zasebnu mahalu Zidova. Danas te mahale, dakako, nema, jer su se Židovi nepoznatog vremena potpuno iselili iz Foče. Kazuju stariji ljudi, da su otjrrani tako, što su Fočaci pazarni dan okrenuli od ponedjeljka u subotu, židovski nedjeljni blagdan.

---

[53] On se spominje kao zajmoprimac od 2000 akči u obračunu Ali-pašina vakufa u Foči od 1. džum. I. 1075 (20. XI. 1664.). *Turski arhiv* u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu, br. 1282. Njegovi potomci naselili su se, dapače, stalno u ,gradu i bavili se istim zanatom sve do naših dana. Posljednji od njih bili su braća Pero i Vasilije, koji su imali dva prezimena, *Kujundžići* i *Spahići,* a po porijeklu zvahu se i *Ligati.* (O toj porodici vidi još podatke i narodno kazivanje kako je kao najstarija porodica dobila spahiluk kod Zarzyckog, *Glasnik Zemaljskog muzeja* III/1891., str. 210.)

[54] Turski rukopis (komentar djela »El-Vikaye«) u 6 svezaka, nastao u Foči spomenute godine, u Gazi Husrevbegovoj (GH) biblioteci u Sarajevu. —. H. M. Handžić, *Jugoslavenski list* (Sarajevo) od 23. IV. 1939.

[55] Turski arhiv u GH biblioteci, dokumenat broj 1282.

[56] Jedan Hadži Pirijin potomak po imenu *Salih Hadžipiri-zade* bio je, prema jednom beratu, god. 1783. imam u Carevoj džamiji, a prema jednom drugom izvoru i kadija u Foči. Salihov sin *Sulejman* bio je kadija, a sin ovoga *Mustafa Vehbi,* suvremenik i, navodno, školski drug bos. vezira Dželal-paše, bio je muderis i prvi muftija iz te porodice, a usto i pjesnik. Njegovi su sinovi Sulejman *Hadžipiri-zade,* koji se javlja s punim prezimenom još god. 1851. (vidi bilješku 80) i brat mu *Salih-efendija* s priimenkom *Nijazi,* muftija, kadija i muderis u Foči (umro 1869. — *Kadićeva kronika* XXVI, str. 139). Sulejmanovi potomci zovu se i dalje *Hadžipirići,* a potomci *Salih-efendijini* prozvali su se poslije god. 1869. po njegovu glavnom zanimanju *Muftići.* Ta druga porodica i danas je također vrlo razgranata. Jednim dijelom živi u Foči, a drugim u Sarajevu i nekim drugim mjestima u Bosni.

[57] Jeremić, o. c p. 101—102.

[58] Turski arhiv u GH biblioteci, dokumenat broj 1282. U ispravi se navodi, da je rečenog datuma neki *Mihajlo,* bez oznake zanimanja, iz *Varoši* dobio zajam od 1500 akči od vakufa Defterdara Memišahbega.

[59] Mil. S. Filipović, Foča. *Glasnik Ferijalnog saveza* (Beograd), 11/1924., br. 6—7, str. 7.

PRIVREDNI ŽIVOT GRADA

Prelaskom Foče u tursku vlast ekonomska struktura grada dobiva postepeno prilično izmijenjene oblike. U »Hasu Hoči« i turskome popisu od 1477., vidjeli smo, spominju se u neposrednoj okolini Foče vinogradi i određuje se porez na proizvodnju vina, što znači, da je ta privredna grana bila u srednjem vijeku razvijena. U tursko doba, ne zna se iz kojih razloga, ona potpuno zamire. Gubi se i sama kultura vinove loze, kao i u drugim bosanskim mjestima, a zadnji joj je spomen još očuvao putopisac Evlija Čelebija polovinom sedamnaestog stoljeća. Dalje, tokom šesnaestog stoljeća napuštaju se i željezni rudnici u okolini, a i sam ribolov, koji je, kako smo vidjeli, još god. 1477. donosio znatne prihode.

Građani se, malo pomalo, orijentiraju, uglavnom, na trgovačku i obrtničku privredu. A taj proces nije tekao tako brzo. Vidjeli smo, da Foča još god. 1477. nije imala nijednog starosjedioca zanatliju, a jedina dva zanata, koja se tada navode u gradu, drže u rukama muslimani, od kojih je onaj Dogan kovač mogao biti i mještanin renegat. Već je Božić istakao đa Foča u jednom širokom vremenskom periodu na prelazu u tursku vlast nije pokazivala neku naročitu živost, dakako uslijed nesigurnih prilika u zemlji, osobito na putovima, kojim se vršio transport robe.[60] Stanje se ne izmjenjuje brzo ni dolaskom novih gospodara u grad, koji donose sa sobom i onaj levantski smisao za trgovinu. Ni do šest godina iza prolaza u novu vlast Foča ne izbacuje pojedince u privrednom životu. Dapače, i carinu u samoj Foči zakupljuju ljudi sa strane, a ne iz Foče. Tako je 21. maja 1471. kupio od hercegovačkog sandžakbega Hamzabega carine u Foči, Goraždu i Cernici dubrovački trgovac Živan Pripčinović za 70.000 aspri s tim, da mu tu svotu otplaćuje u tromjesečnim obrocima.[61] Valjalo je, dakle, u prvome redu obnavljati veze s Dubrovnikom i tražiti nove putove u privredi. Na tome rade i sami hercegovački sandžakbezi, bilo da se i sami bave trgovinom, bilo da drugim načinom pomažu razvoj privrede. Tako već god. 1475. gospodar Hercegovine Sinanbeg izdaje u stonom mjestu »na Hoči« Dubrovčanima, s kojim je i inače stajao u odličnim vezama, slobodni list, kojim im osigurava punu zaštitu njihovim trgovcima. Garantira im, da nitko od carevih ljudi na području njegova »vladanja«, niti ko od varošana, seljaka i vlaha ne smije učiniti nijedne »zavrtnice« dubrovačkim trgovcima i ljudima, i da dubrovački trgovci imaju punu slobodu kupovati za svoje aspre gdje hoće, bilo u varošana ili seljana, gdje im draže bude i gdje cijenu bolju vide. Zaklinje se carevom glavom, da će svakoga, koji im uzradi protiv ovoga lista, objesiti pred vlastitom kućom.[62]

Ekonomika Foče dobila je veći zamah početkom idućeg, šesnaetsog vijeka, a najviši je razvoj dobila u zadnjim decenijima toga stoljeća, dakle u periodu, dok je Foča bila upravno središte hercegovačkog sandžaka, koje je samo po sebi uveliko utjecalo na razvoj trgovine i zanatstva u gradu. Nemamo podataka kojim bi se mogao pratiti proces te izgradnje, ali možemo i iz onih oskudnih vijesti stranih putnika, koji su prolazili kroz Foču, zaključiti, da je već u prvoj polovini šesnaestog vijeka fočanska čaršija imala »mnogo dućana i trgovaca«. S druge strane, tokom toga vijeka u Foči su izgrađeni brojni monumentalni objekti kao zadužbine, a njihovi su osnivači sigurno ostavljali za uzdržavanje neproduktivnih zadužbina razne koristonosne objekte, u prvome redu dućane, koji su bili od velikog značenja za razvoj fočanske čaršije i privrede, potom hanove, hamame te veće svote gotova novca, da se daje u promet u vidu zajma ponajprije obrtnicima uz određeni kamatnjak. Do nas je doprla samo jedna zakladnica o jednoj takvoj zadužbini u Foči u šesnaestom stoljeću, pa ne možemo ništa pobliže reći ni s te strane kako je nastajala i razvijala se fočanska čaršija. Može se ustvrditi samo to, da su najveći dio privrednih objekata u gradu tokom šesnaestog vijeka podigli pojedinci u vidu zadužbina (vakufa). To potvrđuju brojne analogije iz drugih naših mjesta baš iz toga vijeka, o kojim se očuvao dobar broj zakladnica (vakufnama).

Prvi podaci koji nam retrospektivno prikazuju bogatu i široku skalu fočanskog zanatstva šesnaestog vijeka potječu iz početka sedamnaestog vijeka. Sadrže ih obračuni vakufa Defterdara Memišahbega od mjeseca ramazana 1008. (16. III. — 14. IV. 1600.), reb. I. 1014., (17. VII.— 15. VIII. 1605.), početka ramazana 1019, (17. XI.— 16. XII. 1610.), i početka ramazana 1026. (2. IX. — 1. X. 1617,), te obračun vakufa Alipaše od 1. džum. I. 1075. (20. XI. 1664.).[63] Kapital tih vakufa sastojao se u gotovu novcu, koji se davao u zajam privrednicima fočanske čaršije. U obračunu su navedene osobe, kojima je dat zajam, s naznakom visine zajma u akčama, zatim njihovi jamci (kefili), a negdje i nekretnine kao zalog, te svjedoci isplate. Zahvaljujući baš takvome knjiženju, na osnovi tih podataka saznajemo, da je u prva dva decenija sedamnaestog vijeka Foča imala najmanje dvadeset i četiri vrste zanata. Kažem najmanje, jer su tu ubrojeni samo oni obrtnici, koji su bili u prilici da dižu zajam, da budu

[60] Božić, o. c. p. 285.

[61] Ibidem, p. 318.

[62] Truhelka, Tursko-slovjenski spomenici, dokumenat br. 42.

[63] Četiri originalna fragmenta u GH biblioteci u Sarajevu, broj 1282.

jamici i svjedoci. Iz popisa se vidi, da su tih godina u Foči postojali ovi obrti i po imenu obrtnici (navode se zajmoprimci i jamci, a osobe, uz koje ovdje nema takvih navoda, bili su svjedoci):

1. Aščije: 1600. Ahmed.
2. Berberi: 1605. Feruh, digao zajam od 3.600 akči, Jusuf, sin Behramov, iz Osman-efendijine mahale, digao zajam od 2.300 akči, drugi Jusuf, Memija, Musa.
3. Bičakčije (nožari): 1600. Durak iz Džami Atik-mahale, digao zajam; 1617. Behram, jamac.
4. Buzadžije: 1600, Jusuf, Turhan.
5. Čizmedžije: 1600. Ahmed, Alija, Bajazid, Ibrahim iz Ljubović mahale (ovaj i 1610.), Osman, Piriia i Sefer, obojica iz mahale Sultan-Fatime; 1610. Nezir; 1617. Hasan.
6. Ćurčije: 1664. Ismail.
7. Dunđeri (graditelji): 1605. Memija iz Muminbegove mahale digao zajam od 700 akči, jamac mu brat Alija; 1610. Ibrahim iz sela Trošnja, digao zajam od 1.300 akči.
8. Halači: 1600. Hasan (Husein?); 1610. Musa.
9. Kahvedžije: 1600. Ibrahim, Mehmed-čelebija; taj drugi 1610. digao zajam od 3.000 akči.
10. Kalajdžije: 1600. Sefer (?); 1610. Bešir.
11. Kasapi: 1600. Alija.
12. Kazazi: 1600. Husejn, Ibrahim-čelebija; 1600. i 1605. Ibrahim; 1610. Murteza.
13. Kovači: (timurdži): 1600. Jusuf iz mahale Šejh Piri; 1605. Malkoč.
14. Kujundžije (zlatari): 1600. Salih, jamac; 1600. i 1605. Hasan, Hadži Mehmed (ovaj i 1610.); 1610. Mehmed; 1617. Alija; 1664. Mihajlo iz Ligata digao zajam od 2.000 akči, a kao zalog zapisan dućan.
15. Lončari: 1600. Mehmed.
16. Mlinari: 1600. Nesuh iz Mustafa-pašine mahale, jamac.
17. Mudželiti (knjigovesci): 1600. Šaban.
18. Nalbanti (potkivači): 1600. Osman.
19. Pašmakčije (obućari): 1600. Ahmed, Ališah, Hasan (?), Mehmed, Memija, Muharem iz Muminbegove mahale, Nezir (digao zajam), Seid; 1600. i 1605. Musa, Mustafa; 1600. i 1610. Balija; 1617. Omer iz Džaferbegove mahale.
20. Pekari: 1600. Bajazid, Husejn jamac, Mustafa, Velija; 1605. Mehmed.
21. Sarači: 1600. Latif, Memija, Musa, Velija; 1605. Hasan; 1610. Jusuf, Memišah, Osman.
22. Tabaci (kožari): 1600. Bajazid, sin Pervanov, Pervan, Nesuh iz Muminbegove mahale i još jedan nečitka imena; 1605. Faik, Jusuf, sin Velijin, iz sela Popratna, digao zajam od 1.000 akči, Nesuh, sin Memijin, digao zajam od 3.700 akči, Omer, Seid.
23. Taščije (klesari): 1600. i 1610. Murstafa iz sela nečitka imena; 1610. Mustafa iz sela Biokova, digao zajam od 6.000 akči.
24. Terzije (krojači): 1600. Alija, Firuz, Ibrahim, Jusuf, Mehmed, Nesuh (digao zajam od 5.000 akči), Ibrahim, sin Alijin, dužan 1.500 akči); 1605. Omer, digao zajam od 660 akči; 1610. Mehmed, koji je istodobno i telal.

Pored tih imena i zanimanja navode se u obračunu od god. 1600. još bakal Husejn i nekoliko trgovaca (tudžar), zatim dva zanimanja, koja se, strogo uzevši, ne mogu nazvati obrtom, nego čaršijskom službom: bаždari i telali. Od prvih se navodi god. 1600. Osman i drugi Osman, 1605. Ibrahim, a od drugih god. 1610. pored spomenutog Mehmeda, koji je bio i terzija, još Hasan, sin Abdulahov.

Među nabrojenim zanatima udara u oči množina zanata vezanih za preradu kože i izradu kožnate robe: tabaci, čizmedžije, ćurčije, pašmakčije i sarači. Među njima su bili, svakako, najbrojniji tabaci, štavljači kože. Imali su svoje radionice na južnoj periferiji grada, pa se taj kraj i danas zove po njima Tabacima. Polovinom sedamnaestog vijeka radili su u Međuriječju, a u posljednje vrijeme i uz Ćehotinu u samom gradu, nedaleko džamije Aladže. Tu su bili još god. 1894., kad ih je zapamtila starica Vojislava Hadživuković, koja se te godine udajom nastanila u Foči.

Od obrtnika drugih vrsta, kojih u našem popisu nema, a za koje sigurno znamo, da su postojali i radili bar u prošlome vijeku, navodim ove: bunardžije, ćeremidžije i ćerpidžije, grebenari i češljari (zanimanje Cigana u Foči i na Brodu), kazandžije, mutapčje (obrt seljaka u selima Slatini, Jošanici i Zavodištima), samardžije i tufekčije ili puškari.

Kao zasebnu privrednu granu i muslimana i pravoslavnih građana valja posebno istaknuti kućnu radinost, koja je proizvodila razne vrste platna, vezova i čilima ne samo za kućne potrebe, nego i za tržište. Sudeći po broju tkalačkih, stanova, kojih je bilo, kako kazuju, do četiri stotine, i količini izrađevina, koje su se pojavljivale na

tržištu, bila je to čitava tekstilna industrija.[64] Mnogo fočanskih žena i djevojaka bavilo se tim poslom sve do okupacije god. 1878., dok nije počeo uvoz tvorničkih tkanina, koje su uskoro potpuno ubile tu radinost. Zadnjih stanova, koji su radili za tržište, nestalo je pred prvi svjetski rat.

Tri su sirovine, koje su bile potrebne toj radinosti: vuna, pamuk i svila. Vunu je davala stokom bogata fočanska okolina, pamuk se dobavljao sa strane, ali se stoga manje i rabio, a svila se dobivala, bar u posljednje vrijeme, u samome mjestu. U Foči je u tu svrhu mnogo gajena svilena buba, počevši, najvjerovatnije, od četvrtog decenija prošlog stoljeća, kad je hercegovački vezir Ali paša Stočević prvi put uveo tu kulturu u zemlju, pa sve do iza okupacije Bosne i Hercegovine. Još god. 1878. bilo je pedesetak kuća u Foči, koje su gajile svilenu bubu, a svaka takva kuća imala je u avliji dud, koji je svilcu davao hranu, i smatrala se vrednijom i imućnijom. Kad se ko u Foči htio ženiti, pričaju i danas stariji ljudi, prvo su pitali s djevojčine strane, ima li momak pred kućom dud, što ima značiti, je li kuća radina i imućna.

Najviše je bilo rašireno tkanje tankog platna za rublje i marame baš od svile, a to je t. zv. ćereće i razni drugi svilenici s trakama u boji. Uz proizvodnju tih tkanina pridolazi i vez, kojim su se također Fočanke mnogo bavile i njime resile marame i drugu rubeninu i za vlastite potrebe i za prodaju.

Ti proizvodi kućne radinosti imali su široku potrošnju po Bosni, Hercegovini pa i Srbiji, gdje se ta roba gonila osobito uz godišnje vašare. Noviji fočanski trgovac Ibro Kašmo (umro god. 1903.) imao je sam u radu deset stanova, a kad je polazio na vašar u Srbiju ili Bosnu, robu mu je nosilo i po petnaest konja. Njegova pak žena Džehva iz fočanske porodice Balića bješe u neku ruku učiteljica tkanja i veza, jer je zalazila po drugim kućama i besplatno podučavala djevojke i žene u tim vještinama.

Trgovina u Foči, zajedno s obrtima, bila je naročito živahna sve dok stari Dubrovački drum nije izgubio svoje značenje padom Dubrovačke republike početkom XIX. st. Otada se fočanski trgovci sve više orijentiraju na unutrašnjost, osobito na Srbiju, koja je bila jak potrošač fočanskih obrtničkih proizvoda. Kao glavni izvozni artikli fočanskih trgovaca bili su vuna, vosak i prerađena koža, a osobito sahtijan, koji se izvozio u Osijek, Peštu i Beč[65] te dugi noževi, roba koja se mnogo proizvodila u Foči i raznosila do vrlo dalekih krajeva. Trgovinom su se u Foči bavili i muslimani i pravoslavni, no, u pravilu, kako su mi kazivali stariji ljudi, trgovina je bila u rukama pravoslavaca, a obrti opet u rukama muslimana. Od pravoslavnih trgovačkih kuća na glasu su bili Glođaje i Hadživukovići (i jedni i drugi izumrli), Jakšići i Sunare, koji su mnogo trgovali i s inozemstvom (Trst, Venecija, Leipzig). Od muslimanskih pak trgovaca bavili su se izvozom u posljednjih stotinu godina i s karavanama putovali po raznim vašarima po unutrašnjosti Balkana braća Mušan i Salihaga Karahodže, zatim Njuhovići, Bakići, Murataga Kahvedžić, Bećiraga Tuno, Ibro Kašmo i, posebno, Mehaga Hanjalić (umro god. 1905.) koji je fočanske proizvode prodavao po Uremeliji i Egiptu.

Od tih starih trgovačkih i obrtničkih porodica neke su se bavile trgovinom, ali samo u mjestu, i starim obrtima sve do naših dana, i Foča je još prije davedeset godina bila još uvijek znatan trgovački i obrtnički grad. God. 1932. bila su tu 272 trgovačka dućana, od njih su držali muslimani 167, pravoslavni 66 i Jevreji 1 dućan. Obrtničkih pak radnji bilo je 175, od kojih su 132 vodili muslimani, 41 pravoslavni, a 2 katolici.

Vrijedno je ovdje posebno istaknuti povjerenje i pažnju, koji su vladali i medu muslimanima i pravoslavnim u fočanskoj čaršiji, i kojih se i danas s ponosm sjećaju stariji obrtnici i trgovci obiju vjera. I tu je, kao i u starom Sarajevu, vladao običaj, da trgovac, koji je izjutra već nešto pazario, novog mušteriju šalje svome susjedu, da i on nešto odjutra pazari, da, kako se to stručno govorilo, sefteleiše. A kad je koji trgovac polazio u tuđinu da nabavlja robu, uoči polaska dolazili su mu na sijelo trgovci komšije na ispraćaj i oprost — iz svijeta, vele, ili doći ili ne doći! A kad bi se komšije razišli kućama, trgovac-putnik nalazio je za jastucima, gdje su gosti sjedili, po čevre i kese dukata kao pomoć u poslu i znao je tko je to ostavio samo po tome, tko je sjedio uz koji jastuk. Domaćin je brojio svaki novčić i pošteno vraćao dug kad se vratio s robom, a i on onda te iste trgovce tako pomagao, kad su oni polazili na put. Davalo se i pomagalo, dakle, diskretno, bez svjedoka i priznanica. Dalje, kad bi čaršijom naišao muslimanski sprovod, osobito ako je umro ko iz čaršije, sveijedan bi pravoslavac, i trgovac i obrtnik, prekinuo posao i izašao pred dućan s kapom u ruci da oda posljednju poštu svome sugrađaninu i susjedu. O sličnoj pažnji pravoslavaca pričao m! je posebno i sijedi Smailaga Pilav: zadesio se u dućanu kujundžije Vasilija Spahije, a uto se začuo na džamiji ezan, poziv na molitvu, i majstor Vasilije spustio je svoj batić te nije ni kucnuo, dokle se god ezan nije završio. Takvi su, eto, običaji vladali u fočanskoj čaršiji sve do prvog svjetskog rata, i vrijedno ih je zabilježiti.

U Foči i bližoj okolini grada bila je jaka još jedna privredna grana, koja je bila vezana za promet na tranzitnom drumu i za trgovinu Foče s

[64] U jednom ostavinskom spisu *(Monumenta turcica* u Orijentalnom institutu u Sarajevu, broj 1289) od 25. V. 1728. umrle Šahije, kćerke Ferhad-spahijine, iz Sultan Fatima mahale u Foči navodi se među ostalom zaostavštinom i *izvjesna količina beza* (bez bir mikdar) u vrijednosti od 400 para, što nam dokazuje, da je tkalačka radinost postojala tu još početkom osamnaestog- vijeka.

[65] Rudolf Zaplata, Carinska tarifa u Bosni i Hercegovini polovicom XIX. vijeka. Sarajevo 1935., str. 11.

drugim mjestima. To je kiridžijanje, prenos robe na konjima, pri čemu se uvijek udruživalo više tovarnih grla, mala karavana. Ljudi, koji su se tim poslom bavili zvali su se u srednjem vijeku ponosnici, a u tursko doba kiridžije. Imali su posebnu opremu i konja i sudova.[66] Seljaci iz okoline Foče bavili su se kiridžijanjem do pred sami drugi svjetski rat. Posljednja njihova veća linija bila je Foča-Sarajevo, s kojom je i to zanimanje izumrlo. U Sarajevo su gonili mahom voće, a iz Sarajeva raznu robu.[67]

Jesu li fočanski obrtnici bili, kao oni u Sarajevu i Mostaru, organizirani u esnafe ili cehove, o tome je teško nešto određeno reći i pored toga što znamo da je Foča imala brojne zanate, i da je u jednom takvom zanatu radio velik broj obrtnika. Dovoljno dokumenata o fočanskom obrtu nema, a i oni, koji postoje, ne govore ništa o tome. Popis vakufske gotovine iz prvih godina sedamnaestog stoljeća, što smo ga naprijed iscrpili, ne sadrži nijedan podatak iz kojeg bi se moglo zaključiti, da je tu postojao esnaf, osim ako se u zanimanju bazarbaše Mustafe, za kojeg se veli da je iz Jeleča i da je god. 1600. digao zajam od 1.000 akči, ne krije trag esnafske funkcije. Slaba je i narodna predaja o tome. Posljednji fočanski samardžija Risto Jojić, kojem su danas osamdeset i dvije godine, nije mi znao reći nijedne riječi o tome. Jednu jedinu predaju o esnafu u Foči čuo sam god. 1953. od mještanina Muhameda Muftića, bankovnog činovnika i starijeg čovjeka. On je, veli, još kao dijete, prije 55 godina, slušao jednog fočanskog berbera kako je više puta pričao o fočanskim esnafskim ćehajama. Bilo bi vjerovalno, da su oni bar jači obrti u Foči imali svoj esnaf. A ako je i postojao, ukinut je polovinom prošloga vijeka za Omer-paše Latasa, koji je učinio kraj esnafskoj organizaciji i u drugim našim mjestima.

STRANI PUTOPISI O FOČI U XVI. I XVII. VIJEKU

Za proučavanje privrede te, posebno, građevnih objekata i općih prilika Foče u navedena dva stoljeća, iz kojih imamo najmanje pisanih izvora, od osobitog su značenja zabilješke i izvještaji raznih putnika koji su Dubrovačkim drumom prolazili kroz Foču. Ja te podatke dajem ovdje kronološki, da se vidi kako je Foča u kojem periodu napredovala.

Benedetto Ramberti, tajnik mletačke vlade i učen pisac svoga doba, prošao je kroz Foču na putu iz Mletaka u Carigrad god. 1533. i u svome dnevniku zapisao, da je Foča (»Cozza«) veliko selo i da ima mnogo dućana i trgovaca. Tu je, veli dalje, stolica sandžakbega Hercegovine, a kroz mjesto prolaze svi trgovci koji idu iz Dubrovnika prema Carigradu kao i oni, koji idu natrag u Dubrovnik.[68]

Kornelij Duplicij Šeper (Cornelius Duplicius Scepperus), carski savjetnik te tajnik i član poslanstva kralja Ferdinanda I. sultanu u Carigrad, vraćajući se Dubrovačkim drumom iz Carigrada i na putu od Čajniča prema Foči iste godine 1533. veli, da siđoše u dolinu rijeke Ćehotine (»Thichotina«), koja mu izvire u gori blizu Pljevlja, i uđoše u Foču (»Gotza«), u kojoj je — ističe — stolica sandžaka Hercegovine. Kod Foče prijeđoše mostom preko Ćehotine, koja tu u Drinu (»Drinus«) utječe. Na daljnjem putu iza Foče dođoše do prijevoza na Drini, koja teče na sjever i prima tu Bistricu (»Bistricza«).[69]

Jean Chesneau, tajnik francuskog kralja i pratilac francuskog poslanstva u Carigradu god. 1547. ističe za Foču (»Chochia«), da je »zemlja srpska« (pais de la Servia). Varoš mu je turska i vodi živu trgovinu, a tu je, ističe, obično i stolica hercegovačkog sanđžakbega.[70]

Melchior pl. Seydlitz iz Niklasdorfa u Šleskoj uputio se 3. maja 1556. sa još tri druga iz Bratislave preko Mletaka morem u Palestinu, da pohodi sveta mjesta, a na povratku Dubrovačkim drumom god. 1559. došli su u trgovište Foču (»Catscha«), gdje mu sjedi turski vojvoda. Tu se putnici prevoze preko vode tekućice, koja dijeli Bosnu od Dalmacije, a imena joj se više ne sjeća (Drina). Svi putnici, koji dolaze iz unutrašnjosti — ističe putopisac — moraju tu pokazati svoje putne isprave i sve stvari, što ih imaju uza se. Čim oni pokazaše vojvodi putne listove, odmah ih bez daljnjega pretraživanja dade prevesti na drugu obalu.[7]«[1]

Philipp du Fresne-Canave, francuski mladić, proputovao je sa skupinom prijatelja god. 1572. Dubrovačkim drumom u Skoplje i Tursku, da se upozna s turskim krajevima. Pred Fočom, na putu za Skoplje, prešli su preko Drine drvenim mostom. U Foči su se zadržali jedan dan

[66] O toj privrednoj grani u našoj zemlji postoji odličan rad *Kale kiridžije* od Sime Trojanovića, objavljen u XIII. knjizi *Srpskog etnografskog zbornika* (Etnološka i etnografska grada), Beo,grad 1909., str. 1—153 + 3 table. (Ćir)

[67] Vrijedan prilog o fočanskim kiridžijama, zapravo svoje uspomene s puta u Dubrovnik i natrag u Foču s kiridžijama objavio je dr. Risto Jeremić pod naslovom *Drmjaci kiridžije* u 10. knjizi Glasnika Geografskog društva, Beograd 1924. (Ćir.)

[68] Dr. Petar Matković, putovanja po balkanskom poluotoku 16. vijeka, *Rad Jug. akademije,* knj. 56/1881, str. 21.

[69] Matković, *Rad* 62, str. 61.

[70] Ibidem, str. 71.

[71] Matković, *Rad* 84, str. 53

u nekom lošem i smrdljivom hanu. Za Foču veli, da je dobar turski grad i da je sjedište sandžakbega za Hercegovinu, »koji zapovijeda čitavom Srbijom«. Svi hrišćani — navodi — isturčili su se i sada su veliki neprijatelji putnika.[72]

Pierre Lescalopier »Parisien«, drugi francuski mladić Parižanin, putovao je preko Dubrovnika i Foče u Tursku god. 1574. i navodi za Foču (»Cozza«), da je neutvrđen grad po turskome načinu (ville a la mode turquesque, sans murs ni portes). Opisuje dalje: grad ima više džamija, a trgovina je u njemu vrlo razvijena (La ville est fort marchande). Pri izlazu iz grada prelazi se Drina drvenim mostom (misli svakako na most na Brodu), preko kojeg ne izlazi iz Turske nijedan konj skuplji od dvadeset dukata bez sultanova pasoša; ako neko dovede takvog konja, mora ga prodati tu za bagatelu ili potrošiti više nego što vrijedi za poklone mjesnom »sandžaku« i njegovim ljudima, da bi ga propustili.[73]

Pavle Kontarino, mletački bailo, idući iz Mletaka u Carigrad god. 1580., u svome dnevniku veli ovo o Foči: »Krenuvši u Foču (»Focchia«), prevezli su se velikom mukom na lađi preko rijeke, a od prenoćišta (valjda kod Broda na Drini) do Foče ima tri milje puta. Prošli su Foču, koja leži na spomenutoj rijeci i ima vrlo mnogo drvenih kuća i džamija. Pošto su prešli opet preko rijeke (Ćehotine) mostom, koji dijeli »Caint« (?), vidjeli su džamiju, koja ima vrlo lijep trijem i zdenac (šadrvan!), a sagradio ju je Nisir Aseriochia« (Nazir Hasan).[74]

Lefevre, tajnik francuskog poklisara na Porti Sancy-a, idući god. 1611. zajedno s poklisarom suhozemnim putem iz Pariza za Carigrad, u mjesecu augustu prošao je kroz Sutjesku pa »opet pređosmo Drinu velikim drvenim mostom, koji je duži od mletačkog Rialta. Taj je most podignut na cigli jedan svod, poduprt na oba kraja. Zatim ostavivši za sobom most i rijeku, koja čini malen zavoj, prođosmo kroz maleno selo od kojih pet ili šest kuća i putujući niz obalu rijeke, koja teče na našu lijevu ruku, te nakon po prilici sat i po (!) hoda stigosmo u varoš Foču (»Foschia«), u pokrajini Hercegovini, gdje ima još jedan most prebačen preko rijeke Ćehotine (»Tertina«). Ta varoš nije opkoljena bedemima, i u njoj ima kojih 800 drvenih i vrlo niskih kuća, bez pendžera (!). U toj varoši gospodin poklisar prenoći u karavan-saraju (»carauan-sarai«), prostoriji sličnoj tržnici, u kojem odsijedaju putnici. U tome se karavan-saraju može udobno smjestiti tri stotine konja. On je sagrađen od dobra kamena i pokriven olovnim krovom. U tome gradu pravi se mnoštvo noževa, na glasu ne zbog čvrstoće, nego zbog ukusne izrade.«[75]

Nepoznati pratilac francuskog poslanika na Portu Des Hayes-a prošao je na putu preko Dubrovnika za Carigrad kroz Foču god. 1626. i o njoj doslovno piše u svome dnevniku: »Foča (»Focia«) je mali grad, smješten u kutu, gdje se rječica Ćehotina (»Tihotina«) ulijeva u rijeku Drinu, nema bedema, a kuće su pravljene samo od drveta i zemlje. Ima mnogo više Turaka (misli: muslimana) nego kršćana, jer se, uglavnom, svi Turci iz te okoline sliježu u taj grad. Velika škola (l'Universiti), koja se nalazi u tome mjestu, privlači velik broj softa ili učenika, koji dolaze tu na nauke. Jedini predstavnici vlasti jesu kadija, koji kroji pravdu, i subaša, koji izvršava osude.«[76]

Evlija Čelebija, poznati turski putopisac sedamnaestog vijeka, bio je u Foči god. 1664. i ostavio nam u svome putopisu vrlo vrijedne podatke o tome mjestu, koji nadmašuju sve dosad navedene opise i kad ih zajedno uzmemo.[77] Taj odlomak donosim ovdje u prijevodu Hazima Šabanovića:

»Šeher Foča. Osvojio ga je Ebul-Feth sultan Mehmed han godine 869. (= 1465.). Njegove tvrđave (kal'a) u brdima su porušene. On je sada u Gazi Sulejman-hanovom katastarskom popisu krunsko dobro (nas) hercegovačkog paše na teritoriju hercegovačkog sandžaka. Njim upravlja vojvoda. To je ugledan kadiluk u rangu onih po tri (stotine) akči i s nahijama od sedamdeset i sedam sela. Ima muftiju, pretstavnika šerifa (nekibulešraf), spahijskog ćehaju (sipah kethuda yeri), jenjičarskog serdara, haračkog povjerenika (haradžaga), tržnog nadzornika (muhtesib-aga), baždara (baždar-aga), načelnika grada (šeher kethiida), prvake i velikaše.

Oblik i položaj Foče. Stere se duž obale velike rijeke Drine od istoka prema zapadu. Na jugoistočnoj, južnoj i zapadnoj strani u daljini koliko može top dobaciti nalaze se šumom bogate planine s velikim drvećem. Veliki šeher nalazi se u kotlini na ravnom i prostranom mjestu. Sve obalom rijeke Drine nanizane su prostrane prizemne i na sprat tvrdo zidane kuće s baščama i vinogradima. Ima 18 mahala. Deset ih je muslimanskih, a osam bugarskih, srpskih i latinskih (= katoličkih). Ima i jedna židovska mahala. Ima 2166 veličanstvenih, krasnih i lijepih kuća koje su u dobrome stanju, pokrivene ćeremitom i okružene baščama, tako da svaka izaziva ljubomoru i za-

[72] M. Dinić, Tri francuska putopisca XVI. veka o našim zemljama, *Godišnjica Nikole Čupića,* XLIX/1940., str. 98—99. (Ćir.)

[73] Ibidem, p. 113.

[74] Matković, *Rad* 124, str. 64.

[75] Vjekoslav Jelavić, Kratki francuski putopis kroz Hercegovinu i novopazarski sandžak iz god. 1611, *Glasnik Z. M.* XIX/1907., str 473—474 (prijevod Jelavićev).

[76] Jov. N. Tomić, Opis dva putovanja preko Balkanskog poluotoka francuskog- poslanika Des Hayes-a u 1621. i 1626. g. od nepoznatog pisca. *Spomenik* S. K. A. XXXVII/1936., str. 93 — Matković, *Rad* 124, str. 79.

[77] Evlija Čelebi Scyahatnamesi, sv. VI, str. 430—435.

vist perzijskih vrtova (bag-i irem). Od svih su najveličanstveniji novosagrađeni saraj i Mustafa-efendije Kadića (Kadi-zade), zastupnika halife spahija u Rezidenciji Sreće (= u Istanbulu), potom Begov (?) saraj, Baš-ačik i serdarev saraj.

Džamije. Ima svega sedamnaest islamskih bogomolja (mihrab). Između svih (ističe se) džamija sultana Bajezida Velije u staroj čaršiji. To je starinska bogomolja, građena od tvrdog materijala i u klasičnom stilu. Ima drveno kube; pokrivena je olovom i ima jednu munaru. (Zatim) džamija Fatima-sultanije. I to je uredna bogomolja (musala), pokrivena čistim olovom. Na kraju zapadnog dijela ovog šehera nalazi se jednostavno građena džamija Šejh Piri-efendije. Defterdarpašina džamija je s jednom munarom, a (pokrivena je) olovom. Zatim ima Osman-agina džamija, u kojoj nad kapijom stoji ovaj natpis: »Zgrada Hadži Osmanove džamije, koja je slična raju. Postade divan i uzvišen hram blaženih. Posjetilac zadužbine reče datum njena dovršenja: „Postade krasna džamija i privlačan hram"«.

I ta je svijetla džamija pod kubetom, a sva je pokrivena olovom. Osim tih ima džamija kadije Osman-efendije. Na njenim vratima ima ovaj natpis: »Datum joj je: „Blago onome, ko u nju uđe čist." Godine 1002.«

To su glavne džamije na ovoj strani šehera Foče. Osim tih ima još jedanaest mahalskih mesdžida. Ćehotina (»Tihotina«) razdijelila je ovaj šeher nadvoje. Na suprotnoj, istočnoj strani rijeke nalaze se ove džamije:

Sučelice drvenom mostu, preko kojeg smo i mi prešli, na suprotnoj strani je Hasan-pašina džamija, koja je po cijelom svijetu poznata pod imenom Aladža džamija. To je krasna i divna bogomolja. Ovoj džamiji nema ravne u bosanskom ejaletu, ni u zvorničkom sandžaku, ni u šeheru Taslidži (Pljevlje), a ni drugdje. Njen je graditelj Ramadan-aga, glavni zastupnik (baš-halifa), glavnog neimara (mimar-baši) sultana Sulejmana Kodža Mimar Sinana, sina Abdul-Mennan-agina. On je uložio svu svoju sposobnost dok je napravio ovu krasnu i divnu Aladža-džamiju, kojoj ne može biti ravne. U ovu je džamiju sa stanovišta građevinske geometrije utrošeno toliko truda, toliko ukusa i finoće i ostvareno toliko ljupkosti, da ovakvu impresivnost nije ostvario nijedan raniji neimar na zemaljskoj kugli. Kako je ona ljepša i sjajnija od svih džamija (ovoga) šehera, to je pravi ukras šehera Foče. Neimar je čak na zidovima četverougaone osnove napravio okruglu kupolu poput plave zdjele, dostojnu divljenja i koju treba pogledati. Minber, mihrab, prozori i galerija mujezina (mahfil) su perforirani radovi od bijelog mermera poput parforacija Fahrije te odaju toliku vještinu, da se u svemu osjeća neka vrsta dopuštene madžije. Spolja, nad sofom su tri visoko uzdignute kupole na četiri mramorna i kao kristal bijela stupa. Da ne bi snijeg i kiša zasipali veliki džemat, oko sofe je simetrično poredano dvadeset borovih stupova te od drveta inženjerski napravljena neka vrsta krovnog prepusta (sundurma) tako, da onaj, koji ga vidi, ostaje zapanjen, jer je sav taj prepust izrađen s mrežastim perforacijama tako (lijepo), kao (da ga je gradio) Fahrija. Jugoistočni zid ove sofe je sav ornamentiran kameleonskim šarama, dostojnim kista Behzatova, Manijeva i Šahkulova.

U sredini dvorišta (harem) na mjestu obraslom u zelenilo pod visoko uzdignutom email-kupolom, koja sliči kupoli kakvog visokog dvorca i koja počiva na šest stupova, napravio je klesar mramora šadrvan (havd) za abdest. To je tako umjetnički izrađen šafijski šadrvan, da zaljubljeni ljudi, gledajući kako iz kamene časke pljušti živa voda i pravi vodoskok, prestanu čeznuti i uzimaju abdest. Na desnoj strasni ove džamije do samog puta podignuto je veličanstveno i visoko turbe (kube) na četiri stupa. Između stupova je kovački majstor napravio takve željezne rešetke i luknjice, da podsjećaju na rad kovača Davuda. Svaki majstor, inženjer i svjetski putnik, koji pažljivo pogleda ovo turbe i ove željezne rešetke, ostaje zapanjen i zadivljen.

Dobrotvor Hasan paša umro je u Budimu kao budimski defterdar, a njegovo su čisto tijelo, prema njegovoj oporuci, sahranili ovdje u šeheru Foči, u dvorištu ove džamije u spomenutom turbetu. To je i sada veličanstven mauzolej. Bog mu se smilovao! To je zaista bio čovjek od ukusa, darežljiv i plemenit, vrijedan i gostoljubiv kao Hatemi Tai i Džafer Bermeki. Budući da nije žalio blaga, neimar Ramadan mogao je uzeti iz dvadeset i jedne džamije, što ih je sam gradio, po neko umijeće (san'at) i sve ih primijeniti pri gradnji ove džamije. Uloživši svu svoju sposobnost, on je napravio takav božji hram, da mu nema ravna u Rumeliji (dijari Rum). Kako je osnivač bio vrlo darežljiv čovjek, vještaci su zato iz svih krajeva donijeli dobrotvoru na poklon po jedan svoj umjetnički rad i svi su dobili odgovarajuće skupocjene protudarove i nagrade. Onim umjetnički izrađenim lusterima, koje je također dobio na dar, uresio je unutrašnjost džamije, pa je ona postala sjajna bogomolja poput mlade, koje čelo sja kao mjesec. Iznad visokog svoda kapije na jugoistočnoj strani ove džamije na čistom bijelom mermeru napisan je kaligrafski ovaj natpis u stilu Kara Hisarije: »Ovu časnu džamiju podigao je osnivač zadužbine i dobrotvor Hasan, sin Jusufov, i dao joj njen kronostih: ,,Primi je lijepo, o vječni (bože)!" Godine 1047.«

Pokraj te džamije je džamija emira Mehmedage, zanimljiva i lijepa, ali nema posjetilaca. Ova se džamija u narodu zove Pašina džamija. Iznad kapije joj je ovakav natpis: »Ovu časnu džamiju sagradio je i proširio Mehmedaga, sin Abdulatifov, upravitelj vakufa. Napisano godine sedam stotina šezdeset i prve.«

Džamija Džafer-efendije je svijetla starinska bogomolja kojoj nema ravne, a pokrivena je drvom.

Sulejmanbegova džamija je udobna i privlačiva, ali joj je broj posjetilaca pomalen.

Na ovoj strani osim tih džamija nalazi se i više mahalskih mesdžida.

Ima, dalje, šest medresa; u nekim se predaje islamska tradicija (hadis).

Postoji osam tekija. Od svih je (najznamenitija) Bajezid-babina tekija na jugoistočnoj strani šehera medu vinogradima i baščama. Ona je okrenuta prema čaršiji i trgu i ogledalo je svijeta. Ukrašena je raznovrsnim maksurama i kuhinjama.

Ima tri javna kupatila (hamam). Jedno je pokojne Fatme-sultanije, drugo Bajezidovo, a treće Mustafa-efendije, zastupnika (halife) spahija. Sudnica (mehkeme), koja je u blizini toga kupatila, također je Mustafa-efendijina. U blizini te banje nalazi se prostrana musala. Tu mještani obavljaju molitve.

Postoje dva imareta. Jedno je Bajezid-hanovo, a drugo Aladža-džamije.

Od njihovih specijaliteta na glasu su četrdeset vrsta riba u rijeci Drini, bijeli hljeb i med samotok (asel-i musafa), sedam vrsta sočnog grožđa, višnje i kruške jeribasme (»yire basmaz«).

Prema baždar-aginim podacima (nakil) tu ima 26.000 dunuma voćnjaka (bag) koji daju desetinu (ošur). U čaršiji ima 540 dućana.

Kroz sredinu naselja (imaristan) ovoga šehera, ondje gdje je trg (pazar yeri), teče rijeka Drina koja se ne može preći na konju (hajvan). Jugoistočno od rijeke je glavni dio grada, a sjeverno i zapadno su poredani voćnjaci (bag). Stanovnici prolaze i na suprotnu stranu čamcima i lađama. Svi dvori (saraj) i uglednije kuće šehera leže na obali Drine. Doksati i prozori gledaju u rijeku. Dužina šehera obalom rijeke je 4.000 koraka.

U ovom hercegovačkom sandžaku postoje dva velika grada (mahmiye), jedan je Foča, a drugi Mostar.

Stanovnici (Foče) su u licu lijepi i divni ljudi i čistog vjerovanja, pobožni su i dobri muslimani. Muškarci nose raznobojnu čohanu odjeću. Prvaci i velikaši zamotavaju bijele čalme, a srednji stalež nosi pokratko odijelo i čakšire s kopčama, grube papuče i kalpake od raznobojne čohe i kunovine. Govore bosanski. Većinom su trgovci. Hadžija i gazija (ratnika) ima također dosta. Žene nose na glavi ravne feredže od crne čohe s bijelim čemberom i idu pokrivene kao Rabija i Adevija. Djevojke su im vrlo lijepe i povučene, a djeca vrlo bistra i oštroumna pa su napamet naučila mnoge knjige u stihovima. Mladići su im pravi sokolovi, smjeli i hrabri ratnici (gazije). Vječno su u borbi s Mlečanima. Njihovi učenjaci posjeduju rijetka znanja, a izvanredni su im (još) iskusni ranarnici i majstori za puštanje krvi.

Od turbeta (zijaretgah) znamenita su Bajezid-babino i Murad-babino, a obojica su pokopani u svojim tekijama.

Fočanski most — ogledalo čuda. Ima još jedan grad po imenu Kara Foča u Anadoliji, blizu šehera Smirne u nahiji grada Menem na obali Sredozemnog mora. Ali ovo je hercegovačka Foča. Na zapadnoj strani, pola sata daleko od šehera, na Crnome Vrhu (Kara Burun) preko velike rijeke Drine ima drveni most na jedno okno, koji se diže do nebeskog vrha. To je vrlo strašiv, opasan i nesiguran prelaz koji već propada, jer nije tvrdo građen. Ovaj veliki most, koji treba pogledati, napravio je majstor stare škole (ustaz-i selef) tako, da je na jake temelje na dvjema obalama rijeke vješto nanizao jednu do druge debele i duge grede, tako da se jedna iznad druge izmiče kao (pera u) krilima lastavice. Tako su se grede, koje se nižu s obje strane, približile, pa je pet greda na sredini mosta jednu za drugu vezao i tako sagradio ovaj veliki most kojem nema ravna ni u jednom vilajetu. Preko njega prelaze ljudi, konji, mazge i ostala stoka, ali se on jako ljulja, pa se čovjek ne usuđuje ni da pogleda dolje: oči se čovjeku zamrače, srce zalupa. U ovim krajevima uopće nema kola, a i da ih ima, ne bi mogla prelaziti preko ovog mosta. To je most pokojnog Sulejman-hana, on je za njegovo uzdržavanje uvakufio dvanaest sela.«[78]

[78] U naše doba, osim radova, citiranih u ovoj monografiji, nastali su još ovi kraći ili duži opisi Foče, od kojih poneki sadrže i vrednije podatke: 1. A. Karsznievicz i A. Dabiša: Foča i fočanski kraj, *Kada* (Sarajevo) 1/1885., br. 18, str. 337+340+342—346+348. — 2. Foča u Bosni, *Orao* kalendar, XIV/1888. str. 41—42. — 3. S. Solonjanin: Foča. *Bosanska Vila,* III/1888., str. 141—143. — 4. Foča. *Bajraktar* muhamedanski kalendar za god. 1312., god. I, str. 115—116. — 5. Foča. *Bošnjak* kalendar za god. 1896. — 6. Branimir Gušić, Foča. *Hrvatski planinar,* XXIV-1928., br. 1, str. 4—10. — 7. Dr. Risto Jeremić, Pabirci tragom jedne knjige. *Prosveta* kalendar za god. 1934., str. 8—12. (O ustanku 1882. i srpskim taocima u Foči, strelјanim god. 1914.) — 8. Obrad Leovac, Po sandžaku. *Prosveta* (Sarajevo), XVIII/1934. str. 34—37+82—85+106—109+215—218; XX/1936., str. 116—120 (podaci o Foči). — 9. Sulejman Kemura, Foča. *Gajret,* XXVI/ 1935., strana 64—65.



Stara Foča — vrtni i pejsažni grad.

II

URBANISTIČKA ANALIZA

Foča je po motivima postanka i ekonomskoj strukturi tipičan bosanski trgovačko-obrtnički grad. Nikad nije imala strateško značenje, pa je stoga i ne kruni tvrđava s bedemima. Po samome obliku pak to je nepravilan, slobodno i organično građen i razvijen grad, kakvi su i svi drugi na prostoru bivše turske carevine, s poslovnim centrom u samome središtu, na udaru tranzitnog druma, a stambenim površinama po okolnim padinama oko uskih, malih i krivudavih ulica.

U općoj urbanističkoj kompoziciji grada ističu se dvije vrlo izrazite i specifične značajke: rijeka Drina i Ćehotina, koje se sastaju u samome mjestu i raščlanjuju naselje na dvije gotovo odjelite površine, te bregoviti teren koji se negdje blaže, a negdje strmije spušta na tri strane prema koritu Drine i Ćehotine. Oblik grada potpuno se podredio tim dvjema prirodnim karakteristikama. Naselje se plasiralo jednim dijelom između Drine i Ćehotine, a drugim u uskom a dugom pojasu s desne strane Ćehotine, spuštajući se i ispod njezina ušća poduboko prema sjeveru niz desnu obalu Drine. Središnji dio naselja nalazi se u kutu, što ga zatvaraju spomenute rijeke, a to je ujedno poslovni i administrativni centar grada te pokazuje sistem guste izgradnje. Iznad toga središnjeg dijela, gore u strani i na čitavu prostoru s desnu stranu Ćehotine rasprostrte su stambene četvrti s rjeđom, a negdje, osobito na periferiji, čak i jediničnom izgradnjom.

Arhitektonsku strukturu grada reprezentiraju u najvećoj mjeri stambene kuće kao najbrojniji objekti te džamijske visoke kamene munare koje izrastaju iznad krovnih površina pojedinih četvrti. Fočanska kuća je u biti kanatna konstrukcija s nosivim i nošenim drvenim elementima koji pokazuju iznenađujuću lakoću, a džamijska munara je opet masa od teškog materijala, kamena klesanca. Kuće su, u pravilu, istog građevnog stila, sve su jednokatnice i podjednake visine te i u pojedinostima i u općoj kompoziciji grada djeluju smireno, gotovo lirski, i pokazuju vrlo izrazito horizontalno redanje. Taj horizontalizam još više ističu niska četverovodna krovišta s karakterističnim materijalom ćeremitom opekaste boje na svim kućama. Visoke pak džamijske munare u jednom slobodnom ritmu probadaju te horizontalno nizane oblike, razbijaju jednoličnu horizontalnu plohu i daju joj skladan vertikalni akcenat. Arhitektonska struktura i silueta grada jednom riječju ogledava se u upravo nevjerovatno skladnoj mješavini tektonike i stereotomije, položenih prizama i uspravnih valjaka, statičnosti i dinamičnosti te do krajnosti diferenciranih autoriteta smjera. Ta struktura i silueta nigdje se ne odražava tako jasno i slikovito kao u kraju, gdje nebo paraju munare Careve i Kukavičine džamije: obje su na jednom istaknutom brežuljku i čine u kompozicionom smislu ures i krunu grada, koju bi trebalo pošto-poto izgraditi tu, da ona već ne postoji. Iznesena kombinatorika materijala, oblika i smjerova dopunjava se još paletom prirodnih boja vegetacije, ćeremita, drveta, kamena i kućnih zidnih ploha i pretvara u sliku punu kontrasta, motiva i utisaka.

Jezgra srednjovjekovne i današnje Foče razvila se u kutu, što ga zatvara Ćehotina s Drinom, Na takav zaključak upućuje već sam popis fočanskog hasa, u kojem se na jednom mjestu veli za jedno zemljište na desnoj obali Ćehotine da se nalazi »prema Hoče«, što znači da je varoš nasuprot i izvan tih zemljišta, za koja već znamo, da su se prostirala s desne strane Ćehotine u samom današnjem gradu. Sliku te srednjovjekovne Foče nije nam teško rekonstruirati: naselje na blagoj padini negdje do brežuljka, na kojem je danas sahat-kula, na njegovoj jugoistočnoj periferiji trg (današnje Pazarište) i iznad trga crkva (današnja Careva džamija), kruna naselja. Da se srednjovjekovna Foča sterala baš tu, zasvjedočava nam, osim crkve, još sam blagi nagib terena, vrlo pogodan za izgradnju, potom neposredna blizina tekuće vode i, posebno, činjenica, što

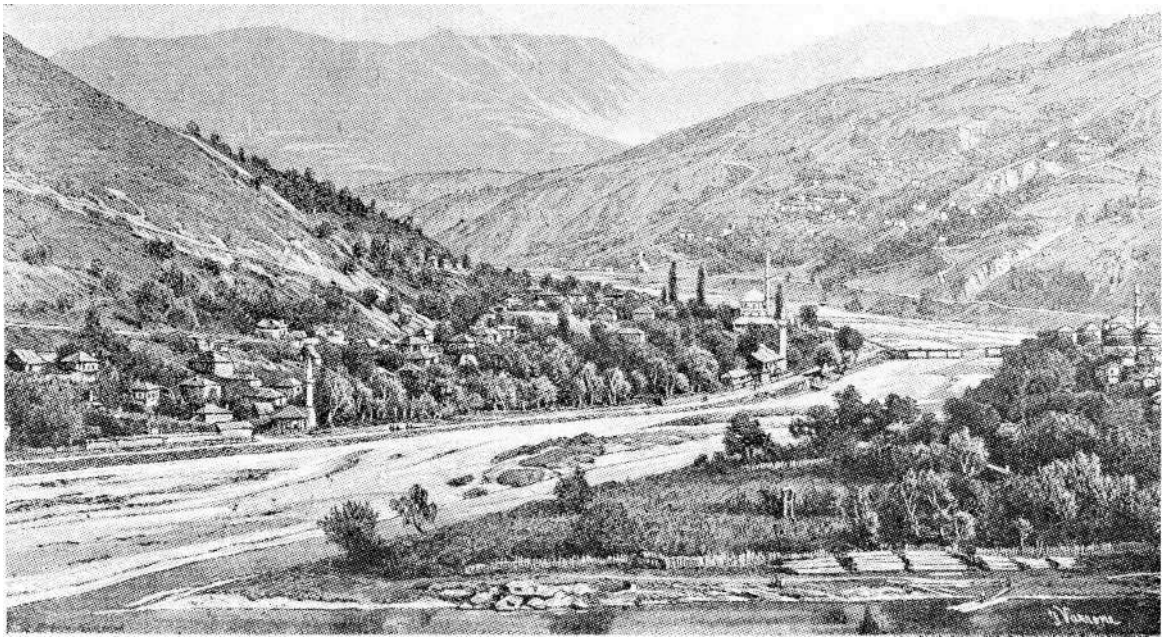
je to područje postalo jezgra i kasnijeg, turskog grada, koji se počeo razvijati u širinu baš odatle. Taj su dio Turci nazvali imenom O r t a k o l, koje se zadržalo do danas i koje može da znači središnji ili centralni kraj, središnju armiju ili stražu, ali u svakome slučaju ukazuje na središnji položaj toga kraja u odnosu na okolinu. Osim toga baš tu, u Ortakolu sagrađena je prva i najstarija fočanska džamija, a nedaleko od nje svakako i prvi dućani — zametak buduće čaršije.

Kao i kod svih ostalih turskih naselja, i u Foči se zapaža još od samog početka u turskome periodu izražena težnja za zoniranjem grada na dvije odjelite površine: trgovačko-obrtnički, dakle poslovni, i stambeni dio grada, a tu karakteristiku zadržala je Foča, uglavnom, do dana današnjega.

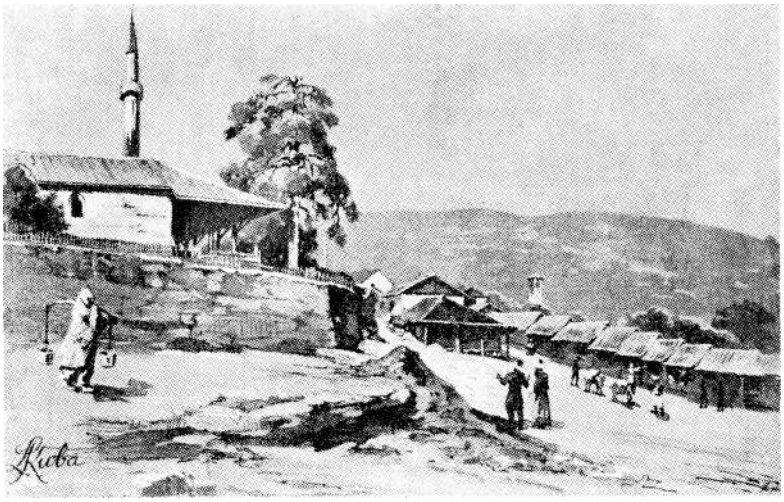
Poslovni dio stare Foče, njena čaršija, izrasla je ne samo na neravnom terenu, nego i u izlomljenoj liniji, a to nam je također znak, da se turska čaršija akomodirala zatečenom naselju i tranzitnom drumu, koji je baš tuda i prije i kasnije vodio u neravnoj liniji, da bi bio lakši uspon odnosno silaz konjima kao jedinim prenosnim sredstvima u ono staro doba. Osnovni punkt toga poslovnog dijela bio je prostrani trg, današnje Pazarište ispod crkve odnosno današnje Careve džamije, koji nije mnogo izmjenio svoj srednjovjekovni oblik ni do naših dana. Taj trg, situiran u nagibu prema koritu rijeke Ćehotine, ima veliku površinu i nepravilan, zrakast oblik, jer se na tome prostoru sastaje sedam ulica iz šest različitih predjela grada. Po samoj namjeni pak bio je i ostao u kasnijim vremenima prvenstveno sajmeni trg, ali se dopušta mogućnost, da je u srednjem vijeku imao i zadaću okupljanja svijeta u svečanim danima kao i crkveni trgovi na Zapadu onoga doba.

Magistrala starog Dubrovačkog druma udarala je, prolazeći kroz grad, upravo preko toga trga, spuštajući se okomito na tok Ćehotine i prelazeći vodu baš na onome mjestu, gdje je do rata stajao onaj gornji, drveni most. I upravo tu, oko samoga trga, morale su i u srednjem vijeku biti kakvetakve trgovačke botege. U turskom pak periodu postaje to osobito važan i saobraćajni i trgovački punkt, jer kasnije nalazimo izgrađenu dućanima cijelu njegovu sjevernu i istočnu stranu, a na taj prostor izravno se nadovezuju oko Dubrovačkog druma prema jednoj i drugoj strani tri čaršije: P r i j e k a, G o r n j a i D o n j a. P r i j e k a č a r š i j a, koja je i danas poznata pod tim imenom, bila je, obzirom na pad terena, doista u prijekoj ulici, koja vodi od trga prema sjeverozapadu do mjesta, na kojem je sahat-kula. Ulica tu, kod sahat-kule zaokreće gotovo pod pravim putem i teče dalje prema jugu, a i u njoj je na priličnoj dužini bilo dosta dućana. To je G o r n j a č a r š i j a. U njoj su, osim dućana, bili koncentrirani još hanovi i karavan-saraji za konačenje trgovaca i putnika[7-9] U produženju te ulice nalazi se lokalitet D o g a n a (madžarizirani oblik od arap. d u k a n, dućan), što upućuje, da je i tu bilo dućana i da se Gornja čaršija nekad protezala poduboko prema jugu. D o n j a č a r š i j a zapremala je ulicu, što od trga vodi strmo pored Šehove džamije do mosta na Ćehotini. Ta je čaršija bila, bar u administraciji, poznata i pod imenom C a r s k a

[79] God. 1842. navodi se u *Gornjoj čaršiji* u Foči jedan han, od kojeg je jedna polovina 14. februara te godine prodana.



Foča — pogled sa sjeverozapadne strane (crtež iz g. 1895.).



Pazarište (trg) u Foči — lijevo Careva džamija, a desno dućani.

ili Sultan-čaršija.[80] U njoj je sve do rata bio dobar broj dućana, a danas tu radi još nekoliko kovačnica, koje vode Cigani. Onaj pak strmi dio trgovačke ulice između Pazarišta i Prijeke čaršije zvaše se prije Prazi (pragovi), a taj naziv kazuje, da je to nekad bila ulica-stepenište.

U Foči je postojala još jedna, četvrta čaršija. Ona je bila u današnjem Donjem Polju, upravo u mahali Atik-džamije, i opet uz tranzitni drum, gdje se izvjestan broj dućana i danas nalazi.[81] No, ta čaršija nikada nije bila osobito razvijena i prometna. Služila je samo potrebama žitelja okolnih mahala, jer je taj dio grada podobro udaljen od središta i glavnih čaršija.

U posljednje vrijeme lijep broj dućana bijaše i u Ortakolu, upravo u ulici, što vodi od današnjeg donjeg mosta na Ćehotini prema trgu. Nemamo podataka, da su tu dućani postojali i u starije, tursko doba. Biće, da se ta čaršija razvila u posljednje vrijeme, kad je izgrađen donji most na Ćehotini i kad je ta ulica postala dosta prometna.

Stambene površine stare Foče izvučene su iz čaršije kao poslovnog i prometnog dijela grada i plasirane po okolnim padinama, nadovezujući se izravno na puteve i objekte čaršije. Jedna veća stambena površina širi se od Prijeke čaršije prema jugu na platou, koji nosi ime Gornje Polje. Drugi veliki stambeni predjeo širi se u dugoj, a uskoj traci s desne strane Ćehotine i, iza njezina ušća, niz desnu obalu Drine sve do mjesta, gdje se obala Drine sužuje i gdje teren nije više pogodan za izgradnju. Taj dio grada, po prilici od mostova preko Ćehotine, nosi naziv Donje Polje i raspoređen je u više četvrti koje se nižu jedna do druge paralelno s tokom Drine i Ćehotine. S lijeve pak strane Ćehotine, po prilici od Careve džamije na jugoistok, na jako strmenitom podnožju Crnoga Vrha nalazi se treće stambeno područje s najrjeđom izgradnjom.

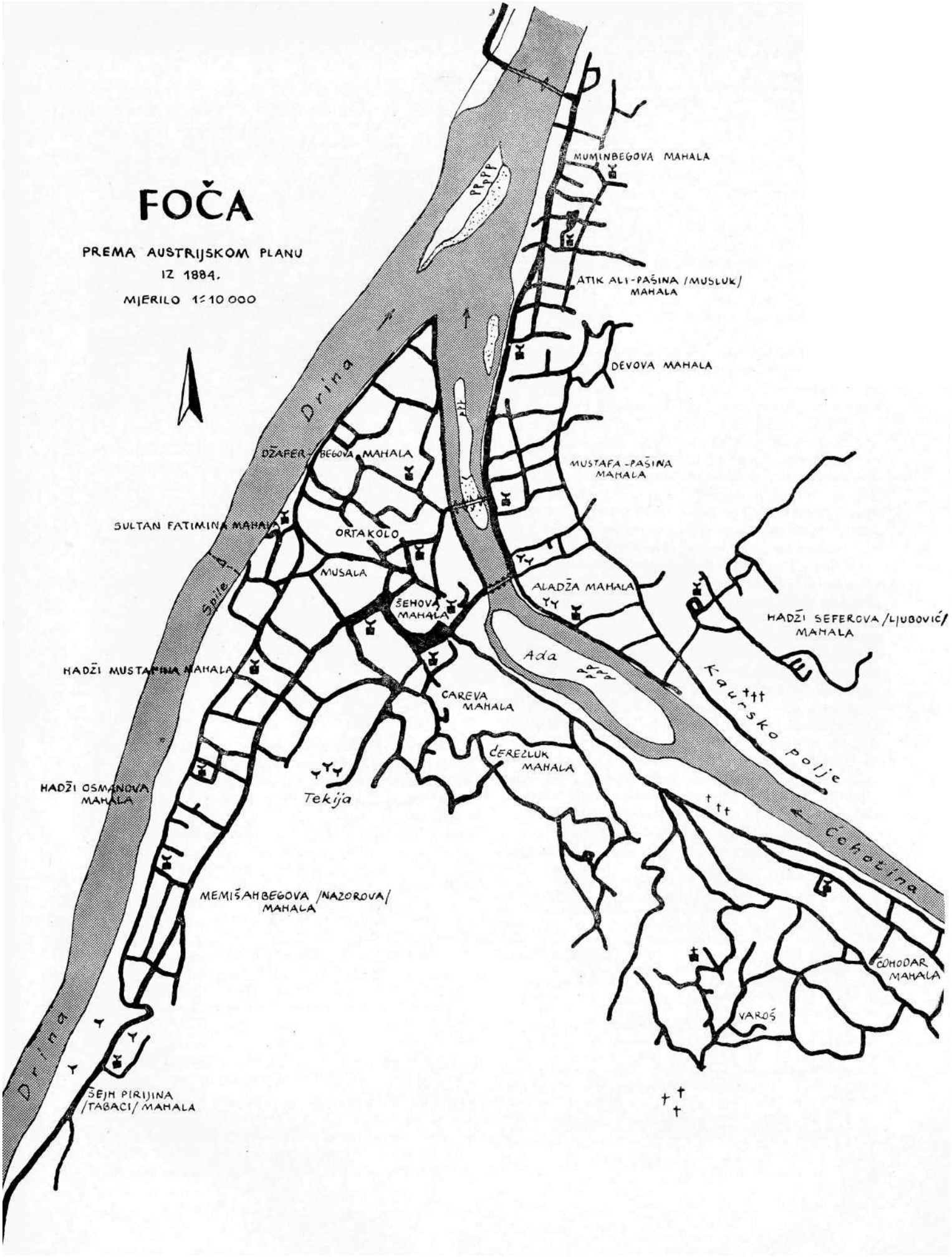
Najveći dio toga stambenog prostora bio je izgrađen već krajem šesnaestog vijeka, i tadašnja je Foča zauzimala prostor, koji i danas ima. Dapače, kazuje se, da se stara Foča nekad širila još dalje od Gornjega Polja uz Drinu zauzimajući prostor i preko potoka današnje Tabačke džamije, a to nam donekle potvrđuje i spomenuti putopisac Lefevre, koji god. 1611. navodi zmeđu Broda i današnje Foče seoce s 5—6 kuća.

Svi ti stambeni dijelovi grada bili su organizirani u pojedine četvrti, mahale, koje sačinjavaju sklop od više kraćih ili dužih stambenih ulica — sokaka. U središtu svake takve mahale nalazi se džamija, pa se mahala zvala po imenu osnivača mjesne džamije, a pojedini sokaci po najbrojnijim porodicama, koje u njima stanuju. Tako je već do polovine sedamnaestog stoljeća Foča bila razdijeljena na sedamnaest mahala sa slijedećim nazivima, koji su se mjestimično do danas očuvali.

U kutu, što ga zatvara Drina s Ćehotinom bile su Hamzabegova, zvana još i Ortakol, Džaferbegova, Sultan-Fatimina, Kadi Osman-efendijina ili Šehova i Careva mahala. U Gornjem Polju, idući uzvodno:

[80] Počak Sulejman Hadži Piri-zade naslijedio je sa bratom muftijom Salih-efendijom iza oca i djeda dućane u *Suki sultaniji* kod Džamije *Kadi Osman-efendijine* i od svoja tri dućana, koja su pripala njemu, 26. decembra 1850. prodao je jedan dućan s magazom bratu Salih-efendiji za 900 groša. Dućan je graničio s jedne strane dućanom Hadži Mustafe, s druge velikim dućanom samoga vlasnika Sulejmana, a odostraga s milćem Avdage Trhulja. *(Kupoprodajna isprava, neregistrirana, u arhivu porodice Muftića iz Foče u Orijentalnom institutu u Sarajevu).* — Do dva mjeseca iza te prodaje, 23. II. 1851. dao je Sulejman Hadži Piri-zade potvrdu, da je primio i preostalih (zadnjih) 300 groša od brata Saliha za prodati dućan u *Donjoj carsiji kod Kadi Osman-efendijine džamije,* u kojem vodi obrt Bajro Hamzić. *(Isprave na istome mjestu).*

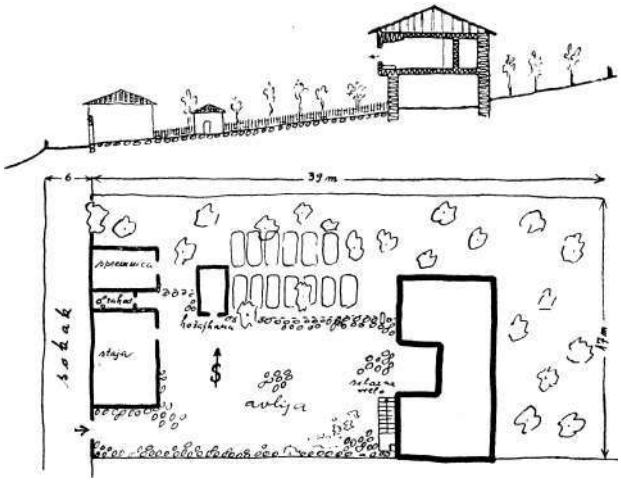
[81] Godine 1869., 8. IX., prodao je Ibrahim Buldum, sin Mehmedov, svoj dućan s magazom u *čaršiji u Atik-mahali* za 450 groša Hafizu Omeru Subhiji Muftiću i Abdusamed-efendiji iz iste porodice. *(Isprava na mjestu gdje i one u prethodnoj bilješci).*


FOČA
PREMA AUSTRIJSKOM PLANU
IZ 1884.
MJERILO 1:10 000
Drina
Ada
MUMINBEGOVA MAHALA
ATIK ALI-PAŠINA /MUSLUK/ MAHALA
DEVOVA MAHALA
MUSTAFA-PAŠINA MAHALA
DŽAFER-BEGOVA MAHALA
SULTAN FATIMINA MAHALA
ORTAKOLO
MUSALA
ŠEHOVA MAHALA
ALADŽA MAHALA
HADŽI SEFEROVA /LJUBOVIĆ/ MAHALA
HADŽI MUSTAFINA MAHALA
CAREVA MAHALA
ĆEREZLUK MAHALA
Tekija
HADŽI OSMANOVA MAHALA
MEMIŠAHBEGOVA /NAZOROVA/ MAHALA
ĆOHODAR MAHALA
VAROŠ
ŠEJH PIRIJINA /TABACI/ MAHALA
Kaursko polje
Čehotina

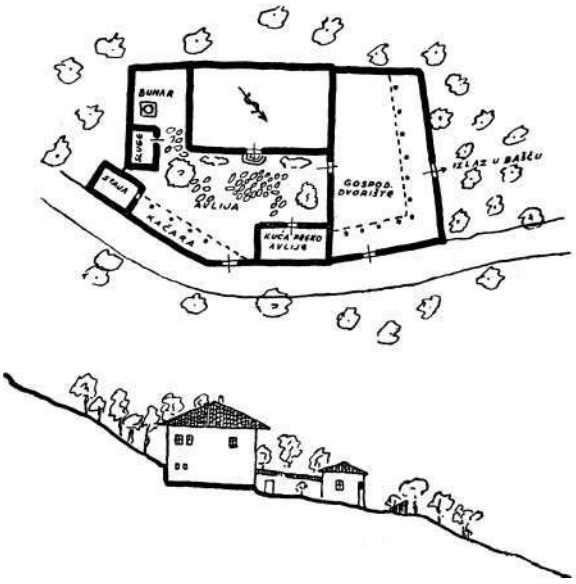
Hadži Mustafina, Hadži Osmanova, Memišah-begova ili Nazorova i Šejh Pirijina ili Tabačka, nazvana tako po kožarima, tabacima, koji su u njoj, kako je navedeno, štavili kožu, te Zubović mahala, najkrajnja prema jugu, koje više uopće nema. Na desnoj pak obali Ćehotine i Drine, idući nizvodno, nizale su se ove mahale: Hadži Seferova ili Ljubović-mahala,[82] Hasan Nazirova ili, po njegovoj džamiji zvana, Aladža ili, kako se još nekad zvala, Vrbljaci, zatim Mustafa-pašina ili, kraće, Pašina, potom Devova, nastala početkom sedamnaestog stoljeća, pa Atik Ali-pašina, zvana još kraćim imenom osnivača Atik-mahala ili Musluk, po jednoj česmi uz tu džamiju, te najniža, Muminbegova. S lijeve strane Ćehotine, sasvim izvan varoši i blizu obale bila je Ali-čohodareva ili Čohodar-mahala, a poviše nje i jugoistočno od Careve džamije jesu mahale fočanskih pravoslavaca Varoš, koja se spominje već god. 1617. i koja ukazuje na zanimljiva rješenja akomodiranja kuća neobično strmom terenu, te Ćerezluk mahala sasvim gore u brdu među šljivicima.[83]

Svaka je mahala u Foči sastavljena od jednog ili više blokova niske izgradnje, koje omeđuju pojedine ulice ili sokaci, ili pak, na periferiji, neizgrađeno zemljište, namijenjeno privatno-posjedničkim ili općim potrebama. To su posve slobodni i nepravilni blokovi s razmaknutim stambenim objektima, namijenjenim isključivo za jednoporodično stanovanje. Površine tih blokova razdijeljene su u veće ili manje parcele raznih vlasnika, a na prostoru svakog takvog komada zemljišta je kuća, pred njom dvorište ili avlija i oko kuće bašča s voćnjakom. Takvom jediničnom izgradnjom fočanska je kuća neposredno izložena suncu, svjetlu i zraku. Jedina veza među pojedinim kućama u bloku jest visoki bedem koji kuću zatvara od ulice i, posmatrajući izvana, cio blok veže u kompaktnu cjelinu.

Što se pak tiče same postave stambenih objekata u mahalama u odnosu na prilazni put, ulicu, u Foči sretamo rješenje, koje se rijetko gdje u



Situacioni plan muslimanske kuće u Foči. Kuća Džonlagića u Donjem Polju.



Situacioni plan srpsko-pravoslavne kuće u Foči. Kuća Glođaja u Ćerezluku.

Bosni i Hercegovini nalazi. Dok kuće, na pr., u Sarajevu, pokazuju jaku težnju njihovih graditelja za iznošenjem objekta prema vani, gdje se čak gornji dio kuće u vidu ćoška ili erkera iznosi i nad samu ulicu, u Foči sretamo posve suprotan tretman, tu kuća bježi od ulice i vanjskog svijeta, uvučena je dublje unutra, u građevnu parcelu i teži za većim intimitetom. Svaka takva kuća ima kao bitan elemenat dvorište ili avlij u, koja je, zajedno s vanjskim bedemom, odvaja od ulice. Oko avlije, koja je redovito pokaldrmijena kamenom oblutkom iz Drine i Ćehotine, nalazi se niz gospodarskih objekata i uvijek manji ili veći vrt, bašča, zasađena povrćem i voćkama. Dva takva rješenja, koja ovdje prila-em, prikazuje situacioni plan kuće i okućišta obrtničke porodice Džonlagića u Musluk-mahali

[82] Ime te mahale *Ljubović* (danas akcenat *Ljubović)* potječe, kako je navedeno u »Hasu Hoča«, još iz Srednjega vijeka, kad je to ime označivalo tamošnji kraj sa ziratnom zemljom. Napominjem, da je to bilo i prezime jedne muslimanske begovske »porodice u Foči god. 1610. U spomenutom vakufskom obračunu od te ,godine navodi se kao zajmoprimac *miralaj Ljubo-zade* (Ljubović) *Mustafabeg.* Upravo od tih fočanskih Ljubovića vjerojatno vuku lozu i Ljubovići od Nevesinja, za koje predaja kaže, da su potekli od nekog *Ljube,* dvorjanika Hercega Stjepana (Dedijer, Naselja VI, Beograd 1909, str. 24.)

[83] U Foči su postojale još dvije mahale ili bar dva nova naziva starih mahala u Foči, koji se više ne daju identificirati. To je *Korkut-čauševa mahala,* koja se tu navodi, prema jednom arhivskom podatku, što mi ga je ustupio kustos D. Korkut iz Sarajeva, god. 983. po Hidžri, i, ako sam dobro pročitao, *Balijina mahala,* kojoj se spomen sačuvao u spominjanom vakufskom obračunu od god. 1600.

u Donjem Polju te trgovačke porodice Glođaja u Čerezluk-mahali.

U prijašnja vremena jedina prevozna sredstva bijahu tovarni konji, nije, dakle, bilo kolnoga prometa, pa su tako i ulice bile namijenjene isključivo pješačkom prometu. Stoga su sve uske i bez diferencijacije poprečnog profila na kolnu stazu i pločnike. Posmatrajući pak fočanske ulice s gledišta prostornog oblikovanja, većina ih u stambenim četvrtima ima u neku ruku sistem koridora, što ga čine jako naglašeni bedemi koji odvajaju kuću od ulice. Sudeći po izvjesnim ostacima, čini se, dalje, da je dobar broj fočanskih ulica bio kaldrmisan, ali ih je isto tako dosta bilo i nepopločenih koje su, kao takve, povećavale mogućnost blaćenja i prašine. Još jedna jedina ulica u Foči zadržala je u potpunosti starinsku kaldrmu. To je ona strma uličica, po obliku gotovo ulica-stepenište, što se spušta od Gornje čaršije i pored sahat-kule u kraj, u kojem je danas hotel i koji se prije zvaše K a č a n i k.

Posebna urbanistička značajka stare, a i današnje Foče leži u onim jako naglašenim zelenim površinama koje gradu daju hlad i svježinu. Kultura voćarstva, koja je u samoj Foči, a još. više u okolini vrlo razvijena,[84] stvorila je površine s gustim zelenilom koje se provlače gotovo između svih kuća u vidu travnatih voćnjaka na posebnu zemljištu ili pak u samim kućnim baščama. Iako takve zelene površine nastaju i razvijaju se prvenstveno iz utilitarističkih pobuda, ne može se zanijekati i njihova estetska vrijednost u urbanističkoj cjelini grada, a isto tako ni smisao građana za kulturu zelenila uopće. Pored tih čisto koristonosnih zelenih pojaseva mi i danas nalazimo u Foči kraj džamija i na drugim mjestima i drugog, neplodnog drveća, kojeg je jedina svrha da daje zelenilo i hlad. Taj smisao posebno se ogledava u avlijama stambenih objekata. Gotovo cio taj prostor oivičava razno cvijeće i drugo nisko ukrasno bilje, čitav i bujan cvijetnjak, kakva nisam vidio u drugim mjestima, i koji, uz susjedni vrt s povrćem i voćnjakom te laganu stambenu arhitekturu daje čitavom kompleksu zaseban lirizam. Po tome zelenilu Foča ima u mirkourbanističkom smislu karakter v r t n o g a g r a d a, a u cjelini opet puno obilježje p e j s a ž n o g g r a d a, kakav se rijetko gdje i kod nas i na strani sačuvao. Baš u tome leži tajna ljepote toga grada, upravo je taj pejsaž ono, što Foču uzdiže iznad svih ostalih naših i starih i novih gradova.

U sklopu grada zasebne urbanističke jedinice čine muslimanska groblja, koja su uvučena u samo naselje i koja pokazuju posve drugi način oblikovanja i plasiranja od onoga u zapadnoevropskim kršćanskim zemljama. U smislu naučavanja islama, da se živi sjećaju mrtvih zasebnim molitvama na samome grobu, muslimanska groblja u Foči unesena su usred života čovjeka i razasuta kraj puteva i svih džamija, po mahalama. Danas su to već potpuno izravnate i travnate površine s visokom vegetacijom i zasebnim nadgrobnim spomenicima obeliscima — nišanima. Ti jednostavni i nahereni kameni spomenici pokazuju smirene oblike i lakoću čitava prostora, koji gotovo više i ne podsjeća na groblje. Pored karakterističnih oblika, takvi spomenici iz vremena prije 1878. sadrže često još natpise i dekorativne elemente te tako imaju i zanatsko-umjetničku i historičku, spomeničku vrijednost, o kojoj se mora voditi računa.

Na kraju ovoga razmatranja o urbanizmu stare Foče korisno je ovdje donekle razjasniti i pitanje t. zv. p r a v a n a v i d i k, koje se kod nas češće ističe kad je riječ o staroj bosanskoj stambenoj arhitekturi. Primjerima iz Foče ne možemo potvrditi postojanje takvoga prava, iako su i tu kuće gotovo sve izgrađene u nagnutom terenu. Dapače, tu ne vidimo ni jasno izražene želje za dalekim vidicima. Fočanska kuća nema uopće sarajevskih ćošaka ili erkera nad samom ulicom, koji omogućavaju slobodne vidike duž oba pravca ulice, ona se, čak, uvlači unutar, u bedeme, i optički odjeljuje od vanjskog svijeta. Takvi slobodni vidici jedva postoje i u većoj visini, gore, na pr., u pravoslavnoj mahali Ćerezluku, jer su tu kuće gotovo sa svih strana zakriljene krošnjama voćnjaka, koje se razvijaju u punoj slobodi. Prema tome, ne samo da načelo prava na slobodni vidik u Foči nije provedeno, nego ono tu uopće i ne postoji. Ja time ne negiram i samu želju naših predaka za vidicima, koja je sama po sebi razumljiva, ali ističem, na osnovi primjera baš iz Foče, da se ona nije morala pod svaku cijenu ostvariti, a pogotovo ne na račun susjeda. Takve iste slučajeve sretamo, u biti, i u Sarajevu, u vezi s kojim se baš najviše isticalo pravo na vidik. Kad detaljnije promotrimo situacije postojećih objekata, rijetko koja kuća ima potpuno slobodne vidike. A kad bi se to pravo svugdje i uvijek moralo ostvariti, zamislimo, kako bi izgledalo naselje na ravnu terenu, a i takvih kod nas ima, i bi li tu uopće mogla svaka kuća dobiti slobodne vidike?

Da ti vidici nisu uopće bili neko pravo, nego samo želja pojedinaca, jasno nam, držim, pored gornjih dokaza, pokazuje i sam osmanlijski građanski zakonik Medželle, u kojem je u prošlome vijeku po prvi put na moderan način kodificirano obavezno šerijatsko i, dakako, običajno pravo. Tu postoji zasebno poglavlje o načinu gradnje i postave kuća, propisuje se, da susjed susjedu mora ostaviti dovoljno svjetla, ali nigdje ni traga propisu, kojim bi se morao kući ostavljati slobodan vidik na okolinu.

[84] Dragiša Lapčević, Voće u Foči. *Težak,* LIII/1936., br. 2, str. 12.

III

ARHITEKTONSKI SPOMENICI

Velika kulturno-historijska vrijednost i znamenitost Foče leži upravo u njenim arhitektonskim historijskim spomenicima. Neki od njih imaju samo relativnu, a neki opet i apsolutnu umjetničku i historijsku vrijednost, ali su svi odreda vidljivi dokumenti svoga doba i odrazi gledanja na svijet te tehničkog i umjetničkog izživljavanja okoline, koja ih je stvarala. Jednim dijelom ti spomenici datiraju iz srednjega vijeka, a drugim, mnogo većim, iz doba turskog feudalizma. U tome drugom razdoblju nastalo je tu mnogo vrsta objekata i još više predstavnika tih pojedinih vrsta: džamije, škole, kupatila, vodovodi, česme i šadrvani, karavan-saraji i hanovi, stambene kuće i mnogi drugi spomenici.

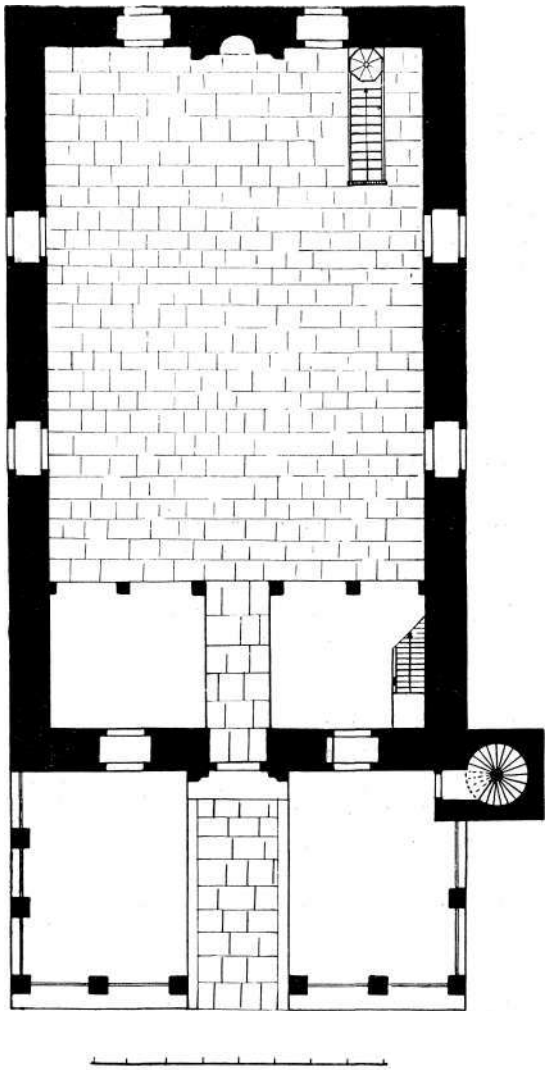
U idućim recima dajem pokušaj građevne analize pojedinih vrsta i zapaženijih monumenata te arhitekture, a uporedo s tom analizom i potrebne historijske podatke, kako bi se pojedini spomenici što bolje osvijetlili sa svih strana, i odredilo im se mjesto, koje im u kulturnoj historiji Foče i pripada.

1. CRKVENO GRADITELJSTVO SREDNJEGA VIJEKA I TURSKOG PERIODA U FOČI I OKOLINI

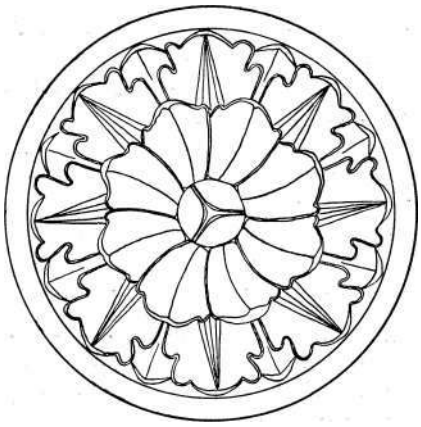
Istaknuto je naprijed, da su u Foči postojale u srednjem vijeku dvije crkve, jedna na mjestu današnje Careve džamije, a druga na desnoj obali Ćehotine u Kaurskom Polju. O tim objektima do prije izvjesnog vremena kružila je samo narodna predaja, a danas već i dokumentarno znamo, da su te crkve doista postojale.

Mnogi pisci, počevši već od A, Karszniewicza god. 1885., u svojim općim opisima Foče navodili su, da je današnja fočanska Careva džamija bila crkva, a jedan, čak, ide dalje i ističe, da je to bila patarenska bogomolja, ali se svi pritom oslanjaju na narodnu predaju i ne navode nijednog konkretnog podatka u prilog toj tezi. Već sama ta predaja pobudila mi je pažnju i interes za takvim objektom, koji je, svakako, morao tu postojati i prije dolaska Turaka, i kod pregleda i snimanja Careve džamije god. 1953. još u prvi mah uočio sam izvjesne znakove, da je današnja građevina nekad doista bila crkva. Sam tlocrtni oblik objekta, čije unutrašnje dimenzije danas iznose 19,00X10,65 m s omjerom stranica, dakle, gotovo 1 : 2, s jedne strane odvaja se od uobičajenog rješenja džamija, a, s druge strane, baš označava tipični tlocrt trobrodne crkve bazilikalnog tipa. Također i snažni vanjski zidovi, kojih debljina iznosi 110 cm, jasno ukazuju, da im je prvotna funkcija bila ta, da nose kamene konstrukcije, a ne relativno lagano četverostrešno drveno krovište današnje džamije. Daljnji vrlo upadljiv elemenat koji ukazuje na adaptaciju nekog ranijeg objekta jeste sama munara, upravo njezino podnožje, koje, očito, ne pokazuje povezano rješenje s objektom, kao kod drugih džamija, i prosto je naknadno prikrpljeno već postojećem objektu. Pored toga, prilikom jednog renoviranja unutrašnjosti prije tridesetak godina našle su se u zidu na nekim mjestima škulje, uzidani ormarići, koji su danas zazidani i prežbukani. U neposrednoj pak okolini džamije u kamenoj ogradi džamijskog groblja otkrio sam god. 1953. i daljnje elemente, neobično zanimljive arhitektonske fragmente, koji uopće ne pripadaju orijentalno-islamskoj građevnoj umjetnosti, a snažno ukazuju na monumentalnu i raskošnu građevinu, kojoj su pripadali.

Svi ti elementi jasno ukazuju, da današnja Careva džamija počiva na temeljima jedne ranije i također reprezentativnije građevine, upravo trobrodne bazilike. Detaljnija ispitivanja toga starog objekta, kojim bi se moglo pobliže odrediti vrijeme postanka toga spomenika, nisam



Careva džamija u Foči — tlocrt koji jasno potsjeća na prvotnu baziliku.



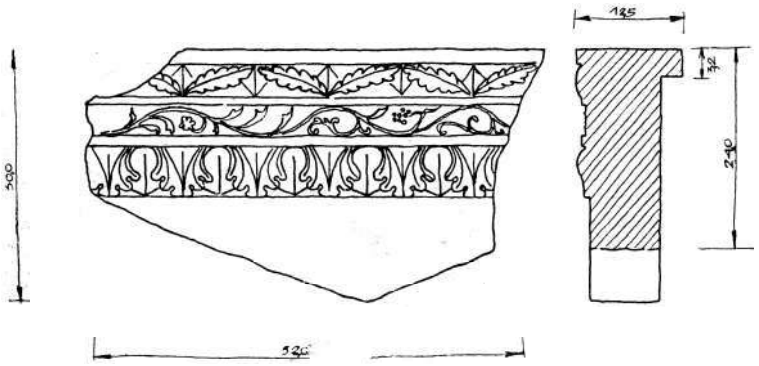
Kamena rozeta u Foči, nađena kraj Careve džamije

provodio, jer je to skopčano s otkopavanjem i skidanjem postojeće žbuke, što opet iziskuje znatne materijalne izdatke, ali se i na temelju već dosad zapaženih površinskih znakova dade zaključiti, da ranija crkva sigurno datira iz Srednjega vijeka. S tom vrlo zanimljivom građevinom ja ću se kasnije posebno zabaviti i istražiti je, a ovdje mogu iznijeti samo pretpostavku, po izvjesnim indicijama, da je ta građevina pripadala romanici i da je nastala negdje između šestog i trinaestog vijeka naše ere. Snažni, debeli zidovi, kakve džamija s običnim krovištem uopće ne rabi, potom struktura ziđa (nepravilno i pritesano kamenje), zatim kvalitetna žbuka u podnožju, koja je danas potpuno petrificirana, i škulje u unutrašnjosti objekta tipične su oznake romaničkog sloga. Ti posljednji elementi, škulje u unutrašnjosti građevine, nisu ništa drugo nego t. zv. k u s t o d i j e koje su se gradile za potrebe svećenika uz apsidu ili odmah do ulaza, a koje je baš romanika najviše gradila.

Osobito vrijedni elementi, koji su pripadali toj građevini, jesu oni skoro otkriveni arhitektonski kameni fragmenti, koji također upućuju na srednji vijek. Jedan je sjajna i neobično plastična kamena rozeta promjera 32 cm, očito stilizirani antikni lotosov cvijet, a drugi je dio friza sa zanimljivom profilacijom, koja uopće ne podsjeća na antiku, i tri trake ornamenata, koje teku u horizontalnom nizu i predstavljaju vrlo zanimljivu kombinatoriku. U najdonjoj traci opet jasno naziremo stilizaciju lotosova lišća, očito naslijeđe antikne dekorativne kulture. Srednji pak pojas resi vijugava loza s lišćem i grozdovima — ornamenat, koji se sreta i u antiki i u kasnijim kulturama. Često ga sretamo i na domaćem terenu i na rimskim i na srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima. Treći pak motiv, dvostruki hrastovi listovi, predstavlja najveću zagonetku i ornamenat, kojem nisam mogao naći paralele ni na domaćim ni na stranim spomenicima. Moguće je, da je to utjecaj šumovitog fočanskog kraja i da predstavlja posve originalno rješenje.

Obadva ta fragmenta radila je klesarska ruka prvoga reda. Ornamenti su i u najsitnijim detaljima izrađeni tako pravilno, minuciozno, elegantno i plastično, da to upravo začuđuje obzirom na slabu mogućnost obrade materijala, u kojem su modelirani. Napominjem, da oba fragmenta sadrže jasne tragove klesarskog svrdla. Ta visoka klesarska tehnika, koja tu izlazi iz okvira zanatskog umijeća i prelazi u skulptorsko područje, i bogata ornamentika, koja je tu data, izraziti su dokumenti da je objekt, kojega su ti fragmenti resili, morao u svoje doba biti vrlo impozantan i dostojanstven.

Od crkve na desnoj obali Ćehotine, za koju također zna narodna predaja, nije nam se očuvao ni jedan jedini građevini ostatak, pa tako više ne znamo ni samo mjesto, gdje je ona stajala. Je-



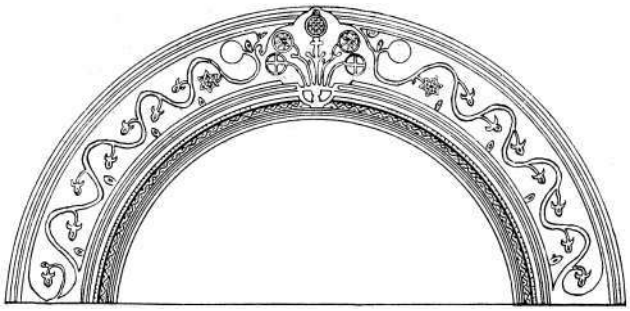
Kameni fragmenat s karakterističnom ornamentikom, nađen kraj Careve džamije u Foči

dini i posljednji siguran spomen sačuvao joj se u popisu fočanskog hasa, koji je stavljen u vrijeme prije god. 1470. Iz toga se dokumenta vidi, da je ta crkva imala tada svoje kaluđere, kojim se daje zemlja oko crkve, a to znači, da je tada bila još aktivna. Po spomenu »kaluđera« i »mitropolita« može se izvesti sigurno zaključak, da je to bila srpsko-pravoslavna crkva, koja je pripadala, vjerovatno, mileševskoj mitropoliji. Šire područje, u kojem je bila ta crkva, i danas je među starijim Fočacima poznato pod imenom Kaursko Polje, a na tome području, najvjerovatnije uz samu crkvu, bilo je svojedobno i groblje. Mil. S. Filipović je god. 1924. saopćio u citiranom članu, svakako prema podacima iz same Foče, kako se još pamti, kad su tamo, na Kaursko Polje nošeni i pokopavani mrtvaci. To staro groblje otkriveno je god. 1886. prilikom kopanja temelja za austrijsku kasarnu. Tada su tu iskopane i dvije teške kamene monolitne ciste (škrinje), koje pokazuju zanimljiv način sahranjivanja. Jedna je nešto kasnije odvučena u Zemaljski muzej u Sarajevo, a druga se danas nalazi u dvorištu Narodnog odbora općine u Foči. Ne da se odrediti vrijeme postanka tih škrinja. One su mogle nastati u srednjem vijeku, ali i kasnije, u turskome periodu, iz kojeg su također poznate takve škrinje, bar po jednom primjeru iz katoličkog groblja kod Guče Gore u okolini Travnika, koji se stavlja u 16. ili 17. stoljeće.

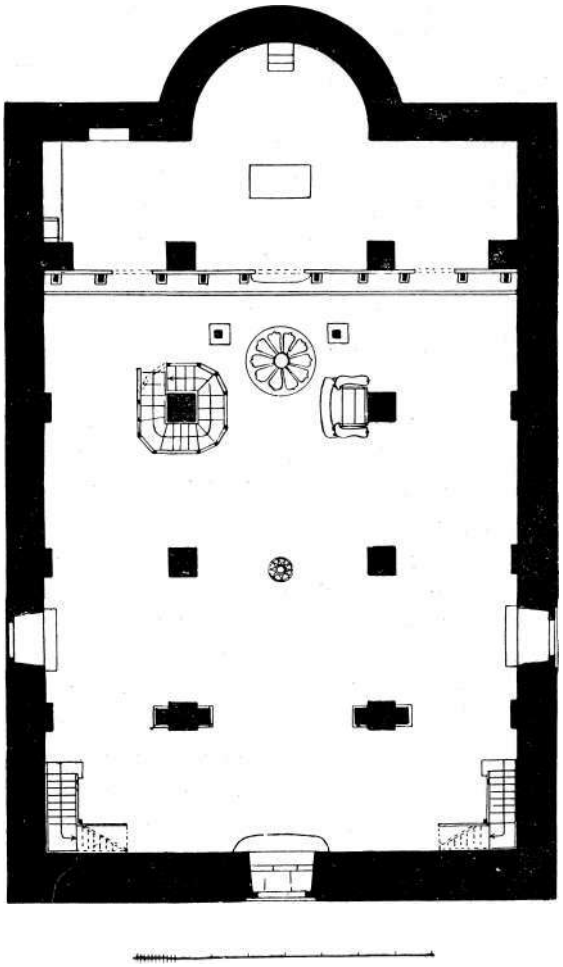
U bližoj okolini Foče, upravo u selu Ratajima, gnijezdu feudalne porodice Čengića, postoji i danas još jedan zanimljiv spomenik srednjovjekovne sakralne arhitekture. To je kockasta grobna komora (cubiculum), isklesana u visini većoj od ljudskog stasa u stancu kamenu jedne velike hridine, koja se na osamljenom prostoru čini kao da je iz zemlje nikla. U unutrašnjost stijene i komore vode mala vrata na luk visine 1,75 rn, a širine 0,70 m. U samoj pak komori zapažaju se dva elementa, koji posebno obilježavaju tu prostoriju: u dnu, u stijeni šiljasti arkosol i pred njim četvrtasta raka, danas zatrpana zemljom i bez poklopne ploče.[85] Taj spomenik predstavlja, dakle, kriptu, hypogaeum, i po svome obliku i namjeni sjeća na ranokršćanske tradicije, a po šiljastom, upravo gotskom luku arkosola ukazuje na mlađe doba. No, bilo jedno ili drugo, kripta svakako datira iz srednjega vijeka i predstavlja vrijedan spomenik te vrste u ovim krajevima.

Današnja srpsko-pravoslavna crkva sv. Nikole na Varoši u Foči potječe iz turskoga doba, upravo iz god. 1857. Velika je to i impozantna građevina za svoje doba u stilu nešto modificirane stare raške građevne škole. U osnovi je četverougaonog oblika s tri ulaza sa tri strane u stražnjem dijelu i s apsidom na istočnoj strani. Vanjske joj dimenzije u tlocrtu iznose 15,36X21,68 m. Glavna, zapadna kapija, s teškim željeznim vratima posebno je arhitektonski naglašena polukružnim kamenim lukom i dekorom na tome luku u stilu narodne ornamentike, u kojoj u prvi plan izbija mnogo raširena vijugava vinova loza. Unutrašnji prostor crkve, koji se doimlje promatrača među visokim zidovima i isto tako visokim prozorima neobično ozbiljno, dostojanstveno, podijeljen je u dva dijela, naos i oltar, dakle bez narteksa, koga vidimo u starijim crkvama. Glavni prostor, naos, ima veličinu 12,95X15,30 m. Pregrada pak, koja raščlanjuje prostor u ta dva dijela, t. zv. ikonostas, urešen je od dna do vrha religioznim slikama iz prošloga vijeka i vojvođanske proveniencije bez ikakve umjetničko-historijske vrijednosti, ali plohu ponegdje ukra-

[85] Jovo Čokić, Ćelija u selu Rataji, *Glasnik Z. M.* I.-1889., sv. III, str. 75—77.



Dekorirani kameni arkosol iznad glavnog ulaza srpsko-pravoslavne crkve u Foči.



Srpsko-pravoslavna crkva u Foči — tlocrt.

šuje i nekoliko vrijednih i originalnih ikona. Dvije od njih poklonila je crkvi fočanska trgovačka porodica Glođaja.

Od ostalog crkvenog inventara posebnu pažnju privlače dvije lijepo izvajane kamene figure lava s dviju strana vladičine stolice, očito kopije starijih i mnogo preciznije rađenih lavova u Studenici i Dečanima.

Unutrašnji prostor prvotne crkve prekrivala je kamena konstrukcija od niza kupolica, koje su nosili jednim dijelom debeli vanjski zidovi, a drugim sistem od osam snažnih kamenih pilova simetrično raspoređenih u unutrašnjosti. Nešto poslije okupacije god. 1878. te su kupolice napukle pa su odstranjene, a na njihovo je mjesto došao današnji obični dvostrešni krov, koji stoji u apsolutnoj disharmoniji s originalnim oblicima crkve.

Iz natpisa na kamenoj ploči nad glavnim ulazom, koji nosi datum 20. septembra 1857., vidi se, da je crkvu gradio neimar Spasoje Vulić, na svu priliku rodom iz Tetova u Makedoniji. Prema kazivanju starih Fočaka gradnja je trajala deset godina. Bedem, koji zatvara od ulice crkveno dvorište, i kamena kapija u tome bedemu s polukružnim lukom u gornjem dijelu nastali su, kazuje natpis na toj kapiji, istom god. 1873. Podizanju toga objekta mnogo je doprinio naročito fočanski trgovac Radovan Glođaja, a samo pak zemljište za crkvu darovala je Savka Vlaisavljević, rodom Dubrovčanka, a žena fočanskog trgovca Dimitrija Jovičića. Umrla je 22. III. 1874. i jedina pokopana na počasnom mjestu s lijeve strane crkve

2. DŽAMIJE

U toku turske vladavine izgrađeno je u Foči u svemu sedamnaest džamija, i po tome broju tih objekata Foča bješe na četvrtom mjestu među gradovima Bosne i Hercegovine. Od nje su u tome pogledu bili veći Sarajevo, Banja Luka i Mostar. Od tih šesnaest džamija trinaest ih je izgrađeno već do kraja šesnaestog stoljeća, dvije su nastale u prvoj polovini sedamnaestog, jedna pak polovinom osamnaestog stoljeća, dok se za jednu ne zna pobliže vrijeme kad je nastala, ali će i ona biti sigurno starija od polovine sedamnaestog vijeka. Danas ih u Foči ima svega dvanaest, a ostalih pet propalo je u prošlome ratu. Što se pak tiče samog materijala, od kojeg su te džamije građene, jedanaest ih je imalo kamene munare, a u većini slučajeva i same zidove od kamena, dok ostalih šest bješe isključivo od drvenog materijala i ćerpiča i s drvenom munarom, koja se po obliku bitno razlikuje od one kamene. Prve su gradili mahom majstori sa strane, s Istoka i iz Dubrovnika, a one druge pak, drvene, sve su djela domaćih neimara, dunđera. Sve te fočanske džamije pokazuju dva standardna i poznata tipa bosansko-hercegovačkih džamija — tip kamenih i tip drvenih džamija — i ja ih u daljnjem izlaganju neću detaljnije opisivati, nego ću samo ukazati, kojemu tipu koja pripada te iznijeti glavne dimenzije, specifične građevne značajke, ako one postoje, i najnužnije podatke o pojedinom spomeniku. Valja još naglasiti i to, da se sve muslimanske bogomolje, pa tako i one u Foči, po svojoj namjeni dijele u dvije vrste: bogomolje, u kojim se po specijalnom odobrenju sultana kao halife mogla obavljati glavna sedmična molitva džurna i koje za tu svrhu imaju posebnu propovijedaonicu, minber, te bogomolje, koje nisu imale i takvu namjenu, pa, prema tome, ni minber. Prve su u punome smislu džamije, a druge su samo mahalske bogomolje — mesdžid. Takva podjela provedena je i u ovom izlaganju.

Najstarije fočanske džamije izgrađene su u kutu Drine i Ćehotine, pa je prirodno da odatle i počnemo. No, nemamo podataka baš za sve ostale džamije kad su nastale, pa je nemoguće do kraja provesti kronološki red. Stoga, a već i radi bolje preglednosti držat ćemo se topografskog slijeda i obraditi najprije džamije u Ortakolu pa u Gornjem Polju, idući uz Drinu, a potom one na desnoj obali Ćehotine i Drine, idući tu od juga ka sjeveru.

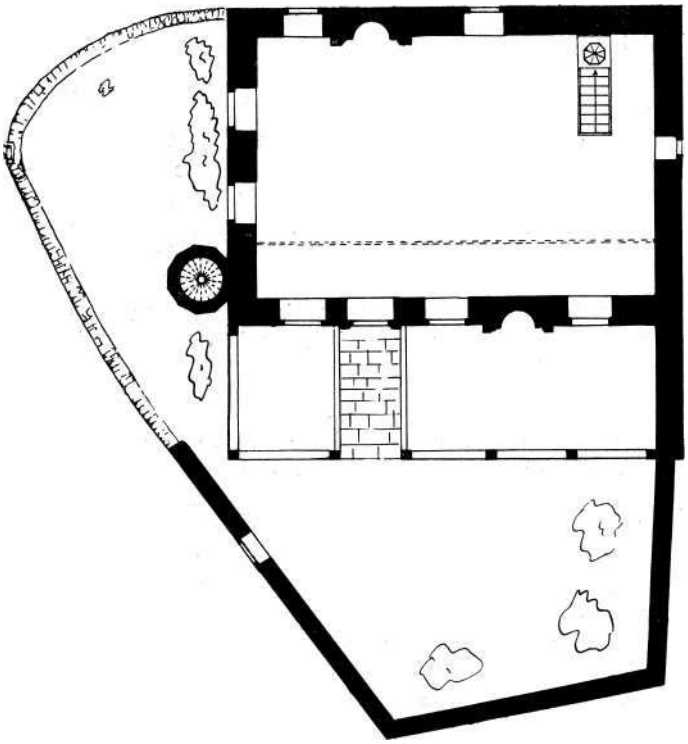
Hamzabegov mesdžid u Ortakolu najstarija je fočanska džamija, a sagradio ju je prvi hercegovački sendžakbeg Hamzabeg između god. 1470. i 1474. Kako još god. 1477. bijahu svega tri muslimana mještanina u Foči, to je ta džamija napravljena samo za potrebe vojske, koja je tu logorovala, i sigurno njeni graditelji nisu ni pretendirali na neku monumentalnost. Ta je džamija potpuno propala od bombardiranja god. 1943., i njenih prvih dimenzija više ne znamo, ali se po konturama zemlje, koja prekriva temelje, jasno vidi da je to bila omanja građevina, a inače se zna, da je pripadala tipu džamija s drvenom munarom i da nije imala nekih osobitih značajki, niti rezbarija.

Džaferbegova ili kako se još navodi u starijim dokumentima, Džafer-čelebijina džamija bila je također u Ortakolu i nešto sjevernije od Hamzabegova mesdžida, a obzirom da je stajala baš u blizini i ispod Hamzabegova mesdžida vjerovatno je to druga džamija po starini u Foči. Inače nikakvih drugih historijskih podataka nemamo ni o njoj, niti o njenom osnivaču sve do god. 1600. iz koje se sačuvao najstariji dokumenat, u kojem se ta džamija spominje. I ona je stradala god. 1943., pa ni njenih dimenzija nemamo, ali je poznato, da je bila građena od kamena i da je imala kamenu munaru.

Careva džamija na brežuljku iznad Pazarišta, zvana još punijim imenom džamija sultana Bajezida Velije, adaptirana je iz srednjovjekovne crkve god. 906. (1500.—1501.), kako se vidi iz natpisa više vrata, što ga je u faksimilu i prijevodu objavio M. Mujezinović,[86] a dobila je ime spomenutog sultana, što je prepravljena za njegova vremena i njegovim (državnim?) troškom. Masivna je to i prostrana građevina s kamenom munarom, koja ima ulaz, mimo gotovo sve druge džamije, iz samoga trijema. Unutrašnji prostor džamije ima veličinu, kako sam ranije naveo, 10,65X19,0 m. Od unutrašnjeg uređaja pažnju povlači mahfil (koru slična galerija) u stražnjem dijelu i na čitavoj širini prostora, kojeg nosi šest drvenih i osmerobridnih stupova s kamenim bazama, a drvenim kapitelima. Ti bogato dekorirani i u sistemu stalaktita izrezbareni drveni kapiteli su upravo majstorski izrađeni i kolorirani u tri boje. Po svojoj izrazitoj eleganciji i preciznosti izrade pretstavljaju osobitu umjetničku vrijednost, pogotovo kad se zna, da na našem prostoru gotovo i nema orijentalnih kapitela iz drvenog materijala. Sam mihrab i kameni minber, začudo, ne sadrže naročitog dekorativnog bogatstva i predstavljaju dosta jednolično rješenje.

---

[86] Mehmed Mujezinović, Turski natpisi iz XVI. vijeka iz nekoliko mjesta Bosne i Hercegovine. *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom,* III-IV/1952—1953., str. 456—457,



Kadi Osman-efendijina (Šehova) džamija — karakterističan tlocrt koji pokazuje tendencu širenja u poprečnom smjeru.

Današnja konstrukcija te džamije s četverostrešnim krovom nije ona iz god. 1500.—1501. To se jasno vidi po prozorima s orijentalnim lukovima, po dva i u desnom i u lijevom postranom zidu, koji su danas potpuno zazidani, a konture im se jasno razabiru kroz žbuku. A da je ta džamija bila prije drugačija, nego li je danas, potvrđuje nam i putopis Evlije Čelebije, u kojem se ističe za tu džamiju da je stara bogomolja, u klasičnom stilu i s daščanim kubetom. Iz toga podatka dade se zaključiti, da je tada unutrašnji prostor džamije, umjesto današnjeg ravnog drvenog stropa, prekrivala drvena kupola. Potpuno identičnu konstrukciju stropa s takvom drvenom kupolom imaju još i danas džamije Gazanferija u Banjoj Luci (iz kraja 16. vijeka) i Handanija u Pruscu (iz god. 1617.)

Posljednji put džamija je temeljitije popravljena god. 1926. Iz te godine potječe i zidna ornamentika u koloru u unutrašnjosti džamije, koja je rađena po uzorima orijentalne dekorativne umjetnosti.

Kadi Osman-efendijina ili Šehova džamija ispod Pazarišta i kraj same nekadašnje Donje čaršije u blizini gornjeg mosta preko Cehotine zanimljiv je arhitektonski spomenik s više razloga. Prije svega, samim tlocrtnim oblikom, makar je on uobičajeni četverokut, odvaja se od ustaljenog tipa naših džamija, jer se tu unutrašnji prostor razvija u smjeru poprečne osi za razliku od ostalih džamija, koje su ili kvadratične ili pak pokazuju tlocrtno izduženje u smjeru uzdužne osi. Taj unutrašnji prostor ima površinu od 11,5X7,55 m. Daljnje građevne karakteristike te džamije jesu, kako vele sami Fočaci, dva mihraba, ljeskova vrata i s lijevu stranu munara. Naime, osim mihraba u unutrašnjosti džamije, koji je rađen vrlo solidno i dekoriran u gornjem dijelu u sistemu suptilnih stalaktita, kakvi se rijetko gdje kod nas sretaju, još jedan s istim takvim dekorom nalazi se i u prednjoj stijeni, u desnom trijemu džamije, a ugrađen je sigurno za obavljanje zajedničke molitve kad je džamija zatvorena. Upravo je radi toga prostor ispred toga vanjskog mihraba znatno proširen tako, što je prolaz, zajedno s ulazom, pomaknut više ulijevo od središnje uzdužne osi džamije, a u toj istoj liniji nalazi se i unutrašnji mihrab. Sam ulaz u džamiju naglašen je vijencem čistih i otmjenih linija, a zatvarala su ga dva drvena krila iz jednog komada drveta — vele od ljeskovine — koja su potpuno propala u prošlome ratu.

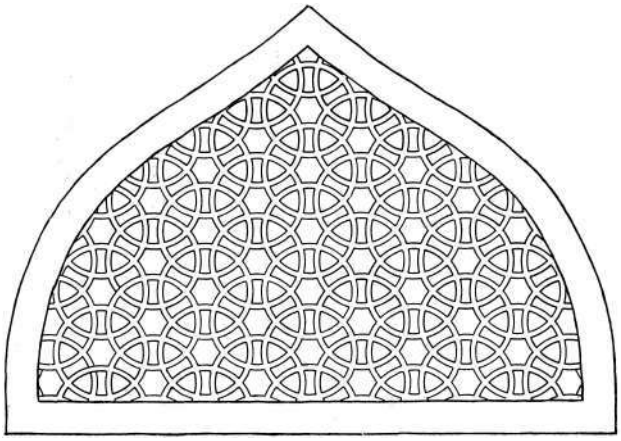
Zanimljivo je, da se u toj masivnoj građevini pojavljuju dva materijala koja pokazuju posve drugačije karakteristike u pogledu i čvrstoće i estetskog doimanja. Same džamijske stijene, osnovni konstruktivni elementi, izvedeni su od ćerpiča, a svi ostali istaknutiji elementi, i unutrašnji namještaj i munara, od probranog i neobično precizno dotjeranog kamena. Ćerpićne stijene, koje se već urušavaju, stoje u očitoj kontradikciji s onim sjajnim i bogato dekoriranim kamenim elementima, i stoga je vrlo vjerovatno, da današnji objekt potječe iz dva doba, iz prvog masivna građevina, sva iz kamenog materijala, a iz drugog adaptacija, koja je unijela lakše pribavljiv materijal ćerpič. Od prvobitnih dijelova toga objekta, koji su se do danas očuvali, osobito vrijedan elemenat predstavlja tanka i visoka munara, koja je, mimo običaj, uklopljena uz lijevu pobočnu stijenu džamije. Njene plohe resi cio niz neobično precizno izrađenih ornamenata u samoj masi objekta. Devet ploha donjeg, temeljnog dijela munare ukrašene su u donjem dijelu s četiri rozete, od kojih dvije prikazuju priložene slike, a u gornjem dijelu, gdje munara prelazi u dvanaesterokut, daljnjim ornamentima — šiljastim lukovima. Ograda šerefeta ili galerije na munari je osobito bogato ornamentirana perforacijama, a daljnji ornamenti, opet nove varijacije, rese i plohe munare ispod šerefeta. Gotovo podjednak dekor i izradu sretamo i u unutrašnjosti džamije, na mihrabu, kojeg rese stalaktiti i dvije daljnje kamene rozete s dvije strane, te mali, gotovo minijaturni minber — sav od ka-

mena; ograda na minberu sva je perforirana u vidu kružića i heksagona, a niski baldahin nad tim minberom s vrlo dopadljivim šiljastim lukovima pridaje još veću ljepotu tome objektu. U tom bogatom inventaru kamenog dekora podjednako privlače oko i prozori u lijevoj i prednjoj stijeni, završeni u obliku orijentalnog luka. Ploha u slatkovodnom laporu, što je omeđuje luk, perforirana je u niz isprepletenih kolobara — čisti alžirski motiv. Ti su kolobari opet vješto raspoređeni tako, da četiri stoje u uglovima četverokuta, čije se stranice odnose jedna naprama drugoj tačno po zlatnom rezu (4 : 7), a peti opet ima središte u samom središtu četverokuta, povezujući svečetiri vanjske kolobare u jednu cjelinu. Cio taj geometrijski motiv je vrlo pregledan i rađen s velikom preciznošću, koja je bila tu potrebna kako pri samom ucrtavanju, tako i isklesavanju tih kolobara.

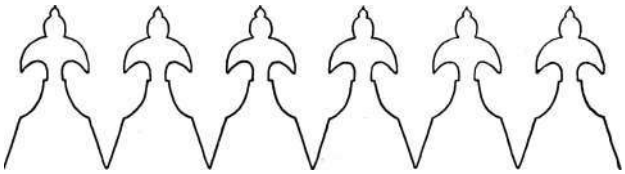
Sav taj dekor, zajedno s džamijom, nastao je krajem šesnaestog stoljeća, dakle upravo u doba turskih neimara, koji su doveli do vrhunca tursku arhitekturu. Iz natpisa na kamenoj ploči više ulaza vidi se, da je objekt građen god. 1002. odnosno 1593./4. U natpisu se ne navodi osnivačevo ime, ali je džamija općenito poznata i u dokumentima i u narodu kao Kadi Osman-efendijina. Danas je spomenik poznatiji pod imenom Šehove džamije, a odakle to drugo ime, zasad se ne može utvrditi.

Džamija Mehmed-paše Kukavice, situirana u Gornjoj čaršiji i na samome brijegu iznad Ortakola, masivna je građevina s unutrašnjim prostorom kvadratične osnove (osnovica kvadrata 9,05 m), a kalotnom kamenom kupolom, s visokim predvorjem, koje je danas u drvenoj konstrukciji, te sa zidanom i dosta visokom munarom, koja dominira čitavim gradom. Taj je objekt nastao u doba opadanja turske građevne umjetnosti i u našim stranama i na čitavu ostalom prostoru turske carevine. Građen je god. 1752. pa je, prema tome, najmlađa džamija ii Foči. Pa i pored toga na tome se objektu zapažaju oblici i radovi bolje vrijednosti, iako se oni uopće ne mogu porediti s građevinama šesnaestog vijeka, kad je graditeljska vještina u Turskoj bila na najvećoj visini. Težnja i osnivača i graditelja te džamije da dadnu objekt bogatijeg rješenja jasno je izražena već u samoj kupoli, koja je već sama po sebi izraz izvjesne monumentalnosti, a koja je ovdje, mora se priznati, dobro projektirana i uspješno izvedena. Savezno s takvom kupolom te isto tako s dobro oblikovanom kamenom munarom, držim da je i pročelje, trijem džamije bio od istog materijala, s tri kupolice i kamenim stupovima, koji su nosili te elemente, pa je u nepoznato doba propao i zamijenjen današnjim drvenim.

Osnivač te džamije Hadži Mehmed-paša Kukavica, koji se u kronogramu džamije iznad ulaza navodi pod imenom Hadži Mehmedbeg i u časti čaušbaše sultana Mahmuda,



Perforirana arabeska u kamenoj ploči iznad prozora Šehove džamije.

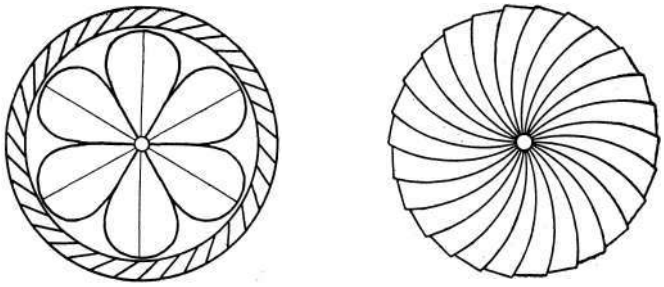


Ornamenat u kamenu ispod šerefeta (galerije) na munari Šehove džamije.

rodom je iz same Foče, a daljnjim porijeklom, prema predaji, od pravoslavne porodice Pavlovića u selu Popima u općini Ćurevo. Bio je u dva maha bosanski vezir (1752.—1756. i 1757.—1760.), a poslije je pao u nemilost te prognan na Kretu i tamo pogubljen god. 1761. Pored te džamije u Foči u još sedam drugih mjesta u Bosni pogradio je i uvakufio preko osamdeset objekata, pa se s pravom smatra jednim od najvećih legatora u Bosni.[87]

Sultan Fatimin mesdžid bio je na samoj obali Drine, zapadno od Ortakola i Careve džamije. Bila je to, bar u posljednje vrijeme, omanja građevina od ćerpiča i drvenog materijala i s drvenom munarom. Potpuno je propala god. 1943. Evlija Čelebija hvali tu džamiju kao lijepu i urednu i ističe, da je pokrivena olovom. Nije sigurno, misli li putopisac pod tim pokrov same džamije, ili pak gornjeg dijela munare, ali u svakome slučaju iz toga proizlazi, da je prvotna džamija bila masivna građevina, vjerovatno i s kamenom munarom. Jedan temeljit opravak, a čini mi se i prepravak te džamije vršen je i god. 1873., kad je dotadašnja zgrada bila prilično oronula. Za taj opravak dala je fočanska beledija (općina) 2300 groša, narod je pak dao 2122 groša, a daljnjih 1014 groša i 20 para, koji su u tu svrhu utrošeni, nađeni su, zanimljivo, na samom gradilištu

[87] O Hadži Mehmed-paši Kukavici, njegovu potomstvu te o njegovim zadužbinama u Foči i nekim drugim mjestima u Bosni iznosim opširnije podatke u zasebnoj monografiji, koja će uskoro, nadam se, biti i štampana.



Rozete u kamenu na donjem dijelu munare Šehove džamije.

prilikom obaranja desnog zida džamije u crnoj kesi i jednom bijelom loncu.[88]

Koje je upravo godine nastala ta džamija, to se ne zna, ali se može s velikom vjerovatnošću približno uzeti da je sagrađena u prvoj polovini šesnaestog vijeka, a svakako poslije Careve džamije (1500.—1501.). Prvi poznati dokumenat, u kojem se spominje Sultan Fatimina mahala u Foči, potječe iz god. 1600.[89] Zbrku u to pitanje unosi to, što je do god. 1600. bilo pet sultanija istoga imena: dvije su unuke Bajezida II. (jedna umrla 1532.—3. a druga 1552.—3.), jedna kći Selima I., jedna unuka Sulejmana II. (umrla 1580.—81.). Sudeći po vremenu postanka daljnjih okolnih džamija najvjerovatnije je, da je osnivačica džamije u Foči bila jedna od Bajezidovih unuka iz prve polovine 16. vijeka. Narodna predaja u Foči veli, da je ta sultanija bila udata za nekoga Čengića. A ona je doista umrla u Foči nepoznate godine i pokopana u groblju s desne strane Careve džamije, samo joj nadgrobni spomenik s natpisom, kako ću kasnije pokazati, potječe iz mnogo mlađeg doba.

Hadži Mustafin mesdžid, poznat još pod imenom Pilavske džamije po porodici Pilava, koja je u okolnoj mahali bila najbrojnija, a situiran s lijevu stranu današnjeg kolnog puta što vodi uz samu obalu Drine prema Brodu, vrlo je jednostavna drvena građevina, građena isključivo od ćerpiča. Karakteristična joj je konstrukcija drvene munare utoliko, što se izdiže iz same mase objekta: nema zasebnog temelja, nego joj je podnožje upeto u samu stropnu i krovnu konstrukciju džamije. Džamijske stijene izvedene su u uobičajenoj debljini od 75 cm, a sam unutrašnji prostor, nešto produžen u uzdužnoj osi, ima površinu od 7,65X9,65 m. Već se po tome vidi, da je to objekt čednijih dimenzija. Trijem, širok svega 3,90 m, nema zasebne konstrukcije, nego ga natkriva zajednički džamijski četverostrešni ćeremitni krov, koji se u tome dijelu oslanja na deset koncentrično poredanih drvenih stupova kvadratičnog presjeka veličine 20X20 cm. Svi ti konstruktivni elementi gotovo su već dotrajali, a i sam objekt je zapušten i sklon padu.

Ne znamo ništa ni o njezinu osnivaču Hadži Mustafi, niti kad je tačno objekt nastao. Sigurno je pak samo to, da je džamija nastala najkasnije do kraja šesnaestog stoljeća. Prvi poznati spomen okolne mahale, koja je dobila ime po toj džamiji, potječe iz god. 1600. u navedenom vakufskom obračunu.

Hadži Osmanbegova džamija, zvana još i Čečova po porodici Čeča u okolnoj mahali, treća je džamija na samoj obali Drine u pravcu prema jugu. Objekt je potpuno kvadratičan (unutrašnji prostor 9,45X9,45 m), stijene su mu i dosta niska munara, koje je podnožje raščlanjeno u deveterokut, od kamenog materijala jednostavnije obrade, a sama krovna konstrukcija i trijem, širok 4,60 m, od drveta. S dosta ukusa izveden je u unutrašnjosti minber, također sav od kamenog materijala, samo danas već razlupan. Drveni mahfil, smješten u desnom uglu, nose drveni stupovi s bazama od kamena priproste profilacije i obrade. Od dekorativne pak opreme mihraba oko privlače jedino dvije krasne svrtkaste rozete u kamenu, što rese dvije gornje strane niše.

U turskom natpisu na kamenoj ploči iznad ulaza, u kojem je navedeno ime osnivača, izražen je u ebdžed-sistemu i datum gradnje džamije, a to je, prema mom dešifriranju, god. 1022. kojoj odgovara naša 1613. Za osnivača džamije Hadži Osmanbega, o kojem nema nikakvih drugih dokumentarnih podataka, narodna predaja veli, da je sahranjen kod svoje džamije i da je sam pribavljao na bijeloj mazgi materijal za džamiju. Okolna Hadži Osmanbegova mahala zvala se prije i Nova mahala. Kadić u vezi s tim navodi, da je Hadži Osmanbeg doselio u Foču iz Novoga (Herceg-Novi) i da je mahala po tome mjestu dobila ime.[90] U to je teško vjerovati.

Džamija Defterdara Memišahbega, poznata još pod imenom Nazorova, pokazuje u oblicima i tehničkoj izvedbi bolji primjer bosanskih džamija kamenog tipa. Unutrašnji prostor ima dosta veliku površinu, iznosi 11,15X10,95 m, a same stijene s po dva prozora sa svake strane imaju debljinu od 75 cm. Kamena pak munara u svom podnožnom dijelu izlazi iz stijene džamije u

[88] *Bosna,* poluslužbeni list bosanskog vilajeta, br. 353 od 1. IV. 1873.

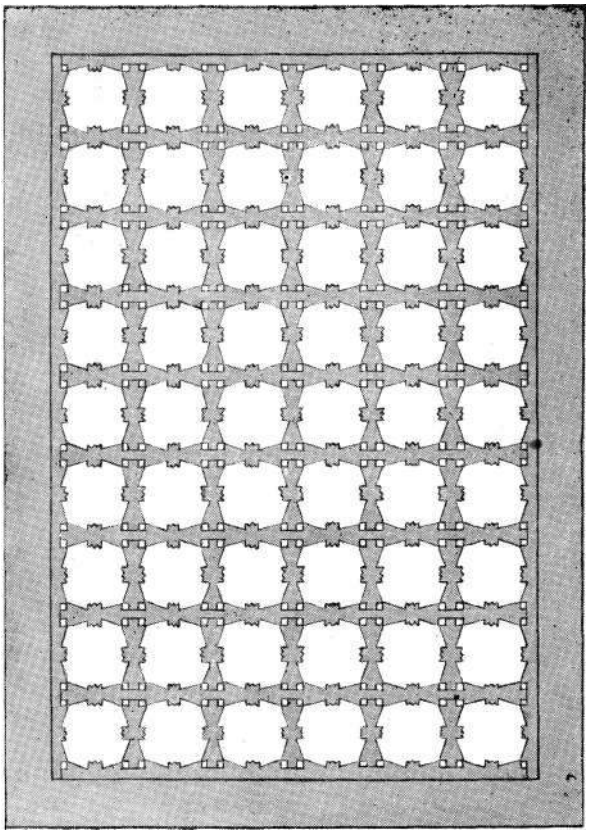
[89] Citirani vakufski obračun u GH biblioteci, br. 1282.

[90] Kadićeva kronika, III, str. 163.

obliku devetorokuta i također pokazuje dobre i proporcije i izvedbu. Predvorje, koje u širini od 6,00 m natkriva zajednički džamijski četverostrešni krov, i koje je, kao obično, uzdignuto od tla, uokviruje kolonada od dvanaest visokih drvenih stupova kvadratičnog presjeka (20X20 cm), koja pročelju daje lagan ugođaj. Viša zanatska sprema i veća materijalna sredstva, koja su ulagana u taj objekt, opažaju se posebno na koru (mahfilu) u desnom stražnjem dijelu unutrašnjosti, koji počiva na sistemu vrlo ukusno obrađenih kamenih stupova s bazama od istoga materijala, te, još više, na minberu, koji je također izveden od kamena i u priličnoj mjeri detaljiziran nizom klesarskih ornamenata u samome kamenu. Taj posljednji elemenat, minber, potpuno je propao u posljednjem ratu pa je zamijenjen drvenim posve jednostavne izrade. Od ostalih građevnih elemenata na tome objektu posebnu pažnju pobuđuju dvije nepomične drvene rešetke, koje zatvaraju dva prozora u trijemu. Kako se vidi iz priloženog tehničkog snimka, rešetka ili, kako se zove u narodu, mušebak, sastavljena je iz velikog broja komada tvrđeg drveta, profiliranih po unaprijed smišljenom planu cijelog polja. Ploha, koja je sastavljena iz tih komadića daje vrlo pregledan ornamenat. Ne zna se, iz kojeg doba upravo potječu te rezbarije, ali su u svakome slučaju dokaz, da je u Foči bilo majstora-rezbara koji su znali vrlo vješto i rezbariti i komponirati.

Džamija natpisa nema, pa se tako ne zna ni godina gradnje objekta, ali je sigurno nastao negdje u drugoj polovini šesnaestog stoljeća, a prije god. 1569., jer se te godine već javlja u osnivačevoj zakladnici za medresu, što ćemo je kasnije detaljnije prikazati. O samome osnivaču Defterdaru Memišahbegu možemo reći, na osnovu već same oznake zanimanja uz ime, da je bio viši službenik na dvoru cara ili kojeg pokrajinskog sandžakbega. Prema usmenom saopćenju Hazima Šabanovića, koje se bazira na arhivalnoj građi, bio je jedno vrijeme defterdar u Temišvaru. Kadić pak ima podatak, da je 1563./64. bio bosanski alajbeg, zapovjednik spahija,[91] a iz njegove zakladnice za medresu iz god. 1569. vidimo također iz titulacije, da je bio još feudalac višeg reda, zaim. Sami pak drugi njegov nadimak Nazor, pod kojim imenom je i danas poznata njegova džamija i okolna mahala, upućuju, da je vršio službu, kao i njegov prethodnik Hasan Nazir, nadzornika carskih hasova. Umro je god. 1585. u Foči i pokopan s desne strane svoje džamije, gdje mu se nadgrobni spomenik s natpisom do danas sačuvao.[92]

Šejh Pirijin mesdžid krajnja je fočanska džamija prema jugu. U svemu ima oblik drvene Hadži Mustafine džamije, samo je mnogo manja, a munara joj još slabije izrade, zdepastijeg oblika. Unutrašnji prostor ima kvadratičan oblik



Rezbarski rad u drvetu (mušebak) na prozoru Defterdar Memišah-begovedžamije.

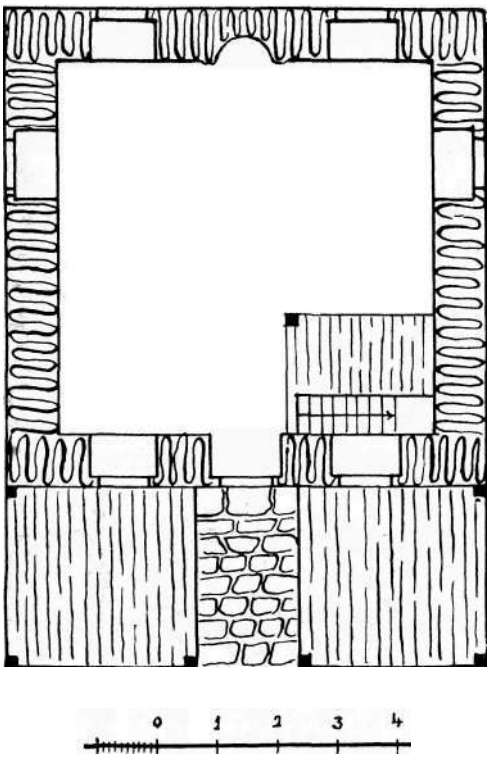
s osnovicom od svega 6,20 m. Konstrukcija je već dotrajala, i objekt je pri padu.

O prošlosti te džamije zna se samo to, da se prvi put u pristupačnim izvorima javlja god. 1600., i da je, prema tome, starija od toga datuma. Ni o osnivaču nema nikakvih drugih podataka osim to, što nam sam pridjevak uz ime Pirija, koje je karakteristično baš za 16. stoljeće, kazuje, da je pripadao nekom derviškom redu i da je bio pročelnik neke tekije u Foči, vjerovatno one pod borom iznad grada.

Ali-Čohodareva džamija nalazi se u kotlini rijeke Ćehotine, na lijevoj obali i gotovo sasvim izvan grada. I to je džamija drvenog tipa, a na njoj nema ni u unutrašnjosti ni napolju ni jednog jedinog građevnog elementa, koji bi težio za bilo kakvim dekorom. Sve je jednostavno, gotovo primitivno, građeno samo da se stvori najnužniji prostor za bogoslužje. Džamija je napuštena u prošlome ratu, danas pak već nema ni vrata ni prozora, a tako ni samoga poda, i već je pri samom padu. Unutrašnjost joj ima površinu 9,00X 8,60 m.

Ne zna se vrijeme postanka toga objekta, ali sudeći po broju džamija u Foči, što ga navodi Evlija Čelebija, vjerovatno je starija od god. 1664.,

[91] Ibidem, II, str. 216.
[92] Natpis priopćio Mujezinović, o. c. p. 477—478.



Šejh Pirijina (Tabačka) džamija — tipičan primjer tlocrta drvenih džamija u Foči.

kad je taj putopisac bio u Foči. Osnivač te džamije, kako nam samo ime kazuje, bio je čohodar (nadglednik odjeće), viši službenik na dvoru sultana ili kojeg pokrajinskog namjesnika (sandžaka).

Aladža džamija, koja počiva na ravnu terenu s druge, desne strane rijeke Ćehotine, i koju je osnovao Hasan Nazir god. 1550.,[93] po tehničkoj izradi, dekorativnoj opremi i kompoziciji konstruktivnih elemenata izdvaja se iz svih fočanskih džamija i čini biser orijentalne građevne i dekorativne umjetnosti ne samo u Foči, nego, sigurno, i u Bosni i Hercegovini. Džamija predstavlja čistu centralnu građevinu i pokazuje čisti tip sakralne arhitekture, a glavni su joj konstruktivni elementi: snažne stijene debljine 112 cm koje zatvaraju unutrašnji prostor, velika kupola, koja počiva na tim stjenama i prekriva unutrašnji prostor, potom visoko predvorje ili trijem s kupolicama i još visočija tanka munara. Kupole su izvedene od opeke, a svi ostali dijelovi od probranog i pomno obrađenog kamena, u kojem se gotovo i ne zamjećuju reške, pa se čini da je cio objekt od iste, kompaktne mase. Glavni unutrašnji prostor ima u tlocrtu približno kvadratičan oblik veličine 11,30X11,23 m, a periferno ga popunjavaju četiri daljnja elementa, jedini namještaj džamije: u prednjem zidu i uzdužnoj osi mihrab ili niša za svećenika, u desnom prednjem uglu propovijedaonica, minber, te druga u lijevom prednjem uglu, t. zv. ćurs, kojeg od posljednjeg rata više nema, i u stražnjem desnom uglu na stupovima mahfil, galerija, s koje vode spiralne stube na munaru — također sve od tesanog i izrezbarenog kamena. Četiri glavne i jedine stijene, u kojim se nalazi bogato naglašen ulaz u unutrašnjost i niz prozora u dva pojasa, u visini koja je upravo jednaka osnovici centralnog prostora, prelaze preko sistema od osam usjelaka ili pandativa u oktogoni vijenac. Na taj vijenac, koji tu sužuje prostor, nastavlja se oktogoni tambur, koji siže uvis 2,5 m i u kojem je također raspoređen niz manjih prozora, a nad njim je kao završno tijelo kupola, polukugla s poluprečnikom od 5,5 m. Tako unutrašnji prostor džamije ima ukupnu visinu od 19,85 m, koja je jednaka skoro dvostrukoj osnovici. Ulazni, čeoni dio objekta arhitektonski je naglašen predvorjem duž čitave vanjske širine, a taj prostor uokviruju tri kupolice, koje se jednim, stražnjim dijelom oslanjaju na glavnu stijenu, a drugim preko sistema neobično elegantnih lukova na četiri simetrično raspoređena kamena stupa, između kojih se, u središnjem dijelu, nalazi prolaz prema portalu, koji se opet posebno ističe profiliranim kamenim vijencima visine čitavih 5,40 m. Stupovi, koji nose trijem, imaju čisti valjkasti oblik na čitavoj visini između baze i kapitela. Ta dva posljednja elementa, baze i kapiteli, pokazuju već poznate profilacije, ali su vrlo vješto odmjereni i čine pravi likovni ures ionako bogato riješenog pročelja. Baza je visoka 0,68 m, sam valjak 2,73 m, a kapitel, riješen u sistemu stalaktita, ravno 1,00 m, pa tako cio stup, do uporišta lukova ima ukupnu visinu 4,41 m. Sama pak munara već i u svom temeljnom dijelu — ćupu — koji ima oblik devetorokuta, pokazuje bogatije rješenje. U visini glavnih džamijskih stijena prelazi u pravilan dvanaesterokut i nosi kružnu, konzolno istaknutu galeriju ili šerefe, do kojeg iz unutrašnjosti vodi spiralno kameno stubište od 120 stepenica. Ukupna visina munare iznosi ravno 36,00 m, unutarnji prečnik pak zavojitog stubišta ima 1,30 m, a same stijene munare 28 cm.

Dobro poznata Gazi Husrevbegova džamija u Sarajevu je veleban objekt za svoju okolinu i, neosporno, vrlo vrijedan spomenik turske arhitekture, ali kad bi je stavili na tezulju likovnog kritičara s Aladžom, ova bi druga sigurno prevagnula. Velika vrijednost Aladže, koja se zapaža već i iz daljine u njenoj općoj kompoziciji, leži u prvome redu upravo u njenom čisto kompozicionalnom rješenju, u sjajno odabranim i do krajnosti izbalansiranim proporcijama osnovnih geometrijskih tijela iz kojih je složena: kocka (unutrašnji prostor u glavnim stijenama), polukugla na kocki i dvanaesterobridna stojeća prizma ili, tačnije, valjak (munara) koji visoko gore para nebo i svojom suptilnošću silno akcentuira cio

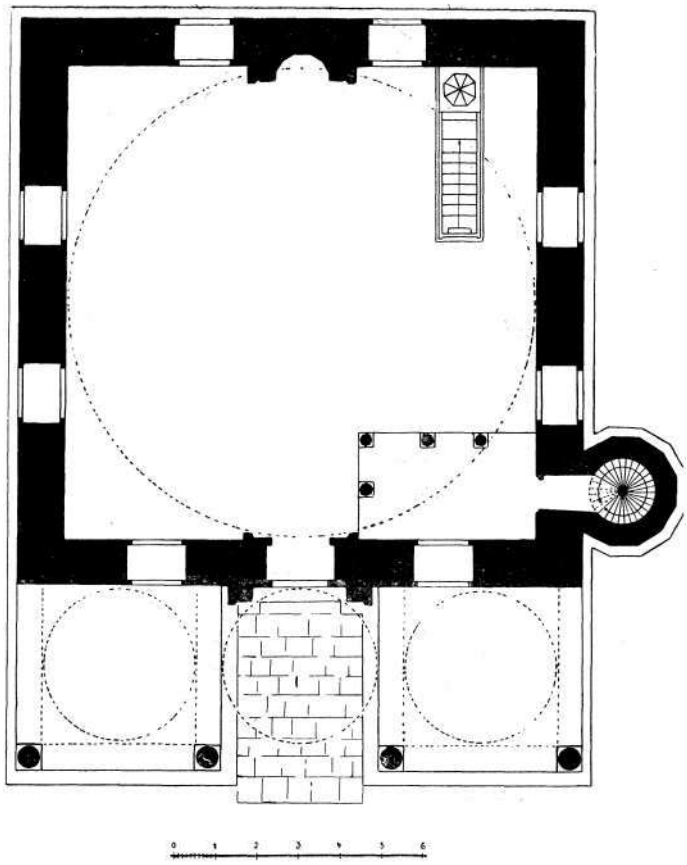
[93] Po prvi put ispravno pročitan natpis iznad ulaza u izvornom tekstu i prijevodu u M. Mujezinovića, o. c. p. 462—463.

monument. Ma da je objekt izveden cio iz kamena, dakle materijala, koji izražava težinu, tu, umjesto mase i statičnosti, dominira upravo dinamika i visoka elegancija i cjeline i onog najmanjeg dijela. Objekt podsjeća gotovo na model, izveden iz stanica kamena ili tijesta, s kojim se čovjek može takoreći poigrati. Potpuno dosljedno genijalnoj zamisli, koja je dala kompoziciju objekta, podjednak tretman sretamo i u samim detaljima monumenta, svagdje tačno odmjerene proporcije. Plastični dekor, koji prekriva kapitele, portal, mahfil, mihrab i minber u isto je vrijeme i bogat i dostojanstven, on se nigdje ne nameće, nego skladno raščlanjuje plohu, na kojoj se nalazi. Na čitavu objektu, ni iznutra ni izvana ne zapaža se nijedan jedini elemenat koji bi stršio i disharmonirao s idejom vodiljom. Sve je tačno proračunato, tačno odmjereno i podjednako, sigurnom rukom izvedeno.

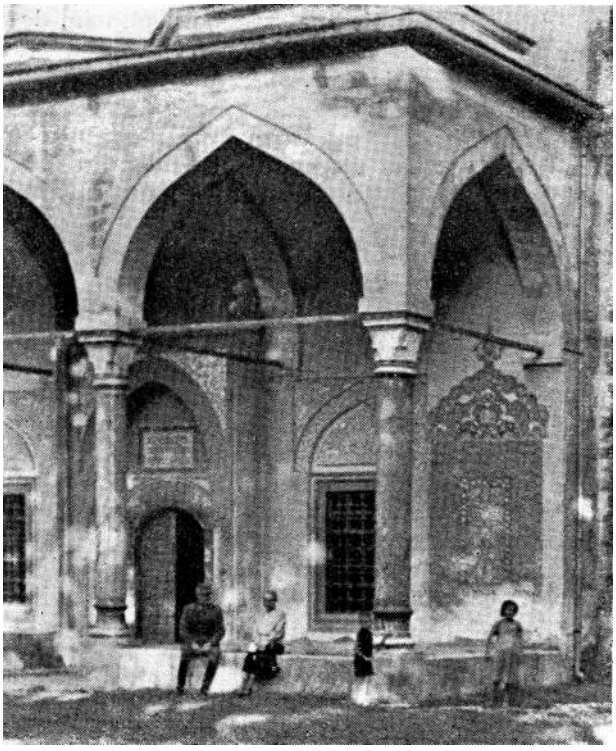
Druga specifičnost i velika vrijednost džamije Aladže leži u njenoj bujnoj višebojnoj plošnoj ornamentici, koja prekriva vanjsku plohu glavne stijene u trijemu, zatim minber i unutrašnje plohe glavnih stijena. Taj dekor, koji je jednim dijelom nastao istodobno kad i sam objekt i koji je, dapače, dao ime džamiji (tur. aladža = šaren-a-o) te u kasnijim vremenima nekoliko puta prepravljan, danas je uslijed vlage i drugih nepogoda prilično okrnjen, ali je ipak ostalo još uvijek dovoljno materijala, po kojemu moramo zaključiti, da je tu u prvo vrijeme radila kaligrafska i slikarska ruka prvoga reda. Sistemi vegetabilnih ornamenata perzijskih uzora i geometrijskih alžirskog i egipatskog porijekla tako su tu komponirani i tako sigurno izvedeni i oslikani, da to upravo zapanjuje. Elegancija kontura i skladna paleta boja najstarijih dijelova svugdje izbijaju u prvi plan i ukazuju na visoki uspon orijentalne dekorativne umjetnosti, koja je našla tlo i u samoj Foči.[94]

I kad ne bismo imali nikakvih podataka, mogli bi smo sa puno sigurnosti ustvrditi, da je graditelj Aladže pripadao najistaknutijim turskim arhitektima. A Evlija Čelebija sačuvao nam je podatak, da je taj objekt gradio arhitekt Ramadan-aga i da je on bio suradnik najslavnijeg turskog graditelja svih vremena Kodža Sinana, a već i samo to drugo ime dovoljno je bilo jamstvo za siguran uspjeh i u gradnji Aladže.

Umijeće Aladže ostavilo je u narodu toliko utjecaja, da postoji više priča o Hasanu Naziru i načinu gradnje džamije.[95] O samome osnivaču Aladže, Hasanu Naziru, imamo nekoliko vrijednih podataka. Narodna predaja zna, da je porijeklom iz sela Vakufa kod Čelebića, gdje su doskoro po-



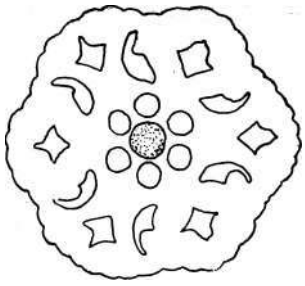
Tlocrt džamije Aladže.



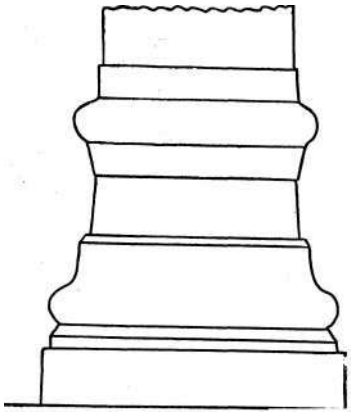
Dio trijema (sofa) džamije Aladže.

[94] Detaljniju analizu i snimke u jednoj boji te ornamentike gledaj u članku *Aladža-džamija u Foči* od Zarzvckog, Arndta i Stratimirovića u *Glasniku Z. M.*, III/1891, sv. 2., str. 103—115 + tabla.

[95] Te narodne predaje vidi u članku, citiranom u pret hodnoj napomeni.



Mjedena rozeta na vratima džamije Aladže



Baza kamenog stupa u trijemu džamije Aladže.

stojala i dva komada zemlje koja su bila zavještana za Aladžu. Tu predaju, držim, ne treba odbaciti. Po prvi put Hasana sretamo u pisanim dokumentima god. 1535.—6., i to u jednom rukopisnom djelu, što ga je odredio u vakuf sam Hasan, a koje se danas nalazi u Gazi Husrevbegovoj biblioteci (inv. br. 343) u Sarajevu. Na poleđini toga rukopisa Hasan je, vjerovatno i svojom rukom, stavio ovu bilješku na arapskom jeziku: »Uvakufih ovaj drugi svezak komentara Kur'ana od Šejha, pravnika Ebul-Lejsa — Allah ga obasuo milošću! — s namjerom da ga čitaju moja dobra djeca (potomstvo) i svi drugi učeni ljudi, koji se bave čitanjem, a koji obitavaju u bogom čuvanoj Foči. A ja sam najsićušniji (božji) rob Hasan, sin Jusufov, el-Fočevi (Fočak). Allah nam je svjedok i staratelj onog, što napisasmo. Ovo bi napisano početkom muharema 942. godine« (2.—11. VII. 1535.).[96] To nam kazuje, prije svega, da je Hasan, koji je, bez sumnje, identičan s osnivačem Aladže, bar živio (ako se već nije i rodio) u Foči i da je tu imao tada odrasle sinove, a potom da je bio i obrazovan čovjek. Kasnije se doista spominje i s titulom čelebije, koja se davala obrazovanim ljudima onoga doba. Naslov nazir ili, kako se piše u ondašnjim dokumentima na našem jeziku, a i danas izgovara u Foči, nazor, gdje riječi čudnom koincidencijom imaju sličan oblik i u našem i u arapskom jeziku i potpuno isto značenje u smislu nadzornika, kontrolora, dobio je Hasan nešto kasnije, vjerovatno već god. 1536. nakon objave turskog rudarskog zakona. Na osnovi jednog njegovog hudžeta iz god. 1548., kojim naređuje eminima carskih hasova u rudnicima, da državne dohotke pobiru strogo po zakonu i da ne napadaju raju,[97] izvodio se zaključak, da je Hasan Nazir bio vrhovni kontrolor rudarstva u Bosni. To mišljenje treba ispraviti i dopuniti utoliko, što on nije bio šef samo rudnika, nego općenito carskih hasova, i to samo u hercegovačkom sandžaku. Njemu potčinjeni službenici bijahu emini — povjerenici pojedinih hasova. U oktobru god. 1542. javlja Dubrovčanima pismom iz Foče, u kojem se navodi pod punijim imenom Hasan Balija, nazor, da su on i neki Mehmedbeg, i njegov i dubrovački emin, »vele« vremena bili na Porti, a sad su, na povratku, zatekli »svu svoju općinu i sve mesto Hoču u zdravlju« i nekoliko »na domu prepočinuli«. Saznao je, da nijesu pravedno radili ljudi, koje je on bio »tamo« ispred sebe i emina ostavio »svrh' carina«, pa šalje rečenog emina u Dubrovnik i moli, da mu potajno pokažu tefter od »frustira«, da vidi, što su ti ljudi zgriješili.[98] Iz toga se pisma jasno vidi, da se njegova ingerencija protezala i (na trgovačke carine grada Dubrovnika ili, što je vjerovatnije, skele u Novome.

Hasan Nazir umro je do tri godine iza gradnje Aladže, krajem zilhidže 960., tj. između 27. XI. i 5. XII. 1553. godine i pokopan iza stražnjeg zida Aladže. U natpisu na džamiji u već spomenutoj bilješci navodi se kao sin Jusufov, a na nadgrobnom spomeniku naznačeno mu je ime oca Sinan, no to ne treba unositi nikakvu zabunu, jer su Turci često davali ljudima imenom Jusuf i drugo ime Sinanudin ili, prosto, Sinan.[99]

Hadži Seferov mesdžid u istoimenoj mahali ili, kako se još taj kraj već od srednjega vijeka zove, u Ljuboviću, poviše Aladže i sasvim u strani, bio je manji objekt od ćerpiča i drvenog materijala te s drvenom munarom. Potpuno je propala u prošlome ratu, tako da joj se danas skoro ni za trag ne zna, a spadala je u starije fočanske džamije. Nastala je u šesnaestom stoljeću,

[96] H. Mehmed Handžić, Osnivač najljepše džamije u Bosni i Hercegovini, *Jugoslavenski list,* br. od 23 aprila 1939., str. 10. Tekst bilješke objavio i Mujezinović (o. c. p. 467—468), ali u prijevodu stavlja omaškom krivu hidžetsku godinu 947, pa je krivo i preračunava u našu god. 1540.

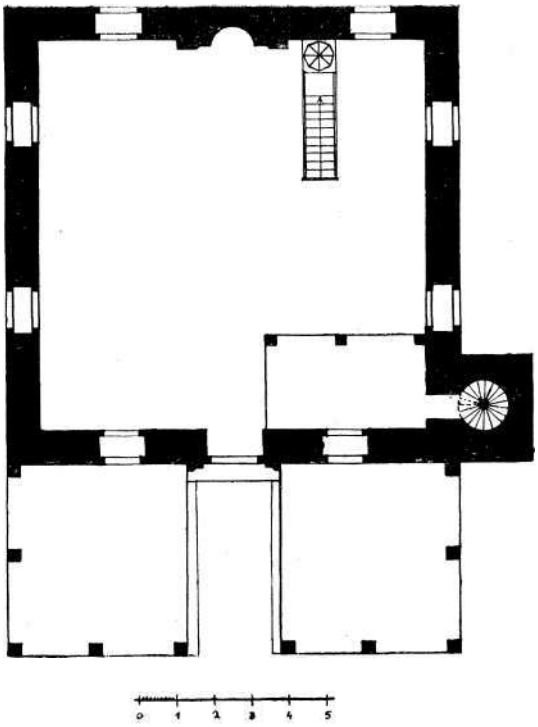
[97] Fehim Spaho, Turski rudarski zakoni, *Glasnik Z. M.* XX/1913., str. 137—138.

[98] Truhelka, Tur. slov. spomenici, dokumenat br. 178. Truhelka je u opasci ispred teksta dokumenta krivo protumačio tekst, kao da se radi o greški Hasanovoj, a za njim su se poslije poveli i neki drugi pisci, ne analizirajući sam tekst dokumenta.

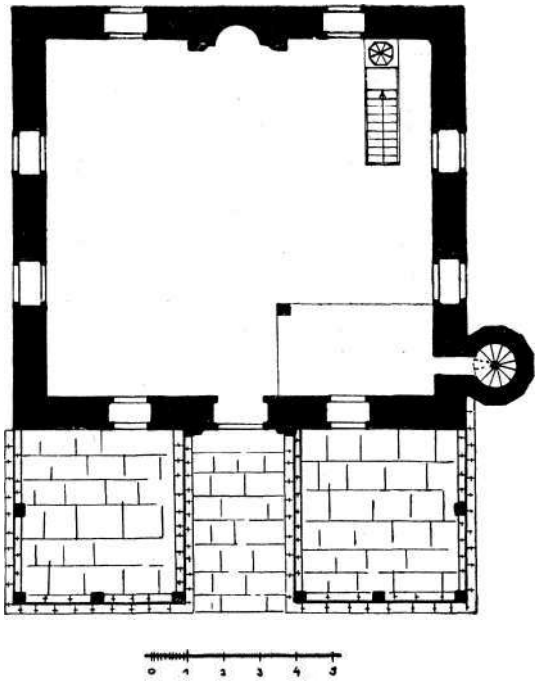
[99] Tako vidimo, na pr., hercegovačkog krajišnika *Sinanbega,* gdje se u jednoj njegovoj ispravi od 1. II. 1475. u tekstu navodi »mi voevoda Sinanbe,g«, a u samoj turskoj pendži na margini potpisuje se imenom *Jusuf.* (Truhelka, o. c. p. 40, dokumenat br. 42.)

a svakako prije god. 1588., kad se u jednom rukopisu, kojeg ću kasnije kod škola opisati, javlja imam Hadži Seferova mesdžida Husam-halifa. Drugih historijskih podataka nema ni o džamiji, niti o njenom osnivaču.

Mustafa-pašina džamija, zvana još kraćim imenom Pašina džamija, stajala je također na desnoj obali Ćehotine, nešto niže Aladže i gotovo sučelice današnjem donjem drvenom mostu preko Ćehotine. Bila je to kamena građevina i s kamenom munarom. Propala je god. 1947.—1948. U tlocrtu je imala oblik čistog kvadrata s vanjskom stranicom od 12,15 m. Stijene su imale debljinu od 88 cm, trijem na četiri drvena stupa bio je širok 5,10 m, a sama munara imala je postolje, t. zv. ćup pravokutne osnove sa stranicama 2 : 2,90 m. Sudeći po izvjesnim ostacima, koji su se bili očuvali do god. 1949., osobito po doprozornicama, bio je to objekt bolje tehničke izvedbe. Onakav, kakav je bio u posljednje vrijeme, nastao je do četiri godine poslije Aladže džamije. Natpis, koji je stajao na kamenoj ploči više ulaza i kojeg je također objavio Mujezinović,[100] čita se u prijevodu ovo: »Ovu časnu džamiju podigao je i proširio Mehmedaga, sin Abdullatifov, Mustafa-pašina vakufa mutevelija (upravitelj), koji je ovlašten (osnivačevom zakladnicom) da iz viška (prihoda) može graditi što bude želio. Ovo je napisano u godini devet stotina šezdeset i prvoj« (1554.). Smisao je jasan: Prije te džamije postojala je tu druga, također Mustafa-pašina, a za tu džamiju postojao je i poseban Mustafapašin vakuf, i sadašnji mutevelija toga vakufa, rečeni Mehmedaga, obnavlja i proširuje (»bena we wessea«) taj stari objekt. Nameće se sad pitanje, kad je nastao taj stariji objekt i ko je bio njegov osnivač Mustafapaša. Držim, da je taj Mustafapaša identičan s ranijim hercegovačkim sandžakbegom Mustafabegom, koji je sjedio u Foči 1483.—1486. i 1489.—1493., a za kojeg opet Truhelka ističe da je porijeklom Bošnjak i da bi mogao biti identičan sa Mustafabegom Milojevićem iz dubrovačkih akata.[101] Da je upravo taj Mustafabeg, koji je poslije dobio naslov paše, osnivač gornje džamije i da ju je gradio upravo između god. 1485. i 1496., zaključujem iz dva podatka iz dubrovačkog arhiva iz kojih se jasno vidi, da se Mustafabeg rečenih godina bavio nekom većom gradnjom u Foči. 14. juna 1485. poslaše mu Dubrovčani za plaću 20 staklenih ploča, a 27. februara 1496., dakle u vrijeme, kad je na stolici hercegovačkog sandžaka sjedio već Ahmedbeg Vranešević, Dubrovčani su zaključili, da pošalju Mustafabegu na dar opet 140 mletačkih stakala.[102] Roba, koju mu slahu Dubrovčani, bijaše u ono doba rijedak gost u našim krajevima i upotrebljavala se samo za istaknute objekte. Proizlazi, da je

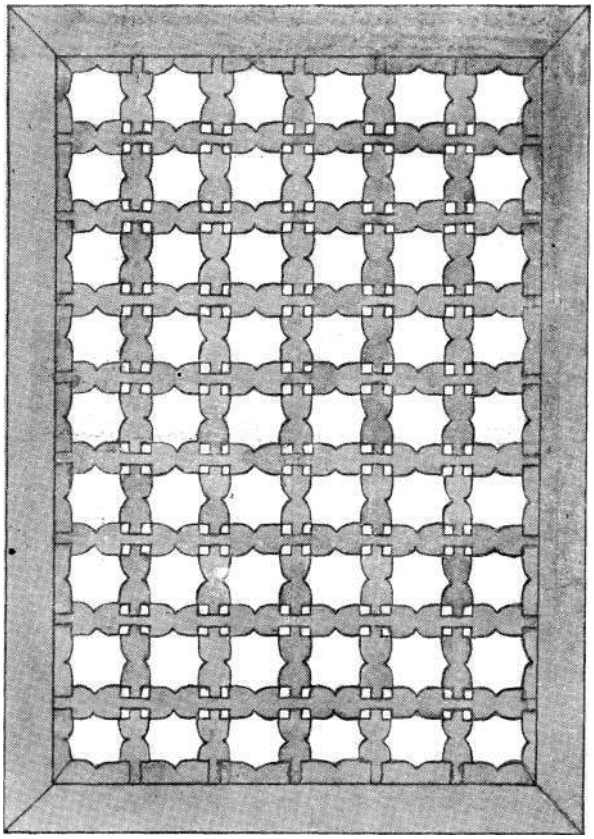


Tlocrt Mustafa-pašine džamije.



Atik Ali-pašina džamija u Donjem Polju — tlocrt.

[100] Mujezinović, o. c. p. 468—470.
[101] Truhelka, o. c. p. (separata) 214, 215.
[102] Ibidem, n. 214, 216.



Rezbarski rad u drvetu (mušebak) na prozoru Muminbegove džamije u Donjem Polju.

ta roba bila namijenjena upravo za džamiju i da je tu džamiju Mustafabeg, kasniji Mustafapaša, gradio između god, 1485. i 1496. Po tome ta prva Mustafapašina džamija ide u red najstarijih fočanskih džamija, dapače je druga po kronološkom redu, kojoj znamo vrijeme postanka.

Dev Sulejmanbegova džamija, situirana s desnu stranu glavne ulice, što vodi iz središta grada kroz Donje Polje, pripada tipu naših kamenih džamija sa stjenama od ćerpiča, a munarom od kamena. Njeni oblici i samo izvađanje dosta su jednostavni, ali ipak ne primitivni. Karakterizira je osjetno niska munara četverougaonog presjeka u postolju (2,0X2.5 m). Unutarnji pak prostor ima dimenzije 8,55X2,5 m, a same stijene 75 cm. Ulaz u džamiju naglašen je pseudolukom u gornjem dijelu, a u tome je luku kamena ploča s natpisom na arapskom u dva neobično vješto spjevana dvostiha, u kojim je data u ebdžed-sistemu i godina gradnje objekta. Kad se sabere brojčana vrijednost arapskih slova u drugoj polovini posljednjeg dvostiha, dobiva se hidžretska god. 1043. t. j. 1633./4. kao datum gradnje džamije. Ni u tome natpisu nema osnivačeva imena. Fočani pak vele, da je Dev Sulejmanbeg bio stranac, a u gradu i danas ima njegovih potomaka, koji nose prezime Devović. Hazim Šabanović saopćio mi je jedan podatak iz Carigradskog arhiva iz kojeg se vidi, da je Dev Sulejmanbeg jedno vrijeme bio budimski vezir.

Atik Ali-pašina, zvana još i Musluk džamija, spada među bolje fočanske džamije i, svakako, među vrlo vrijedne spomenike orijentalne sakralne arhitekture u Bosni uopće. Već sama tehnika izvedbe i otmjeni klasični dekor kazuje, da je objekt građen u doba punog uspona turske građevne tradicije. Dapače po oblicima nekih elemenata i samoj ornamentici, koji pokazuju potpuno istovjetnost s takvim radovima u poznatoj Aladži, može se zaključiti, da je graditelj Atik Alipašine džamije pripadao poznatom epigonu turskih neimara, u kojem je središnja os bio Kodža Sinan. Zanimljivo je, da je taj objekt, u čiju su unutrašnju opremu utrošena velika materijalna sredstva, izveden pod običnim četverostrešnim krovom, a ne pod kupolom, što bi se posve prirodno očekivalo po bogatoj izradi pojedinih elemenata.

Već sama oprema portala kazuje nam, da se nalazimo pod objektom više vrijednosti. Taj se dojam zasniva na lučnom, precizno izvedenom nadvoju, u kojem se pojedini kamenovi vežu potpuno po istom principu kao i na portalu Aladže, a isto tako i na istaknutom i visokom kamenom vijencu, koji uokviruje portal, a u gornjem dijelu nosi još figuralne ornamente u vidu krune. Prostrano pak predvorje, pokaldrmljeno klesanim kamenim pločama, svejedno što je pod običnim četverostrešnim krovom, isto tako daje ugođaj velikih dimenzija, a taj dojam pribavlja, bez sumnje, sistem od osam snažnih i visokih drvenih stupova mnogougaonog presjeka. Dojam, što smo ga stekli već pred ulazom, još se jače ističe u samoj unutrašnjosti džamije. U tome ovećem prostoru, kojeg dimenzije iznose 10,65X9,80 m, glavni su elementi, koji dominiraju svojom izradom, mahfil ili kor i minber, oboje iz tesanih i profiliranih komada kamena i oboje gotovo potpuno istog oblikovnog i dekorativnog rješenja kao u Aladži. Godine 1942. talijanske okupacione jedinice pretvoriše tu džamiju u vojničku kapelu i tom prilikom potpuno razlupaše minber, i njegovi dijelovi nalaze se danas u hrpi kraj džamije. Ljepotu unutrašnjeg prostora džamije dalje pojačavaju i lukovi iznad prozora, zatvoreni perforiranom pločom s ornamentikom sistema ispresjecanih šesterokuta i kolobara. Željezne pak rešetke na prozorima, koje isto tako u svojoj općoj kompoziciji odražavaju izvjestan dekor, rađene su u sistemu jabuka, u koje se uklapaju šipke s četiri strane, praveći tako kvadratična polja; pravljene su po starim orijentalnim uzorima i sigurno potječu iz doba osnutka same džamije. U skladu s takvom opremom unutrašnjih elemenata izvedena je i sama munara, koja u donjem dijelu ima

oblik devetorokuta, a šerefe joj krasi ograda od perforiranih kamenih ploča.

Arapski natpis u kamenoj ploči nad ulazom kazuje, da je objekt osnovao Atik Ali paša, a sadrži i datum gradnje, samo izražen putem brojčane vrijednosti arapskih slova. Rješenjem tih vrijednosti posljednje četiri riječi u natpisu dobiva se, po mom preračunu, hidžretska god. 952., a njoj odgovara naša 1546. Treba, međutim, napomenuti, da taj natpis potječe iz novijeg vremena (napisan je na limenoj ploči) i da se zasad ne može utvrditi odgovara li tačnosti.

O Atik (»starom«) Ali-paši zna se u Foči toliko, da je bio vojskovođa i živio u Carigradu i da je od nekog vladike otkupio njegovo imanje u selu Vladikovu između Foče i Ustikoline te ga zavještao za uzdržavanje te džamije. Ta se predaja može potvrditi utoliko, što doista i u Carigradu ima jedna džamija, koja nosi Atik Ali-pašino ime. Moguće je, da je taj čovjek bio baš iz ovoga kraja, ako ne i iz same Foče, pa se odužio zavičaju džamijom, kao i mnogi drugi njegovi zemljaci.

Taj se objekt zove i Musluk džamijom po musluk-česmi u neposrednoj blizini, o kojoj će biti kasnije govora.

Muminbegov mesdžid, posljednja džamija prema sjeveru u Donjem Polju, ima uobičajeni tip naših drvenih džamija, građenih od ćerpiča i drvenog materijala. Kao i u drugim fočanskim drvenim džamijama, i tu drvena munara izrasta iz same mase objekta, vežući se svojim podužnim dijelom za konstrukciju stupa i četverostrešnog krova. Unutrašnji prostor je dosta malen i zauzima površinu od 7,0X8,0 m. Vrijednost su joj nekad pribavljali drvene rešetke na prozorima, sastavljene iz profiliranih komada drveta, od kojih se po četiri sučeljuju u jednoj tački, tvoreći tako prazna polja zvjezdolikog oblika. Još neke dijelove tih rešetaka zatekao sam god. 1949. i po njima napravio priloženi tehnički snimak, a kad sam se opet navratio god. 1953., ni tih posljednjih ostataka nisam više zatekao.

I ta je džamija sagrađena u šesnaestom stoljeću. Okolna mahala javlja se pod istim imenom u poznatim izvorima prvi put god. 1600.

3. ŠKOLE

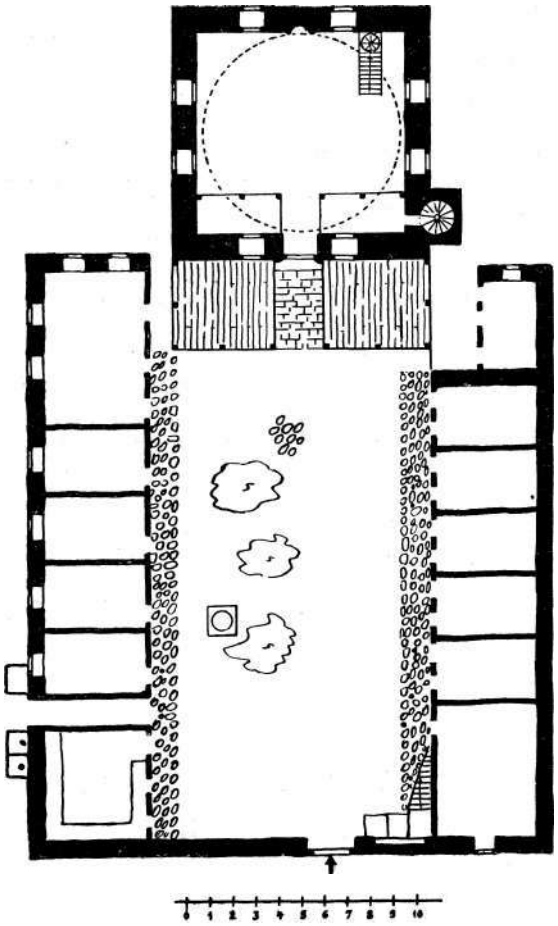
Već u prvih stotinu godina turske vladavine Foča je izrasla u znatniji centar istočnjačke kulture i prosvjete. Tu je živio i radio velik broj ljudi, koji su se bavili raznim znanostima, poezijom, prepisivačkim radom i knjigom općenito. Kao jasni dokazi toga visokog kulturnog uspona stoji pred nama više originalnih natpisa na objektima u Foči, koji su nastali najvećim dijelom baš u šesnaestom vijeku i koji pokazuju visoke pjesničke kvalitete u ionako teškoj arapskoj metrici. Natpis pak na Devovoj džamiji, kratak a jezgrovit, nastao čak god. 1633./4., može se, uz natpis na turbetu Muratbega Tardića u Sarajevu, smatrati najljepšim pjesničkim izljevima te vrste i u čitavoj Bosni, jer nema više nijednoga, koji bi bili tako kratki, a izražavali više misli u kvalitetnom metru. Lijep refleks kulturnih prilika u Foči u šesnaestom vijeku pruža nam, dalje, jedan rukopis iz Foče, koji se danas čuva u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu. To je komentar pravnog djela El-Vikaye u šest svezaka, prepisanih u samoj Foči god. 1588., a taj prepis nastao je ovako: Tadašnji fočanski muderis Šaban našao je dvadeset i dva pismena čovjeka u Foči i dao im, da svaki prepiše po jedan dio spomenutog djela, i tako je nastalo šest spomenutih svezaka. U bilješci, koja sadrži taj podatak i koja je donesena na kraju knjige, među prepisivačima navode se i hatib (propovjednik) Aladža-džamije Ali-čelebija, hatib Mustafa-pašine džamije Ibrahim-halifa, hatib u džamiji Memi-šahbega Muhjudin, hatib u džamiji sultana Bajazida, imam u Hadži Seferovu mesdžidu Husam halifa, potom imami Ferhad halifa i Ibrahim čelebija Magribija, mujezin Hamzabegova mesdžida Osman halifa, mujezin Ahmeđ halifa, zaim Husejn cehaja, vojnik (»el-džundi«) Selim čelebija, Jusuf i Sinan čelebija, obadvojica iz Sikloša, te emin Ali čelebija, sin Mehmedov.[103]

Taj podatak, koji nam govori o prepisivačkom radu i širenju knjige u Foči upotpunjuje još osobito činjenica, što je Foča baš u to doba već imala i mudželitsku ili knjigovežačku radnju, koja sigurno ne bi bila ni otvarana, da nije imala posla. Prvog poznatog predstavnika toga obrta u tome mjestu, nekog mudželita Šabana sretamo, kako sam već ranije naveo, god. 1600. Po tome su Sarajevo i Foča jedini gradovi u Bosni, u kojim je, koliko se zna, u prijašnja vremena postojao i takav obrt.

Osnovna pismenost sticala se u mektebima, a srednje i više obrazovanje u medresama. Tokom prošlih stoljeća u Foči je postojao lijep broj ustanova i objekata obadviju tih vrsta.

Mektebi su, svakako, imali zasebne zgrade, ali njihova arhitektura nije pokazivala neki zaseban tip, i oni se nisu mnogo razlikovali od obične stambene kuće. Svi takvi objekti građeni su od ćerpiča i drveta, dakle materijala, koji nije trajan, pa se upravo stoga nije očuvala ni jedna jedina stara zgrada. Iz dokumenata i samog ka-

[103] H. M. Handžić, *Jugoslavenski list* od 23. IV. 1939. str. 10.



Medresa i džamija MeHmed-paše Kukavice — tlocrt koji potsjeća na rješenja velikih medresa na Istoku.

zivanja starih Fočaka zna se, međutim, da su postojali mektebi u svim većim i starijim fočanskim mahalama: u Aladži, Musluku, Tabacima, Memišahbegovoj mahali. Prvi pak mekteb u Foči, o kojem nam se sačuvao dokumentaran spomen, nastao je nešto prije god. 1572., a sagradio ga je, uz druge zadužbine u drugim mjestima, sandžak Turalibeg, vrlo vjerovatno kad je bio hercegovački sandžak nepoznate godine sa sjedištem u Foči, a svojom zakladnicom odredio je kao plaću učitelju (mualimu) tri dirhema dnevno.[104] Jedan mekteb u Foči sagradio je god. 1758. i Hadži Mehmed-paša Kukavica kraj svoje džamije, a o njegovoj arhitekturi reći ću nešto malo dalje.

Što se pak tiče medresa i kao ustanova i kao arhitektonskih objekata, o njima imamo nešto više podataka, ali ni to nije ni izdaleka dovoljno, da valjano osvijetlimo te ustanove i objekte u Foči. Vidjeli smo, god. 1588. u Foči je službovao muderis (nastavnik u medresi) Šaban, a u obračunima Memišahbegova vakufa navode se još god. 1600. u toj službi Mehmed-efendija i god. 1605. Ahmed-efendija i Ali-čelebija. Ti nam podaci kazuju, da je u to doba sigurno postojala bar jedna medresa u Foči. Evlija Čelebija pak navodi u Foči god. 1664. šest medresa, ali ih ne nabraja poimenice nego veli samo to, da se u nekim predaje hadis (teorija islamske tradicije). Do devedeset godina iza Evlijina prolaska kroz Foču nastala je tu još jedna medresa, zadužbina Hadži Mehmed-paše Kukavice, a upravo o njoj imamo relativno najviše podataka.

U turskom arhivu bivšeg Balkanskog, a današnjeg Orijentalnog instituta u Sarajevu čuva se vakufnama za jednu fočansku medresu, datirana sredinom mjeseca muharema god. 977. (između 26. VI. i 5. VII. 1569.). U toj ispravi nema uopće imena osnivača, iako se jasno po stilizaciji vidi, da je moralo postojati, jer se navode osnivačevi naslovi, a to nas upućuje, da to nije original, nego nešto mlađi prijepis, u kojem je pisarevom greškom izostavljen cio redak s imenom osnivača. God. 1909., kad je vakufnama otkupljena, neko je u Balkanskom institutu naznačio na njemačkom jeziku na samoj ispravi, da je to zakladnica džamije Aladže, ali je to posve netačno jedno stoga, što se tu radi samo o medresi, koju bezimeni osnivač za svoga života podiže kraj svoje već postojeće džamije, a drugo, što je taj dokumenat nastao daleko iza smrti osnivača Aladže Hasana Nazira (g. 1553.) Na osnovi izvjesnih indicija iz same isprave te drugih podataka, koji potječu iz istoga i kasnijeg doba, ja danas prilično sigurno smatram, da se ta isprava odnosi na medresu Defterdara Memišahbega. Prije svega, kronološki je ta konstatacija posve moguća: medresa je sagrađena 1569., a Memišahbeg je, kako znamo, umro god. 1585., dakle do šesnaest godina izatoga, U zakladnici osnivač pridržava sebi doživotno pravo upravljanja vakufom, koji ostavlja za uzdržavanje medrese, što znači, da je živio tu, u Foči, a mi već znamo i to, da je doista pokopan kraj svoje džamije u tom istom mjestu. U vakufnami se medresa lokalizira kraj već postojeće osnivačeve džamije, a Memišahbegova džamija postoji i danas tu i sigurno datira iz šesnaestog vijeka i po svojim građevnim značajkama i po činjenici, što je sam osnivač pokopan baš uz tu džamiju god. 1585. Kao daljnji osobito važni dokazi služi nam nekoliko isprava iz turskog arhiva porodice Muftić iz Foče, koje se danas nalaze, neregistrirane, u Orijentalnom institutu u Sarajevu, a iz kojih se jasno vidi, da je u Foči još u prošlom stoljeću doista postojala medresa Defterdara Memišahbega. Tako u jednoj oporuci, koja nije datirana, ali sigurno potječe iz prošloga stoljeća, određuje se godišnje 200 groša za Memišahovu

[104] H. Kreševljaković, Turalibegov vakuf u Tuzli, *Glasnik islamske vjerske zajednice,* IX/1941., br. 2, str. 45.

medresu. Biće, da se radi o oporuci kalfe (halife) Salihefendije Jusufagića iz Foče, koji je, prema drugoj ispravi, umro nešto prije rozi kasema 1261. (25. IX. 1845.) i u svojoj oporuci odredio kao vakuf, između ostalog, 200 groša za plaćanje mualima u Memišahovoj medresi. Navedenog datuma cio uvakufljeni iznos od 1300 groša dat je u promet, u zajam Mula Jusufu Isanoviću, a od godišnjih kamata uživat će mualim 30 groša godišnje. U vezi s tim vakufom postoji još više isprava, a u svima se navodi Memišahova medresa i njen službenik mualim. Iz navoda o plaćanju mualima, koji će držati nastavu u Memišahovoj medresi, proizlazi, da je prije god. 1845. Memišahova medresa utrnula, a sama zgrada data za potrebe mahalskog mekteba, u kojem nastavu drži mualim, dakle nastavnik, koji predaje isključivo u mektebu. A taj mekteb i kao ustanova i kao objekt postojao je doista kraj Memišahove džamije, u desnom uglu džamijskog dvorišta sve do god. 1942. Još se vide temelji toga objekta.

Kad smo tako s dosta sigurnosti identificirali bezimenog osnivača medrese s Defterdarom Memišahbegom, na redu je, da detaljnije razmotrimo stavke vakufname, koje se odnose na tu medresu. Prije svega, saznajemo da je ta medresa dovršena god. 1569. i sagrađena kraj same osnivačeve džamije u Foči. Navodi se, da medresa sadrži šest soba u kojim će stanovati učenici, a to je ustvari medresa s internatskim uređajem, i ističe da je sama zgrada »visokih građevnih značajki«, što bi moglo sadržavati stvaran sud o njenoj arhitekturi, ali isto tako može biti i obična igra stilizatora u potrazi za rimom. Za potrebe te medrese osnivač zavještava gotovinu od 320.400 dirhema i određuje, da se novac daje u opticaj uz 10% kamata godišnje. Godišnji prihodi od te uvakufljene svote trošiće se ovako: dnevno trideset dirhema muderisu koji će predavati u spomenutoj medresi osnovne i pomoćne predmete, čiji se rezultati mogu razumom dokučiti, potom predmete tradicionalnih znanosti (hadis, tefsir) i sve drugo, što bude običaj ili mjesto zahtjevalo; prvi se na taj položaj postavlja »uzor muderisa« Mevlana Muhjudin. Dalje, svakome učeniku u medresi davaće se dnevno dva dirhema kao pomoć za uzdržavanje, a podvorniku pak u toj medresi dnevno po jedan dirhem. Ostatak prihoda osnivač poimenice određuje u druge, čisto bogoštovne svrhe, koje nemaju veze s medresom, pa ih dalje i ne nabrajam. Pravo uprave i nadzora nad vakufom pripada samome osnivaču dok je god živ, a poslije njegove smrti njegovim valjanim izravnim potomcima sve dok ne izumru, potom osnivačevim robovima i njihovim potomcima, a ako bi i ti izumrli, onda se uprava prepušta mjesnom kadiji. U svrhu legalizacije zakladnice postavljen je časovitim mutevelijom Hadži Ferhad, sin Jusufov, a na kraju zakladnice donose se imena svjedoka zavještenja i kadijske presude:

Mevlana Bali halifa, hatib,
Pisar teksta Husam halifa, hatib,
Sinan halifa, sin Kara Balijin, imam,
Muhjudin havadže, sin Muhjudinov, hatib,
Kasim čelebi, sin Mehmedbegov, zaim,
Muhamed, sin Ajdinov,
Mevlana Muhjudin, hatib,
Hasan halifa, mujezin,
Husejn kethoda, sin Mustafin.

Medresa Hadži Mehmed-paše Kukavice najmlađa je i posljednja medresa u Foči. Dovršena je god. 1758., a situirana kraj same osnivačeve džamije u Gornjoj čaršiji u vidu krila, koje se proteže s lijeve strane džamijskog dvorišta na čitavom prostoru od ulice do džamije. Bila je to prizemna građevina od običnog materijala, ćerpiča i drveta, i raspoređena u niz prostorija. Arhitektura skromna, bez pretenzija za monumentalnošću. Do same ulice bile su dvije oveće prostorije. U prvoj, većoj, bio je Kuka-



Desni (noviji) trakt Kukavičine medrese — pogled iz dvorišta.

vičin mekteb, što ga je on tu također osnovao, a druga, odmah do prve, bila je dershana, u kojoj su učenici medrese slušali predavanja. Od dershane dalje prema džamiji nizale su se sobe (ćelije), u kojim su stanovali učenici medrese.

God. 1899. medresa je proširena izgradnjom novog trakta na desnoj strani džamijskog dvorišta. To novo krilo po tlocrtu i arhitekturi posve je analogno onom na lijevoj strani, samo su tu dvije veće prostorije, one do ulice, izgrađene u dvije etaže, od kojih je u onoj prizemnoj bila kavana s ulazom izravno s ulice, a u onoj gornjoj dershana (predavaonica). I tu su u daljnjem nizu prema džamiji izgrađene ćelije za učenike, a iza njih, do same džamije, i kuhinja za učenike. Taj dio i danas stoji i prilično je dobro očuvan, iako je i on građen od trošna materijala, drveta i ćerpiča. Prostorije su tu orijentirane prema dvorištu, a ne prema vani, kao u suprotnom krilu, jer je pozadina bila izgrađena i nije dopuštala mogućnost otvaranja prozora prema toj strani.

Lijevi trakt vremenom je dotrajao, pa je god. 1926. temeljito renoviran s izmjenom i samoga tlocrta. To novo rješenje prostorija, koje se unekoliko razlikuje od starog, vidi se na priloženom tlocrtu. Cio taj kraj potpuno je propao u prošlom svjetskom ratu. A dok je bio cio, činio je s desnim traktom i s džamijom zanimljivo kompozicionainč rješenje, koje mnogo podsjeća na slična rješenja velikih medresa na Istoku, gdje su također takve škole nizane u dva trakta oko džamijskog dvorišta. U Bosni pak nije više nigdje bilo takvog primjera.

*

Prvih decenija prošloga stoljeća tim muslimanskim školama u Foči pridružuje se i prva srpsko-pravoslavna osnovna škola, koja otada neprekidno tu radi u zasebnoj zgradi na Varoši, na desnoj strani od ulaza u dvorište crkve. Među prvim učiteljima te škole spominje se Đorđe Prodanović, rodom iz same Foče. Po jednom podatku bio je tu učitelj od god. 1830. do 1838., kada se rukopoložio. Na jednome jevanđelju, što ga je sam Prodanović povezao za manastir Žitomislić, potpisao se »grešni rab Georgie Prodanović iz Foče 3. novem. 1828. godine«, a iz toga proizlazi mogućnost, da je tu učiteljevao i god. 1828. Tu je školu završio, a kasnije postao u njoj i učitelj još Gligor Starović, kasniji paroh u Avtovcu, rođ. 1836., a rukopoložen 1856. U vremenu od god. 1868. do 1873. školu je potpomagala kneževina Srbija vanrednom pomoću preko svoga Prosvetnog odbora.[105]

4. TEKIJE

To su ustanove i objekti, u kojim su se sastajali muslimanski mistici ili derviši i obavljali svoje obrede. U takvoj ustanovi odnosno objektu bitna je semahana, oveća i ćilimima zastrta prostorija za obrede, pa stoga tekija može biti i u običnoj stambenoj kući, ali su se u tu svrhu gradile mahom zasebne zgrade.

Evlija Čelebija navodi god. 1664. u Foči osam tekija, a od svih poimenice navodi kao najistaknutiju Bajezid-babinu, kojoj još određuje arhitekturu i veli da ima »kuhinju i raznovrsne divhane«. Ta Bajezid-babina tekija, jedina nama poznata u gradu, identična je s tekijom iznad grada, gore visoko na padini Crnog Vrha, koje se zgrada do danas sačuvala, samo, dakako, ne više onakva, kakva je bila u doba Evlije Čelebije. Današnja zgrada pokazuje sklop od četiri zasebna objekta, uokvirena i zatvorena od vanjskog svijeta bedemima: Jedan, ponajveći, jeste sama tekija s mihrabom, do nje je, s lijeve strane od ulaza, turbe iz prošloga vijeka s tri groba, u kojim su pokopani pročelnici te tekije, šejhovi iz porodice Muftića. Na suprotnoj strani tekije i sasvim na lijevom kraju je drugo turbe, u kojem su pokopani, kako nam saopćuje već Evlija Čelebija, Bajezid-baba i Murat-baba, sigurno dva derviša, od kojih se po prvome u Evlijino doba i zvala tekija. U gornjem lijevom uglu bio je sve do rata četvrti objekt, raspoređen u dvije prostorije i na hodnik između njih, u kojem je bio i odžak za spravljanje hrane i kave. To je ahar ili musafirhana, u kojoj su konačili strani putnici i iskupljali se Fočaci na razgovor poslije derviških obreda, koji su se obavljali isključivo u onom prvom i ponajširem objektu.

Cio taj kompleks, kojeg resi i ističe velik i vrlo star bor u dvorištu, sastoji se iz sitnih zgrada prizemnica pod ćeremitnim krovovima, koje su građene u vrlo slaboj, gotovo primitivnoj arhitekturi. Nema gotovo nijednog objekta, u kojem bi se stijene sastajale pod pravim uglom. Sve je građeno od ćerpiča i drveta, a ti materijali već su tu toliko dotrajali, da se kompleks nalazi pri samom padu.

Tekija je preživjela tokom prošlih vjekova nekoliko adaptacija i popravaka. Iz kratkog opisa Evlije Čelebije naslućujemo, da je to u ono doba bio objekt bolje arhitektonske vrijednosti. Polovinom pak osamnaestog stoljeća, kad je stari

[105] Risto Šušljić, Srpske škole u Bosni i Hercegovini za turske vlade, *Kalendar Prosveta* (Sarajevo) za godinu 1041., str. 75 (Ćir.) — Prema podacima u istome radu pohađali su tu školu u Foči još vojvoda i pop Bogdan Zimonjić, rod. 1813., fočanski proto Vasilije Pavlović, rođen 1831., a završio osnovnu školu i rukopoložen 1852., te Petar Petrović iz Foče 1848.—1850.

objekt bio dotrajao, obnovio ga je Hadži Mehmed paša Kukavica i zavještao prihode za potrebe te tekije i turbeta kraj nje, pa se otada jedno vrijeme tekija zvala njegovim imenom. Stariji Fočaci kazuju, da je on prvi uz tekiju sagradio spomenuti ahar, koji se održao sve do posljednjeg rata. Iz novijeg pak natpisa (god. 1914.) više ulaza u turbe spomenute dvojice derviša vidi se, da su tekiju i turbe kraj nje još popravljali Hadži Mehmedbeg Šuvalija, za kojeg već znamo da je kao fočanski muselim pogubljen god. 1783., zatim u četvrtom ili petom deceniju prošloga stoljeća hercegovački vezir Ali Galib paša Rizvanbegović Stočević, a god. 1914. Ademaga Mešić iz Tešnja.

Tekija je pripadala nakšibendijskom redu derviša, a njome su rukovodili u posljednja dva stoljeća šejhovi iz porodice Muftića, od kojih su neki pokopani u onom manjem turbetu i u grobovima oko tekije. U turbetu s tri groba, naglašena drvenim kenotafima, pokopani su šejhovi Muftići Salih Nijazi i njegovi sinovi Omer Subhi i Abdusamed. Salih Nijazi bio je još fočanski muftija, muderis i vrlo obrazovan čovjek, a usto i neobično bogat. Kako se vidi iz više isprava iz prošloga stoljeća u arhivu porodice Muftića, posjedovao je velik broj dućana i kuća u Foči i mnogo zemlje po selima oko Foče. Umro je god. 1869. pa, prema tome, i samo turbe datira najranije iz te godine.[106]

Tekija se uzdržavala ostavštinom, koju je kao vakuf, mahom u gotovom novcu, ostavljalo tokom vremena više osoba. Osim prihoda, koje joj je ostavio još paša Kukavica, god. 1808. posebnom vezirskom bujruldijom dobila je Šumu uz brdo Radolisnik,[107] a Ali Galib paša Rizvanbegović Stočević uvakufio je gotovinu od 7.500 groša za uzdržavanje te tekije i većeg broja fočanskih džamija.[108] Njima se pridružuju još vakufi u novcu neke Umikulsume, kćerke Murtezabegove, iz Atik-mahale iz god. 1828. ili nešto prije toga, te spomenutog kalfe (halife) Salih-efendije Jusufagića iz god. 1845.[109] Iz više obračuna vakufa te tekije iz prošloga vijeka vidi se, da se taj novac davao u promet uz određeni godišnji kamatnjak, a među zajmoprimcima sretamo god. 1837. i jednog pravoslavca.[110]

Na kraju ovoga poglavlja ističem kao zanimljivost, da je jedna tekija postojala u osamnaestom stoljeću daleko u planinskoj okolini Foče, u Crkvicama u nahiji Sokolu. Tu je tekiju podigao neki Hadži Hamza-dede, pa se i zvala njegovim imenom, a za njeno uzdržavanje uvakufio je svoju badž-baštinu u fočanskom kadiluku, a njegov pak bratić Mustafa-dede, sin Alijin, uvakufio je za hranu dervišima u toj tekiji prihode sa zemlje u selu Milijeno u Čajničkom kadiluku. Obadva ta zavještenja potvrđena su carskim fermanima. Do god. 1778. bio je šejh te tekije Salih-dede, a čuvar Mehmed-dede. Toga vremena je Mehmed-dede umro, a Salih-dede smijenjen s te dužnosti na traženje petorice Fočaka, koji su u vezi s tim došli u Carigrad i izjavili, da Salih-dede ne radi po odredbama legatora. Beratom od 3. maja **1780.** na mjesto svrgnutog Salih-dedeta imenovan je šejhom i čuvarom te tekije fočanski muftija Ibrahim, sin Mehmedov.[111]

[106] U grobovima oko tekije pokopani su ovi Muftići: *Hafiz Abdulkadir,* sin Šejha Omera Subhije (1323.), *Hafiz Omer Subhi* (1332.) i žena mu N*ura* (1332.), *šejh* i *hafiz Abduššukur,* sin šejha i hafiza Omera Subhije (1335.) i muderis H*afiz Abdulhamid* (1875—1934).

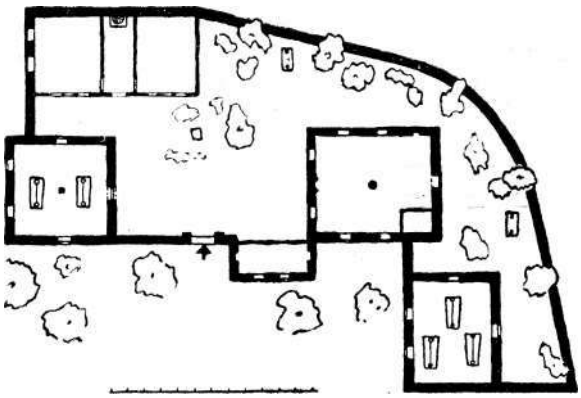
[107] Neregistrirana isprava fočanskog kadije u arhivu porodice Muftića u Orijentalnom institutu.

[108] Kasim Gujić, Šta je Ali paša Rizvanibegović uvakufio u prosvjetne i dobrotvorne svrhe, *Gajret,* XVIII-1937., str. 21. — Više isprava u arhivu porodice Muftić.

[109] Isprave u arhivu porodice Muftić.

[110] Isprave na istome mjestu.

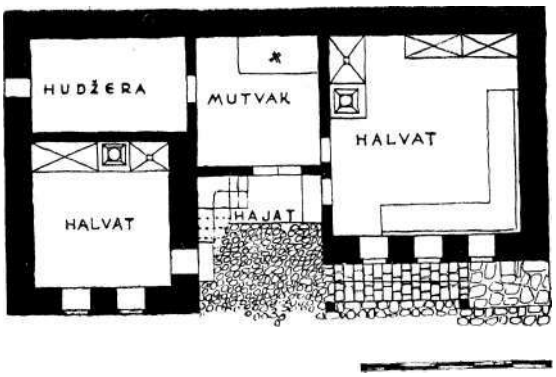
[111] Turski arhiv u Orijentalnom institutu u Sarajevu, isprave br. 1720 i 1722.

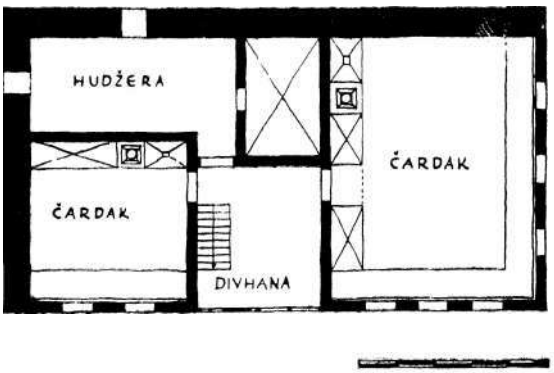


Tlocrt tekije i drugih objekata uz nju iznad grada.

5. STAMBENA ARHITEKTURA





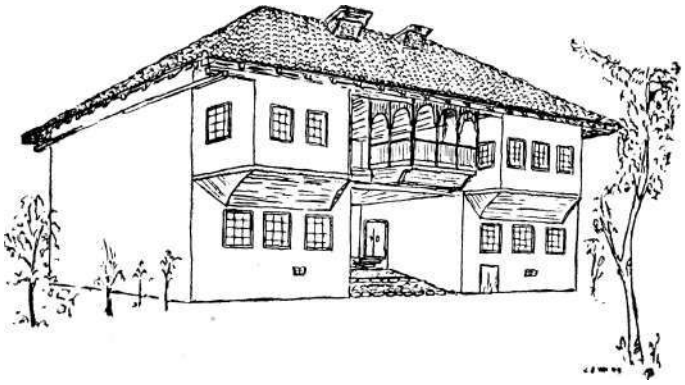


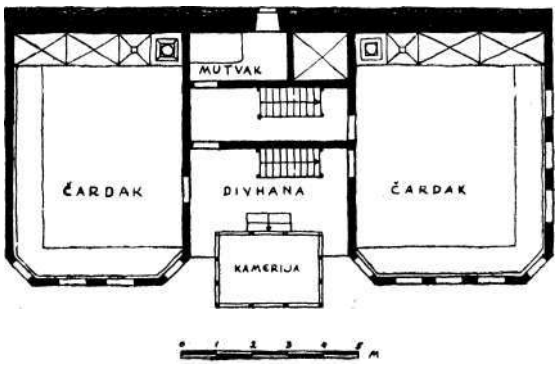
Džonlagića kuća u Donjem Polju — poled s ulice te tlocrt prizemlja i kata.

Fočanska kuća predstavlja zaseban i karakterističan građevni stil, koji se više oslanja na bizantijsko-egejski tip Makedonije, nego li na ustaljene oblike bosansko-hercegovačke stambene arhitekture orijentalnog smjera. Taj zasebni tip daje joj u prvome redu njena vanjska arhitektura. Za razliku od većine drugih naših varoši, fočanske kuće, a i sve druge zgrade starijeg doba, imaju krovište s blagim nagibom, a baš ti niski i uvijek četverostrešni krovovi s ćeremitnim pokrovom upadne opekaste boje čine osnovnu značajku u tipu fočanske kuće, čak i zasebnu crtu u fizionomiji grada uopće. Druga karakteristika fočanske kuće jest to, što je kod nje dosljedno naglašen horizontalni autoritet smjera i što u tlocrtu uvijek pokazuje čisti četverokut, u kojem su dvije paralelne stranice dva i više puta duže od drugih dviju. Dalje, fočanska kuća je u pravilu j e d n o k a t n i c a, namijenjena je isključivo jednoporodičnom stanovanju i ima samo jednu bolje oblikovanu fasadu, pročelje, koje je u gornjoj etaži razvedeno u ćoškove i kameriju ili verandu i koje je svugdje zaklonjeno od ulice. O ostalim situacionim značajkama fočanske kuće, njenoj postavi prema prilaznim putevima i o odnosu na građevnu parcelu bilo je govora u poglavlju o urbanističkim osobinama grada.

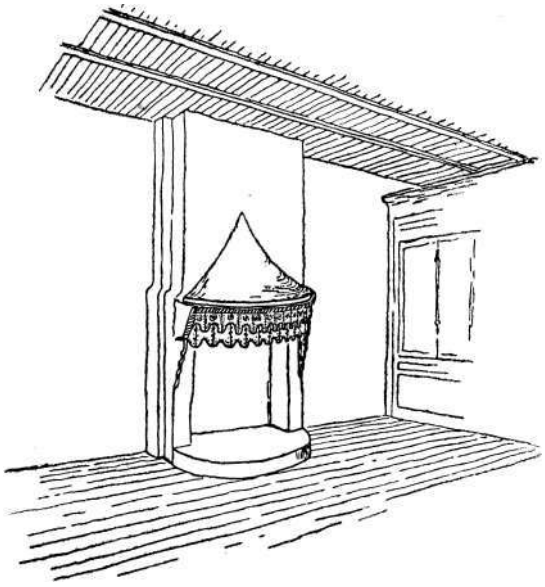
Druga podjednako vidna značajka, koja fočanskoj kući daje zaseban tip, jest osobeno rješenje unutarnjeg prostora, sklopa prostorija koje imaju različite namjene. U tome pogledu najveći broj fočanskih kuća sadrži jedno te isto, standardno rješenje, na kojem ću se ovdje zadržati, ali postoji i niz varijacija, no, one su tako malobrojne i sporadične, da ne mogu predstavljati neki istaknutiji način građenja, pa ih ovdje ne ću ni navoditi. Prije svega valja istaknuti, da općenito bosanska, pa tako i fočanska kuća u prizemnoj etaži ima prostorije, koje su namijenjene gospodarskim potrebama i za stanovanje preko zime, a kat isključivo za boravak i primanje u ljetnim danima. S takve podjele u prizemlju je potrebna bolja toplinska izolacija, pa su tu vanjske stijene obično debele, masivne, a na katu naprotiv, posve tanke, tek toliko, da mogu nositi krovnu konstrukciju.

Primarni prostor prizemlja u fočanskoj kući jest h a j a t, trijem ili ulazni prostor, koji je pokaldrmljen kamenim pločama ili nabijen običnom zemljom te s prilazne strane potpuno otvoren i ljeti i zimi — očiti utjecaj toplijih mediteranskih krajeva. Taj hajat je ujedno i komunikacioni čvor, prostor, na koji se sa tri strane nadovezuju daljnje prostorije: sa strana sobe za stanovanje, a na suprotnoj strani prilaza kuhinja s još jednom, a negdje i dvije gospodarske prostorije. U hajatu je uvijek i drveno jednokrako stubište što vodi na kat, a prostor pod

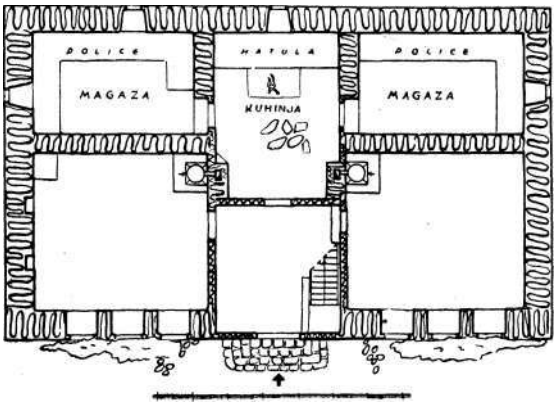


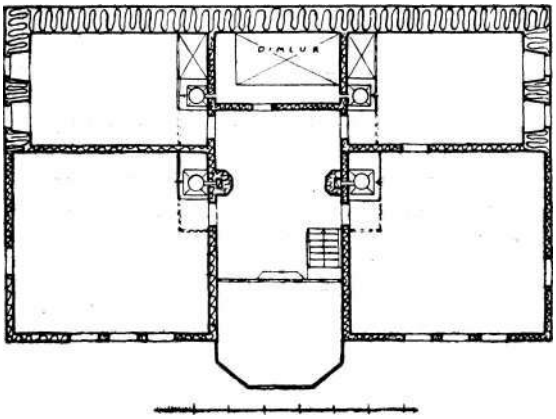


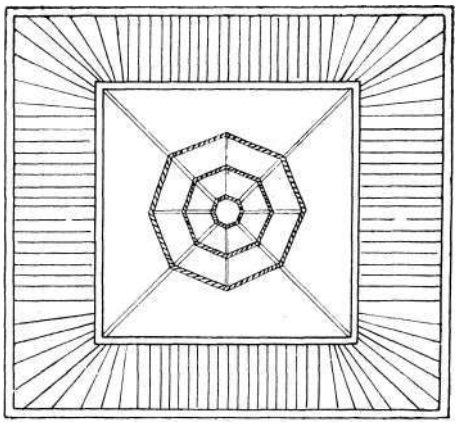
Kuća porodice Čeča u Gornjem Polju — perspektiva i tlocrt kata.



Odžak (kamin) s rezbarijama u drvetu u kući porodice Muftića u Carevoj mahali. Rad majstora Zelenka iz okoline Foče.







Kuća srpsko-pravoslavne trgovačke porodice Glođaja — tlocrt prizemlja i kata te snimak stropa u sobi na katu.

stubištem, na kojem su komunikacije nemoguće, iskorištava se za police, na kojim stoji bakreno suđe, đugumi i ibrici za vodu.

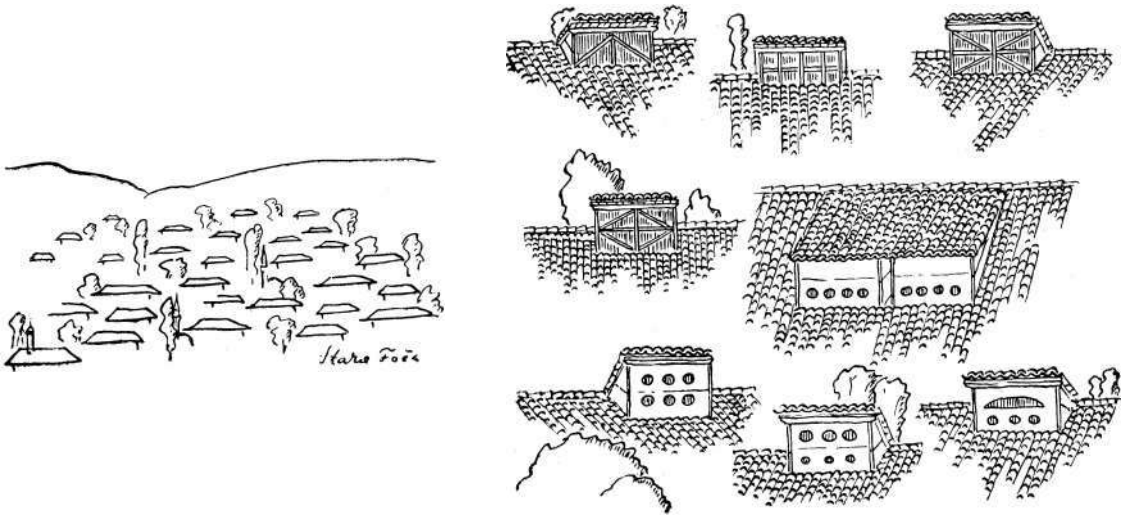
Dvije postrane prostorije namijenjene su, kako rekoh, prvenstveno za zimsko stanovanje, one se, dakle, dobar dio godine griju, pa im upravo otud i ime halvati — tople odaje. Jedini istaknutiji namještaj u takvim sobama jeste niska i nepomična fotelja ili sećija, koja se proteže ispod prozora duž jedne ili dvije vanjske stijene. Sav ostali prostor je slobodan, čist i zastrt šarenim ćilimom, pa se soba čini još prostranijom. Pa ipak tu su i ormari, peć i kupaonica, samo izvan centralnog sobnog prostora: ugrađeni u drvenu musandaru ili okolicu koja se proteže duž čitave zadnje ili prednje stijene i koja je često, zajedno s vratima, dekorirana rezbarenim ornamentima. Obično u srednjem dijelu musandare, koje širina iznosi oko 1 m, ugrađena je zemljana peć s glinenim lončićima, koji akumuliraju toplinu unutarnjih gasova i prenose je postepeno u prostoriju, a u ponekim kućama umjesto takve peći je odžak ili kamin, uvijek s oblicima umjetničkih pretenzija. Izravno do peći, s desne ili lijeve strane je banjica ili hamamdžik površine oko jednog četvornog metra. Topla voda često se toči u ibrik iz velikog glinenog vrča ili pešnjaka, koji je ugrađen u samoj peći do banjice i u kojem vodu zagrijavaju plinovi iz peći. Dalje se nižu jedan ili dva dušekluka, u kojim se, kako i samo ime kazuje, drže dušeci, jorgani i jastuci preko dana. Uveče, pred spavanje, nastaje transformacija prostora. Vadi se iz dušekluka posteljina i stere po sećiji ili izravno po tlima, na ćilim, na koji se uopće ne stupa u obući, i soba za dnevni boravak i primanje pretvara se u spavaću.

Potpuno jednak inventar nalazi se i u sobama na katu, koje se uvijek zovu čardaci, i tu se sreta u svakoj sobi sećija, peć, druge dvije banjice i daljnji ormari u musandari, ali same prostorije imaju nešto drugačije rješenje od onih u prizemlju. Kat je gotovo redovito svojom prednjom stranom konzolno isturen prema vani u vidu ćoška ili erkera, pa je unutarnji prostor tako postao znatno veći. U nekim kućama ćošak je izvučen prema vani u vidu četverougla, a u nekim su opet vanjski uglovi ćoška odsječeni, sklišeni, a i takvi ćoškovi čine se osobito lagani i još više ističu raščlanjenost gornje etaže. U kući pak obrtničke porodice Džonlagića u Musluk-mahali u Donjem Polju vidio sam u desnom, manjem čardaku još jednu osobitu značajku, kakve više nema ni u Foči, niti u Bosni uopće. Tu je u dužini čeone stijene i iznad sećije ispod prozora konstrukcija stropa znatno spuštena upravo za širinu sećije, pa je tako na tome dijelu visina sobe znatno skraćena, i čovjek, koji sjedi na sećiji ima dojam, da je zajedno sa sjedištem potpuno izdvojen iz glavnog prostora i povezan s prirodom i voćnjakom, kojega grane dopiru do samih prozora. Tako oblikovani prostor zovu šanišin (pravilno tur. šahinišin), što upravo znači carsko sjedište, a takvo značenje doista ima veze s ugođajem, što ga čovjek osjeća na tome mjestu.

Na katu između dva čardaka sreta se uvijek zaseban međuprostor, dosta prostran, uvijek svjetao i s posebnom namjenom. To je divhana, koja povezuje prostorije na katu, kao i hajat u prizemlju, ali ona ima još jedan oblik upotrebe. Njena prednja, čeona strana uvijek je otvorena, tek je samo u optičkom smislu zatvara izvana niz stupića i lukova u gornjem dijelu, oboje iz tankog drveta, i tu se preko ljeta, a osobito u predvečerje kućna čeljad najradije zadržava, dobivajući neposredno vezu sa zrakom i prirodom. U nekim kućama i taj je prostor sam za sebe izvučen konzolno prema vani, a u staroj pak kući porodice Čeča u Gornjem Polju potreba takve zabave i odmora u predvečerje posebno je istaknuta još zasebnim prostorom — kamerijom — koja se nastavlja na divhani i još više uvlači u prirodu. I ta kamerija je s vanjskih strana samo vizuelno ograđena sistemom vrlo laganih stupića i lukova, a samo podnožje uzdignuto je još iznad razine divhane za tri stube, čime je stvoren elemenat neobične vrijednosti i u utilitarističkom i u likovno-umjetničkom smislu.

Ostaje još da analiziramo treću vrstu prostorija, a to su mutvak i hudžera, koje imaju isključivo gospodarsko značenje. Mutvak (od arap. matbah = kuhinja) je uvijek u prizemlju, između halvata i pozadi hajata. Valja znati, da se taj prostor nikad nije tretirao kao stambena kuhinja naših novijih kuća, i da je to gotovo u pravome smislu laboratorij za spremanje hrane s najnužnijim inventarom, koji služi isključivo samo u tu svrhu: u kutu veliko i otvoreno, a nisko ognjište, nad njim su lanci ili verige za držanje kotlića nad vatrom, a uz stijene, negdje i u samoj stijeni, dolafi ili ormarići za držanje suđa. Na takav mutvak obično se nadovezuje u pozadini prizemlja još jedna, a negdje i dvije omanje prostorije, hudžere ili smočnice, u kojim se čuva hrana, osobito pak zimnica.

U mutvak se ulazi izravno s hajata kroz široka i mahom dvokrilna vrata, kroz koja se mogu prenositi cjepanice drva i vreće sa zimnicom, ali u nekim kućama postoje i druga, manja vrata, koja mutvak vežu izravno s halvatom. U čečinoj pak kući u Gornjem Polju, koje tlocrt donosim, nalazi se još drugačije rješenje: u samome mutvaku postoje tri ognjišta uza tri stijene, a osim onih drugih vrata, koja iz kuhinje vode u odaju, tu su ugrađene i zasebne drvene jednokrake stube, koje izravno iz toga prostora vode na kat i izlaze na prostor, koji je potpuno odijeljen od komunikacionog dijela, divhane, posebnim zidom,



Izmjena horizontalnih i vertikalnih akcenata u staroj Foči

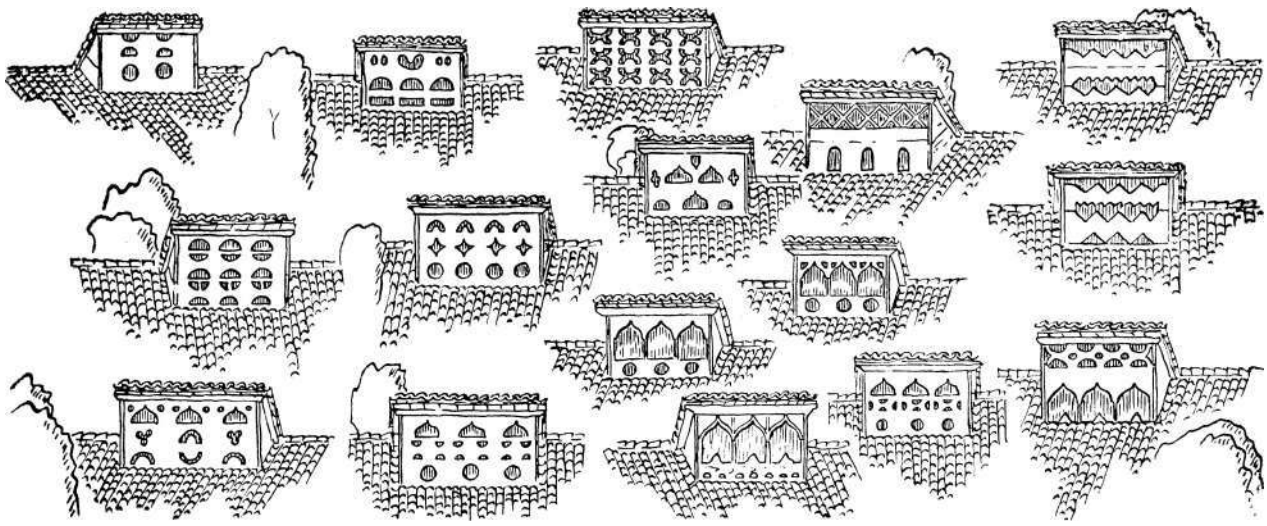
dapače, u toj se kući nalazi i na katu jedna prostorija s ognjištem, samo mnogo manjih dimenzija. Takvo rješenje proizašlo je iz dvojake namjene kuće. Naime, Čečina kuća bješe istodobno i a h a r, gostinjac, u kojem su besplatno konačili putnici (desni, manji čardak), a pred takve ljude odraslo muslimansko ženskinje nije smjelo izlaziti, pa je upravo odatle nastalo gornje rješenje, koje ženama omogućuje slobodne komunikacije i u ženski čardak na katu. Ono malo ognjište na katu namijenjeno je isključivo gostima, i to je zapravo k a h v o d ž a k, na kojem se pekla kahva.

Karakteristično je, da kuhinja u fočanskim kućama nema uopće zasebnog dimovodnog odžaka. Dim se tu diže slobodno uvis iznad samog ognjišta i prolazi kroz vrlo širok otvor kroz obadvije etaže do u potkrovlje. Upravo radi toga kuhinja tu nema uopće stropa, ili je on reduciran na mnogo manju površinu. Taj vertikalni otvor za dim, zvan d i m l u k, koji u horizontalnom presjeku često ima površinu manje sobe, na katu je ograđen sa svih strana zidovima, da dim ne bi prodirao u stambene prostorije, a upravo tu, na katu, taj prostor dobiva novu i vrlo korisnu funkciju s u š n i c e, u kojoj se na dimu sušilo meso za zimnicu.

Građani Foče nisu tražili od graditelja, da im kuća zadovolji samo u tehničkom i termalnom pogledu. Oni su pri tome postavljali i realizirali i estetske zahtjeve, da im kuća i u cjelini i u pojedinostima bude ukusna i oku privlačiva. Zato glavno pročelje, koje je najviše pred očima, raščlanjuju u ćoškove ili erkere, središnji dio (divhanu i kameriju) naglašavaju još laganim sistemom drvenih stupova i orijentalnih lukova, a ispred kuće sade još cvijeće i drugu vegetaciju, koja kući daje zelenilo. Jedan osobit elemenat, koji ima baš tu zadaću, jesu same b a d ž e, otvori za dim na krovištu, koji se vide već i s ulice te naglašavaju ognjište i čitavu kuću. Svaka kuća starijeg tipa u Foči ima po jednu ili dvije badže, a nema niti jedne jedine, koja nije imala dekoriran takav otvor. Taj dekor, rađen iz rezbarenih komada drveta i daske, sastoji se iz čitave skale motiva, počevši od onih najprimitivnijih, koje čine samo dvije ili tri unakrsno položene letvice, pa sve do vrlo složenih i suptilnih, u kojim prevladavaju oblici karakterističnih orijentalnih lukova, preneseni tu izravno iz kamenih elemenata boljih fočanskih džamija. Promatrajući elemente toga, može se reći, bogatog dekora, koji je značajka samo fočanskih kuća, jer ga druga i veća mjesta uopće nemaju, sam od sebe budi se u nama zaključak, da su se graditelji tu prosto natjecali, koji će dati bogatiji i zanimljiviji dekor na badži kuća, koje su gradili.

Podjednaku težnju za dekorativnim oživljavanjem, koja je karakteristična za minule vjekove uopće, sretamo i u samoj ponutrici kuće. Tu dekor u rezbarskoj tehnici različitih varijacija prekriva isključivo drvene plohe musandare ili okolice te vrata dolafa, pa čak i pojedine čisto konstruktivne elemente, na pr. stupove na divhani, ka-eriji i one, koji uokviruju prolaz u sobu kroz drvenu okolicu, koji u svom gornjem dijelu imaju profilaciju kapitela s lijepo izvedenim lukovima u drvetu. Najčešći motivi u toj unutrašnjoj dekoraciji jesu rozete, kojih je karakter uslovljavalo dlijeto za dubljenje, ali se tu i tamo sretaju i nešto drugačiji ornamenti.

Sve građevne i dekorativne osobine, koje sam iznio, uglavnom su zajedničko obilježje i muslimanskih i pravoslavnih kuća. Kod tih drugih karakteristične su samo dvije pojave, po kojim se razlikuju od muslimanske kuće. Umjesto divhane, zatvorene s tri strane stjenama, te kamerije, koja, doduše, nije bitni elemenat ni svih muslimanskih kuća, u pravoslavnim kućama gotovo redovito sre-



i tipovi rezbarenih ornamenata na badžama fočanskih kuća.

tamo drveni natkriveni balkon, verandu, neku vrstu galerije, na koju izlazi i stubište iz prizemlja i koja se slobodno ističe prema vani iz same mase kuće, ali je ipak prekriva jedan, zajednički krov. Druga osobina kuća pravoslavaca jest to, da uopće nemaju kupaonica odnosno hamamdžika, koje sretamo u muslimanskim kućama. Tako, na pr., kuća jakih fočanskih trgovaca Glođaja gore u vrhu Čerezluka, koja je sigurno najveća kuća u Foči uopće, i od koje ovdje tlocrte prikazujem, ima šest soba, dvije u prizemlju, a četiri na katu, i vrlo bogat dekor, koji prekriva drvene stropove, sva vrata te vrhove stupova čak u obliku profiliranih kapitela, nema ni u jednoj sobi ugrađene kupaonice. Inače, na toj kući sretamo čak i uzdignutu kameriju, koja je karakterna osobama isključivo muslimanskih kuća.

*

Foča je imala jedan zaseban primjer stambene arhitekture — kamenu kulu, kojoj u posljednje vrijeme, dok je zgrada bila nastanjena, bijahu vlasnici bezi Vejzalajbegovići. Stajala je u Donjoj čaršiji, upravo na prostoru između Pazarišta i Šehove džamije, a po pričanju starijih Fočaka bila je kvadratična oblika u horizontalnom presjeku te imala prizemlje i dva kata pod četverostrešnim šatorastim krovom i pokrovom od šimle. Uz tu kulu stajao je i zaseban konak ili odžak, zapravo veća stambena kuća fočanskog tipa, koja je također pripadala istoj porodici. I kula i taj konak napušteni su do koju godinu iza okupacije 1878., kad su njeni vlasnici ostavili Foču te otselili u Pljevlje, na ondašnji turski teritorij. Oba ta objekta ostali su tom seobom prazni, pa je uskoro konak pretvoren u han, a prizemlje kamene kule u sjenaru toga hana. Kulu je kasnije otkupila mjesna Muslimanska kreditna banka (dioničko društvo), osnovana god. 1911., pa je porušila i od njenog materijala napravila svoju poslovnu zgradu.

Neki stariji ljudi u Foči kazuju, da je ta kula bila najstarija zgrada u Foči, koja, dapače, potječe još iz predturskog doba. Međutim, sam oblik objekta te arhitektura, koju su opisali ti isti ljudi, i brojne analogije u drugim mjestima jasno kazuju, da je taj objekt nastao u tursko doba. Bila je to kula zapravo jedne grane begova Čengića, koja je sjedila u Foči i davala alajbege, koji su sjedili baš u toj kuli i u konaku kraj nje. Krajem osamnaestog vijeka bio joj je vlasnik član te porodice Ahmed alajbeg, sin Ebu Bekirbegov (Bećirbegov). On je umro nešto prije 5. aprila god. 1800., a toga je dana vođen na fočanskom sudu postupak za razdiobu zaostavštine. U diobenoj ispravi, koju je tom prilikom izdao kadija,[112] navodi se brojna zaostavština, cio pokretni inventar kule i konaka, koji je sam po sebi vrlo zanimljiv, ali ga ja ovdje ne mogu donositi, budući da je dosta opširan i da više spada u etnografiju i folklor. Kao Ahmed-alajbegovi nasljednici pak u ispravi se navodi žena mu Zejneba, kćerka nekog Jusufbega, zatim malodobni sinovi Vejsbeg i Džaferbeg te punoljetna kći Melećhana. Taj prvi njegov sin Vejsbeg, koji je, kako vidimo, god. 1800. bio maloljetan, identičan je s kasnijim fočanskim alajbegom Vejzibegom Čengićem, kojeg je, kako sam ranije naveo, pogubio Smailaga Čengić god. 1831. kao pristašu Husejn-kapetana Gradaščevića. On je i rodonačelnik kasnijih Vejzalajbegovića, a po njemu se i naš objekt zvaše Vejzalajbegovom kulom.

*

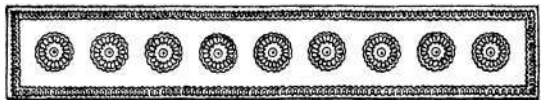
U okviru ovog razmatranja stambene arhitekture u Foči minulih vremena potrebno je ovdje nešto više reći i o dvjema vrstama obrtnika, koji su upravo gradili te kuće, a to su dunđeri i ćeremidžije.

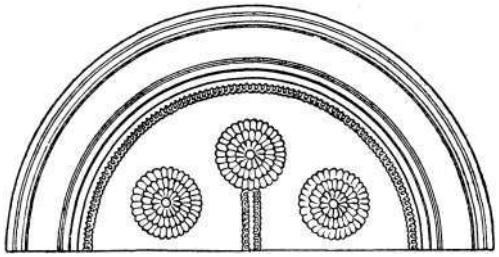
[112] Isprava u turskom arhivu Orijentalnog instituta u Sarajevu, otkupljena od Selmanovića iz Pljevalja.

Dunđeri su bili graditelji opće prakse, koji su stvarali i projekt i izvodili sve ondašnje obrtničke radove na kući i nekim drugim objektima, počevši od zidanja temelja do rezbarenja ponutrice. U samoj Foči i okolini bio ih je uvijek velik broj i uspjeli su da tokom vremena stvore, doduše, samo jedan, ali značajan i standardan tip kuće, kojeg su se brojni pretstavnici do danas u gradu očuvali. Prvi poznati dunđeri u Foči, koji su sigurno gradili i u samoj varoši, bili su Memija iz Muminbegove mahale, koji se god. 1605. u spomenutom obračunu Meminbegova vakufa navodi kao zajmoprimac (700 akči) uz jamstvo brata mu Alije, te Musa, koji se god. 1617. navodi kao jamac jednom zajmoprimcu u jednom drugom obračunu vakufa Hadži Mehmeda Biokovalije, što sam ga vidio u rukama umirovljenog pravnika Saliha Muftića u Sarajevu. Već god. 1611. javlja se u prvom dokumentu, također kao zajmoprimac, i dunđer Ibrahim iz okoline Foče, upravo iz sela Trošnja (današnja zakmurska općina). O raširenosti toga obrta i velikom broju njegovih pretstavnika u gradu i okolini i u kasnije doba osobito govori i jedna bujruldija bosanskog vezira od 8. V. 1776., kojom se zahtjeva od fočanskog kadije Šehzade Mustafe, da pošalje sedamdeset dunđera iz Foče i fočanskog kadiluka u Goraže, gdje će se graditi novi veliki most preko Drine.[113] U posljednje vrijeme taj je obrt u gradu bio, čini se, u opadanju, a širio se sve više u okolnim selima, gdje je, dakako, i prije postojao, pa su tako ostala poznata neka sela, iz kojih su dunđeri gradili i u samoj Foči. Tako je po tome obrtu na glasu selo Jošanica, gdje kroz više koljena rade dunđeri pravoslavci Jagdići i Višnjići, te selo Izbišno, gdje su opet poznati dunđeri muslimani Kečе. U posljednje vrijeme bili su također poznati dunđeri iz sela Mrežica, zatim iz Blokova (Mandići, Milići) i iz Kočića (Vukovići). Posljednji pak fočanski dunđer staroga kova i narodni neimar većega glasa bio je Suljo Krek, koji je pred drugi svjetski rat otselio u Sarajevo.

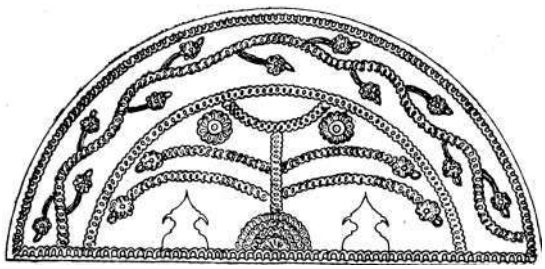
Ćeremidžije su majstori, koji prave i peku pokrovni materijal ćeremit, kojim se i danas kuće u Foči i okolini osobito ističu. Već sama množina objekata u gradu i okolini, koji su prekriveni tim materijalom, kazuje da je taj obrt bio dobro razvijen. Majdani, iz kojih se vadila glina, a i same radionice — ćeremidžinice — bile su na više mjesta u gradu i okolini: u Međuriječju (pri ušću Ćehotine u Drinu), na Tekiji, u Patkovini niže današnje željezničke stanice, gdje se i danas jedan lokalitet zove Ćeremidžinica, potom u

[113] Prijepis bujruldije u jednom rukopisu u biblioteci Osmana A. Sokolovića u Sarajevu.





Rezbareni ornamenti u drvetu na vratima čardaka u kući Muftića u Carevoj mahali. Rad majstora Zelenka iz okoline Foče.



Rezbareni ornamenat u drvetu iznad vrata čardaka u kući Avdagića u Ortakolu.

Oplazićima na Brodu, na Kamberovini te jedno vrijeme poslije okupacije (1878.) u Čohodar-mahali. Kao najstarije fočanske ćeremidžinice smatraju se ona na Kamberovini, gdje su otkopani ostaci prilikom gradnje pruge Ustiprača-Foča, i druga u Međuriječju. U toj posljednjoj radilo se sve do god. 1938., a posljednji majstor, koji je tu radio po starom načinu, bio je Fočak Alija Redžo.

Ćeremidžije u Foči također su izrađivali od gline i cijevi za vodovod, a i sam ćerpić, materijal, od kojeg su pravljene sve fočanske kuće. No, taj posljednji materijal radili su, čini se, i posebni majstori, ćerpidžije, jer je taj naziv i danas poznat u Foči.

ESAD PAŠALIĆ

RIMSKI PUT OD MRKONJIĆGRADA PREMA BANJALUCI

Istraživanje tragova rimskih puteva od Mrkonjićgrada prema Banjaluci započeo sam u 1953 god.[1] Na putovanju kroz sjeverna područja mrkonjićgradskog sreza u septembru 1954 godine imao sam jasniji pogled na pravce kojima su mogli ići rimski putevi.

Ovdje će biti riječi o rezultatima istraživanja rimskog puta preko Trijebova (u sekciji: Tribovo) i Lokvara. Treba odmah napomenuti da to nije odlomak one magistrale koja od Salone preko Glamočkog Polja, Pecke, Pođrašničkog Polja i Banjaluke izbija na Savu, već put koji izlazi na ovu magistralu. Docnije ćemo dati bliža objašnjenja o tome.

Prethodnih podataka o pravcu ovog rimskog puta nije bilo. Istina, Balif je naveo tragove kolotečina u Trijebovu, ali nije odredio smjer rimskog puta, već je samo izrazio pretpostavke za to.[2] Međutim, neka obavještenja od domaćih ljudi u Mrkonjićgradu i okolini mnogo su mi koristila i omogućila da odredim trasu ovog puta.[3]

Da pređemo na opis samog puta (v. skicu).

Iz Mrkonjićgrada idući na sjever penju se mnogi putevi na Grabež, gdje se nalaze sigurni ostaci rimskog puta. Njegova trasa ovuda ide zapadno od trase nove ceste koja se sada gradi za Banjaluku. Na Grabežu postoji lokalitet čergalište. Tu se nalazi poduži komad kaldrme koja se može pratiti u dužini od 100 m. Kaldrma je široka prosječno 3 m, ali nije potpuno očuvana, jer su ovdje stalno vršene popravke zbog bujica i kišnih nanosa koji razaraju kostur puta. Tako je 1948 g. na ovom mjestu vršena popravka. Usljed toga danas se na ovom mjestu ne mogu vidjeti nikakvi drugi tragovi karakteristični za rimske puteve. Okolno stanovništvo pozna ovaj lokalitet pod imenom kaldrma. Za bližu i precizniju lokaciju kaldrme navodim ovo: Čergalište je sna sjeveroistočnom dijelu Grabeža ispod brda Vršeljak (u sekciji pogrešno: Vrštak), koje je istočno.

Put dalje produžuje na prostranu visoravan Dubravu obraslu u sitno rastinje. Na ovom dijelu vide se mjestimično ostaci kaldrme koja je zarasla u grmlje. Danas je to vrlo gust i bezvodan predio. Istina, na zapadnim okrajcima Dubrave ima zaseok Kućišta, čiji je naziv karakterističan.



Skica puteva od Mrkonjićgrada prema Banjaluci.

[1] Tragom rimske ceste od Mliništa preko Podrašnice do Banjaluke, Glasnik Zem. muz., 1954, 312 i d.

[2] Rom. Strassen in B. u. d. H., Wien, 1893, 21.

[3] Posebno su me u tom pomogli Nikola Ždrnija, pretsjednik SNO-a i Ilija Todić, sekretar SK SKJ, a vodič Simeun Vučanović iz Trijebova, dobar poznavalac svoga kraja, uspješno me je proveo svuda gdje postoje tragovi. Za ovakvu pomoć i pažnju moja zahvalnost je samo dio ornoga na što sam obavezan.

(Na sekciji ovaj zaseok nije obilježen, ali Kućište stoji kao drugi naziv za Trijebovo.) Put je po predanju.star i prestavlja najkraću liniju kroz Dubravu. I danas je u punoj upotrebi, ali samo za pješake i tovarnu stoku. Nastavljajući dalje kroz Dubravu, put prolazi pored Jovan bunara, Grabov bunara i Konjic bunara. Ovo su stari bunarevi koji sada vode imaju samo ujutro i poslije kiše. U blizini ovih bunareva nalaze se kosanice zv. Bjelice na kojima su vidljivi tragovi starog puta u zemljištu koje je očišćeno od kamena, ali sa djelimičnim ostatkom stare kaldrme. Kamene ploče su nabacane oko samog puta ili složene uz stabla. Ovaj dio puta je vezan ne samo sa pomenutim bunarevima već i sa drugim pravcem koji od Mrkonjićgrada ide preko sela Bare i Tomići. Značajno je da i na Bjelicama ima starih bunareva koji su ozidani masivnim pločama, ali su sad većinom bez vode.

Odatle se stiže na mjesto zvano Krljanovica, gdje se na livadi poznatoj pod imenom Gorička vide kolotečine u popločenom putu (Sl. 1). Pored ovog mjesta sa kolotečinama na nekoliko metara udaljenosti ponovo je vidljiv trag kolotečina. Za ovaj dio puta narod veže razne legende. Dalji nastavak ide na Vidoviće i Šikmane, zaseoke sela Trijebovo. Sa područja sela Trijebovo potiče srebreni nakit nađen 1899 g.[4] Do Vidovića i Šikmana velik je uspon, ali je ovuda najkraća linija prema sjeveru. U pomenutim zaseocima nisam mogao ustanoviti posebne tragove rimskog puta, osim čvrste usjeke u kamenitom tlu.

Prema tome za ovaj dio puta kao rimski govore sljedeći tragovi:

1. Ostatak kaldrme na Čergalištu i naziv koji narod upotrebljava za taj dio starog puta.
2. Pravac puta pored bunareva i ostaci ozidanih bunareva na Dubravi koji su i danas u upotrebi.
3. Vidni tragovi kaldrme sačuvani na kosanicama Bjelice i kolotečine na mjestu Krljanovica.
4. Najkraći pravac i prirodni uslovi terena.

Slijedeći u sjevernom i sjeverozapadnom smjeru, put prolazi kroz brdovit i šumovit teren. Nekoliko lokaliteta i pouzdanih obavještenja omogućuju da se dalji tok rimskog puta provede onom trasom koju ćemo ovdje obilježiti.

Prije svega, s obzirom na teren najprirodnije je tražiti produženje rimskog puta na liniji koja ide preko Vrhova, Vodičke ravni (poznatije pod imenom: Vodice), Paleža, Gnjilica bunara na Trijebovski ponorac. Ovuda je najkraći pravac, a zna se također da je put koji i sada ide tom linijom vrlo star.

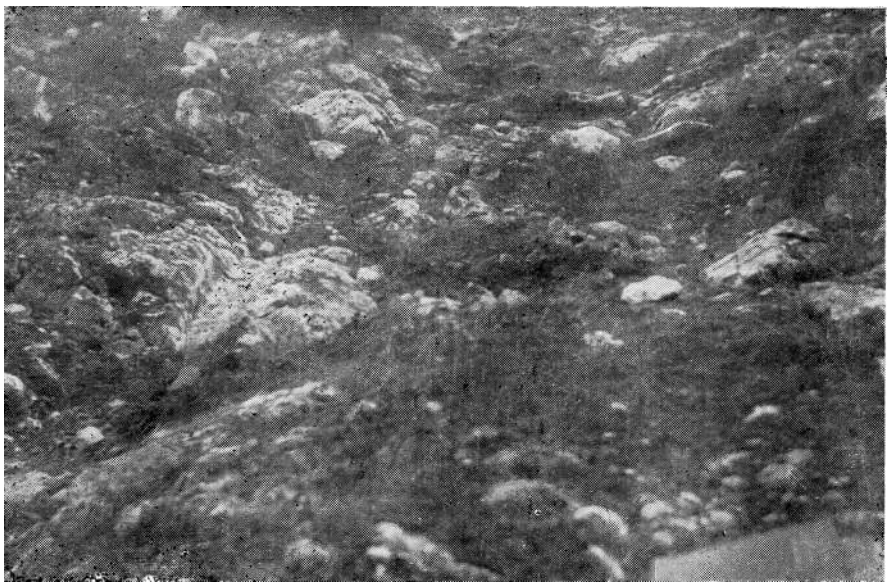
Iznad Šikmana, prešavši Vrhove, dolazi se do Vodičke ravni. Ova šumovita visoravan značajna je po tome što se na njoj nalazi mjesto zvano Močila, sa nekoliko bunareva koji danas služe za močenje konoplje u kišnici. Na 200 metara zapadno od Močila nalazi se uzvisina obrasla u gustu šumu. To je Mala gradina (ili Mali grad). Ova gradina je ovalnog oblika cca 100 m dužine prema 40 m širine. Njezinim obodom ide porušeni zid od nabacanog kamena čiji su donji slojevi čvrsto urasli u zemlju, a gornji nepravilno razasuti. Nasip suhozida ima prosječnu visinu od 2 m i širinu donjeg sloja do 3 m. Unutarnji dio Gradine očišćen je od kamena i vrlo obrastao. Na Gradini nisam mogao utvrditi nikakvih drugih tragova života, ali vjerujem da bi jedno detaljnije pretraživanje otkrilo još preistorisikih ostataka. Za određivanje pravca rimskog puta značajno je ovo: Mala gradina je prema Močilima nezaštićena i bez strmine, dok je prema zapadu i jugu vrlo strma. S druge strane, istočno od Močila, uzdiže se gradina Greda (poznata i kao Grečica) koja je jako strma prema Močilima i dominira ovim prolazom. I Greda je arheološki neispitana, a obavještenja govore o tome da je na njoj bilo života i u doba Rimljana.

Razgovorom sa mještanima iz Šikmana doznao sam nekoliko interesantnih podataka. Ti podaci potvrđuju, kako smo već rekli, da je između ovih gradina odavnina prolazio put prema sjeveru. Na Gredi i oko nje nalazilo se prije 50-tak godina rimskog novca, u kome je bilo i primjera srebrenih novčića.[5] Iz toga se može zaključiti da je Mala gradina imala u predrimsko doba značaj kao naselje koje je bilo zaštićeno sa zapada i juga, a otvoreno s istočne strane. I gradina Greda imala je prirodnu zaštićenost sa zapada i juga. Ilirski stanovnici ovih gradina pripadali su istom plemenu, a gradine ovako blizu jedna druge služile su se prolazom i vodom na mjestu koje je danas poznato pod imenom Močila. Pošto su Močila na sedlu i u znatnoj udolini, to je zbog terenske mogućnosti za sakupljanje vode ovo mjesto i u preistorisko doba bilo značajno za širi predio koji sigurno ni tada nije imao bolju situaciju u pogledu snabdijevanja vodom. Zasad bi se moglo samo pretpostavljati da je ovuda prolazio neki značajniji ilirski put.

Nalazi sa Grede i oko nje dokazuju da je ta Gradina bila važna za Rimljane i da su je zaposjeli kao tačku koja može da dominira nad putem. Njen položaj je bio pogodan i zato što se uzdizala iznad dijela puta koji ima velik uspon od Šikmana do Močila. Što se tiče Male gradine, ona za Rimljane nije mogla biti privlačna, jer nije pru-

[4] Pač, Wiss. Mitth. BH, XII, 1912, 151 — 151.

[5] Ilija Šikman, 70-godišnji seljak iz Šikmana, na koga i ostali mještani ukazuju ikao poznavaoca starina iz okoline, tvrdi da su na Gredi nalažene »rimske pare« koje je prije 50-tak godina prikupljao i otkupljivao proto Simeun Čulić iz Mrkonjićgrada. Stari Ilija veli da je u to vrijeme bio momak i da se sjeća pok. Ilije Milića iz Šikmana koji je tražio i nalazio te novce i prodavao ih proti. Zna se da je od prote Čulića prikupljene rimske novce dobivao i Alfred Makanec (prema saopšteniu prof. H. Kreševljakovića). I unuka prote Čulića, Persa Čulić, koja sada živi u Sarajevu, dobro se sjeća da je njen djed skupljao i imao starih para, ali ne zna šta je s tim novcem bilo.



Rimske cestovne kolotečine na Krljanovici kod Trijebova

žala zaštitu prema prolazu puta. Oko Močila je, i po udaljenosti od ravnice i po samom terenu, svakako bilo neko odmorište za putnike.

Dalji tok treba tražiti preko pašnjaka i šuma zv. Palež, odakle pored Gnjilica bunara između kota 1161 i 1164 put silazi u Trijebovski ponorac. Od Trijebovskog ponorca, prostrane doline sa kosanicama, put se zapadnom stranom šumovitog Skradaša blago spušta u Suvi (Zmijanjski) ponorac koji je takođe prostrana kosanica. Odavde je uspon na prolaz između Tisovače i Mačkovca i produžuje šumom planine Bataruša (a ne Radaruča — kako stoji u sekciji).

Za ovu trasu puta govori to što se, prema informacijama mještana iz Šikmana, i oko Skradaša nalazilo rimskog novca.[6] Osim toga, ovuda je teren predodređen za komunikaciju: najkraći pravac i blagi nagib. Uz to su i mogućnosti za prikupljanje vode relativno najbolje baš na toj trasi. Svi ovi momenti odlučni su i za današnji put na ovom prostoru.

Od Bataruše danas ide kolski i pješački put istočnim obronkom planine Tiričevice i spušta se u selo Lokvare. Put nije, vrletan i dosta je širok. Konfiguracija terena i prirodni uslovi opredjeljuju da ovuda provedemo liniju rimskog puta.

Od Lokvara se može lijepo pratiti trasa čvrste i davnašnje komunikacije koja ide kroz sela Ilići, Paići i Stričići, pa se podnožjem Glavice spušta na cestu kod Kočića (u sekciji pobliže: Kočića han). Odustao sam od prvobitnog traganja za rimskim putem prema Azariću, jer na sektoru Lokvari-Kočići postoji živo predanje o velikoj starosti puta prema Kočićima. Istina, na tom pravcu nisam naišao na tragove rimskog života. Ali to ne mora da nas čudi kad se ima u vidu da je ovaj kraj za Rimljane bio značajan samo kao najkraći i najlakši pravac na glavnu rimsku cestu. Ovo tim prije, jer od pomenutih gradina iznad Šikmana do ishodišta puta na cestu nema ni ilirskih tragova.

Rimski put od Mrkonjićgrada preko Trijebova dalje na sjever nije bio put prve vrste. To je nastavak još neispitane ceste koja je dolazila iz pravca Šipova, pa preko Jezera i rudarskog distrikta Majdan-Sinjakovo nastavljala prema sjeverozapadu direktno kroz današnji Mrkonjićgrad ili prema sjeveru kroz Donje Polje,[7] odakle se takođe preko Trijebova mogla vezati na trasu koju smo obilježili. U svakom slučaju jasno je da je ovaj rimski put, iako vicinalnog karaktera, bio višestruko važan. Prije svega, on je prolazio kroz rudarski reon koji je eksploatisan još prije Rimljana i u kome su Rimljani nastavili rudarsko-topioničarski rad.[8] Dalje, veza sa navedenim cestovnim krakom Šipovo-Jezero omogućavala je sigurnije i brže odašiljanje rudarsko-metalurgiskih proizvoda u raznim pravcima. To znači da je rimski put od Mrkonjićgrada preko Trijebova na sjever sastavni dio jednog važnog odvojka velike rimske ceste koja od Salone vodi u unutrašnjost Bosne i koja tim odvojkom zahvata porječje Plive i prostor Sinjakovo-Mrkonjićgrad-Trijebovo.

U pogledu starosti rimskog puta iz pravca Mrkonjićgrad prema sjeveru, ne može se pružiti određeniji podatak. Miljokaza uz ovaj put nema. Vjerovatno ih nije ni bilo, jer su miljokazi rijetko postavljani uz sporedne puteve. Međutim, nema sumnje da je i cesta od Salone prema Savi jedna od one tri ceste koje je legatus Augusti pro prae-

[6] Pomenuti Ilija Šikman zna da su na Skradašu seljaci iz Gustovare nalazili »rimske pare« i rado ih prodavali proti Čuliću.

[7] Ballif, o. c, 21 i karta. Upor. E. Pašalić, GZM, 1954, 313.

[8] E. Pašalić, GZM, 1954. 55—56.

tore L. Cornelius Dolabella gradio po nalogu Tiberija i da su one izgrađene u prvim godinama Tiberijeve vlade.[9] S obzirom na to da je ovaj put sastavni dio odvojka rimske ceste od Salone u unutrašnjost može se pretpostaviti da ni njegova izgradnja nije bila mnogo docnije. Ovo tim prije kad se ima u vidu činjenica da su Rimljani odmah po dolasku u naše krajeve pristupili eksploataciji zatečenih rudnika i proširivanju rudarskih radova uopšte. A baš ovaj odvojak ceste zahvatao je značajan rudarski reon i povezivao ga sa cestama prema Jadranu i prema Savi.

Na kraju još nekoliko napomena. Putavanje tragom rimskih cesta u Bosni i Hercegovini i uopšte kod nas ne može uvijek donijeti rezultate adekvatne trudu koji se ulaže u njihovo ispitivanje. Današnji naš istraživač rimskih cesta pretežno je upućen na njihove vlastite tragove (kaldrme, kolotečine, usjeci, nasipi) i na ostatke antičkih naselja na terenu. Miljokazi su ili upropašteni, ili su već svi otkriveni. Pa ni oni nisu uvijek pouzdan dokaz, jer su razvučeni i pomjereni sa svog prvotnog stajališta. Ostaje, dakle, da tražimo nove rimske puteve ili provjeravamo dosad obilježene pravce skoro isključivo pomoću njihovih vlastitih tragova i topografskog ispitivanja kraja kroz koji prolaze. Rimski itinerari nisu uvijek precizni ni dovoljno jasni, tako da nam ne mogu svagda biti siguran pomagač.

[9] CIL III, 3198—3201. — Upor. Ballif, o. c, 55—56.

U našim oblastima rijetki su slučajevi da lingvistička objašnjenja, pa i u tim rijetkim slučajevima dosta neizvjesno, pruže istraživaču rimskih cesta ili naselja neki podatak. U zemljama stare Galije situacija je nesravnjeno povoljnija. Putovanje uz stare rimske ceste u Francuskoj i Belgiji pruža istraživaču nebrojene podatke za topommiju. Sačuvani galo-rimski ili samo latinski jezički prototipi daju mogućnosti ne samo da se lako utvrdi trasa predrimske ili rimske ceste već služe i kao siguran putokaz za obilježavanje raznih vrsta aglomeracija. U današnjoj toponimiji na tim područjima rimskog carstva zadržali su se latinski termini koji označavaju: hram, utvrdu, raskršće, svratište, rudarsku radinost, most, vodu, vrstu reljefa, poljoprivrednu radinost, gostionicu, staju, odmorište, prečac i dr. — templum, castrum, i castellum, quadruvium, bifurcus i angulus, attegia, ferraria, pons, aqua, altus, super i mons, villa, vicinus, colonia, campania i cultura, taberna, stabulum, hospitinum, compendium i dr.[10] Ima sačuvanih i starih keltskih imena. Razumije se da na prostoru rimske Galije nije bilo teško ustanoviti trase rimskih cesta i cjelokupnu njihovu toponimiju.

[10] A. Carnoy, Toponymie des chaussées romaines en Belgique et dans les régions avoisinantes — Essai d'hodonymie (L'Antiquité classique, Bruxelles, 22 année, tome XXII, 1953, 2er fasc, 297—321 i 23 année, tome XXIII, 1954, 1er fasc, 5—28). Upor. A. Grenier, La théorie des voies romaines (Manuel d'archéologie gallo-romaine II. — Les routes. — Paris, 1934, 235—317.).

RÉSUMÉ

LA VOIE ROMAINE ALLANT DE MRKONYITCH-GRAD VERS BANYA LOUKA

C'est un chemin vicinal maintenant intégré dans la voie détournée Chi|povo-Yézéro-Donyé Polyé (près de Mrkonyitchgrad). L'auteur déclare que cette déviation de la route qui va de Salona vers la Save est importante de ce fait qu'elle traverse une région minière et rejoint les grandes voies romaines.

Le dit chemin partait de Mrkonyitchgrad, traversait Crabej et Doubrava, puis Vidovitcha et Chikman, hameau de Tryébovo; il passait près de Malagradina et Gradina Greda, et plus loin par Palej, par Tryébovski ponorats; il longeait les forêts de Skradach et de Batarouch avant de descendre vers Lokvaré. De là, traversant les villages d'Ilitchi, Payitch et Stritchitchi, il devait rejoindre la voie romaine près de Kotchitch.

Jusqu'à Tryébovo on peut suivre à même le sol les vestiges de la route romaine. Sur le Grabej la chaussée a été conservée à Tchergalichté, et dans la Doubrava, à Byélitsa et à Krlyanovtsa. Le chemin longe d'anciens puits bien connus dans la Doubrava. C'est le plus court chemin amenant à Tryébovo.

Dominant le hameau de Chiikman, se trouvent deux groupes de ruines. Dans celles de Greda on a trouvé des monnaies romaines. Ce sont là vraisemblablement les vestiges d'une forteresse [protégeant la route. Au-dessous se trouve Motchila, que le chemin traverse, et où l'on peut recueillir de l'eau, autrement très rare dans cette région. La configuration du terrain oblige le chemin à passer près de Palej et près de Sikradach avant d'aller vers Lokvaré. D'après des renseignements recueillis parmi les habitants de Chikman on trouve fréquemment près de Skradach des pièces de monnaie romaines. C'était le prêtre orthodoxe de Mrkonyitchgrad Simeon Tehoulitch qui, il v a une cinquantaine d'années, recueillait et rachetait ces pièces. Entre Lokvaré et Kotchitch le chemin rejoignait vraisemblablement la voie romaine, en suivant le tracé approximatif du large chemin actuel, que l'on dit très ancien et qui emprunte un terrain aisé.

En ce qui concerne l'ancienneté de ce chemin, l'auteur estime qu'il n'est guère postérieur aux voies qui furent construites sous l'empereur Tibère dans le but de relier l'Adriatique à l'arrière-pavs. Cesi d'autant plus que, dans nos provinces, les Romains reprirent immédiatement, en les élargissant, les exploitations minières, et que cette région est, elle aussi, une région minière

Pour terminer, l'auteur rappelle les difficultés auxquelles se heurtent, chez nous, les recherches holographiques, car il n'existe pour ainsi dire pas d'autres données que les vestiges des voies et agglomérations antiques elles-mêmes. Les résultats de ces recherches dans les provinces de la Gaule antique sont beaucoup plus complets et nécessitent beaucoup moins d'efforts, car la toponymie des voies romaines a con/serve de nombreux termes issus du latin.

ĐURO BASLER

GRADINA NA OŠANIĆIMA KOD STOCA

NEKI NOVIJI REZULTATI ISTRAŽIVAČKIH RADOVA

Oko 3 kilometra sjeverozapadno od Stoca, smješten je na jednom zaravanku poviše sela Ošanića arheološki lokalitet zvan »Gradina« ili »Banje«, kako se također često čuje kod okolnog stanovništva. Podaci sa kojima smo dosad o njemu raspolagali ne samo što su bili manjkavi, pa djelomično i netočni, nego i zaključci starijih istraživača — pored sve njihove kategoričnosti — u većini pogrešno postavljeni.[1]

Zaravanak ošanićke gradine leži uglavnom na 280 do 290 met nadmorske visine, dok mu relativna visina prema dolini Bregave iznosi oko 220 metara. Zapadne strane strmo se ruše u dolinu potoka Radimlje. Područje nekadašnjeg naselja ima izduženi oblik i zaprema oko 700 dužinskih metara najzapadnijeg dijela zaravanka koji se stere između Hrguda, Stoca i Radimlje. Ostaci građevina protežu se od padina niže zapadnog ugla zaravanka — tamo ispod akropole — pa uz jugozapadni rub prema zaseoku Batnogama.

U prvoj fazi obrade ovog lokaliteta izvršeno je geodetsko snimanje markantnijih objekata u centru gradine, tj. prostoru koji se nalazi u neposrednoj blizini zida od velikih blokova kamena. U daljem razlaganju zvaćemo ga kiklopskim zidom, iako mu to ime u potpunosti ne pripada. (Slika br. 1). Ovim je mjerenjem obuhvaćeno područje od približno 300 metara dužine i oko 275 m širine. Dijelovi naselja istočno i zapadno odavde nisu još uzeti u rad, pa tako ni pregledani. Zapaženo je tek da se na zaravanku prema istoku protežu potezi suhozidina gotovo do pred sam zaselak Batnoge, gdje završavaju nedaleko od dva velika usamljena kamena tumula. Građevine na zapadnim liticama su mahom velikih razmjera, i spuštaju se do na dubinu od preko 100 metara prema dolini potoka.

O kulturnim slojevima na ovoj gradini praktično se ne može govoriti. Kiša je — kao i na većini arheoloških lokaliteta u Hercegovini — i ovdje već davno razlokala zemljani pokrov, te ga zajedno s vrlo brojnim ulomcima keramičkih posuda saprala niz padine brijega. Tu i tamo u pregradama solidnije građenih objekata možemo još očekivati izvjesne, u prvobitnom položaju sačuvane nalaze, i pored toga što na cijelom prostoru već uglavnom izbija na površinu kamena podloga brijega. Prostor koji je djelomično obrastao u nisku i dosta rijetku dračevinu, nedavno su uzurpirali neki zemljoradnici u okolici, tako da sada služi kao pašnjak. Pojedine parcele tog pašnjaka ograđene su suhozidinama od kamena koji je uzet s ostataka starih građevina.

*

Kako sam u uvodu napomenuo, istraživanje je provedeno na dosta ograničenom prostoru, s obradom isključivo površinskih nalaza. Prvobitno je u središtu pažnje stajao kiklopski zid, kao najjače naglašeni objekat gradine. Pretraživanjem terena ustanovljeno je, međutim, da je on samo jedan od čitavog niza manje uočljivih, no jednako vrijednih objekata.

Snimanjem je prvenstveno obuhvaćen prostor koji se kao jezik ispružio od gradine prema zapadu, sa tri strane omeđen strmim liticama, dok mu jedini mogući prilaz sa jugoistočne strane štiti onaj već spomenuti suhozid od velikih blokova pritesanog kamena, tzv. kiklopski zid. Nadalje je snimljen veliki, prazni trg četverokutne osnove, što se stere ispred njega. Tri strane ovog trga zatvaraju razne građevine, koje se zatim vežu u splet drugih zidova dalje prema istoku. Za lakše snalaženje obilježio sam pojedine komplekse odnosno objekte slovima abecede.

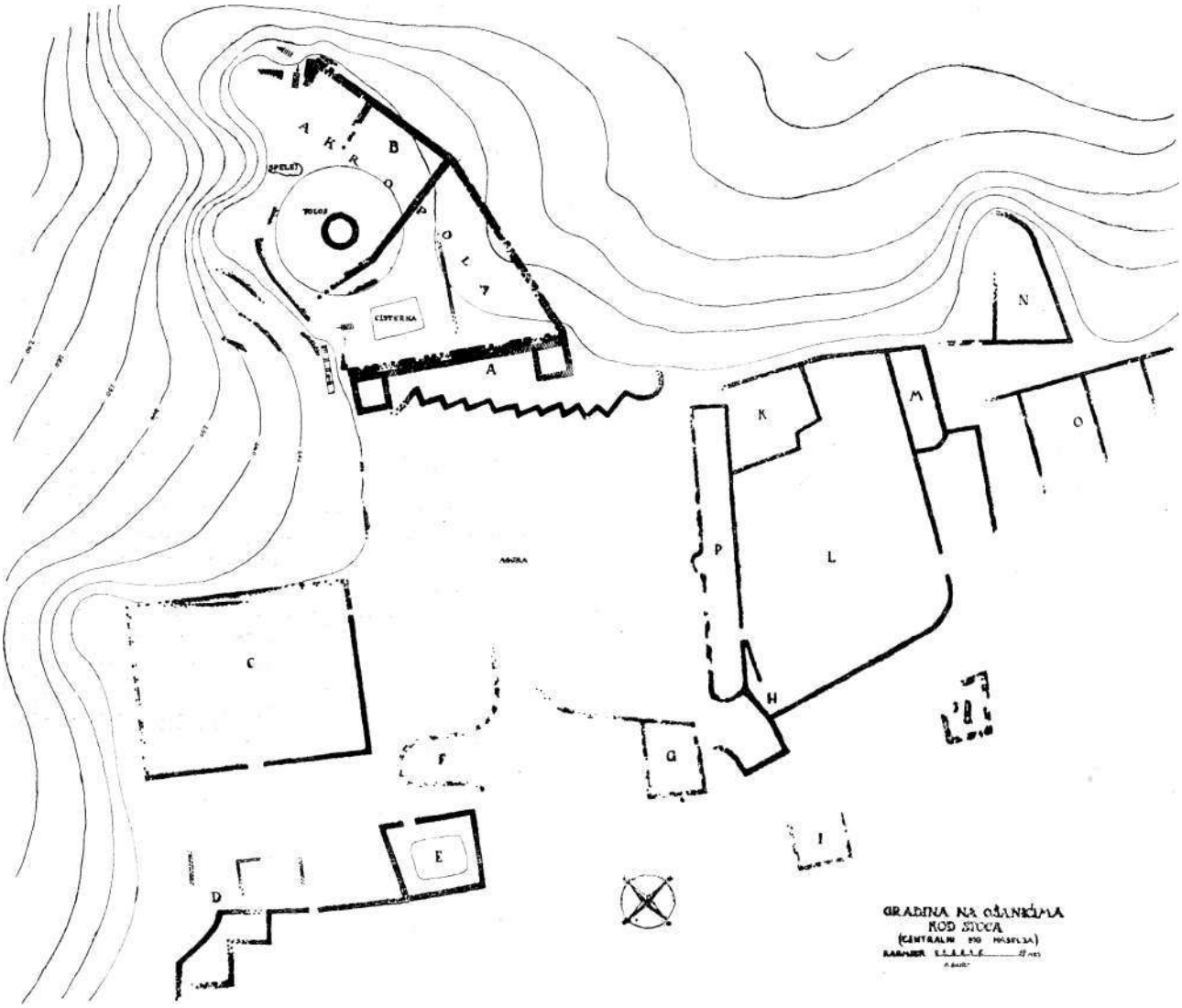
*

Prostor što ga sa jugoistočne strane zatvara kiklopski zid, služio je kako izgleda, kao akropola naselja. On, istina, leži u razini ostalih dijelova gradine, no njegov položaj je ipak izuzetno naglašen time što je isturen izvan ostalog područja, pa ga tako sa tri strane štite strme, gotovo nepristupačne stijene. Dužina mu iznosi oko 100 metara, a širina 60 metara. Ovdje se na nekoliko mje-

[1] K. Horman i V. Radimsky: Ošanić kod Stoca. Gl. Z. m. 1892, str. 40—46.

sta vide potezi vrlo masivnih zidova od kamenih blokova, naslaganih na suho, često izvanredne veličine. Tako je cijela sjeverna strana akropole zaštićena zidom koji polazi od sjevernog ugla istočne kule, i proteže se uz mali zaokret sve do najzapadnijeg ruba zaravanka. Cijela mu dužina iznosi 106.5 metara. Debljina mu se ne može zahvatiti bez prethodnog iskopavanja, no ona — po svoj prilici — iznosi blizu 2 metra. Kameni blokovi razne veličine, na dijelu između kiklopskog zida (A) i zgrade M, dosta su grubo pritesani, a složeni u nejednake redove prema veličini i obliku pojedinog komada. Na ovaj se zid 58 m daleko od istočnog tornja, nadovezuje prema unutrašnosti akropole i opet jedan masivni, 240 cm debeli zid od velikih blokova grubo pritesanog kamena nepravilnog oblika (vidi sliku 2). Ovaj se zid, uz mali pregib u visini tolosa, povlači cijelom širinom akropole, tako da služi kao neka vrsta pregrade. Danas ga jednim dijelom prekriva nasip velikog tumula.

Oko 26 metara sjeverozapadno od njega vide se i opet tragovi jednog nešto tanjeg zida koji teče, isto tako, okomito na vanjski zid. Njemu se, nažalost, već nakon 10 metara gubi trag u podnožju tumula. Velika količina kamena između oba ova zida, zatim nalazi ulomaka grčkih krovnih ploča, daje naslućivati da se ovdje nalaze ostaci neke solidno izvedene građevine (B), koja je — kao jedina na Ošanićima — bila na ovaj način pokrivena, te je nesumnjivo imala javni karakter. Vanjski zid, tj. onaj što zatvara sjevernu stranu akropole, na ovom je mjestu, konstruiran tako da su blokovi kamena pritesani sa pet strana u pravilne plohe od prosječno 50 do 60 centimetara dužine stranice, dok im je šesta — tj. ona koja je okrenuta prema unutrašnjosti zida, — ostala neobrađena. Od takvog kamenja sastavljena su oba lica zida, no nije se dalo ustanoviti da li je u vrlo uski unutrašnji prostor bilo nabacano sitnije kamenje. Zid nije bio učvršćen nikakvim veznim sredstvom.



Sl. 1. Gradina na Ošanićima kod Stoca. Centralni dio naselja

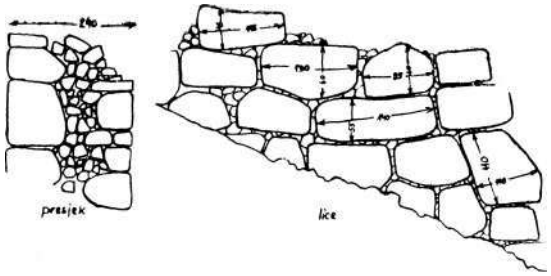
Preostali dio sjevernog zida u dužini od 20,8 m izgleda kao da je također nosio neku građevinu, čiji nam elementi nisu ovog časa poznati. Zid zatim skreće gotovo pod pravim kutem prema jugoistoku, no već se nakon 8 metara gubi u zaravanku akropole. Njegove tehničke osebine u svemu se podudaraju sa zidom u području građevine B. Pored njega, a na domaku malih sjeverozapadnih stepenica vidi se također ugao još jedinog zida koji može da pripada ili nekoj starijoj građevini, ili je služio kao pojačanje velikom zidu na strmom obronku. Stepenice su udaljene od zida oko 1,5 m. One su sa zaravanka akropole vodile u provaliju, prema zgradama ispod akropole. Širina stepeništa iznosi 120 cm, širina jedne stepenice (nogostupa) od 25. do 30 cm, a visina oko 20 cm. Svaka stepenica sastavljena je od 2 kamena razne dužine, no tako da se spojevi dvaju stepenica nikada ne podudaraju. Sada se još dobro vide 3 dužinska metra ovog stepeništa. Od njihovog podnožja povlači se jedan manji zid prema sjeverozapadu, čiji se trag, međutim ubrzo gubi u dubokoj provaliji.

Na zapadnom rubu akropole, u podnožju tumula, a oko 24 m južno od maločas spomenutih stepenica, malazi se u stjenama udubljena manja pećina, spelej, kako bismo nazvali ovu prostoriju. Udubljenje špilje poteže se u istočnom pravcu, dok se u sam prostor može ući samo sa sjeverne bočne strane. Zemljani pod i goli zidovi ne pokazuju ništa izvanrednog. Dužina prostora iznosi oko 8,5 m, a širina nepuna 3 metra. Zanimljivo je da ovaj prostor danas služi kao mjesto u kome se rado zadržava stoka za vrijeme oluje i ljetne žege. S obzirom na smještaj može se pretpostaviti da je prvobitna funkcija ove špilje bila kultnog karaktera.

Oko 24 metra jugozapadno od spelej a počinje na podnožju tumula potez solidno građenog zida srednjih dimenzija, koji od tog mjesta teče prema jugoistoku, te se gubi u ruševinama nakon što se povezao sa već spomenutim velikim pregradnim zidom.

Kako sam spomenuo, u središtu akropole podiže se veliki kameni tumulus sa promjerom osnove od blizu 40 metara. Visina prema jugu ne prelazi 2.5 metra, dok je sa sjeverne strane razlika i do 4 m. Uvrh tumula vidjeli su se prije 60 godina ostaci okrugle građevine od nasuho naslaganog kamena, sa zidom debljine od 2 metra. Promjer vanjskog lica građevine iznosio je 11 m. Pred nama dakle, stoje ovdje ostaci jednog tolosa, u širem smislu riječi, čija namjena ovdje na akropoli ošanićke Gradine nije potpuno jasna. Građevina je po svoj prilici služila u kultne svrhe, s obzirom na položaj u odnosu na druge građevine. Danas se na tom mjestu ne vide više tragovi zidova, no ipak nije isključeno da se pod hrpom kamena ondje mogu još naći.

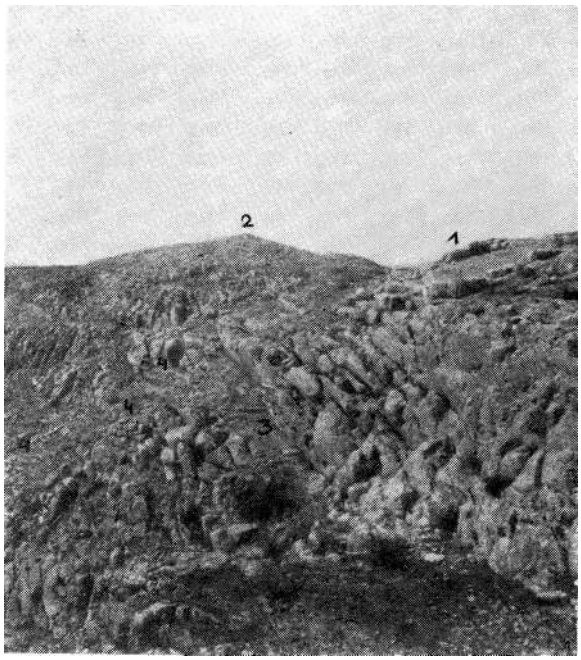
Na zaravnanom prostoru između velikog poprečnog zida i velikog kiklopskog zida (A), stoji



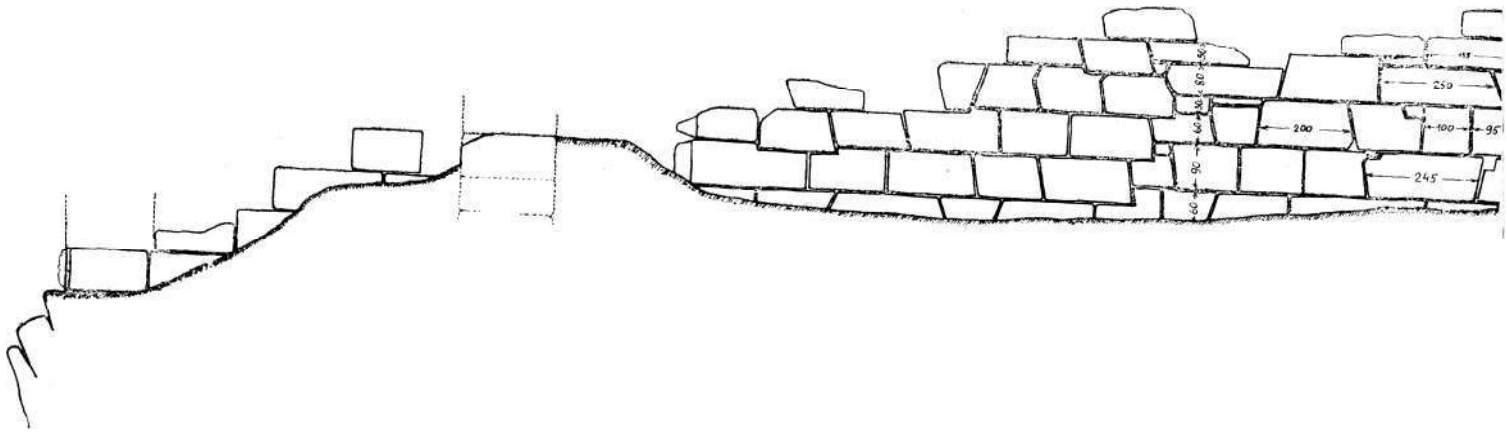
Sl. 2. Presjek i detalj istočnog lica poprečnog zida na akropoli. — Bauart und Vorderansicht eines Mauerzuges auf der Akropolis

u živac kamen ukopana cisterna za hvatanje kišnice. Dužina bazena iznosi 14 m, širina 8,7, a današnja dubina ne prelazi 2 m. Nedaleko od ošanićke gradine izbija slabi mlaz žive vode, pa su već i stari stanovnici bili vjerojatno prisiljeni na trošenje kišnice.

Oko 5 m zapadno od cisterne vodi jedno 3 m dugo stepenište niz brijeg. Za razliku od stepeništa na zapadnom rubu akropole, ovo je 140 cm široko. Malo južnije od njega vide se ostaci još jednog nešto dužeg poteza stepenica kojima se



Sl. 3. Pogled od zgrade G prema akropoli. Desno uvrh kamenjara vide se zidni blokovi jugozapadnog tornja kiklopskog zida (1), dok se lijevo u njegovoj pozadini uzdiže veliki tumul sa tolosom. (2). Ostaci velikog: stepeništa (3) vode u podnožje gradine. Na snimku se još vidi nekoliko slabo sačuvanih poteza južnih podzida akropole (4). — Blick vom Gebaude C auf die Akropolis. Rechts uber Fels bei »1« die Mauerblocke des siidwestlichen Turmes der Kvklopenmauer, links im Hintergrund der grosse Tumulus mit Tholos »2«. Bei »3« Uberreste der Treppe ,die in die Tiefe fuhrt. Auf dem gleichen Bilde, bei »4«, noch einige Spuren der



Sl. 4. Jugoistočno lice kiklopskog zida. Snimak sadašnjeg stanja.

silazilo u donje dijelove gradine. Do danas se ondje sačuvao neznatan broj stepenica, odnosno njihovih fragmenata, no trasa — usječena u živac kamen — pokazuje pravac njihovog kretanja. Stepenice se mogu pratiti do na dubinu od 7 m ispod zapadnog tornja.

Jugozapadne padine akropole bile su podzidane sa nekoliko zidova čiji se ostaci još mjestimično vide. (slika br. 3).

Od vidljivih objekata na akropoli treba još zabilježiti zid koji se proteže u dužini od oko 20 m na slobodnom prostoru istočno od cisterne. Zid je debeo punih 100 cm, a naslagan je od lomljenog kamena .Njegova funkcija je nejasna, tim prije što mu se nije mogao ustanoviti nijedan od završetaka.

Isto tako ne znamo čemu su služile kvadratične, fino obrađene ploče, poredane južno od manjih stepenica, prema zapadnom tornju.

Veliki kiklopski zid (A) privlači na sebe nesumnjivo najveću pažnju, prvenstveno zbog mase kamena koja je ovdje navučena. (Slika br. 4, 5 i 6). Njegova je namjena potpuno jasna: on je štitio prilaz akropoli sa strane naselja, odnosno prostora koji nije bio prirodno osiguran. Ukupna mu dužina iznosi 63 metra, zajedno sa dijelovima koji prerastaju u oba pobočna tornja. Debljina mu se kreće između 170 i 180 cm, izuzev u području zapadnog tornja, gdje, kako izgleda, dobiva zadebljanje do 220 centimetara, što se bez prethodnog iskopavanja ne bi moglo sa potpunom sigurnošću utvrditi. Ovaj zid sa svake strane flankira po jedan kvadratični toranj sa zidovima od 180 cm debljine. Dok su vanjske mjere tih tornjeva potpuno jednake, izgleda da je unutrašnjost zapadnog tornja ne teče okomito na pravac glavnog metara, zbog već spomenutog zadebljanja zida na tom dijelu. Osim toga izgleda da zapadni zid zapadnog tornja ne teče okomito na pravac velikog zida. Unutrašnji šuplji prostor zapadnog tornja je, po svoj prilici, kvadratičnog oblika sa stranicom 6,6 m. Istočni toranj je u svojoj unutrašnjoj šupljini nešto izduženog oblika, što dolazi zbog osnovnog zida, koji u području tog tornja ne dobiva zadebljanje kao kod zapadnog tornja. Tornjevi su se nešto slabije sačuvali nego sam zid, no ipak bismo i na temelju takvih ostataka mogli zaključiti da su ga oni nadvisivali za nekoliko slojeva kamenih blokova.

Uz sjevernu stranu zida, dakle prema akropoli, podignuta je još jedna dozida od 3 m širine, no nešto niža nego je sam zid. Bila je to neka vrsta unutrašnje promenade, prostora sa kojeg su u doba ratne opasnosti branitelji mogli vršiti svoje akcije. Ova promenada nije konstruktivno, nego samo organski vezana uza zid. Izgrađena je na taj način što su prvo izgađena dva vanjska lica zida od kojih je jedan priljubljen uz kiklopski zid, dok je u prazni prostor između njih nabacano kamenje (slika br. 7). Ovaj zid, koliko se to po razrušenom materijalu moglo ustanoviti, završavao se (negdje na horizontali prelazne fuge od većih blokova kamena prema manjima. Ako pretpostavimo da najviši red kamenja, i to onaj od 45 cm debljine, pretstavlja ujedno i prvobitni završetak zida, onda je promenada s unutarnje strane mogla biti zaštićena sa 145 cm visokom pregradom, što je svakako bilo dovoljno za ratničke akcije toga doba. Nije otkriveno mjesto sa kojega se uzlazilo na tu promenadu.

Kiklopski je zid (A) složen od kamenih blokova razne veličine i raznog oblika, no to oblikovanje — kako izgleda — nije bilo uvjetovano prirodnim formama pribavljenog kamena, nego je namjerno udešena da bi udovoljilo tehničkim, a možda i estetskim principima svoga vremena. Širinu zida (180 cm) popunjavaju uglavnom dva reda blokova razne debljine. Nasuprot vanjskoj, vrlo robusno izvedenoj površini pojedinih blokova, prileže plohe izvedene su vrlo precizno. Naročito su dotjerani bridovi na prelazima između ravne i rus-

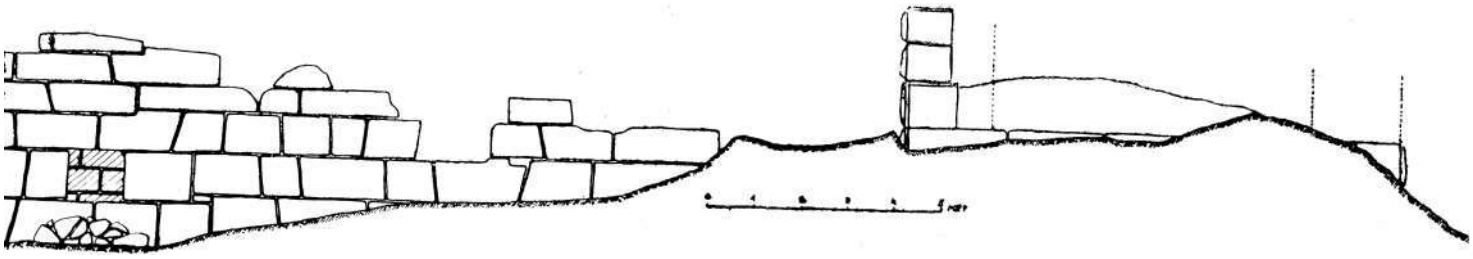


Abb. 4. Vorderansicht der Kyklopischen Mauer. Steizerechte Aufnahme.

tične površine. Vanjski uglovi tornjeva su posebno obrađeni uglađenim bridnjacima, širine 9 cm.

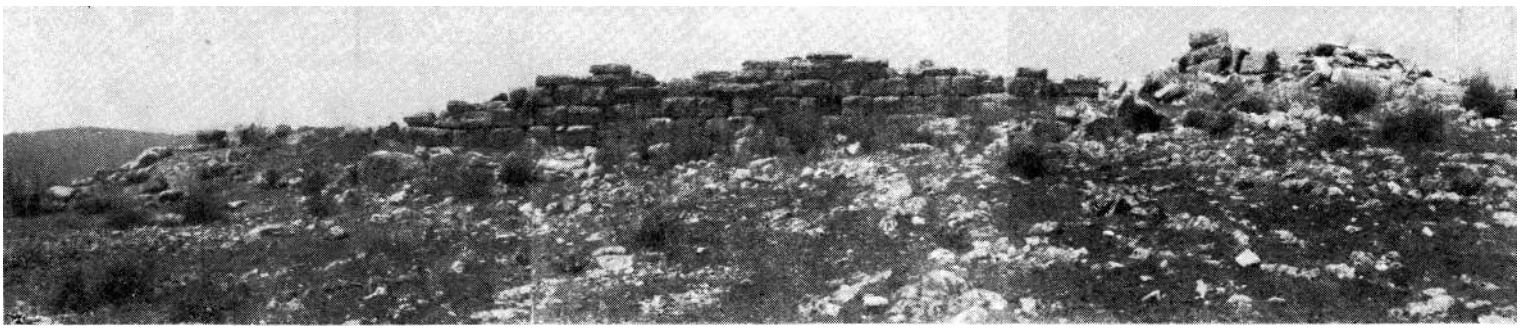
Horizontalne fuge teku uvijek u vodoravnom položaju, i u rijetkim slučajevima čine stepenasti prelom. Tome su nasuprot bočne fuge vrlo često ukošene, a usljed različnosti dužina blokova zid pokazuje izrazito horizontalnu tendenciju. Slojevi zidnog platna slijede slojeve fuga tornjeva, no budući na niveleta fuga jednog i drugog tornja nije istovjetna, to je na trinaestom metru od zapadnog tornja došlo do neke vrste »sukobljavanja« tih slojeva, i njihovog usklađivanja manjim skokovima i umecima. Stiče se utisak kao da su radovi na njegovoj izgradnji otpočeli prvobitno kod oba tornja, odakle se zidalo prema sredini, do mjesta gdje su se oba dijela spajala.

Prolaz kroz zid bio je pored zapadnog tornja. Detalji toga prolaza nisu posebno istraživani, tako da se o njima ne može mnogo što reći.

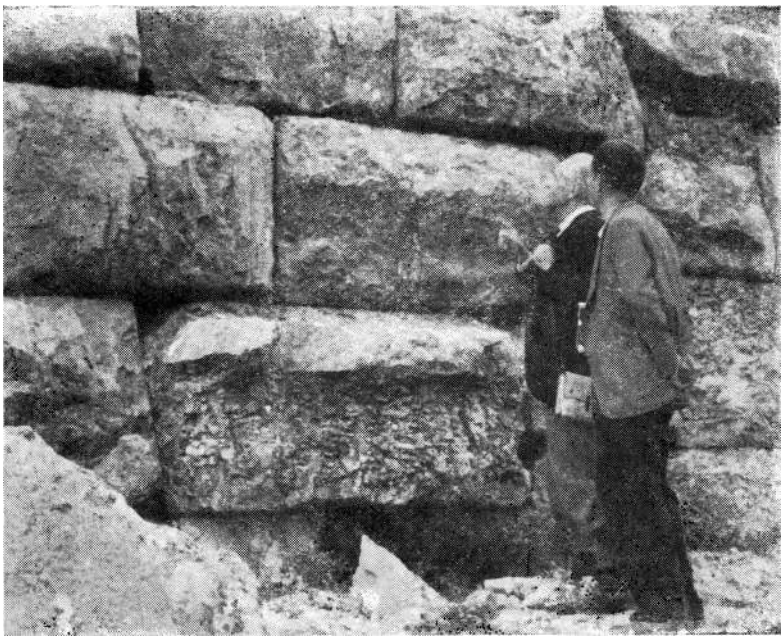
Prvobitna vidljiva visina zida iznosila je oko 4 m, dok mu sveukupna visina iznosi oko 5 m. Zid je položen na specijalno pritesanu kamenu podlogu zaravanka. Priličan broj kamenih blokova leži razasut okolo zida, pa bi se pažljivim premjeravanjem mogao još mnogi od njih povratiti na svoje prvobitno mjesto.

Zid je zanimljiv i u statičkom pogledu. Kako sam ranije napomenuo, za povezivanje pojedinih blokova ovdje nije upotrebljena nikakva žbuka, pa su, dakle, teški blokovi kamena poredani jedan na drugi. Usljed pritiska što ga čini težina kamene mase, a i dugog perioda vremena u kom su blokovi bili izloženi pritisku, nastalo je pucanje kamenih masa, upravo na onim točkama gdje je naročito dolazilo do tog pritiska. Bolje nego ma kakav diagram pokazuju te napukline pravce koncentracije pritiska, i njihova rasterećenja.

Ispred ovog zida vide se na površini zemlje još neznatni tragovi jednog suhozida, sastavljenog od većinom manjih komada lomljenog kamena, koji se — lomeći se u cik-cak — povlači gotovo paralelno s njim. Oba njegova kraja su polukružno zasvedena. Debljina mu iznosi oko 135 cm. Zid je složen na taj način što su prvo, od većeg kamenja izrađena oba lica, a zatim je u prazni unutrašnji prostor nabacano razno kamenje. Na zapadnom kraju zid se gubi u supstrukcijama jednog tornja zida A. Isto tako su zidovi' nasuprot istočnog tornja ponešto razbijeni. Zid danas ne doseže više od prosječno 40 do 50 cm, no ima ga mjestimično i do 70 cm visine. Prema razrušenom materijalu koji leži oko njega, prvobitna bi mu se visina



Sl. 5. Dio agore sa pogledom na kiklopski zid. Ispred njega se naziru otaci t. zv. zida, s izlomljenom linijom. — Die Kyklopisce Mauer, davor die sparlichen Reste der Zick-zackmauer, von der Agora aus gesehen.



Sl. 6. Detalj kiklopskog zida. Monumentalni razmjeri u odnosu na dimenzije čovjeka dolaze ovdje do svog punog izražaja. — Detail der Kyklopischen Mauer.

mogla rekonstruirati najviše do 150 cm, no time još uvijek nije rečeno da je na mjestu ostao do danas sačuvan sav nekadašnji njegov materijal.

Pitanje koegzistencije oba ova zida pretstavlja jedan od vrlo zanimljivih problema ošanićke gradine. Postavljeni isuviše blizu jedan do drugoga, oni jasno pokazuju namjenu kojoj su služili, no uzimajući u obzir raznolikost njihove izrade, teško bi se moglo povjerovati da su oba istodobno vršila funkciju odbrane akropole. Budući da se ovaj mali zid s izlomljenom linijom i danas još sačuvao mjestimično i do 70 cm visine, pitamo se da li je nasip zemlje na tom mjestu bio u doba postojanja zida A toliko debeo da je mogao prekrivati zid, »s izlomljenom linijom« u punoj, do danas sačuvanoj visini. Što se tiče samoga zida A, to je bilo potpuno moguće.

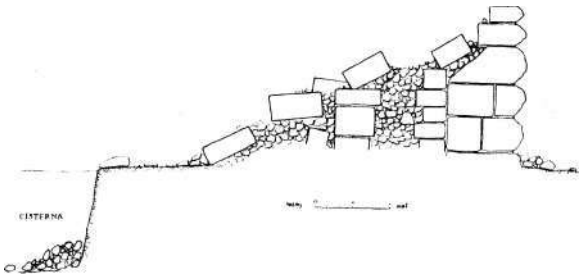
U priličnoj mjeri poravnani prazni prostor ispred kiklopskog zida služio je nesumnjivo kao glavni trg naselja. Širina mu, od zgrade C do P iznosi punih 98 m, a dužina od zida A do cisterne E 124,5 m. U međuprostoru se danas vide još tragovi zida »s izlomljenom linijom« i vrlo slabi ostaci nekog vijugavog zida pored javne cisterne, no izgleda da su oba ova objekta starijeg datuma i da ih je prekrivala zemlja u doba kada su trg zatvarale građevine A, C, E i P.

Sjeverni dio zapadne strane trga ruši se u provaliju koju samo jednim dijelom danas još podržava ostatak zida. Ovaj prostor, širok 45 m, bio je zapravo ono zjalo na koje su kiša i druge atmosferilije odvukli sav kulturni sloj ne samo sa trga nego i sa prostora svih okolnih zgrada. Materijal leži dana, ispreturen i polomljen, u vododerini tog mjesta, a dospio je mahom već do samog potoka Radimje.

Nešto više od 46 m daleko na jug od vanjskog ugla jugozapadnog tornja zida A, počinje četverokutna vrlo pravilno izvedena građevina, potpuno orijentirana prema zidu A. Vanjska širina građevine iznosi 50 m, dok joj dužina nije mogla biti točnije fiksirana zbog vrlo fragmentarno sačuvanog zapadnog zida, koji je — situiran iznad provalije — danas već potpuno rastresen i oronuo. Koliko se moglo ustanoviti, zgrada je bila dužine oko 65 metara. Vrlo precizno postavljeni zidovi u pravi kut, govore da su graditelji vladali potpuno zanatom. U unutrašnjost prostora vode dvoja vrata. Ulaz u istočnom zidu neće biti širi od 150 centimetara. Njegov sjeverni dovratnik je skoro potpuno razoren, pa je tako i premjeravanje bilo pomalo nesigurno. Otvor na južnom zidu je, naprotiv vrlo širok (420 cm), tako da bi čitava kola mogla nesmetano ulaziti u dvorište. Zanimljivo je da velika vrata nisu bila okrenuta prema trgu.

Od sjevernog zida ove građevine ostali su sačuvani još samo podzidi. Istočni i južni zid, kao najbolje sačuvani dio građevine, izvedeni su isključivo od lomljenog kamena 30 do 40 cm dužine, od kojega su izvedena ne samo oba vanjska lica, nego je njima popunjen i prazni međuprostor između obaju »oplata«. Širina zida iznosi 145 cm. Zid i danas još doseže mjestimično i do 1 metar visine, a svojevremeno nije mogao biti viši od 1,5 do 2 metra. Kamen za njegovo lice pripreman je tako da je običnom, uglavnom oblom kamenu, otsječen jedan od izduženih krakova, pa je kamen složen u zid tako da otsječenom površinom čini njegovo vanjsko lice.

Prostor unutar zidova je prazan. Unutrašnji uređaj bdo je nesumnjivo od građe koja je lako propadala. Možemo jedino pretpostaviti da je po-



Sl. 7. Tipičan presjek kiklopskog zida u današnjem stanju ruševina. — Typischer Ouerschnitt der Kyklopischen Mauer.

red zidova unutar dvorišta tekao trijem. Veličina i položaj same građevine daju naslućivati da je mogla služiti nekom javnom prometu.

Oko 25 m južno od zgrade C vide se tragovi nekoliko zidnih poteza koji nisu mogli biti potpuno zahvaćeni geodetskim snimanjem. Cijeli prostor obilježen je sa znakom D. Značaj ovih zgra biće nam,, možda, nešto više razjašnjen nakon studija na terenu. Usred prostora, između neznatnih tragova dvaju zidova, vidi se ugao jednog zida debljine od oko 100 cm. Ovi se ostaci povezuju prema jugu s ostalim, još nesnimljenim dijelom ošanićke gradine. Markantni zid koji se od velike javne cisterne (E) povlači prema zapadu, razlama se u prostoru D na nekoliko zidnih poteza kojima zasada nije evidentiran južni dio, gdje se — naslanjajući se neposredno na ove — pružaju još brojni tragovi sličnih zidova. Ovi zidovi su nam zasada zanimljivi tek kao dokumenat tehnike zidanja. Debljina im se kreće uglavnom između 136 i 144 cm, dakle 4 $^{1}/_{4}$ do 4 $^{1}/_{2}$ grčke stope, izuzev dovratnik koji je zadebljan do 180 centimetara. Otvor vrata ima raspon od 295 cm. Visina vidljivog dijela zida kreće se i do 1 metar, no u većini je od njega ostao sačuvan samo najdonji sloj, koji počiva neposredno na kamenoj podlozi brijega. Kamen zidova je gotovo neobrađen, tek ponegdje pritesan u oblike pogodne za uklapanje. Ugaoni blokovi su manje-više kockastog oblika. Za vanjsko lice su ponegdje upotrebljene i velike ploče, položenje okomito svojom izduženom stranom, tako da plohom zatvaraju lice zida. Slične kamene ploče upotrebljene su mjestimično kao ulozi za stabilizaciju zidne konstrukcije, između slojeva oblučastog kamena. Njihova funkcija odgovarala bi današnjim klamfama. Razumije se samo po sebi da ni u ovom, kao i svim ostalim zidovima, nema nikakvog vezivog sredstva.

Velika javna cisterna (E) smještena je u južnom dijelu trga. Ovdje je u živac usječen bazen pravokutnog oblika veličine 15 puta 11 m. Dubina mu i danas još iznosi oko 5 m. Bazen je ograđen suhozidinom u obliku nepravilnog četverokuta, tako da je između zida i usjeka ostavljen slobodan prostor za kretanje. Zid koji i danas još dosiže visinu od oko jednog metra, debeo je prosječno 155 cm. Građevinski materijal sastoji se od vrlo solidne građe, amorfnog, tek prema vanjskom licu zida malo pritesanog kamena srednje veličine. U prostor se ulazilo kroz 320 cm široka vrata u sjevernom zidu.

Ispred cisterne, prema trgu, vide se na površini zemlje vrlo slabi ostaci zida (F), koji čini nekoliko zavoja. Vrlo teško bi se moglo odgonetnuti njegova prvobitna funkcija unutar naselja. Vidi se tek toliko da je zid bio 136 cm širine. Na njega se, prema istoku, nastavlja i opet jedan sličan potez slabog zidnog nasipa, koji zatim — 53 m daleko od sjevernog ugla cisterne — prelazi u slabo sačuvanu građevinu četverokutne osnove (G), sa vratima u sjeveroistočnom uglu. Njeni tragovi jedva se naziru u travnjaku zaravanka. Od zgrade je zapravo ostalo sačuvano samo nešto malo rubnog kamenja koji dozvoljavaju približnu rekonstrukciju prostora. Zid je bio širine oko 1 m.

Slabo sačuvani zidovi u prostoru H lome se u više poteza, iz kojih se zatim izdvaja zidni dvored P, i zid koji se kreće u pravcu sjevero-istoka. Njihova debljina u prostoru H iznosi 136 cm. Građevine I i J stoje na usamljenom prostoru. Dalje od mjih nastavljaju se potezi ostalih zgrada koje za sada još nisu snimljene. Dimenzije njihovih zidova su dosta različite.

Širina zida prve zgrade ne prelazi 100 cm, dok im se širina u zgradi J kreće do 136 cm. Od tih je zidova ostalo zapravo sačuvano samo okvirno kamenje.



Sl. 8. Sjeveroistočni zid prostorije P. Ovako nam se u većini slučajeva pokazuju danas ostaci starih ošanićkih građevina izvan akropole. — Nordostliche Mauer des Raumes P. Charakteristischer Maucrzug der Gebaude ausserhalb der Akropolis.

Uski, ozidani prostor P zatvarao je trg sa istočne strane. Budući da je zid prema trgu daleko slabije sačuvan, može se smatrati da je i njegova građa bila nešto slabija, odnosno manje otporna prema vremenu. Širina oba zida iznosi 100 cm. Na slici br. 8 lijepo se vidi potez sjeveroistočnog zida.

Građevine K, L, N i O nadovezuju se u sjeveroistočnom pravcu na koridor P. Izgleda kao da sve te prostorije (P, H, K, L, M) pripadaju sklopu jedne građevine. Danas to možemo tek naslućivati, budući da nam je na Ošanićima ostao neobrađen još dosta veliki dio građevina, prvenstveno u stanbenom dijelu naselja, pa tako zapravo ne možemo još uopće ni govoriti o tipu stanbenih zgrada. Ovdje nas donekle zbunjuje izvjesna zamršenost pravaca pojedinih zidova, kao i razlike u njihovim dimenzijama. Nije isključena mogućnost da su, možda, starije zgrade H, K, L, i M presječene naknadnom izgradnjom koridora P, da bi time veliki trg dobio i sa ove strane odgovarajući okvir.

Prostor O čini niz terasa koje se postepeno uzdižu, ali u svom ist. dijelu i gube u kamenjaru zaravanka.

Zgrada N ostala je odlično sačuvana, i pored toga što je bila izgrađena na rubu jedne litice. Naročito je ostao lijepo sačuvan njen sjeveroistočni dio, koji je u svemu identičan s ostalim zidovima njegovih razmjera. Širina zidova iznosi 136 cm.

*

Opisani dio ošanićke gradine pretstavlja, kako je već uvodno rečeno, samo fragment jedne veće cjeline, zapravo samo središnji prostor jednog većeg naselja. Oblik, kao i svi drugi elementi tog naselja nisu sa ovim snimanjem i obradom mogli biti potpuno obuhvaćeni. Naselje je imalo akropolu, a ispred nje trg okružen zgradama i jednom velikom javnom cisternom za hvatanje kišnice. Prilaz akropoli štitio je veliki zid od kamenih blokova kolosalnih razmjera. Objekti na akropoli bili su, po svoj prilici, isključivo sakralnog karaktera; to su tumulus, tolos, spelej i zgrada od naročitog izrađenog kamena, pokrivena tegulama.

Sve gradnje izvedene su u suhozidu. Oblik i veličina kamena upotrebljenog za gradnju pokazuje veliku skalu, ne samo forme nego i načina obrade. Dominira rustičnost, no ni u kom slučaju kao znak nižeg stupnja civilizacije graditelja ovog naselja. Rustika je ovdje namjerna tvorevina majstora koji neobično vješto vladaju zanatom. Ravne plohe, kada je to potrebno, izrađuju besprijekorno. Arhitektura ošanićke gradine je zapravo prilagođena ambijentu. Teški hercegovački kamenjar ovdje neprimjetno prerasta u oblike koje je čovjek odredio, ali oni nimalo ne oduduraju od svoje okoline, i ne krnje njenu veličanstvenost. Osnivači ošanićke gradine preživljavali su nesumnjivo jednu visoku kulturu, svježu i konstruktivnu, dok su u biološkom smislu bili zdrav i uz prirodu tijesno povezan elemenat.

O kiklopskom zidu (A) pisano je na drugom mjestu. Izuzev njega, podzida građevine B i zapadnih podzida akropole, svi su zidovi izvedeni na sistem »oplata«, tj. na taj način što su prvo izvedena oba lica zida, a zatim je u prazan prostor bez reda nabacano kamenje. Veličina pojedinih kamenica je različita, no u licu (oplati) zidova dominiraju komadi od 30 do 40 cm. dužine, dok je unutar nabacani materijal po pravilu manjih razmjera. Izuzetno je u zgrade C upotrebljen kamen podjenake veličine, za lice kao i za srž zida: Primjere takvog zidanja vidimo na slikama br. 9 i 10.

Od ovakvog načina formiranja fasade oduduraju podzidi na zapadnoj strani akropole. Kamenim blokovima razne dužine, pritesane su samo obje horizontalne plohe. Debljina takvih blokova kreće se između 15 i 30 cm. Nekoliko blokova iste visine čine jedan red, no u donjem potezu spojna fuga se penje ili spušta, na mjestu gdje se nastavljaju blokovi drugačije visine. Taj skok spojnica izvodi se gotovo po pravilu na jednom podužem kamenu, kome je gornja površina stepenasto obrađena. Okomite spojnice su nemarno obrađene. Podloga za zid uklesana je u živac kamen.

Podzidi građevine B razlikuju se od ostalih podzida zbog obrađene površine kamenih blokova sa 5 vidljivih strana, dok im je ploha prema unutrašnjosti, tj. srži zida ostavljena u rustici. Blokovi kamena tog zida su minimalno izduženi u horizontalnom pravcu, a veličina im se kreće između 50 i 60 cm.

Još jedan građevni detalj je neobično važan za našu gradinu. To su ostaci krova zgrade B na akropoli. Kao jedina na ošanićkom zaravanku, ona je bila pokrivena tegulama i imbricima od pečene zemlje (slika br. 11). Hormann i Radimsky (Gl. Z. m. 1892, str. 45) primjetili su svojedobno njihove tehničke osebujnosti, no ipak su ih, bez razloga, uvrstili u običnu rimsku robu. Ovaj materijal je, međutim, izrazito grčkog porijekla. One su sivo-žute boje, načinjene od dosta slabo miješane gline u kojoj se vide poveći komadi neusitnjenog materijala crvenkaste i sive boje. Površina im je dosta grubo izrađena. Čitavih, očuvanih komada jedva da će se još naći. Fragmenti, iako relativno dosta veliki, ne dopuštaju sasvim sigurno rekonstrukciju razmjera čitavih komada. Plohe tegula (Grci su ih, vjerojatno, nazivali plintima) su 3,3 do 3,4 cm debljine. Zalisci za imbrekse (solene) sa obiju bočnih strana tegule, koso se dižu prema rubovima, tako da bočna visina tegule iznosi 6 centimetara. Imbreksi (soleni) su poligonalno formirani. Dvije stranice padaju od sljemena prema rubovima, svaka u širinu od oko 8 cm, a zatim se još jednom lome u plohu od 3 cm širine. Raspon osnove imbreksa iznosi oko 16 do 17 cm. Tako velika širina imbreksa ne bi zbog



Sl. 9. Sjeverozapadni zid zgrade G. Na ovom je mjestu ostao najbolje sačuvan primjer zidanja po sistemu »oplate«. — Nordwestliche Mauer des Gebaudes C mit der charakteristische Bauart.

samog krova bila potrebna, jer bi za spoj dvaju tegula bio sasvim dovoljan raspon od 12 cm. Biće, dakle, prije da je imbreksu morala biti data veća masa, da bi tako vlastitom težinom mogao doljevati udarcima nevremena. Debljina stijena imbreksa kreće se između 1,8 i 2,1 centimetra.

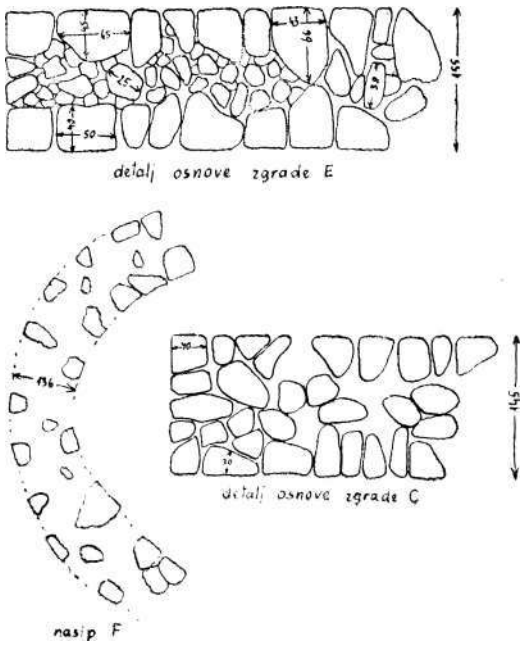
Krovovi sa keramičkim plintima javljaju se u Grčkoj već u doba geometrijskog stila, negdje oko X vijeka prije nove ere. Njihova fabrikacija doživljava tokom vremena izvjesna usavršavanja, koja konačno dovode do tehnički dotjerane robe prvih vjekova nove ere. Ošanićke tegule i imbreksi su relativno primitivnije zgrade, što može biti dvojako uslovljeno: vremenski i regionalno. Zasad nam se ne pružaju mogućnosti za njihovo upoređivanje s odgovarajućom grčkom robom, što bi nam svakako pružilo osnovu za njihovo bliže datiranje. U doba postojanja ošanićke gradine, ovaj sistem pokrivanja zgrada, kako vidimo, važi još kao velika rijetkost i svakako privilegij naročitih građevina.

U sadašnjoj fazi istraživačkih radova na Ošanićima, ne bi imalo osnove dublje upuštanje u problem namjene pojedinih objekata, pa i zgrade B. Stoga ćemo ovo pitanje ostaviti za kasnije vrijeme.

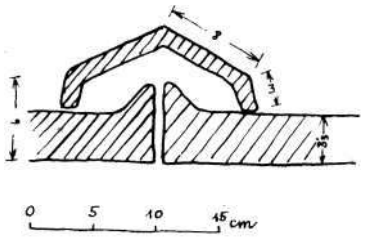
Ošanićka gradina upravo je zasuta brojnim ulomcima keramičkih posuda. Veći dio tih ulomaka dospio je utjecajem atmosferilija na padine brijega. Među keramičkim materijalom najbrojniji su ulomci neke vrste amfora, velikih razmjera i podebelih zidova. Sve su izrađene na lončarskom kolu, od čvrstog, grubo miješanog materijala koji je u najviše slučajeva vrlo sličan krovnim pločama zgrade B. Jedino se u boji fakture pojavljuju ovdje izvjesne razlike, budući da izvjestan broj takvih amfora teži ka crvenkasto smeđoj boji. Isto kao u fakturi krovnih ploča, i ovdje se u glini primjećuju primjese krupnijih zrnaca više crvenkasto pečene glinene mase.

Debljina zidova vrata kreće se između 7 i 8 mm. Sačuvani dijelovi pokazuju da su takvi vratovi bili 10 do 11 cm visoki, a s promjerom od 9 do 10 cm. Gornji im je završetak bio ponešto izvijen i pojačan zadebljanjem trokutastog presjeka, ispod čega su se izvijale podebele ručice. Nije mi pošlo za rukom da otkrijem sve potrebne elemente za rekonstrukciju njihovog trbuha. Dno im je — sudeći po nalazima, — bilo zašiljeno, tako da su se mogle zabadati u pijesak. Biće da su takve amfore bile vrlo izduženog oblika, o čemu govori debljina njihovih stijena. Hormann i Radimsky su uspjeli da među ošanićkim nalazima 1892 godine razluče 2 do 3 vrste takvih posuda. Većina materijala po svojoj fakturi pokazuje izvjesnu srodnost sa krovnim pločama građevine B na akropoli.

Drugu skupinu keramike čine ulomci fino izrađenih posuda od sive i svjetle sivkastosmeđe gline, a većinom premazanih crnim firnisom. Ulomak nožice i okomito kaneliranog trbuha dvaju posuda odaju poznate oblike grčkih skifosa. Po svom obliku one su vrlo bliske skifosima iz japodskih grobova u Jezerinama i Ribiću kod Bihaća (sl. br.



Sl. 10. Vodoravni presjek nekih zidova izvan akropole. Einige Mauerzuge ausscrhalb Akropolis.



Sl. 11. Prerez krovnih plinta i solena sa zgrade u prostoru B. — Ouerschnitt der griechischen Dachziegel vom Gebaude B.

12).[2] Popratni materijal jezerinskih i ribićkih skifosa pripada srednjelatenskom periodu, dakle otprilike IV vijeku prije nove ere. Razlika je samo u boji fakture, koja u japodskim grobovima pokazuje nešto jače nijansiranje prema smeđoj boji, dok su ošanićki fragmenti još gotovo potpuno sivi.

Ne samo zbog fakture, nego i zbog svog geografskog položaja ošanićki skifosi mogu biti ne mnogo, no ipak stariji od jezerinskih i ribićkih primjeraka. Neki drugi, u priličnoj mjeri amorfni ulomci posuda grčkog porijekla, premazanih firnisom, pokazuju u svojoj fakturi tendenciju ka žuto-smeđoj boji. Tanje stijene i finija izrada one više smeđe robe, svakako je znak njenog nešto mlađeg porijekla.



Sl. 12. Skifos iz jednog japodskog groba sa Jezerina kod Bihaća. — Ein Skifos vom Grabfeld der Japoden in Jezerine bei Bihać.

To je i razumljivo ako uzmemo u obzir fakat da je naselje egzistiralo kroz dugi period.

Treća vrsta keramike sa Ošanića je ilirskog porijekla. Ona je najmalobrojnija, no ipak vrlo važna za približno prosuđivanje prilika na gradini. Malo je vjerojatno da je ona stigla na ovaj lokalitet isključivo trgovačkim putem, nego će prije biti da ona znači prisustvo Ilira na tom mjestu. Dakako u posljednjim fazama života ovog naselja. Ulomci su većinom atipični, što se oblika tiče, no to ovoga časa nije ni tako bitno.

Velika količina keramičkih fragmenata na Gradini poviše Ošanića upućuje nas na pretpostavku da je ondje mogla postojati čitava radionica — barem za onu, u nebrojenim količinama sačuvanu, grubu robu (amfore). Njeno mjesto nije još otkriveno.

Negdje u blizini Ošanića — samo mjesto nalaza nije još poznato — nađeno je svojedobno nekoliko primjeraka brončanih novčića, kovanih po grčkom uzoru, a sa natpisom »Daorson«[8]. Novac je datiran u II vijek pr. n. e., a trebao bi — prema mišljenju dr Patscha — pripadati ilirskim građanima ošanićke gradine. Dr Patsch nije ipak ovo izrekao kao gotovu činjenicu.

Sa teritorija Jugoslavije poznajemo izvjestan broj gradina sa megalitskim zidovima, većinom sa dalmatinskog područja. Na nekim od njih locirane su i neke stare, historijski poznate naseobine, kao što je Epetium (danas Stobreč), Pharos (Starigrad na Hvaru), Asseria (Podgradje kod Benkovca), Varvaria (Bribir), Salonae (Solin), Nedinun (Nadin), Issa (Vis) i u Crnoj Gori Meteon, (danas Medun kod Titograda). Gradinama kod Ošanića, Trebeništa, Toru kod Jelse na Hvaru, Škripu na Braču i Gustijerni na otoku Žirju, zaboravljeno je staro ime. (Slika br. 13). Ovim pregledom nije svakako iscrpljen repertoar spomenika ove vrste na našem području, jer je on sastavljen isključivo na temelju objavljenog materijala. Megalitske zidove mogle su imati i još neke druge naseobine kao što su Trogir, Narona, Epidaur ili Budva, no u tim su mjestima kasnije gradnje većim dijelom zamele tragove starih grčkih emporija.

Do sada je najviše raspravljeno o nekim kiklopskim zidinama na tlu Dalmacije. Pregled o tome dao je svojedobno Frane Bulić u jednom podužem članku splitskog Bulletina.[4] Naročito je vrijedan njegov historijat istraživačkih radova na tim zidovima do vremena objavljivanja članka. Zapravo je u toj studiji rezimirano sve što je do Bulićevog vremena bilo učinjeno na polju istraživanja grčkih fundacija na Jadranu, uključujući ovamo i lične autorove nazore o tom problemu.

Osnovna ideja Bulićevog izlaganja može se svesti na konstataciju da su gradine sa kiklopskim zidovima na tlu Dalmacije grčke tvorevine iz III vijeka prije nove ere. Do ovakvog zaključka on je došao na temelju historijskih podataka o grčkim kolonizatorskim akcijama na Jadranu, postojanju jakih grčkih naseobina u ovom kraju, po starim

[2] V. Radimsky: Nekropola na Jezerinama u Pritoci kod Bišća. Gl. Z. m. 1893. WMBH III str. 149 do 180. — V. Ćurčić: Ravna grobišta Japoda u Ribiću kod Bihaća. Gl. Z. m. 1898. str. 627 do 656, zatim WMBH. VII str. 17.

[3] Dr. K. Patsch: Zbirka rimskih i grčkih starina u Zemaljskom muzeju. Gl. Z. m. 1914, str. 143.

[4] Bulletino di archeologia e storia dalmata, XXXIII. 1910. str. 3—66, tab. I—XVIII.

sačuvanim nazivima pojedinih mjesta koje vuku korijen iz grčkog jezika, te — konačno — na temelju oblika i dimenzija kamenih blokova njihovih utvrda koje lako potsjećaju na slične objekte u matičnoj zemlji. Opredjeljivanje gradina u III vijek prije nove ere nije s njegove strane potkrijepljeno sigurnim argumentima, budući da se nije odviše dugo zadržavao na analizi svih mogućnosti takvog datiranja, tim prije što je većina primorskih gradova egzistirala u vrlo dugom periodu vremena.

U novije doba dr M. Abramić[5] je pokušao oboriti jedan dio teza F. Bulića, odbijajući njegove postavke za Asseriju, Varvariju i Salonu. Prema njemu ove tri gradine nisu starije od prvog carskog doba, tj. od prvih decenija I vijeka nove ere. Navodeći arhivske (epigrafske) podatke o carskim donacijama zidova nekim već poznatim gradovima u provinciji, dr Abramić stavlja — bez dubljih razloga — i utvrde ona tri nabrojena grada u istu kategoriju. Prema njegovoj tvrdnji grčkog su porijekla samo oni zidovi koji su sastavljeni od nepravilnih i nejednako obrađenih, relativno malenih blokova kamena. Kao obrazloženje teze, dr. Abramić naglašava da su zidovi Asserije i Varvarije sagrađeni od mnogo većih blokova, poredanih u pravilne slojeve, da im je površina obrađena vrlo rustično i da leže na temeljima od sitnih kamenih ulomaka povezanih u kompaktnu masu[6]. Ovo posljednje, međutim, ne važi za Asseriju.

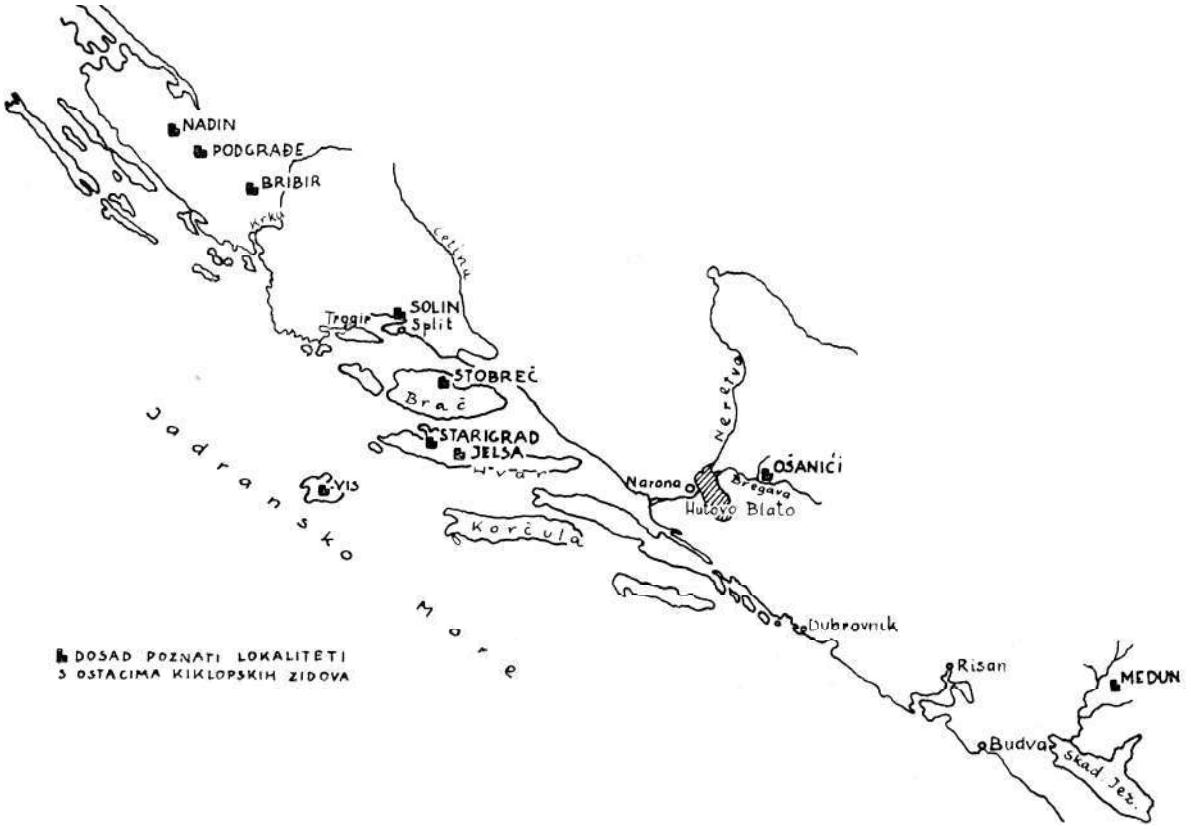
U svim ovim nabrojenim elementima leži upravo nedostatak dokaznog postupka, budući da je on baziran isključivo na tipološkim elementima, koji su u ovom slučaju nedovoljni. Upravo su zidovi Asserije i Varvarije, između svih ostalih sličnih utvrda Dalmacije, po svom izgledu najbliže zidovima Ošanića. Na Gradini poviše Ošanića, nema međutim uopće traga bilo kakvim vezama sa kulturom Rima. Tipologija građevinskih oblika za period posljednjeg milenija prije nove ere, nedovoljno je poznata i obrađivana, pa je sama za sebe — bez uvažavanja drugih popratnih arheoloških fakata — nedovoljna za sigurnu argumentaciju.

Ovdje želim da spomenem i rad arhitekta Č. M. Ivekovića o gradinama na otoku Žirju kod Šibenika.[7]- Iz njegovog opisa ne dobivamo, istina, potpunu sliku ove za nas važne gradine, no ipak se u detaljima zapaža srodnost sa Ošanićima. Već samo ime gradine »Gustijerna«, što znači »cisterna«, pokazuje kako su kasnijim stanovnicima ovih mjesta upale u oči instalacije za hvatanje kišnice (naziv »Banje« za ošanićku gradinu).

[5] Dr. M. Abramić: Zapadna nekropola antikne Salone. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku. LII. 1950. Str. 1 — 18, tab. IV.

[6] Vjesnik, 1950, str. 10.

[7] Arh. G. M. Iveković: Otok Žirje, Starohrvatska prosvjeta 1927, str. 45—59.



Sl. 13. Pregled dosad registriranih lokaliteta s ostacima zidova od »kiklopskih« blokova u (području jadranske obale. — Verbreitungskarte »kyklonischer« Mauer im adriatischen Raum Jugoslaviens.

Kiklopski blokovi, zid s izlomljenom (cik-cak) linijom, stepenice i cisterne za kišnicu, govore o kulturnoj povezanosti osnivača jedne i druge naseobine.

Ako bismo, promatrajući ove naše gradine, i nehotice pomislili na njihovu povezanost s etruščanskim zidovima u srednjoj Italiji, medu kojima možda i postoji izvjesna tipska srodnost, treba da se prisjetimo da ekspanzivnost Etrušćana nikada nije bila toliko moćna da je mogla zahvatiti i obale Dalmacije. Njihov kulturni utjecaj osjećamo, istina, u Rimu, no taj isti Rim je Etrušćane vrlo brzo apsorbirao u svoju političku zajednicu.

Primjedba o neprekinutosti horizontalnih fuga na zidovima Asserije ne odgovara istini. Fotografska reprodukcija na tabli VIII Bulletina (1910) jasno pokazuje da takav prelom postoji, i da on također ima svoju analogiju na Ošanićima.

Podloga od sitnog kamena na kojoj leže zidni blokovi Varvarije[8] i Salone, može imati, kako izgleda, drugu historiju. Koliko se s fotografija može razaznati, sitno kamenje je povezano žbukom. Proizlazi da su »kiklopski« blokovi Varvarije i Salone postavljeni na sadašnje mjesto u doba kada je žbuka bila već poznata i u dnevnoj upotrebi, dakle, najranije negdje poslije III vijeka prije nove ere. S pravom se, međutim, treba da pitamo da li su ti blokovi kamena izrađeni upravo za to da budu postavljeni na te temelje ili su to tek spolija sa neke starije građevine, koja je vremenom izgubila svoju prvobitnu svrhu i namjenu, a doneseni su iz bilo kojih razloga na mjesto gdje smo ih danas zatekli.

Koliko je crkava ranog Srednjeg vijeka, naprimjer, podignuto od antičkih spolija, da navedemo samo jedan od mnogo primjera »krađe« starog obrađenog kamena u dekadansama civilizacije. To, dakako, ne znači da Varvarija i Salona nisu imali starijih kiklopskih zidova, no njihovo prvobitno mjesto ne mora da se poklapa sa današnjim nalazištem tih greda. Jednako kao što je slučaj i kod starokršćanskih bogomolja. Ovim, dakako, nije izrečena jedna tvrdnja nego tek mogućnost, jer zidovi Salone VI vijeka nove ere, nedaleko Andetrijskih vrata, nisu ni u kom slučaju načinjeni od specijalno u to doba izrađenih blokova kamena, nego — naprotiv — od spolija među kojima se vide i fino dotjerani kubusi, očito namijenjeni za druge svrhe.

Mi danas i ne znamo gdje su ti blokovi mogli ranije stajati, no moramo pretpostaviti da je sistem jedne zastarjele utvrde, recimo, na zapadu Salone, morao vremenom gubiti na aktuelnosti, dok nije, možda, postao potpuno suvišan, pa eventualno i prepreka u razvoju gradova u doba njihovog procvata pod rimskom upravom. Funkcija građevina na Metrodorovom vrtu ipak nije potpuno jasna, ni u kom slučaju, barem što se tiče njihovog svrstavanja u red cemeterijalnih objekata. Tako je mogao i kamen stare grčke Salone dospjeti kao podzid na grobljansku ulicu prema Trogiru. O zidovima Varvarije nemamo toliko podataka da bismo mogli izraziti sličnu pretpostavku.

Rasprave o porijeklu i datiranju spomenutih dalmatinskih zidova ne mogu se prihvatiti prije nego se ne uzmu u obzir i svi potrebni elementi koji sačinjavaju jedno takvo nalazište. Uzimanjem iz cjeline na razmatranje samo jednog ili nekoliko takvih gradina ne može se postići onaj rezultat koji ipak daju svi ti zidovi kao cjelina. Grčko porijeklo naziva tih mjesta u Dalmaciji, a keramika i grobni nalazi u Hercegovini, Crnoj Gori i Makedoniji, mogu idealno da se ukomponiraju u jednu cjelinu. To se može s pravom učiniti, jer svi ti lokaliteti imaju u svojim »kiklopskim zidovima« jedan zajednički elemenat, koji ih veže.

Slučaj Ošanića je, izuzev možda Trebeništa, jedinstven u krugu naših gradina sa kiklopskim zidom, budući da je život na tom naselju prestao po svoj prilici još prije dolaska Rimljana u ove krajeve. Ukoliko su stanovnici Ošanića i doživjeli eventualno ulazak rimskih legija u svoj grad, mogla je to biti samo još agonija naselja. Na ošanićkoj gradini nigdje nema gradnja ni pregradnja koje bi govorile — ili barem dale naslućivati — neko prihvatanje rimskih oblika. Nekoliko vila rustika razvija se na proplanku niže gradine i današnjeg sela Ošanića, a pravo rimsko naselje niče na području grada Stoca, oko 4 km niže od Gradine.

Nekropola starih građana ošanićke gradine nije do danas otkrivena. Za njom se zapravo nije još ni tragalo. Zaravanak je dosta prostran, a naselje zahvata samo jedan njegov dio. Ne znamo, prema tome, šta će se još otkriti u perifernim dijelovima, koji do 1955 nisu pregledani. Promatrajući s akropole dolinu Bregave, opaža se u polju između Radimlje i Vidoštaka oko 30 kamenih tumula srednje veličine. U blizini ovih tumula utvrđeni su na nekoliko mjesta tragovi prethistorijskih naselja, tako na Konštici kod Vidoštaka i na koti 191 kod Nekuka, u čijoj se neposrednoj blizini, na Toprkali, nalaze također 3 kamena tumula. Još poneka usamljena gomila kamena vidi se na maloj visoravni zvanoj Dočina, ispod Ošanića. Danas, nažalost, ne raspolažemo nikakvim nalazima iz tih tumula, pa tako nemamo materijalne podloge za njihovo pripisivanje ma kom prethistorijskom (pa možda i antičkom) lokalitetu u okolici. U svakom slučaju njihovo prisustvo mora biti registrirano, jer nije isključena mogućnost njihovog povezivanja sa Gradinom.

Od svih gradina ošanićkog tipa na tlu Jugoslavije, jedino su Medun i Trebenište datirani

[8] Za ilustraciju Varvarije vidi Zbornik Saveznog Instituta za zaštitu spomenika kulture. III, 1953, str. 137.

grobovima. U jedinom pretraženom grobu kod Meduna, a tamo ih ima više, — nađeni su kao prilog mrtvacu jedna staklena bočica i jedan grčki skifos od svjetložute gline, fine izrade i sa premazom crnog firnisa.[9] Istraživači groba. Praschniker i Schober datirali su ovaj nalaz u III vijek prije nove ere.

Danas već prodire uvjerenje da poznati grobovi sa Trebeništa pripadaju gradini iznad manastira svetog Erazma, tojest da su nekadašnji stanovnici Gradine poviše sv. Erazma našli na Trebeništu svoje posljednje počivalište. Fakat da nedaleko trebeniške nekropole postoji nekoliko prethistorijskih gradina, ostao je u javnosti sve donedavno gotovo nepoznat. Manje zabilješke Mesesnela[10] o gradištu iznad sv. Erazma ostale su nezapažene u naučnom svijetu, jer su objavljene u jednoj manjoj, čisto turističkoj publikaciji. Tek nedavno publiciran je nešto opširniji prikaz o ovom lokalitetu, koji pretstavlja korak naprijed u istraživačkim radovima na gradinama sa kiklopskim zidom.[11] W. Unverzagt misli, istina, da gradina iznad Trebeništa (zapravo Sv. Erazma) nije mogla biti stalno naseljena, nego da je služila samo kao povremeno utočište osobama sa Trebeništa. Autor je međutim do svog zaključka došao pogrešnim putem. Ne nalazeći na zaravanku gradine nikakav kulturni sloj, on je došao do zaključka da ga uopće nije ni bilo, no u našem kršu je to gotovo dnevna pojava da se kulturni slojevi sa gradina danas nalaze većinom na padinama, a ponekad i u podnožju brijega. Da je na gradini poviše Sv. Erazma bilo keramike, o tome svjedoče fragmenti skladišnih dolija ili amfora, čiji su donji dijelovi otkriveni in situ na jednom mjestu na gradini. Detalji gradine iznad samog Trebeništa nisu mi nažalost poznati.

Teško je prihvatiti tezu da bi onako veliko utvrđenje, kao što je ono iznad Sv. Erazma, moglo služiti našim prethistorijskim stanovnicima samo kao refugij. Koliko mi je poznato, gradine »s povremenom upotrebom« mogle su biti ili svetišta, kao naprimjer Vrsnik kod Stoca, ili torovi za stoku kao što je Mala Gradina kod Bjelosalića na Glasincu. Budući da opisano gradište poviše Sv. Erazma ne spada — kako izgleda — ni u jednu od obje vrste objekata, pitamo se koliki bi morali i mogli biti razmjeri naselja čiji bi refugij bila gradina te veličine.

Pitanjem grobova na Trebeništu, a to je u ovom času za nas veoma važno pitanje, pozabavio se u posljednje vrijeme prof. Dr. J. Korošec,[12] koji je, rezimirajući sve dosadašnje rezultate istraživanja na tom lokalitetu, dao i svoje mišljenje o cijelom nalazu. Studirajući materijal, dr. Korošec je došao do zaključka da su pokojnici na Trebeništu bili Iliri koji su stajali u jačem kulturnom kontaktu sa Grcima. Tako misli i dr. Garašanin. Dr. Vasić nazire međutim ovdje neke helenizirane Ilire ili Makedonce. Fabricius[13] misli da su oko Trebeništa živjeli Grci koji su se ovamo doselili još u mikensko doba. Fakat da je keramika u grobovima Trebeništa pretežno grčka i grčko-barbarska, tamo od VI vijeka prije nove ere, čini svakako jednu komponentu u određivanju etničke pripadnosti ukopanih osoba, dakle općenito i stanovnika jedne od obližnjih gradina. Ilirskih posuda bilo je ondje relativno malo. Metalna oprema mrtvaca, u kojoj dominira ilirska roba, pruža nešto jači oslonac za njihovo etničko opredjeljivanje u korist Ilira.

Nalazi izvjesnih primjeraka uvezene grčke robe među prilozima nekropola u Jezerinama, Ribiću i na Glasincu, pokazuju kako je među ekonomski jačim, dakle i naprednijim ilirskim skupinama, postojala potražnja fine grčke robe. Dakako da su pri tom u obzir dolazili samo sitniji, za transport pogodniji predmeti, kao što su manje posude (najomiljeniji su skifosi), dijelovi ratne opreme i slično. Analizirajući u suštini zajedničko porijeklo priloga u grobovima Trebeništa i nekih pojedinih, već spomenutih grobova u Bosni, veza Ilira i Grka proizlazi kao logičan zaključak. No dok u Jezerinama i na Glasincu te veze ne prelaze granice obične trgovine, dotle Trebenište — povezano sa Ošanićima i Medunom — potkrepljuje pretpostavku o jednoj dubljoj vezi između ova dva naroda.

Konstatacija o kulturnim vezama je, mislim, tek onaj najblaži zaključak koji se mogao zasnovati na poznavanju trebeniške nepropole, ne uključujući u taj ambijent i gradine u njenoj blizini, kao što je ona poviše Sv. Erazma. Sada, poznavajući gradine kao još jednu, do sada ne uva-

[9] C. Praschniker 8c A. Schober: Archaologische Forschungen in Aibanien und Montenegro. Akad. der Wiss. Schriften der Balkankomimision. Heft VIII, Wien 1919.

[10] Dr. F. Mesesnel: Ohrid. Skoplje 1934, str. 62—66.

[11] W. Unverzagt: Die Burganlage uber dem Kloster Sv. Erazmo am Ochridasee. Germania. 32, (1954) Heft 1/2.

[12] Dr. J. Korošec: Nekoliko pitanja oko grobova u Trebeništu. Gl. Z. m. 1953, str. 91—101.

[13] Glasnik Skopskog naučnog društva, 1931.

žavanu komponentu medunskih i trebeniških grobnih nalaza, možemo očekivati izvjesnu reviziju postojećih zaključaka.

Ranije izricane hipoteze o grčkim zidarima u službi ilirskih knezova na Ošanićima, nemaju gotovo nikakvog osnova, jer bi se per analogiam kiklopski zidovi trebali ponoviti i na Jezerinama ili Glasincu. S druge strane, veličina izgrađene površine, količina materijala i stupanj civilizacije starih građana Ošanića, isključuju Ilire ne samo kao osnivače naselja, nego i kao naručitelje tih građevina. Ošaniće je gradila i njime upravljala komuna, povezana nacionalnim i kultnim sponama, materijaliziranim na objektima akropole. Tragovi monarhije, koju bi u ovim prilizama ilustrirali ostaci nekog reprezentativnog profanog zdanja, zasad se nisu mogli konstatirati.

Trebenište, Medun i Ošanići leže u pograničnim predjelima između Ilira i Grka, odnosno grčkih kolonija, i upravo zato moramo ovdje računati s izvjesnim grupnim infiltracijama jednih među druge, kao što je — recimo — prodiranje Delmata prema Jadranskom Moru. U širokom krugu oko Ošanića vidimo svuda tragove Ilira u punim oblicima njihovog kulturnog stvaranja, ali bez ikakvih tragova neke veze s Ošanićima. Ako bismo i prihvatili pretpostavku da su Grci, recimo, i gradili onaj relativno mali potez kiklopskog zida, šta onda znače one pravokutne zgrade, tolos, zgrada pokrivena grčkim tegulama i cisterne? U cijelom širokom hercegovačkom kraju samo isključivo na Ošanićima susrećemo ljude u posebnim prilikama, koje s pravom, i bez mnogo predomišljanja možemo da izdvojimo iz ostalog ilirskog stada.

Ako i prihvatimo hipotezu dr. Patscha da su stari ošanićki stanovnici kovali novac s natpisom »Daorson«, za koje čujemo da su bili Iliri, onda opet moramo pomišljati na izvjesno miješanje — rekli bismo »krvno obnavljanje« starih grčkih kolonista sa svježim ilirskim elementom, koji je, prirodno, nadirao u grad, ali se i sam njegovim običajima rastakao, te tako nije bio u stanju da kulturne tekovine ošanićkog emporija prenosi dalje u unutrašnjost Ilirika. Da su Iliri mogli vremenom potpuno preoteti vodstvo u tim gradovima, govori fakat da 167 godine prije nove ere na Medunu vidimo kao isključivog gospodara ilirskog kralja Gentija, dok u isto doba među Daorsima vlada njegov brat Karavancije[14]. Treba također da se prisjetimo da je 20 godina kasnije (146 god) cijela Grčka već postala plijenom rimskih legija. Onda će nam biti jasno da se proces umiranja grčkog elementa na periferiji bliže Rimu odvijao još i mnogo prije, na našem tlu u korist Ilira, čija je otporna snaga prema Rimu bila svakako jača od tada već rastočenih Grka.

Još bi se jedno pitanje moglo postaviti u vezi s Gradinom na Ošanićima, a to je ubikacija podataka iz 24. poglavlja poznatog Pseudo Skilakovog Peripla.[15] O tome je već češće puta bilo riječi u literaturi[16], a u novije vrijeme nas je u ovom pitanju naročito zadužio dr. Mate Suić.[17] Podaci 24. poglavlja Peripla tumačili su se dosad na razne načine, no uglavnom su se oni trebali odnositi na područje oko Neretve, od Narone pa naviše. Analizom nekih jezičnih osebina toga poglavlja, dr. Suić je došao na sasvim originalnu pretpostavku da se ono odnosi na kraj oko Bojane i Drima. Otkrivanjem ošanićkih ruševina, mislim da se, međutim, i opet moramo povratiti tom problemu i ponovno ga razmatrati. U Periplu se izričito spominje emporij Narona, zatim jedno jezero poviše njega, pa rijeka Arion, koja uvire u to jezero, a kojom se za pola dana plovidbe može stići do drugog emporij a, položenog na stjenama i liticama podalje od rijeke. U tom bi se emporiju trebalo nalaziti svetište Kadma i Harmonije. Mjera koju iznosi Periplus za jezero poviše Narone čini nam se za ove prilike malo prevelika.

Područje Neretve od Gabele i Čapljine, pa do Klepaca, Svitave i Dračeva, zajedno sa današnjim Hutovim Blatom i Deranskim Jezerom, činilo je još u najnovije geološko doba jedno jezero koje je otjecalo usjekom između Gabele i Dračeva. Rijeka Neretva, izlazeći kod Čapljine iz usjeka kojim protječe od utoka Bune, razljevala se ovdje u široki prostor, te ga polako zatrpavala ogromnim nanosima materijala iz svog gornjeg toka. Na dijelovima bliže riječnoj struji došlo je tako do veće sedimentacije i bržeg nasipanja grubim materijalom (tamo gdje je danas selo Višići), dok se u ostalim dijelovima jezera taj proces odvijao mnogo sporije, zapravo je i sada još u toku. Tako danas imamo između Čapljine i Gabele već pot-

[14] Grga Novak: Issa i iseisika država. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LIV-1952, str. 34—37.

[15] G. Mullerus: Geographi Graeci minores, Paris 1855, str. 15—96 (prema Suiću).

[16] V. Radimsky: Der Narenta-See des Skylax. WMBH IV 1896, str. 129—134 i Gl. Z. m. 1894, str. 533.
Dr. K. Patsch: Pseudo Skilaxovo jezero ... Gl. Z. M. 1906, str. 367.

[17] Mate Suić: Gdje se nalazilo jezero iz 24 pogl. Pseudo Skilakova Peripla? GL Z. m. 1953, str. 111 — 129.

puno čvrsti aluvij, dok su se u području Hutova Blata i Deranskog Jezera zadržale veće i manje površine stajaće vode.

Ako dolinom Bregave, pođemo prema Stocu i Ošanićima, onda ćemo nakon 20 kilometara puta stići do Vidovog Polja, na čijem se istočnom rubu — do 4 kilometra daleko od rijeke — uzdižu stijene sa ošanićkom gradinom. U Periplu čitamo, međutim, ovu rečenicu: »Od rijeke Ariona (misli se od njenog ušća u jezero) plovi se pola dana, i tu su litice Kadma i Harmonije, i svetište podalje od rijeke Ariona« . . .

Mislim da se smisao ove rečenice može idealno uklopiti u geografske prilike oko Neretve i ošanićkog emporij a, daleko bolje nego kombinacija sa Lychnidom, ili možda Meteonom. Neretvansko Jezero nije, istina, moglo biti mnogo duže od 78 grčkih stadija (oko 15 km), dok Ostrovo, plodni i u Starom vijeku naseljeni poluotok u tom jezeru, nema više od 30 stadija dužine. Naznaka mjere od jednog dana vožnje po jezeru, i otoku od 120 stadija, ne mogu se uklopiti u faktične relacije između Narone i utoka Bregave, no isto tako je naznaka mjere od pola dana vožnje rijekom do gornjeg emporij a premalena za razmjere od Skadra do Ohrida.

Spomen o kultu Kadma i Harmonije na liticama emporija poviše Ariona dobiva u ambijentu ošanićke akropole svoj posebni značaj. Centar Kadmovog kulta bio je — kako izgleda — u Lychnidu (Ohridu), no kao svetišta spominju se kod antičkih pisaca, između ostalih i Budva, pa još neko naselje Kylikes, za koje ne znamo gdje je postojalo (Gl. Z. m. 1953, str. 118). S punim pravom možemo, dakle, očekivati mogućnost lociranja jednog takvog kultnog mjesta i na našim Ošanićima.

Povijest Kadma i Harmonije zavijena je velom mitoloških fantazija. U osnovi treba u tom kultu nazirati penetraciju Grka u iliriska područja. Njegov kult ne probija daleko od grčkog pograničnog pojasa, a to znači da se on zadržao u zonama koje u etničkom pogledu nisu mogle biti potpuno čiste. Iz toga vidimo, nadalje, da grčke kolonizatorske akcije IV i III vijeka prije nove ere ne znače prvi kontakt Grka sa ilirskim teritorijem, nego će taj biti mnogo starijeg datuma. O tome, eto, govori Kadmov kult.

Ošanićka Gradina osnovana je nesumnjivo kao grčki emporij na istaknutom položaju prema Ilirima, s osnovnom funkcijom trgovačkog posrednika između proizvođača u unutrašnjosti zemlje i mediteranske trgovačke mreže. Njegovi osnivači se vremenom gube u moru svježeg ilirskog naroda iz okoline. Čvrsti, agresivni i otporni, Iliri se u sutonu svoje vlastite samostalnosti organiziraju u savez plemena, iznoseći svoju vlast sve do na same obale Jadranskog Mora. I dok se Salona, Epetium i drugi gradovi bliže jadranskoj obali teško i uz pomoć Rima odupiru ovoj etničkoj infiltraciji i političkoj agresiji, dotle se, kako izgleda, građani Ošanića stapaju sa pridošlim gospodarima u neki ilirogrčki amalgam. Na pozornicu historije ovi građani nastupaju u II vijeku pr. n. e. kao Daorzi, koje, istina, pribrajamo Ilirima, no čija kultura pokazuje mnogo dodirnih točaka s grčkom. U doba kada Rimski Imperij pruža šaku prema Iliriku, susrećemo Daorze već kao neotpornu, kompromisima sklonu zajednicu. Slabost prema okupatoru ne može se opravdati geografskim položajem, ili blizinom nekog centra ekspanzije. Koliko su Ošanići daleko do Narone, toliko su nesumnjivo bile daleko istaknute gradine Delmata od Salone.

Ako bismo nalaze na Ošanićima razmotrili zajedno sa dokumentarnim materijalom drugih sličnih nalazišta u Jugoslaviji, mislim da bismo postojanje ovog naselja mogli staviti u raspon između VI i II vijeka nove ere. O njegovim počecima teško bi se u sadašnjem stadiju istraživačkih radova moglo što sa sigurnošću izgovoriti. Zid »s izlomljenom linijom« spada svakako među najstarije arhitektonske objekte ošanićke gradine. Za njegovo datiranje nemamo, međutim, sigurnog oslonca, jednako kao i za krovne plinte i solene zgrade B.

Sadržaj kamenih tumula oko gradine danas nam je još nepoznat. Ovakva vrsta sahranjivanja poznata je kod Grka u jednom mnogo starijem periodu nego je naše privremeno datiranje ošanićke gradine, no kod Ilira je taj običaj ostao sačuvan sve do prvih vijekova nove ere.

Isto tako ne znamo ništa o završetku života na tom mjestu. Do napuštanja gradine moralo je doći najkasnije tokom II stoljeća prije nove ere, budući da u to doba dolazi već do živog kontakta ovih krajeva sa Rimom i rimskom kulturom. Rezultati dosadašnjeg istraživanja nisu nam objasnili da li je prekid života na starim Ošanićima nastupio u jednom potezu, ratnim razaranjem, ili je grad rništen polagano, konkurencijom novog naselja u prostoru današnjeg Stoca.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE BURG VON OSANICI BEI STOLAC

Unter allen vorrömischen Siedlungen Bosniens und Herzegowinas, nimmt die Burg von Osanici eine besondere Stelle ein.

Auf einem Plateau im herzegowinischen Karst, ungefahr 200 Meter über dem Tal des Bregavaflusses, stehen die heute noch auffallenden Reste eines griechischen Emporiums, dessen Mauerzüge noch immer gut erhalten sind.

Im Jahre 1953 wurde eine topographische Aufnahme und eine vorlaufige Untersuchung der Akropolis, der Agora sowie der Hauser, die sich unmitellbar an dieselbe anlehnen, durchgeführt.

Die bemerkenswertesten Denkmaler der Akropolis sind ein durch einen Rundbau gekrönter Tumulus, ein höhlenartiger Raum, ein mit typisch griechischen Dachplatten gedecktes Gebaude, eine Zisterne, und — das eindruckvollste Monument der Burg überhaupt — die Mauer aus grossen Steinquadern (Kyklopenmauer).

Vorlaufig sind keinerlei archaologische Ausgrabungen vorgenommen worden.

Die sogenannte »Mauer in durchbrochener Linie« (Zickzackmauer), durfte alteren Datums sein und die Bestimmung gehabt haben, welche spater von der Kyklopenmauer übernommen worden ist. Da sie wahrend des Bestehens der Kyklopenmauer mit Erde verschüttet wurde, blieb sie bis auf den heutigen Tag in ihren Grundzügen gut erhalten. Die grosse Agora ist von viereckiger Form, und von allen Seiten durch Gebaude eingeschlossen, deren Bestimmung bis auf die Zisterne noch nicht klargestellt werden konnte.

Der Typus der Hauser, die sich von der Agora an mehrere hundert Meter weit gegen Südosten erstrecken konnte noch nicht mit Sicherheit bestimmt worden. Desgleichen sind auch die zum Teil grossen Gebaude an den Hangen unter der Akropolis noch nicht untersucht worden.

Einige steinerne Tumuli befinden sich in der Nahe des Ostrandes der Burg, eine igrössere Anzahl derselben im Tal unter der Burg. Von ihnen wurde bisher kein einziger untersucht, so dass wir über den Inhalt der wahrscheinlich zur Burg gehörenden Graber noch nichts wissen. Inschriften fehlen bislang-.

Die Burg von Osanici zeigt eine augenfahlige Verwandschaft mit den griechischen Gründungen im adriatischen Raum, vie z. B. den Burgresten vom Nedinum, Asseria, Varvaria, Salonae, Pharos, Issa, Meteon (in Montenegro), und der Burg über dem Kloster des Hl. Erasmus am Ochridasee in Mazedonien. In der Nahe der Bunganlagen befinden sich zahlreiche Bruchstücke verschiedener griechischer Gefasse, darunter aber auch einige illyrischer Herikunft.

Als die Dynamik der griechischen Kolonisation im II vorchristlichen Jahrhundert langsam nachliess, dürfen Iliyrer als Nachfolger von Osanici aufgetreten sein. Die Geschichte efwahnt zu dieser Zei einen illyrischen Stamm, den der Daorsen, deren Kultur viele Behrührungspunkte mit der griechischen aufweist. Ihr Zentrum wurde mit gewisser Wahrscheinlichkeit hier gesucht. Die bisherigen Funde und der Vergleich mit anderen, verwandten Lokalitaten, gestatten eine Existenz der Burg vom VI. bis zum II. vorchristlichen Tahrhundert anzunehmen. Damit bricht ihre Belegung völlig ab. Weder römische noch irgendwelche spateren Epochen haben namlich auf der Burg Spuren einer Benützung hinterlassen.

ING. ARH. JURAJ NEIDHARDT i ING. ARH. DŽEMAL ČELIĆ

RJEŠENJE MARINDVORA I NARODNE SKUPŠTINE

Projektant: ing. arh. JURAJ NEIDHARDT. Saradnik: ing. arh. DŽEMAL ČELIĆ. Projekat razradili: ENVER JAHIĆ, aps. arh., BORO MILEUSNIĆ, aps. arh., ZLATKO UGLJEN, stud. arh. Sarađivao na figuralnoj kompoziciji akad. slikar RADENKO MIŠEVIĆ. Maketa: IVICA KOMŠIĆ. Fotografije: GOJKO SIKIMIĆ

Arhitektonska baština u Bosni i Hercegovini bogatstvom svojih oblika, svojim prostornim postavkama i etičkom zakonitošću u emotivnom smislu je i danas polazna tačka stvaranja niza savremenih arhitekata naše republike. Uspostavljajući kroz takvo stvaranje kontinuitet nasljeđa u savremenoj arhitekturi, zaštita arhitektonskih spomenika dobrim dijelom tendira od muzejsko-konzervatorskog ka konzervatorsko-kreativnom posmatranju. O ovoj problematici bilo je djelomično govora u našem zborniku br. II za 1954 g. u članku »Spomenici kulture i urbanizam« od arh. Dž. Čelića. Na natječaju za idejno rješenje Marindvora i Narodne skupštine plasirao se na prvo mjesto rad arhitekata Neidhardta i Čelića, u svojim postavkama baziran na arhitektonskom nasljeđu, te smo u toliko ovaj prikaz smatrali interesantnim i za naš zbornik. *(Redakcija).*

ANALOGIJA STARO-NOVO

Sarajevo sa svojih 130.000 stanovnika raste postepeno u četvrtmilionski grad. U starom dijelu grada ostalo je otvoreno pitanje čaršije koja je puna kaverna i sva u ruševnom stanju. Ostali dijelovi postojećeg grada izgrađuju se pretežno na način plombiranja, t. j. ubacivanjem novogradnji među postojeće građevine. Ostaje otvoreno pitanje formiranja još nekih trgova kao što su Društveni trg oko pozorišta, Trg Oslobođenja, Trgovačka Četvrt grada u Titovoj ulici sa robnom kućom, kao i asanacija i izgradnja novih naselja na padinama starog Sarajeva. Paralelno s ovom problematikom izgradnje starog Sarajeva postavlja se i pitanje izgradnje novog Sarajeva, a naročito kompleksa Marindvora koji se nalazi u tom longitudinalnom gradu između starog i novog Sarajeva gotovo u sredini. Postavljajući cijelu problematiku izgradnje Sarajeva na principu historiskog kontinuiteta, pitanje izgradnje Marindvora pada, za razliku od dijelova starog esnafskog grada, pa onda kapitalističkog itd., u socijalistički period. Nepisane zakone zamijeniće pisani zakoni. Nesvjesno-svjesno, zatvorene blokove — otvoreni, individualne bašće — kolektivni engleski parkovi itd. Izgrađujemo nove dijelove grada pa se pitamo po kojim principima da ih izgrađujemo. Koje stare principe da slijedimo, koje da transformiramo a koji se novi ređaju. Poznato je da je grad Sarajevo izgrađen prema etičkim principima koji su vječni. Mjerilo čovjeka — pravo na vidik, kult komšiluka itd. Stvaramo novu disciplinu koja treba da obuhvati pozitivne vrijednosti nasljeđa naše domaće arhitekture i urbanizma izgrađene najsavremenijim konstruktivnim dostignućima. Tu se radi o sintezi emotivnih faktora istoka, i konstruktivnih sa zapada.

POSTOJEĆE STANJE

Kompleks Marindvora pretstavlja veoma heterogen urbanistički ambijent. Tu je Zemaljski muzej, nastao u doba austrougarske okupacije, a na kulturnim tekovinama renesanse, zatim iz vremena stare Jugoslavije srednja tehnička škola, crkva sv. Josipa i niz stambenih objekata s istočne strane kompleksa, te konačno nova željeznička stanica iz posljeratne epohe.

Napomena: Rješenje prometnog čvora nije predmet ovog zbornika i zato je izostavljeno.

ZONSKA PODJELA

Marindvor, kao protuteža kulturnom žarištu Republike u staroj sarajevskoj čaršiji, postaje upravno-političko, društveno i kulturno središte



Grafičko-analitički prikaz elemenata urbanističkog rješenja.

Situacija Sarajeva s oznakom mjesta gdje se mogu uspostaviti prodori da bi se analogno starom esnafskom Sarajevu ponovno uspostavila organska veza bočnih padina sa dolinom barem na onim mjestima gdje je to moguće. Austrijska civilizacija sa koridor ulicama i zatvorenim blokovima stvorila je urbanističke kanale koji djeluju ne samo psihološki ubitačno, nego ne omogućuju ni potrebno osunčanje, strujanje zraka, preglednost i t. d. Ovim prodorima povezali bi izravno parkovne površine grada sa Šumovitim brdskim masivima.

grada, te manifestacioni centar svih društvenih zbivanja. Oko ove jezgre izgradiće se stambeni mikrorejoni i to na padinama Crnog Vrha sitni komšiluci s jedno i dvospratnim porodičnim kućama, a u dolini u Kovačićima i u budućnosti na mjestu sadašnjeg vojnog logora veliki komšiluci sa sedmospratnim kućama.

Trgovački centar formirao se uz Titovu ulicu i njegov razvoj, dirigovan specifičnošću ove djelatnosti predviđa se od Titove ulice prema Marindvoru i stanici, dok se nastavak administrativnog centra predviđa uz Miljacku od Cirkus-trga do Marindvora.

Rijedak je slučaj u gradovima da su ostali tako veliki neizgrađeni kompleksi kao što je ovaj. Prema tome zadatak rješenja ovog čvora postavlja se kompleksno, t. j. kao ideološko-društveno-političko pitanje, kao urbanističko-arhitektonski i ekonomski problem, orijentaciono-psihološko pitanje itd. Pojedini poznati koncepti, kao na pr. Zrinjevac u Zagrebu, stvorili su za ondašnje prilike — u konkretnom primjeru u relativno malom gradu — urbanističke tvorevine neprolazne vrijednosti. Tajna ljepote Zagreba, u užem smislu Zrinjevca, ne leži u obodnim zgradama na Zrinjevcu, nego u tom širokopoteznom zelenom prostoru.

SPOMENIK NOB.

Kao što je Matisse moderno slikarstvo okarakterisao jednom jedinom riječju — svjetlost, tako i stremljenja savremenog urbanizma možemo obuhvatiti pojmom »prostor«. Iz željezničke stanice čovječje oko poput svjetlosnih snopova reflektora baca poglede na sve strane. Zaustaviti te poglede u aksi bulevara na Marindvoru bilo bi pogrešno obzirom na težnju za prostranstvom i daljinskim vidicima, jer je distanca prekratka i jer bi vizure iz grada na atraktivnu poentu na tom mjestu bile premalo značajne i slabe, a one su isto toliko važne koliko i sa stanice. Mi predlažemo da se spomenik NOB-e sa muzejom Narodne revolucije smjesti u vizuelnom produženju bulevara na lijevoj obali Mi-

ljacke iz više razloga, a naročito zato da bi bulevar bio usmjeren na neku značajnu tačku.

Na Crnom Vrhu spomenik od stanice ne bi bio uočljiv usljed postojeće stambene kolonije i one koja je na tom mjestu u projektu.

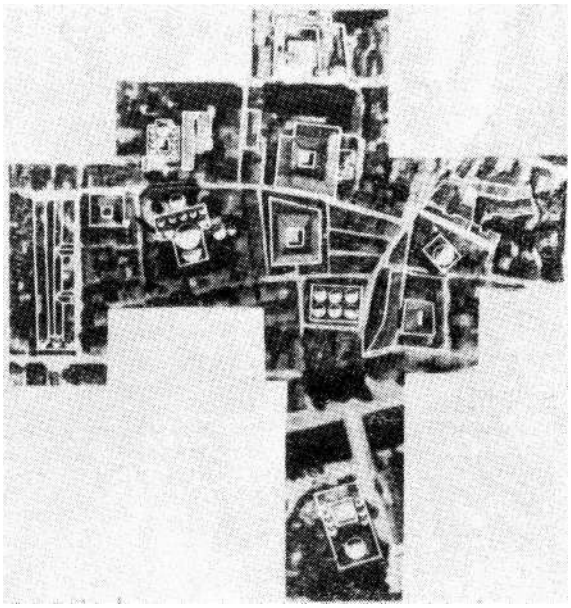
U težnji da se u Sarajevu u toj zbijenoj aglomeraciji kuća-kasarna stvore prodori i da se povežu okolni brdski tereni sa dolinskim prostorom grada, predlaže se jedan prodor u čaršijskom prostoru od Svrzine kuće — čaršija prema Bistriku, drugi kod Pozorišnog trga, treći od Cirkus-trga prema Trebeviću i Koševu, a četvrti na Marindvoru: Crni Vrh-Trebević. U tom smislu potrebno je dalje prodore uspostaviti i u novom Sarajevu sve do Ilidže. U toj osnovnoj težnji povezivanja i uspostavljanja velikih i dalekosežnih vizura prema spomeniku, jer je ovo jedina mogućnost idejnog povezivanja kompleksa Marindvora sa lijevom obalom rijeke, locirani su objekti tako da se ostave što širi vidici sa svih mogućih strana.

Nadalje, spomenik postavljen na padini Trebevića sa razigranošću vegetacije i modulacije spomenika, bio bi uočljiv ne samo sa Marindvora i stanice, nego iz postojećeg starog dijela grada, sa prekrasnim vizurama od Cirkus-trga, te bi na taj način ovim objektom kao sponom idejno povezali dva kompleksa grada, što postava na Crnom Vrhu ne omogućuje. A da i ne govorimo da zemljište predloženo za spomenik — ta naša Avala — pretstavlja mjesto sa kojeg je najljepši pogled na grad kao cjelinu.

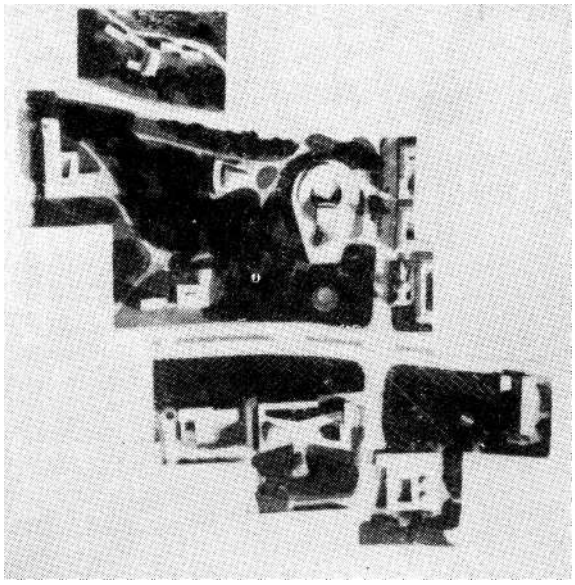
Savremeni urbanizam postavlja u centar pažnje čovjeka kao jedinku koju moramo zadovoljiti u smislu njegovih materijalnih i kulturnih potreba. Zamislimo kako će čovjek sa budućeg manifestacionog trga ispred parlamenta i ostalih javnih zgrada biti idejno povezan sa spomenikom i ritmom zbivanja prigodom većih manifestacija: nakon govora sa govornice Narodne skupštine manifestanti kreću prema spomeniku, polažu vijenac itd. A noću — cijeli spomenik obasjan reflektorom kao vječna misao koja simbolizira patnje, borbu i pobjedu jednog malog naroda. Osnovna težnja je bila ispreplitanje ideoloških i urbanističkih problema u jednu cjelinu.

ARHITEKTONSKO-URBANISTIČKO OBLIKOVANJE

U arhitektonsko-urbanističkom oblikovanju, a u duhu naših arhitektonskih tradicija, želilo se izbjeći lažnu patetičnost koja unosi nesluh u ovaj



Iz urbanističkog tkiva stare čaršije izbijaju kupolasti i atrijalni arhitektonski elementi prema načelu nepisanih zakonitosti piramidalnog nizanja.



U parkovnoj vrpci gdje se objekti izmiču u međusobnom prostornom odnosu u cik-caku izbijaju iz urbanističkog tkiva paraboloidna tijela izgrađena prema optičkim i akustičnim principima. Horizontalizam doksatnih i ljuskastih tjelesa prekinut je vertikalnim cezurama - neboderima

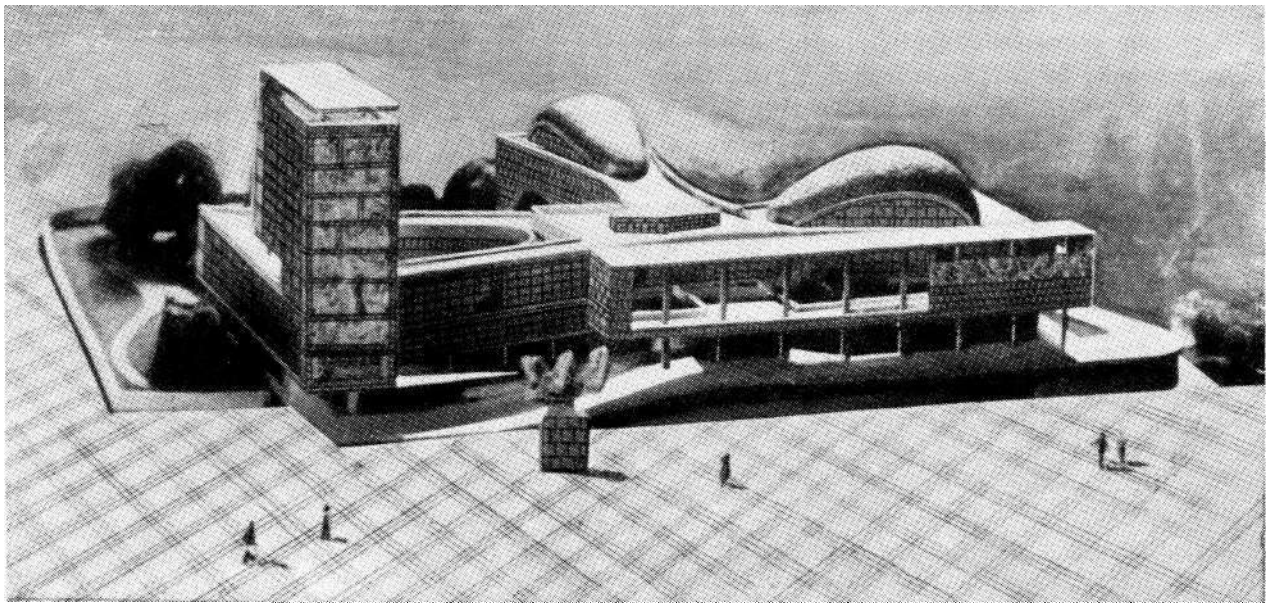
ambijent, kao što je bio slučaj s austrijskom kolonijalnom epohom. Obzirom na činjenicu da je Sarajevo u kapitalističkoj eri potpuno izgubilo svoj kontinuitet u historijskom oblikovanju, nastojalo se stanovište autohtone vrijednosti ponovno uspostaviti u savremenom smislu u vidu novih zakonistosti — čilim grad (grad zelenila), mjerilo čovjeka, pravo na vidik, kockasta i kupolasta arhitektura itd. Kroz ta nastojanja dolazimo do zaključka da bi bilo pogrešno postaviti ispred Crnog Vrha visoke objekte nego naprotiv uspostaviti prostorni kontinuitet sa budućim stambenim naseljem načičkanim nizom doksata na Crnom Vrhu na bazi kristalizacije, koji se međusobno nadvisuju kao čovjek čovjeka sa željom da bace pogled u dolinu i obratno, a kao što je to bilo nekoć između mahale na padini i čaršije u dolini. To znači piramidalno grupiranje objekata — stambena kolonija, škola, kino-koncertna dvorana i opera sa svojim paraboloidnim oblicima koji su proizašli iz akustičnih i optičkih faktora treba da zamjene kupole... Visinski objekti pokraj kičme grada nisu postavljeni po nekom ušorenom principu nego slobodno i izmjenično, čas na jednoj, čas na drugoj strani u želji da budu, kao nekada minaret — visinski akcent mahale, akcenti i orijentacioni objekti novih rajona Sarajeva. Isto tako i toranj (sahat-kula) Narodne skupštine treba da bude visinski akcent parlamenta na manifestacionom trgu,

NARODNA SKUPŠTINA

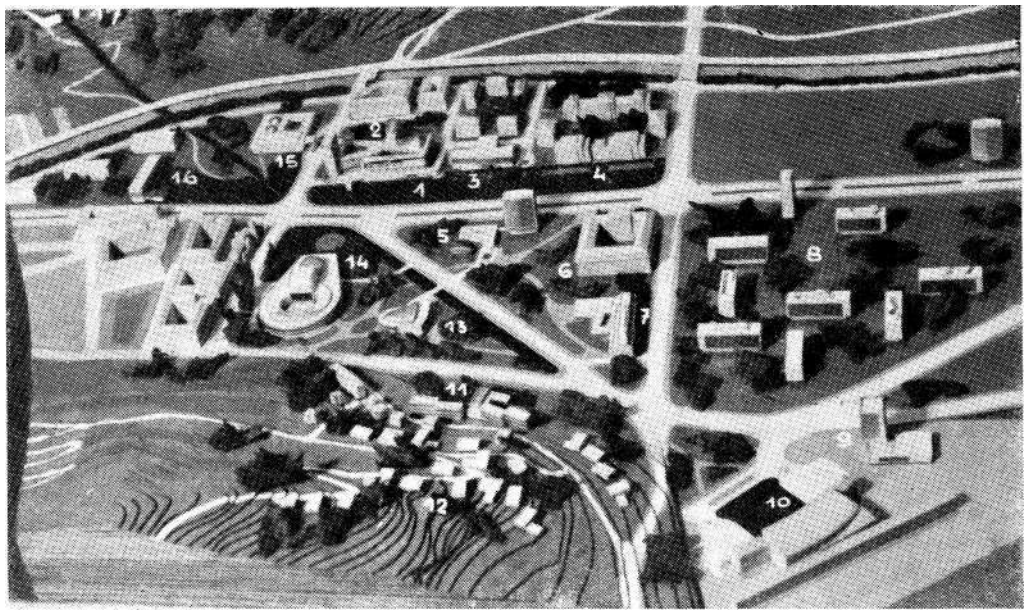
Narodnu skupštinu kao centralni i prioritetni objekat trebalo je postaviti na zemljištu koje ne zahtijeva većih rušenja već u ovoj fazi. S obzirom da će tvornica duhana iz ekonomskih razloga još niz godina ostati u uporabi, ovaj teren je izbjegavan naprosto iz želje da tvornica odumre, a ne da se njeno uklanjanje forsira; taj je teren uključen u parkovnu vrpcu Trebević-stanica, koja bi postavljanjem bilo kakvog većeg objekta na ovom mjestu bila prekinuta. Bez sumnje da je baš Narodna skupština, ta, koja treba da bude u pravom smislu riječi spomenik naše epohe. U tom smislu nastojalo se omogućiti što bolju vidljivost objekta kako sa stanice, tako i iz starog i novog dijela grada, i na datom području odabrano mjesto je najbolje zadovoljavalo tom uslovu.

Narodna skupština pokraj funkcionalno svrsi-slobodnih elemenata sadrži i simbolične arhitektonske elemente proizašle iz tradicije: govornicu u vidu podužeg doksata, moderni atrij, kupolaste elemente kao simbol okupljanja, te simbol svijesti i upora u vidu stećka na komu je na način kamene čipke isklesana čitava historija naših naroda, od mračne prošlosti i robovanja, preko borbe do obnove i izgradnje, te simbolizacije naše državotvorne ideje.

Objekt Narodne skupštine formiran je paralelno sa kičmom grada ali sa prostranim manifestacio-



Narodna skupština — model.



LEGENDA: *Ceste:* 1. Vojvode Putnika ulica (kičma grada), 2. Kranjčevićeva ulica, 3. Borisa Kidriča bulevar (u sredini) — predlaže se korištenje samo pola širine sadašnjeg bulevara, a druga polovina za pješake, 4. novoprojektirana diagonalna spojnica Novo Sarajevo - stanica, 5. novoprojektirana međugradska transverzala (Sušica potok — Vraca, 6. novoprojektirana gradska transverzala, 7. Miljacka 8. novoprojektirano stambeno naselje Crni Vrh sa sitnim komšilucima (jedno i dvospratni porodični domovi), 9. novoprojektirano stambeno naselje na mjestu sadašnjeg logora sa velikim komšilucima (7-katne zgrade) *Postojeće zgrade koje ostaju:* 10 crkva sv. Josipa, 11. Zemaljski muzej, 12. stambene zgrade JNA, 13. nova putnička stanica, 14. tehnička srednja škola sa dogradnjom. *Postojeći trg:* 15. ispred putničke stanice. *Novoprojektir ani trgovi:* 16. manifestacioni trg sa spomenikom za cca 150.000 građana ispred parlamenta, 17. trg sa obeliskom ispred zgrade GNO (ili tome slično), 18. pozorišni trg. *Parkiranje automobila:* 19. iza pozorišta, 20. iza parlamenta. N*ovoprojektirane zgrade:* 21. Parlamenat sa visinskim akcentom (iz granita), 22. biblioteka, 23. galerija, 24. opera, 25. koncertna dvorana ili kino, 26. zgrada industrijskih preduzeća sa neboderom iz aluminija, 27. hotel s terasama, 28. osmoljetka, 29. pošta.

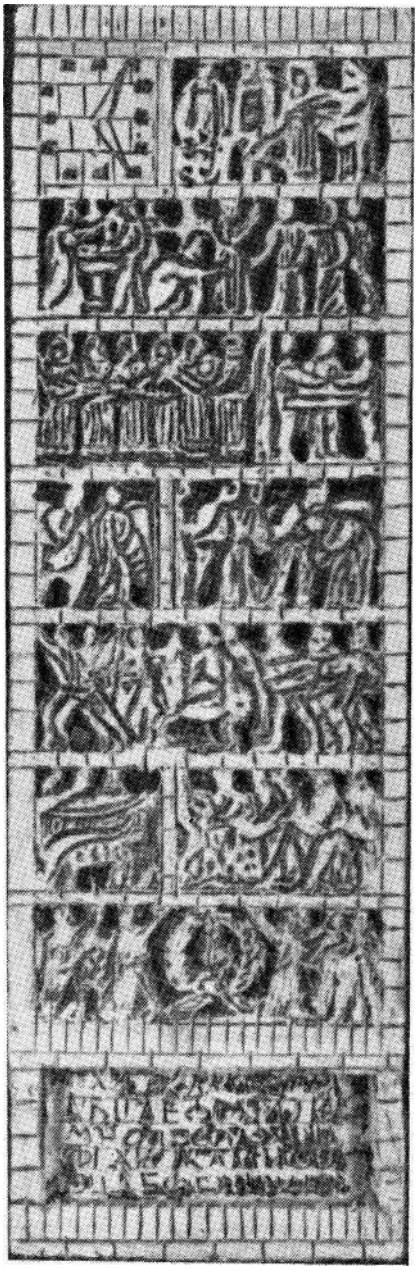
nim trgom za cca 100—150.000 ljudi kao otstupom. U odnosu na postojeće novoprojektirane objekte, parlament svojom glavnom masom hvata visinu muzeja, nadvisujući ga samo plastičnim elementima kupola, dok se visoki objekti istočno od crkve sv. Josipa podređuju frontalnoj prezentaciji šire strane kule Narodne skupštine.

OSTALI OBJEKTI

Bilo je potrebno između Narodne skupštine i muzeja stvoriti tampon-objekt koji bi postao spona između muzeja i parlamenta i da po veličini ne konkuriše ovim objektima. Stoga je biblioteka rješavana u mirnim formama. Možda bi po svojoj lokaciji ovo mjesto bolje odgovaralo galeriji, ali moderna galerija traži ne longitudinalno i visoko, nego centrično i nisko tijelo. Sama galerija smještena je na mjestu tvornice duhana i to tako da se uz manje žrtve nekih baraka prema potrebi može i ona početi graditi prije rušenja tvornice.

Najveći slobodni teren (od crkve do Kranjčevićeve ulice) koji omogućuje izgradnju klasičnog ili modernog teatra i ostavlja oko sebe još znatan slobodan prostor, namijenjen je operi sa cirkularnom binom koja bi omogućila najsavremeniji način postave scene na principu vrpce i s otvorenim gledalištem za ljetne pretstave uz korištenje iste bine. Ovim objektom i visinskom vegetacijom dobrim dijelom bi se smirila heterogenost fasada u njegovoj pozadini. Daljnjom analizom moguće je izvesti stanovitu rokadu pojedinih objekata. Kod ove vrste slobodnog urbanističkog koncepta ne mijenja se ništa jer svi objekti nastupaju u zelenoj traki kao slobodno stojeći kristali.

Položaj hotela predodređen je položajem stanice, vidljivošću iz stanice, orijentacijom pretežno prema istoku, te nastojanjem da se sačuva prodor Crnog Vrha prema dolini, iako bi podnožje Crnog Vrha, s obzirom na orijentaciju prema jugu, za hotel bilo pogodno. Terasasti hotel sa neonskim reklamama zamišljen je kao najraskošniji i najmoderniji hotel u gradu.



Toranj Narodne skupštine.

Kino je locirano između hotela i stambenog područja odakle će dobiti najveći dio publike. Uz binu, a sa strane opere, predviđaju se dvije prostorije za koncertne probe, pretpostavljajući da se objekt izgradi tako da može poslužiti i kao koncertna dvorana koja je također potrebna Sarajevu. Ovaj objekt može se kolonadom spojiti s operom.

Školu se željelo postaviti što bliže naselju na padini Crnog Vrha te osigurati da djeca, idući u školu, u najvećem broju ne prelaze glavnu saobraćajnicu na današnjoj Kranjčevićevoj ulici.

U istočnom dijelu područja tvornice duhana predlaže se u budućnosti zgrada Narodnog odbora grada Sarajeva koja bi sa bočnom stranom parlamenta i galerijom zatvarala ovdje manji trg za manifestacije lokalnog značaja, a iza ove do Miljacke i Cirkus-trga predviđaju se druge administrativne i javne građevine.

Neboder industriskih pretstavništava pokraj muzeja i srednje tehničke škole treba da naglasi i dopuni ovaj ambijent izgrađen na tekovinama renesansne kulture, te se u tom smislu predviđa i adaptacija istočne, sjeverne i zapadne fasade škole. U vidu kuće-pilota ovaj objekt treba da čovjeku uokviri pogled od stanice na muzej, umjesto da djeluje kao paravan iza koga se nešto sakriva. Ovi neboderi bile bi vertikalne cezure u tom horizontalizmu doksatnih i ljuskastih elemenata.

U želji da se manifestiraju dva osnovna materijala Bosne i Hercegovine koji već igraju i u budućnosti će još više igrati veliku ulogu, parlament se predviđa iz granita, a neboder industriskih pretstavništava iz aluminija. Na taj način bismo u život ubacili likovne fenomene dvaju najznačajnijih materijala: granit — simbol čvrstoće i aluminij — simbol lakoće i dostignuća industrijalizacije, uz analogiju nekadašnje dualističke postavke materijala: kamen — drvo.

Postojeći tereni dozvoljavaju da se smjesti još čitav niz manjih objekata, paviljona i aneksa, koji bi omogućili bez prenatrpavanja obogaćenje cijelog ambijenta, kao na pr. glazbeni paviljon, izložbeni paviljon i sl. Osnovna želja je bila, u duhu tradicije, da se izbjegne lažna patetičnost, što unosi nesluh u ovaj ambijent, te da novo vrijeme koje ima svoj način života dobije svoj izraz i svoj stil. Čitav koncept dat je na elastičnoj bazi prostornog planiranja grada-ćilima, gdje u zelenilu pojedini objekti nastupaju u cik-cak kao plastične šare koje će, kakogod se oblikuju, na tom slobodnom principu dopunjavati jedna drugu, jer nema ukočenih i šematskih postavki.

ĐOKO MAZALIĆ

NEKOLIKO PRIMJERAKA SLIKARSKE UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE OD XVI.-XIX. VIJEKA

Proučavajući zadnjih godina spomenike kulture u vezi s njihovom konzervacijom, prvenstveno po zadacima Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture NRBiH, naišao sam među mnoštvom starijih slikarskih djela i na priličan broj onih koja su po sadržini, radu, zapisima ili signaturama vrlo zanimljiva za proučavanje, a i važna za našu istoriju slikarske umjetnosti. Jedan dio toga materijala iznosim ovdje, redajući ga po vremenu postanka.

* * *

U lijepoj zbirci starih crkvenih slika koju posjeduje samostan Sutjeska nalaze se i dvije slike od velikog značaja za istoriju naše umjetnosti, a naročito za istoriju umjetnosti Narodne Republike Bosne i Hercegovine. Slike su djela Stjepana Dragojlovića, slikara, koji nam nije pobliže poznat, no kako on u zapisu na jednoj od ove dvije slike — onoj iz 1621 godine — govori o sebi kao majstoru oltara (zapravo slike) »Začeća Gospina« za novu kapelu u Borovici,[1] a u zapisu na jednoj dosad nepoznatoj ikoni veli da ju je radio u Sutjesci, to možemo s dosta sigurnosti pretpostaviti da je on bio rodom iz Sutjeske ili Borovice.[2] Na svojoj starijoj slici u samostanu Sutjesci — onoj iz 1597 — veli u zapisu da ju je načinio u svojoj 28 godini, te bi, prema tome, bio rođen 1569 godine, u vrijeme, kad je u Sarajevu radio slikar Tudor Vuković Desisalić.[3] Malo vremena pošto je Dragojlović završio svoju sliku iz 1621, javlja se već kod nas slikar Marko Skorojević,[4] rodom iz Teševa, opštine Sutjeske, te »grješni Andrej« u Sarajevu i tako naš Stjepan čini sponu između ovih i slikara Vukovića. Druge okolnosti nam, nažalost, nisu poznate kako bismo ličnost ovoga našega valjanog slikara s prelaza XVI u XVII vijek bolje osvijetlili. Moglo bi se pomisliti u vezi sa zapisima na njegovim slikama da je Stjepan Dragoj lović donator, a ne i slikar i da one figure na njegovim slikama u narodnoj nošnji, sa sklopljenim rukama, pretstavljaju toga donatora, naime, nekog Stjepana Dragojlovića. Međutim, kad bi spomenute figure pretstavljale doista donatora, ne bi se moglo dogoditi da taj donator — alio Stjepan Dragojlović — bude 1621 mladić, a 1597 vremešan čovjek, kako se to vidi na slikama. Dakle, ta pretpostavka otpada, i mi moramo smatrati da spomenute figure pretstavljajuj dvije različite ličnosti, pa bile one donatori ili samo ubačene u sliku kao zanimljiv dio kompozicije. Ovo potonje je gotovo sigurno, jer ćemo mnogo sličnih slučajeva naći u venecijanskom slikarstvu u XV i XVI vijeku, naime, prisustvo savremenih ljudi svetim događajima kršćanskog vjerovanja. Dragojlović naročito naglašava da je on izradio ovu ili onu sliku, jednom u Mlecima, jednom u Borovici, jednom u Sutjesci. On to izražava riječju »učini«, a to nije ništa drugo nego običajni slikarski »f e c i t«, preveden na naš jezik. Međutim, iz zapisa onih dviju slika od 1597 i 1621 go-

[1] Borovica je selo i kraj između Vareša i Sutjeske. Kapela o kojoj je govor stajala je na lokalitetu, zvanom Požeblje (Požljebje) u današnjoj Gor. Borovici. Vjerojatno je bila većih dimenzija, jer je ljetopisac zove crkvom. Prepravljena je 1784, tako da je tada bila zasvođena (»ovo sve se pripravi za učinit carkvu u voltu«). Dekoracije u bojama izveo je fra Pavao Tokmakčić i sam rodom iz Borovice, a da ne izgleda sve novo (zbog straha od turskih vlasti) neki majstor, Franjo Janjić, znao je u bojama udesiti šišeta tako, kao da su stara. Prema tome, taj Janjić spadao je, u neku ruku, među naše najstarije restauratore (Jelenić: L j e t o p i s f r a n j e v a č k o g s a m o s t a n a u S u t j e s c i, Gl. Z. muz. 1926, str. 32). Kraj crkve sagrađena je tada i veća kuća za vrijeme fra Grge Varešanina, tadanjeg ministra provincijala, kasnijeg episkopa Bosne Srebrene. (J e l e n i ć: nav. dj. Gl. Z. m. 1927, str. 168). Od tih građevina nema više ni traga, a na njihovom mjestu podiže se današnja crkva, sagrađena nekoliko godina iza Prvog svjetskog rata. Stare slike iz bivše kapele prenesene su već ranije u samostan u Sutjesci.

[2] U kraju Borovici ima pod starim gradom Bobovcem selo koje se danas zove Dragović, inače u Bosni je samo jedno selo Dragojlović, i to u opštini Donjeg Ratkova kod Ključa.

[3] Mazalić, N e k o l i k o s t a r i h s l i k a, Gl. Z. m. 1942. str. 214 i dalje.

[4] Isto tamo, str. 227 i dalje.

dine moglo bi se naslutiti da je on i donator, to jest da je te slike radio i poklonio crkvi. Čini se da Dragojlović nije bio svešteno lice. On to ne ističe.

Treću njegovu sliku, dosad nepoznatu, otkrio sam slučajno prošle godine u ljeto, iza smrti poznatog sarajevskog skupljača starina Milana Matejića koji je prije II svjetskog rata posjedovao lijepu zbirku starih slika o kojima je jednom pisao M. Borojević.[5] Matejić je umro prije par godina u Semizovcu i u njegovoj zaostavštini našlo se i nekoliko starih slika manje vrijednosti, među njima i jedna ikona Bogorodice, oštećena neukim čišćenjem i po periferiji još sasvim tamna. Otkupio sam tu ikonu da popunim moju zbirku i čisteći začađale i prljave krajeve slike otkrio sam vrlo oštećen zapis, koji se može toliko rekonstruirati da se iz njega doista vidi da slika pretstavlja rad slikara Dragojlovića. Tako sad imamo od ovoga našega slikara tri signirana djela čiji opis niže donosimo.[6]

1. RASPEČE KRISTOVO

Scena se odigrava na nekoj maloj uzvisini, pozadi koje se tek nazire između figura dolina s nekom monumentalnom građevinom, vjerojatno crkvom, koja ima sa glavne fasade rizalit u kom je portal; nazire se i neko postolje tambura, sam tambur i kupola. Pejsaž na slici zahvaćen je nisko, tako da veća polovina platna pretstavlja nebo na kome se lijepo ocrtava krst sa raspetim Hristom i anđeli na oblacima. Čitavo nebo je čas svjetlije čas tamnije sivkastosmeđe boje, osim iza Kristove glave gdje je svijetlosmeđe. Da ublaži visoku vertikalu krsta, koja pori čitavu scenu po visini, naš ju je slikar presjekao jednim skoro vodoravnim mirnim oblakom. Kao pandan dosta nemirnom sklopu figura u donjem dijelu slike odgovara dosta nemiran sklop figura i jednog zavijenog oblaka u gornjem dijelu, tako da je slikar dobio potpunu ravnotežu u kompoziciji koja snažno djeluje u svojoj baroknosti. Slikar je uspio da gledaoca uvuče toliko u scenu, da se on osjeća kao prisutan tragičnom događaju. To mu je i najveći uspjeh.

Što se tiče kompozicije, slikar ju je razdijelio u dva dijela, odvojena onim vodoravnim oblakom, što smo ga gore spomenuli. Donja scena se odigrava na zemlji, a gornja u vazduhu. Ovdje ubrajamo i raspetog Isusa. Krst na kom je on raspet objedinjuje obje scene.

Raspeti Isus dominira cijelom slikarijom. On je muskulozna, upravo atletska figura, blijede sivkastoružičaste boje, s bijelim perizonom oko bedara, začvorenim na dva mjesta. Ima skoro crnu kosu, bradu i brkove. Vrat mu je nešto kratak. Od natezanja tetiva u rukama, zgrčili su mu se prsti. Iza glave ima puni nimbus po istočnom običaju. Podno krsta, obuhvativši ga, pala je na koljena Marija iz Magdale sa nekim ukočenim, grčevitim izrazom lica, slične boje kao kod Isusa, i teškim pletenicama vrlo svijetle žute boje, palim po ramenima i leđima, kakve obično nose i danas seoske djevojke po našim krajevima. Marija ima na sebi bijelu dugu haljinu od teže materije, išaranu vegetabilnim ornamentom sive boje. Gleda ukočenim, izgubljenim pogledom, možda u sv. Jovana, koji stoji pred Marijom s druge strane krsta, gledan u profilu, čisto ženskog karaktera, žute kose bez brade i brkova. On je obučen u smeđu haljinu uhvaćenu u pojasu a preko nje ima prebačen tamnocrveni plašt. Jovan je lijepo prikazan u kretnji sa iskoračenom desnom nogom i ispruženom lijevom rukom. Prirodan je. Ima nešto uzdignutu glavu s uperenim pogledom u neodređenu tačku. Na protivnoj strani od Jovana stoji Bogorodica u! pogruženom stavu u prirodnoj kretnji sa sklopljenim rukama pred sobom. Po mjestu stajanja ona je pogrešno postavljena, jer je gledaocu dosta bliža od ostalih figura tako da je ispala okrenutih leđa Isusu. Ima na sebi tamnocrvenu haljinu i crn himatij sa bijelim rupcem ispod njega na glavi. Iza Bogorodice se vidi djelomično muška figura sa svijetlosmeđom bradom i brkovima, držeći lijevu ruku na prsima. Gleda u Isusa.

Iza sv. Jovana stoji mlada muška figura kratke crne kose bez brade i brkova. U desnoj ruci drži palmovu grančicu, a u lijevoj kao neku kutiju. Ima bijelu donju haljinu, a preko nje crnu, obrubljenu zlatnom pantljikom. Izgleda da je to sv. Stjepan, imenjak slikarev. Pogled mu je uperen u gledaoca tako da daje utisak autoportreta ili neke druge figure koja je stajala kao model. Figura može da bude 25—30 godina starosti što bi odgovaralo Dragojlovićevim godinama (28) a postavljena je na način kako su renesanski slikari Italije običavali stavljati autoportrete u svoja slikarska djela. Uopšte izgleda da se naš slikar služio modelima pri izradi ove slike, koju je radio kao mlad čovjek u Veneciji dok je bio još pun svježine i zanosa. Njegove figure na slici nose tako jake individualne crte da se rad po modelima može s nekom sigurnošću pretpostaviti. Lica figura su tako postavljena kao da su portreti. Upadljiva je pri tom figura Bogorodice.

[5] M. Borojević: Rijetka privatna galerija slika, Večernja pošta, Sarajevo 1931, 26.-27. VIII.

[6] Slike Dragojlovića u Sutjesci spomenuo je fra Rafo Barišić u svom članku »Franjevački samostan i crkva u Sutjeskoj«, čitajući na starijoj slici signaturu Pravoilović (Gl. Z. muz. 1890, str. 35 i 38). Stavlja čak i u pitanje originalnost one slike iz 1597 bez ikakvog razloga, osim ako nije sumnjao da li je jedan naš slikar mogao izvesti onako djelo.

Gore u zraku u gornjoj polovini slike vide se tri anđela u lijepim kretnjama pri hvatanju Hristove krvi u kaleže. Dva kleče sprijeda na onome vodoravnom oblaku, a jedan je pozadi u lijevom gornjem uglu slike. Perspektivski ovi anđeli nisu tačno postavljeni. Oni se stvarno nalaze iza raspetog Krista, a trebali su da budu u istoj ravnini slike, zapravo prostora, u kom je Isus.

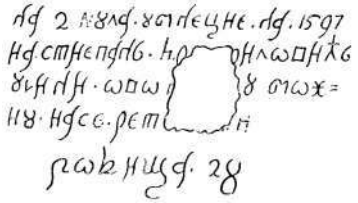
Još nam je ostala figura čovjeka sa sklopljenim rukama. On je naslikan u desnom donjem uglu u narodnoj nošnji i pretstavlja vjerovatno nekog imućnnijeg seljaka — možda dalekim porijeklom plemića. Ja mislim, kako sam naprijed rekao, da ovo nije donator, jer sam slikar veli u zapisu da je načinio sliku u slavu božju, ali će to biti neka poznata ličnost iz Borovice ili Sutjeske iako po fizionomiji i previše liči na nekog venecijanskog građanina ili plemića sa slika Ticijana, Pavla Kaljari ili kog drugog slikara. Njegove pomno njegovane ruke finih ženskih prsta nimalo ne naliče na seljačke. Prije bi po tom mogao biti član braće u Sutjesci, možda sam gvardijan. Čovjek je prikazan do pojasa, no ne u cjelini, jer mu lijevo rame nije stalo na platno. Ima crvenkastosmeđe opaljeno lice, kestenjastu kosu, brkove i bradu, sve lijepo njegovano. Mogao bi imati oko 40 godina. Drži ispred sebe sklopljene ruke. Na lijevom kažiprstu nosi zlatan prsten, oblika vitice s okruglom pločicom u kojoj sja briljant. Na sebi ima crvenu haljinu dugih rukava, s gusto poredanom okruglastom manjom dugmadi. Preko nje nosi kao neku pelerinu bez kragne s atilom sprijeda. Pelerina je tamnosmeđe boje, a atila crne. Ispod haljine se vidi bijela vezena košulja, kerana po rubu. Haljina je prepasana u pojasu bijelom tkanicom išaranom uskim crvenim linijama. Figura nije postavljena da gleda u Isusa, očito zbog želje naslikanog ili slikara da se dobro vidi u licu. (Sl. 1)



Sl. 1. Raspeće Hristovo, rad slikara S. Dragojlovića iz 1597 godine. Nalazi se u samostanu Sutjesci

Kad posmatramo sliku u cjelini, sa svih njezinih deset figura u sceneriji, moramo priznati da je ona dobro komponovana, živa u radnji i solidno izvedena. Slikar dobro crta, pozna anatomiju, ima smisla za prostor i plastiku. Kontura mu je mekana. Iživljava se u velikim kontrastima svjetla i sjenke, što nas nuka da napomenemo da je samo devet godina prije svršetka ove slike umro iznenada u Mlecima najistaknutiji slikar venecijanske raskoši onoga vremena, Pavle Kaljan (Paolo Caliari-Veronese, 1528—1588), kome se u punom sjaju i naponu stvaralaštva divio vjerovatno i naš Dragojlović, učeći tamo slikarstvo. Štaviše, učenje Dragojlovića pada u vrijeme kad je Veroneze počeo pretjerivati u svojoj maniri, bacati težište na jako dejstvo pastoznih fleka i živ kontrast između svjetla i sjenke. Na ovo potonje nailazimo — kako smo naprijed rekli — i kod našeg slikara. Ne smijemo zaboraviti da su u isto vrijeme djelovali u Mlecima drugi slikari koji su mogli uticati na rad i razvoj našeg Dragojlovića kao istaknuti maniristi Palma Mlađi (Palma Giovane, 1544—1628) ili Farinati (Paolo Farinati 1522—1606).

Ispod figure Marije iz Magdale uslikan je kao slučajno tamo dospio komad hartije pravougaona oblika sa sljedećim zapisom:



Sl. 2. Zapis sa slike Raspeća Hristova, slikara S. Dragojlovića, iz godine 1597.

koji se čita: »Na 2 jula u Bnecije (Venecija), na 1597, ja Stiepan Dr(ago)ilović učini ovo (na slav)u Božju na (ili za) sret(an da)n godišta 28«. Držim da je u zapisu slikar pri kraju napravio grešku. Mjesto ЊЧ СG ili ЊЧСG on je napisao ЗЧ СG

Držim da se ovdje svakako radi o 28 rođendanu slikara. On se služi u pisanju polukurzivnom bosanskom ćirilicom, samo, začudo, unosi u pismo slovo ω (grčko omega) koje u njoj ne postoji i stalno se njim služi kao da ne pozna o. Zapis je ispisan crnim slovima.

Kraj desnog donjeg ugla zapisa, nešto niže, slikar je u jednu naslikanu kartušu, jajolike barokne forme uslikao krst i desno i lijevo od njegovog uspravnog kraka, a niže vodoravnog upisao slova S. D., latinicom, što možemo čitati kao inicijale majstora (Stjepan Dragojlović).

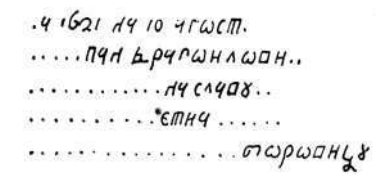
Slika je rađena uljenim bojama na platnu grubljeg tkiva, veličine 160:82 cm. Gore je lučno završena, što se vidi na okviru s leđa na koji je nategnuto platno, ali je kasnijom izmjenom originalnog prednjeg okvira novim, koji je imao pravougaonu formu slika sprijeda dobila trouglate zakrpe u gornjem dijelu, da se pokriju šupljine što ih je činio novi okvir i lučni dio slike. Na njima se sad vide tragovi nekih neobičnih cvjetova. Boje na slici prilično su potamnjele, možda od prvobitnog laka. Sad su sve svedene na jedan taman srebrenasto siv ton. Inkarnat je, uglavnom, blijedo crvenkastosiv, osim lica one figure u narodnoj nošnji.

Izuzevši sitne krakelure slika se još uvijek može smatrati u relativno dobrom stanju. Bolje je očuvan gornji dio, gdje je samo oštećena glava onog anđela u lijevom gornjem uglu jednom pukotinom u platnu, nego donji u kom je slika probijena kao kuršumima na deset mjesta. Tako jedno mjesto nalazi se i usred zapisa no on se može s prilično sigurnošću dopuniti. Na slici bi trebalo izvršiti što prije konzervatorski zahvat.

2. IMAKULATA

Bogorodica je prikazana kao obično kod ove slike u cijeloj figuri, stojeći na mjesečevom srpu. Obuhvaćena je mjesto mandorle oblakom. Glavu je zadigla gore i nešto malo udesno. Ruke je sklopila kao na molitvu. Umotana je u tamnoplavi plašt, čija boja je gotovo pocrnjela. Ispod njega se vidi crvena haljina (krap boje). Na glavi ima ispod plašta bijel rubac. Niže mjesečevog srpa vide se žuti i svijetloplavi cvjetići sa po četiri latice, a nešto udesno od njih je ljiljanov cvijet. Desno i lijevo od Madone pored ruba prikazani su razni simbolični znakovi. Tako su s desne strane ozdo prema gore: kula (Davidova?), bunar i ogledalo na stalku, a s lijeve kao neki okvir, kapelica (hram?) sa stupovima, bazen i vrata.

U lijevom donjem uglu vidi se poprsje sv. Stjepana (opet sv. Stjepan!) sa nimbusom iza glave. On je malo podigao glavu prema Bogorodici. U misničkom je ruhu crvene boje sa zlatnim vezom (dalmatika) i bijelom košuljom (alba). Drži desnu ruku na prsima, a u lijevoj ima otvorenu knjigu sa oštećenim zapisima na obe stranice. Na lijevoj stranici ostalo je od latinskog zapisa samo nekoliko slova: . RA . . ili . . BA . . u prvom redu, . . ANA . . u drugom, . . NCE . . u trećem. Na desnoj strani vide se ostaci zapisa ispisanog bosanskom ćirilicom, koji se ranije mogao s malim dopunama pročitati.[7] Danas taj zapis prikazuje slika 3.



Sl. 3. Zapis sa slike »Bezgrešnog začeća«, rad slikara S. Dragojlovića, iz godine 1621

S dopunama, prema ranijem Barišićevom čitanju, sadržaj bi mu bio sljedeći: »(n)a 1621 na 10 a(g)osta (ia Stie)pan Dragoilovi(ć učini ovi otar) na slavu (i počtene blaženog zač)etia na novoj kapeli . . . baštinu u) Borovicu«.

U pozadini iza sv. Stjepana vidi se dunjino ili limunovo stablo sa nekoliko malih i dva velika ploda danas već u dosta nejasnom izgledu.

U desnom donjem uglu slike je poprsje mlađeg čovjeka (starog naizgled oko 25 godina) u narodnoj nošnji, širokog lica crne masti, niska čela, punih usana, uskih brčića, izvijenih obrva i kratke kose. (Sl. 4) Pogled mu je uperen nešto u vis no ne u Bogorodicu. Ruke je sklopio pred prsima. Na malom prstu i onom do njega nosi po prsten: na malom je zlatna dvostruka vitica sa zlatnom pločicom i crvenim kamenom u njoj, a na prstu do njega samo trostruka vitica. Čovjek nosi na sebi haljetak crvenkaste boje ciklame, sa gusto poredanim dugmetima sprijeda. Sad se vidi samo bijeli ovratnik, izvezen plavim koncem. Iza figure s desne strane je kao neka grana s cvjetovima crvene boje iza koje se nazire tanko-

[7] Barišić: nav. dj. str. 35.

vijasto stablo, a pred figurom je grančica ljiljana sa dva cvijeta i dva pupoljka.

I ova figura kao i ona na pređašnjoj slici ovako odjevena u narodno odijelo daje utisak čovjeka seljaka, ova čak i više nego ona iz 1597 godine, jer, iako je pomno njegovanog lica i kose, nije onako njegovanih ruku kao što ih vidimo kod one na pređašnjoj slici. I ova figura daje utisak neke žive ličnosti, odnosno figure rađene po živom modelu. Slikar se inače prilično izmijenio u svom radu u toku 24 godine, koliko je prošlo između stvaranja obe slike. Ova slika danas ne čini na gledaoca utisak onako potpune cjeline kao pređašnja. Može tome biti uzrok i vrlo rđavo stanje slike, možda i neko neuko čišćenje lica i ruku Bogorodice ili i ev. popravljanje bojom.

Promatrajući zapise na obe slike, lako ćemo ustanoviti da slikar nakon 24 godine dva slova piše drugačije nego ranije: slovo a na ranijoj slici piše , a na kasnijoj , slovo n piše na ranijoj , a na kasnijoj

Slika je rađena, kao i pređašnja, uljenim bojama na platnu dosta grubog tkiva veličine 155: 173 cm.[8] Danas je u vrlo lošem stanju tako da ni foto-snimak cijele slike nije uspio; zato ga u ovom članku, nažalost, i ne donosimo. Iznad glave Bogorodice ima u platnu uspravna pukotina od 5 cm duljine i 1 cm širine. U gornjem lijevom uglu vide se 4 rupe kao od debelih eksera, a u donjem lijevom uglu po lijevom ramenu sv. Stjepana i po donjem rubu knjige ima velika pukotina po sastavu platna, duga 44 cm. Na Bogorodičinom plaštu, podnu, desno, otpala je sasvim boja i imaju dvije uspravne pukotine, jedna do druge, veličine 7 i 9 cm. Odatle prema dnu slike otpala je boja po cijeloj širini a naročito pred rukama figure u narodnoj nošnji. Sva je slika inače pokrivena sitnim krakelurama, a boje su potamnjele.



Sl. 4. Figura čovjeka sa ljiljanom, na slici »Bezgrešnog zečeća« slikara Dragojlovića, iz god. 1621.

3. BOGORODICA S RASPEĆEM

(»Žalosna Gospa«, »Trinoduza«, „Θρηνοδυσα", »Della Misericordia«)

Iako imamo u Sarajevu još dva primjerka Bogorodičine slike ovoga primjerka, ovaj se od njih dosta razlikuje, ali se mora odmah konstatovati da se oba ova, što su nastala u Bosni, tj. ovaj Dragojlovićev i onaj Marka Skorojevića,[9] po svojim posebnim odlikama znatno razlikuju od onoga dalmatinskog.[10]

Dragoj lović je poznavao, što je očito iz njegove slike, osnovni nacrt jedne ikone tipa koji opisujemo (Sl. 5), a jasno je da se bavio i slikanjem ikona uopšte, no on je bio uglavnom slikar koji je izučen u školi italijanskog Renesansa i već se malo teže snalazio sa slikanjem ikona po vizantiskoj školi, što se vidi i po ovoj ikoni.

Kao podlogu upotrijebio je jelovu dasku veličine 25:32 cm sa debljinom od 22 mm bez okvirića. Dasku je osigurao s leđa, da se ne bi uvijala, s dvije užljebljene prečke, a sprijeda tim, što je na dasku ukovao odmah i okvirić. Daska se, doista, očuvala do danas potpuno ravna. Takav postupak nije iskorišćavan kod slikara vizantiske škole, osim Krićana koji su radili i u Veneciji, ukivajući često i prečke s leđa, što su tamo i naučili kao i Dragoj lović svoj način. Dragoj lović se razlikuje i po nečem drugom u tehničkom postupku od slikara vizantinske škole pa i od Krićana. Ne pozlaćuje čitavu tablu na kojoj slika već

[8] Podaci o dimenzijama ovih slika nisu kod Barišića tačni. On za ovu sliku što je opisujemo daje veličinu 173:158 cm, dok za sliku raspeća ima veličinu 144:158 cm. (Barišić, nav. dj. 35 i 38).

[9] Mazalić: Nekoliko starih slika, Gl. Z. m. 1942, str. 227 i dalje.

[10] Mazalić: Kritska škola i njezini primjerci u Sarajevu, Gl. Z. m. 1937, str. 65.

[11] Mazalić: Nekoliko starih slika, Gl. Z. m. 1942, str. 231.



Sl. 5. »Žalosna gospa«, ikona iz godine 1592. Rad slikara S. Dragojlovića. Zbirka pisca

samo njezine dijelove koji su mu potrebni kao nimbusi, zlatni ukrasi ili sam okvirić, a i to je vidio kod italijanskih slikara u Veneciji koji su sa zlatom ukrašavali svoje svete slike. Grund (gips-kreda-tutkal) nije mu deblji od pola milimetra.

Madona je prikazana prema poznatoj šabloni, ovdje u stojećem stavu, kako drži pred sobom krst s raspetim Isusom u minijaturi. Slikar je nastojao da se crtežom približi što više vizantiskom načinu tretiranja predmeta no nije mu to uspjevalo kako treba. Glava Madone ima doista prema propisu Erminije uzak nos, mala usta, velike oči, duge savijene obrve itd., no slikar prikazujući tu glavu, nije postigao zbiljsku otmenost linija jedne vizantinske Bogorodice, nego dosta realističan portret neke seljančice iz Sutjeske koja mu je pozirala. Jedino je pretjerao u nešto razvučenim obrvama. Sudeći po visoko držanom tjemenu čini se da je modelka imala smotane pletenice na vrhu glave.

Bogorodica ima prebačen maforij preko haljine ispod koga se vidi na glavi bijeli rubac (mjesto grčke kape po vizantiskom običaju), no taj rubac je prirodno naboran i izmodelovan. Maforij je iste one neobične crvenkaste boje (cvijeta cikla-me) koju je Dragojlović upotrijebio i na onoj slici iz 1621 godine. Maforij je oivičen širokom zlatnom pantljikom obrubljenom sitnim zrncima bisera, a osim toga i nizom vezenih polukružića, kakve je slikar upotrijebio i na vezenoj košulji one figure u narodnoj nošnji na slici iz 1597 godine. Haljina Madone je zelene boje, optočena oko vrata i podnu rukava zlatnom pantljikom čiji su rubovi posuti sitnim biserom. Postava maforija je tamnozelena. I pored toga što je slikar nastojao da ostavi odijelo Madone na plošnom rješenju po običaju vizantiske škole, izmaklo mu se pa ga je tu i tamo izmodelovao po načinu zapadne škole sa prirodnom anatomijom nabora. Najjača osvjetljenja na maforiju izveo je gustim šrafama zlatnom bojom, no tim nije postigao željeni efekat. Naprotiv, upropastio je onu lijepu crvenkastu boju maforija. U tom poslu bili su bolji domaći ikonopisci koji su radili u Sarajevu ikone za pravoslavni svijet, ali je to bila njihova struka nepomućena umjetnošću, zapravo tehnologijom Renesansa iz koje je nikao naš Dragojlović. Ni ruke Madone kojima drži krst nije znao riješiti na vizantiski način. Očito se mučio oko toga kao i oko tijela Hristova, koje je gotovo unakazio, dok je njegovu glavu naprosto naslikao na najbolji način zapadne škole. Ta glava je upravo dražestan prilog cijeloj slici kao i Isusovi prsti i dlan, jednako obrađeni. Bijeli perizon Hristov oko bedara izmodelovan je crvenkastosmeđom bojom. Inkarnat figura je žuićkastosmeđ.

Na krstu više Hristove glave obješen je rastvoren svitak sa slovima Ї Н Ц Ї (Isus Nazarenac car judejski). Po tome je Dragoj lović stajao blizu srpskim slikarima, vjerovatno sarajevskim, koji su često Isusa zvali carem za razliku od grčkog »vasilevs« i koji su slovo n pisali na bosanski način kao što ga je i on napisao. Istina, on je taj naziv car mogao naći i u starijoj slovenskoj literaturi.

Bogorodičin nimbus išaran je kružićima, izvedenim puncom a u Isusovom su upisana običajena slova ѡ-н (ὁ ὢν). U oba gornja ugla slike nalazi se po jedan veći ornamentiran medaljon sa Bogorodičinim monogramom: M-P ΘS U desnom donjem uglu je slikareva signatura koja se vidi u reprodukciji na priloženoj slici (Sl. 6), a sa dopunama se može ovako čitati: »(N)a 1592 g(odi)št(a) u Su(tis)c(i) i(a) Sti(ep)an Dr(ago)ilovic' učini«.

Pozadina slike izvedena je zelenkastoplavom bojom, gore tamnijom, dolje svjetlijom. Možda zelenkasti ton potiče od žutog firnisa, koji još nije skinut.

Iako ima svojih ikonografskih nedostataka, ova ikona našeg majstora posmatrana u cjelini ostavlja na gledaoca neobično ugodan dojam po složenosti boja koji, uglavnom, proističe iz komplementarnosti one bizarne crvenkaste i one zelenkaste do tamnozelene, koje dominiraju slikom. Taj dojam pojačan je ubačenim plohama zlata i svijetlosmeđeg inkarnata. No, mi ipak ne možemo po ovoj jednoj ikoni ocijeniti Dragojlovića kao ikonografa, koliko ga možemo ocijeniti kao sli-

kara zapadne škole po onim radovima iz 1597 i 1621 godine.

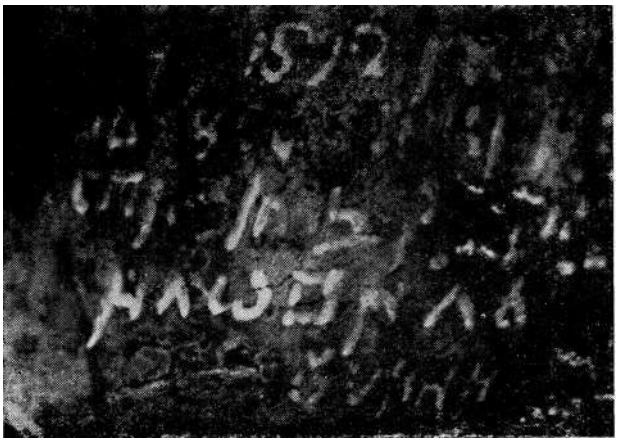
Vrlo je teško ustanoviti kakvom je vrstom boja slikar radio opisanu ikonu, da li temperom, uljem ili nekom nama zasad nepoznatom tehnikom. Ili je, možda, izveo podlogu jednom vrstom boje, a ostalo drugom? Slika daje doista utisak nečega novog u pogledu upotrebljene boje, što dosad nisam mogao ustanoviti kod drugih slikara iz Bosne. Da li toj novoj tehnici imamo da pripišemo i neobično krakeliranje obojene površine što dosad nisam našao ni na jednoj drugoj ikoni? Glavne pukotine u temelju i bojenoj plohi protežu se samo po v e r t i k a l i slike. Izgledalo bi da je tome kriva sama daska na kojoj je slika izvedena, no s leđa se vidi da je daska cijela osim jedne pukotine. Pravci godišnjaka na dasci su guste uspravne paralelne linije, dočim spomenute glavne pukotine slikarije su savijene, a između njih se pokazuju tu i tamo vrlo sitne vodoravne dosta guste krakelure. Iznimku čini neobična kosa pukotina po licu Madone oko usana i donjeg dijela nosa sa sporednim sitnim pukotinama. Kosa pukotina na slikama je upravo unikum.

Ikona je inače oštećena u donjem dijelu neukim skidanjem laka, tako da je boja ogrebena do temelja, a ima tu i tamo sitnih ispalih dijelova i boje i temelja. Dodajmo tome i pukotinu same daske koja se proteže od dna pa preko Isusovih nogu iznad stopala. Prikovani okvirić prilično je očuvan. On je širok 16—18 mm, ima jednostavan lijep profil i pozlaćen je. Možemo reći da je pored svih oštećenja ikona u relativno dobrom stanju.

Tip opisane ikone bio je omiljen u zapadnom susjedstvu Bosne, a izgleda da su ga rado gajili i naši slikari katolici u Bosni. Ja sam ranije iznio mišljenje da bi to bio tip one poznate Bogorodice nekadašnjeg Olovskog samostana.[11] Ovdje imamo opet jedan primjerak te Bogorodice, izrađen od jednog slikara iz Bosne, a znamo da je nadbiskup Štrosmajer dobio svojevremeno iz Kreševa nekoliko slika, među kojima i jednu Gospu ovoga tipa (Jelenić, Gl. Z. m. 1913, str. 51).

U vrijeme kad je Dragojlović radio opisanu ikonu bio je na Bosni provincijal franjevačkog reda fra Marijan Aljinić, rodom iz Sutjeske.[12]

Protekle su 24 godine — dobar dio ljudskog vijeka — između prvih slika Stipana Dragojlovića, koje poznajemo, i one zadnje od 1621 godine. Gdje je bio kroz to vrijeme i šta je stvarao? Iz toga se nameće nužan imperativ da treba tragati za njegovim radovima u Bosni, naročito u srednjoj, po manjim seoskim crkvama i samostanima. Od samostana dolaze u prvom redu u obzir Sutjeska, Fojnica i Kreševo sa njihovim lijepim zbirkama, no taj krug treba proširiti i na udaljenije katoličke samostane i crkve koji imaju starih slika, kao što su Jajce, Gorica kod Livna, Bučići, G. Dolac i Ovčarevo kod Travnika, Vareš, Zavidović, Tuzla i dr.



Sl. 6. Zapis (znatno uvećan) slikara S. Dragojlovića na ikoni »Žalosne Gospe« iz 1592 godine

Ne leži mi u zadatku da o Dragojloviću u ovom članku dadnem išta više od prostog prikaza onih triju opisanih slika, kako bih skrenuo pažnju na ovog našeg slikara s prelaza 16 u 17 stoljeće, ali neće biti zgorega ako gornjim recima dodam i opis još triju slika iz zbirke samostana Sutjeske koje imaju nekih veza sa slikarskom umjetnošću Dragojlovića. One se u prvom redu ističu efektima svijetlog i tamnog, imaju boja i tonova s njegove palete i u štimungu nose uglavnom njegov srebrenastosiv ton. Figure su individualizovane tako, da je očito da su rađene po živim modelima:

1. Sv. B a r b a r a u samostanu misle da je sv. Janja — Agnesa).[13] Na oblaku sjedi mlađa žena lijepe fizionomije s nekakvom zatvorenom krunom na glavi i nizom bisera po rubu kose, raščešljane na dvoje. U ušima ima oboce s velikim zrnima bisera. Obučena je u sivkastobijelu dekoltovanu haljinu sa sametskim prslukom sivoplave boje. Svetica drži u lijevoj ruci palmovu grančicu i crven (krap) plašt kojim je inače obavljena po koljenima. U desnoj ispruženoj ruci drži zlatan kalež s hostijom. (Sl. 7) U pozadini figure s desne strane vidi se kula sa dva okrugla prozora. Inkarnat je crvenkastosiv.

Slika je rađena na platnu grubljeg tkiva veličine 48:65 cm uljenim bojama. Slika je u dosta lošem stanju iako to na prvi pogled ne izgleda,

[12] Status Bosnae Arg. pro ann. MDCCCXXXV — Anconae, str. 11.

[13] Sv. Janja ne može nikako biti, jer su njezini atributi u likovnoj umjetnosti bodež, janje, strijela, lomača, ili mač, dočim su Barbarini, kalež ili toranj, koje baš vidimo i na ovoj slici. Toranj, kao sjećanje na kulu sa dva prozora u kojoj ju je otac Dioskor držao zatvorenu.

Kruna ne bi spadala na glavu ove figure, jer je otac Barbarin bio samo bogataš, a nikakav vladar. Možda je ovdje kruna simboličan znak mučeništva.



Sl. 7. Sv. Barbara, iz samostana Sutjeske, možda rad slikara S. Dragojlovića, s početka 17 vijeka.



Sl. 8. Bogorodica sa svetiteljima iz samostana Sutjeske, možda rad S. Dragojlovića s početka 17 vijeka.

Cijelo platno je prilično trulo i krhko, a slikarija je sva ispresijecana sitnim krakelurama. Oštećena je iznad glave na četiri mjesta od kojih je jedno rupa od 15 mm promjera. Dolje, s lijeve strane, ima velika uspravna rupa u platnu veličine 3:9 cm. Niže nje su još četiri manje rupice.

2. Bogorodica sa svetiteljima. (Sl. 8) Bogorodica stoji na okruglastom oblaku u bijeloj haljini, dugoj do zemlje. Zaogrnuta je plavim plaštem, ispod koga se vidi na glavi smeđi rubac, koji joj pada i po prsima. Haljina je široka i stegnuta u pojasu. Bogorodica drži prekrštene ruke na prsima. Glavu je malo nagnula naprijed ulijevo i gleda dolje, u sv. Antu. Oko Bogorodice je okvir od nemirnih oblaka, a mjesto nimbusa ima oko glave 12 zvjezdica poredanih u elipsastoj formi. Pred Bogorodicom kleče dva sveca iz reda sv. Franje. Jedan — onaj Bogorodici s lijeva — je sv. Anto. Mlađi je čovjek u crnom (?) habitusu, držeći u desnoj ruci, koja mu leži na prsima, ljiljanovu stabljiku s dva cvijeta i dva pupoljka. Desnu ruku je opružio ispred sebe. Glavu je nešto zadigao s pogledom naviše. Ne gleda u Bogorodicu kako se to čini, jer je ona u perspektivi pozadi obojice svetaca. Sveti Ante ima kao i inače tonzuru i elipsast oreol, izveden jednom linijom žućkaste boje.

Drugi svetac (sv. Franjo Asiški), pokriven je djelomično Bogorodičinim plaštem. I on je u crnom (?) habitusu. Drži prekrštene ruke na prsima i raspelo u desnoj ruci. I on je zadigao glavu i gleda naviše. Tonzura mu se ne vidi. Izgleda prosjed čovjek. Inkarnat kod sve tri figure je blijedoroza na sivkasto.

Slika je mnogo izgubila tim što su boje potamnjele tako da sve ide na sivo do sasvim crnoga. Samo je bijela boja očuvala svoju svježinu.

Slika je rađena uljenim bojama, na platnu grubljeg tkiva, veličine 50:84 cm, gore polukružno završena. Sama slikarija puna je sitnih krakelura, a platno trulo i krhko da već dobij a po sebi sitne rupice (naročito se to manifestuje oko koljena glavne figure) dočim je pri dnu izjeden i otpao skoro čitav rub slike. S leđa je cijela gornja trećina platna prelijepljena novim platnom, a i na sredini ima zakrpu pravougaonog oblika veličine 12:16 cm. Okvir na slici je iz druge polovine prošlog vijeka.

3. »Blagovijest«, »Rođenje Isusovo« i »Ulazak u Jerusalim« (triptihon).

Slikarija je razdijeljena na tri dijela sa dva slikana stupca spojena lukovima. Stupci imaju renesanske glave. U srednjem dijelu slike prikazano je »Rođenje Isusa«. Scena se odigrava pred štalom. Bogorodica drži na krilu kao kolijevku prekrivenu bijelim čaršafom. Na sredini leži golo djetence, Isus. Bogorodica je u sivkastobijeloj (prvobitno bijeloj) haljini ogrnuta tamnoplavim ogrtačem. Ima prekrštene ruke na prsima. Zdesna kleči sv. Josip u plavoj haljini i sivosme-

đem ogrtaču. On je prosijed starac. Ruke drži pred prsima. Slijeva kleči pastir u žutom haljetku, tamnoplavim čakširama i crvenim dokoljenicama. Drži u desnoj ruci na zemlji košaricu s nekom peradi, a u lijevoj štap. Iza njega i Bogorodice vidi se jedna žena, zaogrnuta bijelim maforijem u crnoj haljini (možda mati sv. Jovana Krstitelja). Drži u rukama golo dijete (možda malog sv. Jovana). Malo se nagnula da vidi malog Isusa, a čini se da i ono dijete drži tako da bi i ono vidjelo Isusa. Gore pod lukom lebdi anđeo u bijeloj košulji, crvenkastoj haljini i haljetku zagasitoplave boje. Raširenih je krila i ruku u kojima drži razvijen svitak sa prigodnim zapisom: »Gloria« (in excelsis Deo). Ovaj zadnji dio zapisa i lijeva ruka anđela otpali su zajedno sa temeljem slike do samog platna. Nebo je oblačno, sivkaste boje.

U lijevom dijelu slike prikazano je »Blagovještenje«. Bogorodica kleči u tamnoj izbi pred klecalom na kom je otvorena knjiga. Ima na sebi haljinu sivkastoroza boje. Lice joj je u profilu. Anđeo slijeće zdesna, držeći u lijevoj ruci ljiljan a desnu ispruženu prema Bogorodici. On je u crvenkastosmeđoj haljini i žutom ogrtaču, crne duge kose i bijelih krila. I njegovo lice je u profilu. Inkarnat figura je sivkastoroza, no dosta svijetlo. Iznad obe figure pod lukom lebdi golub. I u ovom dijelu slike boja se odljuštila na više mjesta, ali su lica obe figure naročito stradala.

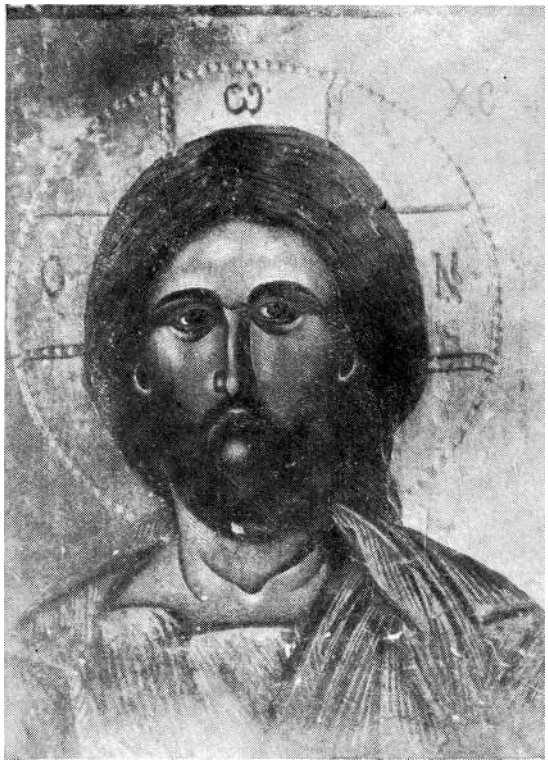
U trećem dijelu triptihona naslikan je »Ulazak Hristov u Jerusalim«. Isus sjedi na crnosivom magaretu. Ima na sebi bijel hiton, preko koga je prebačen tamnoplavi plašt. Ispred njega mlađi čovjek prostire po putu neku crvenu draperiju. Uz Isusa korača stariji apostol u plavom hitonu preko koga nosi žut ogrtač. Iza njega vide se još dvije glave apostola, a Isusu s lijeve strane još jedna. U prvom planu pozadine vidi se debelo stablo uz koje puže čovjek (vjerovatno Zakhej). On ima oko glave maramu, a na sebi odijelo žućkaste boje s kraćim crvenkastim haljetkom. Dalje u pozadini je grad s bedemima iza kojih se vidi dio zvonika. Podno bedema teče rijeka. Iznad grada je oblačno nebo, sivkaste boje. Usljed odljuskavanja boje stradali su plaštovi bližih figura na ovom trećem dijelu triptihona.

Slika je rađena uljenim bojama na platnu dosta grubog tkiva, veličine 120:190 cm. Platno je dosta očuvano ali se boja, kako smo gore zabilježili, ljušti na mnogo mjesta, te bi ovu sliku, kao i sva Dragojlovićeva djela, trebalo što skorije podvrći konzervatorskom zahvatu.

POPRSJE ISUSA »PANTOKRATORA«, RAD KRITSKE ŠKOLE

Iz pravoslavne crkve u Čelebiću potiče ikona Isusa koju dolje prikazujemo. Rađena je tempera bojama na dasci čempresovog drveta, sastavljenoj od dva dijela, veličine 28:35:2 cm. Daska je imala sleđa dvije ukovane prečke; gornja je već sasvim iscrvotočena, a donja je davno otpala. Slikar je prevukao najprije dasku dosta debelim grundom (oko 1 mm) i na tom grundu izveo vrlo vješto oštrim predmetom crtež, a periferiju nimba označio zvjezdolikom puncom i istom ukrasio i unutrašnje dijelove nimba. Zatim je to prevukao listićima pravog zlata i po rubu daske povukao crvenom bojom okvirić, širok oko jedan cm. Na zlatnom polju izveo je onda sliku bojama. Isus je prikazan u poznatom tipu čiji je uzor zapravo prototip, ona glava poznate slike Isusa iz Kahrije džamije (ranije Kora crkve) u Carigradu. Freske ove crkve datiraju se u XIII vijek.

Zanimljivo je promatrati na ovoj slici kako je slikar izveo tehnički svoj zadatak. On je čitavo lice i vrat Isusa prebojio najprije zelenom zemljom (verde terra) no ne poznatom veroneškom nego nekom drugom toplijeg tona koja naliči na češku zelenu zemlju (Česka hlinka, Bohmische grune Erde) ili je — što je vjerovatnije — umiješao dosta tamnog smeđeg okera u veronešku zelenu zemlju. Zatim je napravio od bijele boje, žutog okera i vrlo malo crne i crvenog cinobera takozvanu »mesnu boju« (sarka — grč.). Ovu je



Sl. 9. Ikona Isusa »Pantokratora« iz srp.-prav. crkve u Konjicu, rad nepoznatog slikara kritske škole s kraja 15 ili početka 16 vijeka



Sl. 10. Sv. Tri Kralja, prednja strana slike nepoznatog majstora s početka 16 vijeka. Nalazi se u samostanu Sutjesci.



Sl. 11. »Isus posrće pod krstom«, stražnja strana slike nepoznatog slikara s [početka 16 vijeka. Nalazi se u samostanu Sutjesci

miješao sa bojom one zelene podloge koju su stari grčki slikari nazivali »proplasmos« i njom je prevukao sve svijetle dijelove lica i vrata, rastanjujući je velikom vještinom u zasjenčane dijelove, tako da se smeđezelena podloga (proplasmos) kroz nju providjela. Ovu mješavinu, koja je najprije dolazila preko smeđezelene podloge, zvali su stari grčki slikari (glikasmom). Sad je slikar preko nje bojio čistom sarkom (onom mesnom bojom), rastanjujući je prema krajevima glikazma, ne dohvatajući uopšte do njih, tako da je na tim dijelovima slike dobijao neki neutralan ton kao lagani prelaz od svijetlog u tamno. Kada se ta boja osušila, uzeo je pero (od nepoznatog materijala, možda od trske) i šrafama čiste bijele boje pojačao osvijetljene dijelove. Srafe su savršeno izvučene, po čemu se vidi velika vještina kojom je raspolagao naš slikar kao crtač, no nije manji bio ni u rukovanju bojom (Sl. 9).

Kosu je podložio crnom bojom, a onda tamnosmeđim okerom označio pramenove i uvojke paralelnim linijama, širokim oko tri mm, razmaknutim dva do tri mm. Ove je na istaknutim mjestima osvijetlio mješavinom istog okera sa svijetlim i na koncu ta osvjetljenja pojačao perom na potrebnim mjestima čistim žutim okerom.

Kao podlogu za obrve, bradu i brkove iskoristio je slikar onu prvu smeđezelenu podlogu (proplasmos), a zatim je tamnosmeđom bojom izvukao skupine dlaka nešto širim potezima, a između njih povukao perom crne šrafe u pravcima kako teku forme obrva, brkova i brade.

Usne Isusove obojio je čistim crvenim cinoberom i donju malo šrafirao na osvijetljenom dijelu bijelom bojom.

Opšti utisak boje lica nije na roza ili crvenkasto, kako je to propisivala kritska škola, nego više žućkasto, kako se to vidi na vizantiskim ikonama ili starijim srpskim freskama. Ne smijemo previdjeti ovdje ni sličnu boju lica, odnosno sarke, kakvu je bio uveo poznati grčki slikar XVI vijeka Panselin, na koga su se i Krićani često ugledali.[14]

Isusov plašt (himatij) i hiton — ukoliko se vide — prebojio je tamnim smeđim okerom i četkicom dosta grubim šrafama zlatne boje (amalgam ili satrti listići) osvijetlio ispupčene dijelove draperije.

Velika vještina kojom je ovaj majstor radio i odličan rezultat koji je postigao, te tehnički postupak, stavljaju ga među prvoklasne ikonopisce

[14] Slikar Panselin uzimao je za prvu podlogu (pronlasmos) jednake dijelove bijele boje (psimiti = olovno bjelilo), okera. zelene boje što se upotrebljava u zidnom slikarstvu (neka boja biljnog porijekla) i crne (Papadopulos, Erminija. str. 20 i 243). Proba je pokazala da se od te mješavine dobije smeđezelena boja, sa tragom sivkaste.

Za boju mesa Panselin uzima jednake dijelove bijele, okera i crvenog cinobera. Ta mješavina (sarka) pokazuje žućkastoroza ton, ali više na žućkasto. (Papadopulos, nav. dj. str. 243—244).

Za glikasmos Panselin uzima 2 dijela sarke, a 1 dio proplasmosa. (Papadopulos, nav. dj. tor. 244).

kritske škole ranijeg vremena kada su se prototipovi ikona smatrali osveštenim uzorima. Ova ikona je gotovo čisti produkat vizantiske škole koju su Krićani prvenstveno gajili dok nisu pali pod vlast i uticaj Venecije. I vrlo sitne krakelure mrežaste forme koje se zapažaju na ikoni koju smo opisali, karakteristična su pojava starije kritske i vizantiske škole, dok ikone italo-kritske škole venecijanskog porijekla obično pucaju kad ostare u skoro paralelnim vodoravnim linijama, rastavljenim oko jedan cm, među kojima se stvaraju sitnije uspravne pukotine. Kako je daska slike s leđa izravnavana grubim oruđem (bradva, sjekirica), a ne testerom i hoblićem, te uzevši u obzir i gornje podatke, možemo ovu ikonu staviti u XV vijek ili najkasnije na početak XVI.

Natpis na slici je IC XC, a u nimbusu i na krakovima krsta su običajna slova O-G-N.

Majstor se, nažalost, nije potpisao. Napominjem da su i naši slikari poznavali tehniku kritske škole i njom se koji put služili.

»SV. TRI KRALJA« I »ISUS POSRĆE POD KRSTOM«

Dvostruka slika koja prikazuje u naslovu navedene događaje iz života Isusova potiče takođe iz zbirke slika samostana Sutjeske, a izrađena je tako na dasci da se jedna scena nalazi na jednoj, a druga na drugoj strani.

Sv. tri Kralja (Sl. 10). Na slici je prikazana kao neka otvorena prostorija, pozlaćena i išarana biljnim ornamentom. Bogorodica sjedi, držeći objema rukama malog Isusa na krilu, obavljenog bijelom tankom draperijom. Bogorodica ima ozbiljno, izmučeno, gotovo brižno lice, blijedoroza boje. Kosa joj je vrlo plava, spuštena u viticama niz ramena i leđa. Obučena je u plavu dugu haljinu, uhvaćenu u pojasu i zaogrnuta tamnijim plavim plaštem. Bogorodici je iza glave zlatan gotski oreol išaran sitnim kružnicama, izvedenim puncom. Mali Isus prikazan je u stojećem stavu u živoj kretnji, gurajući lijevu ruku u zlatnu kutiju što mu je pruža otvorenu prvi od tri kralja koji kleči pred njim, držeći je objema rukama. Kosa u Isusa je plava a lice blijedoroza. Kralj je sijed starac dobroćudna izgleda, šiljate razdvojene brade, ćelav je, s ostacima rijetkih čuperaka. Nosi dugu tamnozelenu haljinu s rukavima, a preko nje drugu s kratkim rukavima ružičaste boje. Inkarnat mu je crvenoroza. Iza ovoga kralja i Isusa stoji drugi kralj, čovjek osrednjih godina bezizražajna lica, žalosna, gotovo zdvojna pogleda, crne grgurave kose, brkova i zaokružene brade, inkarnata opaljenog od sunca. On ima na sebi tamnozelen plašt sa bijelim krznom oko vrata i duž otvora. Drži u rukama okruglu zlatnu posudu s odužim stalkom (nogom). Njemu nadesno stoji treći kralj isto kao i gornji, čovjek osrednjih godina, možda i nešto mlađi, pametna i blaga pogleda, visokog čela, crvena lica bez brade i brkova, kestenjave kose. Ima na sebi crvenoljubičastu haljinu bez rukava i plašt preko nje, a od haljine, koju nosi ispod te crvenoljubičaste, vidi se samo lijevi rukav od zlatnog brokata prosječen pridnu po modi XVI vijeka. Drži u lijevoj ruci crn rog okovan u zlato, a u desnoj veliko pero kao nojevo. Na nogama nosi neke čizme.

Iznad čitave scene je plastičan drvorezbareni završetak gotskog stila. On je sastavni dio okvira, koji ima jednostavan profil. Plošne strane okvira išarane su lozastim ornamentom.

Isus posrće pod krstom. Slika je vrlo oštećena i od scene se vide samo detalji (Sl. 11). Isus je posrnuo i pao na oba koljena. Hoće da se podigne i oslanja se desnom rukom na kamen.[15] Iza Isusa jedan stariji čovjek (Simon iz Kirine), otac Aleksandrov i Rufov[16] duge kose i brade, obuhvatio je objema rukama krst s donje strane, pomažući Isusu da se podigne.[17] Iza njega vidi se jedna žena, sklopljenih ruku s bijelom maramom oko glave (možda Bogorodica), a do nje mlad gologlav čovjek (možda Jovan Bogoslov), okrenut ženskoj figuri sa žalosnim pogledom.[18] Pred Isusom stoji vojnik s opasanim dugim mačem. Njemu je otpala čitava prednja strana glave i trupa usljed ljuskanja boje. (Sl. 11). On ima na sebi oklop a preko njega haljetak. Digao je desnu ruku. Na nogama su mu bijele uske čakšire, podvezane ispod koljena crvenkastom podvezicom. Po koljenu i iznad njega čakšire su probijene po modi XVI vijeka. Kroz duguljaste otvore vidi se postava crvene boje. Iza vojnika vidi se glava jednog postarijeg čovjeka sa crvenom renesansnom kapom.

Na ovoj strani okvir nema profila kao na prednjoj. Obojen je crvenom bojom i išaran lozastim ornamentom crne boje.

Daska na kojoj je slika izvedena je jelova. Po njoj je najprije prelijepljeno dosta jako platno

---

[15] Erminija o tom veli: καὶ ὁ Χριστὸς λιποθυμισμένος καὶ πίπτων εἰς τὴν γῆν˙ ἀκουμπίζων μὲ τὸ ἕνα χέρι". U evanđeljima nema o tome nikakva podatka.

[16] Evanđelje po Marku 15/21.

[17] Erminija o tom veli: „καὶ ἐπάνωθεν του (odnosi se na Isusa) Σίμων ὁ Κυρηναῖος στρογγυλοένης . . . παίρνει τὸν σταυρὸν ἀπὸ τον ὦμόν του"U evanđeljima se samo veli kako Tevreji natjeraše Simona iz Kirine, koji se vraćao iz polja da ponese Isusov krst. (Marko 15/21, Mat. 27/32, Luka 23/36).

[18] U evanđeljima nema o tome nikakav podatak, ali Erminija veli: καὶ ὄπισθεν αὐτοῦ ἡ Παναγία καὶ Ἰωάννης ὁ Θεολόγος καὶ ἄλλαι γυναῖκες θρηνοῦσαι καὶ εἷς στρατιώτης μὲ μίαν ῥάβδον ἐμποδίζει αὐτούς" (A. Papadopulos K.: ERMHNEIA THΣ ZΩΓΡΑΦΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΛΙΣ 1909, str. 105).

pa onda nanesen grund (gips-kreda-tutkal) debljine do 1,5 mm i izvedena pozlata na mjestima gdje je predviđena neka zlatna šara ili polje. Na grundu je izveden crtež neobično tankim linijama smeđe boje a zatim slika u tempera bojama. Po stilu slika pripada prvoj polovini XVI vijeka a rad je nekog njemačkog slikara vjerovatno iz alpinskih krajeva. Pripadala je nekom oltaru sa više slika, koje su se mogle preklapati. Stanje ove slike je vrlo rđavo. Pored već navedenih oštećenja na slici »Isus posrće« čija je dobra polovina nestala jer se uslj.ed vlage odvojilo platno s grundom i bojom od daske, i, već istrule, raspalo se. I ostaci slike ne stoje čvrsto na svom temelju odnosno dasci. Povrh svega, daska je i dosta iscrvotočena te se na njoj stvaraju pukotine (desni i lijevi donji ugao, ispred glave i prsa vojnika s mačem). Međutim, kako je vjerovatno ova slika bila decenijima i decenijima okrenuta zidu, njezine boje su se mnogo bolje očuvale nego na slici s prednje strane daske. One su potpuno svježe, no vlažan zid je, kako smo gore vidjeli, kobno uticao na opšte stanje materijala. Prednja slika, sv. Tri kralja, očuvala se relativno dobro. Oštećena je u desnom donjem uglu crvotočinom, zbog čega je na tom mjestu otpala i boja s temeljem po visini od 8 cm dužine i 1 do 2 cm širine, ali se primjećuje i iznad i ispod toga mjesta raspadanje materijala, naročito po vertikali. I u lijevom donjem uglu je slika oštećena crvotočinom, te je otpala boja u elipsastom obliku, veličine 5 : 6 cm, a iznad toga pri samom okviru ima probijeno mjesto kroz dasku kao od većeg eksera. Najveću štetu slikariji, međutim, nanijeli su nesavjesni ljudi. Veliki broj zapisa raznih ruku i vremena, ugrebanih oštrim predmetom kroz boju u krhak grund, rastočio je gotovo svu slikariju. Zbog krhkoće grunda ti zapisi postali su većinom nečitljivi i moralo bi se za njihovo dešifriranje utrošiti mnogo vremena, što nije bilo u zadatku ovoga članka. Bilo bi neophodno potrebno izvršiti na ovoj slici što skoriji konzervativni zahvat.

DOVOĐENJE BOGORODICE U HRAM

Kršćansko slikarstvo od najstarijih vremena pa do naših dana posvećivalo je životu Bogorodice najveći broj djela. To se opaža i u našoj starijoj umjetnosti, koja je na slikanim zidovima crkava očuvana daleko više, nego na tablama (ikone), što je i razumljivo kad uzmemo u obzir materijal. Stoga se ugodno iznenadimo kad naiđemo i na koju ikonu sa sadržinom kakvu rjeđe sretamo i na freskama. Takav je slučaj sa slikom koja prikazuje uvođenje male Bogorodice u hram, vezano za njezin životopis u kršćanskom vjerovanju: kad je Bogorodica navršila tri godine, poveli su je roditelji, Joakim i Ana, iz Nazareta u Jerusalimski hram da je tamo predadu na službu bogu. Od Nazareta do Jerusalima pratili su ih srodnici i Marijine drugarice s upaljenim svijećama. Na ulazu u hram dočekao je Bogorodicu prorok Zaharija i uveo je u najveću svetinju hrama, gdje je provela 9 godina. Hranu joj je donosio arhanđel Gavrilo.

U srpskom zidnom slikarstvu Srednjeg vijeka taj događaj je prikazan u svim većim crkvama: Studenica, Dečani, Pećka Patrijaršija, Gračanica, Sopoćani, Gradac, Arilje, Hilandar, Žiča, Matejić, Markov manastir, Kalenić itd. Prikaz je izveden sve po jednoj šemi, pogdjegdje u obrnutom poretku figura i predmeta. Tako, napr., u Studenici je prvosveštenik (Zaharija) na desnoj strani slike, a Bogorodica s pratnjom dolazi s lijeva, dočim je u Gračanici Zaharija na lijevoj strani, a Bogorodica s pratnjom prilazi mu zdesna. Prema tome, mijenja se i scenerija u kojoj se odvija događaj, ali uvijek je iste sadržine.

Naša slika izrađena je po ugledu na onu u Gračanici ili Dečanima, ali nije kopija. U slici su zapravo dvije scene.

S c e n e r i j a : Sprijeda otvoreniji prostor kao u nekom dvorištu (stvarno treba da bude prostor pred hramom) sa dvije stepenice (obratna perspektiva) od blijedoružičastog mramora,[19] koje vode u baldahin od koga se lijevo vidi samo jedan mali dio, zapravo drvena ograda, obojena maslinasto zelenom bojom. To bi, zapravo, trebalo da bude portal hrama. Drugi dio ograde je pozadi, no slikar ga nije znao postaviti kako treba, a osim toga obojio ga je žutom bojom, ostavivši po vrhu i dnu po jednu borduru iste boje, protkanu zlatnom žicom. Iza ograde baldahina, zapravo usred slike, stoji drugi dio baldahina koji slikar nije znao postaviti na pravo mjesto. To je crvena kupola koja se sa svoja četiri polukružna luka oslanja na okrugle stupce (Sl. 12) tamnozelene boje (bakarni acetat) sa žutim vratovima (svijetli žuti oker) i čudnim glavicama u l t r a m a r i n s k e plave boje. Prednje tri glavice su, zapravo, polovice glavica kakve je naš slikar vidio na slici u Dečanima kao što je vidio i onu glavicu sa svog četvrtog stupca na istom mjestu. Na vrhu kupole je dekorativan završetak crvenkaste boje. Očito je da je ovaj dio baldahina trebalo da stoji iznad prvosveštenika. Lijevo od njega je znatno izvišen drugi mali baldahin do koga vode dvije stepenice crvenkaste boje. Kupola toga baldahina je tamnozelene boje, a stupci koji je podržavaju su svijetlocrveine. Iza opisanih objekata je povisok zid svijetle, žute boje (svijetli oker), sa vijencem, izraženim bijelim linijama. Desno u zidu je kula četvrtasta oblika, svijetloplave boje s jako izbačenim završnim vijencem i krovom na dvije vode.

[19] Po Ohridskom prologu trebalo bi 15 stepenica, po Erminiji (Papadopulos) tri.

Kula ima sprijeda visoku kapiju, a zdesna uzan prozor. Platna su joj išarana bijelim linijama. Kula ima na vrhu šiljak (alem) oko koga je omotana crvena draperija, koja se s krova spušta do iza zida.

Nebo iza scenerije je zlatno izvedeno od listića pravog zlata. Eto, u toj sceneriji odigrava se događaj u dvije scene.

P r e t s t a v a :

S c e n a I. U prvoj grupi ove scene vidi se mala Bogorodica u tamnocrvenom maforiju (cinober, izmodelovan mnogo crnom bojom) i dugoj tamnoplavoj haljini (indigo, izmodelovan crnom i bijelom bojom). Na nogama su joj crvene cipelice. Maforij je opervažen uskom zlatnom trakom. Ispod maforija na glavi Bogorodice tek se nazire grčka kapa plave boje. Bogorodica stoji na drugoj stepenici trona ispruženih ruku prema prvosvešteniku, koji ima na sebi kratki crveni haljetak, obrubljen podnu širokom žutom trakom, protkanom zlatnom žicom. Isti porub, nešto uži, je i podnu rukava. Ispod haljetka vidi se dugi tamnoplav hiton, obrubljen podnu širokom žutom trakom, protkanom zlatom. Preko oboga je prebačen svijetlocrven (minij) plašt, koji ima kukuljicu i žutu postavu. Zaharija je ispružio ruke prema Bogorodici. On je sijed starac, duge valovite kose, brade i brkova. U licu ima pored ozbiljnosti i nešto radostan izraz. Na glavi mu je svešteničkа kapica crvene boje (cinober) a na nogama žute cipele sa crvenim dijelovima ozgo. Mjesto u dijete, Zaharija je upro pogled preko njega u neizvjesnu tačku. Očito je da se slikar nije znao bolje izraziti. Bogorodica gleda u njegovu desnu ruku. Ima nešto stisnute oči kao pred jakim svjetlom. Iza nje pristupaju skrušeno Joakim i Ana. Joakim ima maslinasto zelen plašt i tamnoplav hiton, izmodelovan crnom ti bijelom bojom. Bosonog je. Ima kratku crnu kosu, zaokruženu kratku bradu i brkove. Lijevu ruku je ispružio kao da potiče Bogorodicu da pristupi Zahariji, a desnu je savio tako, da su mu prsti na sredini lijeve. Joakim je sav sušta skromnost. Pogled je upro u Zaharijino lice. Do njega s desne strane je Ana u crvenom maforiju (cinober). Od plave haljine vidi joj se samo mali dio pridnu, a isto tako i vrlo malo plave grčke kape pod maforijem na glavi. Ana gleda nešto ustranu iza Zaharije. U ovoj situaciji morala bi da gleda u Zahariju ili u svoju djevojčicu. I ona drži ruke u istom položaju kao i Joakim. Sve figure ove grupe imaju zlatan nimbus iza glave.

Drugu grupu ove scene pretstavljaju drugarice Marijine, ovdje prikazane kao djevojke. U cjelini se vide dvije. Ostale u dijelovima. Fizionomije djevojaka su skoro jednake kao u blizanaca. Sve su okruglastog i punačkog lica, punih usana, tankih obrva i iste koafire. Lice im obrubljuju pletenice koje polaze s čela. Ostala kosa im je uvijena u kovrdže. Dosta je dobro prikazana



Sl. 12. »Uvođenje male Bogorodice u hram« (Vaveđenje) Ikona nepoznatog slikara 16 ili 17 vijeka (Zbirka pisca.)

živost konverzacije među njima. Svaka nosi u ruci zapaljenu svijeću bijele boje.

Prva od djevojaka ima dugu bijelu haljinu i maslinastozelen haljetak s kratkim rukavima, obrubljenim žutom trakom, protkanom zlatnom žicom. Preko haljetka ima tamnoplav ogrtač, uhvaćen pod vratom i ispod koljena okruglim dugmetom. Na nogama su joj crvene cipele. Svijeću drži pred sobom objema rukama uspravno. Zakrenula je glavu prema drugarici do sebe. Ta ima dugu tamnozelenu haljinu i kratak crven haljetak, dosta stegnut u pojasu. Preko desnog ramena ima prebačenu neku crvenu (cinober) draperiju, izmodelovanu svjetlijom crvenom bojom; dočim su haljina i haljetak izmodelovani bijelom bojom s upotrebom tu i tamo crne u vrlo tankim linijama. Na nogama ima crvene cipele. Svijeću drži objema rukama nagnutu nadesno. Od treće djevojke vidi se samo detalj glave i mali dio bijele haljine na prsima. Od četvrte, pete i šeste djevojke vide se samo neznatni dijelovi haljina, crvene boje. Tlo na kom se kreću opisane figure je smeđe boje.

S c e n a II. Ova scena prikazana je u lijevom gornjem uglu. U spomenutom malom baldahinu sjedi kao kip Bogorodica na nekoj klupi. Gleda ispred sebe u daljinu (trebalo bi da gleda gore u anđela). Na sebi ima isto odijelo iz prve scene. Desno od kupole baldahina vidi se anđeo

koji slijeće nešto uzdignutih krila i kao da u rukama nosi nerazgovijetan predmet. Anđeo ima na sebi zelenu haljinu i crven plašt koji je zalepršan.

Oko čitave slike bio je nabojen uski crven okvirić čiji se tragovi i danas vide. Širok je oko pola centimetra.

Natpis na slici ne može se, nažalost, pročitati, jer je u toku stoljeća preko prvobitnog srpskog natpisa ispisan drugi natpis još dva puta, i to, prvi put grčki, a drugi put neodređenim jezikom. Natpis se nalazi iznad glavnog baldahina i to nešto s desne, a nešto s lijeve. Od prvobitnog zapisa vidi se slijeva ΜΠΡ a zdesna GOHR izvedeno crvenom bojom (cinober). Drugi natpis pisan je ispod prvog tamnijom crvenom bojom (možda purpur) dosta plastičnim slovima, no zahvatio je i donje krajeve slova prvog natpisa. (Sl. 12). Od njeg se vidi slijeva GiN.iG a zdesna Π.NTi. Od trećeg natpisa, koji je pisan opet crvenim cinoberom, ali kao korektura ili restauracija drugog, vidi se slijeva iGG a zdesna ii . . Prema tome, ti ostaci nisu dovoljni da se i jedan od natpisa rekonstruiše. Kod pravoslavnih Srba slika se zove »Vavedenje pr. Bogorodice«, a kod Grka »Eisodija« (Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου), no teško je i jedan od njih aplicirati na ove ostatke.

Grčki priručnik za slikanje ikona, kojim su se u prevodima služili i naši slikari, propisuje da se scena ovako pretstavi: hram je sa kapijom i pred njom tri stepenice („πύλη μὲ τρία σκαλούνια"). Na kapiji stoji Zaharija u arhiepiskopskoj odeždi, ispruženih ruku naprijed. Pred njim Bogorodica, s jednom rukom ispruženom prema njemu, a sa svijećom u drugoj ruci „καὶ μὲ τὸ ἄλλο (χέρι) βαστᾶ λαμπάδα". Iza nje Joakim i Ana gledajući jedno drugo i pokazuju na Bogorodicu.

Iza njih je skupina djevojaka sa svijećama. Gore u hramu lijepo izrađen mali baldahin i u njemu sjedi Bogorodica, primajući hljeb koji joj donosi arhanđel Gavrilo blagosiljajući je.

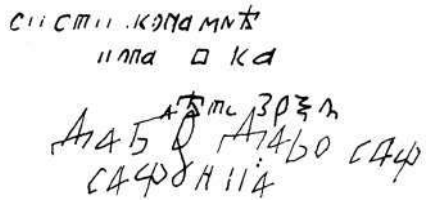
Majstor slike koju smo opisali i pored grešaka, koje su inače uočljive na svim našim starim slikama ove i slične vrste, ističe se silnim koloritom u kom preovladava crvena boja, bilo ova, bilo ona, čiji žar, mislim te crvene boje, zna, da ublaži komplementarnom zelenom i prekine tu i tamo ubačenom plavom bojom ove ili one vrste. Najteža je greška što je Zahariju ostavio bez prsa, što se lako ni ne zapazi. Anatomija figura dosta mu je prirodna i bolja od najvećeg broja naših starih slikara. Kompozicija je uravnotežena znalačkom podjelom prostora i presjecanjem svih vertikala jako istaknutom horizontalom onoga zida u pozadini scena. Inkarnat mu je jednak kod svih sigura: podloga je tamni oker, a osvjetljavanje izvedeno mješavinom toga okera s nešto bijele i vrlo malo crvenog cinobera.

Slika je izvedena tempera bojama na dasci tvrdog drveta (hrastovina?) veličine 23 : 31 cm, ali se vidi da je prvobitno bila nešto veća (za oko 0,5 cm), jer je obrezivana s donje i desne strane. Daska je sleđa izravnata nekom grubom alatkom (možda bradvom) i, da se ne povija, imala je dvije ukovane prečke koje su davno ispale, a daska se ipak nije povila. Slikarija je izvedena na običajnom temelju (gips-kreda-tutkal možda i s nešto sapuna) odlično pripremljenom, jer se on do danas potpuno sačuvao, a tim je sačuvana i boja na njemu. Cio temelj nije pozlaćivan već samo nebo i nimbusi, a sitne zlatne linije, što se vide tu i tamo po slikariji, izvedene su musivnim zlatom. I pored odlične očuvanosti, slikarija je pokrivena po cijeloj površini mrežicom krakelura tankih kao dlaka, izuzevši pozlate koja pokazuje drugu vrstu pucanja.

Za izvođenje slikarije majstor je upotrijebio slijedeće boje: bijelu (olovno bjelilo), svijetli žuti oker, tamni žuti oker, pečenu sijensku zemlju ili pečeni tamni oker,minij, crveni cinober, neku crvenu, nepoznatog porijekla — možda purpur, još jednu crvenu nepoznatog porijekla, ukoliko nije mješavina cinobera i purpura, jednu svijetloroza koja naginje na modro (možda mješavina purpura, bijele i ultramarina), prirodni ultramarin (lapis-lazuli), maslinastozelenu, tu istu pomiješanu sa crnom i crnu.

Napominjem da je ovo jedina stara ikona od velikog mnoštva što sam ih vidio na kojoj se pojavljuje ultramarin, plava boja čija se cijena određivala jednakom težinom zlata.

Slikar se, nažalost, nije potpisao i kako je ovaj njegov rad kao zasebna ikona skoro jedinstven po svojoj izradi i utisku što ga stvara na gledaoca kad se gleda u originalu, nismo u situaciji da ga upoređenjem pripišemo ikome od naših starijih poznatih majstora. Možemo ga, međutim, pridružiti vrlo sličnoj hramovnoj ikoni manastira Lepavine, iz god. 1640. ali koja nema živosti scene kao naša. Što se tiče datiranja, tu smo u nešto boljem položaju, jer na slici sleđa imaju dva zapisa od dvije ruke, koji se pored sve nečitljivosti mogu s izvjesnom rezervom rekonstruisati, s godinom koja se sigurno čita u prve tri brojke. Na grubo otesanom prostoru sleđa, i to baš oko sredine daske, ostala su dva malo uglađenija mjesta kud je alatka prošla i ona su iskorišćena za zapise. Oni su, kako ih ja vidim, prikazani na našoj slici (Sl. 13) i mogli bi se rekonstruisati, uglavnom, ovako: gornji zapis: »sia staa ikona mnje popa Vuka ljeto 7164 (1659)«; donji zapis: Dabo, Dabo saf . . . safunčia«.



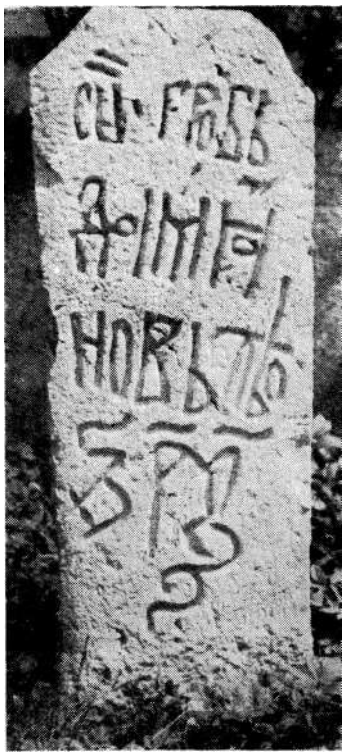
Sl. 13. Zapisi na ikoni Vavedenja

Teško je reći koji je zapis stariji, gornji ili donji. Od gornjega slovo »jer«, u riječi ljeto, prelazi preko slova »o«, od riječi Dabo, ali to može biti i obratno. Ipak mi se čini da je donji zapis stariji iako je to malo neprirodno zbog položaja na kom se nalazi, ali izgleda da je pisar gornjeg zbog pomanjkanja mjesta prešao nešto u slova donjeg. Međutim, može stvar i tu da bude obratna, ali ne mijenja nimalo vrijeme ovih zapisa, ako je moja pretpostavka tačna: naime, vjerovatno je da su pop Vuk i Dabo safundžija iz jedne porodice u kojoj se ova ikona našla polovinom XVII vijeka. Safundžije su bile u to doba u Sarajevu bogati esnaf.[20] Ne izgleda vjerovatno da bi Dabo prodao ikonu popu Vuku, a nije moguće ni da bi je pop prodao Dabi. Ikona je mogla samo nasljedstvom, poklonom ili udajom promijeniti vlasnika. Poklon ikona iz kuće je gotovo nemoguć, dočim su žene nosile u prćiju pokoju ikonu, obično dotadanju slavsku ikonu, ako su u kući bile dvije od iste vrste ili neku Bogorodicu. Ispred riječi popa možda je u zapisu prvobitno bilo još koje slovo, možda proto, ali se danas u zapisu ne primjećuje.

Jedan pop Vuk spominje se u Sarajevu 1516 godine, ali se na njega ne može zapis odnositi, jer je u njemu jasno označen XVII vijek. Inače je u Sarajevu bio 1651 jedan paroh imenom Vukoje[21] koji bi mogao biti onaj Vuk iz zapisa, ali ni to nije sigurno. Kasnije, oko 1671—75, javlja se kao paroh u Sarajevu pop Vukoman[22] no teško da se i na njega može odnositi onaj zapis. Dakle, što se tiče popa Vuka iz našeg zapisa, ne možemo utvrditi ko je. Dabo sapundžija ne spominje se u dosad poznatim dokumentima Stare crkve, ali ime Dabo nije rijetko u Sarajevu u XVII vijeku. Jedan Dabo sapundžija umro je u Sarajevu toga vremena. Njegov nadgrobni spomenik je nađen u starom groblju »Na Carini«, gdje se našlo još mnoštvo spomenika starih Sarajlija pravoslavne vjere. Groblje se nalazilo zapadno od današnje fabrike duvana, ali je prije par decenija sasvim iskrčeno. Važniji spomenici ugrađeni su u grobljansku kapelu u pravosl. groblju u Koševu. Ima ih par i u Muzeju Stare crkve i dva u vrtu Zemalj. muzeja u Sarajevu. Spomenik Dabe sapundžije nalazi se sad u lapidariju Muzeja Stare crkve (Sl. 14). Na spomeniku nije ubilježena godina, ali se nećemo prevariti ako ustvrdimo da je Dabo u našem zapisu i Dabo na tom spomeniku jedna te ista ličnost. Što se tiče vremena kad je umro možemo ga dosta tačno odrediti po jednom drugom spomeniku, koji je radio isti majstor sa istim karakteristikama uklesanih slova i na kome ima godina smrti pokojnika. To je spomenik nekog Damjana (Sl. 15) koji je umro, kako se vidi, 7140 (ЗРМ) po starom kalendaru, tj. 1632 po



Sl. 14. Nadgrobni spomenik Dabe »sapundžije«. Sad u lapidariju Muzeja Stare crkve u Sarajevu



Sl. 15. Nadgrobni spomenik »Damjanov« iz godine 1632 ili 1662, sad u vrtu Zemalj. muzeja u Sarajevu

[20] Skarić: Srpski prav. narod i crkva u XVII i XVIII vijeku u Sarajevu, str. 71.
[21] Isto tamo, str. 140.
[22] Isto tamo, str. 140.

novom, ili ako čitamo godinu smrti Damjanove 7170 ЗРО, onda bi po našem računu to bila godina 1662. Dakle, Dabo je umro oko jedne ili druge godine. Da je isti majstor radio oba spomenika, to se vidi uspoređenjem nekih naročito karakterističnih slova kao Я, И, Д, gdje se a sastoji od jedne male kružnice pokraj uspravne haste, i je zatvoreno pridnu i ima dupli naglasak, jako koso položen, a slovo d ima vrlo dugačke donje krakove. Moramo ovdje spomenuti i ovo: kako se Dabo sapundžija ne spominje u dokumentima arhive Stare crkve, a obilatije vijesti te arhive datiraju nekako od polovine XVII vijeka,[23] držim da je Dabo živio i umro prije toga vremena, te bismo morali smatrati da je Dabin zapis na našoj ikoni stariji od zapisa popa Vuka i da na Damjanovu nadgrobnom spomeniku treba godinu njegove smrti čitati kao ЗРМ, tj. po našem računu 1632. Ikona je, svakako, znatno starija od oba zapisa. Ona je po svojoj sadržini i tehnici bliska našoj slikarskoj zaostavštini Srednjeg vijeka. Mnoštvo čistih boja i polutonova, solidan temelj na kom je slika izvedena, dobar crtež glava i ruku, lijepo izveden prelaz tamnoga u svijetlo, sve su oznake našeg slikarstva XVI vijeka koje je logični nastavak onoga starijeg. No iz njegovog rada dobiva se i dojam kao da je on imao i veza sa slikarskom školom toga vremena u Dubrovniku. Naročito nas na to upućuje briljantnost površine boja ove slike i neobično sitne krakelure istih. Stoga držim da ova ikona pripada drugoj polovini XVI vijeka.

Opisana ikona po svojoj sadržini je zasada unikum u staroj umjetnosti naše Republike, Bosne i Hercegovine. Dosad se nije našao ni jedan drugi primjerak slike kao posebne ikone[24] s ovom temom niti u zidnom slikarstvu niti na tablama, u našoj Republici. Nismo ga našli ni u popisu ikona Stare crkve u Sarajevu iz godine 1681.[25] Nismo dosada našli ni neko drugo djelo istog majstora, ali moramo priznati da je do danas proučen neznatan dio slikarskog blaga što se krije po crkvama i u privatnom posjedu po našoj zemlji.

Ikona koju smo opisali nalazi se sad u zbirci pisca. Nabavljena je iz radnje pok. Milke Kebelje koja je, tamo iza svršetka Prvog svjetskog rata, rukovodila poslije smrti svog muža radnjom za izradu okvira i prodaju novih i starih ikona. Milka je znala i da »popravlja« stare ikone. U tu radnju svraćao je svojevremeno i Risto Čajkanović, posljednji od starih sarajevskih ikonopisaca i nalazio i tu zarade, izrađujući jeftine ikone ili popravljajući stare. On je po pričanju pok. Milke napravio jednu ili dvije kopije i od ikone koju smo gore opisali. Vjerovatno će jedna od tih kopija biti ikona »Vavedenja« koja se i sad nalazi u Staroj crkvi, ali je vrlo loš i bezvrijedan rad kakvih je Risto znatan broj napravio potkraj života. Dosta je napomenuti da se za pozlaćivanje služio prostom pozlatom.

Spomenuta Milka došla je do opisane ikone nasljedstvom, no nije mi poznato kojim.

BOGORODICA SLIKARA EMANUILA

U srpsko-pravoslavnoj crkvi sv. Prokopija u Visokom u naosu s desne strane nalazi se u jednom prijestolu ikona Bogorodice »Hipsilotere« (ἡ ὑψηλοτέρα τῶν ουράνων), koja već svojim neobičnim izgledom i umjetničkom izradom privlači gledaoca.

Bogorodica je prikazana kako sjedi u masivnom tronu od bijelog mramora, koji ima sa strana dva stupca od crvenog mramora. (Sl. 16). Ovi stupci imaju podnožje (plintu) zelene boje sa jednim torusom na vrhu i kapitel korintskog oblika sa dva velika akantusova lista sa strana i anđeoskom glavom s krilima u sredini. Na glavici stupca ima pravougaona plitka posuda sa vazom u sredini. Oboje zlatne boje. Vaza ima sa strana drške. Naslon trona je zelene boje.

Bogorodica pridržava lijevom rukom malog Isusa koji joj sjedi na koljenu, dok je desnu spustila na svoje koljeno. Isus drži u lijevoj ruci svitak, a desnom blagosilja. Bogorodica ima na sebi tamnocrveni maforij, opervažen oskom zlatnom trakom. Ispod njega se vidi hiton tamnoplave boje (pod lakom izgleda zelen), čiji su rukavi pridnu ukrašeni s dvije zlatne trake. Na glavi pod maforijem vidi se u Bogorodice grčka kapa tamnoplave boje. Isus ima na sebi bijelu košuljicu, a preko nje smeđi himatij, izmodelovan zlatnim šrafama. Opasan je crvenim pojasem išaranim zlatnim prugama. Inkarnat figura je blijedocrvenkast, na smeđoj podlozi. Članci prsta kod obe figure su previše istaknuti. Pozadina iza figura je bila pokrivena listićima pravog zlata (sad premazana prostom pozlatom). Tlo je prikazano zelenom bojom. Natpis iznad Bogorodice je M-P — ΘΥ, a sa strane Isusove glave IC-XC. U nimbu Isusovom nema uobičajenih slova ὁ-ὢ Ν

Obe figure imaju na sebi još tragova onih fizionomija karakterističnih za ikone, proizišle iz

[23] Skarić: Srpski prav. narod i crkva u Sarajevu, str. 12.

[21] Na ikonostasu Stare crkve u Sarajevu, u onom ciklusu od 16 malih ikona nepoznatog slikara XVII v. ima i prikaz »Vavedenja«. To je druga ikonica s lijeva kad smo okrenuti prema oltaru. (Mazalić, Kritska škola i njezini primjerci u Sarajevu, Gl, Z. m. 1937, str. 84).

[25] Skarić: Srpski prav. narod i crkva u Sarajevu, str. 153.



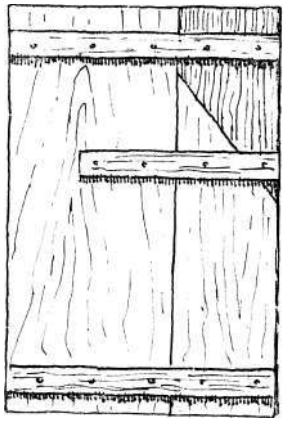
Sl. 16. Slika Bogorodice Emanuila Kaliaki (17 vijek) iz srp.-prav. crkve sv. Prokopija u Visokom

radione slikarske porodice Rico ili njihovih direktnih nasljednika. Isti slučaj je i sa bojama, a naročito s obradom draperija. No sve je nešto sirovije i grublje. Prema tome bismo mogli postanak ove ikone staviti u vrijeme koje se nadovezuje na kasniji rad nasljednika porodice Rico (Ῥίζο), t. j. negdje u polovini XVII vijeka pa i nešto kasnije, svrstavši je u produkte poznogrčkog živopisa.

Po dnu slike u sredini je sljedeći zapis: ΧΕΙΡ ΕΜΑΝΥΗΛ ΚΑΛΙΑΚΗ a sa strana ΔΕΗϹΙϹ ΤΥ ΔΥΑΥ ΤΥ ΘΥ ΕΩΡΓΙΥ ΚΑΛΑΘΑ. Zapis je ispisan djelomično u ligaturama.

Slikara Emanuila Kaliaki prviput ovdje sretamo zapisanog na našim ikonama a isto tako i Dorđa Kalata. Drugih podataka o njima nemamo.

Slika je rađena tempera bojama na dasci tvrdog drveta, sastavljenoj od dva komada, zapravo od tri, jer je slikar na čudan način jednu dasku sastavio od dva komada (sl. 16a). Da sačuva čvrstinu daske, udario joj je sleđa tri prečke, a slica je preko nje zalijepio platno jakog tkiva. Preko ovog udario je običajni temelj od gipsa, krede i tutkala i na njemu izveo sliku bojama u veličini 91 : 61 : 2.5 cm, što odgovara i veličini daske.



Sl. 16.a

JEDAN »DEISIS« IZ 1767 GODINE

U oltaru srpsko-pravoslavne crkve u Zvorniku nalazi se povelika ikona rađena na dasci, ali tako da okvir čini sa slikom cjelinu, a i sam je pokriven minijaturnim sličicama. (Sl. 17).

Na ikoni se vidi scena »Deisisa« u običajnom izgledu: Isus sjedi u prijestolju, a njemu sa strana Bogorodica i sv. Jovan Krstitelj u stavu moljenja, s prekrštenim rukama na prsima.

Isus je prikazan kao mlađi čovjek duguljaste glave, kratke male bradice i tankih brčića, rascešljane kose po sredini. Desnom rukom blagosilja, a u lijevoj drži otvorenu knjigu, oslonjenu na koljeno sa slijedećim tekstom: „НЕБОИСЯ - МИЛОСТИ - МОІЄ — СТАДО — ІАКО ОТЦЪ - БЛАГОИЗВОЛИТЪ - ВАШ БЪДЄ".

Isus ima crveni hiton i preko njega zelen himatij izmodelovan zlatnim šrafama. Oboje je opervaženo bisernim porubom. Prijesto u kom sjedi Isus visok je, s nešto baroknih detalja. Smeđe je boje. Jastuk pod Isusom je iste, ali svjetlije boje, ukrašen grupicama od po tri tačkice. Inkarnat je žućkastoroza.

Bogorodica ima na sebi crveni maforij i pod njim dugu zelenu haljinu, oboje oivičeno zrncima bisera. Pod maforijem na glavi Bogorodica nosi grčku kapu.

Sv. Jovan je u krznu smeđe boje s prebačenim zelenim plaštem preko njega. Plašt je iskićen zlatnim tačkicama.

Ispod čitave opisane scene su tri svetitelja minijaturne izrade. U sredini sjedi sveti Nikola



Sl. 17. »Deisis«, ikona iz 1767 godine, rad slikara Teodora Stefanova. Slika se nalazi u srp.-prav. crkvi u Zvorniku



Sl. 18. »Deisis«, ikona iz 1767 godine, detalj

u nekom tronu, lijevo od njega je sv. Dimitrije, a desno sv. Đorđe, oba na konjima. (Sl. 17, 18).

Figure stoje na zelenom polju iznad koga je zlatno nebo. Oreoli su pokriveni kovanim srebrom, kojim su također pokrivene ruke i noge figura. Male slike po okviru raspoređene su ovako: gore u pojasu iznad »Deisisa« je naslikan Bog raširenih ruku s trouglatim nimbusom iza glave. Desno i lijevo su po jedan anđeo. Na desnoj uspravnoj strani okvira su poredani ozgo dolje u ovalnim kartušama šest proroka, a na lijevoj uspravnoj strani okvira isto toliko. Ispod »Deisisa« vide se male slike sv. Petke, Save srpskog, Simeuna Nemanjića, sv. Stefana i nepoznate svetice.

Natpis slike je: „МОЛЄНІЄ РАБЯ БОЖІЄГЯ ѲОМИ αΨξ“ (1767).

Signatura slikara nalazi se pridnu desno: „ѲЄѠДОРЬ СПІ(ЄФЯНО)ВЬ ПИСЯ“.

Slikar će biti isti onaj Teodor Stefanov Valjevac iz godine 1761 što ga spominje dr M. Filipović sa slike Bogorodice u kancelariji pravosl. arhijerejskog namjesnika u Valjevu.[26]

Ikona koju smo opisali rađena je tempera bojama na hrastavoj dasci veličine 113:92:2.5 cm (s okvirom), dočim je sam srednji dio veličine 72 : 51 : 2.5 cm. Ovaj dio sastoji se od jednog komada daske, dočim je okvir, satavljen od četiri komada daske (dva uspravna i dva vodoravna) koji imaju s oba kraja od istog komada izrađen izvišen rub polukružnog profila, išaran geometriskim drvorezbarenim ornamentom. Ovaj rub čini ujedno i okvir na slici oko samog »Deisisa« i okvir za cijelu sliku. Srednja daska na kojoj je slika »Deisisa« ima sleđa dvije užljebljene prečke, da se ne uvija. Osim nešto crvotočine slika je uglavnom očuvana.

PORTRET BOSANSKOG KRALJA TOMAŠA

U zbirci slika samostana u Sutjesci nalazi se i jedan portret tobože bosanskog kralja Tomaša. (Sl. 19).

Kralj je prikazan kao čovjek osrednjih godina crne masti, malo savijena nosa, tamnokestenjaste kose, brkova i brade, sa zlatnom krunom na glavi. Ta kruna nije poznata bosanska kruna s ljiljanima, već je sastavljena od niza akantusovih manjih i većih stabljika sa po jednim zrnom bisera u vrhu. Duga kosa pala je kralju po ramenima. Upadljiv je kratak vrat na ovom portretu. U desnoj ruci drži kralj srebreno žezlo sa zlatnim ukrasima. U lijevoj ruci drži zlatnu kuglu s krstom na vrhu. Kralj ima na sebi preko oklopa tamno plavu haljinu s crvenim pojasem, a preko nje kao brokatski smeđi ogrtač sa herme-

[26] Dr. M. Filipović: Teodor Stefanov Valjevac, srbijanski ikonopisac, 18 veka, Muzeji II, Beograd 1949, 145.



Sl. 19. Portre bosanskog kralja Tomaša iz samostana Sutjeske. Rad nepoznatog majstora 18 vijeka

linovim krznom u gornjem dijelu i niskim tamnim krznom oko vrata. Ogrtač je uhvaćen pod vratom velikim zlatnim okruglim dugmetom. Lijevo od kraljeve glave do žezla je grb oblika barokne kartuše, sastavljen od raznih drugih grbova. Oblik i sastav su mu upravo fantastični. Uglavnom je čitavo polje grba razdijeljeno jednom nešto konveksnom linijom na dva vodoravna dijela. U gornjem, koji je pozlaćen, u sredini se nalazi mali crveni štit sa zlatnom krunom u unutrašnjosti i na vrhu štita. Ispod grba su dva ukrštena ključa s crnačkim glavama na vrhu. Ove glave su okrunjene. U donjem dijelu glavnog štita nalazi se u sredini lijeva ruka u oklopu sa sabljom. Do nje — gledaocu lijevo — obojeno je polje, gore bijelo, dolje plavo. U bijelom polju je kardinalski šešir, a u plavom tri zlatne glave s krunama. Na protivnoj strani polje je obojeno gore plavo, dolje crveno. U plavom polju nalaze se tri potkove, a u crvenom šahovsko polje s bijelim i crvenim četvorinama. Iznad ruke sa sabljom, oko sredine glavnog grba vide se s lijeve strane gledaocu 4 direka, a s desne bijel dvoglavi orao na crvenom polju. Na vrhu glavnog grba je također zlatna kruna, a podnu visi o grbu zlatan lanac sa zlatnim medaljonom u kome se vidi u klečećem stavu figura sa sklopljenim rukama, podignutim naviše prema zrakama, koje se otud pružaju toj figuri.

Desno prema kraljevom licu je signatura: ГОМАШ М.ОЛ.К.БОСНЕ И КТОМУ , a ispod toga TOMAE RE BOSNE ET ARGENTINE

Sleđa na okviru ima zapis: *»Fratum franciscanorum Conventus S. Joanis Baptistae Sutinscae 1871«.*

Na ovu sliku osvrnuo se svojevremeno s par riječi i fra Rafo Barišić, nazivajući je »izvornom«,[27] što bi značilo — kako ja razumijem — da je rađena u vrijeme kraljeva života, tj. da potiče iz XV vijeka. Barišić joj navodi i dimenzije 75 : 62,5 cm, što ne odgovara današnjim.

Slike na platnu javljaju se u Italiji tek početkom šesnaestog vijeka,[28] sa jačom upotrebom uljenih boja. Teško da su u Bosni radili slikari na platnu prije XVI vijeka. Platna u Italiji XV do XVIII vijeka su jakog tkiva, dosta grube žice i tek sa XVIII vijekom javlja se platno tanje žice finijeg tkiva, kakvo je upotrebljeno za ovu sliku kralja Tome. Kraljeva kruna na glavi, sastavljena od akantusa nemirnih linija upućuje nas na XVIII vijek, a isto tako i onaj oblik grba kraj njegove glave). On je tipična kartuša toga vremena. Uglavnom dobro očuvano platno tanke žice na kom je slika izvedena, dok su grublja i jača platna XVI i XVII vijeka u istoj zbirci sva od starosti već natrula, najbolji je dokaz da se ta slika ne može nikako datirati ranije od XVIII vijeka i spada i ona u one mnoge sumnjive dokumente što su ih emigranti iz Bosne i crkveni ljudi pribavljali računajući na eventualnu korist u danoj prilici (Ohmučevići na pr.)

Slika je rađena uljenim bojama na platnu veličine 66,5 : 78,5 cm. Osim krakelura kojima je sva prekrivena i nešto pogužvanog platna usljed sasušivanja, slika je uglavnom dobro očuvana. Otražnji okvir na kom je nategnuto platno sav je iscrvotočen, naročito njegova poprečna daska. Sleđa ima slika i tri zakrpe u vrhu, jednu oko sredine i jednu pridnu, prilijepljene na mehanički oštećena mjesta.

JEDNA IKONA SLIKARA JOVANA MAZALIĆA-BOGUNOVIĆA

U mojoj zbirci nalazi se stara ikona na kojoj su pretstavljeni sv. Vartolomej, arh. Mihajlo, sv. Jevtimije i Spiridion. Po svom sastavu prikazanih svetaca ovo je neobičan primjer medu starim crkvenim slikama u Bi Hi vrlo je teško odgonetati kakve međusobne veze imaju prikazane ličnosti i šta je navelo slikara na taj izbor. Još je čudnije da je ovu ikonu dala napraviti ili je

[27] Barišić: Franjevački samostan i crkva u Sutjesikoj, Gl. Z. muz. 1890, str. 34—35.

[28] L. Brieger: Das Kunstsaimmeln, Munchen, str. 31.

kupila od slikara pa poklonila jednoj crkvi, ili htjela da je pokloni, do čega nije došlo, jedna monahinja koja je, izgleda, poticala iz iste porodice ili sredine iz koje je bio i sam slikar, čija se signatura sa zapisom očuvala, zahvaljujući debelom sloju smeđeg laka kojim je slika bila prevučena.

Glavne figure na ikoni su svakako Jevtimije (сщи евѳимие велки) i Spiridon (сщи спиридон.) prikazani u dopojasnim slikama, obojica kao arhiepiskopi, okrenuti jedan drugom tako da se vide u tri četvrtine profila. Obojica drže desnu ruku u visini prsa s prstima sastavljenim na blagoslov, a u lijevoj drže knjigu crvene boje, iskićenu zrncima bisera i smeđom bojom. Imaju na sebi tamnozelene sakose, iskićene također zrncima bisera. Preko sakosa nose prebačen omofor bijele boje s crvenim krstovima. Glave svetaca izrađene su po naučenoj šabloni usljed čega oba imaju i slične fizionomije. Prikazani su kao prosijedi starci, s kosom osrednje dužine, podužim obješenim brkovima i oduže brade, dolje nešto zašiljene. Oba svetitelja su naizgled prijazna lica s nešto veselosti u izrazu, dosta velikih očiju i široka čela. Oči su im uprte u gledaoca. Spiridon ima na glavi običajnu kapu smeđe boje, okićenu bisernim zrncima. (Sl. 20).

Iza ove dvije figure povučena je u visini njihova vrata bijela linija kao završetak zelenog polja njihove pozadine. Iza njih su prikazani u dokoljeničnim slikama u manjem mjerilu perspektivski tačno apostol Vartolomej (сщи вито-ломеи) slijeva i arhanđel Mihailo (арх - мих) zdesna. Vartolomej ima malo čudnu fizionomiju, koja nas potsjeća na koptske ili abesinske likove. Kosa mu je crna, kuštrava, čelo uglato, brkovi mali, obješeni, a brada kratka koja se povlači samo po rubu lica, zapravo vilice. Nos kao da je malo prebijen, lice puno, usne debele, oči crne okruglaste. Glava potsjeća i na fajumske portrete. Držim da je to slučajnost i da slikar nije imao neku perdlošku po kojoj je mogao sveca tako prikazati. On ima na sebi crveni hiton okićen sitnim zrncima bisera i zeleni ogrtač prebačen preko desnog ramena. Iza glave mu je zlatni nimbus. Arhanđel Mihailo prikazan je kao mladić duge crne kose, okruglasta puna lica, velikih crnih očiju uperenih u gledaoca, spljoštenog nosa, deblih i punih usana. Na sebi ima crveni divitisij išaran zrnima bisera. U desnoj ruci mu je veliki bljeskav zmaj. Krila su mu smeđe boje. Iza glave ima zlatan nimb.

Kod svih figura inkarnat je ružičaste boje, izveden na zelenoj osnovi; modelovanje je izvedeno dodavanjem bijele boje onoj ružičastoj. Nimbusi kod svih figura ograničeni su crvenom i crnom linijom.

Iza Vartolomeja i Mihaila je zlatno nebo, koje se ima smatrati i kao nebo iza ostale dvije figure.

U cjelini uzevši, sve četiri figure su dobro uložene u raspoloživi prostor, no za one dvije figure u pozadini ne smijemo misliti da ih je slikar zbog perspektivskih razloga smanjio, jer on vrlo vjerovatno nije na perspektivu ni mislio niti ju je poznavao, nego nakon svršetka prvih dviju figura nije imao dovoljno prostora te je morao da one druge dvije izvede u manjoj formi. Po svoj prilici je tako radio i po već naučenoj šabloni.

Što se tiče tehnike izvođenja slike bojama, slikar je tu još u priličnoj mjeri u starijoj tehnici. On izrađuje kose, bradu i brkove na način naših starijih slikara, uzimajući najprije izvjesnu tamnu podlogu (ovdje zelenu ili crnu) pa po njoj izvlači drugom svjetlijom bojom glavne pramenove dlaka, koje zatim još svjetlijom bojom ograniči tankim linijama (kod staraca). Međutim, kod mladih figura izvlači odmah svijetlim tankim linijama koafiru. Upotrebljava zelenu boju za podlogu inkarnata i kao boju za zemlju a zlatnu (listiće) za nebo.

Sliku je izveo na dosta tankoj jelovoj dasci, veličine 32 : 42.5/ : 1.8 cm na koju je prikovao okvir jednostavnog profila, kako bi je osigurao od uvijanja. Podlogu za boje izveo je od tankog premaza daske običnom masom dobijenom od miješanja ugašenog gipsa (gesso sottile kod Ćeninija) krede i tutkala,[29] možda i s nekom neznatnom primjesom sapuna ili meda. To mislim stoga, što se onaj premaz, tj. grund na kom je slika bojom izvedena, odlično očuvao i još je uvijek elastičan. Slikar je radio tempera bojama, no njegova paleta je neobično siromašna. On je za ovu sliku upotrijebio samo bijelu boju (olovno bjelilo), tamni žuti oker, crvenu (cinober), zelenu (bakarni acetat) i crnu. Slikar nije imao ni dobrih četkica, odnosno radio je sa prilično otrcanim, jer nije mogao i pored nastojanja da izvede fine tanke linije gdje su mu trebale. To se najbolje vidi po zapisu čija su slova ispala prilično nezgrapna, čas vrlo tanka, čas vrlo debela. Tanke linije većinom su se istrle.

Slika je uglavnom dobro očuvana. Osim nimbusa prekrivena je inače vrlo tankim krakelurama mrežastog oblika. Smeđi firnis koji je bio počađavio skinut je.

Zapis se nalazi podnu slike, a izveden je bijelom bojom. Čita se: „писахъ грѣшни (і)ѡ мазаличца род(ом) богѹновић лѣт ѡ витіа зпѳ“ (= 1801) **i dalje** „помени гди рабѣ твою монахнѣ мартѣ“

Slikar Jovan Mazalić-Bogunović rodom je iz sela Dvorišta, Sreza bosansko-dubičkog. Rođen je oko 1760 godine, a umro oko 1840. Porijeklom je od roda Bogunovića iz koga su potkraj XVIII vi-

[29] Postupak se vidi u Erminiji na str. 13 u članku o gipsu (Papadopulos, Erminija).

jeka po pridjevcima nastala i prezimena Martinovići, Pašići, Kovačevići, Mazalići (zapravo Mazalice). Svi rodovi koji su proizišli od Bogunovića poznaju se po slavskom patronu sv. Jovanu Krstitelju. Od moje pokojne majke slušao sam da je slikar Jovan išao u »Indiju« s turskom vojskom (kao komoraš?) i donio je otuda kojekakvih predmeta — od kojih je ona svojevremeno vidjela kokosov orah, nekakav neobičan nož, morskih školjki itd. To je ona slušala i od mog strica Nikole, a i ja kasnije, oko 1930, kad je on davno bio prevalio stotu godinu života. Po njegovom kazivanju Jovan je učio slikanje od nekog kaludera, no nije znao reći da li u manastiru Moštanici ili gdje drugdje. Napominjem da je sjeverno od Hrvatske Kostajnice, koja nije daleko od mjesta djelovanja našeg slikara, postojao u XVIII vijeku srpsko-pravoslavni manastir Komogovina (srednjovjekovna Komogovna) sa slikarskom školom. Manastir je napušten 1777 i njegovo bratstvo se razišlo. Držim da je jedan dio prešao i u bosanski manastir Moštanicu, medu njima, vjerovatno, i neki ikonograf od kojeg je naš Jovan naučio slikanje. Jovan je, po pričanju mog spomenutog strica, moj pradjed. Moj pokojni otac Jovan dobio je na krštenju to ime kao unuk slikara Jovana. Unošenjem u signaturu godine po starom računaju »od početka svijeta« vidi se da je naš slikar stajao u bliskim odnosima sa manastirom.

Gornji podaci bili su odavno poznati u našoj porodici, ali kolikogod sam tragao za nekim radom slikara Jovana, nisam uspijevao da išta nađem i pored toga što je prije rata bilo mnoštvo ikona u pravoslavnim kućama i malim crkvama, a ima ih i danas, po selima u području Kozare. Međutim, sve su bez signature. Samo za jednu sliku sv. Dorđa koja se nalazila u pravoslavnoj crkvi u Bos, Kostajnici znala je moja pokojna majka da je rad našeg slikara. Na toj slici bila je i neka signatura no već toliko istrvena da se nije mogla pročitati. Slika je inače bila vrlo tamna, ali tehnički isto opremljena kao i ova koju opisujemo. Do nje sam došao prošle godine. Ona potječe iz zaostavštine moje tetke, koja je umrla pred sam rat u Banjoj Luci. Ona je sliku baštinila od kuće. Čišćenjem sam ustanovio da je to zasad jedini poznati rad našeg slikara. Slika je bila inače sva crna od čađi i potamnjelog laka, tako da su se na njoj jedva razabirale glavne figure. Zapis je prilično stradao ne od skidanja čađi već od skidanja laka, izgorjelog i raspucanog od plamena svijeće.



Sl. 20. Ikona sa četiri svetitelja. Rad slikara Jovana Mazalića Bogunovića iz 1801 godine. Zbirka pisca

Monahinji Marti nisam zasad mogao naći nikakvih drugih tragova.

Nešto stariji savremenici slikara Jovana su Simeon Baltić i Jovan Grbić. Oba ta prezimena nalazimo i danas u krajevima Kozare. Izgleda da je iz istog kraja njegov pretšasnik Savo Ćulibrk (XVII v.) koji se na jednoj svojoj slici potpisao tajnom bukvicom »Krabuleć« pošto je prezime malo uljepšao (Ćelubrk, tačnije Ćelubrk),[30] Čulibrka ima i danas u krajevima oko Kozare.

Iz zapisa se vidi, da slikar slovo t piše sa jednom i sa tri uspravne haste, a za slovo v upotrebljava kvadratić, znak iz bosanske ćirilice. Poluglasove negdje meće, negdje izostavlja.

PORTRET BISKUPA FRA GRGE ILIĆA

U zbirci slika samostana Sutjeske nalazi se i portret svojevremeno poznatog bosanskog biskupa Ilića rodom iz Vareša. (Sl. 21).

Biskup je prikazan sjedeći u fotelji s baroknim naslanjačima od kojih je leđni ispunjen crvenim svilenim štofom (rips) boje karmina, miješanog s nešto bijele boje i crvenog cinobera. Desnom rukom blagosilja, a u lijevoj drži biskupsku palicu (pastoral), čiji vrh sačinjava savijena

[30] Spomenica o srp. prav. viadičanstvu pakračkom, Novi Sad 1930, str. 36,



Sl. 21. Portre bos. biskupa Ilića iz 1802 godine, rad fra Mihe Čuića (?)

grančica, naročito luksuzno izrađena. Na malom prstu desne ruke i prstenjaku nosi biskup zlatne prstenove s većim draguljima. Na glavi mu je biskupska mitra (infula), opervažena po dnu širokim zlatnim porubom s crvenom postavom. Mitra je išarana lozastim ornamentom, a u sredini ima vezen krst s pet povećih raznobojnih kamenova: četiri na krajevima krakova krsta, a jedan u njihovom presjecištu. Biskup je u ornatu. Dolje je bijela vezena košulja (alba) a ozgo ljubičast haljetak (kazula). Preko njega nosi zlatni lanac s krstom (pektoral). Biskup je postariji čovjek (67 god.) plave masti, prosijedih brkova, dobroćudna i prijatna lica. U njegovoj pozadini vidi se zastor od teške, naizgled, brokatske materije smeđe boje sa gotovo crnim šarama biljnog ornamenta. Biskupu s desne strane stoji dječak u obrednom ruhu (ministrant) lijepe fizionomije, također plave masti s otvorenom knjigom u rukama. Na desnom listu knjige je kao zlatan grb (franj. reda?) u nekoj rokoko kartuši s plavim poljem, raspolovljenim po visini tankom žutom linijom. U desnoj polovini grba su kao tri jabuke, a u lijevoj krst u crnoj boji s tri kružnice i jednom vijugom. Na lijevoj strani knjige je latinski zapis na čitavoj strani: *»HOMILIAE ET CONCIONES R. F. GREGORI A VAR. EPISCP. RUSPEN. VICARIL APOST. III BOSNIA ARGENT. ANNOR. LXVII A.* D. *MDCCCIL«*

U vrijeme kad je ova slika nastala, radio je u Bosni i bio poznat kao slikar u katoličkoj sredini samo fra Miho Čuić. Kad je Kukuljević dolazio u Bosnu (čini mi se 1856), našao je u Travniku u župskom domu jedan portret biskupa Ilića za koji je doznao da ga je radio fra Miho Čuić.[31] Tragao sam za tim portretom godinama dok sam bio u Travniku, no nisam ga našao. Nešto sličan ovome našemu iz Sutjeske ima u staroj katoličkoj crkvi u Varešu portret biskupa Ilića iz 1801, veličine 70 : 90 cm. Kako se ne zna ni za jedan ni za drugi na kakav su način došli u današnji posjed, držim da će jedan od njih biti onaj portret iz Travnika. Moram napomenuti da sam ja od djela koja se pripisuju Čuiću vidio dosad tri, ali ona nemaju nikakve međusobne veze, po čemu bi se dalo sigurno zaključiti da potiču od jedne ruke. Isto tako nemaju te tri slike veze s ovim dvjema. Još jedan portret biskupa Ilića iz 1803 sličan gornjima nalazi se u kreševskom samostanu, ali izgleda, da nije od iste ruke (v. u ovoj knjizi: Tihić, Starije slike i predmeti umj. zanata u Kreš. samostanu), kao ni onoj u Fojnici.

Portret koji smo opisali rađen je na platnu jakog tkiva, uljenim bojama, u veličini 92 : 72,5 cm Slikarija je danas pokrivena po cijeloj površini sitnim krakelurama, a platno je probijeno u gornjem lijevom uglu, na vrhu mitre i gotovo u sredini između to dvoje po dužini do 10 cm. Sleđa je iznad tih probijenih mjesta po rubu slike podlijepljeno originalno platno novim, u širini 3 do 5 cm. Dva oštećena mjesta ranije su nestručno podlijepljena zakrpama i to komadima neke stare slike. Prema tome vidimo da je opisana slika u rđavom stanju i da bi joj trebalo posvetiti naročitu pažnju da se očuva.

IKONA SV. TROJICE U ČAJNIČU

U oltaru stare srpsko-pravoslavne crkve u Čajniču, u samoj apsidalnoj niši, nalazi se slika sv. Trojice, rađena uljenim bojama na platnu vrlo sitnog tkiva, na kakvom su običavali raditi naši slikari, a naročito vojvođanski, od kraja XVIII vijeka, pa tamo do devedesetih godina prošlog. Slika je pri vrhu polukružno završena (Sl. 22). Veličina joj je 64 : 90 cm.

Na slici je prikazana u običajnoj kompoziciji onoga vremena sv. Trojica, a rad izveden u duhu

[31] Kukuljević: Zbornik umjetnikah jugoslavenskih, Zagreb 1858, str. 54.

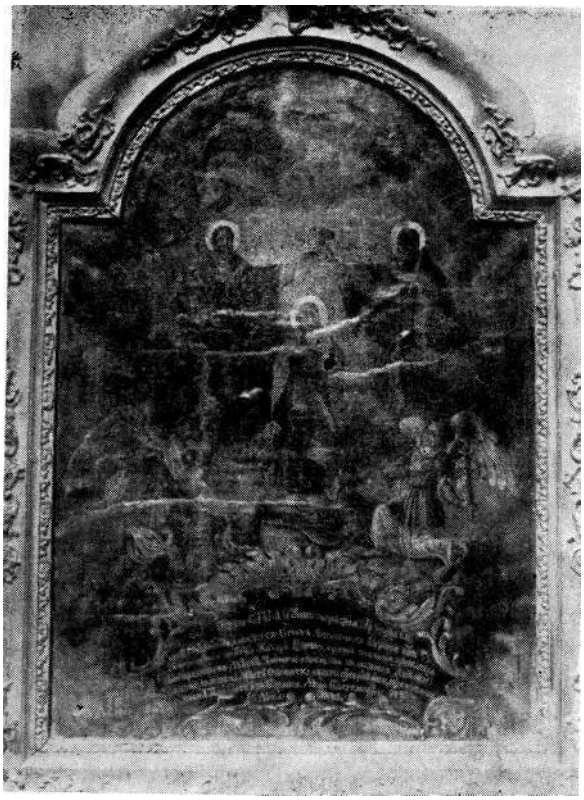
zapadne škole od vrlo dobrog majstora koji se, nažalost, nije potpisao. Slika je bila prvobitno premazana nekakvim lošim lakom koji je dobio s vremenom smeđ i slabo proziran ton, tako da se ni boje ne mogu tačno odrediti dok se lak ne bi skinuo. Tome doprinosi još i vrlo rđavo stanje slike inače.

Centralna figura slike, Bogorodica, stoji bosim nogama na glavi zmije, koja se omotala oko kugle (Zemlja). Lice Bogorodice je oštećeno i ne vidi se dobro. Izgleda da ima ruke sklopljene na prsima. Odjevena je u dugu haljinu i zaogrnuta širokim plaštem koji joj pada do zemlje. Ostale figure raspoređene su simetrično oko ove. Iznad Bogorodice, s njezine desne strane sjedi Isus, sredovječan čovjek, blaga lica, crne duge kose, razdijeljene po tjemenu, crne zaokružene brade i brkova. Ima na sebi hiton i plašt. Desnom rukom pridržava veliki krst na kom je bio raspet. Lijevu je podigao nad glavu Bogorodice i drži, sa svoje strane krunu, koju s druge podržava Bog. Ovaj je prikazan kao ozbiljan starac, duge sijede brade, brkova i kose. Nosi na sebi dugu donju haljinu i široki carski plašt. Sve tri spomenute figure imaju pune zlatne nimbuse iza glava. Kruna koju drži Bog sa Isusom je zatvorena ruska, carska kruna, s krstom na vrhu, običajna u vojvođanskoj ranijoj ikonografiji. Dolje, desno i lijevo od Bogorodice, kleče dva anđela, od kojih je desni gledaocu sasvim sačuvan (Sl. 22, 23) dočim je onaj na protivnoj strani dosta oštećen, tako da se ni ne razabire ima li pred sobom sklopljene ruke, ili nešto pruža prema Bogorodici, ili ih je sklopio na prsima. Obučen je u dugu donju haljinu s kratkim haljetkom preko nje. Očuvani anđeo, onaj s druge strane, vrlo je lijepa, dražesna figura kako u kretnji tako i u obradi. Po njemu se može i ocijeniti vrsnoća majstora koji je izradio sliku. I on ima na sebi dugu haljinu, a preko nje kratak haljetak, dobro stegnut u pojasu. Anđeo je nešto nagnut unazad. Ima raširena krila. Drži u ruci grančicu s ljiljanovim cvjetovima, dok je lijevu stavio na grudi. U vrhu slike je lebdeći golub (Duh Sveti).

Sudeći po ovome anđelu i očuvanim dijelovima drugih figura, sliku je radio jedan od boljih vojvođanskih slikara iz prve polovine prošlog vijeka, školovan vjerovatno u Beču. To pokazuje kako precizan crtež, tako i anatomija figura i prirodan pad draperija. Dodajmo još i nešto teatralnosti za ovu vrstu slike.

Pri dnu slike u neobično bogatoj rokokokartuši, sastavljenoj od izmišljenih listova i grančica, nalazi se zapis crkvenoslovenske redakcije sa natruhom nekih, čisto ruskih riječi (Sl. 24).

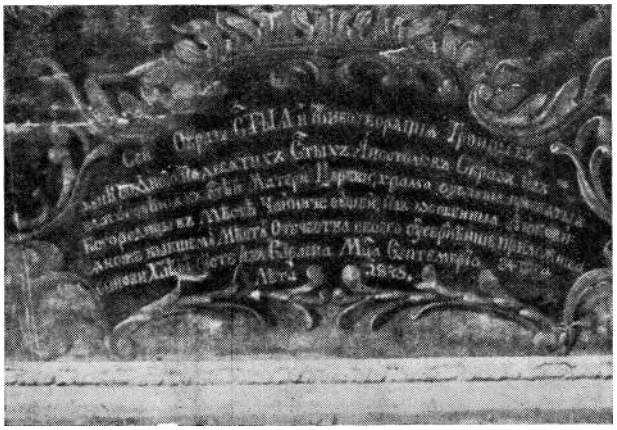
Iz zapisa vidimo da su sliku poklonili čajničkoj crkvi poznati bogati sarajevski trgovci, sinovi Hadži-Riste, kasniji Hadži-Ristići, koji su se u prvoj polovini XIX vijeka bavili trgovinom naveliko. Radili su, uglavnom, sa inozemstvom. Sta-



Sl. 22. »Sv. Trojica«, rad nepoznatog majstora iz 1848 godine u srp.-prav. crkvi u Čajniču



Sl. 23. Jedan anđeo sa slike »S.v. Trojice« u staroj srp.-prav. crkvi u Čajniču



Sl. 24. Zapis iz 1848 godine na ikoni »Sv. Trojice« u staroj srp.-prav. crkvi u Čajniču

riji od njih, Pero, putovao je često u Lajpcig i Beč, a 1851 preselio se sasvim u Beč, gdje su braća imala i svoju komisionu radnju. U ovim vezama s Bečom moramo, tražiti i porijeklo gore opisane ikone.[32] Iz zapisa vidimo još i to da su sinovi Hadži-Ristini osim ikone sv. Trojice poklonili u isto vrijeme crkvi i ikonu s 12 apostola ili 12 ikona sa po jednim apostolom. Ovo potonje je vjerovatnije, jer se na ikonostasima obično meću u trećem pojasu desno i lijevo od ikone sv. Trojice po šest apostola, a veličina ikonostasa stare crkve u Čajniču upravo odgovara prostoru koji bi zauzele pretpostavljene ikone. Međutim, danas nema više ni traga od kakve ikone rađene na platnu s kakvim apostolom ili više njih. Razlog je tome što su bile rađene na tankom platnu, a i to što je u prošlom ratu propala nova crkva s njezinim umjetničkim inventarom u kom bi se, možda, našlo tragova spomenutih ikona.

Slikar je u zapisu, napravio dvije greške, zamijenivši dva puta slovo И sa slovom N. To je u prvoj riječi i u riječi »userdijeiše«.

JEDNA IKONA SV. LUKE

U srpsko-pravoslavnoj crkvi u Busovači (Srez travnički) nalazi se među ostalim i jedna ikona sv. Luke, Evanđeliste, koja je, po svoj prilici, kao i ostale stare ikone u spomenutoj crkvi došla na to mjesto poklonom. Ko je bio darodavac ne zna se, ali vjerpvatno Stara crkva u Sarajevu, odnosno njena opština.

Slika je izrađena tempera bojama na dasci tvrdog drveta, veličine 61,5 : 84,5 : 2 cm. Daska ima sleđa dvije užljebljene prečke da se očuva od uvijanja.

Svetac je prikazan do koljena na slici, kao mladi čovjek, u stojećem stavu pored nekog, kako se čini, zaokruženog predmeta, preko koga mu se savio dio plašta. Lica je duguljastog, lijepo oblikovanog, malo pokučastog, uskog nosa, misaonih očiju, uprtih u gledaoca, gotovo ravnih obrva, bujne crne kose, malih brčića i kratke zaokružene brade, pridnu nešto razdvojene. Inkarnat mu je blijedožut. Na svetitelju je hiton živozelene boje, uhvaćen u pojasu i opervažen zlatnim porubom. Materija hitona je vrlo lagana, što se vidi po velikom broju sitnih nabora. Preko desnog ramena prebačen je crvenkast plašt, koji je podržavan zlatnim tregerom na lijevom ramenu. Treger je ukrašen biljnim ornamentom. I plašt je sav u mnoštvu nabora, no materija je nešto krućа, kao taft. Komplementarnost crvenkaste boje plašta i zelene boje hitona čine na oko vrlo ugodan dojam, koji ne umanjuje ni zlatna boja kojom je slikar vrlo vješto izmodelovao nabore. Ova zlatna boja je musivno zlato. Svetitelj drži lijevu ruku podignutu do prsa s opruženim kažiprstom, a u desnoj preko koje mu je prebačen i dio plašta drži otvorenu knjigu s tekstom koji



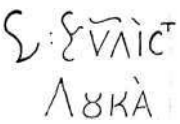
Sl. 25. Ikona sv. Luke u srp.-prav. crikvi u Busovači, rad nepoznatog slikara oko polovine 19 vijeka

[32] Skarić: Sarajevo i njegova okolina, Sarajevo 1937, str. 203, 204, 205, 223. Drugi sin Hadži-Ristin bio je Ilija, kasniji Hadži-Ilija Hadži-Ristić. Da li je Hadži-Risto imao još koga sina nije mi poznato.

počinje riječima: »Ponježe ubo mnozi načaša činiti povjest'. Svecu iza glave je zlatan nimbus (listići). U pozadini figure vidi se na jednoj strani kao dio nekog debla, a na drugoj dio arhitekture sa visećom draperijom crvenkaste boje. Prostor između tog dvoga je sivkastosmeđe izbojen. Natpis na slici izveden je vrlo lijepim i dekorativnim slovima: sv. Evangelist Luka (Sl. 26).

Slikar ove ikone ima dosta bogatu paletu; upotrijebio je na ovoj ikoni: svijetli oker, crveni cinober, minij, kremizi (krap), zeleni cinober, indigo, bijelu (olovno bjelilo), crnu i zlatnu boju, osim zlatnih listića. Bojama operiše znalački. Izvodi, napr. prelaze od svijetlog na tamno vrlo vješto, tako da se ovi ni ne osjećaju. Crta dobro, i nesumnjivo je bio školovan slikar koji je naučio raditi po živom modelu, što se vidi po pravilnoj anatomiji figure i lomova draperije, proporciji glave i crtežu ruku. Ipak, glava ovoga sv. Luke je najzanimljivija na ovoj slici. Ona nije izmišljena već je slika živog modela, naročitih individualnih crta, skoro bi se reklo samog slikara. Pomno njegovano lice, brada, kosa i ruke ne priliče nimalo čovjeku koji je došao iz pustinje.

Slika je, po svemu sudeći, rad nekog srpskog slikara iz Vojvodine ili Srbije iz vremena oko polovine prošlog vijeka. Od istog slikara je i jedna manja slika sv. Stefana u istoj crkvi u Busovači, a obje imaju neke veze sa slikom sv. Trojice iz oltara srp. prav. crkve u Zvorniku, koju je radio 1861 slikar Rista Nikolić i signirao je. Nije mi pobliže poznat taj slikar, ali držim da će se od njega naći još koji rad u Bosni i Hercegovini, a više njih u Srbiji i Vojvodini.

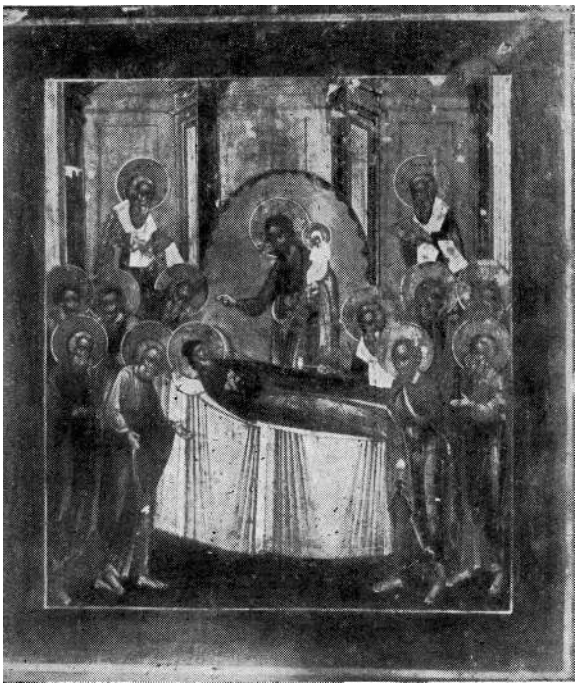


Sl. 26. Natpis na slici sv. Luke iz srp.-prav. crkve u Busovači

JEDNA ČOKORILOVA IKONA

Iz male crkve u Čelebiću koja je ugrožena Jablaničkim Jezerom potiče i ikona »Uspenja Bogorodičina« koja je nekad bila vlasništvo poznatog Prokopija Čokorila (Sl. 27).

Ikona je rađena tempera bojom na dasci tvrdog drveta (vjerovatno tisovog), sastavljenoj od tri dosta čvorava dijela. Veličina cijele daske je 31,2 : 35,4 : 2,2 cm sa dvije, sleđa užljebljene prečke od hrastovog drveta. Slikar je prednju stranu, na kojoj je izveo sliku, prelijepio najprije papirom sive boje preko koga je nanio običajni gips-kreda grund u debljini do 3/4 mm. Sliku je izveo u manjem formatu nego je veličina daske, tako da je oko nje ostao obojeni okvir širine 3,6 cm. Sama slikarija veličine je 24 : 27,5 cm. Na njoj je prikazana mrtva Bogorodica na odru svijetlo zelene boje, ali otvorenih očiju i prekrštenih ruku na prsima. Iznad nje, iza odra, stoji kao obično Isus s njezinom dušom u lijevoj ruci (Bogorodica u minijaturi u bijelo obučena i s nimbom). Isus je okružen mandorlom žućkastoroza boje, uokvirenoj obojenim crvenkastim okvirom, čija je unutrašnja linija nazubljena. Sprijeda do glave Bogorodičine uz odar stoji sv. Petar mašući kadionicom bijele boje, a podno odra stoji sv. Pavle. (Sl. 27). Do njih je još po jedan apostol i iza njih se vide djelomično još po tri. Pet od prikazanih apostola uhvatili su se rukom za lice u znak tuge, a jedan, onaj iznad sv. Pavla, nageo se prema Bogorodici i kadi je malom kadionicom (t. zv. ručkom). Iznad apostola s lijeve strane gledaocu vidi se dopojasna figura sv. Dionizija s knjigom u rukama, a s desne dopojasna figura sv. Jeroteja, takođe s knjigom u rukama. Obojica imaju na sebi preko sakosa omofor. U pozadini su visoki pilastri i iza njih zidovi neke zgrade u kojoj se odigrava scena. Slikarija je šablonski rad ruske monaške škole prve polovine prošlog vijeka, te kao umjetnina nema nikakve vrijednosti. Pretrpana je živim bojama: Slikar je upotrijebio bijelu boju, žuti oker, kromovu žutu, minij, krap, zelenu, indigo i crnu upotrebjavajući naizmjenično one življe na



Sl. 27. Ikona Uspenja Bogorodičina (ruska škola 19 vijeka), nekadašnje vlasništvo Prokopija Čokorila, sad u srp.-prav. crkvi u Konjicu

odijelima prikazanih figura. Lice i noge su žute okeraste boje.

Zlato (listići) upotrijebljeno je samo kod nimbusa.

Na lijevoj strani iznad apostola, ali još u nimbusima napisano je „ΑΠΛΗ", a na desnoj „ГΔΗИ" Dionizije i Jerotej označeni su natpisom u svojim nimbusima „СΠ ΔΥΟΝΙСΙΪ" „СΠ ІЄРОΔЄΪ". Isus u nimbu ima običajna slova „Ó-ŵν", a iznad nimba IC XC Bogorodica ima u svom nimbu oznaku MP ΘΥ Naslov ikone je ispisan po vrhu iznad slikarije u obojenom okviru: „ОБРАЗ ЅСПЄНІА ПРЄСТЫА ВІЦЫ". (Sl. 27).

Pozadi ikone u gornjem lijevom uglu ima zapis: МАНА 3 ДЄН' 1860 ГОДА КЏПІІО ПРОКОПІЄ ЧОКОРИЛО ЗА 60 ГРОША."

Iz toga zapisa vidimo da je negdašnji vlasnik ikone bio Prokopije Čokorilo, jeromonah, koji je kao sveštenik službovao u Ljubinju i Mostaru. Rođen je u Plani kod Bileće 1802. Od maja 1858 do u zimu 1860 proveo je u Rusiji kupeći priloge za gradnju crkava u Hercegovini (Konjic, Borci, Bijelo Polje, Zupanjac, Ljubuški, Stara Gabela i Mostar). Umro je godine 1866 u Mostaru. Čokorilo je i pisao. Njegov prvi rad: »Statistika mostarske pravoslavne crkve u 1856 godini« štampan je mnogo kasnije u Sarajevu u »Istočniku« od 1889 (250—252). »Ljetopis Hercegovine od 1837 do 1857« štampan je u mostarskom »Narodu« od 1908 u brojevima od jula i avgusta. Dr. Vlado Čorović prikazao je u Glasniku Zemaljskog muzeja (Sarajevo 1913, str. 89 i dalje) njegov dnevnik, odakle smo i izvadili gornje podatke o Čokorilu.

RÉSUMÉ

QUELQUES EXEMPLES DE L'ART PICTURAL EN BOSNIE-HERZEGOVINE DU XVI^{ème} AU XIX^{ème} SIECLE

Nous trouvons, dans l'article qui précède, la description de plusieurs peintures anciennes, oeuvres, en général, de peintres et iconogaphes autochtones, pas encore étudiés jusqu'à nos jours, et demeurés le plus souvent dans l'ombre. C'est le cas particulièrement des oeuvres iconographiques qui se trouvent dans les petites églises de villages écartés, mais également assez souvent dans des monastères connus.

Parmi les peintures décrites, les plus remarquables sont les oeuvres du maître Stépane Dragoïlovitch, qui vécut à la fin du XVIème siècle et au début du XVIIème et étudia la peinture à Venise. L'une des peintures étudiées dans cet article, signée de Stepane Dragoïlovitch, date du séjour de celui-ci à Venise (1597 — n° 1), alors que les deux autres, également signées, furent exécutées en Bosnie, pays natal du peintre, entre 1592 et 1621 (nos 4 et 5). Ces dernières oeuvres ainsi que celle de 1597, se trouvent actuellement au monastère de Soutieska, en Bosnie, alors que l'icône de la Vierge (n° 3) est propriété privée. Ce même monastière abrite également quelques peintures non signées, que l'on attribue, par comparaison, à Dragoïlovitch. Parmi les autres peintures décrites dans l'article ci-dessus, on remarque surtout une tête de Christ de l'école de Crête, du XVème ou XVIème siècle; l'icône représentant la Présentation de la Vierge au Temple, puis l'icône dit »Deisis«, du peintre Théodore, datant de 1767 (nos 17 et 18), et le portrait de l'évêque bosniaque Ilitch (1802), oeuvre du peintre Miha Tchouitch, franciscain. Il y a également une intéressante icône baroque appartenant à l'école viennoise, exécutée en 1848 par un peintre de la Voïvodina, et une icône de Saint Luc de la même époque.

Dr. VLADIMIR ĆOROVIĆ

PRILOG PROUČAVANJU NAČINA SAHRANJIVANJA I PODIZANJA NADGROBNIH SPOMENIKA U NAŠIM KRAJEVIMA U SREDNJEM VIJEKU*

Ima mišljenja da su nekad i Srbi, kao i neki drugi slovenski narodi, spaljivali mrtvace.[1] Međutim, pada u oči važna činjenica da u narodnim pogrebnim običajima, koji inače znaju biti veoma konzervativni, nema skoro nikakva traga spaljivanju. »Svaka forma ranijeg pogreba sačuvana je u supstitucijama, samo za spaljivanje nemamo nikakvu sigurnu supstituciju, nikakvu aluziju,[2] Pod uticajem hrišćanske kulture, prema kojoj je spaljivanje mrtvaca shvatano kao nehumana tradicija varvarizma, taj se običaj, ukoliko ga je bilo, potpuno izgubio. Mesto njega primljen je običaj sahranjivanja kako ga je preporučivala crkva i kako je praktikovan od ranije na celom balkanskom terenu. Sa novim običajem sahranjivanja primljeno je i sve drugo što je s tim u vezi; ne samo religiozne formalnosti, nego i sva grčka i romanska tehnika toga posla.

Najstariji naši grobovi obeleženi su pločama i velikim pravilno otesanim kamenjem, koga ima po svoj Bosni i Hercegovini na nekoliko hiljada. Narod ih naziva raznim imenima. Najčešće ih zovu grčka groblja. Tim imenom narod hoće da obeleži neku pradavnu starinu. Samo ja mislim da je to učeni naziv unesen u narod, a ne ponikao iz sama naroda. Mogao je doći sa dve strane. Prvo od naših učenijih ljudi, koji su znali da su nekad našim zemljama vladali Grci i koji su verovali da su ta stara groblja, drukčija od onih uobičajenih od XVII veka, iz tog starog doba. Drugo, poticao je i od katoličkog sveštenstva, koje je preporučivalo grobove s krsnim znakom i koje je, da bi odvraćalo svet od starih običaja obeležavanja groba, proglašavalo ranija groblja za grčka i šizmatička. U narodu je mnogo običnije verovanje, da su ta stara groblja, s velikim stećcima, grobovi nekih ogromnih ljudi, većih i jačih od današnjih, pa ih stoga češće nazivaju divska ili džinovska, ili, kako ponegde u istom značenju govore, macurska.[3] U narodskoj etimologiji i djelomično od macurskog postalo madžarsko groblje, a delimično je taj naziv u severnim oblastima Bosne i istoriski opravdan. Od džinovskog došlo je možda džidovsko i židovsko ime; a moglo je doći i po tom, što su stara židovska groblja imala doista kamene stećke i kovčege. Za ovo bi naročito govorili nazivi čivutsko ili jevrejsko groblje. Ređi je i novijeg je datuma naziv bogumilsko groblje. Zbog toga što na mnogim stećcima nema krsta, a javlja se sam ili u grbovima znak zvezde ili meseca, to su ova groblja zvana i turskim i arnautskim. Muslimani ga, opet, od svoje strane zovu neverničkim — kaurskim (napr. u Borcima kod Konjica). Zbog toga što su ponekad u skupnim nalazima, s velikim pločama, narod ih je uzimao kao skupna groblja nastala ili usled neke morije, otud čumska ili morijska, ili usled nekog krvoprolića, s običnim legendama o zakrvavljenim svatovima (svatovska). Naziv latinska i rimska groblja

* Redakcija je rad primila za štampanje od nasljednika dr. Vladimira Ćorovića. Iako rad nije potpuno dovršen, on pruža puno vrijednog materijala za daljnja naučna istraživanja, pa ga redakcija zato i objavljuje.

[1] S. Trajanović, Stari slovenski pogreb. S. K. Glasnik III, 1901, 58—60 [Ćir.]; L. Niederle, Manuel de l'antiquite slave. II. Paris 1926., 43 i d.

[2] V. Čajkanović, S. K. Glasnik IX, 1923, 283—4.

[3] Sr. Tih. R. Đordevića, Bratstvo VII. 1896, 67; »Macure su dugački ljudi, koji su bili pre ovog sveta.« Ja u tom nalazim stari trag plemenskog naziva Mazura, kao što je ispolin od Spala ili obrašin od Obara. Đorđević je prikupio sve nazive za groblja u Starinaru III, 1908, 161—2. Neki od naziva su očevidno ušli u narod knjiškim putem, kao što je na pr. naziv jelinsko groblje. Naziv rusalisko, rosalijsko groblje, u vezi sa imenom Rusalja, nije poznat u našim zapadnim oblastima. Kod Bugara se magurama ili magurkama zovu mogile; uz to postoje nazivi magura mugerina. V. Mikov: Bulgarska ist. biblioteka, IV, 1929. Nije isključeno da između naziva magurka i mazursko groblje postoji neka bliža veza po značenju te reči u istočnjačkim jezicima.

Uposle izopačeno š o k a č k a) vredan je posebne pažnje i mi ćemo se na nj ponovo vratiti. On je došao po obliku sarkofažnih stećaka, radenih neosporno prema rimskim uzorcima u zemlji, i zbog toga što se kod mnogih, često i neposredno, primećavala rimska tradicija. Naziv je u narod mogao doći preko katoličkog klera, koji je te stvari očevidno znao.

U samim grobnim natpisima dolaze samo ovi nazivi: вѣлѣгъ. вилигъ, вѣлигъ, вилегъ, dalje, vrlo obično: камень, ками i osim toga знамение oznake za postavljanje tog znaka ove: а se postavi вѣлѣгъ, апостави на немь камень, Ѕсѣче наме ками; постави на немь вилигъ. i jednom samo: а повилижи га[4].

U narodu su danas za ove grobove najobičniji nazivi: m r a m o r — m r a m o r j e — s t e ć a k i s t e ć k i, m a š e t i, kako neki vele,[5] k a m e n i c a. Najčešći je i gotovo opšte poznat naziv s t e ć a k. Reč je od osnove s t o - s t a, sr. grč. ἵστημι, lat. s t a r e, ali izvedene od glag. priloga: s t o j e ć i, odatle s t o j e ć k i, stezanjem od oje u ē.[6] Kukuljević, čak, navodi kao da se oblik s t o j e ć k i i čuje uz s t e ć k i.[7] P. Kajer misli prije na grčko στέγη, što znači pokrito mjesto, kuću, sobu ili i jamu, pećinu.[8] Oblik m a š e t (Kukuljević ima m a š a l e) izvodi Ć. Truhelka od turskog m a š h e d - m e ć i t »grobište junaka, koji je za vjeru poginuo«.[9] U Dubrovniku je u XIII vijeku još običan stari naziv za groblja znak monumentum[10], otud možda u nas i naziv s p o m e n i k. Prvi je takav naziv u XVI veku u manastiru Voljavča: спомение[11]

Grobnica se zove opštim imenom grob, grob' ili greb'. Grobnica sinovca Nemanjina, župana Stevana Prvoslava, koja se nalazi u crkvi vasojevićkih Đurđevskih Stubova, zove se g r o b'; za oznaku veli se često: исе гроб (сен) ѥ(ѥ) ili и се гробь его здѣ, ii се же гроб его, i slično[12] Oblik g r e b' mnogo je ređi; njega upotrebjava Radin Gost u svom testamentu i još neki pisari.[13] Naziv g r o b n i c a nalazi se u starijim spomenicima svega dva-tri puta; od XVII stoljeća postaje češći i običniji. Grob se kod Vuka označava kao DAS GRAB, a grobnica samo kao die Grabhoslen na isto se u Akademijinom Rječniku s pravom primećuje, da se ta razlika »dovoljno ne potvrđuje u primjerima«.[14] U Hercegovini se danas između te dve reči pravi ova razlika: grob je svaki grob, s rakom, krstom i humkom zajedno, dok je grobnica ozidanig rob, pa bilo to za jedno, dva ili više lica.

Osim toga nalaze se retko i ovakvi nazivi: k u ć a (se kuća Miletina Maroevića i njegove žene Vladisave i ию-о дитиѥ[15] u Eufemistički v j e č n a k u ć a, v j e č n i d o m, (не прекопаваите мога дѡма вѣчнога[16] Pored toga još p o k o j i š t e (се покоище раба бошьк вѣкосава 1526[17]- r a k a značila je ranije grob, sepulcrum. U grobnom natpisu župana Grda (oko 1180 god.) veli se: и вь то лѣто зіда смоѕ ракоѕ;[18] u našim starima biografijama reč ima isto značenje: источи рака іего мѵро; лобьзде чьстноѕю ракоѕ[19]

Ranije je r a k a označavala sam mrtvački kovčeg, jer se samo tako može razumeti u Konstantinovoj biografiji: невьзмогоше wтгвоздити раку божиемь повелениемь и тако съ раковю положише и вь гробь,[20] i uopšte diferenciranje groba i rake. Danas raka označava samo jamu sa otesanim unutrašnjim zidovima i poklopcima, ali bez spoljašnjeg dela.

Na dva mesta naišao sam još da se gornji znak, biljeg, označava prosto imenom p l o č e, prema svom obliku, kao što se kasnije označavao k r s t o m. Na Komu se nalaze u jednoj crkvi dva natpisa u kojima se veli: сіа плоча Oba potiču iz početka XV veka.[21]

---

[4] Li. Stojanović, Stari srpski zapisi i natpisi, III, br. 4729, 4732, 4745, 4752, 4733, 4738 i 4823.

[5] Glasnik Zem. muzeja, III, 1891, str. 123.

[6] Đ. Daničić: Osnove spr. ili hrvat. jezika, Biograd 1876, str. 290.

[7] Arkiv za povj. jugoslavensku XII, 1875, str. 163.

[8] Pierres sepulcrales dalmates, Lvon 1887., str. 11.

[9] Glasnik Zem. muzeja, III, str. 369.

[10] Sr. Diversa Cancelariae, I, 103, ex 1282 u dubrov. drž. arhivu.

[11] Starinar IV, 1877, str. 133.

[12] Stojanović, sp. dj., br. 10, 57, 80, 82.

[13] Glasnik Zem. muzeja, XXIII, str. 374; sr. Stojanović sp. dj. br. 4783, 4845.

[14] Vukov Rječnik pod g r o b i g r o b n i c ; Akademijin rječnik pod g r o b n i c a.

[15] Stojanović, sp. dj. br. 4793.

[16] ibid., br. 4763, 4791.

[17] ibid., br. 454.

[18] Glasnik Zem. muzeja, XXIII, str. 486.

[19] D. Daničić: Rječnik iz književnih starina srpskih, Biograd, 1864, III, str. 31.

[20] P. J. Šafaik, Život sv. Konstantina. V Praze 1868 str. 25.

[21] Stojanović, sp. d., br. 232, 233..

II

Stari grobovi nalaze se na više strana. Najugledniji ljudi, vladaoci i crkvene poglavice, sahranjivani su obično u njihovim zadužbinama ili crkvama njihove rezidencije. Običaj je taj i kod nas vrlo star. Dukljaninova Hronika navodi, da je kralj Prelimir sahranjen u Rasu u crkvi sv. Petra, kralj Petrislav u crkvi sv. Marije na mestu Gazem, kralj Vladimir u crkvi sv. Marije u Krajini, a njegova žena Kosara njemu ispod noga, kralj Dobrosav u crkvi sv. Andrije (in ecclesia sancti Andreae in capella sua) Mihajlo i Bodin u manastiru sv. Srđa i Vaha, kralj Radoslav u manastiru sv. Petra kod Trebinja, kralj Grubiša u crkvi sv. Durda u Baru.[22] Posle je, za Nemanjića, taj običaj redovno držan. Nemanja je sahranjen najpre u Hilandaru, pa u Studenici, u grobu za koji sv. Sava kaže: **его же в'кш блаженкин себ'к самь испрьва съткориль**; sv. Sava je sahranjen najpre u Hramu četrdeset mučenika u Trnovu, pa odatle u Mileševu; Stevan Prvovenčani u Žiči; kralj Radoslav u Studenici, Vladislav u Mileševu, Uroš u Sopoćanima; Dragutin u Rasu, u crkvi sv. Đorđa **въ своиємоѕ монастирь**[23]; Milutin najpre u Banjskoj, pa posle u Sofiji, u sabornoj crkvi; Stevan Uroš u Dečanima; car Dušan u Arhangelovom manastiru kod Prizrena i, najzad, car Uroš najpre u Bogorodičinom manastiru kod Šarenika, a onda u manastiru Jasku.

Zadužbine su podizane, kako izričito kazuje Danilov nastavljač u biografiji Stevana Dečanskog **„себ'к же вьчьноѕю память и насхранєнніе т'клесн по разлоѕчєнии доѕше отъ т'кла**[24]

Sam car Dušan veli za se u jednoj povelji 1343. da je podigao Arhandelov manastir u Prizrenu kao „**м'ксто себ'ке покоиштно**".[25]

Sinovi kneza Lazara, tražeći da se njegovo telo prenese iz Prištine u Ravanicu, govorili su: **не л'кпо есть ни строино и шт Бога и шт чловєкъ зазорно, еже господєви и отцѕ нашемѕ кромѣ ѕготованнаго емѕ покоиша, иже самь шт основаниа къздвиже пр'кчьстиѕю шбит'клъ тврьдостиѣ завѣщавь еже частьнихъ емѕ мощен въ нєн положити**[26]

Jedan takav grob u crkvi opisao je pobliže M. Valtrović.[27] To je grob Stefana, sina ćesara Uglješe, u manastiru Ljubostinji. Spoljni beleg na grobnici je arkosolij, koji »ne stoji neposredno nad grobom no je za širinu ispada iz osnovnog zida crkve pomaknut na jug, jer je čvrsto prislonjen uz zid hrama, koji je tanji od svog osnovnog zida.« Arkosolij je dug 1,70 m, a širok 0,53 m. Sam grob ima 1,65 m u dužinu, u širinu 1,30 m, a visok je do donje ivice svoda 1,38 m. »Kosti u njemu ne sastavljaju kostur prirodno opružen, no su, skupljene u jednom drvenom kovčežiću, ostavljene u zapadni manji odeljak groba. Jednim niskim zidom, visokim oko 0.40 m, a širokim 0.30 m, podeljen je grob na spomenuti zapadni manji i na istočni veći odeljak, u kome uz istočnu stranu njegovu ima nizak, a 0.20 m širok banak. Kovčežić je od hrastovih talpi; raspao se; odvalila se jedna duža — istočna — i jedna kraća — severna — strana njegova, a poklopac je pao na kosti tako da se od njih vidi samo jedna butnjača. Kovčežić leži u pravcu od juga na sever.« Ovaj zanimljivi fakat, da kostur nije opružen utvrdili smo i mi u jednom ozidanom grobu, u crkvi trebinjskog manastira, gde je dužina groba bila 1.10 m, visina 0.83, a širina 0.66 m. Gornji deo kostura bio je u redu, dok su donje kosti bile ispreturane.[28] Narodna tradicija, nimalo neverovatna, govori o tom da su neka visoka lica pokopavana u sedećem stavu.

Inače, grob je za vrlo ugledne ljude obično bio ispred oltara. Konstantin Ćiril sahranjen je u Rimu, u crkvi sv. Klimenta, „**о десноѕ странѣ олтара**",[29] Na kojem su mestu u crkvi sahranjivani naši vladari ne navodi se u starim izvorima. Posle kanonizacije redovno su ih stavljali ispred oltara da, kao kraljica Jelena, budu „**пр'кдк образомь владыкы въс'кхъ Христа**"[30]

Tako je i grob Dečanskog u Dečanima s leve strane pred carskim dverima. Međutim, grob knjeginje Milice u Ljubostinji nalazi se u priprati, odmah iza ulaza na levoj strani. I danas svi kivoti i naših i tuđih svetitelja stoje obično ispred dveri, kao na najuglednijem mestu crkve, koje je pristupačno i na dogledu profanom svetu.

Arhiepiskop Jevstatije I bio je u Žiči, „**въ животѣ своиємь**", napravio za sebe mramornu raku.[31]

Danas se u toj crkvi zna samo za jednu grobnicu, a tu narodno predanje pripisuje Stevanu Prvovenčanom. »Grobnica se nalazi na severnoj strani prostora, koji odgovara unutrašnjem narteksu, udaljena od severnoga zida crkve za 0.70 m, a za 0.75 m od stupca, koji ispada iz zida crkve na ovoj

[22] Dr. J. Črnčić: Popa Dukljanina Letopis po latinsku. U Kraljevici 1874, str. 39, 41, 51, 53, 57.
[23] D. Daničić: Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih. Zagreb 1866, str. 52.
[24] ibid. 201
[25] St. Novaković, Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka. Beograd, 1912. 412.
[26] Glas, G XXXVI, 1929, 95.
[27] Starinar, I, 1906, str. 24—7.
[28] Wissenschafftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegovina XIII, 1915., str. 21.
[29] Šafarik, sp. d., str. 25.
[30] Danilo, sp. d., str. 100.
[31] Danilo, str. 314.

strani. Grobnica nije mramorna, već je ozidana od tankih cigala; duga je 2.15 m, široka 0.50 m, duboka 0.42 m, a nalazi se za 0.90 m ispod sadašnjeg poda crkve. Pruža se u pravcu I—Z. Ozgo je zatvorena prostim pločama od kamena, medu kojima se nalazi i jedan fragmentirani mramorni okvir... Danas je nad njom formiran sarkofag od debelih mramornih ploča. Ostaci ranijega sarkofaga nad ovom grobnicom nalaze se u dvorištu oko crkve.«[82] Grobnica je bila ranije otvarana i sigurno nije ni Stevanova ni Jevstatijeva, jer su njihove mošti očuvane, dok su ovde nađene »samo kosti od bedrenjače i prebijene cevanice«.

Za Markov manastir sv. Dimitrija, čije su freske i natpise Mrnjavčevića istrli Bugari u sedamdesetim godinama prošlog veka, tvrdio je P. Srećković, da su tu sahranjeni članovi Vukašinove porodice i on sam. U crkvi »ili u priprati prema likovima bio je sahranjen kralj Vukašin, kralj Marko itd., ali ljudi su i vreme pokvarili te grobove.« U priprati ima ploča od belog mramora sa dvoglavim orlovima, a drugi njen deo, sa dvoglavim orlom i dva lava, nalazi se u oltaru. Srećković misli da je to bila ploča groba Vukašinova. U crkvi, u priprati, ima doista ostataka nadgrobnih ploča. »Pred crkvom, u duvaru novoozidane kujne, u karniz, na koji se naslanjaju, uzidan je jedan deo mermerne ploče i na njemu stoji izrezano ovo: вь хл вл влговѣрни краль Марко ктіторъ сго храма (вѣч)на мѕ памет". To bi, dakle, imao biti grob Kraljevića Marka, i ako taj natpis ne izgleda verno prepisan.[33] Iskopavanja na tom terenu nisu vršena.

Taj su običaj zidanja zadužbina primili naši stari, kao i većina drugih evropskih naroda, od Grka.[34] Velik broj starih bazilika pun je grobova vladara, episkopa i drugih uglednika; ima čitavih crkava koje su podignute i služe samo kao mesta grobnica. Čak je čitav jedan grad kod Nemaca, slavni Špajer, zbog crkve s vladalačkim grobovima dobio naziv »grad mrtvih svetog rimskog carstva nemačke narodnosti«.[35] »Zajedničke grobne crkve, onako kao što je crkva Apostola u Carigradu sa vizantijskim carskim grobovima ili benediktinska opatija sv. Denisa kod Pariza, ili špajerski dom u Nemačkoj, nije bilo u Srbiji,[36] niti u Bosni. Ima ipak u pećskoj patrijaršijskoj crkvi čitav niz arhiepiskopskih grobova i jedan mitropolit 1653. naglašava, šaljući neke knjige tamo, da tu „почиваютъ моци иже въ свѧтыхъ отца нашего Прѳенїа, Никодима и иныхъ свѧтыхъ богоѳвгодника"[37]

U crkvama su sahranjeni i ugledniji članovi bratstva, episkopi i arhiepiskopi; u manastirima ponegde zaslužniji arhimandriti i igumani. Kopajući ruševine Trebinjskog manastira (Tvrdoša) mi smo u prostoru crkve sve do ispred oltara nailazili na grobnice ispod patosa; isto tako i u crkvi sv. Pavla, koja se nalazi upravo kod starog Petrova manastira u Čičevu kod Trebinja. Toga ima svuda. Takvi grobovi su opisani u crkvi sv. Sofije u Sofiji.[38] Grobnica sveštenih lica ima u Sopoćanima (1345 Isaija Simon, bez oznake čina; 1362, popa Radojevića)[39]; u Krušedolu postoje grobnice episkopa i arhiepiskopa. I one kosti, nađene na zemljištu starog cetinjskog manastira po svoj su prilici episkopa ili drugih sveštenih lica.[40]

Druge ljude sahranjivali su obično u grobljima oko crkava. U okolini manastira i oko manastirskih crkava bili su grobovi za monahe, a za ostale mirske ljude bilo je, kako znamo po tipipima hilandarskom i studeničkom, odvojeno „страньно гробне".[41]

Odvojeno groblje za monahe nalazi se u dvorištu razrušenog Trebinjskog manastira. U Zavali se monasi sahranjuju oko crkve (iguman manastirski, Nikanor Dutina, govorio mi je da su neki vrlo zaslužni sahranjeni i u crkvi), a đaci i drugi ljudi u groblju iznad manastira. U Mostaru je oko stare crkve bilo zasebno groblje samo za sveštena lica. Oko svetovnih crkava groblja su gotovo obligatna; izuzetaka od tog ima i ti su obično u varošima ili su iz novijeg vremena.

Zanimljivo je da u Srednjem veku nalazimo i kod nas običaj da ugledniji ljudi, i to ne samo vladari s većim sredstvima, podižu grobne crkve za se. U povelji kojom kralj Milutin 1300 godine obnavlja manastir sv. Đorđa na Seravi kod Skoplja ima ovo mesto: „и даде Каломень загробь свои цркъвь светаго Илию съ никомь"[42]

Veliki tepčija srpski Mišljen oko 1330 godine „призида гробницоѕ и пошиса и придa село Велико и Коне и роѣхо и злато и направи манастирь светыхъ Апостоль и wбнови въ помень себѣ И та негова гробница обкрашена вѣ всакою хнтростню, колша паче всего манастьіріа.[48] Kaznac Dami-

[32] Dr. V. B. Petković, Manastir Žiča. Beograd 1911, str. 10—11. Starinar, II, 1908, str. 121.

[33] Glasnik Srp. učenog društva, knj. XIVI, 1878, str. 920—7. Sr. P. N. Miljukova, Изѣстія рус. арх. Института IV 1899, str. 134—6. N. P. Kondakova, Македониа, С. Петербургъ, 1909, str. 182—5.0 ovom svemu L. Mirković, Mrnjavčevići, Beograd 1925, str. 22—7.

[34] Sr. M. Brunet de Presle, Sur les tombaeux des empereurs de Constantionle. Paris 1856.

[35] J. Braun, Die Kaiserigraiber im Dome Zu Speyer. Miinchen 1903., str. 10.

[36] C. Jireček, Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien, III, Wien 1914., str. 74.

[37] Stojanović, sp. d., br. 1500.

[38] B. D. Filov, Софинск та црькла св. Софиа, Софиа, 1913, 106-107, 147.

[39] Stojanović, p. d., br. 82, 123.

[40] P. Kovinski, Черногорїа (сборника LXXVI.), С Петербурга 1909, СТр. 1°0

[41] Spomenik S. Akademije nauka XXXI, 1898, str. 66; Glasnik Srp. učenog društva, knj. 40, 1874, str. 176.

[42] St. Novaković, Zakonski spomenici, str. 612.

[43] Zapisi i natpisi, br. 58.

trije, za vreme Stevana Dečanskog, u hramu Sv. Nikole Vranjinskog „гробь обстрон пр'ставлению своемоѕ"[44] U testamentu Jelene udovice vojvode Sandalja, pisanom 1442, izriče se njezina želja, „да ми се покрыє цркква, кою самь вчинила за мои грьобь".[45] Čak i Radin-gost, Bogumil, u svom testamentu određuje 140 dukata „за храма и за гробьь г'д'к ми кости бѣдѕ и легѕ"[46] U Crnogorskom Primorju ima u ruševinama jedna mala crkvica sv. Nikole (4.14X2.28), koju je podigao neki Nikola Dapčević za se i svoju porodicu. »Unutra je njegov grob i grobovi njegove porodice«.[47] Običaj taj ostao je i docnije. Jedan od zadnjih primera u našim krajevima to je blažujska crkva mitropolita Đorđa Nikolajevića. U porti prostrane »saborne« crkve prizrenske nalazi se, u uglu, mala, veoma stara, crkva posvećena sv. Đorđu. Ona i danas još služi. Obim crkve je vrlo mali; ima apsidu, ali nema kubeta. To je u pravom smislu reči kapela. Danas je upotrebljavaju za grobnice prizrenskih vladika.

Grobnica tepčije Batala iz XIV veka, čitav jedan mauzolej blizu Travnika, očuvana je dosta dobro.[48] Podignuta je na jednoj glavici, s koje se otvara pogled na tri doline Lašve, ona je svom gospodaru i u zadnjem počivalištu davala izuzetan položaj. Zgrada je 5.80 m duga i toliko široka, a opasana je zidom debelim 0.80—0.85 m. Pred njom je trem, »nekoć možda drvenim stupovima uriješen«, 7.20 m dug i 3.10 m širok. »Iz trijema vodile su tri, desno postrance smještene kamenom ozidane stepenice u nutrini mauzoleja, kojemu su, sudeći po ostacima klaka, zidovi bili obojeni šarenim, živahnim bojama.« Zgrada je bila nesumnjivo i pokrita, po svoj prilici drvetom, i na svod. Stećak nad grobom je nevelik. Okrnjen, on sad ima dužinu oko 0.81 m, a širinu 0.65. Nema ni posebnih ukrasa, samo mu je sa pročelja i strana »udubljeno polje zarubljeno lizenom, koje su u pročelju spojene lukom.« Raka ispod toga, sa izglačanim zidovima, na vrhu je znatno šira, pa se onda sužava. »Otvor rake, 1.87 m širok 3.40 m dug, ide u ovoj širini do dubine od 80 cm, gdje se na sve strane za 60 cm suzuje u manju 46 cm duboku a 80 cm široku raku. Dno ove rake bijaše tanka laporasta ploča, koja je počivala na 8 kockastih potpora, uzidanih pod donjim rubom u uglovima i u sredini zidova. To su kamene gredice, kojima je čelo široko 17 cm a visoko 24 cm, te vire glavinom oko 10 ćm iz zida. Ploča koja je nekoć na njima počivala i služila kao dno gornje rake, služila je i pokrivalom pravoj raci, koja se tek ispod nje nalazila...[49] Potonja je na gornjem rubu, gde su uzidane kamene potpore, 80 cm široka, ali se prema dnu proširuje na 1.22 m. Dubina od gornjeg ruba potpora do dna je 2.14 m, a duljina na dnu 2.20 m. Raka se, dakle, prema dnu divergentno proširuje. S obje uže strane na dnu izidane su po dvije kamene klupe, visoke 36 cm. široke 54 cm a na nje položen je lijes, istesan iz miljeve grede, duge 2.15 m, široke 90 cm a duboke 46 cm. U njoj je iskopan lijes 27 cm duboko i to tako, da mu je čelo i podnožje u sredini polukružno zarubljeno. Desno više glave na gornjem licu ruba lijesa, u uglu, izdubena je mala polukruglasta zdjelasta izdubina.« Oko samog mauzoleja bilo je malo dvorište okruženo rovom, pa je tako grobnica dobila izgeld male tvrđave.

U Rešetarini kod Livna, na jednom zaravanku, iznad takozvanog Kraljičina nasipa, podignuta je u novije vreme, 1928 god., jedna grobna kapelica »na starim temeljnim zidovima.« Pod kapelicom nalazi se stara grobnica od mekog tesanog kamena. Celo se mesto, sa još nekoliko grobova oko kapele, zove Crkvina. U samoj kapeli, u grobnici, nađen je svega jedan dobro očuvan skelet i dve lubanje na levoj strani od njegove glave.[50] Kapela je, očevidno, bila grobnica neke znatnije ličnosti.

Poseban mauzolej ima u XIX veku i čuveni hercegovački junak Smail-aga Čengić. U Lipniku kod Gacka podignuta je jedna kamena zgrada sa svodastim krovom džamijskog tipa, u kojoj je, na sredini, samo njegov grob. Zgrada je podalje od ostalog seoskog groblja i ne naliči nimalo na one u njima podignute mauzoleje za »dobre«, isto kao ni na one uz džamije prislonjene sobice sa istom namenom.

Od naših starih grobnih crkvica opisao je jednu Dragutin S. Milutinović. Na groblju sela Doca, u studeničkom srezu, postoji »četverougla, cilindričnim svodom pokrivena nadzemna grobnica, u koju se ulazi kroz zapadna vratašca na stepene. Nad ovom grobnicom diže se isto toliko duga i široka kapela, koja ima na istočnoj strani polukružnu oltarsku apsidu, podignutu na jednoj horizontalnoj ploči, što kao konzol izlazi iz zida visoko nad zemljom. Kapela je takođe polukružnim svodom pokrivena, a cela joj je zapadna strana tako otvorena, da se unutra vidi.« Hram je bio obnovljen za vreme despota Đurđa.[51] Za nadgrobnu crkvicu smatra Kosta Jovanović i sv. Nikolu Đuniskog, ponajviše zbog njenog osvetljavanja preko kubeta.[52] Jedna banjanska crkva nema taj tip,

[44] F. Miklošić: Monumenta serbica, Viennae 1858, str 112.

[48] lb., str. 416

[48] Glasnik Zem. muzeja, 19911, str. 374.

[47] A. Jovićević, Naselja XI (S. E. Zbornik, XYIII), 1922, str. 16.

[48] Ć. Truhelka, Grobnica bosanskog tepčije Batala. Glasnik Zem. muzeja XXVII, 1917, str. 365 d.

[49] Ova gornja raka, misli Truhelka, imala je valjda da zavara kopače blaga od svog prvog početka. Mi držimo, da je po svoj prilici bila namenjena za nekog njemu bliskog, kao što je i danas čest običaj u grobnicama.

[50] M. Mandić, Glasnik Zem. muzeja. XLVII, 1935., 15.

[51] Glasnik Srp. učenog društva, knj. 47, 1879, str. 252—3., 234.

[52] Starinar, II, 1907, str. 158.

ali je puna nadgrobnih ploča. Dve su na obe strane oltara, a dve na obe strane ulaznih dveri; ima ih i u arkama medu pritvorom, molilištem i oltarom. Pri ulazu u crkvu je ploča kneza Grdana Cvetkovića.[53] Grobne crkve u neposrednoj blizini samog manastira, kao što je slučaj sa tom studeničkom ili sa Bačkovskim manastirom u Bugarskoj,[54] nema na našem području, u Bosni i Hercegovini, nigde.

Jednu neobično zanimljivu, simboličnu pretstavu grobne crkve opisao je nedavno Milan Karanović.[55] U Zgošći se nalazio do 1913 god. uz jedan vrlo lep sarkofag i jedan stub sav išaran raznim reljefima radenim pažljivo iako ne sa visokom umetnošću. Na stubu je bilo napisano da tu leži Stevan ban bosanski, po svoj prilici Stevan II Kotromanić. Uz taj grob nalazila se čitava jedna mala nekropola. Karanović je pokušao da protumači šare na grobu i najzad je, kao rezultat iskopavanja, dao ovo mišljenje: »Ceo obelisk izražava malu crkvu, grobnu kapelu, sa čeonom stranom, dva kamena svećnjaka sa svećama, oltar sa časnom trpezom i liturgijskim svetim sasudima za evharistiju.« Koliko sam ja lično proučavao taj spomenik, koji se danas nalazi u Sarajevskom muzeju, ja nisam mogao dobiti utisak da Karanović ima pravo a i sama stvar, u načelu, ne izgleda mi mnogo verovatna. Zašto da se banu podiže simbolična crkva na jednom stubu, kad mu je mogla biti podignuta prava grobna kapela? Ako mu kao bogumilu (Stepan II nije umro kao bogumil ali se misli da se to moglo odnositi na Stepana Prijezdu (koji se nigde tako ne zove) nisu mogli podići pravu crkvu, onda mu nisu mogli podići ni simboličku. Jer crkva bi se poznala kao crkva bilo u ovom ili u onom obliku. Ali ima jedna stvar koju vredi naročito istaći. To je, koliko ja znam, do XV veka jedini nadgrobni znak u obliku stuba pored sarkofaga.

Uz Spasovu crkvu u Žiči nalaze se dve pobočne kapele. Severna ima jedan nepravilan mali prozor, »koji je spolja jedva prorezan«. »Iznad ovoga prozorčića nalazi se u visini od 2.50 m iznad zemlje jedna profilisana ploča od mramora, horizontalno u zid uzidana i ispada iz njega za nešto više od pola metra. Ona je na sredini skroz probušena. Otvor je na zadnjoj strani veoma uzan, a u pravcu ka gornjoj površini levkasto je proširen.« Vlad. Petković upozorava, da u crkvi »Smrti Bogorodičine u Nikeji u severnom poraklisu, koji je služio kao grobna kapela, nije bilo prozora.« Za navedenu ploču ne zna se tačno čemu je imala da služi. »Iz toga što je u kapeli bilo tako mračno, što je pored pomenute ploče na zidu naslikana Smrt sv. Save, moglo bi se slutiti da je kapela služila kao grobna kapela, a na pomenutoj ploči da je gorela kakva svetiljka.[56]

U Gračanici su karakteristične potpuno odeljene dve pobočne apside i koridori bočnih brodova, koji vode do njih. P. N. Kondakov, koji upozorava na to, kao i u starom Nagoriču, bili odeli za grobnice kraljevskoj porodici.[57]

Za crkvu Patrijaršije, u kojoj je najveći broj grobova starih crkvenih velikodostojnika, zna se da je velik deo doziđivanja vršen samo radi tih grobova. U samoj Patrijaršiji ima sedam podignutih grobnica, od kojih su u sabornoj crkvi s desne strane sv. Arsenija, Save II i Janićija II. Pred dverima, u ćivotu, na levoj strani nalazi se A. Nikodim. U prizidanoj crkvi sv. Dimitrija grob patrijarha je na levoj strani, a na desnoj je kosturnica. U drugoj prizidanoj crkvi Bogorodičinoj grob je Ae. Danila. Pred trećom prizidanom crkvom sv. Nikola u tremu s južne strane leži patrijarh Maksim.[58] Nema sumnje da su te dograđivane crkve spremala za svoje pokojnike dotična lica, želeći na taj poseban način jače izdvojiti svoj pomen i istodobno učiniti jednu vrstu onda gotovo obligatne zadužbine. Đ. Bošković,[59] koji je s uspehom izvršio osiguravanje i obnovu Patrijaršije, malo je isuviše sumarno i nejasno opisao grobnicu patrijarha Maksima. Prema njegovu kazivanju, širina te grobnice iznosi 60 cm, »dok dužina obuhvata 4.32 m, to jest od zapadnog zida crkvice sv. Nikole do na 8 cm od zapadne ivice pilastra, koji na fasadi deli transept od južnog bočnog broda.« I to je sve. Zašto je tolika dužina? Čemu služi? Da li tu nije bilo ostavljeno mesto i za njegove naslednike? Na sve to, nažalost mi zasad nemamo nikakva odgovora.

Despot Stevan, podižući Beograd na početku XV veka, sazidao je uz veliku mitropolitsku crkvu, posvećenu Trim jerarsima, „къ погрѣбанїе архїерѣомъ цркъкви тое“.[60]

Mil. Filipović, opisujući crkvu franjevačkog samostana u Makarskoj,[61] kazuje da njen »pod nije ništa drugo nego same ploče nad grobovima«, »Tu, u crkvi, sahranjivali su se stanovnici Makra, Kotišine i Makarske od XVII do početka XIX veka, kada je otvoreno novo groblje izvan varoši. Grobova ima po celoj crkvi, pa čak i oko oltara. Bliže oltaru sahranjivani su ugledniji ljudi: biskupi, sveštenici, kaluđeri i plemići.« Upravitelj manastira rekao je Filipoviću, »da je taj običaj sahranjivanja u crkvi donet iz Bosne, jer su gotovo svi stanovnici u okolini Makarske poreklom iz Bosne.« Na to je primetio sam Filipović, kako

[53] Rovinski sp, d., str. 212.

[54] I. Ivanov', Izvestia na Bulg. arh. dr., II, 1911, 212—213.

[55] Grobna crkva grafički izražena na bosanskom srednjevekovnom spomeniku, Sarajevo 1934.

[56] Dr. V. R. Petković, Spasova crkva u Žiči. Beograd 1912., str. 12—3.

[57] Makedonia, S. Peterburg 1909, str. 204.

[58] Miloš Velimirović, Godišnjica XVIII, 1898., str. 118—9.

[59] Starinar VIII—IX, 1934, 160.

[60] Glasnik Srp. učenog društva XIII, 287.

[61] Glasnik Etnografskog muzeja, V, 1930., 139.

se »zaista«, i u pravoslavnim i u katoličkim crkvama po Bosni mogu naći grobovi ljudi zaslužnih za crkvu (napr. Ilijaš, Vareš).« Taj običaj sahranjivanja u crkvi, kako smo videli, nije specifično bosanski, nego opšti po celom hriščanskom svetu (i kod nas) na Balkanu. U ovom slučaju ja bih, ipak, imao izvesnu rezervu. U Bosni, koliko ja znam, u crkvi se vrlo retko sahranjuju svetovna lica, sem crkvenih ktitora, nego samo svešteni činovi. Da se u samoj crkvi sahranjuju razne plemićke porodice ili čak i drugi stanovnici, to nije bosanski običaj, i bar ja za nj dosad nisam našao potvrde ni u izvorima, ni u predanju, ni na terenu, ni kod pravoslavnih ni među katolicima.

U Svetoj Gori postoje posebne grobne kapele, ali se u njima niko ne sahranjuje, nego se tu čuvaju stotine i hiljade lubanja pomrlog bratstva. Retki su primeri da koga sahrane u samoj manastirskoj crkvi. Izuzetaka ipak ima. Nemanjin grob u Hilandaru nalazi se odmah iza episkopskog sedišta, u desnom kraju crkve, u ćošku. Prema njemu je, na levoj strani, nečija druga grobnica, s arkosolijem. Manastirsko predanje kazuje da je tu sahranjeno telo despota Uglješe posle maričke pogibije. To se predanje ne da zasad proveriti, ali da je grob tu, u prednjem delu crkve, na počasnom mestu, prema Nemanjinom, govori jasno za to da je u pitanju bila neka vrlo krupna ličnost. U drugom delu crkve, iza ovog prvog, nalaze se grobovi ćesara Vojihne i mladog Uglješe Despotovića na jednoj i Repoša Kastriote na drugoj strani. U drugim svetogorskim crkvama osnivači su obično u priprati. Kad u Svetoj Gori sahranjuju kaluđera, „ског҃ ѕвію платномъ и запію и тако га безъ сандѹка ѕ гробъ положе, метнѹвши мѕ под главѕ печенѕ цыглію, на коіой мѕ є изрезано име и година съ дномъ, када є преминѹо. После неколико година ископаю га, пакъ мѕ кости и главѕ ѕ костѹрницѕ меѣѕ дрѹге кости и главе оставе. Страота є ѕ овакѕ костѹрницѕ сѣи, гди некроене главе една на дрѹгон леже.[62]

Te grobne kapele imaju dva dela, gornji, kao hram, i donji, podrum, u kome je kosturnica. Ponegde su te kosturnice, napr. u ruskom manastiru sv. Pantelejmona, kao neki magacin i bez kapele. Kapela s kosturnicom »teši sve smrtne da će počivati u posvećenom prostoru, kao što se na Zapadu dozvoljava samo svetiteljima i malom broju odlikovanih.[63]

III

Pred papinim legatom, na Bolinom Polju, 8. aprila 1203., morali su priori bosanskih »krstjana« dati obavezu da će ubuduće, među ostalim, »imati groblja pored molilišta, u kojima će se sahranjivati bratstvo i namernici, ako tamo slučajno umru.[64] Znači, dakle, da to dotle nije bio slučaj i da je toliko upadao u oči, da je legat morao i tu tačku uzeti u pretres i uneti je u direktnu pismenu obavezu. Pritom se odmah sećamo naredbe Ota Bamberškog, kad je uvodio hrišćanstvo u Pomernu, kojom je izričito zabranjivao, »da hrišćani svoje mrtvace ne zakopavaju po šumama i poljima među poganskim.« Stanovnici Pomerna bili su, kako se zna, tada uglavnom Sloveni.[65]

Najveće i najzanimljivije nekropole u zemlji ostale su, često do današnjeg dana, daleko izvan gradova i naselja, na kosama planina, često u šumama. Dosta retko su u njihovoj blizini ruševine starih gradova, kakvih bogomolja i tragovi ranijih naselja. Dosta je ukazati na niz grobova na jednom humini kod Dejčića (Sarajevski srez); u Vidovu (kod Stoca); u Vlađevinama, na jednom visokom platou, gde je, nešto dalje od nekropole, usred šume, sam jedan sarkofag; u Graboviku (kot. Rogatica), usred niske pokrčene, ali još uvek guste šikare, gde je čitava mala nekropola od 25 do 30 starih grobova; na kaursko groblje na boračkoj visini (srez Konjic) sa 79 grobova; na Pusto Polje kod Gacka i dr., pa da se vidi kako je taj običaj bio raširen, gotovo opšti, i kako se on dugo održavao. »Grobnice su na malim glavicama u polju, na vidnim kosama, po okrajcima polja i naročito oko starih crkvina«, kazuje P. Slijepčević za gatačku okolinu. »Starih srednjevekovnih grobova ima ... po brdima i planinama. Ima ih, kažu mi, i navrh same Kruničine, koja se diže preko 200 metara.«[66] Kod Olova, u Bosni, »na brdu iznad Štala je jedna humka i na njoj šesnaest stećaka na sleme i dva u obliku sanduka.« U istom kraju »na Zagajnici je veliko srednjevekovno groblje na vrhu iznad sela.«[67]

U Kopošićima kod Visokog »groblje je na jednom uzvišenju kose iznad grada Dubrovnika.«[68]

---

[62] D. Avramović, Sveta Gora. Beograd 1898., str. 12—3.

[63] H. Brockhaus, Die Kunst in den Athos-klostern. Leipzig 1891., str. 31.

[64] G. Smičiklas, Diplomatički zbornik, III, str. 25

[65] R. Virchow, Ueber Hunengraber und Pfahlbauten. Berlin 1866, str. 8. Za jedno groblje iz ranog srednjeg veka u Hrvatskoj Velikoj Gorici V. Hofiler napominje da je zanimljivo, što se nalazi na najvišem mestu u okolini. Vjesnik hrv. arh. društva, X, 1909, str. 133. Za Bugarsku beleži V. Mikov. sp. d. 19, kako se pojedinačne ili grupne grobne gomile nalaze na visokim zaravancima Rodopa i Stare Pla,-nine. Na vrhovima su retke.

[66] Glasnik Zem. muzeja XL, 1928, 47, 63.

[67] M. S. Filipović, Varošica Olovo s okolinom. Beograd 1934, 14—5.

[68] Naselja XXV, 239.

U polju varoši Janjine na Pelješcu, na jednom brežuljku, obraslom niskogoricom, na samom vrhu nalazilo se oko 60 »bogomilskih« grobova.[69]

Rovinski to s čuđenjem beleži i za Crnu Goru.[70]

Kao neka vrsta kompromisa može se potom smatrati pojava da se groblja održavaju i dalje po glavicama, a da se uz njih podižu i crkve. Tako se u Zgošći, uz grob bana Stepana, nalazi jedna mala nekropola, koja je na jednoj glavici. A ćelo to mesto narod danas zove c r k v i n o m.[71] Jedno groblje XVIII—XIX veka nalazi se uz staru bukovičku crkvu kod Aranđelovca, ali grobova ima i iznad crkve, u planini, među starim bukvama.

Kad se počnu proučavati naša stara groblja, ima jedna stvar koja odmah pada u oči. To je zanimljiva nejednakost nalaza. Ima izvesnih naših oblasti, u kojima su tragovi starih grobnih naselja vrlo oskudni, dok u drugima njihov broj izaziva čuđenje. Mi ćemo to ovde izložiti nešto detaljnije. U severozapadnim srezovima Bosne stara groblja su vrlo retka. K. Herman, bivši direktor Sarajevskog muzeja, tvrdio je da grobnih spomenika nikako nema u srezovima Gradačca, Gradiške, Prijedora i Sanskog Mosta i da su vrlo oskudni u srezovima Cazina, Bihaća, Krupe, Novog i Zepča.[72] U središnjoj Bosni tih je spomenika znatno više, a najveći je broj u srezu vlaseničkom, gde ih je bilo 6325 komada.[73] U dolini Drine nalaze se na obe strane. M. D. Miličević je zabeležio da »nigde nema toliko starih lepo rezanih grobnih kamenova, koliko u Podrmju,«[74] Ima ih, nešto manje u užičkom okrugu i spuštaju se, sve oskudnije, u Sandžak.[75] Hercegovina ih ima u izobilju, na 22.000 komada, u čitavoj svojoj oblasti.[76] U Crnoj Gori Rovinski primećuje, da tih groblja ima u zapadnom delu: Drobnjacima, Pivi, oko Nikšića, Rudina, Banjana i Grahova; »u ostalim delovima nema ih«.[77] U Dalmaciji, tih spomenika ima u Boki Kotorskoj naročito oko Prevlake, a u dubrovačkoj oblasti oni su dosta mnogobrojni u Konavlima, u Slanom,[78] u Stonu,[79] dalje u okolini Makarske i neretvanskog ušća i na severu oko izvora Cetine i u Vrljici, a ponajviše u imotskoj oblasti.[80] U Hrvatskoj i u Sremu takvih nekropola sa stećcima uopšte nema.

Prema tome, glavno područje prostiranja tih stećaka hvata od Cetine do Lima i od Kolubare do Save, s nešto malo prelaza izvan tih linija, kao, naprimer, u Donjem Dragačevu,[81] u Kačeru.[82] Drugim rečima, to je sve uglavnom na području stare bosanske i humske države ili u neposrednom domašaju cele kulture. Ni na jednoj drugoj strani tih spomenika nema ni u tako sistematskom nizu, ni u tolikom broju. Prvo pitanje, koje se usled toga nameće, to je: zašto ta pojava? Radi čega takvih spomenika nema na drugim stranama, u Sremu, u Moravskoj dolini, oko Vardara? Ako je jedan deo tih spomenika propao zbog toga što su bili na domaku većih komunikacionih arterija, kao što Moravska dolina, zašto njih nema na istoku, u timočkom kraju? Ako ih nema u Sremu možda zbog toga, što je tamo u jednom njegovom delu van Fruške Gore u širokoj dolini kameni materijal teže dobiti nego u krševitoj Hercegovini, zašto ga nema u istočnom delu isto tako krševitog Novog Pazara? Odgovor na to pitanje, po našem mišljenju, može biti samo jedan, a to je ovaj: razlog za to neosporan je u vezi sa bogumilskim pitanjem. Ma kakvo mišljenje imali o teorisko-bogoslovskoj strani bogumilske jeresi; ma koliko se slagali ili ne slagali o tom da li je to u suštini jeres ili neka uža sekta pravoslavlja, jedno je, što se apsolutno ne može poreći kad se to pitanje posmatra u celini, neosporno: izvestan nacionalni tip svih pripadnika njegovih i, s tim u vezi, veća konzervativnost nego i u jednoj našoj drugoj oblasti. Jedino u Bosni i Hercegovini kod bogumila postoji hijerarhija s nacionalnim obeležjem; tu njeni pripadnici gotovo isključivo imaju samo nacionalna, a ne kalendarska imena; tu se od prvih vekova održava čist narodni jezik sa najmanjim delom primese crkveno — slovenskog. Njeni vladari, osim dva-tri izuzetka, nemaju svojih zadužbina. U toj zemlji, gde je versko pitanje stalno bilo na dnevnom redu, manje je verske gorljivosti nego u čisto pravoslavskoj zemlji Nemanjića ili u čisto katoličkom Dubrovniku. Katoličke crkve u Bosni zidaju ili tuđi redovnici ili dubrovački trgovci. Nije slučajno da su najvažniji manastiri njihovi u Fojnici, Kreševu, Sutjesci, Olovu, Srebrenici i Zvorniku podignuti u rudarskim mestima sa velikim stranim naseljima. Od pravoslavnih crkava, od domaćih velikaša, do pada Bosne i Hercegovine pod Turke, 1463 i 1482 godine, podignuta je, koliko se s i g u r n o zna, samo crkva dobrunska i crkva Hercega Stjepana u Goraždu. Usled te manje verske aktivnosti i ređih monaških kolonija zemlja je ostajala više u nasledenoj i primljenoj tradiciji i dobijala, prema ostalim našim pokrajinama, sve više konzervativan karakter. On je, prirodno, postao osobenošću i kod pravoslavnih i kod katolika i ma koliko se oni pridržavali obrazaca primljenih od svojih suvernika van granica bosanske i humske države, neposredni primeri iz okoline i tradicija nisu mo-

[69] N. Bjelovučić, Starohrvatska prosvjeta II, 1928, 118.
[70] Sp. d. str. 207.
[71] M. Karanović, Grobna crkva, 6—7.
[72] Средневѣковые памятники Босніи и Герцеговины. От. из Трудовъ XI археолог. съѣзда въ Кіевѣ. стр. 1—2
[73] Wissenschaftliche Mittheilungen, III, 1895., str. 405.
[74] Kneževina Srbija, Beograd 1876, str. 526.
[75] Ibid, str. 588.
[76] Wiss. Mitth. III, str. 405.
[77] Ч рногория, str. 207.
[78] Vjesnik hrv. arh. društva, IV, 1882, str. 25—6,
[79] T. Radić, Starohrvatska Prosvjeta, IV, 1898, str. 74.
[80] Sr. F. Radića, Bosanska vila, III, 1888, str. 9 i d.
[81] J. Erdeljanović, Naselja, I, 1902, str, 76—7.
[82] Mil. Rakić, Naselja, III, 1905, str. 767.

gli da se iskorene lake ruke. Otud pojava da velik deo tih spomenika nesumnjivo ne pripada bogumilima, odnosno ne onima, koji nisu priznavali krsta, i da su vrlo česti tipovi pravoslavskog formulara na starinskim stećcima. To je, izgleda, bio i najbitniji oblik kompromisa, dok od pada bosanske države nije postojao sve jači uticaj središta iz stare raške države na jednoj, a Dalmacije i Slavonije na drugoj strani.

Nedavno je Milenko Filipović upozorio na »kovčege« južnosrbijanskog sela Divlja, u kojima nalazi izvesne sličnosti s bosanskim stećcima. Taj tip je dosta raširen po velikim selima i po selima žeglikovskog sreza. Ti kovčezi su monoliti, istina iznutra šuplji a jedan deo njihov, kao i bosanski, zasveden je, a poneki ima i zabate. Da su ti kovčezi ipak delom vrlo stari, svedoči njihova mnogobrojnost i rasprostranjenost te pojava na starinskim davno napuštenim grobljima.«[83] Pojava je zanimljiva, ali još ne kaže mnogo. Ti kovčezi su proizvod samo jednog sela (»izrađuju se samo u selu Divlju« kaže M. Filipović), u koje su mogli doći bogzna čijim uticaj em i kad. Sem toga, ti kovčezi su slični bosanskim, ali ipak nisu s njima istovetni.

IV

Najveća je sramota za junaka i čoveka ne imati groba i pokoja. Kad Hektor preti Trojancima da ne budu kukavice, on im kaže, da će onog ko izostane sam ubiti, a telo mu neće biti spaljeno, »nego će ga psi derati pred našim gradom.« (Ilijada, XV, stih 348—351). Kad se Telemah, sin Odisejev, žali na sudbinu što ništa ne može da sazna o svom ocu, on bolno uzvikuje kako su mu bogovi učinili oca najnesrećnijim čovekom na svetu. »Ne bih se ovako žalostio zato što je umro, da je poginuo sa svojim drugovima usred Trojanaca ili na rukama prijatelja, pošto je dokončao rat. Tada bi mu Panahajci podigli spomenik, pa bi od tog imao posle veliku diku njegov sin. Ali sad ga Harpije neslavno ugrabiše.« (Odiseja, I, stih 236—240). Kao najtežu kletvu sadrži jedan latinski natpis ovo: male pereat, insepultus iaceat, non resurgat![84] Kao najtežu kletvu u nas, koju je ražljućeni kralj Vukašin mogao da dobaci svom sinu Marku, bile su reči:

»Sine Marko, da te bog ubije!
Ti nemao groba ni poroda!«

Kad je našlo glavu kneza Lazara, onda je jedno mlado Ture uzviknulo ostaloj družini:

»Greota je od boga jednoga
Da je kljuju orli i gavrani,
Da je gaze konji i junaci.«

Otud su grobovi predmet posebne pažnje i pijeteta. Prva dužnost naslednika i preostalih smatra se da je u tom da obeleži grob nestalog, da mu se tako čuva spomen. Teška je neprijatnost za nekoga kad se kaže da mu nema niko ni grob da podigne. Stoga se dešava da ljudi, bojeći se tog prekora, još sami sebi za života podižu grobnicu i nadgrobni spomenik. I to je, zanimljivo, pojava, koja se javlja od starih rimskih vremena i traje sve do naših dana. Ona je došla iz prirodne sebične želje ljudi da njihovom fizičkom smrću ne prestane svaki trag o njima i da daleka pokoljenja pamte njihov opstanak. Otud potreba da ti spomenici budu vrlo vidno obeleženi, da su od trajne građe i, docnije, da su čak obeleženi i pismenim znacima. Već u Ilijadi (VII st. 89—90), Hektor izričito veli kako će docniji naraštaji, gledajući izvestan grobni znak, τὸ σῆμα, govoriti:

»Ovaj je znak junaka jednog poginulog davno,
Koga kao glavnog junaka pogubi sjajni Hektor.«

Tih grobnih znakova ima nekoliko vrsta. Prva, i najstarija, i kod nas, u doba pre Slovena, vrlo dobro poznata, to je nasipanje humki.

Humka, τύμβος, nasipa se po Odiseji (V, 584), da služi kao »neprolazna slava« dotičnog junaka. Ahilu su, po Odiseji (XXIV, 80—4), nasuli (χεύαμεν veli se izričito) Grci »veliku i lepu gomilu« na obali Helesponta, na jednom humku, »da bude s daleka na vidiku s mora ljudima koji sad postoje i koji će živeti docnije.«

Humke nasute kamenjem grobovi su »najčasnije vrste[85] i mogu biti prevaziđene samo tako, ako se na humku postavi još i stećak (τύμβω τε στήλη τε, Ilijada, XVI 457), kao što određuju bogovi sa Sarpedona, koga vole i koga hoće naročito da istaknu. Kako je došlo do toga da se nad mrtvaca nasiplju humke od zemlje ili kamena? Odgovor je vrlo prost: da ih na taj način zaštite od životinja, koje bi ih, ostavljene, mogle rastrgati i tek, možda, u drugom redu iz potrebe da njihovo raspadanje uklone ispred očiju. To nasipanje humki bio je vrlo raširen običaj kod skoro svih naroda sveta i održavao se i pamtio vrlo dugo. Pišući o porazu Gala od rimskog vođe Kamila vizantiski pisac Prokopije (VI vek n. e). ka-

[83] Glasnik Zem. muzeja, XLI, 1929., 109—113.

[84] C. M. Kaufmann, Handbuch der altchristlichen Epigraphik, Freiburg 1917, 155.

[85] Dr. W. Schwartz, Von altgriechischer Todtenbestattung. Zeitschrift fur Ethnologie, IX, 1977., str. 287—8.

zuje da su tada postojale i znalo se čemu služe njihove humke: τύμβος τε τῇδε γέωλοφοι τῶν νεκρῶν ἐκείνων παμπνηθεῖς εἰσιν [86]

Najstarije naše još neolitske humke prikazao je pobliže Vejsil Ćurčić. Na Broćancu više Graca, u stolačkom srezu u Hercegovini, imala je jedna humka ili gromila 40 metara promera i 4—5 m visine. U njoj je nađen jedan kameni sanduk, paralelogramskog oblika, sa po dve strane 1 m X 90, i 90 X 60 cm. Prirodno je da u tako malom sanduku mrtvac nije mogao ležati opružen, nego je, po raširenom običaju tih vremena, bio skvrčen, s podvijenim nogama. Zanimljivo je i vrlo važno, međutim, da su u druge dve gomile, na istom mestu, mrtvaci bili položeni na leđa i sasvim opruženi. U samim grobovima nije nađeno ništa drugo osim kostiju.[87] Mnogo bogatije behu čuvene gromile glasinačke nekropole, čiji se broj diže do 5000[88] i koje hvataju od blizu Sarajeva sve do Drine. U njima je dugogodišnjim kopanjem nađen dragocen materijal, vrlo karakterističan i za kulturu tadašnjeg stanovništva i za njihov kult mrtvih. U nekim gomilama nađeno je ovo: Mrtvac bi se položio na golu zemlju, zajedno sa svim svojim nakitom i oružjem, a onda bi se na nj natrpavalo kamenje, verovatno prema ličnoj vrednosti i broju učesnika pri sahrani. Veličina gromila, prema tome, varira između 5—30 m promera i 0,5—3 m visine. »Kako mrtvac nije bio sahranjen ni u lijesu, ni u raci, često se kod tog nabacivanja raskomadao, nakit se i oružje polomilo, a posude su pogotovo tako smrvljene, da u mnogo stotina grobnica nije bilo moguće izvaditi nego nekoliko manjih.« U većini raskopanih gromila nalazio se samo po jedan skelet, ali je bilo i skupnih grobova. Druga vrsta gromila, gde bi sahranjivali spaljene mrtvace izgledala je drukčije. »To bi se izravnalo i u obliku guvna pomno pokrilo kamenjem kao kaldrmom. Po ovoj površini razasuli bi na sredini mrtvačku paljevinu i nakit pokojnikov, onda bi ju pokrili kamenjem do neke visine a po vrhu slojem sitno stučena kamena. Oblik ovakvih gromila nije krugljast, nego ravan i izgleda kao golemo guvno uzdignuto do 1 m nad izokolnim tlom, komu se rub naravski malo osuo.« Zanimljivo je da ima gromila sa oba načina sahranjivanja; Ć. Truhelka tvrdo veruje »da su u tom slučaju grobnice sa paljevinom bogatije i redovito muške — obično vojničke.[89]

Sasvim slične običaje utvrdili su i ispitivači drugog glavnog balkanskog naroda, starih Tračana. Već je Herodot zabeležio za njih (V, 8) ovo: bogate ljude njihove drže tri dana izložene, a za to vreme kolju žrtve i jedu daću, pa pošto ih oplaču, sahranjuju ih ili celokupne ili spaljene, a onda nasiplju humku i priređuju junačke igre svake vrste. U jednoj raskopanoj gromili nađen je, u kamenom sanduku, kakve pomenusmo u Hercegovini, jedan skelet, u čijoj desnoj ruci beše gvozdeni skiptar, a na drugoj zlatan prsten. Gromile i tamo obuhvataju ponekad do 12 m promera i 4 m visine.[90]

U našeg naroda shvatanje o gromilama razvijalo se pod dva uticaja. Jedno, povoljno, ostalo je, vrlo verovatno, iz stare tradicije tog običaja. V. Karić je s razlogom upozorio[91] na ostatak tog običaja u poznatoj i lepoj narodnoj pesmi o pogobiji vojvode Kajice:

»Na grobu mu oružje prostreše,
Od Mađara umku načiniše,
Ogradiše groba Kajičina.«

U Domaševu (Bilećki srez) ima jedan niz odličnijih srednjevekovnih grobova, podignutih na malim humcima. Leontije Nikolić, koji ih je opisivao, nalazi da ti humčići »nijesu prirodna tvorevina.« Osim njihova oblika na tu ga misao dovodi naročito pojava, »što su ove grupe u jednakom rastojanju i što okolo svake grupe ima po poveći broj običnih grobova«.[92] Jovan Erdeljanović pominje u Piperima jednu veliku »Mrđanovu gomilu« kao rad »lepog, pravilnog oblika sa kružnom osnovicom, visoku skoro 5 m od svoje podine a ima u prečniku do 25 m.« Narod priča da je »Balšo Zećanin polazeći na Kosovo ogradio s vojskom Mrđanovu gomilu.«[93] Njen lep rad i pravilan oblik očevidan su dokaz da je to bilo delo pijeteta i pažnje. Tako uredno načinjene gomile nalaze se i u Hercegovini, u Gomiljanima, čije karakteristično ime daje jasnu etimologiju. Grobovi u tamošnjim gomilama behu od kamena cjelca uokvireni u obliku pravokutnika, a drugi koliko i čovek kada se otegne. Pod grobnice, a i pokrov bijaše od ploča debelih. . . Takvih grobova bijaše u jednoj gomili poviše, i to jedan do drugoga i opet jedan poviše drugoga . . . Još se ovde često nalazi navrh gomile i stećak, ili pločagrobnica . . . Na ulazu u Goricu (zapadno od Trebinja) sedam je stećaka na ovećoj humci — gomili usred vinograda ... U Gomiljanima je na jednoj maloj gomilici ukopan lijepo otesan kameni stup. Donji mu je dio obal, — valjak od 55 cm u visinu, te iza opervažena »vijenca« prelazi u četverostranu prizmu, koja se kosim krovom svršava. Ovaj je dio visok 65 cm, širok 25 cm, te je to i promjer valjka. Prizma je sa tri strane lijepo iz-

[86] De bello gottico, III, Ed. Comparetti, str. 220.
[87] Iz predhistorije Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1913., str. 16.
[88] Taj je broj Ć. Truhelka dizao na preko 20000. Sr. Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Her-egovina. I, 1893, str. 71; »Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u prehistoriciko doba. Sarajevo 1914., str. 101. V. Ćurčić spušta taj broj na 4—5000 i koliko ja znam stvari on izgleda bliži istini. Sp. d., str. 24.
[89] Kulturne prilike, str. 102—4.
[90] Dr. G. Kazarow, Beitrage zur Kulturgeschichte der Thraker. Sarajevo 1916., str. 87—9.
[91] Srbija. Beograd 1877., str. 89.
[92] Srpski spomenici iz travunske okoline. Biograd, 1910, str. 43.
[93] S. E. Zbornik, XVII, 1911., str. 347—8.

dubljena, i ta izdubina je opervažena, i u njima su tri krsta, na kojima je razapet ljudski oblik — Hristos.« Uostalom, dovoljno je potsetiti, da je gomila došlo metatezom od mogola i da ta reč u svima slovenskim jezicima označava gomilu nad mrtvacem, pa da nam bude odmah jasno da je običaj podizanja gomila nad grobovima bio primljen i kod starih Slovena. L. Niderle daje o tom velik broj podataka iz svih slovenskih oblasti, a naročito iz Rusije, gde su čuveni njihovi kurgani.[94] St. R. Delić zabeležio je, uostalom, jedno narodno predanje iz Gomiljana, iz kog se vidi da je u narodu ostao pomen o tom kako su gomile nekad bile mesto posebnog kulta. Bio je, veli on, neki narod pre nas, koji nije verovao u boga, odnosno nije znao za nj. »Stoga su mjesto bogomolja navaljivali gomile i na njima ložili vatru, pa kuda bi dim okretao, onamo bi se i oni okretali, te se nečemu, bilo, molili i klanjali se.« »Drugi, govore«, napominje on, »da se prije nije davao caru danak ni desetina. Stoga je narod slagao kamenje na gomile i tu nosio žito, sijeno itd. i palio u znak danka i desetine. Tuđeg haka nije htio.[95]

Po našem mišljenju najveći dokaz o štovanju starih gomila to je to, što se oko ponekih drže veliki narodni zborovi. Imena zborne gomile vrlo su česta u narodu. Običaj taj došao je nesumnjivo otud, što su ljudi, na grobovima predaka ili nekih velikih ljudi svog plemena, imali naročito držanje s puno pijeteta, što ih je za te grobove vezao plemenski kontinuitet i što je trebalo na jednom tako svečanom mestu jače utvrditi zajednicu, osvetu i sl.

S druge strane, gomile se smatraju i kao nešto vrlo strašno i pogrdno. Odisejevi ljudi, koji su kamenovali Hekavu, podigli su joj glavicu kao spomenik nazvan κυνὸς σῆμα [96]

Kamenovanje je, kako znamo, bila česta kazna za velike prestupnike kod Jevreja; ona je, među ostalim, upotrebljena i protiv prvog mučenika hrišćanskog, mladog đakona Stevana. U Ilijadi ražljučeni Hektor zbog biega Paristova pred Menelajem kori svog brata najoštrijim rečima i ceo govor završuje gnevnim usklikom (IIII, 56—7):

»Ali su velike plašljivice Trojanci, jer bi inače odmah dobio kameni hiton zbog zala, koja si poredio.«

I u našem narodu kamenovanje se smatra jednom od najtežih i najpogrdnijih kazni, a upotrebljava se za one koji ne zaslužuju ni običan grob. Poznata je odluka Crnogoraca u Gorskom Vijencu, da onu babu, što se izdaje za vešticu, kamenuju i »pod gomilom metnu«.[97] Pavle Rovinski priča da se prehistoriske gomile smatraju u Crnoj Gori kao proklete gomile, odnosno kao nedostojni grobovi ljudi, koji su učinili neki težak greh, preljubu ili izdaju, pa bili osuđeni na kamenovanje. U Lješanskoj nahiji pominje se gomila kornetskog vladike, kamenovanog za preljubu i za pokušaj da svoj greh prebaci na drugoga. U Staroj Srbiji veli on, taj je običaj postojao donedavno u nešto drugačijem obliku. Protiv ličnosti, kojima se, zbog uglednog položaja ili jake zaštite, ne srne ništa učiniti podiže se kamena kletva. Narod odluči da na neku vrstu in contumacian kamenuje onog, koji mu je kriv, pa na određeno mesto baca kamen i diže prokletu gomilu. Posle to isto čini i svaki prolaznik.[98] Običaj kamenovanja postojao je i u drugim našim krajevima. Za vlade kneza Miloša u Srbiji, 1830., jedna žena u selu Boževcu požarevačkog okruga ubila je s drugim čovekom svoga muža. Njen saučesnik osuđen je na smrt, a ona je, s obzirom na šestoro nejake dece, bila oslobođena. Međutim, svet nije primio to oslobođenje, nego su se »žene seoske uopšte prigotovljenim kod sebe kamenjem skupile i ubiju Kumriju.«[99] Nedavno je g. M. Čemerikić zabeležio kako su muslimani »sačuvali u potpunosti kamenovanje kao smrtnu kaznu za preljubu . . . Ona se izriče za prestup preljube i to nad ljudima koji imaju ženu i nad ženama koje imaju muža.[100] Za preljubu su kažnjavali kamenovanjem i stari Jevreji.[101] Poznata je ona narodna pretnja iz Ljubišina, o prodaji patrijarha Brkića, koju govore žene: »Hoćeš, bogme, jadan sve sad redom kaživati, ili pod kamenje.«[102] U jednoj hercegovačkoj priči Luke Grgića, narod, koji hoće da ubije vešticu, kliče: »Ha, svak je po jednim kamenom!«, »da načine na njoj prokletu gomilu«.[103]

Kaznu kamenovanja u Crnoj Gori propisivao je izrično Zakonik Petra I od 1798 god. u svom čl. 2 za ubicu, koji bi delo izvršio od obesti ili opačine. Uz tu kaznu bilo je predviđeno još ili vesanje ili raznošenje ognjem iz pušaka.[104] Među Vasojevićima postojao je zakon »da se pod gomilu turi« ko udavi u vodi vanbračno dete. Kamenovanje se vršilo tako, da bi »krivca izveli na kakvo pusto mesto, gde ima dosta kamena, i tu bi na njega prvo bacio kamen njegov najbliži srodnik

[94] Staroslavenske starožitnosti. Život starych Slovani, I, V Praze 1911., 303—19.

[95] Bosanska vila, X, 1895., str. 58. O gomilama kao mestima odbrane i privremenih naselja u Bugarskoj. Sr. V. Mikova. sp. d., 5—16.

[96] Sr. E. Patzig, Byzantinische Zeitschrift I, 1892.; 36.

[97] Slično u Hercegovini. Sr. L. Grđić-Bjelokosić, Moje prtine. Mostar 1904, str. 2, 26.

[98] Черногория, II, 4, Sr. isti postupak kod bliže neodređenih »zavjetnih gomila« u Boci. S. Nakićenović, Srp. Etn. Zbornik, XX, 1913., str. 423.

[99] T. R Đorđević, Srp. etn. zbornik, XIV, 1909., str. 412—3.

[100] Južna Srbija, br. 44—5, 1924. str. 908—9.

[101] D. Glumac, Socijalni položaj žene kod starih Jevreja. Beograd 1930., str. 8, 17.

[102] Pripovijesti St. M. Ljubiše, Pančevo 1882, str. 182.

[103] Sp. d. str.: 6—7. Sr. S. Trojanović, Iskra. I, 1898., str. 343—4 više primera.

[104] Godišnjica XXXIX, 1930., 49. Sr. O toj kazni uopšte P. Rovinjskog, Черногория II, 2, 428—9.

i na taj način razrešio odgovornosti ostale seljake, koji bi osuđenoga posle toga zasuli kamenjem.«[105] H. Štiglic je zabeležio da su u Risnu 1802 god. hteli kamenovati jednu devojku koja je posrnula i gomilu je vodio sam otac. Jedva su je spasle mesne vlasti.[106] U narodu ima mnogo pripovedaka o licima, koja su zaglavila od takve smrti. Iz istorije nam je dobro poznata činjenica da su Kačići 1180 god. kamenovali splitskog nadbiskupa Rajnerija.[107] Za takozvanu Primetnu Gomilu pod Bijelom Rudinom narod kazuje da je tu kamenovan knez Pokrajac. Imao je, priča se, devet sinova i jednog sinovca, pa kad je trebalo ići na vojsku, on pošalje sinovca, a svoje sinove sačuva.[108] Slično se priča da je narod u srdžbi kamenovao i kneza Predojevića, isto u bilećkom kraju, i jednog popovskog kneza u Popovskom Lugu. »I sad Hercegovci imaju taj razgovor među sobom, kad im kakav velikaš dotuži sa svojom zločom, . . a oni ne mogu da se izbave od njegove pakosti, pa tajno počnu govoriti među sobom: »Najbolje, brate, da ga ubijemo i navalimo na njega nametnu gomilu, pa ćemo svak po kozu, te ga platiti.« Ovo oporezivanje na glavu nije ništa drugo nego krvnina ..... Tako su Vuku pripovijedali da u Drobnjacima imaju dvije pašine gomile, jedna je na Kosorićima a druga na Stupcu, više Jezera. Priča se da je tu narod dva zulumćara, paše, kamenjem zatrpao.«[109]

Kao ta p r o k l e t a ili n a m e t n a (od nametati) g o m i l a, slična je i k l e t v e n a, ili, kako u Srbiji kažu, prokletija. »Kad nekog palikuću ili uopšte krivca selo nije prije bilo kadro pronaći, onda bi se skupile na zborno mjesto sve starije muške glave iz sela. Tu donesu ako se paljevina desila i nagorjele grede, otešu veliki krst, pohodu ga u zemlju i svi zajedno kunu palikuću; dakle, u tom zboru izvjesno je da će biti neko i od palikućine porodice, pa će ga i on morati proklinjati. Zatim svako od prisutnih uzme po jedan kamen i baci na krst, a to isto čini poslije i svaki bez razlike namjernik, koji tuda mine, te se vremenom oko krsta (ako je bio palikuća), ili inače, uzdigne visoka gomila, koja se lako spazi, jer obično pored puta stoji.«[110] Već je ranije g. S. Trojanović tačno utvrdio da je moralna snaga toga običaja, u tom, što i rodbina neznanog zločinca mora da učestvuje u opštoj anatemi. »Svaki iole pošten čovek sve će uložiti da mu se u porodici ili zadruzi ne nađe nevaljalac, jer bi kletva i na nevine ukućane pala.«[111] S tih prokletih gomila, razume se, neće niko ništa uzeti one se čuvaju kao vidna opomena za daleke naraštaje. Ja držim, uzgred rečeno, da je naterivanje rodbine da učestvuje u kamenovanju došlo prvobitno iz potrebe da se na taj način osujeti krvna osveta.

U svojoj pripovetci »U p l a n i n a m a« Dinko Šimunović opisuje jednu gomilu kod Crvenih Jaruga u Dalmaciji. »U dubokoj rivini« nalazi se golema hrpa kamenja, čiji je temelj »od velikih kamenova«. Na nju svaki prolaznik ima da baci tri kamena, iako se više ne seća radi čega. »Narod svaku veliku hrpu kamenja zove gomila ili gromila, a jedino ovu mogiia, da se razlikuje od drugih.«[112] Iako ne pamte više, radi čega bacaju tamo kamenje, karakteristično je, ipak, što znaju da se tu nalazi nečiji grob. Po narodnom verovanju uneo je i A. Šantić u jednu svoju pesmu ovaj stav o nekom ponoru, u koji su bačeni grešnici:

»A još isad, ko smrt stroga,
Taj duboki ponor zija,
I sin vjernih praotaca
U nj s prokletstvom kamen baca.[113]

O prokletim gomilama, koje narod ponegde zove i t e m i j e (od a n a t e m i j e — prokletije), pisao je nedavno i dr. V. Drobnjaković.[114] On je sa raznih strana, iz literature i običaja, prikupio mnogo primera. U selu Izvoru, u Paraćinskom srezu, 1897 god. jednom oštećenom čoveku celo je selo imalo da naknadi štetu. Kad su skupili novac, nisu hteli da mu ga dadu u ruku, nego su ga stavili na kamen, da ga on odatle uzme. Kad to oštećeni nije hteo, seljaci su »stavili prokletiju«. Pored raskrsnice poboli su krst od drveta i tu je svaki prolaznik bacio po kamen i proklinjao štetočinu. U selu Berčinovcu, u Zaglavku, 1891 god., pošto se nije našao palikuća jedne plevnje, selo je pošlo u kletvu. »Sa zapaljenim voštanim svećama okrenutim zemlji otišli su na mesto gde je bila plevnja. Svaki je bacio po jedan kamen na zgarište i kleo je zločinca.« Anatemski potok u hataru sela Pinosave postao je, priča se, tako što se tu »pravila kletov« na nekoga ko je ukrao neke košnice. Poslednja prokletija činjena je 1916 god. u selu Pirkovcu, u Svrljigu, i to posle jedne paljevine.

U svima ovim slučajevima kamenovanje je vršeno simbolički. Krivac se nije znao, ali ga je kazna, ipak, makar i nepoznatog, imala da pogodi kao da je prisutan. I narod, doista, uvek nalazi da se krivac prokazao, jer ga je naskoro, posle opšte kletve, stizala kakva teška nevolja ili bolest. Dosta je, misli se, i sama kletva, i bez fizičkog kamenovanja, ali u vezi s njim, pa da dejstvo bude isto.

U svojoj opširnoj studiji »Kazna kamenovanjem«[115] izneo je Rudolf Hircel čitav niz primera,

[105] I. Jelić, »Vasojevički zakon od dvanaest tačaka.« Beograd, 1929., str, *55* Sr. Dr. R. Vešović, Pleme Vasojevići, Sarajevo, 1935., 332.

[106] Istrien und Dalmatien. Stuttgard und Tubingen 1845., 227. O tom običaju kod Kuča u Arbanasa sr. S. Dučića, S. E. Zbornik XLVIII, 207—8.

[107] Sr. K. Jirečeka, Istorija Srba I, 194—5.

[108] Vjestnik hrv. ark. društva X, 1888., str. 115.

[109] S. Trojanović, Bosanska vila, XVIII, 1903., str. 135.

[110] Ib., str. 34.

[111] Iskra. str. 342.

[112] Sa Krke i sa Cetine. Beograd 1930., 87—9.

[113] Pjesme. Mostar 1901., 75.

ii4 Pravda, varskršnji broj (20 aprila) 1934.

[115] Abhandlugen der phil.-hist. Klasse der Dachs, Gesellschaft der Wissenschaften, XXVII. 1909.

kod raznih naroda, o toj vrsti kazne i utvrdio je da se suština te kazne sastoji u tom »da ona ne ide kao osveta za nekim tamnim nagonima, nego da proizlazi iz jasnog saznanja prava.« »Ona se javlja kao posledica sudske odluke i to po pravilu odluke narodne ili uopšte građanske ili vojne celine.« Stoga se kazna i ne provodi prema časovitoj ćudi ili strasti, nego je vezana za izvesne forme. Postoji, najpre, prastaro pravilo da nekog sude i kamenuju njemu ravni, muški muške, a ženske žene. Gomila se dizala obično nad zlikovcima kod Jevreja, Arapa, Grka, Rimljana i mnogih drugih naroda. »U jednoj španjolskoj priči kazuje se, bacilo se toliko kamenja na telo zlikovca, da je ono sačinjavalo gomilu od deset kola; i kasnije ko je pored nje prolazio promrmljao bi kletvu i bacio svoj kamen uz druge.« »Nabacivanje uvek novih kamenica, kojima se pritiskivalo telo mrtvog zločinca drastična je protivnost od blagosivajuće želje da umrlom pobožnom i dobrom licu bude zemlja laka.«

Hircel nalazi da kamenovanje nije spočetka bilo nameravano kao smrtna kazna, nego kao »najjači izraz nezadovoljstva kojim masa hoće nekog prisiliti da joj se pokori ili da se što brže udalji.« Ja, međutim, mislim da to tumačenje neće biti tačno. Kamenovanje je ostalo kao sredstvo kažnjavanja iz najstarijeg vremena, odnosno još iz kamenog doba, kad je drugog oružja bilo manje; ono se praktikovalo i docnije jer je kamen, tamo gde ga ima, oruđe za napadaj i odbranu do kog se najlakše dolazi. Kao »najjači izraz« nezadovoljstva, koje nekog može da prisili da se pokori ili ukloni, kamenovanje je postalo, nema sumnje, tek posle iskustva s njim, a ne apriorno. Za zastrašivanje je moglo biti i dosta drugih načina. Kamenovanje je postalo najefikasnije očevidno stoga: 1. što se doista već i primenjivalo, i 2. što je u njemu učestvovala masa primajući kolektivnu odgovornost. Isto tako mislim da su krivce, koje je trebalo kamenovati, počeli vezivati da ne bi pobegli, stoga što su zaista bežali, a ne što su ih spočetka namerno puštali da beže. Što ima slučajeva da se kamenovanje vršilo ponekad samo formalno i nije završavalo uvek tragično, to se može tumačiti na više načina: a) ublažavanjem kazne, b) raznim obzirima prema licu koje se imalo kazniti ili zbog vrste nedela, v) javljanjem novih vrsta kazne itd. Stadij kad se kamenovanje izjednačavalo s progonstvom nije bila početna faza te kazne, kako misli Hircel, nego jedna od završnih. Progonstvo je samo po sebi blaža kazna od kamenovanja — o tom nema nikakve sumnje — i kad se kamenovanje s njim izjednači, onda nije verovatno da primitivno društvo, od početka, stvara dve vrste kazne za jedan rod zločina, nego će pre biti da se kazna kamenovanja ublažila i da se izvesna zajednica zadovoljavala tim da odbaci jednog od svojih zločinačkih članova, a ne da ga još i ubija. Hircel svoje mišljenje opravdava činjenicom što su krivca najpre izvodili iz grada, pa ga onda kamenovali. Ja, međutim, držim da je to dolazilo više iz praktičnih razloga, nego iz pravnih. Kamenovati nekog u gradu vrlo je nezgodno. Tu, obično, valja doneti kamenje s polja. Posle, šta će sa lešinom i gomilom na njoj? Očevidno, valja ih iznositi na polje. Onda se, svakako, pokazalo kao bolje ne vršiti dva posla, nego samo jedan. Dalje, teoriji Hircelovoj smeta i ovo. Nije nimalo sigurno da je kazna kamenovanja gradskog porekla, da bi joj se onda, bar s izvesnom verovatnošću, moglo pretpostaviti to poreklo; nego će pre biti slučaj da je ona nastala i pre samog podizanja gradova. Za nju bar znaju mnogi narodi, kod kojih je razvoj gradova došao vrlo kasno i bio stalno veoma oskudan, kao, napr., kod Tračana, Arapa, pa i kod nas samih. Uostalom, sam Hircel navodi i nekoliko primera kamenovanja u samom gradu, ali ih on ne smatra kao slučajeve koji su mogli poslužiti kao iskustvo za nepraktičnost njihovu, niti ih, u izvesnim slučajevima, naglašava kao teške zločine, koje je, zbog izuzetnosti, trebalo možda baš tako izvesti. Najposle, ja držim, da su sekundarnog značaja i porekla ona tumačenja koja govore da se kažnjavanjem zločinaca čisti zemlja i sam čovek i da se tim služi bogu. Prvobitno je kazna dolazila kao neposredna reakcija i sankcija za učinjeno delo i posle kao zastrašavajući primer za druge, a tek posle toga javlja se to religiozno tumačenje, koje je ustvari ipak neka vrsta pravdanja. Iz ovog poslednjeg stadija došlo se, najzad, do shvatanja da se kamenovanje vrši u neku ruku kao kakav ritualni čin. Posle toga došla je, sa sve većom civilizacijom, reakcija, koja je tu vrstu kazne ublažavala na sve moguće načine. Već kod Rimljana ona nije u onolikoj i onakvoj upotrebi kakva je kod. Jevreja i Grka; sa hrišćanstvom biva je sve manje. Poslednji slučaj zabeležio je Hircel 1901 god. U Tangeru, gde su Arapi za vreme religioznih svečanosti kamenovali tri Evropejca.

»Čitavo područje koje pripada Islamu poznaje kao opšte rašireni običaj gomilanje kamenja i nabacivanje novog, i to pod najraznovrsnijim izgovorima i objašnjenjima . . . Čak Arapi bacaju komade zemlje i na humku konja koji je pao u borbi, a koja se nalazi na Sinaju . . . Na čerkeskom području nalazi se humka od nagomilanog kamenja, koju narod zove po konju jednog od njegovih starih narodnih junaka »Bajkanov beli konj«. Sva Afrika, Mongolija, Tibet puni su kamenih gomila. Ima ih čak i u Americi. Običaj je, dakle, poznat u celom svetu. K. Haberland, koji je o njemu napisao lepu studiju, misli da je to nabacivanje kamena došlo da veže duše umrlih. U tom uverenju njega naročito podržava to što se gomile dižu »iznad zločinca, čija je duša već sama po sebi zla i iznad nasilno ubijenog, čija je duša prekraćivanja života osvetoljubiva i pakosno raspoložena.«[116]

[116] Die Sitte des Steinwerfens. Zeitschrift für Völkerpsychologie, XII, 1880., 291—3, 309,

J. Erdeljanović je upozorio na jednu važnu činjenicu. »Svuda se zapaža, kaže on, da su gomile već bile podignute kad su se stanovnici počeli sahranjivati u grobljima i podizati crkve, jer su groblja i stare crkvine gotovo navek u blizini ili niže kamenih gomila a kod zemljanih gomila taj se odnos još bolje vidi, jer su u već gotovoj gomili posle zakopavani umrli.[117] Tu pojavu zabeležio je ranije i E. Kelig. »Medu bogumilskim grobovima koji se javljaju u Bilećkom srezu nalaze se mnogi koji su podignuti na nekom tumulu (gomili), kao, napr., kod sv. Aranđelove crkvine. Ovde stoji na jednoj 7 metara visokoj gomili jedna tumba od 2 metra visine. Dalje kod sela Zadavice, pola sata od Moska, gde se nalazi jedna velika gomila, koja nosi 23 bogulimska stećka u paralelnim redovima.«[118] Ali dalji zaključak Erdeljanovićev, koji on nadovezuje na tu konstataciju, ne bih mogao primiti. On, naime, kaže: »Gomile nisu rasturane da bi se napravilo mesta za groblja i za crkve, a to znači, da je i gomile i groblja sa crkvama podigao isti narod; i pošto je prestao graditi gomile, taj narod nije napuštao osvećena mesta na kojima su mu bile gomile, nego je na njima posle podizao svoja nova svetilišta i sahranjivao svoje mrtve po novom, hrišćanskom načinu. Ali koji je to narod bio? Ima razloga, po kojima bi to mogli biti još Iliri, ali ima isto toliko i možda još jačih razloga da su gomile mogli podizati i Srbi.« Kad znamo da je kult gomila toliko raširen po celom svetu od najstarijih vremena, onda ovaj zaključak otpada kao veoma nesiguran. Mogli su Srbi, nailazeći na stare gomile, da ih ostave sasvim netaknute, štujući njihov značaj, te da na njima podižu svoje nove grobne spomenike; mogli su taj običaj da uvedu i stari Romani; mogli su ga imati i drugi balkanski narodi. Jedno je gotovo sasvim sigurno, da iz tog nastavljanja kultne tradicije nije nimalo potrebno praviti zaključke da je to morao biti ili da je bio jedan isti narod.

Iz ovih navedenih primera vidi se jasno da su gomile i kamenovanje bili u običaju i kod našeg naroda, kao što je to slučaj i kod mnogih drugih naroda, starijih i mladih. Taj običaj oni su mogli preneti iz stare postojbine, u kojoj i danas ima veliki broj očuvanih starih mogila. Već smo istakli napred da je reč m o g i l a - g o m i l a poznata svima slovenskim narodima; rus. mogila, češ. m o h y l a, polj. m o g i l a, a postoji i u litavskom m o g i l a. Docniji perziski naziv k u r g a n za te gomile ostao je ograničen uglavnom na rusko područje. Posle, običaj podizanja gomila naši su zatekli i ovde na Balkanu, kod Ilira i Tračana, pa su i s te strane dobili potsticaj da ga zadrže.

U jednom svom vrlo zanimljivom članku izneo je Veselin Čajkanović čisto religisko tumačenje nadgrobnog kamena, koje se potpuno slaže sa ovim malopre pomenutim Haberlandovim. Utvrdivši da kod mnogo naroda postoji verovanje da se duša pokojnika ili živog čoveka može skloniti u kamen, on je izrekao uverenje da nadgrobni kamen »ima ustvari zadatak da u sebe primi, skloni dušu pokojnikovu.« Kad se zna da nadgrobni kamen služi za sklonište duša, lako se može razumeti jedan srpski običaj koji se odnosi na podizanje nadgrobnog spomenika. Srbi, naime, podižu spomenik od kamena na pokojnikovom grobu samo u toku prve godine. Zašto? Odgovor će biti ovaj. Duša pokojnikova obilazi mesta na kojima je pokojnik boravio i nalazi se u neposrednoj blizini živih samo dotle dok se pokojnikovo telo ne raspadne, a to je — po očevidnom verovanju naših predaka — samo za vreme od godinu dana posle smrti: dokaz za to je što se daće, dakle neposredne i personalne žrtve izvesnom pokojniku, daju samo u raznim danima u roku od prve godine, a posle ne. Posle toga roka duša nije više dostižna. . . Kad prođe godina dana od smrti, nismo mi više u mogućnosti da dušu uhvatimo, vežemo za nadgrobni kamen, i zato taj kamen, posle toga roka, i ne postavljamo . . . Mogućno je, međutim, da je ceo ovaj običaj prvobitno bio ni više ni manje nego nasilje nad dušom pokojnika. Duše pokojnika, baš i one najbolje, nervozne su i osetljive, i neodoljiva tuga za izgubljenim životom čini ih pakosnim i zavidljivim. Iz neprekidnog straha od mrtvaca preduzeo je primitivan čovek manipulacije za koje se ne može reći da su vrlo nežne . . . Veliki broj vraćanja pri pogrebu imaju jedini cilj da da mrtvaca oteraju dalje, da ga onemoguće. I nadgrobni kamen imao je, možda, prvobitno cilj da silom veže dušu za sebe, da joj oduzme slobodu kretanja.«[110]

Po tom religiskom tumačenju B. Čajkanovića kao i onog Haberlandova, ne bi bilo teško dati objašnjenje za kamene gomile nad više lica. Bacanje kamena na njihov grob imalo bi zadatak da uhvati i veže duše tih lica. Kad je u pitanju jedno lice, tumačenje bi bilo malo teže, ali bi u osnovi ipak imalo isti zadatak; više kamenja uzimalo se verovatno stoga »da bi se duša što sigurnije uhvatila«« U toj godini, dosledno, bacanje kamena, koje je imalo zadatak da veže duše pokojnika, prenelo se i na živa lica; sve one, koji su postajali kao opasnost za društvo, trebalo je kazniti tako i da lično postanu bezopasni i da njihova duša, posle nasilnog ubistva, bude onemogućena da počne osvetu. To bi bilo religisko tumačenje; odnosno to bi bila »prva faza u istoriji grobnog kamena.«

[117] Naselja VI. 1909., 485.

[118] Ueber die Bogumilengraber in Bosnien und der Hercegovina. Graz 1895., 13.

[119] U arnautskim grobljima kraj puta od Mitrovice u Pridvoricu padaju u oči grobovi posuti preko sredine belim obuljcima iz reke. Ponegdje su tim obuljcima grobovi i uokvireni. Niko ne zna reći šta to kamenje znači; pratioci Arnauti govorili su mi sa.mo da se po tom obeležavaju i razaznaju grobovi. Možda bi ovi primeri, u dobroj meri, išli u korist teze V. Čajkanovića, Sr. inače L. Niderle, sp. d., 318—9.

Po našem mišljenju, međutim, koje nije osamljeno u nauci, dizanje gomila i stavljanje teškog nadgrobnog kamenja nad rake mrtvaca, iz čega su se posle razvili sarkofazi, statue, ozidane grobnice i dr., nastalo je iz jedne čisto praktične potrebe, odnosno od nevolje. Događalo se često da su grobovi, naročito oni boljih lica, sa nakitom, bivali poharani, ako se grob mogao brzo i lako raskopati. Isto tako postojao je opravdan strah da divlje životinje, šakali, hijene i dr., ne izrove lešine pokojnika. Stoga su grobovi kopani sve više u dubinu a na njih se tovario što veći teret bilo kamenja, bilo gomila, koje se nisu dale brzo i bez štropota razgrnuti. Sam običaj kamenovanja došao je, kako je to dosta providno rečeno u motivaciji jednog primera koji smo malopre naveli, da se za izvesno delo primi kolektivna odgovornost, kako se pojedinac ne bi sam izlagao osveti ili kazni. Kolektivna odgovornost primala se, naravno, prvobitno samo radi moćnih i uglednih, koji imaju snage da se osvete, ili prema vlastima. Iz običaja se posle razvio zakon.

Ovo čisto racionalističko tumačenje moglo bi se možda, sporiti iz ovog razloga. Kult kamena poznata je pojava u religijama svih primitivnih naroda, pa čak i izvesnih evropskih naroda sve do novijih vremena.[120] U Rusiji, u Tulskoj guberniji, saopštava N. Korotka, sakuplja se narod oko dva štovana kamena, »te im se klanja kao na grobu roditelja.«[121] Sasvim bi bilo dosledno pomišljati prema tome i na taj kult kod nas. Tim pre, što za taj kult ima i izvesnih neposrednijih podataka. U južnoj Makedoniji, u selu Žensko (Avret Hisar), 50 kilometara od Soluna, idu meštani u obližnju goru Lazaricu svake godine o svetoj nedelji da tu izvrše izvesne verske obrede. Na vrhu gore nalazi se grupa kamenja, poredana u krugu, a u sredini ima grupa, uzvišena, u obliku ispolinskog stola. Ta je grupa stvorena prirodnim procesom. Njen kult P. N. Miljukov, koji je i dao ovaj podatak, dovodi sasvim opravdano u vezu sa starim religioznim megalitskim kultom.[122] Tako se isto kupi i narod, hrišćanski i muslimanski o Đurđev-danu i uoči njega na Govedarov kamen na Ovčem Polju. Za nj se naročito veruje da pomaže nerotkinjama.[123] Taj kult je kod nas prešao, vrlo verovatno, od Mongola, gde su njihov o b o, grupe kamenja na planinama, ili podignute humke na visovima, predmet velikog štovanja.[124] Pored mnogih primera, koje navodi Čajkanović i koji doista dokazuje kult kamena kao duša predaka, ja bih dodao još i ove, koji bi išli u prilog tom tumačenju. U Hercegovini, kad se neko proklinje, onaj što kune uzme iz vode dva kamena, po mogućnosti što više okrugla, i udarajući jednim o drugi govori glasno sve što želi zla protivniku. To se proklinjanje tehnički zove »kamen o kamen«. Ponegde, onaj što kune uzima samo jedan kamen i udara njim o zemlju. U duhu Čajkanovićeva tumačenja, to bi bilo, po svoj prilici, pozivanje u pomoć duša predaka ili njihovo izazivanje na osvetu. Na kamenu temeljcu, prilikom nove građevine, u Rasini, kolje se krvna žrtva, muško jagnje.[125] Kamen je, dakle, pretstavnik one sile, koju treba umilostiviti da bi građevina mogla napredovati.

U svojoj studiji o vremenskom čaranju Altajaca izneo je F. Andrijan masu primera o čarobnoj moći takozvanog kišnog kamena.[126] Kišni kamen je prvobitno bio samo jedan, onaj u koji je Jafet, sin Nojev, upisao tajinstveno ime božje i upotrebljavao ga protiv kiše. Posle je tih kišnih kamenova, s demonskom snagom, koja je poticala od imena božijeg ili svojstava predatih mu od božanstva, bilo na svetu više. On i arapski kult ćabe, svetog kamena u Meki, svodi donekle na tu pojavu. Očevidna je stvar da kult kamena u tim slučajevima nije došao od božjeg imena, tobože upisanog na jednom od njih, nego je to upisivanje izmišljeno naknadno, da se pomoću njega objasni kult kamena, koji je, o tom nema sumnje, veoma star. I po Andrijanovim primerima izlazi da je taj kult kamena vezan za kult predaka. Grmljavinom i kišom, veruju neki narodi, javljaju se preci svojim potomcima, ili se ovi obraćaju njima da im se tako jave. A sredstvo za to javljanje je kišni kamen, koji se potapa u potok ili reku, ili kamen uzet iz potoka. Da je kult predaka odavno vezan za kamenje, svedoći, uostalom, ponajbolje ona vrsta starih priča, kao što je ona o Deukalionu i Pirhi, koja poreklo ljudi izvodi uopšte iz kamenja, i one aluzije iz Ilijade, da je čovek ἀπὸ πέτρης E. Samter, upozoravajući na to, navodi čitav niz primera iz nemačkih zemalja, gde se još veruje da deca dolaze iz kamena.[127] i kod starih slovena bio je, pod uticajem grčkih legendi i crkve, razvijen kult kamena s Hristom. Čak se Hristos identifikovao s kamenom. U staroj ruskoj književnosti ima čak pitanje: „Чесо ради камень нарицаетсја Христось?“[128]

Kako je došlo do tog kulta kamena, teško je sasvim pouzdano reći. Raspravljati na ovom mestu o tome možda bi nas odvelo suviše u stranu od naše glavne teme. Ja samo, kao lično uve-

[120] Sr. podatke u delu E. B. Tvlor, Die Anfange der Cultur. Leipzig 1873. II, 161 i d.

[121] Sr. Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena XVI., 1911, 317.

[122] Извѣстія рус. арх. инсгнтута въ Константинополѣ, IV, 303.

[123] M. Filipović. Glasnik Etn. muzeja XII, 1937.. 20—30.

[124] R. P. Huc, Dans la Tartarie I, Paris, 20—1. Cp. Museum XI, 1826., 38—9.

[125] S. E. Zbornik XLII, 149. O magiskom delovanju kamena sr. S. Tanovića, Ib., XL, 105; S. Dučića, Ib., XLVIII, 545.

[126] Prahistorisches und Ethnologisches. Wien 1915., 141 i d.

[127] Volkskunde im altsprachlichen Unterricht. Berlin 1923.. 17—20.

[128] Sr. V. Jagića. Archiv fur slav. Philologie, I, 1876, 90 i d. sr. v. S. E. Zborniik XXXII, 380; N. Korobka, Živaя Starina, knj. 68, 1909., 409 i d.

renje, mislim da je taj kult kamena ostao čoveanstvu iz kamenog doba, kad mu je kamen služio za sve potrebe i bio mu glavno i jedino oruđe. Izvesni prethistoričari upozoravaju na verovanja primitivnih naroda da duša nosioca nekog nakita tim ne samo dobija izvestan dodatak nego čak i da nešto od nje same prelazi u taj nakit,[129] odnosno u to što čovek nosi na sebi ili uza se. A koliki je značaj imao za čoveka kamen, pomoću kojega je jedino dolazio do svega na svetu, stvar je isuviše dobro poznata.

V

Stavljanje grobnih znakova u obliku razne vrste kamenja poznali su naši preci u obilnoj meri na svom novom balkanskom području posle dolaska iz stare zakarpatske otadžbine. Čitava zapadna strana Balkanskog Poluostrva, a u priličnoj meri i njegov središnji deo, puni su ostataka stare rimske kulture, među kojima grobovi, grobni znaci i natpisi, pretstavljaju, možda, ponajveći deo. Da su naši preci ovde, na Balkanu, primili dobar deo rimske grobne tehnike i, tako da kažemo, cele, grobljanske kulture, imamo više neposrednih dokaza. Pre svega, sama reč r a k a nije našeg nego romanskog porekla, i došla je, metatezom od a r c a. Dalje, na mnogo strana je konstatovana upotreba rimskih sarkofaga u našem Srednjem veku i postojanje slovenskih groblja neposredno uz rimska. Takav je slučaj sa Biskupijama kod Knina,[130] u naše rano srednjevekovno doba. Uz cetinsku crkvu sv. Spasitelja nalazi se u groblju i rimskih spomenika,[131] tako uz manastir Dragović.[132] U srednjevekovnom grahovskom groblju, koje se »radi mnogih nadgrobnih spomenika naziva Mramorsko groblje«, našlo se nekoliko odlomaka nadgrobnih rimskih spomenika[133] Brotnjo je puno sličnih slučajeva.[134] U Varvari kod Prozora idu, isto neposredno uz staru rimsku nekropolu srednjevekovna g r o b l j a.[135] U Skelanima, kaže izrično K. Pač, »razvučeni su (rimski) spomenici u Srednjem veku, u Lješću na jedno groblje kao spomenici, u Skelama kao građevni materijal za dve crkve.«[136] U Obarlima kod Prijepolja u novijem groblju nalaze se i ostaci rimskog.[137] M. Crnogorčević pominje u manastiru arhangela Mihaila, na Prevlaci, latinski natpis iz jednog groblja, a sem toga navode se i tri »goleme ploče s grčkim, latinskim i srpskim pismenima«, koje su odneli neki stranci.[138] Ne kaže se da li su ploče bile možda s odvojenim ili sa mešanim natpisima. U selu Velikoj Gostinji, kod Višegrada, nalazi se mesto zvano Grebnice. Pored ostataka starog rimskog groblja održava se sve do danas i tamošnje seosko groblje. Nedaleko odatle, u Klašniku,[139] »u severnom delu groblja između sredovečnih ploča nalaze se i tri rimska nadgrobna cipusa, uronula u zemlju, takođe i nekoliko dobro oklesanih kamenih običnih ploča; verovatno su oni antičkog porekla.« Na starinskom groblju u selu Stari Brod, u Rogatičkom srezu, nađen je odlomak starog grobnog rimskog cipusa.[140] D. Sergijevski saopštava da je u Mujdžićima, u Jajačkom srezu, oko vrlo stare crkve postojalo groblje, verovatno u V—VI veku, i da su uopšte starohrišćanske crkve u Bosni služile u Srednjem veku kao groblje.«[141] U okolini Užičke Požege, u gorobiljskom groblju, nalazi se nekoliko rimskih nadgrobnih spomenika. Na visini Crkvencu, na ježevačkom groblju, nalazi se »prostrano groblje s nadgrobnim kamenjem koje bese poređano u redovima i koje pripada delom rimskoj eposi, a delom hrišćanskom i turskom srednjem veku.« Kod Kremne na groblju blizu takozvanog Laudonovog šanca video je A. Premerštajn »gomilu ostataka od jednog groblja s grobovima iz rimskog doba i ranog srednjeg veka.«[142] U selu Arnautovićima kod Visokog otkopana je jedna srednjevekovna bazilika, podignuta na temeljima jedne rimske zgrade. »U crkvi i oko crkve nađeno je groblje, koje pripada raznim periodama«, kako kaže K. Pač.[143] Izvesni predmeti preneti su odatle u Sarajevski muzej; među njima bilo ih je i iz rimskih grobova. Kod sadašnje crkve sv. Nikole u Krugu, u Cucima, kazuje J. Erdeljanović, »ima vrlo staro groblje, koje je nesumnjivo starije i od pređašnje, takođe vrlo stare crkve, koja je bila na mestu ove sadašnje.« I pod podovima i pod temeljem te stare crkve nađeni su grobovi, što jasno pokazuje, »da je tu nesumnjivo bilo groblje još i pre nego što je načinjena stara crkva.[144]

U Priku kod Omiša, »na mjestu gdje je kršćanska općina u kasno rimsko doba imala svoje grobište,« podigli su Hrvati krajem XI veka crkvu sv. Petru i tu su sve do XVI veka kopali svoje

[129] Sr. Hoernes, Urgeschichte der Bildenden Kunst in Europa. Wien 1915., 2;.
[130] Wissenschafliche Mitteilungen, V, 1897., 204.
[131] Glasnik Zem. muzeja, XI, 1899., 85.
[132] Ib., XVI, 1904., 99.
[133] Ib., 119.
[134] Ib. XVI, 1904., 45—7.
[133] Wiss. Mitteilungen, XI, 1908., 106.
[136] Ib., 141.
[137] Ib., VIII, 1901, 119—20.
[138] Starinar IX, 1892., 58—60.
[139] Glasnik Zem. muzeja, XLVI, 1934., 16, 18; Spomenik LXXVII. 1934., 15.
[140] Spomenik XXVII, 16.
[141] Glasnik Zem. muzeja L, 1938., *55.*
[142] Spomenik XXXVIII, 47, 49—50.
[143] Glasnik Zem. muzeja XXI, 1909, 606.
[144] Naselja XXIV, 590.

mrtve ne samo neposredni susedi, nego čak i Omišani, koji su svoje mrtve prenosili tamo preko reke. »Običaj pokapanja mrtvaca preko rijeke u tlo, što je posvećeno starom tradicijom, uzdržao se, kako izgleda, do u kasni srednji vek i ove se tradicije držali i Omišani.«[145]

U obliku naših stećaka, bili oni tumbe ili vrsta sarkofaga, oseća se nesumnjiv uticaj tehnike starosedelaca. To se vidi, pre svega, u upotrebi kamenog materijala. Stari Sloveni nisu upotrebljavali monolite ili veće blokove kamena ni da prave svoje stanove, akamoli za nadgrobne znake. Još su manje po njima pisali ili ornamentisali. Njihova je tehnika, zna se, bila drvena. Kao neposredne primere tog uticaja starih sarkofaga na naše nadgrobne spomenike bio je naveo sarkofag iz Stona i sarkofage iz Zabrđa kod Tarčina, iz Dernjaka kod Gacka, ili iz Križevića kod Olova. Stonski je tipičan sarkofag sa karakterističnom imitacijom krova i izrađenim zabatima, i drugi imaju jednostavni ili čak dupli »krov«, ali bez zabata i ne u obliku odvojenog pokrivača. Istina je, naši stećci nemaju sarkofaški sanduk, nego su iscela od kamena. To je došlo verovatno stoga, što je pravljenje sanduka teži posao i usto skuplji. Oblik tumbe bio je uprošćen i stoga svakako mnogo pogodniji.

V. Skarić je nalazio da treba naglasiti kako rimski sarkofazi nisu bili jedini uzor bosanskim mramorovima. »Da su rimski sarkofazi bili uzor, bilo bi i van Bosne i Hercegovine mramorova bosanske forme.« A njih, ustvari, ima samo po Dalmaciji i u Srbiji, u Podrinju. On pomišlja da su naši preci doneli izvesne oblike grobnih spomenika iz stare postojbine. Kao takve on, primera radi, navodi, po Niderleu, drvene sanduke u obliku duguljaste kuće. »Donesena na jug, ova je forma našla zgodan teren kod nas, jer je bilo i ondje dosta drveta. Drvena građa ostala je u upotrebi dotle, dok se nije osjetila potreba da se zamijeni kamenom. Ali se s promjenom građe nije mijenjala forma, nego je ostala ista. Učinjene su samo neke modifikacije, koje je zahtijevao teški i krti kamen.«[146]

Kad bi i primili teoriski ovo mišljenje Skarica, ono ustvari ne bi nimalo menjalo naš sud, jer da se drvena tehnika, bez naročite potrebe (pošto je kod nas bilo dosta drveta), menja u kamenu, morali su za to doći neki potsticaji. Koji drugi nego sa onih tipova, koje su ljudi viđali u neposrednoj blizini? Imamo, dakle, isti slučaj koji je i sa zidanjem kuća. Drvenu brvnaru potiskivala je kamena zgrada, očevidno ona koja je bila pred očima. Da se na našem području očuvalo najviše nadgrobnih spomenika u obliku stećaka, razlog je, kako smo već naveli, u karakterističnom konzervatizmu Bosanaca i u uticaj u bogumilizma. U drugim našim oblastima, pod uticajem crkve, krst je odavno potisnuo stećke. Kao davni spomenici oni su propali i upotrebljavani za novije građevine, ali se ne može tvrditi da njih nije nikako ni bilo. Najposle, da je u našim zapadnim oblastima kamen zamenio drvo možemo lako objasniti najpre tim, što se vrlo brzo osetilo koliko je kamen trajniji materijal, i zatim činjenicom, što je tog materijala u našim oblastima bilo u izobilju.

Isti onakav tip grobnica, kakve opisuje Skarić, nalazio se i kod Rimljana. U Starinama II, 1907., 79, izneo je M. Vasić sliku takvih duguljastih grobnica sa jednom vrstom krovne konstrukcije, koje je našao pri iskopavanjima u Viminaciumu. U oskudici pogodnog kamenog materijala te su grobnice bile pravljene od opeka. Na području Bosne i Hercegovine grobne konstrukcije sličnog tipa rađene su od kamena, ali su i one pokrivene opekama za krov (»kukušima«) i dobijale su oblik krova. Ali ima dosta slučajeva da se i tu upotrebljavala, u rimsko doba, opeka, ili mešano, kamen i opeka. Uopšte, stara je i dobro poznata pojava da su se grobnice kod mnogo naroda pravile u obliku kuće, »večnog doma« pokojnika. Kod Rimljana je to arhipoznata stvar. V. Skarić misli da je taj običaj postojao i kod starih Slovena. »Vrlo je vjerovatno da su i (naši preci) u svojoj staroj domovini pokrivali humke svojih pokojnika drvenim kućicama s krovom na dvije vode i da su taj običaj prenijeli i u svoju novu otadžbinu.«

M. S. Filipović dao je jedan zanimljiv članak o »Divljanskim kovčezima«, koji znatno obara ubedljivost Skarićevog razgledanja.[147] Na levoj obali Vardara, u Divlju, on je našao stećke slične bosanskim, u obliku sarkofaga, rađena od monolita. Taj oblik je veoma raširen; »osim u pomenutom delu Skopske kotline, ima ih i po selima Žegikovskog sreza, te po veleškim selima«. U groblju u Aračinovu on je našao stećak »koji ima ozgo kao krov na dve strehe«; a ima takovih stećaka i sa zabatima, i to na nekoliko strana. V. Skarić je mislio: »da su rimski sarkofazi bili uzor, bilo bi i van Bosne i Hercegovine mramorova bosanske forme«. Međutim, osim manjih izuzetaka, njih nema tamo.« Nalaz M. Filipovića poljuljao je, kako vidimo, jedan deo te argumentacije i omogućio da se pitanje vrati ponovo na svoju stvarnu osnovu. Ono što V. Skarić pretpostavlja može i ne može biti tačno, a ovaj uticaj starih rimskih grobnih konstrukcija ostaje van spora.

Toga uticaj a, sem u obliku spoljašnjih znakova na grobovima, ima i inače.

Već ranije, u svojim istraživanjima o uticaju i odnošaju između starih grčkih i srpskih zapisa i natpisa, ja sam iznoseći latinski i nemački tekst jedne od najčešćih formula naših grobnih natpisa

[145] F. Bulić, Lj. Karaman, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku. XLVI, 1923., 14.

[146] Glasnik Zem. muzeja, XL, 1928., 141—4.

[147] Glasnik Zem. muzeja XLI, 1929., 109—113.

naglasio da je od značaja što većina tih zapisa s tom formulom potiču baš iz Bosne, iz krajeva gde je latinska kultura vršila odavno dosta moćan uticaj (Glas SK Akademije, LXXXIV, 51—52). Nastavljajući ta istraživanja ja sam gledao da nađem ima li i još kakvih dodirnih tačaka između naših natpisa iz Bosne sa natpisima latinskim i to natpisima i iz starijeg vremena i iz novijeg srednjeg veka i ispitivao sam da li se može i pobliže odrediti njihov uzajamni odnošaj.

Radeći tako ja sam naišao na nekoliko zanimljivih stvari i držim da će biti od koristi upozoriti na njih.

Sloveni, kad su došli na Balkan, nisu znali pisati. To su naučili najviše od Grka i preko Grka, posredno i neposredno. Ali su, prema Hrabrovom traktatu, učili nešto i od Latina; od njih su, u Dalmaciji, Zahumlju, Zeti i u zapadnom delu Bosne, — to se sigurno zna — primali hrišćanstvo i prve elemente hrišćanske kulture. Od njih su oni primajući mnogo, mogli da prime i nauče običaj pisanja na pločama nad grobom svojih srodnika, da mu tako očuvaju spomen i nesumnjivo obeleže mesto. Latinski, odnosno romanski elemenat, koji su Sloveni zatekli u ovim pokrajinama, bio je kulturniji i Sloveni su umnogome primali njihove običaje. Naravno, nije isključeno da su oni u ovom slučaju mogli nešto naučiti i s koje druge strane, ali ovo je svakako mnogo verovatnije. U Dalmaciji i Bosni i Hercegovini nalaze se na stotine latinskih natpisa, i to najvećim delom grobnih. Naši su ljudi pred očima u toliko slučajeva imali neposredne primere i sasvim je prirodno zaključiti po tom na njihov interes za te stvari i onda primanje. Da im uz to nije nedostajalo ljudi, koji bi im mogli protumačiti sve to, dokaz je ona dosta trajna latinska, odnosno rimska, propaganda u zemljama i stalan odnošaj sa Italijom. Osim toga i velik deo naših ljudi, naročito u kasnije vreme, znao je latinski i celo svoje obrazovanje dobivao je na tom jeziku. I onda ono, što je najglavnije: latinski sveštenici bili su u ovim krajevima pravi propovednici vere i prvi koji su unosili hrišćanske običaje u tu sredinu.

U svom delu o staroj Srpskoj epigrafici ja sam izbliže proučavao i ukazivao na uticaj starohrišćanske, a posebno latinske, epigrafike na naše grobne spomenike i stoga mislim da to sad ovde nije potrebno ponavljati.

Grobovi u obliku sarkofaga dosta su česti po celom našem području, ali ih obično nema mnogo u grupama na jednom mestu. Ponajčešće je pojava da se u grobljima, među desetinama grobova sa starim pločama i »sanducima«, »kovčezima«, takvih grobova nađe samo po nekoliko. U »Kaurskom groblju« na Borcima ima 79 stećaka, od kojih su samo dva prava, velika sarkofaga, sa ornamentima na pascu. U Plani kod Bileće samo su četiri sarkofaga, od kojih dva sa žlebovima, među velikim brojem drugih spomenika. Jedan od njih postavljen je na jednoj gomili. U Pustom kod Gacka pored 16 starih grobnica nalazi se samo jedan veliki stećak, koji je dekorisan. Na jednoj strani izrađena su dva konjanika, a ispod njih je jedna scena iz lova na medvede ili veprove. Na Čućanici pod Ključem od sedam grobnica tri su stećka na velikim širokim pločama. U groblju kod Petrova manastira blizu Trebinja od 122 stara spomenika velikih pravih stećaka bila su samo dva. Pored crkve u Vrhpolju, u Ljubomiru, nalazi se 99 grobnica, od kojih je devet stećaka »mramora« nejednake veličine. Među njima je i veliki spomenik Pokrajca Oliverovića (donji deo, postamenat, ima $2^1/_2$ m. dužine, 2 širine i $^1/_2$ m visine, a sam sarkofag na njemu imao je 1.70 m dužine, 65—78 cm. širine i 2.10 m. visine). Taj spomenik bio je ograđen zidom i u nj se ulazilo kroz vrata. Nedaleko odatle je drugo groblje sa 17 grobnica stečaka.[148] U Podvorima, isto u Ljubomiru, nedaleko od crkve je nekropola sa 16 grobnica, među kojima je svega jedan stećak.

Grobnica s oblikom tumba i sarkofaga ima poviše u dolini između Vareša Visokog i Ilijaša. U Dabravinama od 9 očuvanih spomenika dva su takva; u Koritniku (u Dublju) ima na njivi Ahmetspahića 16 stećaka, od kojih su 3 sarkofaška (dužina 1.82 m, visina 0.76 m.); u Hrasnu od 9 njih 6 je takvih. U Brezi pored stare stanice, od 4 groba jedan je u obliku sarkofaga, ali bez krajnjih uglova. Ono, što naročito upada u oči, to je pojava da se ove gomile grobova s pločama, tumbama i sarkofazima često nalaze u danas potpuno bednim i zapuštenim krajevima, u kojima se na grobovima nedavnih pokojnika nalaze mali, ubogi kameni krstovi. Eno, napr., zanimljiva primera u ubogom selu Ljubovu kod Trebinja, koje ima 34 velike ploče, poneke sa ornamentima, ili u Taleži kod manastira Duži sa 62 spomenika.

Ć. Truhelka je upozorio da se bosanski stećci, iako slični sarkofazima, razlikuju od njih utoliko, što se mrtvac nije sahranjivao u samom sarkofagu, nego u zemlji pod njim. »Sarkofag nije dakle grob, nego samo spomenik.« Stoga on misli da je teško odlučiti da li se taj oblik spomenika razvio iz rimskog.[149] Ja mislim da taj razlog nije dovoljan za toliku rezervu. Oblik je, to priznaje i on, sličan rimskom. To što se mrtvac nije sahranjivao u samom kamenu da se sasvim lako razumeti. Romani, koji su posle provala Slovena i Obara došli u težak materijalni položaj i koji su, često, spašavali gole živote, nisu mogli nastavljati stare tradicije koje su bile skupe, pa su, verovatno, već oni sami sahranjivali svoje mrtve u zemlju. Sloveni su primili takav običaj od njih, ukoliko ga sami nisu uvodili. Najverovatnije je,

[148] L. Ninković, Srpski spomenici iz travunske okoline, Biograd 1910., 23—6.

[149] Wissenschafliche Mitteilungen III, 406—7.

svakako, da su na njih rimski spomenici ostavljali impozantan utisak i da su i oni poželeli da svojim uglednim članovima očuvaju takvim znakom trajniju uspomenu. Bušenje kamena za grob i sve druge radnje oko toga zahtevale su izvesnu veštinu i dosta troška, a stari Sloveni, zna se, nisu imali ni jednog ni drugog u većoj meri. Njima je bilo glavno da spomenik oblikom deluje na posmatrača i da, velik i neobičan, obeleži dragog pokojnika. Možda je, u izvesnoj meri, u docnija vremena delovalo na običaj sahranjivanja i crkveno shvatanje da čovek treba da ide u zemlju.

Ta pojava da se u mnogo skupina grobova ne nalazi velik broj tumba, a još manje pravih sarkofaga, pokazuje dovoljno da se s njima štedelo za najuglednija lica u bratstvu. Očevidna je stvar da ti impozantni veliki spomenici pripadaju samo njima, koji su imali biti naročito odlikovani.

Petar Kaer, koji je u više mahova pisao o našim starim grobovima i stećcima, imao je kao osnovnu tezu to, da su ti »grobni spomenici raznih doba, ali nepretrgnutog obima.«[150] U njegovoj tvrdnji ima jedan deo istine, a taj je da je nepretrgnuti običaj« doista postojao na našem području, ali da je on svojstven samo Slovenima, to je bilo i ostalo veliko pitanje. Prema svemu što sam dosad izneo, ja, naprotiv, držim da smo mi jedan deo posmrtnih običaja, ovo obeležavanje grobova vidnim znacima i pisanje natpisa na njima, primili ovde na Balkanu.[151]

A koliko se taj običaj uporno održavao u staroj tradiciji, imamo nekoliko neposrednih dokaza, prvi je taj, što su se nova groblja na više strana stalno nastavljala uz stara, a ponegde se i mešala sa njima. Takav je slučaj napr., kod Petrove crkve blizu Trebinja, gde se grobovi mešaju od XI veka do danas. U Perušićima kod Rogatice pored starog groblja postoji i novo; u Pustipusima u Ljubinjskom srezu isto tako. Tu se još izmešalo i pravoslavno i muslimansko groblje. U Vlađevinama, gde je postojala velika nekropola, čija su tri primerka 1923 god. prevučena u sarajevski Muzej, uz staro groblje razvilo se i novo, sad čisto pravoslavno. Velika ploča, skoro tumba, nalazi se na grobu Nikole Milutinovića († 1849) u bukovičkom groblju kod Aranđelovca, a čist sarkofag je grob mitropolita Leontija Radulovića († 1889) u Mostarskoj sabornoj crkvi. J. Hadži-Vasiljević otkapao je u selu Stavama, u Podrinju, jedan grob sa velikim stećkom, i, začudo, našao je u njemu pored kostura austriski novac iz 1650 god.[152] Podizanje stećaka tim je nesumnjivo dokazano u narodu i za XVII vek; nije, onda, čudo što se sporadično javlja i u XIX.

U svojim studijama o bosanskim grobljima M. Hernes je upozoravao na dve stvari: 1. da je na hercegovačkim stećcima više figuralnih pretstava i arhitektonskih motiva dekoracije nego na bosanskim dobrim delom otud, što su bili bliži i dostupačniji zapadnom uticaju; i 2. da se izvesni prastari motivi javljaju u narodu na grobnim spomenicima i raznim predmetima od drveta i metala. Tako, napr., dupla spirala i cik-cak ornamenat, kao i razni biljni ornamenti, koji su na grobnim spomenicima oponašanje kasnorimskih uzoraka. »Pomišlja se na prehistorisku a ne na srednjevekovnu tradiciju kad se gledaju sprave kojima se još i danas služi seosko i niže gradsko stanovništvo Bosne, njihovi plugovi, kola, mlinice, posude itd.«[153]

Šehitski (muslimanski) grobni spomenici se često nalaze u neposrednoj blizini srednjevekovnih mramorja, piše V. Skarić. »I ovo se može uzeti kao dokaz, da su šehitska groblja nastavak srednjevekovnih. Promenivši veru bosanska je vlastela morala menjati i način sahranjivanja i formu grobnih spomenika. Ali svest da članovi jedne porodice, bez obzira, moraju biti sahranjeni na istom groblju, nije se ugasila. Ta je svest bila toliko jaka, da su muslimani čuvali grobove svojih hrišćanskih predaka sve do najnovijih vremena. To je, evo, razlog, što se srednjevekovna mramorja i šehitska groblja nalaze često jedna kraj drugih.«[154]

Veoma zanimljive podatke o grobljima u Poljicima, u Dalmaciji, nalazimo u saopštenjima I. i J. Pivčevića. Za Poljičane se veli da veoma štuju mrtve, ali da malo porodica ima vlastite grobnice, nego su mahom zajedničke. »Dvije su odličnije za popove i za strance, koje smrt zateče u selu, komu, iz kršćanske uzajamnosti, spreme sprovod kao da je bratim.«[155] Taj običaj Poljičana, koji su poreklom Bosanci, nije inače čest u drugim našim oblastima. Svet. Tomić saopštava za Drobnjak da se svi sahranjuju oko crkve, »dokle hvata njezina sjena«, ali to važi samo za plemenike. Od stranaca tu se sahranjuju samo oni, kojima to pleme naročito dozvoli.

Tih. Đorđević je izneo više primera kojima je pokazao da se u našem narodu groblje smatralo kao sveto mesto.[156] U našim starim spomenicima ima više primera iz kojih se vidi da su se stari grobovi i groblja čuvali kao trajni spomenici i da su njima, takvim, označavane granice između raznih imanja i sela. U čuvenoj rimskoj povelji kralja Uroša I kao jedna granica označava se Bole-tino groblje.[157] Dajući 1349 god. među ostalima, i selo Viljsku crkvi u Arhiljevici, car Dušan određuje jednu među »uprav' nad' Drouzetin' grob'«.[158] Određujući 1201 god. kaptolske međe

[150] Starohrvatska Prosvjeta IV, 1898., 33.

[151] L. Kukuljica u Dubrovniku za 1867., 214—25, pravio je predloge o stvaranju neke nove nacionalne epigrafike, a obrazlagao ih je vrlo naivno.

[152] Glasnik Etn. muzeja VI, 1931., 115—6.

[153] Mittheilungen der Antrhrop. Gesellschaft III, 1883.

[154] Vreme, 5. IV. 1932.

[155] Nakon sto godina od ukinuća poljičke knežije, Dubrovnik 1907., 31—2.

[156] Beleške o našoj narodnoj poeziji. Beograd 1939., 167.

[157] Spomenik III, 9.

[158] L. Petit—B. Korablev, Actes de Chilandar, S. Peterburg. 1915., 512.

zagrebačkom biskupu kralj Emerik na jednom mestu pominje granicu, usque ad sepulturas Selavorum,[159] U jednoj povelji iz 1284 god. put i granica vode ad quasdam sepulturas. Na Lastovu pominje se 26 februara 1329 zemlja Priboja Radgostića, koja ima granicu, eundo recta linea usque ed gomillam ubi sunt sepulcra.[161] U jednoj povelji iz 1323 god. navodi se »pol' gomil'« i po njoj se povlači granica. M. Karanović, koji je ispitivao taj kraj, misli da je taj lokalitet »današnja Pašina Gromila između sela Vilusa i Meline. . . To je vis na kome je danas staro pravoslavno groblje.«[162] U Svetostefanskoj Hrisovulji imamo granicu: „ѡдъ Лысота по крьхоу оу гребльо“ zatim u Rogoznu ѡт брода оу ладнивьс и дъкль оу Модрьзоу гроблю“. i očevidno opet kao groblje „оутьр'скоу гомылоу“. Važna je, s tim u vezi, i granica „ѡт камене право на трии гомыле, а на третиемь камы оукопань

Koliko su groblja smatrana kao sveta svedoči najbolje odredba braće despota Jovana Dragaša i Konstantina Dejanovića u povelji iz 1377 god., kojom su potvrdili Hilandaru crkvu sv. Vlasija u Štipu: „И елика се обр'ктаю гробе на сихъзи више писанихъ сел'кхъ да никто не метеха нимь тъзию цр'кквь, ни да име е травнине, ни жировнине, ни с'кно кошениѣа, ни градо зиданиа, просто рекше ниедне работе царства ни мале ни велике“ [164]

Kod groblja je uopšte bila od pamtiveka tendencija da ostanu pošteđena, da budu »večni dom« ili »večna kuća« pokojnika, da on tu počiva mirno, u »večnom pokoju«, neuznemiravan ni od koga. Uvek su propisivane oštre kazne ne samo za onog ko bi oskvrnio grob, nego i za srodnike onih, koji bi nedozvoljeno oštetili ili upotrebili tuđ grob. Sami pokojnici su, u raznim formulama, molili ili pretili da im se ne pretresaju kosti i da se uopšte ne dira u njih. U hrišćansko doba to je bilo u vezi s verovanjem da bi pokojnik mogao nesmetano vaskrsnuti. Jedan latinski natpis iz VI veka kazuje to da ne može biti jasnije: pokojnik moli i preti »ut hunc sepulerum nunquam ullo tempore violetur sed conservet usque ad finem mundi, ut possim sine impedimento in vitam[165] redire cum venerit qui iudicaturus est.«

Poznate su dobro i naše stare pokojničke molbe i pratnje: „Братиѣ, ... не прекопавайте мѡга дома в'кчнѡга, где ме братиа положише“; „човк'че, тако да нисси проклеть не тикаи с ме,“ „да е прокать тко ће с ме такнѣти“; „молѧ ви се брати и господо, немоите ми кости претресати“: „клешь и проклеть тко ће крети с ме.“

Stoga mnogi i žele da budu sahranjeni na svojoj baštini, gde su više sigurni. Tip čoveka koji je pazio da grob očuva i posle smrti samo za sebe. i svoju porodicu imamo u Milutinu Marojeviću iz Glamočkog Polja. Na njegovu grobu piše: „Се кѣа Милѧтина Мароевиħа и негове жене Владиславе и нию дитце . . . да се ниткомь не стани съ нимь.“ [166]

Iz tih razloga došlo je i do želje mnogih uglednih ljudi, ma i ne bili pravi crkveni ktitori, da svoj grob obezbede na vrlo štovanim i sigurnim mestima u crkvama ili neposredno blizu njih. Radi toga su davali izvesne priloge, u grčkom zvanje ταΦικον, [167] neki su podizali i male crkvice namenjene za grobnice, ili su samu grobnicu dali raditi kao trajno i solidno delo.

U Dubrovniku obe velike crkve, i franjevačka i dominikanska, pune su grobova plemićkih porodica, koje su želele da im tu budu grobnice. Sva dubrovačka okolina i sva ostrva imaju puno malih crkava, koje su podignute da budu porodične grobnice. U arhivskim knjigama, u testamentima i zaveštanjima, često sretamo ovakve primere: Eligo sepulturam meam apud fratres predicatorum de Ragusio. Prva, kći Mate Binpale 1 aprila 1348), ili kod franjevaca (Anica Mimona de Maksi, 1343)[168] Stevan de Silvestro pogađao se 13. decembra 1313 s majstorima da mu naprave »ad domum fratrum predicatorum unam sepulturam cum plancha.[169] N. Gundulić 1355 dao je oltaru sv. Klare 100 perpera za jednu »dobru ikonu«, pa dodaje »item dimitto yperperos XXX de quibus fuerit una sepultura corporis matris mee.[170]

Za grob su se brinuli i mali ljudi. Radoba Votolina određivala je 2 februara 1348: »uolo che se debia aconcar la sepultura e achator la plancha soura la sepultura.«[171] Ruski majstor pisao je iste godine: »volio che se lauora sepultura et pro plancha che se de ypp. XII.[172] Sima Vetranović nala-

[159] Diplomatički zbornik, III, 11.
[160] Ib., VI, 473.
[161] Dubrov. drž. arhiv, Diversa notariae V, f. 210.
[162] L. Thalloczy, Studien zur Geschichte Bosnien und Serbiens. Munchen und Leipzig 1914.. 12: Glasnik Zera. muzeja XLIX. 1937, 107.
[163] V. Jagić, Svetostefanski hrisovulj. Beč 1890, 6, 8. 19, 20.
[164] St. Novaković, Zakonski spomenici, 453. U Actes de Hilandar 534, ta je povelja izdata nepotpuno.
[165] Kaufmann, op. cit., 208.
[166] Lj. Stojanović, Stari srpski zapisi i natpisi br. 4763, 4832, 4833. 4821, 4876, 4877.
[167] Sr. A. Solovjev i V. Mošin, Grčke povelje srpskih vladara. Beograd 1936., 256, 497.
[168] Testamenta IV, f. 25. *53.*
[169] Diversa Cancelariae V, f. 96.
[170] Testamenta III, f. 28.
[171] Testamenta IV, f. 20.
[172] Ib., f. 112.

gao je 1362., »quod fiat anuum monumentum ubi jachuero cum meis«[173] Kad je Vlahinji Mirnamovoj iz Stona umro sin Radoslav ona je 15 marta 1349 ustupila sinovo nasledstvo Nikoli i Radoslavu, valjda rođacima, a oni su se obavezali: »de faciendo poni unam plancham supra sepulturam dicti filii sui et facere onumprandium pro anima sua.«[174]

[173] Testamenta III, f. 51.

[174] Diversa Gancelariae XVI, f. 57.

RÉSUME

APPORT A L'ETUDE DU MODE D'ENSEVELISSEMENT ET DU MODE D ERECTION DES MONUMENTS FUNERAIRES DANS NOS REGIONS AU MOYEN AGE

Dans cet exposé, l'auteur traite certaines questions relatives aux morts dans notre région. Dans la première partie de son étude il examine le mode d'ensevelissement des membres de la classe féodale chez les Serbes. La plupart étaient enterrés dans les églises d'après un ordre hiérarchique qui leur était particulier, ou bien autour des églises. Certains seigneurs féodaux firent également élever des églises pour *y* être enterrés.

Dans la seconde et la troisième partie, l'auteur étudie la question des amoncelloments de pierres et de la lapidation. Il estime qu'il y eut encore en Bosnie, au Moyen Age, des cas de ces amoncellements de pierre sur les tombes. Quant aux lapidation, il pense qu'elles avaient pour but d'empêcher l'âme du lapidé d'errer et, éventuellement, de se venger.

En ce qui concerne les (monuments funéraires bosniaques du Moyen Age, l'opinion de l'auteur est qu'ils furent imités des sarcophages romains préexistants. De toutes façons, il estime que ces monuments funéraires sont intimement liés à l'apparition du bogomilisme.

Il souligne que de nombreuses formules d'inscriptions funéraires en Bosnie et en Serbie sont mot pour mot la traduction des inscriptions latines qui se trouvaient sur les tombes.

Cette étude groupe les notes de l'auteur concernant l'ensevelissement en vigueur au Moyen Age en Bosnie et en Serbie. La mort l'a empêché de terminer sa compilation et de mener son oeuvre à bien.

PETAR MOMIROVIĆ

DRVENE CRKVE ZAPADNE BOSNE

Bosna spada u naše najbogatije oblasti građevinama od drveta po kvantitetu, raznovrsnosti, oblicima i nameni. Relativno, u velikoj je nesrazmeri broj sakralnih građevina prema običnim profanim zgradama. Preostale drvene crkve mogu se nabrojati na prste. Kako je stajalo u prošlosti, ne zna se. Može se pretpostaviti da ih je bilo mnogo više. Po jednom popisu iz 1911 godine, samo u Banjalučko-bihaćkoj eparhiji bilo je 83 drvena hrama i kapele.[1] Po vremenu postanka 7 ih je iz XVIII veka, 16 iz XIX do 1878 godine, a posle okupacije do 1911 g. 60. Sada se taj broj sveo na tridesetak. Dotrajalost, novo vreme i poslednji rat, nemilosrdno su zbrisali mnoge objekte bez traga. I ovo što se do danas očuvalo, većinom je u teškom stanju i, ako se ne pristupi brzom i efikasnom spašavanju, zaštiti i opravci, crkve brvnare biće velika retkost u Bosni. To bi bilo tragično izumiranje jednog lepog i specifičnog graeđvinarstva i nenadoknadiv kulturni gubitak zauvek. Pred istorijom i naukom bili bi smo odgovorni i mi zbog svoje nemarnosti i naše vreme.

U prvom broju Naših starina, u članku: »Dve drvene crkve u Bosanskoj Krajini«, obradio sam dva tipa ovih građevina, jedan stariji, jednostavniji i prost, delo narodnog graditeljstva — crkvu u Malom Blašku kod Banjaluke, iz polovine XVIII veka, i drugi, mlađi, razvijeniji — brvnaru u Jelićkoj — Prijedorski srez — iz prve polovine XIX stoleća, rad zanatskog građevinarstva. Ostale crkve, uglavnom, mogle bi se podvesti pod ova dva tipa. Između njih, postoje prelazni oblici. Od 1850 g. pa do austriske okupacije Bosne i Hercegovine, javljaju se poznije forme, a od okupacije novo drveno graditeljstvo, upravo njegova degeneracija i pad.

Ovoga puta prikazaću deset crkava brvnara po hronološkom redu njihovog postanka. Po njima se može pratiti evolucija arhitektonskog spomenika ove vrste. Neću zalaziti u detaljne arhitektonske analize, jer su one po konstrukciji, materijalu i obradi gotovo iste ili slične sa podrobnim opisom istaknutih tipova drvenih hramova u Malom Blašku i Jelićkoj.[2] Naglasiću samo izrazite razlike i neobična arhitektonska rešenja, tamo gde ih ima. Na početku izlaganja daću ukratko sve njihove karakteristike i narodnu nomenklaturu za pojedine delove građe i tehničku obradu materijala.

Pre svega, svrstaću ovih deset objekata po gornjoj klasifikaciji.

Drveni hramovi tipa Bogorodične crkve u Malom Blašku: hram u Šljivnu, Javorinama, Romanovcima i Kolima.

Brvnare tipa Jelićke: Palačkovci i Rakelići.

Prelazni oblik: brvnara u Krupi na Vrbasu.

Poznije forme: brvnare u Dragovićima, Busnovima i Maričkoj.

Prva grupa crkava ima pravougaonu osnovu, bez oltarske apside. Izuzetak čini hram u Šljivnu sa trostranom apsidom, ali je to plod docnije restauracije. Takvo mišljenje nije bez osnove. Taj hram je u isto vreme jedna od najstarijih datiranih crkava u ovom broju.

Ovi su hramovi malih dimenzija i lepih srazmera. Ne prelaze dužinu od 7—9 metara i širinu od 4 m. Pokrivaju svega po tridesetak kvadratnih metara. Osnovna brvna leže na goloj zemlji, bez ikakvog kamenja pod uglovima ili bez suvog zida. Većina su skeletnog sklopa, sa zidovima od užljebljenih dasaka, a pojedine od pravih brvana četvorougaonog preseka. Brvna su na uglovima povezana na preklop. Ako je građevina skeletnog sastava, onda gornja greda služi u isto vreme kao venčanica ili preko nje dolazi prava venčanica i tako nastaje dvostruka. Između . zidnih stupaca udarene su košnice ili pajante da bi se povećala stabilnost i jačina zida. Krovna konstrukcija sastoji se iz više pari naspramnih rogova, koji su spojeni u temenima. Plitkim oblim usekom rogovi se oslanjaju na ivicu venčanice, spuštajući se u polje 6ko obimnih zidova. Zidovi su uvek niski, nikad ne dostižu visinu čovečijeg rasta. Svi su krovovi jako izdignuti i vrlo strmi, da se padavine ne bi dugo zadržavale i škodile drvenom pokrivaču. Na čeonim stranama krov je redovito zaob-

[1] II šematizam Pravoslavne srpske mitropolije banjalučko-bihaćke, za godinu 1911. — Banja Luka — 1912.

[2] Naše starine I. — Sarajevo, 1953. *g.* str. 151—162.

ljen. Zaobljenja na uglovima izvedena su često dvostrukim rogovima, sa nekoliko naspramnih prirožaka. Ovakvom se rešenju prišlo, da bi se izbegao ugaoni prelom krova, koji je kod klisa nepodesan za pokrivanje, a u isto vreme dobija se polueliptička streha radi bolje zaštite čeonih zidova od atmosferskih taloga. Ovim građevine postižu jači estetski utisak. Pošto ove zgrade nemaju slemenjače, nju uvek zamenjuje »korito« — veliko brvno izdubljeno s obe strane jedne ivice. Njime se spolja prosto poklapa greben krova. Na taj način se postiže stabilnost »korita«, a njegovi uglasti oblici, ravne površine i prave linije u suprotnosti su sa kosom stepenastom površinom krova, te se tim povećava dekorativnost. Krovni pokrivač je od sitnog hrastovog klisa, u dugim i uzanim jezicima sa kanalićima pri ivicama, naslagan u više slojeva. Klis je redovno pričvršćen dugim kovanim klincima, nepravilnog četvorouglog preseka sa spljoštenim neravnim glavama nejednake okrugline, što daje krovu osobitu dekorativnost. Tavanice nikako nema; uvek je otvorena krovna konstrukcija.

Otvora na ovim crkvama ima vrlo malo; jedino ulaz sa zapadne strane, najčešće sa masivnim lukom i dovratnicima. Vrata su pravougaona, od masivne hrastovine, sa prečkama na poleđini, starinskom gvozdenom bravom i velikim ukrašenim ključem. Za propuštanje oskudne svetlosti, najčešće u oltaru, katkad i u srednjem delu hrama, služe vrlo uski horizontalni, zakošeni prorezi među brvnima. Crkvena prostorija je gotovo potpuno tamna.

Unutrašnjost građevine podeljena je na oltar, naos i pritvor, redovno s horom. U oltaru je sv. presto, uvek na jednom ukrašenom stupcu. Prestone ploče su takođe drvene i jednostavne, ređe kamene. Oltarske su pregrade poznije, iz početka XIX veka. Nije nam se očuvala nijedna originalna. Sastoje se od tanjih stupaca, sa daskama, često šašovcima, od mekog drveta. Obično su sa dva, ređe sa tri otvora: carskim i sporednim dverima. Na ikonostasu, razume se, okačene su ili uglavljene prestone i druge ikone. Carski dveri su nešto dekorativnije i živopisane. Sporedni ulazi su bez dveri.

Naos je od pritvora takođe odvojen sličnom pregradom sa niskom drvenom ogradom, stubićima i lukovima, ako crkva ima pritvora. Pritvor je kratak, nizak i tesan. Njegov suženi prostor nadoknađuje hor, na koji se ulazi stepenicama iz priprate. Hor je takođe sa niskom ogradom i određen je bio za žene, kao i pritvor. U sredini naosa visi drveno Bogorodičino kolo — polijelej. Sva očuvana kola su istog oblika, izrade i dekoracije, često sa zapisom o podizanju i osvećenju hrama.

Mesto patosa u crkvi obično je zemlja. Ako je patosana, to je iz novijeg vremena.

Stare su crkve bez zvona i zvonika. Udaralo se u drveno ili metalno klepalo. Ukoliko zvonika ima, podignuti su u novije vreme, posle austriske okupacije 1878 g., te nemaju nikakvog konstruktivnog ni stilskog jedinstva sa starim građevinama.

Crkve druge grupe su od masivnog brvna, većih su dimenzija, dekorativnijih krovova, sa debljim slojevima klisa. Ugaoni spojevi brvna su na dvostruki pravi preklop. Ako je crkva veća, pa se nisu mogla naći dovoljno duga, jednostavna brvna, problem se rešavao postavljenjem jednog punog, posrednog stupca na sredini obimnog zida, u koji bi se brvna užljebljivala »na čep«, te se postizala željena dužina i ujednačenje građe i debljine zida. Na stranama gde su vrata poslužili su u tu svrhu dovratnici. Ovaj tip crkava uvek ima poligonalnu apsidu. Vezivanje brvana na uglovima apside i izvlačenje ugaone ivice izvedeno je na zanimljiv i složen način: dvostrukim kosim preklopom i kosim zarubljivanjem krajeva. Otvori su veći. Lukovi, dovratnici i vrata su ornamentirani. Natstrešnica je izvijena i šira.

Unutrašnjost crkve ima istu podelu kao i prethodni tip, ali može biti i bez priprate. Ako je crkva većih dimenzija, tavansku konstrukciju nose drveni stupci, doteranih oblika i ornamentiranih gornjih delova. Tavanica je delimično ravna, delom zasvedena poluobličastim svodom od šašovaca. Hor, tačnije pseudo-hor, je izdignut, ustvari je maskiran tavan. Pod je patosan. Unutrašnjost dekorativnija.

Prelaznom obliku između ova dva tipa dodata je trostrana apsida i još poneki novi detalj konstruktivnog i dekorativnog karaktera.

Noviji oblici drvenih crkava pretstavljaju razvijeniji tip građevina po dimenzijama, delovima hrama i građevinskim rešenjima. Savršenija je obrada materijala i složeniji tehnički postupak. Zidovi su visoki, krovovi izdignuti i široki, a unutrašnjost prostrana. Pojedine crkve dobijaju i spoljašnji trem. Unutrašnje konstrukcije podupiru stupci. Apside su petostrane i mnogo veće. Otvori su normalni i propuštaju dovoljno svetlosti. Tavanice su zasvedene, a podovi drveni ili kameni. Više je dekoracije. Samo su ove građevine spolja nekako glomazne, a njihova unutrašnjost hladna i tuđa. Nemaju one spoljašnje lepote linija ni skladnosti oblika, draži materijala, niti pak imaju unutrašnju toplinu i prisnost, kao stare male crkve.

Narodni nazivi u ovim krajevima za konstruktivne elemente građevina i tehničku obradu građe, nešto su različiti od onih, koje sam naveo u opisu crkava u Malom Blašku i Jelićkoj. Najčešće su iz našeg jezika, jedri, živopisni i lepi. Osnovne grede zovu se balvani, ako su neotesane ili delom pritesane, ako su pak lepo, pravilno obrađene, nazivaju se brvna ili velika brvna, jer se svojom veličinom ističu od ostale građe. Ceo osnovni okvir naziva se podumjenta, što je, valjda, iskvareno od fundament. Onda dolaze direci ili stup-

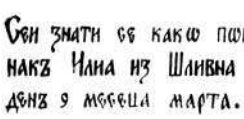
ci. Za žljeb se kaže — kulek. Ako su zidovi od brvana, to se imenuje — usjeka, ako su pak od debelih cepanih dasaka, tad su — platine. Ugaone veze na preklop — sjekovi. Za kose dijagonalne veze, koje služe za povećanje stabilnosti zidova, upotrebljava se naziv — pajvan — pajvani. Brvno na kome leže rogovi krovne konstrukcije zove se vjenčanica. Ako je građevina skeletnog sklopa- venčanica može biti dvostruka. Kraći rogovi, prislonjeni uz glavne rogove, su prirošci. Kod građevina na četiri vode, puniji ugaoni rog se spaja sa drugim susednim rogom i u tom slučaju ime mu je majija, u množini — majije. Naspramni rogovi koso se spajaju u temenu, a ispod spojeva učvršćuju se poprečnim vezama — t. zv. pantama — radi stabilnosti, pošto se u ovoj gradnji ne upotrebljava slemenjača. Po rogovima dolaze horizontalne letve — žioke, a po žiokama se ukiva klis ili, kako ga zovu, iver — iverje. Druga vrsta krupnijeg krovnog pokrivača, od kraćih dasaka, zove se šimla ili prosto daska. Po rubovima klisa, usečeni su plitki kanali radi boljeg slivanja vode, da se kišnica ne bi razlivala na sastavima iverja. Za taj se postupak veli — prožljebito. Naročito obrađeno brvno za pokrivanje slemena zove se sljeme ili korito. Sljeme je na čeonim stranama — sa zaruba — unakrst izbušeno svrdlom, da ne bi pucalo, a izgleda i veoma dekorativno. Nazivi oko otvora su: dovratak, pragovi, ključanica i prozor — pendžer.

POJEDINAČNI SPOMENICI

Prelazim na posebni pregled spomenika. Pored istorijata i opisa, izložiću i ostali istorisko-arheološki materijal: opis ikona, zapise i ostale starine od vrednosti.

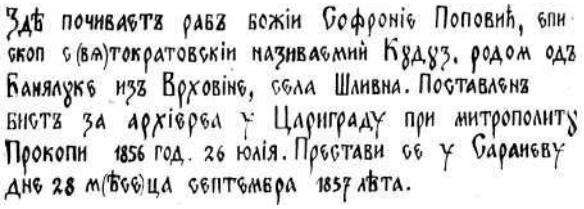
CRKVA BRVNARA U ŠLJIVNU

Između ovih 10 brvnara najstarija datirana crkva je u Šljivnu, iz 1756 g. Selo Šljivno leži na valovitom platou, jugozapadno od Banjaluke, udaljeno nekih 25 km od grada. Ceo taj plato zove se Banjalučke Vrhovine ili prosto Vrhovine, po narodnom izgovoru Vr'ovine. Naselje je staro, gotovo je spojeno sa opštinskim sedištem Dobrnjom i oduvek je bilo kao neki crkveni centar za užu okolinu. Šljivno je od davnina davalo sveštenike, kaluđere, pa čak i dvojicu vladika. Između ostalih, koje ću po zapisima docnije navesti, u manastiru Gomionici, na jednom prologu ruskog izdanja iz prve polovine XVIII veka, zapisano je na 27 strani:



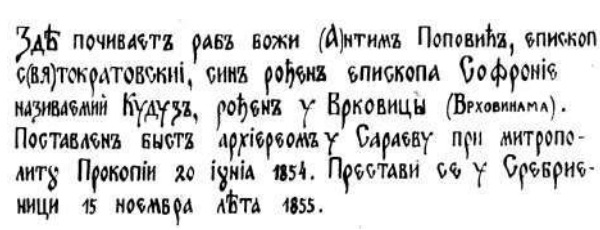
Сви знати сѣ какѡ пѡнѡви прѡлѡгъ рабъ Божи монакъ Илиа изъ Шливна за вѣчни помѡнъ ѧѿѓ 1831,[3] дѣнь 9 мѣсеца марта.

Zanimljiv je slučaj sa vladikama. Na starom sarajevskom pravoslavnom groblju u Koševu sagrađena je kapela vidovdanskim herojima 1939 g. od preostalih nadgrobnih spomenika sa prastare nekropole na Marindvoru. Između ostalih, uzidane su u južni i severni obimni zid sa unutrašnje strane, i dve, odnosno četiri nadgrobne ploče.[4] Na vrhu ploča isklesane su vladičanske insignije: krst, žezal i mitra. Ispod ovih znakova ispisani su natpisi. Na ploči s južne strane:



Здѣ почиваетъ рабъ Божіи Софроніѣ Поповић, єпископ с(вя)тократовскіи називаемыи Кудузъ, родомъ одъ Банялукѣ изъ Врховинѣ, сѳла Шливна. Поставленъ бистъ за архіерѣа у Цариграду при митрополитъ Прокопи 1856 год. 26 юлія. Престави сѣ у Сарајеву дне 28 м(ѣсѳ)ца сентѳмбра 1857 лѣта.

Na ploči sa severne strane sličan natpis:



Здѣ почиваетъ рабъ божи (А)нтимъ Поповићъ, єпископ с(вя)тократовскіи, синъ рођенъ єпископа Софроніѣ називаемыи Кудузъ, рођенъ у Врковицы (Врховинама). Поставленъ бистъ архіерѣомъ у Сарајеву при митрополитъ Прокопіи 20 іуніа 1854. Престави сѣ у Сребренници 15 новембра лѣта 1855.

U ovim natpisima ima izvesne nesaglasnosti, upravo anahronizma. Sin je bio episkop pre oca, a otac je postao vladika posle smrti sina; međutim, na sinovljevoj ploči ističe se da je Antin »sin rođeni episkopa Sofronije«. To dolazi otuda, što su ploče postavljene istovremeno, posle smrti obojice. Po materijalu, insignacijama i slovima vidi se da ih je radio jedan majstor u isto doba. Pored toga, još sveže narodno predanje priča za njih da je otac sinu poljubio ruku, što nije bio običaj. Znači da je sin bio vladika, a otac ostao sveštenik.

Sećanje na te vladike, oca i sina, još je i danas živo u narodu Šljivna i okoline. U šljivanskom zaseoku Milošević živeli su Velimirovići, od kojih su i pomenute vladike. Imali su i svoju kuću. Sa-

[3] Arapski je 13 napisano naopako kao 31. po ugledu na crkvenoslovenske brojeve.

[4] O tome je nešto pisao Vl. Skarić u Novom istočniku za 1939 g. br. 12: Sarajevsko groblje na Carini, str. 381—384; spomen na 383 str.



Sl. 1. Pravoslavna crkva u Šljivnu



Sl. 2. Toranj uz pravoslavnu crkvu u Šljivnu

da je od Velimirovića živa samo jedna žena, koja je udata u Bakvaluku, poviše Banjaluke.

Na kupastom zaravnjenom bregu, omanje površine u Šljivnu, nalazi se stara brvnara i nova zidana crkva iz 1934 g., na mestu koje se po gruntovnici zove Beden Točak, a oko njega Ravan. Pripoveda se da je crkva nekada bila na drugom mestu, u Đurašinovcima, kraj puta, pa seljanima nije bilo po volji, te su je tajno, noću, preneli na sadanje mesto i razglasili da je sama prešla. Turci su poverovali u to čudo i ostavili je na miru.

Crkva je posvećena Blagovestima. Po nađenim podacima njen postanak izgleda drugačije. Od raspadnutog i polupanog drvenog Bogorodičnog kola — polijeleja, sačuvan je deo sa oštećenim zapisom. Zapis je izveden crvenom bojom na beloj osnovi, lepim sitnim slovima. Samo se delimično može pročitati, ali, što je najvažnije, očuvana su imena istoriskih lica i datumi. U isprekidanom čitanju glasi ovako:

Изволѣніемь ѡ(тца)..... ѕт..... ви...Ѣ....г..... иѕг...
...р... ѕавѣщен..шаг(ѡ).....а Давровоснаго кѵ̃рие кѵ̃рь
(Г)аврила ....кі(ло)вича .....нна.....тоиа цр̃ковь и пр...шѕ
Босномь Мехмедь паша рѳ(комь) Кукавица во лѣто би-
тна ѯ̃ѯ̃ѯ̃г̃ а по плоти бога слова ѧ̃ѱ̃ñ̃(ѕ̃) нове г̃(?) дѳ..
.....по..... мимошедше лѣто ѧ̃ѱ̃ñ̃ѕ̃ м(ѣѳ)ца дек(ѳ)м(врна
вї день тогда приход(и) п.м.....и .....ом ....ѳт тросн(оса)
с(вѳ)тую цр̃ковь и нарече храмь ѳи ..... тр..... рь кѵ̃р....
нѳн ..... ѵ..... ѵ..... митр(о)п(о)лит више речен Гавирь
(Гавриl) ..... к..... кѵ̃рь Даниль..... (г)омисонн(ички) кѵ̃рь
игумень ѳр(о)монахъ(?)
..... асѵд..... стоваше р̃ грош..... на цр...
..... ѧ̃ѱ̃ñ̃ѕ̃ сж(товра) ѯ̃.
Другим рукописом ..... бо)ж(ѳ)ст(в)ено коло ѿкѵ(пи) га....
..... год.

Na desnom krilu carskih dveri, ispod Bogorodičine figure, ispisan je na plavoj podlozi belim slovima zapis:

Списаше ѳѳ ово двери настоятиемь ч(ѳ)стнаго с(вя)ще-
нника кѵ̃(р) Їѡанна Гвозданіѣа в лѣто ѧ̃ѱ̃ñ̃ѕ̃..... ѳсе ма...
Даље је запис уништен.

Pored toga, crkva ima grčki antimins, štampan 1733 g. Verovatno je dat crkvi prilikom osveštanja.

Po zapisima sa Bogorodičnog kola i carskih dveri, jasno je, da je crkva sagrađena, odnosno završena 1756 g., kad je Bosnom upravljao Mehmed-paša, zvani Kukavica, a osveštao je 12 decembra iste godine dabrobosanski mitropolit Gavrilo Mihić — Mihajlović. Na dverima se pominje sveštenik Jovan Gvozdanić. Iz navedenih podataka se vidi, da je crkva bila potpuno snabdevena svim potrebama, ikonama i utvarima. Priprema za izgradnju otpočela je bar na godinu-dve ranije. Osveštanje tako dockan u zimsko doba pokazuje da je crkva, sigurno, građena u leto i jesen 1756 g. Po predanju, a i po iskustvu, znamo da su se

stare crkve često podizale na starim crkvištima ili su se porušene obnavljale na istom mestu i bivale sličnog oblika. Može se pretpostaviti da je i ovde isti slučaj.

Po izvesnim pojavama na samoj građevini i po plitko i sitnije urezanoj godini na nadvratniku: ⱑ ѡ ⱑ ⱈ можe se zaključiti da je crkva obnavljana. Naime, crkve brvnare podizane u XVIII veku, prostijeg su, pravougaonog oblika, bez apside i mahom su skeletnog sklopa. Zidovi su od užljebljenih dasaka. Međutim, šljivanska crkva je od brvana, i to: okvirna brvna su hrastova, a zidna od smrčevine. Trostrana apsida pokazuje građevinske osobine iz prve polovine XIX veka. Sećanje na graditelja Nežića, koga pominje u vezi s ovom crkvom, nije moglo biti tako daleko, iz XVIII veka. Prema tome zaključujem da je crkva prepravljena u prvoj polovici XIX stoleća, možda baš one 1838 god. Verovatno su zidne daske popustile i krov oštećen, pa su zamenjene smrčevim brvnima i krov prepokriven ili okrpljen, jer i danas izvesan deo klisa je propao, dok se na drugim mestima prilično dobro drži. Apsida je dodata kao produžetak i povećanje građevine, jer se ukazala potreba za većim prostorom. Po toj preradi crkva bi pripadala prelaznom tipu.

Građevina je pravougaone osnove sa trostranom apsidom, duga je preko 8 m, a široka 5 m. Nejednake su strane oltarske apside: severoistočna 2,70 m, istočna 2,15 m, jugoistočna 2,32 m. Visina obimnih zidova je 1,55 m, a spoljna visina sa slemenom 5,50 m. Osnovna su brvna hrastova, debela i stara, od prvobitne crkve. Takođe i ugaoni stupci na zapadnoj strani i venčanica, koji su spojeni na preklop, a sa osnovnim brvnima na čep. Duže naspramne venčanice, povezane su poprečnim gredama u naosu, kao kakvim stegama, radi učvršćenja skeletne konstrukcije. Početna brvna obimnih zidova su hrastova, a dalje smrčeva. Na apsidi brvna su povezana dugim kosim preklopom i danas su razglavljena. Krovna konstrukcija i pokrivač su uobičajeni. Pri venčanici su dodati kratki prirošci, za pojačanje normalnih rogova i smanjenje razmaka. Crkvu je pokrivalo više slojeva klisa, ali sada su ostali samo po dva ili jedan i to proređen. Svi su rogovi poduprti koso postavljenim potpornicima, koji su ukopani u obimna brvna.

Jedini otvor na hramu su ulazna vrata sa zapada, pravougaonog oblika. Veličina šupljine je 1,38X0,90 m. Ulaz zatvaraju dva krila od masivne hrastovine, sa prečkama na poleđini. Iznad vrata, streha je lučno usečena.

Hram se sastoji iz tri dela: oltara, naosa i pritvora. Oltar zahvata samo apsidin prostor od 2,36 m. uzdužne osovine. Na sredini je sv. presto na dekorativnom drvenom stupcu sa kamenom pločom. Oltarska pregrada sastavljena je iz temeljače, stupaca dovratnika, carskih i severnih dveri i arhitrava. U šupljinama su bile uglavljene ikone u dva reda: prestone i, gore, svetiteljske.

Naos je dug 3,72 m, a pritvor 1,28 m. Nad pritvorom je ostatak od hora, dug 1,68 m te je svojom dužinom zalazio u srednji deo hrama. Crkva je bez tavanice; patosana je grubim nepravilnim pločama. Na sredini naosa nekad je visilo drveno Bogorodničko kolo — polijelej, čiji se žalosni ostaci sada mogu naći u gomili stvari na horu.

Na nekoliko metara ispred crkve podignut je u novije vreme, još za austriske okupacije, visoki drveni zvonik, kosih zidova sa četvoroslivnim piramidalnim krovom. Skelet je od nastavljenih i izukrštanih greda, a zidovi obloženi daskama u stepeničastom poretku.

Drvena crkva u Šljivnu je u lošem stanju. Vrlo je zapuštena. Osnovna brvna su utonula u zemlju. Zidne grede su nešto izmenile položaj, a vezana brvna na oltarskoj apsidi iskočila su iz svog preklopa. Klis je delimično istrunuo i otpao, naročito sa jugozapadnog zaobljenog ugla. Sljeme — »korito« — je skoro sasvim propalo. Cela zgrada prokišnjava, ali je krovna konstrukcija potpuno zdrava. Ikonostas je opao, a hor gotovo sasvim razvaljen. Ostalo je samo nešto od njegovog poda. No njeno stanje nije beznadežno ni sasvim izgubljeno. Blagodareći savesnom građenju[5] ili prepravci crkve, građevina se može popraviti i spasti i bez velikih izdataka. Trebalo bi otkriti osnovna brvna i eventualno zameniti ih novim. Spojeve na apsidi ponova povratiti u svoja ležišta. Krovni pokrivač izmeniti. U unutrašnjosti obnoviti hor i konzervirati ikonostas. Pomoću dobrovoljnog rada meštana i nabavke materijala iz neposredne blizine, to je ostvarljivo sa manje troška. U toliko je lakše to izvršiti, što brvnara odavno ne služi svojoj nameni, pošto do nje ima nova crkva.

Od starina najveću pažnju zaslužuju carske dveri iz 1756 g. Dveri su načinjene od lakog, lipovog drveta. Gornji je deo polukružno zaobljen. Podeljene su u četiri polja profiliranim i prosto obojenim letvicama, u više boja, po seoskom ukusu. Slikani delovi su jako oštećeni. Boje su ispucale, podloga potkorušena i pri svakom dodiru ljuska se i otpada. U gornjim poljima su Blagovesti: Bogorodica i arhanđel Gavrilo. Boje i likovi se dobro raspoznaju. Osnova je zlatna i plava. Bogoradičin maforij je ljubičast sa crvenom postavom, haljina zelena, prošarana krstastim, dijagonalnim ukrasima bele boje, u obliku krinova. Desno je nalonja sa rastvorenim sv. Pismom oštećenog teksta. Arhanđel je gotovo potpuno uništen. Stihar mu je bio crvene boje, plašt zelen. U donjim poljima su dva nerazgovetna svetitelja, možda David i Solomon, ili Petar i Pavle, koji se često slikaju na carskim dverima u ovim krajevima. Svetitelj na Bogorodičnoj strani je u pla-

[5] O savesnosti i brizi njenog graditelja, tačnije restauratora, pripoveda se ovo: Kad je crkva pokrivana, majstor Nježić bio je bolestan i ležao u zaseoku Nježićima, blizu crkve, preko potoka. Čuvši po udarcu da je klinac promašio živoku, poslao je poruku, da se ekser izvadi i ponova lepo ukuca.

voj haljini i ljubičastom plaštu, a na Gavrilovom delu u zelenom hitonu i crvenom ogrtaču. Na dverima je napred navedeni zapis. Pretpostavljam da je ovo rad jednog kostajničkog majstora, koga često sretamo po crkvama u ovoj oblasti. Ikonostas je rustičnog karaktera i ukusa.

Ostaci ostalih ikona u gornjem redu ikonostasa u vrlo rđavom su stanju, da se ništa ne može razabrati. Dela su, izgleda, istog živopisca, koji je slikao carske dveri. Istog je stanja i izrade i raspeće na vrhu ikonostasa.

Na polurazvaljenom horu nalazi se čitava hrpa ikona u drvenim okvirima narodne izrade. Sve su ikone grčke gravure na papiru, često kolorisane, kojih vrlo mnogo ima u ovim krajevima. U toj gomili su ostaci drvenog Bogorodičnog kola iz 1756 g. Bilo je poligonalno, od uokvirenih daščica, obojeno i ukrašeno rascvetalim ružicama i lalama, kao sačuvano Bogorodično kolo u Malom Blašku.[6] Sve je to zapušteno i izloženo kiši i vlazi. Pronađeni deo sa zapisom, sklonio sam u novu crkvu, da se spase od potpunog uništenja.

Poprečne grede u naosu, koje povezuju suprotne venčanice, načičkane su prikovanim krstovima, sa čitavim bogatstvom raznovrsnih oblika u geometriskoj folklornoj ornamentici.

Već sam pomenuo grčki antimins iz 1733 g. Na lanenom platnu otisnuta je uobičajena scena »snjatija« — skidanje sa krsta, u prisustvu Bogorodice, sv. Jovana Bogoslova, Josifa iz Arimateje i Nikodima, sa jevanđelistima u uglovima i ornamentiranom otisku okvira, baroknog karaktera.

Crkva ima nešto bogoslužbenih knjiga iz XVIII i XIX veka, ruskog i bečkog izdanja, sa važnijim zapisima:

U ruskom službeniku iz vremena carice Jelisavete Petrovne, zapisano je na 141—2 listu:

Сеи светая Божественая литургия попа Зарие ДЋѢѮ.

Na nekim starijim koricama zapisano:

Сиа светая и б(ож)ств(ствен)ная книга єрєі Миало (Михаило) Кочичъ ѿ села Ратково.

Sveštenik Mihajlo Kočić, verovatno neko od daljih predaka Petra Kočića, po zapisima u knjigama manastira Gomionice, rukopoložen je za sveštenika 1808 g. Pominje se još 1830 i 1835 g. Ovaj je zapis između tih godina.

Сиа книга служебникъ Ѯирила Милетића и ѿкупи га ѿ Василіа Радонча за двадесетъ ц(н)цика рабу божна Василіа, Миланцу, по(п) Петра, ... Ребаіу се имена. месеца іуна ..... Даде се ребаіу имена

DRVENA CRKVA U JAVORANIMA

Na 25 km jugoistočno od Banjaluke, na bregovitom prostoru između kanjona Vrbasa i uzane doline Vrbanje, nalazi se selo Javorani. U zaseoku Gornja Rijeka, na uzvišici Javoransko Brdo, postoji relativno vrlo dobro očuvana drvena crkva. Pripada tipu drvene građevine u Malom Blašku. Po predanju crkva je bila ranije na brdu Cvišića, na lokalitetu Grabežu, pa je preko noći prešla sama na sadanje mesto. Priča se, da je od sultana dobijena dozvola, da se bogomolja načini koliko može pokriti volovska koža. To je izigrano na poznati način, isecanjem kože na oputu. Pored staroga hrama u Javoranima, sazidan je nov 1939 g. Kod nove crkve ima izvor Varica na kome se svešta bogojavljenska vodica. Na Grabežu takođe se izvor zove Varica, što dokazuje da ova dva lokaliteta zaista imaju neke veze.

Mnogobrojni zapisi na starim drvenim ikonama iz 1757 i 1758 g. govore nam tačno kad je crkva podignuta. Ikone su izričito namenjene javoranskoj crkvi napr., na poleđini jedne upropaštene ikone u crkvi, zapisano je:

Сіи свѣтіи wбразъ воскресенїе Лазарево и купі в, Хр(и)сту рабь б(о)жи Радманъ Прерадовичъ и приложи ю во храмъ свѣтаго Николе ва цркобь Паворскую ДѰѪЗ.

[6] Naše starine I, str. 155.

Slično je i na ostalim ikonama, rađenim od istog majstora, sa zapisima na poleđini od iste ruke.

Za vreme prošloga rata, kad je neka ustanička vojska bivakovala kod crkve, neki je vojnik rekao seljanima da je našao dasku, na kojoj je bilo zapisano da je crkva podignuta pre 390 godina. Na nesreću tu je dasku neko izgoreo, ne znajući za njenu vrednost. To će svakako biti deo od Bogorodičnog kola sa zapisom, po svoj prilici iz 1757 godine.

Crkva je građena verovatno u vreme kad i šljivanska.

Po urezanom, nedovoljno čitkom i nejasnom zapisu na lučnom nadvratniku ulaza:

Сеа ДѰѪД писа попъ Василиє м. анстор Божо немарѣ, а коваѣъ ..... Грочовића.
попъ Димітріа Ѳскічъ
Спасоѳ ..... ибов соломоново коло и нѳ по ѳѳби и коло писа Спасоѳ ма(и)стор.

U crkvi, na ikonostasu s južne strane, ispisano je crvenom bojom prostim kurzivnim pismom, od koga sam pročitao samo:

+ месеца ѳктѳмврна шсноду (?) - (Вальда у Господу)
в сноду тѳмпло нѳѯелѳт (!) и в суботу до .... Николе

Po ovim nečitljivim zapisima, za nas je važan pomen neimara, kovača, majstora i datum. Po svoj prilici 1824 g. popravljana je crkva. Na to ukazuje 1 zapis na ikonostasu.

Sama pak crkva po svome tipu, građi i izgledu odaje starinu. Ima pravougaonu osnovu i spoljni oblik starinske kuće; jedino krov i znaci odaju njeno sakralno obeležje i namenu. Duga je 9,46 m, široka 4,92 m, a visoka 5,50 m. Načinjena je od čvrste i zdrave hrastovine, te je odolela vremenu do danas. Skeletnog je sklopa. Osnovna su brvna jednostavna i veoma puna. Leže na goloj zemlji. Na uglovima su povezana na preklop. S južne i severne strane postavljeno je po pet stupaca u obimna brvna na čep. Gore su povezani venčanicom na isti način. Užljebljene debele daske ispunjuju zidove u visini 1,95 m. Zidovi su pojačani dijagonalno užljebljenim kosnicama. Jako izdignuti krov izveden je na uobičajeni način, sa veoma opuštenom strehom. Klinci su obični, ali na strehi poviše ulaza, na zaobljenim uglovima i stupcima, su krupniji, finije zaobljene glave i sa krstastim ukrasima. Pripoveda se da je klince kovao musliman Goleša iz susednog sela Mehovaca. Od njega su sada Golešići u istom selu. Vele da je radio besplatno, kao prilog crkvi.

Unutrašnjost je podeljena na tri dela: oltar dug 2,20 m, srednji deo 4,15 i nizak pritvor 1,85 m; širina 4,40 m. Pod je popločen kamenom. Tavanice nema. Nad pritvorom je prostraniji hor. Oltarska pregrada je grednog sastava sa troje dveri. Grede su išarane geometriskim ukrasima plave i crvene boje. Zatvoreni delovi ikonostasa ispunjeni su šašovcima novijeg datuma. U oltaru prestoni stupac je drven, dekorativan, išaran takođe geometriskim šarama ciglaste boje.

Sa zapada su ulazna vrata na luk. Spolja je luk ukrašen zaokruženim Solomonovim slovima u uglovima. Četvorougaoni manji prozori prosečeni su u novije doba. Na njima su krstasti demiri.

Sav crkveni inventar čuva se u novoj crkvi.

S obzirom na svoju starost, crkva je veoma dobro očuvana, građa je potpuno zdrava, izuzev severnog osnovnog brvna, koje je utonulo u zemlju i natrulo. To nije bez posledica po zgradu. Na tom kraju građevina se nakrivila i povela, a izvesna zidna brvna razmakla. Klis je u dosta dobrom stanju, bez mahovine, pošto je crkva izložena suncu. Ipak bi neophodno bilo da se krov pretrese i okrpi. Hor je prilično oštećen i bez ograde. Obavezno bi trebalo izmeniti severnu temeljaču. Građevina zaslužuje svaku pažnju i zaštitu, a njena konzervacija ne bi mnogo stajala.

Retka je stvar da je u kojoj od ovih crkava toliko sačuvano prvobitnih predmeta i starina, kao u javoranskoj. Sačuvan je veliki broj ikona. Na sreću, na svim predmetima imamo zapise i beleške po knjigama, pune zanimljivih podataka, kako za istorijat same crkve, tako i za naselja, stanovništvo, društvene odnose i kulturne veze ovoga kraja. Takođe ovde nam se ukazuje jedan slikarski centar, gotovo jedna ikonopisačka škola, čija dela možemo pratiti po svim starijim i mlađim crkvama u Bosanskoj Krajini. Stoga ću ukratko navesti tematske i kolorističke podatke o ikonama idući hronološkim redom. Najstarije ikone su sve na lipovim daskama sa koso užljebljenim prečkama na poleđini samo do tri četvrtine daske

1. Ikona sv. Bogorodice Platitere. Veličina 51,5X35X2,5 cm. Osnova tamno plava. Dopojasna figura Bogorodice, raširenih ruku, u plavoj haljini i ljubičastom maforiju. Na sredini grudi je mali Hristos u keramionu, blagosilja, a u levoj ruci drži svitak. Signatura **МР ѲѴ** Na poleđini je zapis:

Сіи свѣтіи wбразъ пресв(ѧ)тіѧ Б(огоро)д(и)цѣ и купі
є Хр(и)сту рабъ б(о)жи Михаило Кукурузовичъ и при-
ложи ю во храмъ свѣтаго Николе ⁂.

2. Ikona sv. Stefana, **Ѳ҃тын Стефань**, vel. 51X35X2,5 cm, u crvenom stiharu sa zlatnom bordurom i orarom. Kadionica mu je u desnoj, a trikirij u levoj ruci. Zapis na poleđini:

⁂ сіа икона Иліно Бранковић ѿ села Липовца.

3. Ikona sv. Nikole sa prikovanim ramom; pri krajevima i na ramu platno. Svetitelj je u crvenom sakosu i beličastom omoforu. Signatura: **Стый Ни(ко)лаи**. Na poleđini zapis:

Сіи свѣтая икона и wбразь Христова Николаѧ и ѿку-
пі є Хр(и)сту рабь б(о)жи Саво Ковачевичъ и приложи
ю во храмъ свѣтаго Николле ⁂.

4. Ikona: **Стый — Їлиа** sa profiliranim uskim ramom od hrastovine, prikovan na samoj ikoni. Vel. 51X35,5X2 m. Osnova tamno plava, od polovine ciglasto crvena. Prorok bos, u plavoj donjoj haljini i ciglastom plastu. Lice ciglaste boje, kosa i duga brada sivobele. Nimb zlatan. U desnoj ruci preko ramena drži nož sa crvenim koricama, u levoj svitak sa tekstom:

И г(лаго)ла Иліа к҃ѕ пророком студним глагола ѿступите нынѣ.

Na poleđini ikone zapis:

Сиа икона ѲомѢ Вранѣшевић(а) ѿ села Лубачева,
купи ю лѣт(а) ⁂ цѣн(ою) ц(ѣ)к(ина).

5. Ikona uznosa sv. Ilije na nebo. Materijal, boje i slikar isti. Vel. 57X40X2,5 cm. Gore sv. Ilija u kolesnicama, baca plašt. Dole Jordan i prorok Jelisej. U jednom uglu sv. Ilija kod potoka Horata. Gavrani mu donose hranu. Signature:

Сѵти · прорѣ҃ъ Їлиѧ; Сѵти прорѣ҃ъ Єлисеи; С. прорѣ҃ъ Їлиѧ.

Zapis na poleđini:

Дѹ҃ннѣ мсца авг(ѹ)ста ѕ҃г. Сіа икона Николѣ Берисављевића ѿ села Лубачева прими ю іер(о)мон(а)х Никодим гом(ионичанин).

6. Ikona: **апслъ Петаръ — апслъ Паѵелъ**, 56X40X2,5 cm. Petar, u zatvorenoplavom hitonu i zlatnom plastu, drži ključeve; ap. Pavle u zelenom hitonu i crvenom plastu, drži u desnoj ruci knjigu, u levoj mač. Zapis na poleđini:

Дѹ҃ннѣ м(ѣ)с(ѣ)ца авг(ѹ)ста ѕ҃г. Николе Милисављевића ѿ села Гаворана, пис(а) Нико(дим) іер(о)м(онах).

7. Ikona: **Стыи ѿ(а)цъ Николаи**, veličine 53X36X2,5 cm. Odeven je u crveni sakos, beličasti omofor, sa kratkom okruglom bradom, u levoj ruci zatvoreno jevanđelje, desnom blagosilja. Na poleđini piše:

Дѹ҃ннѣ мсца авг(ѹ)ста ѕ҃г. Сіа икона Їѡвана Мамића(?) ѿ села Гаворана .....

8. Ikona: **Стыи Стефанъ**, sve isto, kao br, 3. Zapis na poleđini:

Дѹ҃ннѣ м(ѣ)с(ѣ)ца авг(ѹ)ста ѕ҃г. Сіа икона Ђорђа Василића ѿ села Лубачева пред своју душу. —

9. Ikona: **Стыи Стефанъ**, vel. 52,5X31,5X X2,5 cm. Ista kao br. 3 i 8. Na poleđini: Сіа икона — dalje nije nastavljeno. Od istog slikara i zapis iste ruke, te i ona pripada ovom dobu.

10. Ikona: **Стыи ѿ(а)цъ Николаи**, veličine 52X35X2,5 cm. Pozadina zelena, dole svetli oker; svetitelj je u zelenom stiharu, crvenom sakosu i svetlosmeđem omoforu, desnom rukom blagosilja, u levoj drži knjigu sa tekstom:

Таковъ намъ подобашѳ архіѣрєи. На полеђини: ин ка ис хс Сіа икона Михаила Вукаилов(и)ћа ѿ села Лубачева, купи ю за аспри. Принесе ю іер(о)ман(а)х Никодимъ гомихоничанинъ из Кос(о)танинице дѹ҃ннѣ мсца априла ѳ҃г день.

11. Manja ikona sv. Nikole, papirna, kolorisana gravura, prilepljena na jelovoj dasci. Vel. 35X26X1,5 cm. Signatura: **Стыи Николае ч.**

Na poleđini zapis:

Сию икону с(в.)таго Николу Христу раба б(о)жіа Марка Ношничница с(ыну) живущему Милићу за здравие ѳ приложи ю у цркву гаворску ва лето дѹ҃ннѣ Іюнија к҃.

12. Ikona sv. Jovana Krstitelja, vel. 60X39X2 cm. Osnova plava, dole rombičaste ploče. Svetitelj sa krilima, krstom, u karmin plastu: u ruci razvijen svitak — tekst oštećen. Na poleđini je zapisano:

Сіга ѡикона раба б(о)жіего ..... Мажима Видаковића Кнезовица из села Гаворана, крсно име Їѡвана Крсти-(т)еља: и приложі ѳ у цркву гаворску прѣ(д) свою душу и свои родитеље да се зна. Лѣто гоѕ(под)ње дѹ҃ннѣ.

13. Manja ikona sv. Đorđa, papirna, prilepljena na dasci. Osnova zelena, konj zelenac, sedlo crveno, amovi crni, oklop zelenožučkast, hlamida i donja odeća mrke, aždaja u crvenosivim zglavkovima. Signatura:

Стыи Георгіе в.м.ч. Запис: дѹ҃ѯѣ сиа с(вѣ)тая и божественная икона Вученовичъ и братіе ѿ села Гаворана, цена гроша ѣ҃ и по. При мит(р)ополитоу дабровосв(ѣ)ком(ѹ) Паисіи, єреи Паво Томичи.

14. Carske dveri. Rad su onog slikara ikona iz 1757 i 1758 g. Boje i tehnika ista. Visine su 1,30 m, širine 0,74 m, debljine 2,5 cm. Od lipovog su drveta. Uokvirene su profiliranim okvirom i unakrst podeljene u četiri polja. Gornja su polja vel. 52,5X27,5 cm, a donja 56,5X27 cm. Na desnom krilu Bogorodica u ljubičastom maforiju, u kraćoj haljini do kolena, oker boje i dugoj zelenoj haljini ispod nje. Iza Bogorodice je srebrnasti presto sa zlatnim dušekom. Levo nalonja sa otvorenom knjigom i tekstom:

Величитъ д(ѹ)ша моа гоѕ(под)а и возрадовасѧ д(ѹ)хъ мои ѡ б(о)зѣ.

Nimb je zlatan. Signatura: **МР—ѲѴ**. Pozadina plava sa strane crvena zavesa.

U donjem polju: **Апслъ Паѵелъ**, na ružičastoj osnovi i dole plavoj, uokvirena sa dva ljubičasta ornamentirana stuba sa kapitelima, Odeven je u zelen hiton i crveni plašt, sa knjigom u ruci. Kosa i brada smeđa, nimb zlatan.

Na levom krilu arhanđel Gavrilo, na ružičastoj i plavoj osnovi, u zelenom stiharu i ljubičastom himationu. Krila i nimb zlatni. U ruci drži srebrni krin. Lice mrko i rustično, smeđa kosa u vlasulji. Po nimbu signatura: **Архан. Гавріл**

U donjem polju: **Апслъ Петръ**. Pozadina ružičasta, dole plava. Odeća plava, plašt oker. Svitak u levoj ruci. Sa strane po jedan ružičast ukrašen stub, sa kapitelima.

Na poleđini desnog krila carskih dveri, zapisan je crnim mastilom vrlo zanimljiv zapis:

Биєть копна зима, топла. На с(вѣ)таго Саву цвиста(шѳ) шливе чанарике (чанарике) ѧ҃ѱѫ҃д.

Dveri su rustičan rad u grubim bojama, tehnički i slikarski dosta slab.

15. Na horu drvene crkve ima nekoliko drvenih okvira ikona u narodnom rezu, sa prilepljenim gravurama. Na poleđini jedne piše: 182 (znači 1802)

Си икона приложи у цркву рабъ б(о)жи Маркш Обрадовичъ ѿ села Вагана ҂ѿѕ.

16. Na grčkoj gravuri Dejsisa, na poleđini zapis:

Сия ікона Симе Рдон(и)ча ѿ села (Котор) Варошя ҂ѿѧѳ 1853. Симе Радонича ѿ села Вароча 1833 ҂ѿѧѳ, дарова му еп(и)скопъ (?) ємъ Сарасво.

17. Na poleđini kolorisane grčke gravure sv. Jovana Preteče i sv. Nikole, zapis:

Сеи ікона Іѡвана ѡбразъ, Томе Вишекрдне, ѿ села Лубачева 1852 лето.

18. Na poleđini drvenog okvira narodnog reza, stoji:

Ѡбнови рабъ божи Никола Шикман ѿ села Яворана 1852-га лѣто.

Iz tog ili bliskog vremena biće i zapis na medenim kujundžiskim paftama. Urezan je na prečkama s unutrašnje strane:

Сіѳ павтѳ пріложі Іованъ Шикман во цр҃ковь Яворане.

Crkva ima i jedan stariji štampani antimins sa slovenskim signaturama jevanđelista i svetoga grada Jerusalima, a natpis kod krsta je grčki:

Των αγγελον ο δημος κατεπλαγι ορωνσε αμοει εν θρονο ο επιταφιε θρινος.

Iz nešto malo starijih knjiga pokupio sam sledeće zapise: U službeniku ruskog izdanja iz doba carice Jelisavete Petrovne (1741—1762) na prvom praznom listu zapisano je:

Сия книга летургия єрєі Васелиѳ ѿ села Яворана. Господина попа Васелиѳ ..... ѡнъ ки ккк 20 гроша 180лі ҂ѿѧѳ 18301.

Na donjem okrajku drugog lista α, zapis:

Сна книга лѣта г. ҂ѿѳ господи)на попа Васелиа Млађеновича ѿ села .....

Na početku Vasilijeve liturgije između 101 i 102 lista, zapis:

Сия книга попа Васіліѳ Млађена с(вя)таго Николе цркве, піса попъ Ѳеѡфіѳ Поповића ѿ Гламоча 1844.

Iza 255 lista, na praznoj stranici piše:

Писа попъ Димитрия ѿ села Вароча. Би година кадь Турци ѡбесише калуђера Неѡвита изъ ман(ас)тира Гомнюницѣ у Банои Л(ѹци)..... мѳ(сѳ)ца ѡктоврия к҃ѳ денъ. Изда тога сѳ проли киша и м(аль) не би потопь.



Sl. 3. Nadgrobni krst kod pravoslavne crkve u Javoranima

Ovo se dogodilo 1816 g.[7]

U posnom triodu, štampanom u Rusiji 1851 god., na 603 listi prednje strane, zapisano je: Ovaj »Triodion« priloži u crkvu svetog oca Nikolaja, po potrebi i oskudici u ovoj crkvi i to preko prečešnjejšega gospodi(na) arhimandrita Pajsija, Todor Milešić, učitelj obštine banjalučke sa srdačno iskrenim poklonom.

U Banjoj Luci, na Usjekovanje sv. Jovana 1868 g.

Todor Milešić, učitelj

Na sv. Pismu Novog zaveta, nekog ruskog izdanja iz XIX veka, na prvom praznom listu piše: 1860 године. іюнь денъ 14, знано бѣди како се обнови божественое евангелие наше дворанске цркве, храма светога ѡтца Николае, дадосмо манстоу Пери Змаевићѣ 8 Канои Лѣци гроша 60 д попъ Павле Єскичъ епископъ Миле Весичь

Na drugoj strani zapis majstora: Рак божи маистор Петар Змаевић.

Sačuvana su dva mlađa nadgrobna spomenika sveštenika, paroha javoranskih. Spomenici su u obliku krstova, od krečnjaka, glatko otesani i lepo obrađeni, sa zasečenim ivicama. Prvi je dug 1 m,

[7] Zapisi i natpisi br. 3964.

поprečni krakovi 0,45 m, a debljina 0,10 m. Na sva tri gornja kraka ima po jabuka. S prednje strane usečeni su okviri i dekorativan krst, sa udubljenim polumesecom na levom kraku, lepog oblika. Na poleđini urezano je sitnim kurzivom: . . . . . а ѵшовше (uspihe) єри Василиѵ i još neke nečitke reči i najzad: 1856 godine.

Drugi je spomenik fragmentiran, u tri kraka, sa krstom i oštećenim zapisom:

Овђ..чива ѵ миρѣ б ... (Па)во Млађ(новић) свештєник... и 1853 престави ....(19)05 г.

DRVENA CRKVA U ROMANOVCIMA

Na 4 i po kilometra južno od sredokraće puta Banjaluka—Gradiška, u brežuljkastom pejzažu, izdeljeno je po zaseocima naselje Romanovci. Na temenu jednog brega davno je sagrađena drvena crkva, tipa Malog Blaška, sa svim odlikama velike starine. O njenom podizanju nemamo neposrednih pisanih podataka, kao kod šljivanske i javoranske. To unekoliko popunjuje sama građevina i narodno predanje. Pripoveda se fantastična priča o mestu na kome je crkva podignuta. Tu je bilo neko jezerce i kad je narod tražio da gradi crkvu, turske su vlasti dale ovo jezerce. Ljudi su se bacili na posao. Muškarci su donosili kamenje, a žene zemlju u pregačama. Jezero je zatrpano, izgubilo se i premestilo u susedno selo Miljeviće. O starosti hrama, meštani i okolno stanovništvo priča da je crkva podignuta pre 300 do 500 godina. Tri je krova promenila. Ne pamte ni najstariji ljudi kad je poslednji put pokrivana. Ni neka baba Janja Kovačević, za koju vele da je živela 115 godina i umrla oko 1934 g., nije zapamtila kad je poslednji krov postavljen, a sadanji je veoma oveštao i u veoma rđavom stanju. Sem toga, crkva ima antimins izdan za vreme mitropolita Pavla Nenadovića (1749—1766). Ako svedemo narodno pričanje na prirodnu meru, crkva je stara najmanje 200—250 godina. Osnova, građa i oblik građevine ukazuju na to. Pravougaona osnova, bez oltarske apside, oblik obične kuće i zidni omotač od debelih hrastovih dasaka, elementi su starog načina gradnje iz XVIII veka. Sitno urezana cifra, kanda 1812 na vratima i zapis na dverima iz 1815 g., najstariji su datumi o njoj. Ali to će biti podaci verovatno o njenoj poslednjoj popravci. Duga je 7,40 m, široka 4,16 m, visina obimnih zidova 1,95m, visina do slemena 5,75 m. Osnovna uzdužna brvna ispadaju sa zapadne strane preko 1 m zbog duge i izvučene streje, koja obrazuje neku vrstu otvorenog trema pred ulazom. Kostur zgrade i zidovi su načinjeni na isti način kao kod javoranske crkve. Pojačanje obimne konstrukcije izvršeno je košnicama, ali samo sa unutrašnje strane. Krov je strm, sa širokom strehom i na čeonim stranama jako izvučen, sa istočne strane za 1 m, a sa zapadne za 1,60 m. Zaobljenja su postignuta vrlo čestim rogovima i priroščima, više no kod drugih sličnih građevina. Klis je sitan ali zarubljen. Sleme, klinci i sve ostalo je kao na opisanim hramovima ove vrste. Unutrašnji prostor podeljen je na oltar i srednji deo. Pritvora nema, ali je nad tim delom podignut hor sa stepenicama, u dužini od 2,13 m. Oltar je odvojen sada visokom drvenom pregradom, sa starim debelim dovratnicima carskih i severnih dveri. Otvori dveri su na dekorativni luk. Pregradne daske užljebljene su između stupova ikonostasa. Sv. presto i žrtvenik su na dekorativnim stupcima, ali su mlađi od crkve. Pod je zemljan, tavanice nema. Ima dva spoljna otvora. Glavni ulaz sa zapada, pravougaonog oblika, sa arhitravnim pragovima, veličine 1.46X1 m. Zatvaraju ga dvokrilna hrastova vrata od 0,55 m debljine. Drugi je otvor od 66X50 cm na oltaru do jugoistočnog ugla. Za propuštanje svetlosti na pojedinim mestima, služe uski prorezi na brvnima.

U crkvi je bilo Bogorodičino drveno kolo, istog oblika i izrade kao blaško i šljivansko, sa sličnom slikanom ornamentikom, ali je sada na horu u polutrulom stanju. Zapis se nije našao na njemu.

Hram je posvećen sv. Nikoli zimskom.

Sa zapada pred ulazom podignut je u novije doba nezgrapan otvoreni zvonik na stubovima.

Stanje građevine nije utešno. Osnovno brvno s južne strane presavilo se na sredini, te je zidna građa jednim delom otskočila. Klis je istrunuo i sa mnogih mesta otpao i poslednji sloj. Crkva prokišnjava na sve strane. Naročito je ogoljen severozapadni ugao nad horom. Patos hora je polutruo, tako, da se nesme slobodno stati. Slemenjača je skoro prepolovljena. Neophodno je poduzeti zaštitne i spasavalačke mere radi očuvanja ovog starog i vrednog spomenika. Crkva je lepih srazmera, živopisnog izgleda i vrlo prijatne unutrašnjosti.

Od starina jedino se sačuvale carske dveri, od teškog borovog drveta. Gornji je deo na zaobljen luk. Veličina pojedinih krila je 141X42X4 cm. Površina je uokvirena prostim crvenim šarama, podeljena u tri polja, koja su predvojena žutim i crvenim prostim trakama. Sva su polja islikana dopojasnim likovnim pretstavama. Tehnički su veoma slabo obrađene, boje su izbledele, a temelj se dobrim delom skinuo. Na levom krilu ispod poluluka, naslikan je С арх. Михаилъ, koji drži terazije sa puno sitnih ljudskih prilika u tasu, a u drugoj ruci pečat sa recima: стъ, стъ.

U srednjem polju je: Сты апстолъ Петръ, drži ključeve i blagosilja. U trećem polju: С. архгелъ Гаи(р)іилъ od Blagovesti, sa krinom u ruci. Osnova je kod svih plave boje, dole bledo-ružičaste. Draperije su zelene, oker sa mrkim senkama, tamnocrvene i sivobele, dosta grubog i neukusnog tona, izbledele od vremena.

Na desnom krilu, u gornjem polju: Сты арх Рафаилъ, u kratkoj vojničkoj tuniki maslina-stozelene boje, crvenoj hlamidi i sivim krilima. U jednoj ruci nosi ripidu, u drugoj kolut sa natpisom: стъ, стъ. U polju ispod njega: Сты апстолъ Павелъ u tamnoplavom hitonu, cinober plastu, sa mačem u levoj i perom u drugoj ruci. U donjem polju je Bogorodica: МР Ѳу, an fas, u plavoj odeći i sivobelom maforiju sa krupnim crnim senkama nabora. Stav i raširene ruke su kao u Bogorodice »širšaja nebes«. U levom je uglu beli golub sa blagodatnim zracima.

Kod svih likova lica su duga, oker i ružičaste boje, kose crne ili sede, oči crne i krupne. Crtež i proporcije su veoma dobri, ali su boje i način rada seoskog karaktera.

Carske dveri nisu porudžbina jednog ktitora, nego više priložnika, čija su imena ispisana pokraj svakoga lika. To pokazuje slabo ekonomsko slanje stanovništva. Pored arh. Mihaila, zapisano je:

Писа Анчелиа (Анђелија), шткупи себи; под ап. Петра: Писа, шкупи себи за помена Стевана ва дарв лета ҂ѧѳѣ; поред ап. Павла: Писа Марко за спомень себи ѕ гроша і по; код Богородице: Писа Исока за помень себи гроша ѳ҃д҃. Шбрад себи и Михіа(?).

Na poleđini dveri je slabo čitak zapis:

Теодор(?) (С)екиань(?) писа еден архиадъ(?) (архимандрит) Антоние(?)

Po knjigama ima nešto zapisa. U službeniku štampanom u Budimu 1799 g., na poleđini naslovnog lista piše:

Сїя служебникь єсть цркве романовачке. Писа поп Паво Бранковичъ мсеца шктоврна 1855 годинѣ день 8.

Na psaltiru budimskog izdanja 1838 g., prvom praznom listu:

Сиа книга салтіра попа Миаила Новковића шкупи ра Ђурђанъ Сурдулиць живиемъ за здравиѣ, мртвіемъ предъ душу. Богъ имъ дао царство небесно за цванцика в 1848.

DRVENA CRKVA U KOLIMA

Selo Kola je u Banjalučkim Vrhovinama, desetak kilometara jugozapadno od Banjaluke, kraj ceste Banjaluka—Ključ.

Stara drvena crkva smeštena je na lokalitetu Branilovice. Pripada tipu Malog Blaška. Posvećena je Vaznesenju-Spasovdanu. Blizu nje sagrađena je nova crkva 1935 g. O staroj crkvi ima sličnih predanja kao o svim objektima ove vrste. Vele da je nekada bila u Malboču. Kad bi Turci sekli drva, pa udari nevreme, obili bi crkvu i uveli konje. To dosadi seljacima, pa za noć premeste građevinu na sadanje mesto. Paši jave da je crkva sama prešla. No pri prenosu slome »sljeme« — korito, a novo nisu smeli postaviti, da se ne bi odali. Posle izvesnog vremena, obrate se paši za dozvolu da metnu šljeme. Paši to bude sumnjivo, pa zabrani da se ne srne zakovati klincima, kako bi ga vetar oborio. Seljaci doskoče i tome. Otseku veliki hrast, iskopaju duboko kao korugu, pa nameste, da ga vetar ne može oboriti.[8]

Crkva je stara i narod ne zna kada je sagrađena. Iz posrednih podataka možemo sa sigurnošću zaključiti da je sadanja zgrada najranije iz polovine XVIII veka, ako nije i starija. U psaltiru manastira Gomionice, štampano u Moskvi 1759 g., na prvom listu predgovora zapisano je:

Сіа с(ва)та и дшеполезна книга ѱалтіра св(а)ѱеноѳра попа Лазе Поповиѣа ѿ села Кола, вашщіне и старіне єгш, да сѣ зена (зна) ҂ѱѯ҃ѳ лето.



Sl. 4. Pravoslavna crkva u Kolima

[8] Kazivao mi Dušan Radaković, selo i opština Rekavice.



Sl. 5. Carske dveri u pravoslavnoj crkvi u Kolima

Kad je selo u blizini Šljivna, Banjaluke i Gomionice imalo sveštenika, moralo je imati i crkve.

Na poleđini jedne stare ikone kolske crkve, sa prilepljenom gravurom, piše:

Когда придѣ хаци ігумен Силвестар дѣўѣ гондарім к.

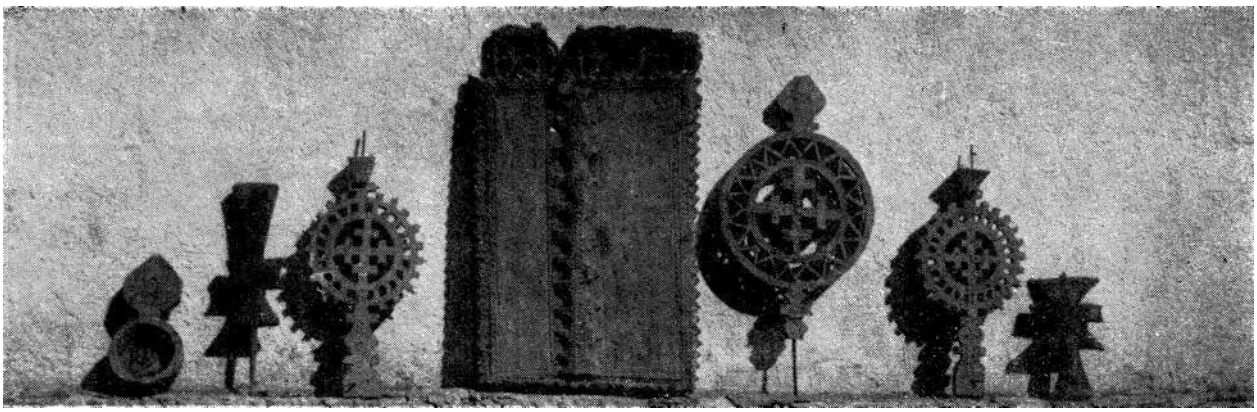
Ako je ova ikona oduvek bila kolske crkve, bio bi još jedan dokaz njenog postojanja u XVIII veku. No najbolji dokaz je zapis na daskama ikonostasa, ispisan ciglastom bojom, kao u Javoranima:

Сна бѣ(ѣ) кл(д) сѣ прѣкнрнва (прекрива) цнрнква (црква) кѡлаѡска
и бнашѣ Стѣван Кѣфн(?)чь(?) нѣнм(а)рь, пнсо д(н)акь Мнанаш.

Šteta je što nema datuma, ali sličan zapis smo videli u Javoranima, a zna se da je javoranska crkva popravljana 1824 g. Takođe u drvenoj crkvi, u Gorobilju kod Užičke Požege — NR Srbija — nalazi se sličan zapis na pregradi pritvora o obnovi crkve 1820 g., ispisan istim pismom ciglastocrvenom bojom.[9] Dakle, to je bio savremen običaj pri obnovi crkve. Prema tome, obnova kolske crkve bila je u prvoj četvrtini XIX veka. Krovni pokrivač, u normalnim okolnostima, može dobro poslužiti 100—150 godina. To bi odgovaralo vremenu opravke crkve, jer je sadanji klis u veoma rđavom stanju. Prvobitni krov neka je trajao 100—120 g., ispada da je sadanja crkva iz prve polovine XVIII veka, što nesumnjivo pokazuje njena pravougaona osnova bez oltarske apside, niski obimni zidovi od daščanih brvana, male dimenzije i starinski oblik kuće. Osnovna su brvna jednodelna od hrastovine. Na zapadnim uglovima postavljeni su stupci na čep, takođe i na međi pritvora. U žljebove stupaca uglavljena su daščana brvna zida. Na istočnim uglovima, brvna su povezana na preklop ili sjek, čiji krajevi strče preko 10 cm. Građevina je duga 7,20 m, široka 4,25 m, zidovi visoki 1,68 m, visina do slemena 4,90 m. Venčanica, krovna konstrukcija, klis i ostalo, sve je kao na dosadanjim crkvama. Nešto je neobičnija širina strehe. Sa zapada iznosi 1,30 m zbog ulaza, a sa istoka 0,90 m, dok je s bočnih strana 0,75 m. Ulaz sa zapada veliki je 1,23X0,68X m. Dovratnici su debeli, lepo otesani, dole postavljeni na čep, a u vrhu zašiljeni i tako uklopljeni u nadvratnik, koji je nešto usečen u luk. Vrata su jednokrilna, od jednog para dasaka. Prečke na poleđini ukovane su spreda sa dva reda dekorativnih eksera. Na vratima je prstenasti zvekir. Neobična je i veoma zanimljiva ključaonica, mehanizam primitivne brave — mandala i još interesantniji ključ i način rukovanja. Ključaonica nije na vratima, nego u brvnu blizu desnog dovratnika, jedna prstenasta rupa. S unutrašnje strane uglavljena je duža pokretna prevornica, na jednoj nepokretnoj gredici. Prevornica je sa nekoliko izbušenih plićih rupa. Dugi ključ na vrhu ima jedan dugačak šiljati labilni dodatak od kovanog i uzvijenog gvozd-a, u obliku tupoga noža. Pri otvaranju, ključ se sa dodatkom uvuče kroz ključaonicu i onaj viseći nožasti deo pada u jednu od rupa prevornice, pa se obrtanjem ključa povuče mandal i na taj način otključava, odnosno zatvara crkva.

Unutrašnjost crkve je u tri dela. Oltar je dug 1,79 m. Ikonostasna pregrada se sastoji iz 5 drvenih stupaca ukrašenih na folkloran način. Ivice su zasečene, šare su urezane na glavama stupaca jednostavnih dijagonalnih linija, a ukovi su sa kovanim klincima dekorativnih, krupnih, okruglih i krstatih glava. Četiri stupca služe kao dovratnici carskim i severnim dverima. Ikonostas leži na temeljači, a odozgo je arhitravna greda. Mesta za ikone ispunjena su daskama, mlađega porekla. Na dverima su daščani lukovi islamskog karaktera, u više krivih linija. Gvozdene šipke za zavese izrađene su od kovanog uvijenog gvožđa vrlo dekorativnog izgleda. U oltaru je drven presto sa uobičajenim ukrašenim stupcem, žrtvenik nešto izdubljen, kao polusofra i đakonik, s desne strane, u obliku niskih jasala. U srednjem delu, na svom mestu, visi o lancima drveno Bogorodično kolo, sa čipkastim ažuriranim vencem na donjoj

[9] Arheološki spomenici I — Zapadna Srbija. — Izdanje SAN 1953 g., str. 165.



Sl. 6. Narodne rezbarije u pravoslavnoj crkvi u Kolima

strani. Išarano je geometriskim narodnim šarama u crvenoj i plavoj boji.

Na carskim dverima je islamski luk pomenutog oblika. Ugaona polja kolorisana su zlatno i u njih su postavljene plastične rozete. Nad njima su ikone sv. ap. Petra i Pavla u dopojasnim figurama, živih boja, grubog crteža i obrade. Osnova je tamnoplava. Petar je u tamnocrvenoj donjoj haljini i cinober himationu, sa ključevima i pergamentom u ruci. Signatura: Петрос апостолос. Pavle je u crvenom hitonu i zelenom ogrtaču, sa smeđom kosom i bradom, a u ruci drži punu kapsu svitaka poslanica. Nimbovi su zlatni.

Carske dveri su rustični rad iz prve polovine XIX veka, istih boja i izrade kao ap. Petar i Pavle. Gore su u prostoru frontona car David i Solomon u dopojasnim figurama sa rastvorenim svitcima i grčkim tekstovima. Ispod toga su Blagovesti sa zapisima priložnika. Kod Bogorodice: Прилок Лазар, a kod arhanđela: Прилок Влаже Васо Radio ih je neki Grk, možda sveštenik ili kaluđer.

Pritvor je odvojen od srednjeg dela sličnom pregradom kao ikonostas. Iste su izrade i ukrasa lukovi i stupci. Od hora su otpale stepenice. Crkva je popločana grubim kamenim pločama.

Na horu i po hramu ima dosta vrlo lepih drvenih krstova, izrezanih i ažuriranih, zatim drvenih ikona sa ukrašenim kapcima i obodima, u svem svom bogatstvu motiva i raznovrsnosti oblika narodne izrade.

Stanje građevine je umnogome popustilo. Osnovna su brvna natrula, krov je oštećen, klis je dotrajao i sa mnogih mesta potpuno otpao. Potrebna je hitna intervencija.

Na knjigama i ikonama ima nešto zapisa.

Na službeniku štampanom u Budimu 1825 g., na početnom predlistu zapis Gerasima Kočića, oca Petra Kočića: Sija knjiga službenik darova Gile Javorac u Donji Kola, za spomen živi i mrtvi. Živijem za zdravlje, mrtvijem za dušu, roditelja i sve familije. 2/1 1891 potpisa Gerasim Kočić, jer (o) monah i darovo u crkva Kola, koja (je) u Kolima.

Na poleđini drvene ikone sa papirnom gravurom, zapisano je:

Сна икона Вучана Азарића из Рекавица, даш за ну цванцику у цркву кола(н)ску. Писо Кирило Милетић(?)

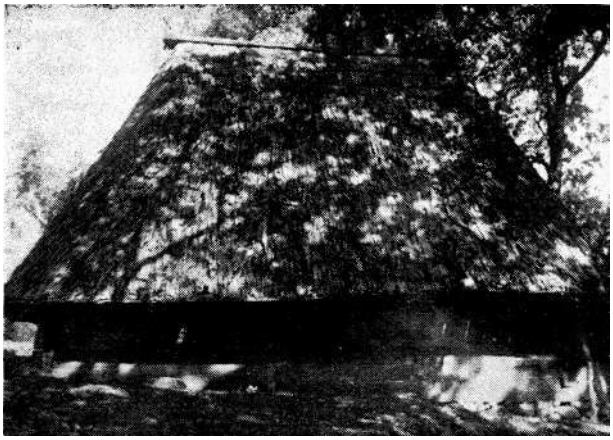
Na drugoj sličnoj ikoni:

Сна икона Пеше Ирића ѿ села Кола ѯѿнѣ. Сна икона Пеше Ирића ѿ села Кола, саборз с(вѣ)таго Јована архагг(е)ла Миханла. Андрим (јануара) месеца 1818 лѣта.

BRVNARA U KRUPI NA VRBASU

Krupa na Vrbasu je vrlo staro naselje još iz Srednjeg veka. Udaljeno je 25 km južno od Banjaluke, na putu za Jajce. Leži na utoku rečice Krupe u Vrbas. Na steni su ostaci starog grada, sa jednom okruglom kulom. Ima stari manastir, koji su spalile ustaše prošloga rata, Oko manastira su ostaci starih zgrada i groblje sa stećcima. Severozapadno na brdu, u zaseoku Tovilovićima, u hrastovoj šumici, nalazi se stara crkva brvnara. Po osnovi i obliku pripada prelaznom tipu brvnara između tipa M. Blaško i Jelićke.

O postanku ove crkve nemamo nikakvih pisanih podataka, sem predanja. Po pričanju pok. sveštenika Bogdana Vranješevića, koji je ubijen 1941 g. od ustaša, crkva je podignuta 1735 g., a osveštao ju je crnogorski vladika Janičije 1752 g. Ne zna se gde je pok. Vranješević na te podatke



Sl 7. Pravoslavna crkva u Krupi na Vrbasu

naišao. Možda na starom Bogorodičnorn kolu prethodne crkve.

Narod priča na svoj način. Kad se crkva gradila u tursko vreme, Turci su odredili mesto na Spasovinama.[10] Spremljenu japiju na tom mjestu narod je preko noći preneo na sadanje i javili turskom starešini da je ona sama prešla. Kad je čuo da je građa sama prešla, dozvolio je da se tu i sagradi.[11]

Druga priča veli kako su turske vlasti branile da se crkva diže, ali je beg hadžija Đumišlić dozvolio svojim kmetovima da se hram sagradi u selu. Kad su ga drugi optužili vlastima, turski ga je sud kaznio da stane na vagu, pa ako ga pretegnu sopstveni dukati, da time plati i bude slobodan. On je dao 110 oka dukata, koliko je bio težak.

Predanja nas slabo upućuju na vreme postanka brvnare. Više nam kazuju o tom njena osnova i oblici. Pravougaona osnova sa trostranom apsidom, zidovi od masivnih brvana, vezivanje specijalnim preklopom na uglovima apside, prostranstvo crkve i savršenija dekoracija, znaci su novijeg i razvijenijeg građenja. Otsustvo zasvedene tavanice, stupaca u naosu i duga opuštena streha, približuje je starijim oblicima iz XVIII veka. Prema tome, crkva je sagrađena krajem XVIII ili početkom XIX stoleća. Nije isključeno da je podignuta na mestu starije, koja je dotrajala ili nastradala, što je čest, gotovo redovan slučaj. Na to navodi pomenuto kazivanje popa Bogdana i narodno pripovedanje o njenom petstogodišnjem poreklu.

Sva je crkva od hrastove građe. Duga je 8,30 m. široka i visoka po 6 m. Širina apsidnih strana, leve i desne po 1,65 m, a srednja 3,62 m. Brvna su velika i jednostavna. Narod pripoveda da su sva brvna stesali majstori, a samo jedno je otsekla i otesala neka Striktna devojka od porodice Strika, 12 Tovilovića. Vremenom su sva brvna ispucala, samo je njeno ostalo čitavo. Na zapadnim uglovima brvna su povezana na preklop ili na sjek, sa ispadima za 10 cm. Veze su kod apside na kosi preklop a ivice doterane zasekom. Zid dostiže visinu od 1,70 m, a istočna strana preko 2 m, zbog kosine zemljišta. Krovna konstrukcija je sagrađena na poznati način, a krovni pokrivač od vrlo sitnog klisa, u velikim naslagama po 5—6 slojeva. Pri slemenu u 4 reda, klis je obrađen u obliku crepa sa zaokruženim vrhovima, te krovu daje dekorativniji izgled. Klinci su obični, ali ima na pojedinim istaknutim mestima naročito izrađenih sa krstatim glavama. Takav se nalazi pod usečenim lukom strehe pred vratima, zatim na jednom dovratniku. Priča se, da je klince kovao Marko Vuković iz Rekavica. Vukovići i sada žive u tom selu.

Iznad vrata sa zapada streha je polukružno usečena. Otvor vrata je veliki 149X93 cm sa plitkim, punim lukom nadvratnika. Vrata su dvokrilna, svako krilo po 170X50 cm, na teškim baglamama i sa starinskom gvozdenom bravom. Prozorčići su sa unutrašnje strane koso usečeni između dva naporedna brvna. Nešto docnije prosečeni su malo veći prozorski otvori, postavljeni ukršteni demiri i poklopci sa mandalima.

Unutrašnjost se deli na oltar, naos i pritvor sa horom. Kameni sv. presto nosi drveni ukrašeni stupac, sa upornicama uokolo za održavanje ploče. Žrtvenik je prosta daska sa uporima odozdo u obliku konzola. Ikonostas je sa troje dveri, upravo tri otvora. Pregrada je od stupaca i užljebljenih dasaka. Carske dveri su nešto ukrašenije. Polja su uokvirena tordiranom vrpcom i ispunjena prilepljenim papirnim gravurama. Rubove pokrivaju seoske bojene šare. Pred ikonostasom u naosu, prema prestonim ikonama Hrista i Bogorodice, pobijeni su drveni svećnjaci, različito ukrašenih oblika, Bogorodično kolo je obično, bez ikakvog natpisa. Ima i jedna skromno ukrašena pevnica.

Stupci pritvora su lepo oblikovani i ukrašeni rustičnom dekoracijom. Pritvor je kratak i nizak. Hor neznatno ispada u srednji deo hrama.

Crkva nema nikakvih naročitih starina, izuzev jedne oštećene ikone: sabor arhanđela sa Hristovim keramionom, poznate kompozicije, lepog crteža i diskretnih boja.

Zapisi u knjigama:

Na jevanđelju, štampanom u Moskvi 1778 g., na početnom predlistu:

Сїм книга єванѣлїѣ Луки Аковлевника ѿ села Крупъ.
Обновн му с Лазо Маринѣ ѿ Купрс (Крупе) са (за) гроша
20 ѣ. Успшега Пешу, Сашу; живущаго Луку.

[10] Tu se i danas čitaju žitne molitve i sveštaju masla.

[11] Pričao mi Đurađ Tovilović, crkveni klisara, star *53* godine.

Na drugom predlistu: Писа Трифунъ Вранкшъ мѣсаца мана (1855).

ДѢ҃ПВ. Сіѳ єванѣгелиѳ на поль Крст.... ѿ Гаврова Петкофь сынь Семеркоф(а), кого ходи на Москофь тога куп(и)..... нѣ да льжень да го чѣтѣ за нѣгово душ.... за спасеніѣ. На 1787-го м(ѣ)с(ѣ)ца сектѣмра у..... ѹзунѣови одкупи сиѳ єванѣлиѳ азь грѣшни раб Б(о)жи Иованъ Димич да га читам и разумием за спасеніе душ(и).

CRKVA BRVNARA U PALAČKOVCIMA

Bez ikakvog preterivanja se može reći da je crkva brvnara u Palačkovcima — Prnjavorski srez — remek-delo ove vrste. Građevina spada u razvijeni, gotovo savršeni oblik crkava brvnara XIX veka, tipa Jelićke. Veoma je lepog kroja, divnih srazmera, spretnih oblika, podesnog rasporeda. Tehnički je vrlo solidno građena, materijal je savesno obrađen, doteran, dekoracija ukusna, kitnjasta, ali s merom. U estetskom i tehničkom pogledu to je malo savršenstvo majstorske narodne izrade.

Selo Palačkovci nalazi se približno na sredokraći ceste između varoši Prnjavora i Dervente. Na 2 km jugozapadno od puta, na uzdužno zaravnjenom bregu, na mestu Crkvina, zvano Šuma, sagrađena je ova savršena crkvica 1843 g. Ispod crkve je izvor »Točak«, nazvan »Vladičin Točak«, po nekom vladiki koji ga je prvi otkrio.

Predanje stavlja crkvu, po poreklu, u vrlo duboku prošlost. Priča se da su se, pre ove crkve, smenile još dve građevine na ovom mestu. Prva je bila pre neke velike i strašne kuge, a posle kuge druga, koju je otkrio neki čobanin kao dotrajalu i polutrulu, svu zaraslu u gustu i neprolaznu šumu. Na njeno mesto, sagrađena je današnja, ravno pre 111 godina. Načinili su je: Pejo Kljunić, kao glavni majstor, i pomoćnici neki Ratkovci iz Derventskog Detlaka.

Sam hram nije veliki. Dužina mu iznosi 9,70 m, širina 4,80, visina običnih zidova 3,25 m, a visina slemena preko 7 m. Osnova je pravougaona, bez oltarske apside. Rađena brvna i spojevi preklopa tako su savesno obrađeni i tehnički savršeno uklopljeni, da cela građevina izgleda kao salivena. Građa je od savršeno tesane, zdrave hrastovine. Temeljna debela i jednostavna brvna počivaju na grubo pritesanom kamenju. Brvna su na uglovima povezana na dvostruki preklop. Zidna brvna su uža od temeljača. Pošto je zgrada dosta duga, pribeglo se postavljanju velikog stupca sa severne strane da bi se kraćim brvnima omogućio nastavak i produženje zida užljebljivanjem. S južne strane u tu svrhu poslužili su dovratnici južnog ulaza. Obična brvna su takođe



Sl. 8. Pravoslavna crkva u Palačkovcima

povezana na uglovima dvostrukim preklopom. Sa istočne, oltarske strane, zid je od jednostavnih brvana, dok su sa zapada užljebljena u snažne dovratnike. Venčanica se ne vidi, pošto su i streha i unutrašnjost hrama zasvedeni šašovcima. Krov je vitak, veoma visok i strm, a pri donjem kraju široka streha je izvijena u polje, što daje osobitu lepotu celom objektu. Klis od širih daščica, pokriva crkvu u 6—7 slojeva, koji su lepo složeni u pravilnim redovima, veoma dekorativnog izgleda. Oko slemena ide svuda uokolo jedan red širih, kraćih i zašiljenih daščica, kao kakav venac, radi pojačavanja dekorativnosti. Na krstatim čelima sljemena, pribijeni su drveni, lepo šarani i kitnjasto oblikovani krstovi narodske izrade ovoga kraja. Sada je sleme okovano plehom, pošto je oštećeno i nešto natrulo.

Široko izvijena streha lučno je zasvedena šašovcima od mekog drveta. Čelo strehe opšiveno je svuda uokolo daskom od mekog drveta, a preko nje udaren je ukrasni deo od mrežastih, krupno ažuriranih lukova.

Na oltaru, sa svetri strane, prosečeni su veći prozori pravougaonog oblika, sa gvozdenim demirima i staklenim oknima. Sa zapadne strane su dvokrilna vrata. Otvor je uokviren sa dva snažna, široka dovratnika. U njih je uklopljen lučni masivni nadvratnik. Šupljina ulaznog otvora iznosi 1,80X1,05. Krila zapadnih vrata su od debele hrastovine, lepe tehničke izrade i ukusne dekoracije, narodsko-zanatskog karaktera, veličine 1,92 X0,60 m. Ukrasni deo izveden je od mekog drveta. Okviri krila ukrašeni su širokom lozicom sa stilizovanim uvojcima talasne linije. Rub luka dekorisan je tordiranom vrpcom i vencem krinova

sa lučno isprepletenim peteljkama. Uokvirena polja ispunjena su obrađenim letvicama, naizmenično ispupčenim i udubljenim, koje su obojene crvenom, sivom i zelenom bojom, obrazujući rombove i polurombove. U sredini rombova su reljefne rozete vatrenog kola. Daščice su ukovane ekserima, sa dekorativno kovanim glavama. Vrata se zatvaraju s unutrašnje strane velikim mandalom.

Lučni nadvratnik takođe je ornamentiran u plitkom reljefu. Plastično je izrezan jedan venac isprepletanih lukova, a uglovi su ispunjeni šestolisnim krupnim rozetama i sa po dve manje paočaste rozete. Prosečeni svod nastrešnice nad vratima, zatvoren je daskama prilagođenog oblika sa iscrtanim tamnocrvenim rozetama. Na vrhu severnog dovratnika, urezana je, u jednom obeleženom štitu, 1843 godina, kad je podignuta crkva, a na južnom dovratniku usečeno je lepim slovima: ізніа 7 ПР М. Na sredini istog direka, u jednom nakrenutom kvadratu, prikovan je drveni krst u narodnom rezu. Narod to celiva pri ulasku, odnosno pri izlasku iz crkve. Oko sredine severnog dovratnika, neko je plitko urezao crtež hrama, ali ne ovog, nego nekog sa kubetom i dva tornja.

Ulazna vrata sa južne strane su jednokrilna. Otvor je velik 1,16X0,66 m. Imaju vrlo široke i debele dovratnike i ubačeni puni nadvratnik na luk. Materijal i ukrasi su slični sa dvokrilnim vratima. Vrata su veličine 1,28X0,70 m. Debljina 7,5 cm. Okvir je ornamentiran vijugavom lozicom i talasnim uvojcima, a polje je ispunjeno krupnim, obrađenim letvicama, u obliku velikih upisanih rombova. U sredini je plastična cvetasta rozeta. Sve je to ukovano dekorativnim ekserima. U uglovima nadvratnika plitko su urezane rozete od venaca petlji, sa dva Solomonova slova i kriškastim manjim plastičnim pupcima.

Unutrašnja je podela ista kao u ostalim crkvama, ali po obradi i zasvedenoj tavanici, crkva u Palačkovcima razlikuje se od svih prethodnih građevina. Može se reći da sve nadmašuje raskošnim oblicima, novinama i bogatstvom dekorativnih elemenata.

Oltar je pravougaon. Sa strane, nad žrtveni kom i đakonikom, pokriven je ravnom tavanicom, a većim delom nad preostalom zasveđen je kupastim četvorostranim svodom od šašovaca. Na sredini, u temenu svoda je kvadratna ploča, ukrašena vatrenim kolom. Žrtvenik, u levom uglu, sastoji se iz jednog ormarića, koji služi kao postolje, ukrašen letvama i linijskim šarama. Nad njim se nadnosi lučna nadstrešnica.

Đakonik je odvojen jednom pregradom i u tom prostoru smešten je ormar.

Sveti presto je na jednom stubu sa drvenom pločom, bez ikakvih ukrasa.

Oltarska drvena pregrada ima troje dveri na luk. Carski luk je masivan, leži na konzolama, a lukovi sporednih dveri su od mekog drveta. Praznine između stupaca i ikonastasa ispunjene su daskama. Carske dveri su uokvirene tordiranom vrpcom i vencima palmeta, krinova i stilizovanih spirala. Slikarski radovi na njima su jasnih, grubih boja, neveštog crteža, likovi buljavih očiju i jako su slične zidnim slikama manastira Gomionice iz 1865—70-tih godina, kao da su ih radili isti majstori.

Prestone ikone su delo daleko boljeg ikonopisca, ukusnije su rađene, boljih boja i lepšeg crteža. Boje su življe, ali nisu grube. Osnova je tamnoplava, dole crvena, draperije su zelene, plave, ljubičaste, modelovane crvenom i zlatnom bojom u širokim šrafama i zamašnim potezima. Na desnoj prestonoj ikoni prestavljen je Hristos i hramovni patroni ap. Petar i Pavle. Pri dnu je zapis:

Сїѣ ікона приніесеса (принесеся) въ храмъ с(вя)таго ап(о)с(то)ла Петра и Павла и бистъ нимъ настоятелъ господинъ іѳреи протопопъ Мазнимъ Опачичъ и прочын господинъ Михаилъ Косанчичъ, отечество єго Кнашъ Полѣ .... (лѣ)та г. 1845(?)

Bogorodična je ikona od istog slikara; sa strane su dva jevanđelista, Marko i Luka. Bogorodica je dopojasna u plavoj haljini i ljubičastom maforiju. Zlatnu krunu podržavaju dva leteća anđela. Mali Hristos je u zelenoj tuničici i crvenom himationu, drži rastvoreno jevanđelje i desnom rukom blagosilja. Jevanđelisti su u plavim haljinama, Marko u braon ogrtaču, a Luka u crvenom. Ove su ikone tehnički solidne i slikarski dobre, samo što je na površini izbila smola po njima, Na vrhu ikonostasa izrezane su dosta dobro aždaje, sa većim raspećem i ikonama Bogorodice i sv. Jovana Bogoslova.

Srednji deo hrama slično je zasveđen kao i oltar. Svod je visok preko 5 m. Delimično od obimnih zidova tavanica ide ravno, a sredinom broda prelazi u svod, koji je sa četiri strane zasveđen zaobljenim površinama. Svod je od šašovaca. Kakva je konstrukcija svoda, ne može se videti, jer nema ulaza na tavan. Pretpostavljam, da je sličnog rešenja kao kod brvnare u Jelićkoj i u drugim srodnim hramovima, koje ću dalje obrađivati.

U srednjem delu hrama ima drvena pevnica i široki vladičanski presto.

Pritvor je odvojen od naosa pregradom na lepim hrastovim stupcima, ukrašenih postolja i sa gornjim delovima kao nekom vrstom kapitela. Stupci su međusobno povezani tročlanim lukovima od masivne hrastovine. Pregrada pritvora ima nisku ogradu do kolena, od šašovaca i arhitravne grede. Ravna tavanica je od šašovaca. Hor je dosta visok. Ima nisku pregradu i mušepke (gitere), te je vrlo mračan. U severozapadnom uglu su ulazne stepenice.

Crkva je patosana rombičastom ciglom.

Građevina je dobro očuvana. Njeno bi stanje bilo idealno, da na nekim mestima nije izdao krovni pokrivač. Ima izvesnih slojeva klisa, koji su skroz natruli, te propuštaju vlagu, naročito nad srednjim delom hrama. Ta su mesta privremeno prikrpljena plehom, ali stanje nije mnogo popravljeno. Prokišnjavanje može da ugrozi ovu divnu i savršenu građevinu, najljepšu u Bosni.

Na crkvenim ikonama, knjigama i zidovima ima nešto zapisa, važnih za istorijat crkve i parohije.

Na poleđini Bogorodičnog tripiha piše:

Сія икона Пане Дринића, въ Палачковцѣ пребиваетъ. Писакъ протопресвитеръ Мажима марта 21. 1841.

8 juna 21 maja 1940 postavljen novi krst na crkvu sa zapadne strane.

Na službeniku, izdatom u Budimu 1799 g., na prvom praznom listu stoji:

Сия книга дяка Василие Сапчанина. Ѡбнови є Симеонъ Дринићъ, архима(н)дритъ лебачки, пароxъ стапарски, на 1840 года мандарна дана 4-га. Цена 5 ѳ цванцика.

Na zadnjem praznom listu piše:

1846 лѣта, служебникъ попа Василия.

Crkva ima grčki antimins, osvećen od patrijarha Kirila 1851 god.

Kraj crkve se čuva jedan polupani kameni nadgrobni krst, od krečnjaka, ukrašen krstovima u kružnim zrakastim rozetama, koje su prenesene iz drvene plastike. Na njemu sitno urezano:.. ..

..... божи єрєа попа .... авнѣ, пожіви лєт ѯѓ, прєстави єє м(є)с(є)ца .....овмрє ап(?). Писа попъ Михаилъ.

CRKVA BRVNARA U RAKELIĆIMA

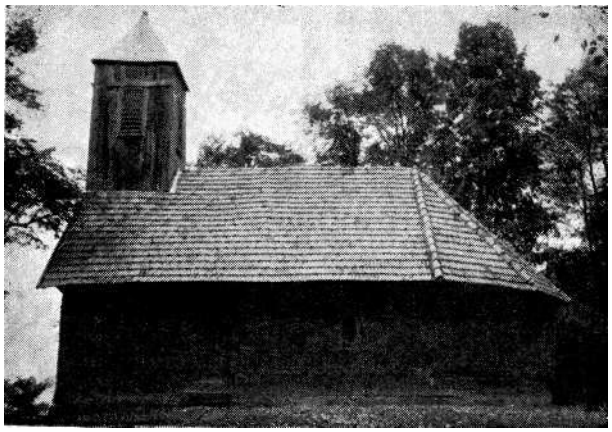
Rakelići su u Prijedorskom srezu. Mesto na kome je crkva zove se Zborište. Sada tu prolazi put za Prijedor i u novije vrijeme obrazovalo se središte sela. Podignuta je škola, zgrada ON Odbora i zadružni dom. Nekada je taj prostor pokrivala gusta šuma, ali je iz davnina bilo crkveno svetilište, pre no što je sagrađena sadanja crkva. Na tom je mestu bilo starinsko groblje sa velikim pločama i zapisima, koje niko nije umeo da pročita. Docnije su ploče prenete u novo groblje i tu polupane.

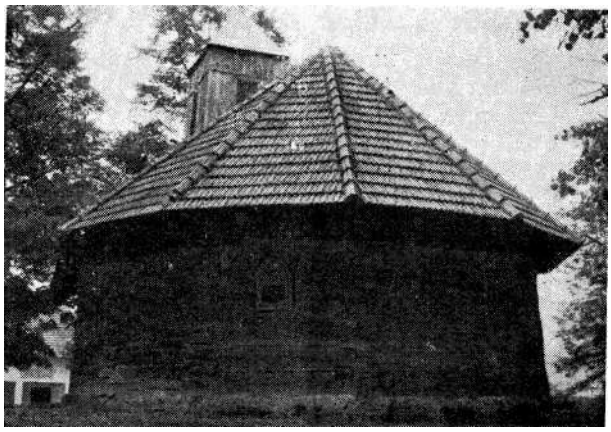
Pre podizanja crkve dugo vremena se služilo pod čadorom. Čuvar čadora bila je porodica Marinkovići, koji su obitavali na Ždralovom Brdu. Danas od te porodice ima samo jedna kuća. Zovu se Stupari i žive u Ćeli, na 4 km. od Rakelića prema Prijedoru.

Narodno predanje dalje priča da je posle crkve-čadora, podignuta crkvica od »plota« tu, na Grabiku, na Marinkovića Zborištu. Najzad 1856 g. sagrađena je ova brvnara, upravo onda je dovršena i osvećena. Posvećena je Vaznesenju. Gradnja je počela ranije, po jednima pre 4, po drugima pre 8—12 godina. Načinjen je samo »osjek«, tj. obični zidovi do krova, pa je rad obustavljen. Vlasti su tražile carsko odobrenje-ferman za podizanje hrama. Građevina je ostala više godina nepokrivena, dok nije izdejstvovan ferman. Po njega su izaslani u Carigrad Obrad Roković i Nikola Janjić. Putovali su »dva mjeseca pješke«. Kad je dozvola stigla, odobrio je Husein-beg Kapetanović, iz Prijedora, da se crkva pokrije, Sagradili su je majstori iz Prijedora, neimar Mirko Čanak sa svojom majstorskom družinom. Na srednjim brvnima, levo od zapadnog ulaza u crkvu, duboko je urezana godina 1856 i inicijali neimara: М. ї Ч. Pošto je mlađi datum, narodno pričanje je uglavnom tačno. Ova ista dunđerska družina sa Mirkom Čankom na čelu gradila je i brvnaru u Jelićkoj 1841 g.

Pošto su isti graditelji i približno isto vreme postanka crkve, građevina ima sve odlike razvijenijeg tipa brvnare iz Jelićke, samo je tokom vremena pretrpela mnoge izmene. Sada je crkva izdignuta na temelj od lomljenog kamena, za pola metra visine. Osnovna su brvna veoma debela, kao na mlađim hramovima u Busnovima i Marićkoj. Osnova je pravougaona, sa petostranom apsidom. Zgrada se pruža u dužinu preko 14 m., u širinu ide 8,70; m; zidovi brvana su visoki 3,25 m, a visina ćele građevine iznosi 7,50 m. Na zapadnim uglovima zidna brvna spojena su na običan preklon, a kod apside, koja se nastavlja na obimne zidove, vezana su na kosi preklop, sa otesanim krajevima i doteranim ivicama na svakoj strani kao kod Jelićke. Krov je sada pod crepom na dve vode, a apsidalni deo pokriven polupiramidom sa pet strana. Nekada je bila pokrivena klisom, pa je drveni pokrivač skinut pre Prvog svetskog rata. Na taj način, potpuno je izmenjena krovna konstrukcija, koja je, besumnje, bila sličnog sklopa kao kod Jelićke brvnare i ostalih građevina ove vrste. Streha je bila duboko spuštena sa strane. I sada se lepo poznaju udubljenja i useci na spoljnim zidovima, gde su bili potporni pajvani, koji su podupirali rogove strehe.

Sa severne strane obimni zid je prekinut uspravnim stupcem, radi užljebljavanja brvana i produžetka zida, dok s južne strane tu ulogu vrše dovratnici. Brvna su međusobno prikovana velikim kovanim klincima koji probijaju po tri brv-





Sl. 9. i 10. Pravoslavna crkva u Rakelićima

na. Isti je slučaj kod Jelićke[12] i kod svih brvnara ovoga tipa, zbog njihove veličine i većeg opterećenja materijala. Zapadni deo je sa dva dovratnika, u koja su užljebljena poprečna brvna. Sada je fasada iskvarena dodavanjem velikih stupaca za zvonik iz 1894 g. Zvonik je bio 16 m. visok, pa je 1912 god. smanjen na 9 m. Za vreme Drugog svetskog rata neprijateljska artiljerija prebila je zvonik. Skelet mu je grednog sklopa, a zidovi od prostih dasaka, te je u svakom slučaju naružio građevinu i pretstavlja nepotrebno opterećenje za nju. Trebalo bi ga sasvim ukloniti.

Sa zapada su dvokrilna hrastova vrata na luk. Ukrašena su trouglovima od mekog drveta, koji u spoju obrazuju kvadrate. Sa južne strane postoje manja jednokrilna vrata, od istog materijala i sličnog ukrasa, sa finim lukom i vrlo zanimljivom dvostrukom bravom i šipom za zatvaranje s unutarnje strane. Prozori su, nešto mlađi, na polukružni luk. Iako su noviji, svojim oblikom i dimenzijama ne odudaraju mnogo od građevine, niti kvare njen izgled.

Unutrašnjost hrama podeljena je na oltar i srednji deo. Oltar zahteva samo apsidu, koja je i sa unutrašnje strane poligonalna. Stara oltarska pregrada po svoj prilici je prvobitna. Ima tri otvora-dveri. Osnovna greda i dovratnici su povezani na žljeb. Otvor carskih dveri je na polukružni pravilan luk, stupci su ukrašeni ornamentom u vidu štapa oko koga se vije zmijasti meandr. Iznad dveri udubljeno su izrezani lepi krstovi. Dovratnike srednjih dveri pokrivaju ukrasni motivi lukova, koji prolaze jedan preko drugog. Nadvratnici su im izrezani u vijugavom islamskom luku. Srednji deo ikonostasa ispunjen je prestonim ikonama iste izrade i boja kao ikone u manastiru Gomionici i jedan sličan primerak u Busnovima, iz 70-tih godina prošlog stoleća. Gornji deo ikonostasa je od šašovaca. Prekriven je uokvirenim beznačajnim papirnim ikonama i oleografijama.

Daleko je zanimljiviji i važniji sa arhitektonskog gledišta srednji deo hrama i drveni svod crkve. Prostrani naos od 10 m. dužine i 8 m. širine, kao da je sa 4 drvena stupca podeljen u tri broda. Konstrukciju ravne tavanice i zasvedenog dela srednjeg broda nose ova 4 stupca. To pretstavlja novinu kod brvnara, jer dosada navedeni objekti nemaju ovakvih oblika ni rešenja. U suštini to je ipak prošireno rešenje svodne konstrukcije u Jelićkoj. Tamo svod nose dva uzdužna i jednolika brvna, koja leže na obimnom zapadnom zidu i na po jednoj apsidnoj strani. Brvna svoda poduprta su nizom horizontalnih stupaca, koji vrše funkciju konzola. Ukovani su u završetak obimnog zida i pritisnuti venčanicom i težinom krova. Na tom osloncu je i iskonstruisan skelet svoda pomoću lučnih obruča u ritmičkom rasporedu.[13]

U Rakelićima uzdužna brvna krajevima počivaju na obimnom zapadnom zidu pod venčanicom i na zidovima apsida, a njihovu veliku dužinu ili nastavke podupiru i nose stupci hrama, zbog velikog raspona. Glavne poprečne grede polaze sa bočnih zidova i preklopom se povezuju sa uzdužnim, na temenima stupova. Niz poprečnih greda vrše istu ulogu podupirača i pomoćnih nosača osnovne konstrukcije, samo više sa nametom kao tavanična mreža za ukivanje šašovaca. Deo svodne konstrukcije, rešen je na sličan način kao kod Jelićke.

Stupci su visine od 3 m. Dekorativno su obrađeni. Počivaju na ukopanim kamenim osnovama. Donji delovi, u visini oko 60 cm, su četvorougaonog preseka i po ivici ornamentirani eliptičkim prepletenim lukovima. Stabla su sa zarubljenim

[12] Naše starine I, str. 159.

[13] Naše starine I, str, 159—160.

ivicama, a gornji poduži delovi opet četvorougaonog preseka, sa sličnim ornamentima kao na donjem delu. Na taj način stupci bi imali kao neku primitivnu stopu i neku vrstu izduženih kapitela.

Nad oltarom je delimično ravna tavanica sa strane, a centralni deo zasveden je trostranom polukriškastom kalotom. Srednji deo naosa zasveden je poluobličastim svodom, a sporedni »brodovi« i zapadni travej su pod ravnom tavanicom. Svod i cela unutrašnjost crkve su omalterisani i okrečeni još 1895 g. Nad zapadnim delom naosa je prividni hor sa stepenicama i prednjom ogradom, ali je to, ustvari, tavan.

Pod je popločan obojenim veštačkim pločama. Postavljen je 1898 g, nastojanjem sveštenika Mila Ostojića.

Crkva nema nikakvih starina. Za vreme narodnooslobodilačkih borbi u Drugom svetskom ratu ustaše su zapalile crkvu, ali su je naši borci spasili. Izgoreo je samo južni deo ikonostasa i desno krilo carskih dveri. Ikone, knjige i sve crkvene stvari uništene su i raznesene.

Usled borbi, koje su se vodile ovoga rata oko crkve, od eksplozija topovskih granata brvna su se razdrmala, a stupci zvonika naprsli i skloni su padu. Omalterisani zidovi su ispucali. Nužno bi bilo osloboditi crkvu od ružnog i slabog zvonika, zatim stegnuti brvna i obiti malter sa tavnice i zidova, da bi crkva dobila što više od svoga prvobitnog izgleda. Vremenom, trebalo bi ponovo postaviti drveni krov sa klisom, kao što je nekada bilo. Inače je crkva čvrste i zdrave građe, lepih oblika i ukusnih srazmera.

CRKVA BRVNARA U DRAGOVIĆIMA

Na pola puta između Banjaluke i Prnjavora, na jedno 2 km severoistočno od ceste, na blagim bregovima, nalazi se selo Dragovići ili Drugovići. Na rtu jedne uzvišice sagrađena je drvena crkva ogromnih dimenzija, sigurno najveća crkva ove vrste u čitavoj Bosni. Završena je i osvećena 1867 g. Posvećena je Rođdestvu sv. Bogorodice. Vele da je građena 3 godine. Dotle je na istom mestu bila stara i skromna, takođe drvena, crkvica, pa je nad njom napravljena ova sadanja. Kad je ova završena, stara je srušena. Ova velika crkva ima pravougaonu osnovu i petostranu oltarsku apsidu. Drvena zidna brvna s obe strane su omalterisana, tako, da se ne može videti struktura i način građenja. Obimni zidovi su sa svih strana prema venčanici blago zakošeni iz konstruktivnih razloga, da se brvna ne bi vremenom rasula i još radi kompaktnijeg povezivanja s krovom. Kolosalna krovna konstrukcija i težina njenog pokrivača, u slučaju da su zidovi pravi, dejstvovala bi razorno, međutim, ovako deluje u pozitivnom pravcu, sažimajući građu u smislu njene kompaktnosti i učvršćenja. Time je crkva dobila u povezanosti i čvrstini, ali je umanjen estetski utisak, jer velike i kose zidne površine nekako deformiraju građevinu. Krov je ogromnih razmera, znatno strm, pokriven sitnim klisom, kako pričaju, u 7 slojeva. Na vrhu je veliko sleme sa krstovima na začeljima. Streha je visoka, relativno umerene širine, postavljena mekim drvetom na luk, a čeona strana opšivena šašovcima, sa ukrašenom ivicom. Krov je veoma lepe linije i pravilnog oblika. Čeona zaobljenja izvedena su savršeno. Sitan i još dobro zbijen klis čini vrlo dekorativan utisak. To je sve u velikoj suprotnosti sa kosim i neravno omalterisanim zidovima.

Šteta je što zasvedena unutrašnjost skriva konstruktivna rešenja krovnog kostura. Svakako da je u osnovi na sličan način kao kod manjih građevina, ali veličina raspona i njegovo opterećenje možda su zahtevali drugi način i raznovrsnija sredstva.

Unutrašnjost je prostrana, prazna i hladna. Velike dimenzije umanjuju i gutaju sve. Oltarska apsida petostrana i iznutra je zasvedena polukalotom u pet širokih polukriški. Sveti presto je na ozidanom debelom stupcu sa kamenom pločom. Žrtvenik je takođe zidan. Na njemu je urezana 1867 godina završetka i osvećenja hrama. Ikonostasna pregrada je drvena, omalterisana sa obadve strane. Ima troja vrata. Na njoj su prestone ikone i dveri iz 1870-tih godina, sa drečavim bojama, istog stila i rada kao ikone u manastiru Gomionici i Rakelićima.

Srednji deo je ogroman i jednostavan. Tri velika preprečna brvna u naosu povezuju bočne zidove u visini venčanice, radi učvršćenja zgrade, vršeći neku ulogu stega.

Ranije je krovna konstrukcija bila obložena letvama, pa omalterisana kao i zidovi. Kad je počela da prokišnjava, crkva je zasvedena šašovcima 1925 g. Svod se oslanja na perimetralne zidove.

Pritvor je nešto uži. Od naosa ga odvaja niski zid sa drvenim gornjim delom od dekorativnih stupaca i islamskim arkadama oštrog luka. Iznad prolaza je veoma kitnjasti, mrežasti luk sa meandrima i rozetama vatrenog kola. Nad pritvorom je trospratni hor sa drvenom balustradom u turskom stilu.

Hram je patosan ciglom.

Sa zapada ima velika dvokrilna vrata na luk, a sa severne strane jednokrilna. Prozori su verovatno naknadno prorezani, po veličini koja odgovara vremenu i dimenzijama crkve. Na njima su gvozdeni demiri, okovani po uzoru na drvene.

Po crkvenim knjigama i utvarima ima nešto neznačajnijih zapisa.

CRKVA BRVNARA U BUSNOVIMA

Selo Busnovi pripada Prijedorskom srezu. Na mestu zvanom Spasovište, na jednom širem zaravanku glavice, sa lepim vidikom, među starim i snažnim hrastovima nalazi se crkva brvnara Spasovica, posvećena Vaznesenju. Poviše južnog ulaza usečena je godina 1870. Dakle, sagrađena je te godine, — još za turskog vremena. Ne zna se da li je ovde pre toga doba bila neka crkva ili kakvo svetilište. U bližoj okolina, bilo je hramova u Marićkoj, Jelićkoj i manastiru Gomionici.

Sam hram pripada razvijenom obliku drvenih građevina novijeg doba, značajan za proučavanje evolucije ove vrste drvenih građevina kod nas, kao i crkva u Dragovićima. Ima pravougaonu osnovu sa petostranom apsidom, koja se nastavlja na obimne zidove. Pravougaoni deo građevine dug je 11,25 m; dužina hrama s apsidom je 15 m; širina sa zapadne strane 10,70 m. Visina perimetralnih zidova je 4 m, a visina do slemena iznosi 8—9 m. Ćela je zgrada načinjena od zdrave i masivne hrastovine. Crkva leži na kamenoj podlozi. Preko ove su ogromna hrastova brvna. Struktura obimnih zidova i povezivanje brvana je kao kod crkve u Rakelićima i Jelićkoj. Visoki zidovi su nešto zakošeni ka unutrašnjosti na sličan način i iz istih razloga kao kod građevine u Dragojevićima. Krov je sa retkim rogovima, visok i kos, pokriven crepom na dva slika, a oltarska apsida petostranom polupiramidom, kao u Rakelićima. Crkva je ranije bila pokrivena »šimlom«, tj. klisom. Docnije, nad zapadnim ulazom podignuta je sadanja visoka zvonara 1898 g. Zvonik i zapadna fasada okovani su plehom da bi se zaštitili od atmosferilija, ali je to naružilo zgradu. Otvori su normalni. Sa zapada su velika dvokrilna vrata, sa juga jednokrilna i nekoliko prozora; sve na luk.

Hram je podeljen na oltar i srednji deo. Drveni pod soleje i oltara izdignut je za 10—15 cm. Apsida je i sa unutrašnje strane petostrana. Sveti presto je drven, na hrastovom stupu sa zasečenom glavom, oblikovan u vidu širokog ivičastog torusa. Visoki drveni ikonostas ima tri ulaza. Dovratnici su od hrastovih stupaca, a među njima prikovane daske. Srednji deo je veoma prostran i pregledan. Patosan je daskom. Na sredini ima drveni amvon izdignut za 15 cm. Srednji deo oltarskog prostora i naosa zasveden je šašovcima, a ostali delovi ravnom tavanicom. Tavanicu nose četiri visoka i vitka stupca. Oblici i raspored stupaca i konstrukcija tavanice i svoda isti su kao u Rakelićima, samo je ornamentika stupaca bogatija i finije obrade. Gornji delovi stupaca — »kapiteli« — ukrašeni su povezanim polukružnim ornamentima. Naročito je primerno ornamentiran severoistočni stupac zmijastim ukrasom, koncentričnim rozetama, polukrugovima, koji obrazuju krstatu sredinu, Solomonovim slovom, petljama, lukovima, vatrenim kolom i rombovima. Time su ispunjene sve rozete i pružaju lep primer razvijenijeg i mlađeg narodnog rezbarstva, sa starim motivima novije obrade.

U severozapadnom uglu hrama vode stepenice na izdignuti i prostrani hor i zvonik.

Građevina je u dobrom stanju.

Crkva nema nikakvih starih ikona ni utvari, sve je novije i bez naročite vrednosti. Po knjigama ima nešto mlađih zapisa lokalnog značaja.

CRKVA BRVNARA U MARIČKOJ

Na 5—6 km severoistočno od Busnova, u pitomom i ravnom predelu, leži naselje Marićka. Široka zaravan, obrasla u drevnu hrastovu šumu, ukazuje na starost mesta, gde se nalazi crkva brvnara, posvećena sv. Iliji. Ovde je ranije bio stari, mali, drveni hram, koji je porušen. Da je zaista postojao, tvrde nam preostali očevici ili kazivanja nedavno preminulih ljudi. O njenom poreklu iz dublje starine, svedoče nam nekoliko starih ikona, radovi nepoznatog majstora javoranskih svetih slika, istih boja i tehnike. Na crkvenom tavanu sačuvane su i stare carske dveri sa zapisom iz 1753 g. Zapis glasi:

Сїи купи сие двери Григорие Стомановић себе за здравиє и вѣчнии помен. Пр..и(?)о въ лето ҂ѱнѳ мі(сѧ)ца іюлїа ѳ данъ у Костанници.

Zapis nam ne govori neposredno da su ove dveri za crkvu u Marićkoj. Moglo bi se pomisliti da su prenesene, poklonjene ili otkupljene iz kakve druge bliže ili dalje starije crkve. Potražićemo neki posredan dokaz. Predanje nam veli da je za ovu okolinu ovde bila crkva iz davnina, U drugoj polovini XVIII stoleća podignut je ili obnovljen niz hramova u ovom kraju, naročito između 1750 i 1765 godine, pa je po svoj prilici i stara Marićka crkva.

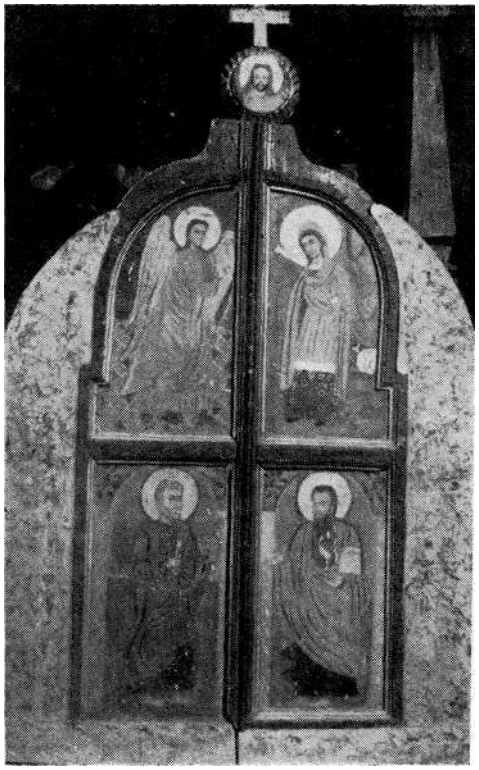
Dveri su po obliku, izradi i slikarskim radovima, slične šljivanskim, javoranskim i crkve u Kolima. Dakle, iz iste su majstorske radionice i slikarske škole XVIII veka u Kostajnici. Prvobitni ikonografski rad na ovim vratima samo je delimično sačuvan. Ostalo je delo neke obnove iz prve polovine XIX veka, tehnički i slikarski daleko slabije od prethodnog. Na donjim poljima potpuno je očuvana figura ap. Pavla i donji deo ap. Petra, a kod Blagovesti samo navedeni zapis u donjem desnom uglu. Što su u donjim poljima apostoli Petar i Pavle, ne znači da su to hramovni patroni, jer isti slučaj nalazimo na dverima u Javoranima, Romanovcima i na lučnom nadvrat-

niku carskih vrata u Kolima. U ovim predelima bio je to savremeni običaj, koji je, izgleda, nametnuo razvijeni kult i popularnost ovih apostola. Ona pak oštećena reč: пр . . но, mogla bi nam reći nešto jasnije. Ne sećam se više koliko slova nedostaje, da li dva ili tri, kao što i za pretposlednji znak nisam siguran da li je и ili н te bi moglo biti приновно - правно - прино ili nešto slično. Datum, 30 juli, kazuje nam nešto više. Hram u Maričkoj posvećen je sv. Iliji, 20 jula po starom kalendaru. Blizina datuma iza hramovne slave i zavetna posveta darodavca „зл здравѣ", možda je votivna pobuda vezana za svetitelja i njegov hram u Maričkoj.

Mesto stare crkve podignuta je sadanja građevina, slična crkvama u Rakelićima i Busnovima. Ona je u isto vreme najmlađa od svih navedenih. Sagrađena je 1870—1872 g. Na luku iznad vrata nerazgovetno je urezan zapis:

Овај божи крам подигнм (?) (вољда подвигом) подигоше чт.
у славу св. Илиѳ пр. 1870 свешт. поп Гигорие Стоиић.
На левом довратнику: Цркве приложи н.... Станко Вулић,
Јово Тсованић, Стоја Пилић, Јово Вулета, Воја Грабеж,
Петар Ђирић. Писа Ристо Грабеж 1880. На десном довратнику: Манстор цр(кве) Максим Кујунџија, Илија Лукић.

Crkva je izgrađena od hrastovih brvana. Pravougaonom osnovom i petostranom apsidom, strukturom zidova, unutrašnjim rasporedom i konstrukcijom tavanice i zasvedenog dela, potpuno je ista kao brvnara u Busnovima ili Rakelićima, samo je finije izrade i sa izvesnim dodacima i novinama, te pretstavlja najrazvijeniji oblik drvenih crkava. Spoljne mere crkve su sledeće: dužina pravougaonog dela 11,43 m; dužina cele crkve 16,50 m; širina 9,35 m; visina obimnih zidova 4 m; visina do slemena oko 8—9 m. Po razmerima i proporcijama lepša je od prethodne građevine u Busnovima. Osnovna su brvna veoma debela, otesana od t. zv. luškog hrasta, izdržljivijeg, čvršćeg i finijeg tkiva. Zidna brvna su od brdske hrastovine. Zidovi su izgrađeni sa posrednim stupcem, na sredini južne strane, za užljebljivanje, a sa severne služe dovratnici. Ugaone veze brvana su na dvostruki preklop, a apsidina na kosi. Zidovi su zakošeni. Sa zapadne strane dodat je visok i ukusan otvoreni trem na drvenim stupcima. Stupci nose zapadnu venčanicu trema u ritmičkom rasporedu. Krajnji su vitkiji i dekorativni sa ukrašenim polujastucima na temenima, a u donjim i gornjim delovima sa raznim usecima i udubljenjima geometrijskog karaktera. Iznad trema je drveni zvonik, sav okovan plehom, te kvari izgled crkve. Krov je na tri sliva. Treći, delimičan, pokriva trem oko zvonika. Apsida je pokrivena trostranom polupiramidom. Krovni pokrivač je od crepa novijeg doba. Prvobitno je bio klis.



Sl. 11. Carske dveri u crkvi u Marićki

Unutrašnjost crkve sastoji se iz dva dela: oltara i naosa. Tavanica je delimično ravna, a delom zasvedena kao u Busnovima i Rakelićima. Četiri stupa nose tavanicu. Oba zapadna imaju lepe dekorativne jastuke, dok su prednji bez njih. Zidovi i tavanica obloženi su tankim, užljebljenim letvicama stolarske izrade. Oplata je postavljena prilikom restauracije crkve 1928 g. i obojena je masnom belom bojom.

Apsida je iznutra takođe petostrana. Zasvedena je smanjenom kalotom u šest polukriški. Presto je zidan. Žrtvenik i đakonik su prerađeni 1938 g. Ikonostas je stolarske izrade sa troje dveri i dva reda ikona na platnu, rađenih u ruskom duhu. Slikao ih je ruski izbeglica, profesor Žitetski iz Prijedora 1938 g.

Pred oltarom su dva kamena stupca — svećnjaka, obrađena po ugledu na drvene stupce narodne izrade.

Nad zapadnim delom naosa je uobičajeni hor sa stepenicama, ustvari tavan, kao u Rakelićima.

Sva je prostorija patosana kvadratnom ciglom, izuzev izdignute soleje, koja je popođena raznobojnim kvadratnim pločama.

Sve je to iz vremena restauracije 1938 g.

Sa zapada su dvokrilna, a sa severne strane jednokrilna vrata na luk. Oboja su ornamentirana geometriskim šarama, krstovima i pupcima, sa

talasastim meandrom pri rubovima, u duhu narodnog ukrašavanja.

Prozori su veliki, iz doba restauracije.

Od starina sačuvana je ikona Isusa Hrista — signatura: ΙΗС - ΧС! sv. Bogorodice i veliki krst sa starog ikonostasa. Materijal, tehnika i boje su iste kao kod slikara javoranskih ikona. Sve su ikone na lipovoj daski. Osnova je obojena grubom, plavom bojom i dole ružičastim okerom. Crtež, nevešto modelovanje draperija, upotrebe boja i zlatni nimbovi, sve je kao kod javoranskih ikona. Nema sumnje da su dela istog majstora.

O carskim dverima već je bilo reči. Mogu još dopuniti da su docnije povećane dodavanjem jednog prostijeg okvira. Originalne dveri su skromnih oblika, sa prostim okvirom i lučno zaobljenim gornjim delom. Podeljene su u četiri polja sa ikonama. Na vrhu je zupčasto uokvireni medaljon sa Kristovim likom, a odozgo krst.

OPŠTI ZAKLJUČAK

Po prikazanim primercima drvenih crkava može se pratiti razvoj građevina izrazitim tragom preostalih spomenika ove vrste. I ne samo to, nego i društveno-istoriska i privredna evolucija za čitava dva i po veka. Austrisko-turski ratovi pri koncu XVII i u prvoj polovini XVIII veka izazvali su niz poremećaja u društveno-državnoj ustaljenoj organizaciji po severozapadnim oblastima turskog carstva. Pomeranje stanovništva i nesiguran položaj hrišćanske raje imao je za posledicu privredno osiromašenje i kulturno opadanje ovih krajeva. O kakvom izgrađivanju ove vrste u to doba, nije moglo biti ni pomena, a po opustelim naseljima propadali su slični objekti. Kad su se polovinom XVIII stoleća potpuno stišale prilike, zapustela naselja ponovo oživela novim migracijama, a ekonomsko stanje popravilo, nastalo je izvesno popuštanje upravnih vlasti prema kmetovima, naročito u krajiškim predelima prema austriskoj granici, odakle se rekrutovala pomoćna vojska — martolozi — komora. Otuda imamo niz podignutih ili obnovljenih drvenih crkava između 1760 i 1766 godine, do ukidanja Pećke patrijaršije. Posle nastaje izvestan duži prekid, da krajem XVIII veka, naročito početkom XIX stoleća, usled Napolonovih ratova, okupacije Dalmacije, stvaranja Ilirskih Pokrajina u neposrednom susedstvu, privlačne za raju i usled ustanka u Srbiji, dovede do izvesnog popuštanja i zadovoljenja hrišćana. Baš u to vreme vidimo da se skoro sve drvene crkve, podignute u polovini XVIII veka, popravljaju i obnavljaju. Posle reformi sultana Mahmuda II, oseća se više slobode i olakšanja. Nastaje izvestan širi zamah u izgrađivanju brvnara, većih dimenzija, bolje tehničke izrade i ulepšavanja. Razvija se zanatska delatnost Osaćana, na širem teritorijalnom zahvatu, smelijim konstruktivnim pothvatima, sa solidnijim zanatskim znanjem, iskustvom i logičnijim rešenjima. Slom begovata u Bosni i Hercegovini za vreme Omer-pašine akcije, kao i uticaj velikih sila, osnažio je položaj raje, te se u periodu od 1851 g. do austriske okupacije 1878 g., pojavljuju i tako krupni objekti kao brvnara u Dragovićima, Busnovima i Maričkoj. Posle austriske okupacije BiH podiže se veliki broj drvenih crkava i kapela, ali, nažalost, samo po broju, dok njihov kvalitet, materijal, obrada i estetska strana su u velikom padu. Da bi se zadovoljile hitne potrebe, imajući u vidu privremenu namenu, nesolidno građenje nije im moglo obezbediti ni dužinu prosečnog čovečijeg veka. Dalje, novo vreme, privredne i tehničke mogućnosti, učinile su kraj ovoj vrsti građevinarske delatnosti.

Dok su u XVIII veku primitivne građevine skromnih dimenzija, s oblikom i izgledom obične kuće, tehnička obrada materijala i savesnost građenja su na suvremenoj visini. Objekti potpuno odgovaraju svojoj nameni i zadovoljavaju tadašnje potrebe. Estetska strana nikada nije zapostavljena, kako u pogledu srazmera, tako i u oblikovanju krova, izradi krovnog pokrivača i unutrašnjem uređenju. Konstruktivnim elementima, od brvna i stupaca, pa do klisa i klinca, pored funkcionalne uloge, data je estetska namena. S obzirom da je to sve ručni rad skromnih graditelja jednog potištenog i prigušenog drštvenog sloja, uvećava se naše divljenje žilavosti i umetničkom smislu njegovih nosilaca i tvoraca.

Od primitivne kuće — crkve prelazi se na razvijeniji tip građevine, ali se tu nije otišlo daleko, jer je tadašnja drvena arhitektura pravoslavnih crkava podražavala zidane uzore. Sem solidne obrade materijala, čvrstine građenja i konstruktivnih rešenja, koje je nametala drvena građa, nije ništa novo ostvareno ni postignuto. To je napredak za drvene građevine, ali nije napredak opšte arhitekture. Drvena građa i početna koncepcija, zahtevale su i uslovljavale novi stil. Umnogome su ga sputavali strogi kanonski propisi, namena i tradicija. Sem toga, Osaćani unose u čisto narodne osnove strane uticaje, naročito islamske dekorativne elemente svoga zanata.

Docniji objekti, iz slobodnijeg vremena, rastu samo po dimenzijama s izvesnim neophodnim novinama, koje diktiraju konstruktivni problemi, kao pojavu stubova u naosu kod svodnih konstrukcija, podražavanje zidanoj arhitekturi uvodi tavanicu i svod, a prostorni zadaci nameću upotrebu trema. U ovom razdoblju drvene građevine gube proporcionalnost i harmoniju oblika, veliki prostori ostaju hladni i prazni, a široke površine monotene i neoživljene.

Crkveno drveno građevinarstvo se kod nas razvijalo, ali ne potpuno. Bilo je na putu da se izvije u jednu obimnu arhitekturu sa sopstvenom dekoracijom, ali je njegova evolucija naprasno presečena.

U svojoj istoriji Bosna i Hercegovina bile su dva puta u prilikama da razviju svoj samostalni arhitektonski stil i plastiku. Prvi put u Srednjem veku, naročito u XIV i prvoj polovini XV stoleća. Reminiscencije na tu arhitekturu nalazimo u izvesnim oblicima stećaka, koji su nesumnjivo crpli, pozajmili i preuzeli oblike iz narodnog, dobrim delom svakako iz drvnog građevinarstva. Plastika je bila pod opštim uticajem balkanske umetnosti, ali na najboljem putu da se razvije u snažne skulptoralne oblike, pune života, no to je naglo prekinuto.

Drugi put, u Bosni, bagodareći bogatstvu njenih šuma i sticajem istoriskih događaja, oživelo je, upravo produžilo se građenje u drvetu. U narodnom drvenom građevinarstvu, množe se i razvijaju forme različite primene, sa tradicionalnom geometriskom i stilizovanom biljnom dekoracijom osobite svežine i lepote. Bogatstvo dekorativnih oblika ukrasnih motiva neiscrpno je u Bosni. Za primer navešću razvoj drvenog stupca. Od prostog neotesanog balvana ide se ka raznim oblicima četvrtastog, poligonalnog, obličastog stupca i njihovim originalnim kombinacijama, različite profilacije, ispupčenih i udubljenih elemenata sa samoniklom dekoracijom. U novije vreme stub dobija određene i izrazite oblike, a njegovi su elementi u najboljem začetku da se izgradi stopa, oblik stabla i kapitel, što se može lepo videti na mlađim oblicima crkvenih stupaca, a naročito u svetovnom graditeljstvu. Profano narodno građevinarstvo razvijalo se više slobodno, bez kanonske stege i ograničenja. Ono i sada živi, ali ne verujem u njegovu budućnost. Proređene naše šume, velika potreba savremene kulture u drvenom materijalu i nove tehničke mogućnosti, prekratiće mu napredak i život uopšte.

Ne ostaje nam ništa drugo, nego da se preostali izraziti objekti, kao crkve i drugo, zaštite, sačuvaju i spasu od konačne propasti konzerviranjem, opravkom, restauriranjem i detaljnim proučavanjem. Iz narodne arhitekture treba preuzeti oblike, iskoristiti ih i primeniti u novom izgrađivanju, prilagođavajući ih savremenom materijalu, za stvaranje, upravo za produženje narodnog stvaralaštva i jednog originalnog našeg stila.

Što se pak tiče crkvenog slikarstva po drvenim crkvama, zasada ću napomenuti samo ovo. Ono je rustično, tehnički relativno slabo, često s neukusnim bojama, dakle jeftino, što nije plod neznanja, nego brze i jeftine izrade. Da je to zaista jedan od uzroka, vidimo po zapisima na ikonama, kako su pojedine plaćene i po dva i po groša. Za te novce bolje se ništa nije moglo ni dobiti. Slabo ekonomsko stanje i narodnu štedljivost u to doba vidimo i po velikoj rasprostranjenosti, u selima i crkvama, jeftinih grčkih gravura iz XVIII veka, često proste ili kolorisane, štampane u Veneciji.

U ovim crkvama nailazimo često na ikone vrlo dobrog crteža, proporcionalnih oblika, ali su likovi rustični. Mnoge su obnavljanjem iskvarene, vremenom izbledele, nagrizene i upropašćene. Na dobrom smo tragu jednom čitavom slikarskom centru i dosta rasprostranjenoj školi. Centar je Kostajnica. Vidimo iz zapisa XVIII veka gde zapisivač izričito veli da je nabavio ikonu iz Kostajnice, a isto dokazuju i carske dveri u Marićkoj. Tamo su poručivane i otuda nabavljane. U XIX veku je, sličan slučaj sa nekom novijom školom, čija ikonografska dela stalno sretamo po Bosanskoj Krajini. Te su dve škole pod uticajem ruskog ikonopisca i naše barokne ikonografije Vojvodine, Slavonije i Dalmacije. Očigledan je uticaj škole Simeona Baltića u Dubrovniku, a u XIX veku stoji pod uticajem prečanskog i zapadnog akademizma. Ovo, iako često sirovo, slikarstvo značajno je za proučavanje razvoja likovnih nastojanja i rada u Bosni, pa ga ne treba nikako mimoići.

RÉSUMÉ

LES EGLISES DE BOIS DE LA BOSNIE OCCIDENTALE

La Bosnie se range parmi les provinces yougoslaves les plus riches en forêts, et par conséquent les plus riches en constructions architecturales de bois, dans les passé, et actuellement. Ces constructions sont de forme et de qualité diverses, et répondent à des besoins divers; besoins séculiers et besoins du culte. L'architecture sacrée est caracterisée par le travail du matériau, par la constructions, les formes et la décoration esxhétiques.

Dans cette étude se trouvent groupées dix églises orthodoxes de la Bosnie occidentale, datant du XVIIIème et du XIXème siècle, et qui peuvent être ramenées à deux types de constructions de ce genre: le type plus ancien, plus simple et plus fruste, oeuvre des artisans du milieu du XVIIIème siècle, et le type plus récent, plus développé, que nous devons aux artisans-constructeurs de la première moitié du XIXème siècle. Entre les deux se situe un style de transition, doté de certains apports nouveaux; et en dernier, le style de la seconde moitié du XIXème siècle; dimensions plus vastes, et recherches architecturales plus poussées. C'est ainsi que l'on peut suivre pendant 200—250 ans l'évolution des monuments de ce genre, et même reconstituer les formes plus anciennes. Toutes ces constructions sont en chêne d'excellente qualité. Celui-ci est habilement, savamment travaillé, et la construction est très soignée. Voici les principales caractéristiques de ces constructions: le type le plus ancien est de dimensions modestes, da base rectangulaire, et sans abside. L'ossature en est très simple, de grosses poutres équarries en constituant les murs. Le toit est haut et escarpé, arro di aux angles, et prolongé très bas pour protéger l'édifice. Il est recouvert de rangées de (petites planchettes de bois qui l'enjolivent d'une décoration toute spéciale. L'intérieur comprend l'autel, la nef et le choeur. Les ouvertures sont petites et primitives, et l'obscurite règne. La décoration est très simple, de caractère folklorique. Le type plus récent est également plus massif, et de plus amples dimensions; là aussi la base est rectangulaire, l'abside presque toujours polygonale. Les murs sont faits de poutres massives soigneusement équarriés et adroitement reliées. Le toit est le même que celui du type plus ancien. L'intérieur est divisé de la même manière, mais le plafond est en forme de voûte.

Dans certains cas, d'architecture plus évoluée, des colonnes de bois supportent la construction. Les ouvertures sont plus nombreuses, la décoration plus riche et plus soign/e. Le type plus ancien, par son extérieur, rappelait le simples maisons de la région, mais le plus récent s'est inspiré des églises de pierre. Par leur répartition et disposition intérieures ces constructions répondaient entièrement à leur dessein aux besoins de l'époque. Jamais, ni dans l'ensemble ni dans les détalis, le côté esthétique en tait négligé, en ce qui concerne les dimensions et proportions, aussi bien que la forme générale et la décorations. A cet égard les églises anciennes, bien que plus primitive par leur forme, sont beaucoup plus belles que les plus récentes: ces dernièeres sont de plus vastes dimension, mais la proportion et l'harmonie de leur formes en souffrent. Leurs grandes nefs sont froides et vides, et leurs larges plans monotones et sans vie.

A coté de l'histoire et de la description de chaque construction on trouve également dans cette étude des matériaux historiques et archéologiques: icônes, livres et objets anciens portant des inscriptions d'importance locale ou générale.

PETAR MOMIROVIĆ

STARI RUKOPISI I ŠTAMPANE KNJIGE U ČAJNIČU

Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti u Sarajevu, među ostalim starinama u Čajniču stavio je pod zaštitu također dragocene i retke rukopise i knjige stare srpske štampe u čajničkoj srpsko-pravoslavnoj crkvi. Kako su knjige bile u lošem stanju, usled nošenja i skrivanja za vreme prošloga rata, Zavod je preduzeo, za prvi momenat, preventivne mere koje se sastoje u sakupljanju, sređivanju, stavljanju knjiga u privremene korice i obezbeđenju od štetnih spoljnih uticaja, kao pripremu za njihovo stručno konzerviranje čim bude otvorena stručna laboratorija pri ovom Zavodu. Rukopisi su od velike istoriske, paleografske, jezičke, umetničke i dokumentarne vrednosti ne samo za prošlost Bosne i Hercegovine, nego od opšte važnosti za nauku. Zbog ograničenog prostora štampe, ovom prilikom zadovoljićemo se samo njihovom registracijom, mada je o nekima Milenko Vukićević objavio izvesne podatke i zapise iz njih još 1901 g. u Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu, knj. XIII, str. 327—333. On nije obuhvatio sve značajne knjige, niti je dao sve potrebne indicije o njima, te ćemo stoga ovde objaviti ponešto iz nekih, da bi skrenuli pažnju na bogatu sadržinu ređih dokumentarnih i ukrasnih elemenata.

Rukopisi:

1. Pergamentno četvorojevanđelje iz kraja XIV ili početka XV veka.

2. Četvorojevanđelje na hartiji iz 1513 god., možda i starije.

3. Dva prologa, odnosno prolog za celu godinu, na hartiji, iz XVI veka.

4. Pentikostar na hartiji — XVI vek.

5. Kniga Zlatoust, na hartiji — XVI vek.

6. Kanon Bogorodici, na hartiji — XVI vek.

7. Minej za mesec oktobar — XVI vek.

8. Fragment prologa od 15 V do 31 VI — XVI vek.

9. Mali zbornik iz kraja XVII ili početka XVIII veka.

11. Fragment nekog četvorojevanđelja.

Svi su rukopisi srbuljske recenzije.

10. Odlomak nekog osmoglasnika (prvoglasnik).

Knjige stare štampe:

12. Oktoih Đurđa Crnojevića (prvoglasnik) sa jednim listom iz petoglasnika.

13. Cetinjski psaltir Đurđa Crnojevića.

14. Dva Vukovićeva osmoglasnika (peto glasnici).

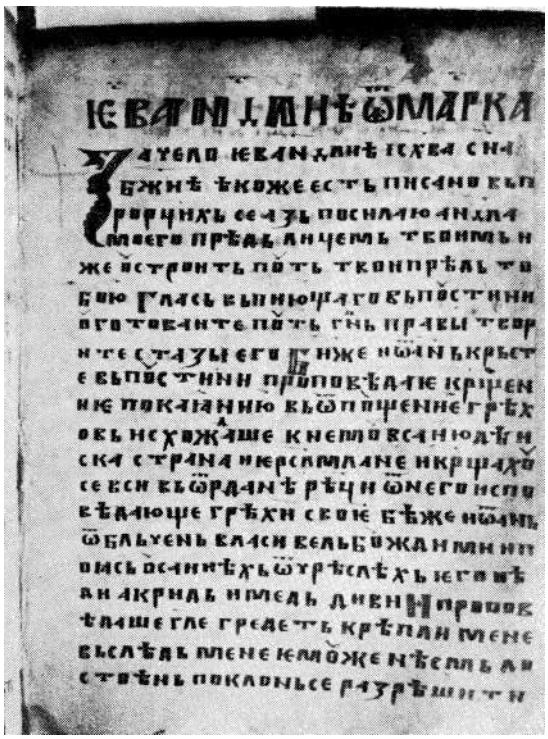
15. Dva Vukovićeva psaltira.

16. Dva Vukovićeva službenika.

17. Vukovićev trebnik.

18. Dva primerka: Sobranije blagopotrebnih proštenij ... štampani u Veneciji 1764 god.

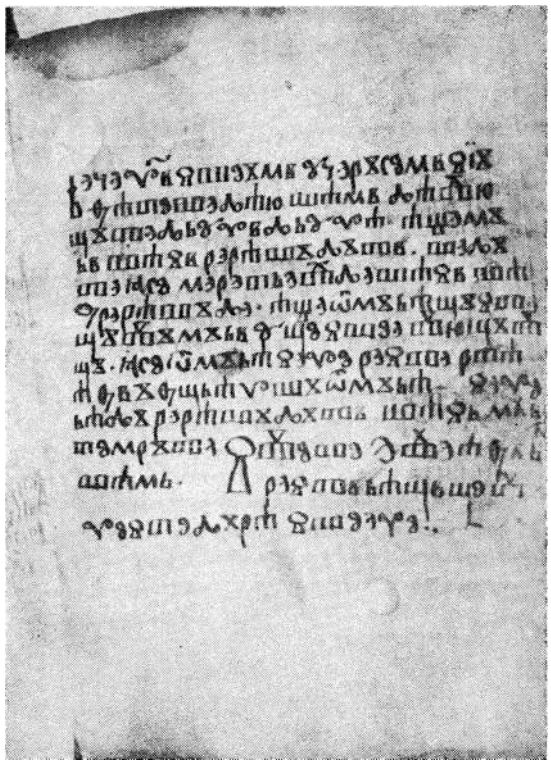
19. Grčki psaltir, izdan u Veneciji 1740 god.



Sl. 1. Tekst pergamentnog Čajničkog jevanđelja iz XIV ili XV veka.



Sl. 2. Inicijal pergamentnog Čajničkog jevanđelja.



Sl. 3. Glagoljski zapis u Čajničkom jevanđelju.

Od najvećeg istoriskog, jezičkog i paleografskog značaja su pergamentno četvorojevanđelje i četvorojevanđelje iz 1513 g.

Pergamentno četvoroj evanđelje nije potpuno očuvano. Ispočetka nedostaje mu tekst Matejevog jevanđelja sve do stiha VII glave, a na kraju sačuvano je samo do 62 stiha XXII glave Lukinog jevanđelja i prekida sa rečju: и ишдѣ ... u Petrovom odricanju. Dakle, fali mu završetak stihova XXII glave, još 2 završne poslednje glave i čitavo Jovanovo jevanđelje. Takođe su izgubljeni i pojedini listovi iz sredine knjige. Sada ima svega 167 listova. Pergament je puniji, krut, mada ima i tankih i mekanih listova. Beo je, čist i gladak, od dobro učinjene kože. Vremenom je isprljan i požuteo od vlaženja, naročito po okrajevima, ali je njegova belina primetna. Verovatno je italijanskog porekla. Povez je kožni iz docnijeg doba (XVII v.). Formata je šire 8°. Veličina listova je 19,5X14,5 cm. Veličina teksta najčešće je 14X 10 do 10,5 cm., ali ima i otstupanja od 12,5, 13, pa i 15 cm., dok širina ne ide više od 11 cm. Takođe ni broj redova nije uvek jednak. Uglavnom se kreće između 20 i 22, ali ima i po 18, 19, 21 i 23 reda. Jevanđelje prvobitno nije bilo paginirano. Obeležavanje kvaterniona izvršeno je nešto docnije, slovenskim brojevima — slovima u gornjem levom uglu i to samo od III do XVI kvaterniona. Kvaternioni su po broju listova nejednaki, imaju po 10 i po 8 listova. Tekst je pisalo više ruku, sigurno tri do četiri i to istovremeno, jer se vidi po direktnim nastavljanjima, naizmenično prvog i drugog prepisivača. Treći se rukopis znatno razlikuje. Pismo je više oblo, ali ima sve karakteristike suvremenog pisanja. Da su sve tri suvremene i da je odista pisano celo jevanđelje u XIV ili početkom XV veka, pored nesumnjivih paleografskih osobina teksta toga doba, ima još jedan nepobitan dokaz. To je intitulacija kneza Pavla, sigurno Rađenovića, koja je ispisana minuskulnim pismom njegove kancelarije, na marginama 115b i 116a lista. Zapis je saopštio M. Vukićević u Glasniku Zemaljskog muzeja, knj. XIII, str. 328. Moje se čitanje neznatno razlikuje od Vukićevićevog.

Tekst je izveden sitnim ustavom. Slova su veličine 4 mm. uskog, tankog, lepog i ukusnog oblika sa karakteristikama forme lapidarnog pisma sa stećaka (Sl. 1). Pisano je ijekavštinom sa puno arhaičnih jezičnih odlika, ali i primesom govornih oblika i glasovnim osobinama narodnog izgovora. U tekstu ima izvestan broj grcizama, transkribovanih na način srpskoslovenske recenzije, što znači da je prepis sa grčkog prevoda. Odeljci za čitanje izdeljeni su po začalima, koja su potpuno ista sa rasporedom u pravoslavnoj crkvi. Ovaj rukopis je u paleografskom pogledu jako sličan Mostarskom jevanđelju Manojla Grka.

Rukopis je ukrašen incijalima, naročito u Matejevom jevanđelju, dok su u drugim ređi. Raz-

ličitog su oblika, vrlo arhaični, često u dvojnim prepletima, sa palmetama, polupalmetama i volutama. Crtež je izveden cinoberom, a pojedini su ispunjeni plavom ili crvenom bojom. Pokazuju degenerisane osobine vizantiskih oblika. Najzanimljiviji je jedan na 35a listu Matejevog jevanđelja, sa čovečijom figurom. Pretstavlja slovo и Crtež je izveden crnom i crvenom bojom. Glava je iscrtana primitivno i grubo. Na glavi figure i niz leđa spušta se kosa, iscrtana kao kakva vlasulja. Odelo i donji deo figure su gotovo geometriski stilizovani i neobično kolorisani kontrastima crvene i crnosmeđe boje. Desna polovina odeće obojena je delimično crvenom bojom i ukrašena polukružnim crvenim šarama na belom polju, a leva polovina crnosmeđom bojom. Preko sredine, figura je utegnuta pojasom po srednjevekovnom načinu. Noge sa vrlo šiljatim vrhovima obuće, kao da su u srednjevekovnim čizmama, kakve su se nosile u XIV i XV veku na Balkanu i Zapadu. One su takođe čudno obojene, na suprot odeći, desna crno, a leva crveno. Figura rukama drži neki predmet neobičnog oblika, kao da nešto presipa iz većeg suda u manji. Ovaj se inicijal nalazi kod teksta o bogatom mladiću, koji pita Hrista šta da radi, pa da dobije carstvo nebesko. Ako ova pretstava uopšte ima nekog smisla i veze sa tekstom, sklon sam da protumačim, da gornji sud simvoliše bogatstvo, jer je donji manji, pa bi simvolisao siromaštvo i spasenje, (sl. 2). No za nas je najvažnije što ova figura potseća na ljudske prestave sa stećaka, oblikom, odećom, stilizacijom i primitivnošću. Stoga je vrlo značajna za uporedne studije.

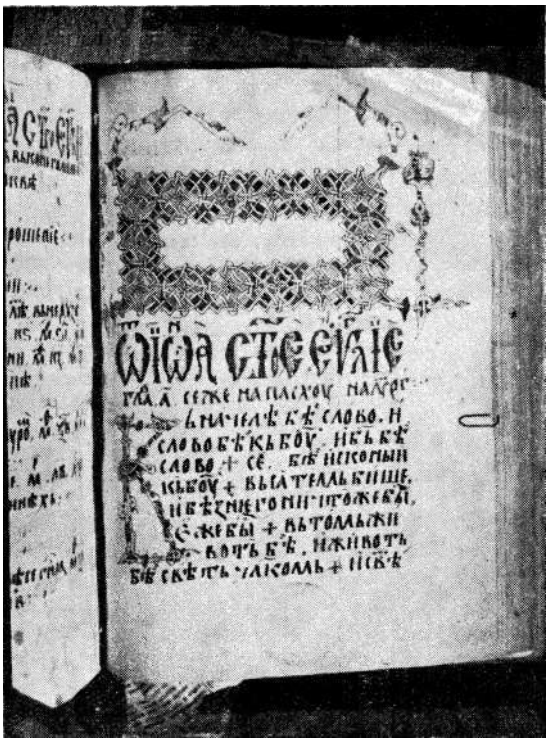


Sl. 4. Kraljević Marko — crtež u pergamentnom Čajničkom jevanđelju.

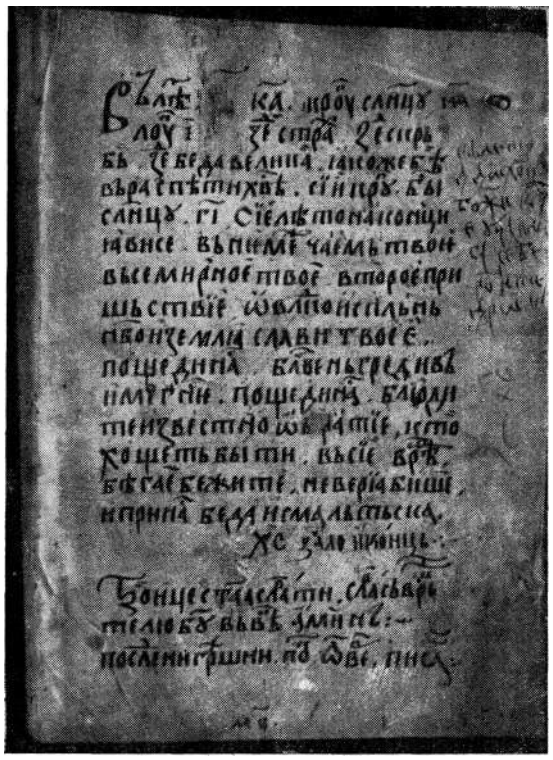
Druga interesantnost ovoga rukopisa je jedan glagoljski zapis. Strane 89b i 90a bile su ostale prazne, nisu ispunjene redovnim tekstom, mada se tekst sa prethodne strane redom nastavlja na sledeću, bez ikakvog prekida. Na praznoj strani 90a, neko je docnije ispisao glagoljski zapis crnim mastilom na 2/3 strane u 13 redova i zauzima 9,5 cm visine i 12 cm širine. Slova su veličine 4—5 mm. sem onih, koja su sama po svojim osobinama duža. Na opšti izgled odaju ispisanu ruku i relativnu ujednačenost po veličini i duktusu. Zapis sadrži tekst iz Jovanovog jevanđelja iz XV glave od 17 stiha. **Сїи заповѣдаю вамь да любите дрѹгъ дрѹга . . .**

Završava se pak u polovini 20-og stiha rečima: **несть рабь боли господина своего.**

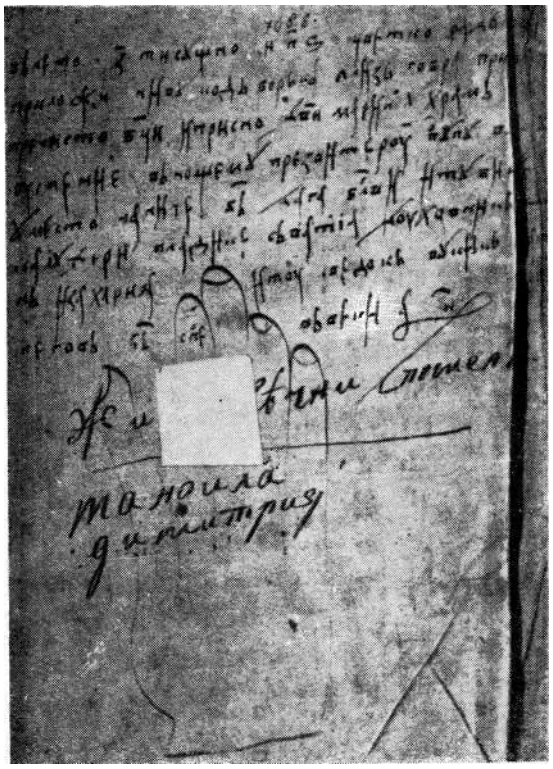
Izveden je mjestimično mešavinom okrugle i uglaste glagoljice sa mešanjem ćirilskih slova. Izgleda da nije bio siguran ni u jednoj glagoljskoj azbuci i da je to pisalo lice, koje se služilo ćirilicom, a glagoljicu je znalo uzgred. Mastilo zapisa je jako crno i razlikuje se od malo smeđeg mastila teksta. Takođe i način pisanja ćirilovskim slovima odaje nešto docnije vreme no što je pisano jevanđelje.



Sl. 5. Zaglavlje Četvorojevanđelja popa Olivera.



Sl. 6. Zapis popa Olivera.



Sl. 7. Zapis iz g. 1578. na jevanđelju popa Olivera

M. Vukićević pominje ovaj zapis i veli da ga je precrtao i poslao V. Jagiču u Beč.[1] Jagić je faksimile objavio u Archiv fur slavische Philologie knj. XXV, str. 35, sa izvesnim ograđenjem, pod uslovom da je kopiranje tačno. Bio je u pravu, pošto je iscrtavanje izvršeno slobodnom rukom, te u pojedinostima nije baš verno, to se ovim objavljivanjem fotografskog snimka uklanja taj nedostatak. (Sl. 3).

Na 92b praznom listu Markovog jevanđelja, iscrtana je crnim mastilom figura Kraljevića Marka kao vladara i sveca, sa nimbom i signaturom: Сты Марко Кралиевићь.

To je jedinstveni crtež Kraljevića Marka u našim starim knjigama, ako nije i jedini. Toliko popularni i opevani Marko u našem narodu, nema nijednog starijeg slikanog ili crtanog lika pod uticajem pesme i narodne mašte. Izuzimam njegov suvremeni istoriski portre ktitora u Markovom Manastiru. Njegove popularne slike pojavljuju se tek u novije doba. Najstariju te vrste pominje nam Vuk Karadžić. Ovaj bi crtež bio jedini i najstariji ove vrste, a pretstava Marka i tretiranje kao svetitelja sa svetačkim i vladarskim atributima, bio bi usamljen. Crtež je naivan, prost i grub, izveden po ugledu na ikonografske pretstave svetih ratnika i vladara. Vreme crteža odaje barokni skiptar u Markovoj ruci, te nije stariji od XVIII veka, mada signatura pokazuje znatno ranije odlike pisma i upotrebu pojedinih slova. (Sl. 4).

RUKOPISNO ČETVOROJEVANĐELJE IZ 1513 GODINE. U opisu Čajničkih rukopisa M. Vukićević ga uopšte ne spominje. Nije mu palo u oči zbog očuvanosit i novog poveza iz kraja XIX veka. Pisano je na glatkoj punoj i beloj hartiji sa vodenim znakom zaokružene kotve i šestokrakom zvezdom na vrhu. Ima 398 dobro očuvanih listova. Originalna veličina listova nije sačuvana, jer je jevanđelje opsečeno prilikom povezivanja u prošlom veku. Sadanja je veličina 27,2X20 cm. Veličina teksta je 19,5 do 20X12 cm, sa 20 reda teksta na svakoj strani. Paginacija je obeležena po kvaternionima, na sredini donjeg okrajka početnih i završnih listova svakog svežnja, crvenom bojom. Većina svežnjeva ima po 10 listova (33 kvaterniona), a ostali od 4, 5, 6, 7 do 12 listova. Ta nepravilnost dolazi otuda, što su svežnjevi obeležavani nešto docnije. Jevanđelje je srbuljske recenzije, raškoga tipa XVI veka. Tekst je ispisan vrlo lepim i krupnim poluustavom, crnim i smeđim mastilom, a zaglavlja, napomene i podela teksta cinoberom. Slova između osnovnih linija velika su 7—8 mm., ne računajući ona koja prelaze linije. Pisala je sve jedna ispisana i iskusna ruka. Zaglavlja na Teofilaktovom predgovoru i početcima svih jevanđelja ornamentirana su zastavicama u raznoj kombinaciji prepleta i

[1] Glasnik Zemaljskog muzeja, knj. XIII, str. 328.

boja, po uzorima na ornamente Moravske škole iz kraja XIV i prve polovine XV veka. Naslovi su izvedeni kitnjastim i vrlo dekorativnim krupnim slovima, u ligaturi, a početak svakog jevanđelja ukrašen je tananim kitnjastim inicijalom. (Sl. 5).

Zapisi iz ovog jevanđelja nisu objavljeni. Dva su registrovana kod Lj. Stojanovića[2] po belešci u Bosanskoj Vili za 1892 god., str. 408., o prepisivaču sa godinom i pogrešnim imenom i o popu Vuku, koji je doneo knjigu iz manastira Papraće. Stoga se ovde prvi put objavljuju tri važna zapisa sa dva snimka. Na poslednjem *a* listu je zapis prepisivača (Sl. 6). O zamršenoj hronologiji ovoga zapisa i prepisivaču jevanđelja — popu Oliveru, kako ja čitam ligaturu — raspraviću u opširnom opisu ovoga jevanđelja i ostalih čajničkih knjiga.

[2] Zapisi i natpisi br. 415.

Na poleđini pretposlednjeg lista ispisan je zapis brzopisom:

Вь лѣто ѕ тнѳѳщно и п҃ѕ Цвѣтко Радаковик приложи
нивѫ кодь Борька близь Гобра, приложи прочисто(и) Б(о)го-
родицѝ и приснод(ѣ)ви Марии ѫ храмь Оусп҃ениѥ вьно-
шемѫ (!) прѣзвитероу попѫ Вѫкѫ ѫ мѣсто Чанн(и)чѣ,
б(о)гъ да га б(лаго)сл(о)ви. И тѫ бише калѫѣри владикѣ
Сѵватіа: доуховникъ Їѡвань и Захарнтъ и тоу сводак
Вѫкикъ, брат неговь. Б(о)гъ со нѣ вь вѣки, а(мин.

Na praznoj poleđini sadržaja Markovog jevanđelja, na kraju XII kvaterniona, pri vrhu lista ispisan je poluustavom zapis popa Vuka:

Сїю гнигѫ їванѣлїѣ донесѣ попь Воукь нѣ П(а)пра-
тьга манастира и лєтѫрѣїю, м(ѣ)с(ѳ)ца маїа ѕ д(а)нь.

RÉSUMÉ

ANCIENS MANUSCRITS ET LIVRES IMPRIMÉS DE TCHAYNITCHÉ

A l'Eglise orthodoxe de Cajnice se trouvent onze précieux manuscrits, dont la plupart date du XVIème siècle, ainsi que huit livres de l'ancienne presse serbe, qui furent mis sous la orotection de l'Etat par l'Institut National pour la protection des monuments historiaues et de la nature afin d'exécuter les travaux provisoires les plus nécessaires pour la preparation de leurs conservation spécial.

Les manuscrits sont d'une grande valeur historique, paleographique, linguistique, artistique et documentaire non seulement pour le passé de la Bosnie et d'Herzégovine mais aussi pour la science en général. Les plus remarquables d'entre eux sont les, on-dit, Ouatre-Bibles en pergamine, provenant de la fin du XIVème ou du commencement du XVème siècle et le même oeuvre sur le papier, qui date de l'année 1513.

»Le Ouatre-Bibles« en pergamine n'est pas entièrement préservé. L'ouvrage est écrit en dialecte »ivecavique« avec beaucoup de formes archaïques et assez de traits de pronociations populaires. Les lettres sont belles et agreables avec des caracteristiques de l'ecriture lapidaire de »stecke«. Le manuscrit est orné d'initiales,

Le manuscrit de la Bible de 1513 est écrit sur le papier poli de la couleur blanche avec des lettres fortes en mieposition en encre noir et brun. La Bible est de la recension serbe du tvoe »rachka« du XVIème siècle. Les titres sont écrits en fortes lettres decorées et le commencement de chaque Bible est orné d'initiales touffus.



Sl. 1. Pogled na nekropolu s jugoistočne strane

ŠEFIK BEŠLAGIC

STARI KRSTOVI U DREŽNICI

Na povratku s ekipnog obrađivanja stećaka u Dugom Polju (između Čvrsnice i Vran-Planine), 1953 godine, prošao sam dolinom Drežanke. (Drežanka je desna pritoka Neretve, koja izvire ispod Čvrsnice i Čabulje, probija se između njih, natapa negdje manje, negdje veće oaze obradive zemlje i salijeva se u Neretvu kod željezničke stanice Drežnica.) Tom prilikom sam na samom putu ispod sela Striževa zapazio interesantne stare nadgrobne spomenike u obliku krstova. Odmah pokraj njih je trasirana nova cesta. Smatrajući da su ovi krstovi ugroženi prosijecanjem nove ceste, odlučio sam da ih što prije obradim. Imao sam priliku da to učinim u junu 1954 godine.

SMJEŠTAJ NEKROPOLE

Glavna naselja u romantičnoj dolini Drežanke, počevši od izvora, jesu: Gornja Drežnica, Perutac i Donja Drežnica. Oko 2 km istočno od sela Striževa, južno od kote 358 m, pokraj samog puta nalaze se naši spomenici. Stanovnici ovoga kraja zovu ovo mjesto »Križevi« baš po tim spomenicima. Inače, oni su u zaseoku Sveca (na spec. karti Vojno-geogr. instituta Kralj. Jugoslavije 1 : 100.000 »Prozor« lokalitet je označen sa krstićem). Tu se uska dolina Drežanke nešto proširila, pa je nastalo nekoliko ravnih obradivih površina. Jedan dio je pošumljen. Ispod spomenute kote, između Vučje Uzde i Mujkovače probija se potok, koji nekoliko stotina metara istočno od nekropole protiče pravcem sjever-jugoistok i salijeva se u Drežanku. U neposrednoj blizini Križeva, na zaravanku odmah jugoistočno od njih bila je nekada, po narodnom pričanju, crkva. Sada se to mjesto zove Crkvina i neki vjeruju da se ispod površine zemlje nalaze ozidane prostorije. Nekoliko stotina metara sjeverno odavde naglo se dižu sive i visoke stijene Male Čvrsnice. Prema jugu, odmah preko Drežanke, dižu se šumoviti i strmi obronci Čabulje. Lokalitet je oveća ravnica koja je nešto više uzdignuta od susjednih dijelova kotline, pa se odavde vidi dosta daleko na zapad i istok. Nova cesta, koja se gradi, prolazi svega 2—3 metra ispred spomenika.

Jugozapadno odavde, nešto više od 1000 metara zračne linije, s druge strane Drežanke, izdiže se Gradina (kota 412), a nepuna 2 km zapadno, kod Striževa, pokraj puta, na nekoliko mjesta, nalazi se ukupno 35 srednjevjekovnih nadgrobnih spomenika — stećaka, od vapnenca i sedre, od kojih su neki ornamentirani.

Slika br. 1 pretstavlja pogled na nekropolu s južne strane.

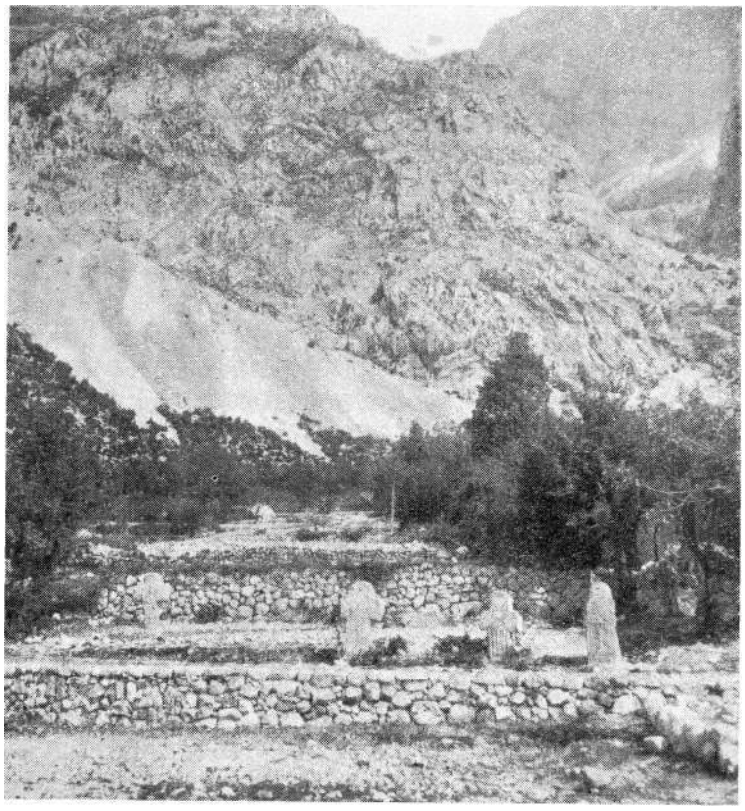
OPIS POJEDINIH SPOMENIKA

Spomenici su poredani u pravcu istok-zapad. Drugi je postavljen 1 m daleko od prvoga, između trećeg i drugog je razmak 180 cm. Sva tri ova spomenika su u jednoj liniji. Četvrti je od trećega odmaknut 6 m i povučen nešto unazad; tako njegova udaljenost od trećega iznosi ukupno 750 cm. Sva četiri su postavljena tako da su im šire strane okrenute u pravcu sjever-jug, a uže u pravcu istok-zapad. Glavne šire strane (prednje) okrenute su prema jugu.

Spomenik br. 1. Visok je 138 cm, širok pri dnu 49 cm. a debeo, također pri dnu, 34 cm. Nije poznato koliko je duboko u zemlji. Drži se uspravno. Klesan od vapnenca ne baš najpravilnije. Možda je tu rustičnost uslovljavao i sam kamen — njegov prirodni oblik. Znatno je oštećen, izgleda nasilno okrnjen — stradali su mu vodoravni krakovi, a od njih više onaj istočni, koji je skoro sav nestao. Uz njega je stradao i jedan dio sa zadnje strane, od sjeveroistoka. Uglovi mu nisu oštri, nego zaobljeni, a glava krsta je namjerno još više zaobljena, gotovo polukružna kada se gleda sprijeda. Zadnja strana se prema vrhu povija malo naprijed, tako da mu glava nije debela kao čitav krst.

Spomenik je bogato ukrašen.

S prednje strane sredina krsta (križno polje) podijeljeno je kosim unakrsnim linijama na 4 dijela. Te linije se produžuju uspravno i vodoravno na sve 4 strane, ali su one koje idu vodoravno i gore, usljed oštećenosti prekinute, pa se ne vidi njihov potpuni tok. One uspravne dolje idu sve do zemlje i tako stvaraju jedno polje u kojemu se u sredini nalazi figura čovjeka (muškarac) koji u desnoj ruci drži uspravan (nešto malo nakošen) i uzdignut mač. Lijevu je ruku podbočio. Stopala su mu okrenuta jedno na jednu, drugo na drugu stranu. Visina figure je 42 cm. Iznad glave ovoga muškarca, u trouglastoj površini, prikazana je figura konja. Na konju ima nešto, kao da je jahač, ali to nije potpuno jasno. Konj je dugačak 21 cm. U preostaloj površini ispod nogu čovjekove figure vidi se kosi krst, koji bi mogao biti t, zv. »Andrijin krst«. Desno i lijevo nalazi se bordura od povijenih dvostrukih linija. U trouglastoj površini od sredine krsta prema zapadnom vodoravnom kraku uklesana je pretstava zmije u dužini od 24 cm. U takvom polju od sredine krsta prema istočnom vodoravnom kraku zbog oštećenosti se danas ne vidi kakav je bio ukras. U gornjoj takvoj površini nalaze se jedna pored druge, u istoj visini, dvije »svastike« od 9 cm promjera. Između njih je kraća uspravna linija koja zato što dolazi dolje u ugao dviju kosih linija s njima pravi neku vrstu strelice. Iznad »svastike« primjećuje se jedna kratka urezana linija koja ide vodoravno, a onda se ona na oba kraja prelama koso-gore; međutim, zbog oštećenosti kamena, ne vidi se njen dalji tok.



Sl. 2. Pogled na nekropolu i okolinu s iužne strane.

Mali kosi krst, svastike, zmija i linije kao bordure su urezane u kamenu. Kosi krst u križnom polju i vijugaste uspravne bordure kod figure čovjeka djeluju plastično, jer su linije dvostruke i trostruke, a između njih je ostavljena izbočina. Figure čovjeka i konja date su plastično, na taj način što je sva pozadina izdubljena. (Sl. br. 3).

Na preostalom dijelu površine istočne uže strane (bočne strane) vidi se uspravna bordura od jednostavne dosta duboko urezane linije koja je išla krajevima sve do navrh glave krsta. U sredini površine od vodoravnog kraka prema dolje urezane su konture »kijače«, dužine 50 cm. (Sl. br. 3a).

S druge bočne strane, zapadne, nalazi se ista takva bordura od dvije paralelne urezane linije, a između njih su urezane cik-cak linije. U dijelu iznad vodoravnog kraka primjećuje se bordura samo od dviju paralelnih linija, koja je nekada tekla okolo vodoravnog kraka. (Sl. br. 3b).

Na zadnjoj, sjevernoj čeonoj strani, zbog oštećenosti, se samo djelomično nazire bordura u vidu jednostavne linije koja je išla paralelno s uspravnim bridovima. Vjerojatno je ta bordura prelazila i na vodoravne krakove i opet se gore nastavljala uspravno do navrh glave krsta, analogno ostalim krstovima.

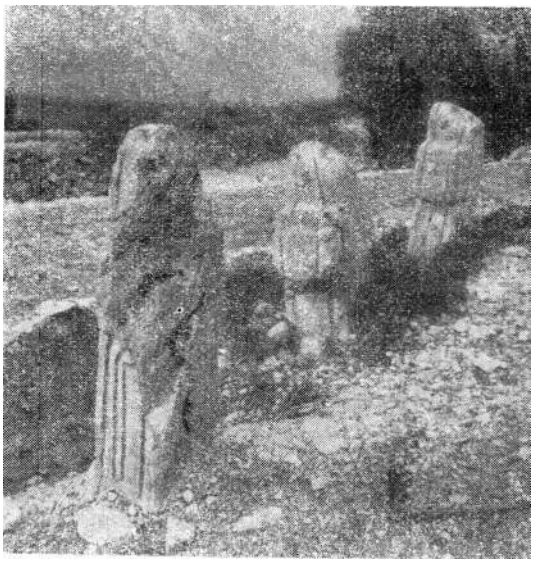
Spomenik br. 2 je slično oblikovan, samo što se on od prvoga, kao i od ostalih, razlikuje

po tome što mu vodoravni krakovi s gornje strane imaju po jednu stepenicu. Dimenzije su mu: visina iznad zemlje 130 cm, širina u donjem dijelu 37 cm, najveća širina 70 cm, debljina 34 cm. Visina vodoravnog kraka iznosi 37 cm, a od toga stepenica 10 cm. Bridovi ovoga krsta nisu naglašeni, nego su više otupljeni (zaobljeni), gornji krak je u vrhu zaobljen. Sa zadnje strane krst je u gornjem dijelu stesan prema vrhu tako da mu se linija zadnje strane povija naprijed. Vrlo malo je oštećen i danas stoji uspravno.

S prednje strane (južna čeona strana) i kod ovoga spomenika na križnom polju je kosi krst, tj. ta kvadratna površina je presječena urezanim diogonalama toga kvadrata. Desno i lijevo uglovi diagonala su pojačani urezanim linijama koje su paralelne sa kracima tih uglova. Okolo čitave prednje strane, blizu bridova i paralelno s njima, teče bordura od urezane linije. Gdje je kod vodoravnih krakova ona stepenica tamo i ova bordura pravi stepenicu. U površini ispod križnog polja prikazana je figura čovjeka (muškarca) koji je raširio ruke. Od kraja ruku do iznad glave urezana je linija u obliku polukružnice što potsjeća na oreol. Čovjek je prikazan na vrlo jednostavan način: glava je okrugla, vrat nije naznačen, ruke su pretstavljene sa dvije prave paralelne linije, šake i prsta uopšte nema, trup je skoro svuda jednako širok, noge su tek naznačene, stopala su okrenuta na suprotne strane. Figura je duga 37 cm, a široka (uračunavši i ruke) — 18 cm. Lik je dat samo tako što su njegove konture urezane. Ovakav lik, s lukom iznad glave ponekad potsjeća i na raspelo. U površini gornjeg kraka paralelno s polukružnom ivičnom linijom u vrhu urezana je još jedna polukružna linija. Možda bi ona trebalo da pretstavlja polumjesec? Pri dnu, ova površina je zatvorena vodoravnom urezanom linijom iz koje, blizu sredine, na dva mjesta izlaze dvije kose (vrlo malo povijene) linije i idu do one ivične linije. Čitava ova prednja strana je prikazana tako da su sve linije urezane u kamen, dok je drugo ostalo na istoj visini. (Sl. br. 4).

Sa užih (bočnih) strana ovaj spomenik, kao i onaj prvi, ima borduru od urezane linije, upravo od dvije urezane linije koje teku visinom, ne prekidajući svoj tok i preko vodoravnih krakova. Obe linije su s jedne strane jednako razmaknute osim kod glave krsta, gdje se zadnja postepeno približava prednjoj da se s ovom sasvim sastane na vrhu glave krsta. (Vidi sl. br. 3a i br. 3b).







Sl. 3. Spomenik br. 1. — Sl. 3a. Spomenik br. 1 (prednji plan) i iza njega spomenici br. 2 i br. 3. — Sl. 3b Spomenik br. 1 s druge strane (u prednjem planu spomenik br. 2).



Sl. 4. Spomenik br. 2.

Sa zadnje, šire — sjeverne čeone strane danas se na ovome spomeniku ne primjećuju nikakvi ukrasi. Ta strana je dosta oštećena. Ako je nekada i bio kakav ukras, onda je najvjerovatnije da se on sastojao samo od iviene linije, slične drugim stranama ovoga spomenika.

Spomenik br. 3 je po svom obliku vrlo sličan opisanim. Od drugoga se razlikuje time što nema one stepenice kod vodoravnih krakova. I on je klesan tako da mu je glava s prednje strane polukružna, ali ne toliko kao kod drugoga, a sa zadnje (sjeverne) strane je prema gore snesena. Njegove dimenzije su: visina 140 cm, širina 44 cm, najveća širina 75 cm, debljina 33 cm. Danas se drži dosta uspravno.

Ukrašen je sa svih strana.

Na prednjoj (južnoj čeonoj) strani, paralelno sa bridovima teče bordura od urezane linije — kao i kod prva dva spomenika. Križno polje je ukrašeno diagonalama kvadrata — »Andrijinim krstom«, ali i običnim plastičnim krstom dužine 45 cm, a širine 30 cm, čiji se krakovi na krajevima proširuju i završavaju u obliku krugova. U desnoj srednjoj peterougaonoj površini, čije su stranice pojačane još jednom paralelnom urezanom linijom, nalazi se plastičan polumjesec, promjera 22 cm, čiji su rogovi savijeni prema istoku. U lijevoj takvoj površini (zapadno od sredine) urezane su dvije »svastike«, slične onima na prvom spomeniku, samo što su nešto veće (12 cm duge i široke) i što stoje skoro jedna ispod druge. U gornjoj površini (iznad krsta) u sredini je jedna omanja plastična jabuka, iznad nje, paralelno sa ivičnom linijom, polukružna urezana linija, a ispod nje, upravo od same jabuke dolje koso lijevo i desno urezane su linije koje idu do mjesta gdje se dijagonale križnog polja spajaju sa ivičnom linijom. Tako te dvije linije sa gornjim polovicama dijagonala križnog polja čine neku vrstu romba u kome je gornji krak plastičnog krsta. Površina ispod križnog polja odvojena je jednom vodoravno usječenom linijom. Za tu liniju s gornje strane vezane su dvije kraće kose linije, kao neki pandan spomenutom rombu, a s donje strane tri urezana lika u obliku velikog štampanog slova v, u čijim sredinama je opet manji uspravni zarez, tako da taj ornamenat potsjeća na neku vrstu cik-cak bordure. Ispod toga je prikazana scena od 4 muške ljudske figure koje se drže rukama i kao da su u kolu. Figure su oblikovane potpuno na isti način kao kod drugog spomenika. Razmak između figura je dosta malen, a kod krajnjih figura nije bilo mjesta da im se naznače druge dvije ruke. Stopala figura su i ovdje okrenuta na suprotne strane. Figure su plitko-plastične. Njihova visina iznosi 32 cm. Scena je i s donje strane zagrađena jednom vodoravno urezanom linijom. (Sl. br. 5).

Na sjevernoj široj (čeonoj) strani plastično je prikazan dosta veliki krst (65X55 cm) po obliku kao onaj s prednje strane, tj. njegovi krajevi su polukružno prošireni. Između krakova ovoga krsta se naziru kose urezane linije koje kao da i na taj način spajaju krakove. (Sl. br. 5a).

Na istočnoj bočnoj strani (užoj) ovaj spomenik ima borduru kao i prva dva, čije se urezane linije spajaju gore, na glavi. Osim toga, pri vrhu vodoravnog kraka — sa ove i sa gornje strane, savim blizu gornjeg vodoravnog brida, urezane su i vodoravne linije. Na ovoj strani vodoravnog kraka nalazi se plastična jabuka osrednje veličine. Takva jabuka se još nalazi s ove strane i na glavi. U površini ispod vodoravnog kraka prikazan je uspravan, vrlo malo nakošen,, mač sa krsnicom, drškom i polukružnom glavom. Mač je dugačak 47 cm, a krsnica mu je široka 14 cm. (Sl. br. 5b).

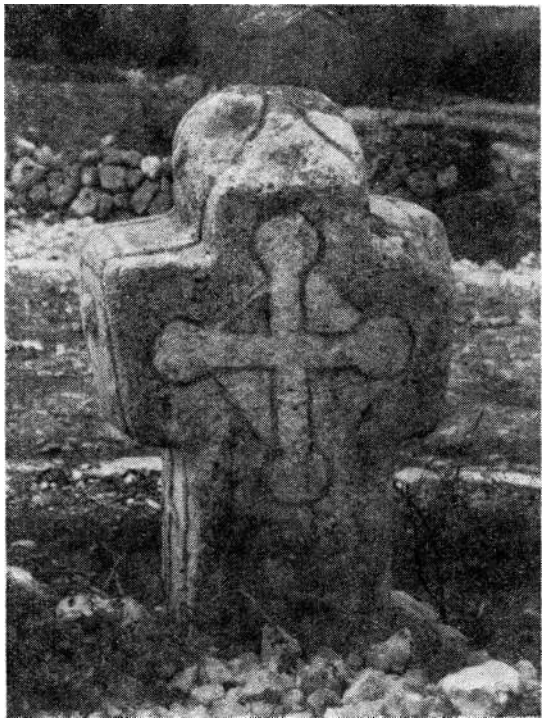
Sa protivne (zapadne bočne) uske strane ovaj spomenik ima samo borduru kao i na istočnoj i dvije plastične jabuke na istim mjestima kao i na istočnoj bočnoj strani. (Sl. br. 5c).

Spomenik br. 4 je također vrlo slično, samo nešto rustičnije oblikovan. I on je danas uspravan. Relativno malo je oštećen. Visok je iznad zemlje 136 cm, širok je 33 cm, najveća širina mu je 85 cm, a debeo je 30 cm. Ukrašen je sa čeonih strana.

Na južnoj čeonoj strani bordura od jedne urezane linije teče okolo, paralelno s njegovim bridovima, ali se takav tok s gornje strane ispod vodo-



Sl. 5. Spomenik br. 3.



Sl. 5a Spomenik br. 3. druga strana.

ravnih krakova prekida i linija se produžuje koso gore prema sredini glave, gdje se u obliku vrha ravnokrakog trougla završava. U površini križnog polja (sredina spomenika) prikazan je vrlo plastičan polumjesec raspona 28 cm, otvorom okrenut prema istoku, a zatim tri isto tako vrlo plastične jabuke od po oko 9 cm. promjera, nepravilno poredane jedna ispod druge. Desno i lijevo — u površinama vodoravnih krakova nalazi se po jedna muška ljudska figura data na način kao i kod spomenika br. 2 i 3, samo još jednostavnije i dosta primitivno. Figure nisu plastične, nego su njihove konture urezane, i to vrlo malo urezane. Visina ovih figura iznosi oko 18 cm. Uvrh ove prednje plohe, skoro na samom polukružnom završetku, nalazi se plastičan polumjesec, otvorom okrenut dolje, čiji je istočni dio oštećen. A u površini dolje, ispod sredine spomenika plastično je prikazan krst visine 30, a širine 24 cm, čiji se krakovi jabučasto završavaju. (Sl. br. 6).

Na zadnjoj široj (sjevernoj čeonoj) strani ovoga spomenika prikazan je veliki plastičan krst, oblika kao i onaj naprijed, tj. običan krst sa jabučastim završecima krakova. Krst je visok 56, a širok 60 cm. S ove, kao ni sa bočnih strana ovaj spomenik nema bordura, niti kakvih drugih ukrasa. (Sl. br. 6a).

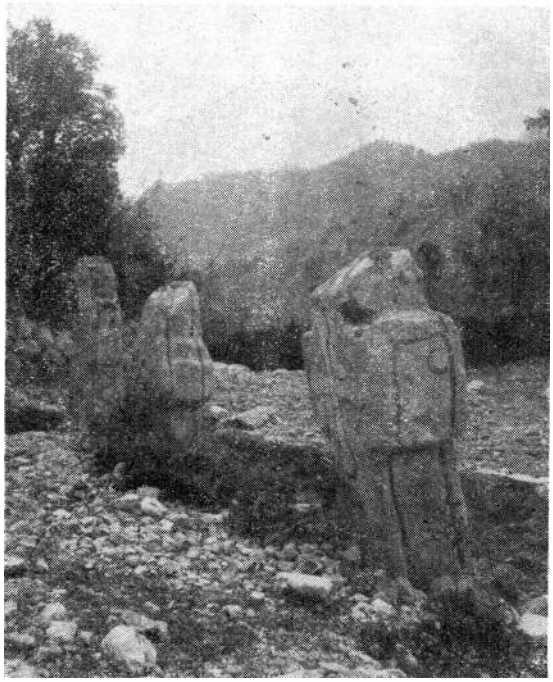
OSTALI PODACI

Interesantno je ime ovoga zaseoka, Mislim da ono nije nastalo od riječi svijetlo, jer bi se prije nazvalo Svića, s obzirom da narod ovoga kraja pretežno govori ikavštinom. Biće da je ono izvedeno od riječi svetac ili od sveto — Svetja, Sveca. Ako je tu bila crkva, a ona je mogla biti ovdje i po izboru mjesta u ovoj župi, onda bi naši spomenici pripadali grobovima uglednih sveštenih lica koji su ovdje živjeli.

Iz razgovora sa stanovnicima ovoga kraja doznao sam da se ovi grobovi smatraju grobovima nekih viših, za narod zaslužnijih ljudi, koji su nekada ovdje živjeli. Iz toga razloga, nadgrobni kamenovi se ne diraju i ne oštećuju, nego, rekao bih, još i čuvaju. Nisam opazio da štogod gataju, da kamenove koriste za liječenje — da ima nekog sujevjerja u vezi s njima. Stanovnici misle da su grobovi postavljeni ispred krstova — od južnih, širih i najviše ukrašenih strana naprijed. Neki su te grobove i vidjeli. Ivan Šarić, iz Gornje Drežnice, član Opštinskog narodnog odbora, pričao mi je kako su ti grobovi i otkopavani. Don Nikola Jurić, dugogodišnji katolički sveštenik iz Donje Drežnice (Donje Selo), sa desetak ljudi iz okolnih sela izvršio je pretraživanje ovih grobova oko 1937 godine. Tražio je »biskupov prsten«, veli mi Ivan, jer je mislio da je u nekom od ovih grobova zakopan biskup. U toj grupi seljana, bio je i Grgo Jurić, iz Peruca, koji je i danas živ.



Sl. 5b. Spomenik br. 3, bočna strana.



Sl. 5c. Spomenik br. 3 (prednji plan).

Ivan je tada, kao dječak od dvanaestak godina, također bio prisutan kopanju. Kod prva tri spomenika nađene su ljudske kosti — po jedan kostur koji je bio smješten u drveni sanduk, već raspadnut. Odozgo nije bila nikakva kamena ploča. Glave su im bile kod samih krstova, a noge naprijed. Bili su postavljeni nauznak. Ivan se ne sjeća drugih detalja, kao npr. da li je bila kamena ograda itd. Kaže mi da u grobnim rakama nije bilo ništa osim kostura. Kod četvrtog spomenika, Ivan se sjeća, bio je kameni poklopac iznad kostura, a uz kostur je nađeno nešto okruglasto »od željeza«, kod pasa. On misli da je taj predmet ostavljen u grobu i grob opet zatrpan. Grobne rake su bile otprilike na dubini od pola metra, kako kaže Ivan.

Ja nisam vršio nikakva otkopavanja. Don Jurić je umro prije desetak godina, a sa Grgom Jurićem iz Peruca nisam uspio da razgovaram, pa tako nisam bio u mogućnosti da provjeravam Ivanov iskaz, ali mi se čini vjerovatnim to što je on rekao.

NEKA RAZMATRANJA O OBLICIMA I UKRASIMA I O DATIRANJU SPOMENIKA

Vrlo je malen broj ovakvih nadgrobnih spomenika u Bosni i Hercegovini, a još manje je o njima nešto pisano. Ovakvih starih krstova, velikih dimenzija, uglavnom rustične izrade, ponekad ukrašenih, ponekad i sa natpisom u staroj bosanskoj ćirilici, — oštećenih, nagnutih i u zemlju utonulih, nađeno je u raznim krajevima Bosne i Hercegovine. Poneki je od njih među stećcima, poneki među kasnijim (novijim) grobovima, a ima ih i potpuno osamljenih. Proučavajući druge spomenike, naši arheolozi zabilježili su i po koji krst, ali se niko dosada nije specijalno bavio proučavanjem starih krstova. Obrađujući stećke, ja sam našao nekoliko sličnih spomenika. Tako sam,, napr., u Kupresu našao dva. Jedan je bio u manjoj nekropoli stećaka na Jeljanu u Vukovskom Polju, koji je s prednje strane imao isklesanu figuru čovjeka, sa bočne strane sablju krivošiju, a sa zadnje strane štit i »baltu«.[1] Drugi se nalazio u Novom Selu. On je sa prednje (sada gornje, jer je prevaljen) strane ukrašen plastičnim krstom.[2]

Mislim da nema sumnje ako kažemo da krstovi u Drežnici pripadaju našim bosansko-hercegovačkim precima iz posljednjih godina perioda ste-aka i iz perioda pojave prvih turskih »nišana«. To se najbolje vidi po ukrasnim motivima na njima. Umjesto nadgrobnih spomenika u obliku stećaka, kakvi su sve dotle pa i tada bili uobičajeni, naši stari su stavili krstove sa ukrasnim motivi-

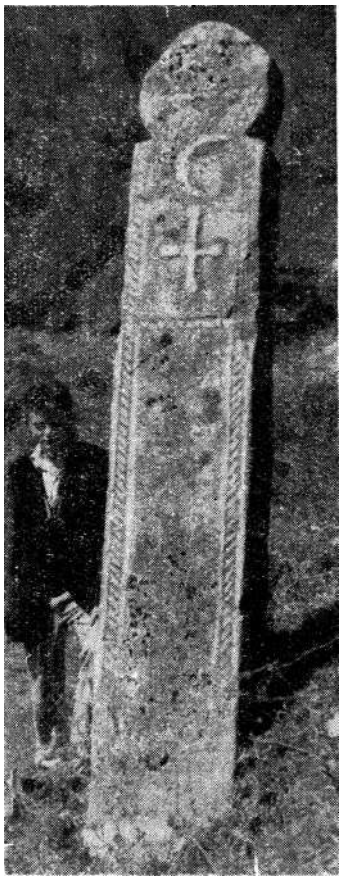
[1] Š. Bešlagić, Kupres, Sarajevo, 1954, str. 38.
[2] Isto tamo, str. 151.



Sl. 6. Spomenik br. 4.



Sl. 6a. Spomenik br. 4, druga strana.



Sl. 7. Nadgrobni spomenik »Kneza Stjepana« u Ljubinji kod Semizovea

ma sa stećaka. Ali, na njima vidimo i motive kakvih nema na stećcima, motive koji se vide na t. zv. »šehitskim nišanima«, što znači da je tada već bio utjecaj turske kulture. U nekim krajevima se iz toga doba uočavaju drugačiji oblici nadgrobnih spomenika. Oni nisu ni stećci, ni krstovi, a ni »nišani«, nego neka vrsta uspravnih stećaka, odnosno još nerazvijenih krstova. Skoro bi se mogli tretirati nekom vrstom prelaznih oblika nadgrobnih spomenika od stećaka ka krstovima. I ovih nema mnogo na broj. O njima dosada nije ništa pisano. Skoro redovno oni na sebi nose motive sa stećaka, ali i motive sa prvih »nišana«. Jedan takav sam sa Dokom Mazaličem našao 1954 godine u selu Ljubinji, kod Semizovca. Okolni stanovnici su ga pripisivali nekom »knezu Stjepanu«. Bio je vrlo sličan »nišanu« (Vidi sliku br. 7). Osim ukrasa koji se vide na prednjoj strani ovaj spomenik još ima na jednoj bočnoj strani dugačak i dosta širok mač. Takvi su spomenici, vjerovatno, nastajali tamo gdje je bio raniji i jači uticaj Turaka. Naši spomenici u Drežnici su čisti krstovi po obliku, što bi moglo da govori o nešto drugačijim političkim prilikama, nego u krajevima gdje se javljaju naprijed spomenute prelazne forme nadgrobnih spomenika,

Drežnički krstovi imaju svoje oblikovne karakteristike. Bridovi im nisu oštri, a neki su dosta zaobljeni. Završetak uspravnog dijela je sasvim zaobljen, skoro polukružan. Takvih, gore zaobljenih — polukružnih krstova ima i na drugim mjestima, kao, napr., u Širokom Brijegu.[3] Karakteristično je za krstove u Drežnici da su oni kod glave, odozgo prema dolje, tj. prema zadnjoj, široj plohi nakoso klesani — stesani, što se dosta dobro vidi na slikama broj 3a, 3b, 5a, 5b i 5c. Mala stepenica na vodoravnim krakovima jednoga krsti potsjeća na gotičke krstove s kraja XIV ili početka XV vijeka u Dalmaciji.

Ukrasi ovih spomenika pružaju dosta materijala za proučavanje. O značenju i porijeklu tih ukrasnih motiva nešto je pisano u dosada izašlim sveskama edicije o srednjevjekovnim nadgrobnim spomenicima BiH,[4] kao i u nekim člancima štampanim u godišnjacima. Za mnoge od njih nije moguće navesti pravo značenje i razloge njihove upotrebe. Na ovim starim krstovima se, pored već poznatih i uobičajenih motiva na stećcima, kao što su: krstovi, polumjeseci, figure ljudi, razne bordure itd., javljaju dva vrlo rijetka motiva sa stećaka — »svastika« i zmija, te dva motiva koja mi dosada nisu bila poznata na stećcima — motiv luka iznad glave ljudske figure i motiv kosog krsta. Uzgred napominjem da sam na jednome stećku nekropole kod Striževa (selo koje je najbliže Svećoj) našao veliki i plastičan motiv »svastike«,

»Svastika« je prastari solarni simbol i vrlo je vjerojatno da je kao takva prešla i u Srednji vijek. Solarni simboli se vrlo često nalaze zajedno sa simbolom krsta, pa se i u našem slučaju pojava »svastike« može tako objašnjavati.

Mislim da motiv zmije na krstu u Drežnici također ima simbolično značenje o kojemu je zasada teško nešto sigurno tvrditi. Zmija je prastaro htonično božanstvo. Njen kult je u preistoriji bio nadaleko rasprostranjen. Na Balkanu je on bio dosta jak. Čini se da je on kod starih Ilira bio još najjači.[4a] I danas se kod naših naroda osjećaju tragovi toga kulta.

U italijanskoj umjetnosti VIII vijeka na kamenu, osim pletera, često se javljaju lavovi i zmije. U romanici se također vide zmije, naročito u scenama borbe životinja koje su inače tipične za taj period. Motiv zmije se javlja, istina vrlo rijetko, na stećcima.[5] Na jednom starom nišanu kod Trnova u Bosni plastično je prikazana zmija.[6] Na

[3] Dr. A. Benac, Široki Brijeg, Sarajevo, 1953 grod., sl. 14. 15a, 32 I 83.

[4] Radimlja. Olovo, Široki Brijeg. Ludmer i Kupres.

[4a] Ferri Rafo Prilog poznavanju ilirske mitologije. Anali Historijskog instituta u Dubrovniku, god. II, 1953, str, 419—428.

[5] Dr. A. Benac, Anali Historijskog instituta Jug, akad. znan. i umj. u Dubrovniku. Dubrovnik 1953, God. II, str. 72, Tabl. VII. sl. 2.

[6] Podaci od S. Suljagića.

jugozapadnom stubu crkve Krivaje (iz XV v.) u Zapadnoj Srbiji, neimar Mihajlo je u XVIII v. urezao zapis o opravci crkve, a ispod toga je, pored ostaloga, stavio zmiju.[7] Na polukružnom nadvratniku Beglerovića kuće u Repovcima kod Konjica (iz XVIII v.) pokraj natpisa na turskom jeziku vidio sam plastično pretstavljenu zmiju. Na krstu starog pravoslavnog groblja u Foči nalaze se dvije zmije sa roščićima.[8] Zmiju vidimo i na drvorezbarskim predmetima narodne umjetnosti, kao, napr. na guslama, u Etnografskom muzeju u Beogradu[9], u Etnografskom muzeju u Zagrebu,[10] ili na »ilirici« u Etnografskom muzeju u Zagrebu.[11]

Ne želeći da se upuštam u objašnjenje porijekla i značenja zmije kao simbola na krstu u Drežnici, niti da za njega tražim neke daleke analogije, ja sam ovdje naveo samo neke podatke koji znače da zmija, iako rijedak motiv na našim srednjevjekovnim spomenicima, ipak pretstavlja motiv koji se kao simbol, a možda i kao dekoracija proteže vremenski i dalje, pa sve do naših dana, pa bi njegovom proučavanju trebalo posvetiti posebnu pažnju.

U vezi s ovim potsjećam na pisanje Špire Kulišića o zmiji kao životinjskom pretstavniku duha žita u našem narodu.[12] Možda takvo shvatanje zmije ima veze sa njenom pojavom na srednjevjekovnim nadgrobnim spomenicima?

Motiv luka — polukružnice iznad glave čovjeka potsjeća me najviše na oreol kršćanskih svetih lica. A krst sa kosim kracima je poznat pod imenom »Andrijinog krsta«.

Na jednom stećku Radimlje nalazi se ornamentalna vrpca u kojoj je ukomponovan i elemenat koji sliči našem kosom krstu, ali njega ni sam autor monografije »Radimlja« ne ubraja u krstove, niti taj krst ima funkciju i značenje kao ovi u Drežnici.[13] Ovaj u Drežnici je zaista krst. To se najbolje uočava ako se uporede prednje strane spomenika br. 1 i spomenika br. 3. Tamo gdje se nalazi pravi, tj. obični krst spomenika br. 3 na takvom istom mjestu spomenik br. 1 ima kosi krst. Ista funkcija, isto simboličko značenje.

Inače, nigdje na drugim mjestima nisam našao taj motiv. Isto tako, nigdje nema ni luka iznad ljudske figure. Zato mislim da se ta dva motiva po prvi puta sada u Drežnici izrazito javljaju.

Grupu starih krstova u Drežnici vrlo je teško sasvim pouzdano datirati. Ovdje nema natpisa koji bi nam mogli znatno pomoći, a spomenici su, po svojim osobinama, skoro jedinstveni, pa ih je vrlo teško uporeĎivati. Međutim, ovdje, ipak, imamo nekoliko elemenata koji nam pomažu da se spomenici sa dosta vjerovatnosti vremenski odrede.

Općenito se smatra da su nadgrobni sopmenici u obliku krsta mlađi od nadgrobnih spomenika koje nazivamo stećcima. Po oblicima i izgledu uopšte (velike dimenzije, rustična izrada, zaobljenost, koso klesanje itd.), a donekle i po sadašnjem stanju (oštećenost) možemo zaključiti da spomenici u Drežnici pripadaju starijim,, ako ne i najstarijim krstovima u BiH. Većinu ukrasa — motiva koji se nalaze na ovim krstovima često vidimo i na stećcima, ali sam taj elemenat nije dovoljan za preciznije određivanje ovih krstova. Isto tako, figure ljudi i figura konja ne znače mnogo u pogledu datiranja, osim što bi se moglo pretpostaviti da su ove, zato što su rađane sasvim jednostavno i šematski (napr. kolo), nešto novije od većine takvih motiva na stećcima i gotovo da imaju samo dekorativan karakter. Motive zmije, »oreola« i kosog krsta ne mogu zasada koristiti za datiranje, iako mi se čini da bi kosi krst mogao da se svrsta u mlađe motive. Većina dosada poznatih stećaka u BiH pripadaju XIV i XV vijeku. Pošto naši krstovi imaju mnogo motiva sa stećaka, to i oni spadaju u period stećaka, odnosno negdje u kraj toga perioda, ili barem u prvi period neposredno iza stećaka, kada je ta tradicija bila još vrlo svježa. To znači da su ovi spomenici iz kraja XV vijeka. U prilog ovakvog datiranja ide i činjenica da su ovi krstovi locirani pokraj puta, kao što je skoro redovna pojava kod stećaka. A sa dosta sigurnosti može se pretpostaviti da je ovuda prolazio i srednjevjekovni put. Međutim, kako sam već ranije napomenuo, naši spomenici imaju i motiv »kijače« (spomenik br. 1), više motiva »jabuka« (spomenik br. 3 i br. 4), pa i mač sa uže strane spomenika br. 3, koji se nešto povija i sliči sablji, koji imaju veze s najstarijim »nišanima«, što opet znači da pripadaju prvim godinama turske okupacije. Turski utjecaj nije svuda bio jednako jak, a bilo je krajeva gdje Turci zadugo nisu došli, ili se nisu bili učvrstili. U tim krajevima se tradicija postavljanja stećaka ili upotrebe ukrasnih motiva s ovih mogla duže i održati. U takvim slučajevima su se slobodnije klesali nadgrobni spomenici u obliku pravoga krsta i tu vjerovatno i nije bilo upotrebe onih prelaznih oblika u vidu polukrstova ili polunišana. Mislim da je takav kraj bila i dolina Drežanke. Zato bismo, po svemu što sam naveo, sa najviše vjerovatnosti, spomenike u Drežnici mogli da svrstamo u vremenski period od kraja XV ili početka XVI vijeka.

Nije isključeno da su ovi krstovi nastali istodobno, ili u kratkim vremenskim razmacima, jer su istih oblika i istih i sličnih ukrasnih motiva.

[7] Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji, 1953, str, 121—122.

[8] Podaci od ing. arh. Alije Bejtića.

[9] Bilten Instituta za proučavanje folklora, Sarajevo, 1953 sl. na str. 324.

[10] Te gusle sam vidio u vitrini. Po bilješci izgleda da su iz Sinja.

[11] Bilten Instituta za proučavanje folklora, Sarajevo. 1953, sl na str, 324.

[12] Špiro Kulišić. Zmija kao životinjski pretstavnik duha žita, Razvitak, Banja Luka. br. 5, god. VII, str, 143—147.

[13] A. Benac, Radimlja, 1950, str. 12 i 32 i sl. br. 26 i 27.

Za vrijeme i neposredno iza vladanja kralja Stjepana Tome, koji je — kako je poznato — postao veliki katolik i kao takav gradio crkve i kupio crkveno ruho i progonio pristaše »Bosanske narodne crkve« da bi se što više dodvorio papi, u Bosni su se izmijenile prilike. Ojačale su pozicije katoličke crkve. Opasnost od turskog prodiranja, kao i pojačan rad franjevaca išli su tome u prilog. Mislim da se u tome periodu javljaju krstovi kao nadgrobni spomenici, a sve više slabi običaj postavljanja stećaka na grobove. Tada su u Drežnici kršćani imali jak uticaj. U Svećoj je, vjerovatno, bila važnija crkva. Zato i ima vjerovatnosti da se krstovi u Svećoj odnose na sveštenike. Možda su ovi sveštenici igrali značajniju ulogu u odbrani kršćanstva (na dva krsta su isklesani mačevi) i možda su, kao takvi, bili žrtvom turskih, ili drugih nekih nasilnika, zbog čega su im istovjernici, u doba kada su prilike za podizanje krstova bile povoljne, takve spomenike i podigli. Ovo je, razumije se, samo jedna i vrlo daleka pretpostavka o pripadnosti ovih krstova.

•

Stari krstovi u Drežnici, o kojima je ovdje bila riječ, po svemu, a naročito po svojim ukrasnim motivima, pretstavljaju ne samo rijetke, nego jedinstvene i vrlo vrijedne spomenike kulture u BiH, koje na svaki način treba dobro čuvati.

RÉSUMÉ
LES CROIX ANCIENNES DE DREJNICA

L'auteur décrit et étudie dans cet article une petite nécropole située dans la vallée de la Drejanka (Herzégovine), et composée de quatre monuments funéraires en forme de croix. Ces (monuments sont isolés, rustiques, d'assez grandes dimensions et construits en pierre calcaire. Ils sont très (richement décorés de motifs qui se retrouvent sur les »stetchaks« (pierres tombales datant du Moyen Age) et sur les plus anciens »nichani« (stèles funéraires turques). On retrouve là les motifs familiers des pierres tombales: croissants de lune, silhouettes d'hommes et d'animaux, diverses bordures, etc. . . . On découvre aussi ici deux motifs qui n'apparaissent que très rarement sur les pierres tombales; la croix gammée et le serpent. On peut y voir également deux motifs entièrement nouveaux: un arc placé au-dessus d'une silhouette d'homme, qui fait penser à une auréole, et une croix en sautoir, en forme de croix de Saint André. Le »Kyatcha« (gourdin) et le demi-cercle (pomme) sont des motifs qui furent inspirés par la culture turque.

Par leur forme, et surtout par leurs décorations, ces croix sont très intéressantes, et uniques en Bosnie-Herzégovine; elles peuvent se ranger au nombre des premières croix qui apparurent dans cette région après la période des »stetchaks« ou pierres tombales.

L'auteur estime que ces monuments remontent à la fin du XVème ou au début du XVIème siècle.

MUHAMED A. MUJIĆ

STARI MOSTARSKI VODOVOD

Rijetka su naša gradska naselja koja su zasnovana na tako podesnom položaju kao što je slučaj s Mostarom. Njegov povoljan geografski smještaj, a posebno činjenica da ovo gradsko naselje leži na Neretvi i Radobolji, bili su odlučujući momenti da se ovaj grad kroz četiri stotine godina svoga postojanja, ne samo mogao održati nego i svestrano razvijati. Dok su ostali dijelovi Hercegovine manje-više uvijek muku mučili oko snabdijevanja vodom, što je u ovim krajevima pretstavljalo problem prvog reda, dotle Mostar nikad nije osjetio što je to oskudica u vodi. No, to još i ne znači da grad u svojoj prošlosti nije imao nikakvih poteškoća u pogledu snabdijevanja vodom. Dugo je vremena moralo proći dok je Mostar dobio vodovod, a dotad, i poslije toga., bilo je i većih poteškoća oko snabdijevanja vodom.

Stanovnici zapadnog dijela grada, s jednim manjim izuzetkom, bili su u nešto povoljnijem položaju u tom pogledu nego oni iz istočnog dijela grada. Prvi su, zahvaljujući niskom koritu Radobolje, lako dolazili do vode, a oni iz istočnog dijela grada i iz donjeg dijela grada sa zapadne strane (Donja mahala) mučili su se zahvatajući vodu iz bučne Neretve. Nije bilo lako u zimskim i kišovitim danima silaziti na obalu Neretve i iz te velike mase zahvatati vodu.

Životna stvarnost nagnala je stare Mostarce da se na sve moguće načine snalaze da bi što lakše došli do vode. Tako već Ćejvan-ćehaja svojom zakladnicom, datiranom 17. aprila 1548 (8 rebia I. 955) određuje da se iz sredstava njegove zadužbine uredi jedan izvor na obali Neretve.[1]

Nastojanja Mostaraca u rješavanju ovog problema komunalne politike grada urodila su i drugim rezultatima. Tako je Mostar nekad imao naročite crpaljke (čekrke) za vodu. O tom nam govori Evlija Čelebija u zasebnom poglavlju svoga putopisa pod naslovom »Zanimljivi objekti«. On veli da na tri mjesta u Mostaru postoje naprave za crpenje vode iz Neretve, koje su ovako izgledale: »Imaju posebni točkovi (čekrci). Iz same čaršije je svezan jedan debeli lanac za točak, a drugi mu kraj vežu za debeli lanac, koji je privezan za pećine, dolje u samoj rijeci. I kad neko hoće vode da zahvati iz rijeke, svoju kofu samo natakne na kariku (halku od lanca i kad lanac spusti i kofa se spusti do (same) rijeke; potom se lancem (kofa) odozgo izvlači. Kad gore izvuče (kofu) punu vode, tad njom puni bardake i testije«.[2] Evlija nam nije precizirao na kojim su se mjestima nalazile ove crpaljke. Moguće da se jedna od njih nalazila u južnom dijelu grada, koji je sve do danas zadržao naziv »Čekrk« (kraj Donje mahale).

Osim ovih javnih crpaljki, po mnogim kućnim dvorištima, koja su se nalazila iznad Neretve, bile su slične naprave za kućne potrebe. Tako će se i danas, možda, oko pokojeg posmatrača Neretve i njenih gudura nesvjesno zadržati na povećim otvorima u dvorišnim zidovima, koji se dižu iznad same Neretve, koji će odmah na sebe privući pažnju posmatrača, jer oni po svom izgledu i dimenzijama nisu ni otvori za prozore, a ni otvori za vrata. Eto, ti otvori nam i danas nijemo svjedoče o nekadašnjim točkovima po mostarskim avlijama pomoću kojih su se kroz ove otvore u Neretvu spuštale kofe privezane ili na lanac ili na debeli konopac. Ovakvih otvora ima dosta i s jedne i s druge obale Neretve. Mi ćemo samo neke od njih spomenuti. Tako je, naprimjer, u Cernici ovakav čekrk bio u kući Omeragića, hadži-Arif ef. Kajtaza, Behlilovića i Gluhića.

Dok je istočni i djelimično zapadni dio grada podnosio poteškoće oko snabdijevanja vodom, dotle je zapadni dio grada, a naročito četvrt Cernica, to vrlo malo osjetio. Izgleda da se vrlo rano na ovom prostranom dijelu grada počela stvarati cijela mreža kanala (đeriz) ne samo za natapanje već i za potrebe domaćinstava. Od Radobolje na Raljevini, preko Kantarevca i današnje Liska ulice, nekad po površini, a mjestimično i ispod površine zemlje, provlačio se cio sistem kanala, punih čiste hladne vode, da se uglavnom kod današnje bašče KUD »Abrašević« razgrana po cijeloj ovoj četvrti, protičući iz dvorišta u dvorište i da se konačno slije u Neretvu.

[1] Vakufnama se nalazi u Vakufskom povjerenstvu u Mostaru.

[2] Evliya Čelebi Seyahatnamesi, sv. VI. str. 485.

Jedan ovakav kanal išao je ispred Čatrnjine kuće, kroz dvorište kuće hadži-Salih-bega Huremovića, Hadžiomerovića Mehmed-bega, Pale, Stupčeve i Arpadžićeve, preko Galebovine u Neretvu.

Drugi je kanal išao kroz dvorište kuće Makeljića, Mustaj-bega Hadžiomerovića, Huremovića, Stupca, Mezića, Kazazića, Kahrimanovića i Velića, a zatim se ulijevao u Neretvu.

Treći kanal je išao kroz dvorište dviju Hadžiomerovićevih kuća, preko ceste u dvorište hadži-Memine džamije, kroz Šapuhovo, Doganovo, Sarajlijino, Ćemalovo i Hadrovićevo dvorište, pa preko ulice, u dvorište Jahićeve kuće, a zatim se slijevao u Neretvu.

Četvrti kanal je prolazio kroz dvorište kuće Hadrovića, Čerkića, Mrkonjića, i Kurtovića, kroz Efičin han, kroz dvorište Kevićeve i Arpadžićeve kuće, a zatim se slijevao u Neretvu.

Peti kanal je išao od Velovine pokraj Rudarske stambene kolonije ispod igrališta, ispod Rondo-a Kantarevcem, preko Bukanja, kroz dvorište Prenjove kuće, ispod željezničke pruge, kroz Kudinovu bašču u dvorište Lakišićeve džamije u Ričini.[3]

Jedan se krak Radobolje kod džamije Tabačice odvajao kroz poseban kanal koji je prolazio kroz Priječku čaršiju i po ovom kanalu-đerizu i cijela je ova čaršija sve do naših dana u narodu poznata pod nazivom Đeriz.[4]

Ovi kanali su bili od naročite koristi za grad Mostar, jer su se iz njih domaćinstva snabdijevala vodom za kućne potrebe, a s obzirom da se strogo pazilo na održavanje čistoće ovih kanala, vjerovatno, da je ova voda nekad služila i za piće. Ovi kanali su naročitu blagodat pružali u danima mostarske žege kad su se ljudi u svojim dvorištima mogli rashlađivati i cvijetnjake i bašče zalijevati. Sličnih kanala nismo mogli naći u drugim mjestima Bosne i Hercegovine.

Cerničani, kao poznati mostarski vrtlari, održavali su ove kanale i njima se još odavno koristili za natapanje svojih bašča. I tada je dolazilo do sporova među baštovanima oko korišćenja ove vode.

5. juna 1742 (1. rebia 1155 g.) pred mostarskim sudom vodila se interesantna rasprava oko korišenja vode za natapanje. Naime, Ibrahim, sin Smailov, iz Baba Beširove mahale (Balinovac) tužio je sudu Ali-hodžu, sina Mustafina, Osmana halifu, sina Dervišova, Mustafu-spahiju, sina Hasanova, Ahmeda čauša, Husejina, sina Mehmedova i Mehmeda, sina Ibrahimova. On je u svojoj tužbi iznio da je Husnija Balić svoju njivu natapao vodom koja je jarkom dovedena iz Radobolje. Međutim, stanovnici Lakišića mahale (Ričina) proveli su ovu vodu i na svoje posjede, a spomenuta njiva je zasađena vinovom lozom. Kasnije je Mustafa ef., kao nasljednik Mehmed ef., sin prvog vlasnika Husnije Balića, u svoje ime i u ime otsutnog Ahmeda za 22.000 akči prodao ovaj vinograd koji je nasljedstvom dobio. Kako je, međutim, tokom vremena ova vinova loza dotrajala, »to smo mi ovu vinovu lozu iskrčili i tako je ovo zemljište kao i ranije postalo njiva i vrt. Kad smo mi htjeli da spomenutu vodu ponovo provedemo na svoju njivu, optuženi su nam to onemogućili. Zato mi zahtijevamo da se ova stvar ispita, da se spriječi njihovo miješanje i da nam se omogući da kao i ranije svoju njivu i vrt natapamo — zahtijevao je tužitelj.

Optuženi su u svojoj odbrani izjavili da je sam Husnija Balić za svog života, prije 22 godine, spomenutu vodu s jarkom ustupio Ibrahim-begu Mukiću i tom prilikom mu dao propisanu potvrdu na to. On je takođe iste godine iz svoje njive proveo jarak i doveo ga pred njihovu Ričinsku džamiju i uvakufio ga za potrebe džematlija da iz njega mogu uzimati abdest. I eto je 22 godine prošlo otkako je ovaj jarak uvakufio i da njim voda teče u džamisko dvorište, a kroz cijelo to vrijeme nije došlo ni do kakva spora o ovu vodu.

Međutim, tužitelj Ibrahim je kategorički poricao ovu tvrdnju optuženih. Kad je sud zatražio dokaze za ovu njihovu tvrdnju, tad su Salih-aga, sin Mehmed-agin i Osmanaga, sin Ibrahimov potvrdili tačnost navoda optuženih Cerničana. Oni su nakon toga sudu podnijeli na uvid i muftisku deciziju (fetvu), izdanu od blagajskog muftije Ali-ef., koja bi mogla poslužiti za odbranu njihovih prava u ovom sporu. U ovoj deciziji stajalo je: »Ako je lice X vodu provelo u dvorište neke džamije i njom se 20 godina ljudi koristili za uzimanje abdesta i za druge potrebe, a da ih niko u tome nije ometao, i nakon toga pojavi se lice y sa tvrdnjom: »To je voda iz moje bašče«, tad se postavlja pitanje, da li će se ovakvo pravo, koje je za 20 godina bez ikakvog šeriatsko-pravnog razloga bilo zanemareno, moći uvažiti bez carskog naređenja. I spomenuti muftija izdaje rješenje (fetvu), da se prema šeriatsko-pravnoj normi o zastarjelosti prava odbija tužba bez carskog naređenja u predmetima gdje se traži pravo nakon 15 godina.« I na osnovu ove muftiske decizije mostarski sud je donio odluku prema kojoj se odbija molba tužitelja Ibrahima, s tim da nema pravo da se miješa u ovu stvar, a da spomenuti Cerničani uživaju ovu vodu i da ona i ubuduće protječe kroz džamisko dvorište.[5]

Tako imamo spomena da su se stanovnici četvrti Cernice 1779 (1193 g.) žalili mostarskom sudu na postupke Raljevića Abdi-baše i Hasan-baše i ostalih vlasnika njiva na Raljevini, optužujući ih da im oni već od prije 3—4 godine, odvraćaju vodu, koja od davnina kanalima protječe u Cernicu i kojom Cerničani natapaju svoje bašče.

[3] Ove podatke mi ie dao prijatelj Alija Hadžiomerović, na čemu sam mu zahvalan.

[4] Geriz. pers., odvodni kanal za prljavu vodu i nečistoću. Međutim, u Mostaru se od davnina ovaj izraz upotrebljava u značenju kanala za vodu uopće.

[5] Orijentalni institut, Acta turcica br. 5222.

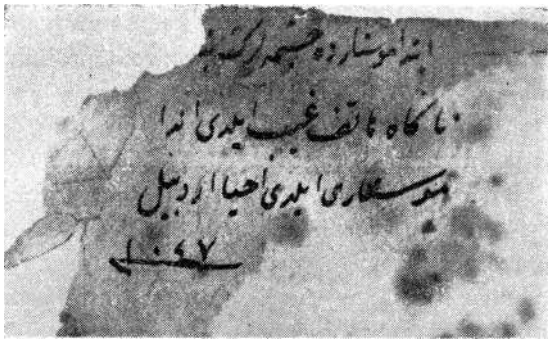
Zbog ovakvih njihovih postupaka oni preko ljeta nikako nemaju vode i time im se nanose velike štete. Zato je mostarski kadija izdao muraselu, da ih spomenuti vlasnici imanja na Raljevini ubuduće ne ometaju u korišćenju vode.[0]

Izgleda da se dugo vremena pred mostarskim sudom u XVIII. vijeku vodio spor oko vode između Mujičića Husejina i Ljubana (?) Šabana, čije su bašče bile jedna do druge. Naime, Mujičič je optuživao Ljubana da mu ovaj u svojoj bašči odvraća vodu, koja od davnina od Radobolje kroz njegovu bašču teče. Sud je na to donio odluku, da se optuženi opomene i da mu se naročito skrene pažnja da to ubuduće ne čini. Međutim, iz jednog drugog, isto tako nedatiranog dokumenta, vidimo da sudska opomena spomenutom Ljubanu Šabanu ništa nije koristila, nego je on i dalje odvraćao vodu Mujičića. Zato je sad sud donio odluku da spomenuti otvori kanale, a u slučaju da to ne učini, da se tad preda upravnim organima i da se kazni.[7]

Uporna nastojanja starih Mostaraca za što ljepšim i udobnijim životom dovela su do izgradnje vodovoda. Dosad se nije precizno tačno znalo kad je Mostar dobio ovu kulturnu tekovinu. Turski putopisac Evlija Čelebija, koji je 1664 godine proputovao kroz Mostar, zabilježio je ovo: Ibrahim ef., roznamedžija sultan Murata IV. preko mosta je mjedenim čunkovima iz Tabačke čaršije, koja se nalazi na zapadnoj strani, proveo vodu u čaršiju i na pazar, koji se nalazi na ovoj strani, i omogućio da se razvede u banju, džamije i medrese.[8]

Na osnovu ove bilješke i nekih istoriskih podataka koje pruža sidžil mostarskog suda iz 1633 (1041/42 g.) prof. Hamdija Kreševljaković smatrao je da je Mostar dobio vodovod između 1633 i 1644 godine.[9]

Kako su naši obrazovani ljudi u turskom periodu vlasti u ovim krajevima nastojali da svaki važniji događaj ovjekovječe svojim bilješkama, a vrlo često i stihovima, i da ih tako prenesu i na kasnija pokoljenja, takav je slučaj bio i sa ovim događajem iz kulturne istorije Mostara. Meni je činilo osobito zadovoljstvo da sam na rubu jednog lista, koji zamalo nije otpao iz jednog kodeksa (medžmue), naišao na kronostih na turskom jeziku koji rješava ovo interesantno pitanje. Evo faksimila toga kronostiha:[10]



To znači:

Početak gradnje česama u Mostaru:
Jedan tajanstveni glas iznenada povika:
»Radobolja Mostar preporodi!«

Iz samog ovog kronostiha, koji je majstorski ispjevan, saznajemo da je prvi mostarski vodovod uzet iz Radobolje. Zbir brojčane vrijednosti pojedinih slova u ovom stihu daje nam godinu 1039, a to znači da je te hidžretske, a 1629/30 g. n. e. Mostar dobio vodovod. Godina 1047 koja je napisana ispod gornjeg hronostiha, a koja se vidi i na faksimilu, netačna je. Mi smo vršili sve moguće nama poznate kombinacije za računanje brojčane vrijednosti gornjeg kronograma, ali nismo mogli doći do ove godine. Mi pretpostavljamo da je prepisivač ovog kronostiha previdio u zbrajanju brojčane vrijednosti gornjih slova i tako došao do netačno izračunate godine.

Uvođenjem vodovoda Mostar je zaista bio preporođen. Po kućnim dvorištima i po ulicama građene su česme i sebili, a pred džamijama šadrvani. I u jednoj staroj narodnoj pjesmi spominje se kako Mujo Mostarlija uzima abdest na mostarskom šadrvanu:

U Mostaru, a na šadrvanu,
Mostarlije abdest uzimali,
I pred njima Mujo Mostarlija,
Uzgrnuo uz ruke rukave.
Bjelja mu je ruka od rukava,
A mišica od rakit sapuna.

Interesantno je da i nakon izgradnje mostarskog vodovoda nailazimo da pojedini građani zavještavaju jedan dio novca za opskrbljivanje prolaznika na gradskim ulicama pitkom vodom. Tako je Rahima, kći Abdulmennana, 1633 godine uvakufila 2.500 akči, predavši ih Merjemi, kćerki kalajdžije Mehmeda, s tim da ona ovaj novac daje na kredit uz godišnju kamatu u visini od 10%. Rahima je Merjemi istovremeno stavila u dužnost da svakog jutra s Neretve pred Karađozbegovu džamiju iznosi onoliko vedara (burila, fučija) vode, koliko to bude potrebno i da na tom mjestu besplatno napaja prolaznike. Vakif je odredio da Merjema iz dobivene kamate na datih 2.500 akči uzima za sebe kao platu za obavljanje

[6] Orijentalni institut, kodex 667/52, str. 7a.

[7] Isto, str. 35a.

[8] Evliva Čelebi Seyahatnamesi, sv. VI. str. 483.

[9] Hamdija Kreševljaković, Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini (1463—1878). II. Mostar. Zbornik za narodni život i običaje, knj. *35* (Zagreb 1951), str. 61—138.

[10] Orijentalni institut, kodeks br. 636/52, 2a.

[11] U turskom tekstu stoji Erdebil, što bez sumnje označava rječicu Radobolju.

ovih usluga i da od tog novca, kad se za to bude ukazala potreba, nabavi novo vedro i posudu za vodu.[12]

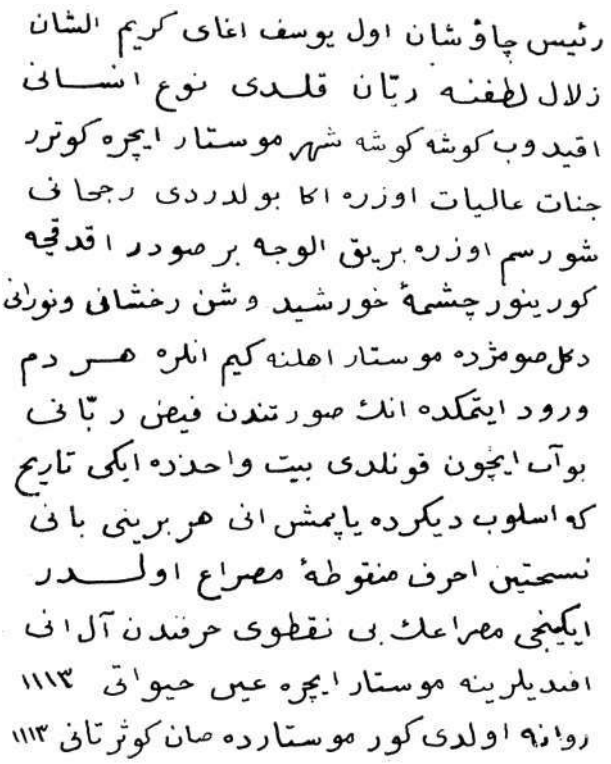
Hadži-Ibrahim, sin hadži-Ahmeda, iz hadži-Balijine mahale u Mostaru 1741 (1154 g.), svojom zakladnicom određuje da se svaki dan u tolikoj mjeri voda u vedrima donosi s Neretve pred Vučjakovića džamiju, pred klaonicu i pred predavaonicu (dershanu) na Donjoj čaršiji da je uvijek bude na ovim mjestima. Određeno je da se ovim vodonošama svakog dana isplaćuje po 2 akče na ime vršenja ovih usluga i da se svake godine utroši po 20 akči na izmjenu dotrajalih vedara.[13]

Također je i Taščić Ahmed svojom zakladnicom iz 1784 godine odredio da se iz prihoda njegovih uvakufljenih nekretnina isplaćuje po 360 akči godišnje licu koje svaki dan od Đurđevdana (6 maj) do Mitrovdana (8 novembar) bude donosilo po dva vedra vode s Neretve na čaršiju i napajalo žedne prolaznike.[14]

I hadži-Mahmudaga Arpadžić je svojom zakladnicom odredio da se iz sredstava njegovog vakufa isplaćuje dnevnica licu, koje za tri ljetna mjeseca bude donosilo vodu u čaršiju i dijelilo je prolaznicima.[15]

Ovi podaci nam govore da je za vrijeme vrućih ljetnih dana zapadni dio grada u tolikoj mjeri trošio vodu, da mostarski vodovod nije bio u mogućnosti zadovoljiti potrebe građana u istočnom dijelu grada. Zato su pojedinci putem ovakvih zadužbina nastojali da se prolaznici na gradskim ulicama u ovom dijelu grada na ovaj način snabdiju vodom. Sličnih zadužbina nismo mogli naći u drugim mjestima Bosne i Hercegovine.

Kroz cijelo vrijeme turske vlasti Mostarci su veliku pažnju posvećivali održavanju vodovoda. Iz raspoloživih podataka vidi se da su najveći radovi na popravci mostarskog vodovoda izvedeni 1701/02 (1113 g.) iz sredstava Jusuf-age, starješine čauša. O ovom događaju, koji je bio od velikog značaja za grad, ispjevane su i dvije prigodne pjesme. Tako je pjesnik Ruždi ispjevao ove stihove:[16]



To znači:

Taj plemeniti Tusuf-aga, starješina čauša,
Čistom i bistrom vodom napoji ljudski rod.

Provodeći je, dovede je u razne dijelove grada Mostara
I njoj osigura prednost nad visokim rajem.

Prema tom opisu, to je jedna bistra voda,
Kad teče, u njoj se ogleda veselo, sjajno i svijetlo sunce.

Ne samo voda, nego je Mostarcima vesela vijest i to,
Što im iz nje svakog časka dolazi božija blagodat.

U jednom stihu donesena su dva kronograma za ovu vodu,
Tako ga je svaki od njih pjesnik izrazio na drugi način.

U prvom distihonu kronogram pokazuju slova sa dijakritičkim znakovima,

A iz drugog distihona kronograma uzmi iz slova bez dijakritičkih znakova.

Izvor života proteče Mostarom gospodi.
Smatraj ga drugim rajskim vrelom u Mostaru!

[12] Orijentalni institut, sidžil br. 1.
[13] Ito, sidžil br. 4.
[14] Ovjeren prepis vakufname u Vakufskoj direkciji u Sarajevu.
[15] Isto.
[16] Gazi Husrevbegova biblioteka. Tarihi Enveri, sv. V. str. 53.

I mostarski pjesnik Abdal ispjevao je o ovom događaju ove stihove:[11]

To znači:

Carski čauši velikim djelom preporodiše Mostar.
1113 (1704/5) provedoše vodovod.
Nagradi ga, bože, rajem.
Gosoode. uslišaj molitvu Abdalovu
Uime Muhameda (Mustafe) i četvorice njegovih drugova!

Ovi stihovi pokazuju da se svojevremeno ovom velikom opravku vodovoda pridavao veliki značaj i, izgleda da nije samo izvršen opravak vodovoda, nego je i sama vodovodna mreža moguće bila proširena, odnosno izgrađen je i drugi vodovod. Na to nam ukazuju riječi pjesnika Ruždije, koji veli da je Jusuf-aga s kraja na kraj Mostara proveo vodovod. Moguće da je tada proveden pored postojećeg vodovoda s Radobolje i vodovod s Djevojačke Vode.

Lijepe podatke o staranju za gradski vodovod pruža nam zakladnica mostarskog trgovca Omer-age, sina Mehmed-agina, iz druge polovine XVIII. vijeka. Iz ove zakladnice se vidi da je spomenuto lice iz temelja obnovilo česmu, koja se nalazila na ulici u blizini Karađozbegove džamije u Mostaru. Osim toga, on je uvakufio i 500 groša (u vrijednosti 20.000 para) s tim da se ovaj novac daje na kredit uz kamatu od 10% i da se iz dobivine kamate dovedu vodovodne cijevi ove česme u isparvno stanje i da se plaćaju službenici ovog vakufa, ito: Ibrahim-baša, koga je vakif postavio za majstora za održavanje vodovodnih cijevi (suyolcu) ove česme, sa dnevnicom od 1 pare, njegov naučnik (šegrt) sa dnevnicom od 1/2 pare i mutevelija, sa dnevnicom od 1 1/2 pare, a ostatak od 1080 para određeno je da se troši na izdatke oko opravka i nabavke materijala i ostalih troškova u vezi s opravkom vodovodnih cijevi. Interesantno je da je vakif odredio da stanovnici Karađoz-begove mahale vode nadzor nad utroškom ovog novca i da se sporazumno s njima uvakufljeni novac izdaje na kredit.[18]

Svi navedeni podaci, od onih najstarijih pa sve do onih najmlađih, jasno govore da su Mostarci kroz svoju prošlost poduzimali sve mjere kako bi što bolje riješili pitanje snabdijevanja vodom. Pojedinci su za interes zajednice i njenog ljepšeg i kulturnijeg života ulagali i svoja materijalna sredstva i dokazali da su imali ljubavi i volje da pomognu u rješavanju ovog komunalnog pitanja grada. Ova briga o održavanju vodovoda bila je urodila i jednom posebnom vrstom vakufa za održavanje vodovoda. Naime, pojedinci su davali izvjesnu svotu novca u zajednički fond za održavanje gradskog vodovoda (češmelerin evkafi).[19] Nije nam poznato da je takav fond postojao u drugim našim mjestima.

Od starog mostarskog vodovoda sačuvala su se do danas dva šadrvana, ito jedan pred Koski Mehmed-pašinom a drugi pred Karađorbegovom džamijom, te tri česme kraj Karađozbegove džamije, kraj džamije na Carini i pred medresom Roznamedži Ibrahim-efendije. Svi ovi objekti su pod zaštitom države. Godine 1953 je česma ispred Roznamedžijine medrese prenesena uz istočni zid istoimene džamije, te je proizveden priključak na aktivni vodovod, tako da danas ponovo služi svojoj svrsi.

[17] Isto.

[18] Orijentalni institut, Kodex br. 667.
» Isto.

RÉSUMÉ

LES ANCIENNES CONDUITES D'EAU DE MOSTAR

L'auteur de cet article, se basant sur des sources historiques, étudie la question de l'adduction d'eau dans la ville de Mostar sous la domination turque. Grâce au fleuve Néretva qui traverse la ville, Mostar n'a jamais connu de grandes difficultés à s' aprovisionner en eau, comme ce fut le cas pour certaines autres régions de la chaude Herzégovine. La population mit toujours tout en oeuvre pour ne jamais manquer d'eau ,et construisit dans ce but sur la Néretva des roues et des treuils spéciaux au imoyen desquels on puisait l'eau; certaines maisons donnant sur la fleuve avaient dans la cour leur pompe (particulière; dans la partie ouest de la ville on établit tout un système de canaux qui reliaient les cours et y amenaient l'eau du ruisseau Radobolya. Certains généreux donateurs (vakif) avaient assuré un fonds particulier qui servait à rémunérer les employés de la dite fondation, lesquels, pendant les grandes chaleurs, apportaient chaque jour dans les rues de l'eau potable et donnaient gratuitement à boire aux passants. Grâce aux persévérants efforts de ses habitants Mostar fut, dès 1629-1630, doté d'une canalisation souterraine qui permit alors la construction d'un grand nombre de fontaines publiques.

SMAIL TIHIĆ

STARIJE SLIKE I PREDMETI UMJETNOG ZANATA U KREŠEVSKOM SAMOSTANU

U uskoj dolini rječice Krešević, sjeverozapadno od Sarajeva (udaljeno pedesetak kilometara), leži Kreševo, nekada poznato rudarsko mjesto i sijelo bosanskih kovača, a danas varošica koja živi u tišini svoje šumovite okoline.

Na zapadnoj strani naselja, na završetku t. zv. »fratarskog puta«, smješten je franjevački samostan sa crkvom posvećenom sv. Katarini. Današnja crkva je novije zdanje, nastalo sredinom prošlog vijeka na temeljima stare istoimene crkve (sl. 1).

Po nekim izvorima samostan je osnovan krajem 14. st.[1] Tokom svoje duge istorije on je u više navrata rušen i obnavljan. Jedno od najvećih razaranja dogodilo se 1765 godine kada je do temelja izgorio samostan zajedno sa crkvom. Tom je prilikom uništena bogata biblioteka, arhiv, crkvene dragocijenosti, samostanska blagajna i druge važne starine.

1853 g. sagrađena je nova crkva na starim temeljima. Idejni plan za novogradnju sastavio je fra Andrija Kujundžić, jedan od poznatijih članova kreševske zajednice. Plan je zasnovan prema uzoru na rimsku crkvu sv. Petra u okovima. Kujundžićeva crkva je, dakle, zamišljena kao trobrodna bazilika, čija je glavna lađa, bez apside, duga 32 m, a široka 15 m. Četrnaest kamenih stupova, povezanih lukovima, odvajali su glavnu od pobočnih lađa (sl. 2). Bio je to smion pothvat skopčan sa znatnim rizikom, koji je utoliko veći što ga je preuzeo na sebe naš domaći čovjek, koji nije imao za taj posao stručne spreme. Na crkvi je 1924 g. graditelj Karlo Paržik izvršio izvjesne prepravke u smislu tada već zastarjele »stilske purifikacije«, čime je uvelike »ohladio« toplu intimnost interieura. Ovom, inače vještom graditelju, omakla se velika pogreška kada je u statički slabi kor crkve dao postaviti ogromni kameni oltar, koji svojom težinom uvelike utiče na slijeganje zidova ovog dijela građevine. Crkveni kor je danas u vrlo teškoj situaciji. Usljed spuštanja tla apsidalni su zidovi popucali, tako da postoji direktna opasnost njihovog ru~šenja.

Fratri kreševskog samostana, poznati bosanski »ujaci«, bili su redom ljudi iz uže kreševske okolice. Bili su to žilavi, otporni ljudi, školovani većinom u Zapadnoj Evropi. Ponekom od njih usadio se već u školskim klupama interes i želja za što veličajnijim uređenjem svoje vlastite crkve u šumarku na padinama Inča. Ta ambicija, koju nam naročito ilustrira djelo fra Andrije Kujundžića, bio je faktor koji je potsticao na prikupljanje kulturno-umjetničkih predmeta, koji su postali sastavni inventar samostana, a o čemu upravo ovdje želim da progovorim. Isuviše česta razaranja i pustošenja otela su nam tokom vijekova mnogi dragocjeni dokument prošlosti ove, u punom smislu riječi, kulturno-umj etničke riznice. Pred nama danas stoji tu tek jedan mali dio tog blaga, sačuvan bilo slučajno ili uz velike žrtve. Iz dokumenata vidimo da je mnogo toga već propalo ili otuđeno. Pojedini predmeti koji su se do danas sačuvali pretstavljaju vrijednosti same po sebi, pa i kao fragmenti jedne velike cjeline svjedoče o kulturno-historiskim zbivanjima tokom nekoliko vijekova prošlosti Kreševa.

Likovno blago kreševskog samostana sačinjavaju uljane slike na platnu, kojima se pridružuje izvjestan broj predmeta umjetnog zanata.

Slike su uglavnom većeg formata, najvećim dijelom djela venecijanskih majstora iz vremena baroka. Nažalost, najveći broj slika je u vrlo slabom tehničkom stanju, čemu je uvelike doprinio i akademski slikar Gabriel Jurkić. On je, naime, 1930 godine ondje izveo radikalnu »restauraciju«, cako da je na mnogim slikama uništio tragove prvobitnih namaza. Zbog toga ove slike pretstavljaju — sa konzervatorskag stanovišta — problem za sebe, čijem se rješavanju mora prići u što bližoj budućnosti.

[1] Fra Ignaciie Strukić: »Povjestničke crtice Kreševa«, Sarajevo 1899 g., str. 40.

I.

SLIKE VENECIJANSKOG PORIJEKLA



Sl. 1. Franjevački samostan u Kreševu (Foto: Topić, 1907. g.)



Sl. 2. Unutrašnjost samostana (Foto: Topić, 1907)

1. — Odmah iznad zapadnog ulaza, sa unutarnje strane zida, postavljena je slika »U z a š a š ć e M a r i j i n o« (sl. 3). Ulje na platnu, vel. 210X100 cm., rad nepoznatog venecijanskog majstora iz vremena kasne renesanse. Slika je uokvirena u dosta bogato pozlaćeni okvir, fine izrade.

Po kompozicionoj zamisli, ona potsjeća na poznatu »Assuntu« velikog venecijanskog slikara Tiziana, koja se nalazi na oltaru crkve S. Maria dei Frari u Veneciji, a rađena je u periodu umjetnikovih velikih oltarnih kompozicija. Tizianova »Assunta« raščlanjena je na tri reda i postavljena u jednom planu bez naznake dubine prostora. Kreševsko »Uzašačće« raščlanjeno je u dva reda i također postavljeno u jednom planu. Kod obje slike sve je riješeno reljefno, s naglašenim patosom religiozne idealizacije. Poletna kretnja mladolike Bogorodice, nošene od anđela, i zanos gledalaca u prvom planu, otkrivaju Tiziana kao umjetnikov veliki uzor. Ali lik Madone Kreševske Assunte nema one izražajnosti i snage slavnog venecijanskog umjetnika. Njena okrugla glavica sa smeđom kosom, razdijeljenom po sredini, sa smeđim očima, polukružno povij enim obrvama i vanredno lijepim tankim nosom, ima skoro dječji izgled. Slikar kreševskog »Uzašašća« nije uspio da postigne ideal ljepote Tizianovih Madona, a i ono što je i bio postigao, danas je već izgubilo na svojoj vrijednosti usljed kasnijih premaza »restauratora«. Polet Tizianove Madone u oblacima, nošene i okružene mnoštvom malih anđela, daleko nadmašuje svojim ritmom Madonu iz Kreševa, čija je kretnja zaustavljena uprkos poleta lijepo modeliranih anđelčića, barokno povijenog tijela Madone i njenih draperija.

Kreševska Madona obučena je u dugu crvenu haljinu sa polukružno izvedenim izrezom na prsima. Opasana je tankim pasom na način Tizianove Madone, dok tamnoplavi ogrtač pada od lakta desne ruke preko koljena desne noge. Boje, one snažne boje Tizianove crvenomodre skale, ovdje su umrtvljene kasnijim premazima.

Svakako da i u gornjem dijelu slike ima neospornih kvaliteta (divno modelirani anđelčići i izbalansirana kretnja Madonina lika), ali kvalitetno je bolji njen donji dio. Zapanjeni gledaoci čudesnog događaja su realistički likovi uzeti iz života, a ne metafizički simboli. U tim likovima se, bez sumnje, osjeća Tintorettov upliv, koji znači punu afirmaciju plasticiteta i volumena. Sve je rađeno široko, sa slobodnim potezima kista, tijela su snažna, upravo gigantska, kontraposti smioni, a oblici modelirani bojom. Zato poređenje sa Tintorettovom slikom »Čudo

sv. Marka« iz venecijanske Akademije pokazuje izvjesne sličnosti likova, tako da žena sa djetetom (u desnom uglu slike) i leda muškarca lijevo imaju veliku sličnost sa našim likom u desnom uglu slike, u njegovim michelangelovskim leđima i snažnom pokretu tijela. To je onaj isti lik sa vanredno lijepom bijelom bojom svoje odjeće, koji ujedno daje i kolorističkí akcent slici. I tu je, međutim, slikar kreševskog »Uzašašća« sposoban da riješi tek pojedinačne portrete. Anatomska greška ispružene lijeve ruke gledaoca iz prvog plana je rezultat kasnijih prepravki.

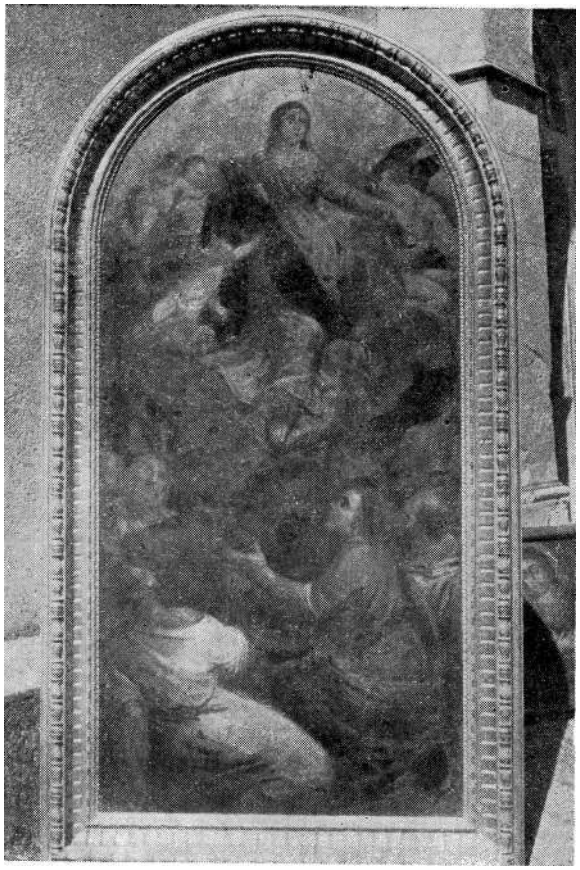
Po kompozicionoj zamisli, po tretmanu likova i kolorizmu ova slika pripada razdoblju venecijanskog slikarstva druge polovine 18. st., t.j dobu kasne renesanse. Ona spada u krug majstorskih ostvarenja slikara svrstanih oko Tiziana i Tintoretta. Po likovnim kvalitetima slika pretstavlja bolju umjetničku kreaciju. Neku bližu atribuciju zasada je nemoguće dati, jer je slika premazima znatno oštećena.

2. — Nasuprot Assunti, na pilastru lijeve pobočne lađe nalazi se »Posljednji sud« (sl. 4). Ulje na platnu veličine 180X150 cm. Slika je, uglavnom, dobro sačuvana iako je prilično potamnjela.

Kompozicija je podijeljena u tri zone, jednu iznad druge, a svaka od njih u po tri grupe likova. Ovaj prikaz ima, možda, i dublje simbolično značenje, te bi trebalo da pokazuje tri crkve: gornji red pretstavljao bi crkvu pobjednicu (slavnu), srednji red crkvu koja vojuje (»militans«), a donji crkvu koja trpi.

Dominatna je figura Krista postavljenog na oblaku u sredini gornjeg reda. Lik je u živahnom pokretu, ogrnut u crvenkasti ogrtač prebačen preko lijevog ramena, koji se iza leđa pojavljuje jednim svojim krajem kao da je vjetrom pokrenut. Druga strana ogrtača prekriva donji dio Kristova tijela. Prsa i desna ruka — zamahnuta u pravcu neba — ostali su nepokriveni. Oko glave sjaju sunčani zraci. Noge su u nejednakom položaju pa se čini kao da glavna težina tijela počiva na lijevoj. Ispod desne ruke (odozgo prema dolje) proteže se natpis: VENITE BENEDICTI PATRIS MEI. Ispod lijeve ruke je natpis: ITE MALEDICTI IN IGNEM AETERNUM. Desno od Isusa kleči Marija, kao predvodnica veće grupe lica, među kojima se mogu raspoznati: pape, duždevi, kardinali, redovnici (sl. 5). Lijevo od Krista je mladoliki arkanđel Mihajlo sa malim krilcima, sa kratkim u vis podignutim mačem u desnoj i vagom u lijevoj ruci. Iza njega je veća grupa likova koji sjede i koja ispunjava gornji lijevi ugao slike. Među prvima se raspoznaje sv. Petar sa ključevima u rukama, razni mučenici, djevice i ostali.

U sredini drugog reda je kor anđela sa trubama, otvorenim knjigama u rukama i velikim drvenim križem po sredini grupe. Anđeli sa trubama objavljuju kraj svijeta (sl. 6). Ispod te gru-



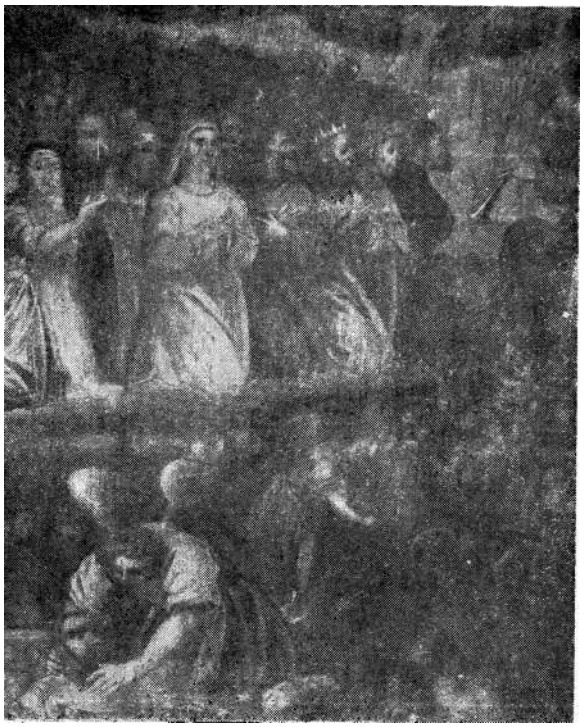
Sl. 3. »Uzašašće Marijino«

Sl. 4. »Poslednji sud«









pe je natpis: VENITE. AD. IVDICIV. DOMINI. Desno od anđela svirača je skup izabranih, među kojima se ističu redovnice i redovnici. Svi oni drže sklopljene ruke na prsima i očekuju osudu. Lijevo je grupa grešnih, među kojima se ističu mletački građani u prvom planu. U ovoj grupi je nekoliko karakteristično prikazanih — u silueti — đavolskih rogova, poredanih pozadi grupe (iznad glava grešnika). I dok je grupa izabranih spokojna i u mirnom iščekivanju osude, grešni su izbezumljene pojave, razrogačenih očiju i široko otvorenih usta. Nije to nikakvo čudo kada se vidi kako, pred očima te grupe, đavo odvlači jednog između njih u pakao, prikazan u desnoj polovini donjeg reda. Pored pakla, u kome se jasno ocrtavaju raznolični postupci đavola sa svojim žrtvama, prikazano je i podizanje mrtvih iz grobova (sl. 7) sa scenama djelovanja anđela i ljudskim likovima (u lijevoj polovini donjeg reda). Između pakla i ovog drugog prizora dat je u obrsima prikaz pokojničkih duša. Likovi su prikazani u konturama (kao bijele tačke i linije na crnoj pozadini).

Uprkos nekoliko skupina i mnoštva likova slikar je ostvario sasvim preglednu kompoziciju. Nekoliko međusobno različitih prizora stopljeno je u jedinstvenu scenu. Mnoštvo ljudskih fizionomija, gdje ima i nekoliko portreta, ne čini neku neorganiziranu gomilu već svaki lik ima svoje određeno mjesto. Ima tu i priličan broj šablonizirani likova, ali i naznačenih individualnosti. Ravnoteža kompozicije postignuta je dodavanjem grupa na obje strane središnjeg prizora, što umjetnik čini za svaki red posebno. I dok su četiri veće grupe likova — smještene u krajevima gornjeg i srednjeg reda — relativno mirne, živo pokrenuti donji red i polet Kristova tijela u vrhu, objedinjeni kroz grupu anđela svirača, daju trougao akcije. Boje su tipično venecijanske, gdje dominira crvena na osnovu polariteta crveno-plavo.

Izvjesna poređenja sa slikama talijanskih majstora iz vremena kasne renesanse i baroka dovode nas do nekih poznatih imena. Tako ako bi uporedili »Posljednji sud« u Salla della Scrutinio u Veneciji, rad Jacopa Negretti zvani Palma il Giovane (1544 do 1628) sa našim Kristom, onda ćemo lako naći priličnu sličnost u tretmanu i položaju Kristova tijela, njegovog stava, ruku i draperija kao i između likova Marije s naše i Palmine slike. Kada s k tomu doda i tipičan venecijanski kolorit kreševskog »Posljednjeg suda«, onda vjerojatnost atribucije u blizinu Palminog kruga i samog Palme nije nemoguća, čak je najvjerojatnija.

Palma il Giovane je Tizianov učenik, koji je imitirao svog učitelja, a također i Tintoretta. U tom imitiranju Palma nije uspio da sačuva svoju punu individualnost, ali je ostao dobar kolorist koji produžava Tizianovu tradiciju. U Dalmaciji,

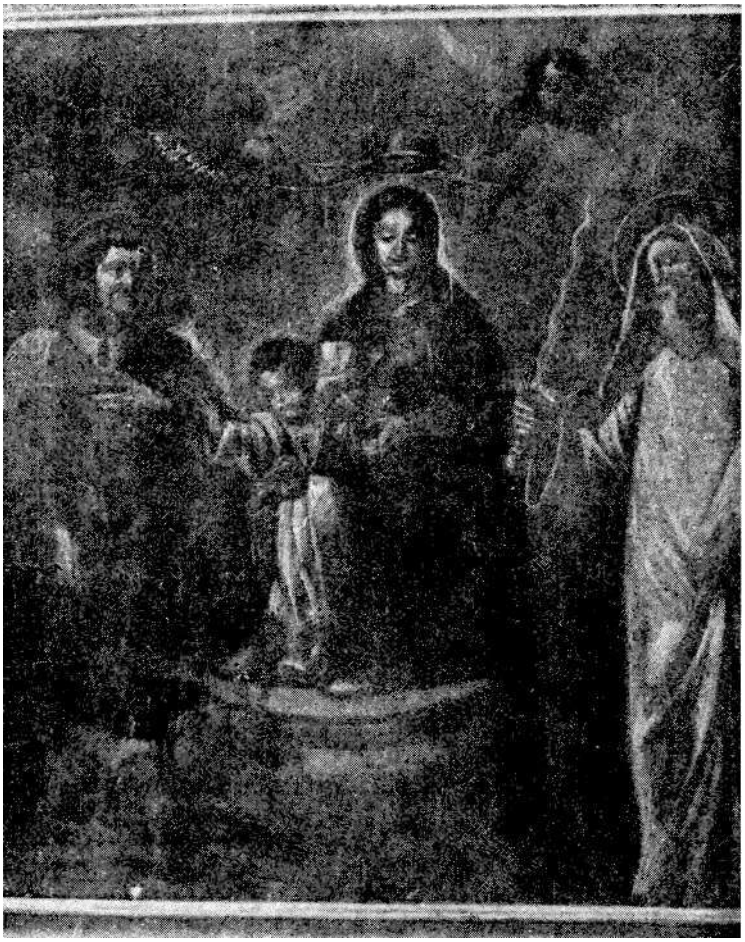
Sl. 5, 6, 7, »Posljedni sud«, detalji.

u Zadru, Splitu, Trogiru, Hvaru i Šibeniku ima priličan broj Palminih slika različitog kvaliteta. Jer (kako navodi Marko Boschini) u Palminom krugu bilo je sedam slikara koji su po svom radu bili toliko međusobno slični da je danas veoma teško razlikovati njihova djela. Ta grupa slikara izradila je mnoštvo slika u cilju njihovog unovčenja, što je naravno za sobom povuklo i gubitak kvaliteta. Ali između većeg broja slika u Dalmaciji koje se pripisuju Palmi ili njegovim sljedbenicima i prijateljima »Posljednji sud« iz Kreševa pretstavljao bi bolju umjetničku realizaciju. S obzirom na izloženo, nije isključeno da je, možda, i ova slika kupljena negdje u Dalmaciji, a ako ne, onda je došla izravno iz Venecije. Radikalnije čišćenje dalo bi neki bliži sud, makar i sada ostaje činjenica da ovu sliku treba ubrojati u radove nastale u doba venecijanskog ranog baroka.

Prilikom »restauracije« 1930 godine slika je ostala uglavnom pošteđena od dodatnih premaza.

3. — Nešto dalje od Assunte, na istom zidu, nalazi se možda najkvalitetnija slika kreševskog samostana »KRUNISANJE MARIJINO« (»Madona na prijestolju sa svecima«). Ulje na platnu vel. 150 X 160 cm (sl. 8).

Na nešto povišenom, zaobljenom postamentu sjedi divan lik Madone, sa glavom malo unaprijed pognutom i pogledom spuštenim prema zemlji. Smeđi veo, koji pokriva glavu, spušta se preko oba ramena u zavojima koji se spajaju na prsima. Madona je obučena u crvenu haljinu s ogrtačem. U desnoj ruci je srebreni kalež, danas teško oštećen šivanjem jedne zakrpe na tom mjestu. Ispod ogrtača su crvene papuče. U razmaku njenih nogu, oslonjen na tijelo svoje majke, stoji mali Isus, obučen u bijelu tuniku, dok mu je preko desnog ramena prebačen crveni ogrtač koji pada na zemlju. Dijete je slobodno raširilo svoje ručice tako da u lijevoj šaci drži krušku, dok mu je desna otvorena. Pogled očiju je neodređen, kosa smeđa, gusta, kovrčasta i raščešljana; čelo jako i muževno, nos kratak i prav, lijevo oko otvoreno dok je desno (vjerojatno uslijed oštećenja) poluzatvoreno. Tijelo snažno i konzistentno. Desno od Madone je sv. Roko u smeđem svećeničkom habitu s desnom rukom spuštenom niz tijelo, a lijevom na prsima. U oslonu na lijevu ruku svetac drži veliki štap. Kosa je kovrdžava i pada na leđa. To je snažan muški lik, markantnih crta, sa jako otvorenim očima. Pas sa zavrnutim repom ispred sveca je realistički prikazana životinja u slobodnoj kretnji, sa crvenkastom kožom i bijelim mrljama preko nje. Lijevo od Madone je drugi svetac sa bijelom bradom i brkovima, po svoj prilici sv. Ilija, sa plamenim mačem u desnoj ruci i velikom zatvorenom knjigom ispod mišice lijeve ruke (sl. 9). Starac je zaogrnut u bijelu togu, koja pada preko glave do stopala. Nabore toge, koji prirodno padaju, pri-



Sl. 8. »Krunisanje Marijino«

država svetac prstima lijeve ruke. Realizam obiju ličnosti pada osobito u oči, a bijela odjeća sv. Ilije daje koloristički akcenat slikarskom platnu.

Iznad svih likova lebde tijela dva anđela — dječaka. To su neobično lijepi likovi, koji u lijetu prinose Mariji krunu na glavu. I anđeli su u odjelcima. Iza njih se u pozadini naziru crvene podignute zavjese, koje otvaraju neki imaginarni prostor.

Čitav prizor djeluje monumentalno; stvoren je utisak uzvišenog, s atmosferom ispunjenom mekim i sentimentalnim ugođajem. Držanje madone je predano i čedno, usklađeno jednostavnošću cijele scene. Osnovno slikarsko htijenje je čist i odmjeren prostor, tišina i štedljivost u ukrasima.

Posebnu pažnju gledalaca privlači lijepo lice Madone (sl. 10.). Na prvi pogled ova fizionomija potsjeća na Leonardov milanski krug, na slična lica G. A. Boltraffia, Cesare da Sesta i drugih. Ali, najveću sličnost ima ona sa tipovima Correggiovih madona, bilo sa Madonom sv. Franje iz Drezdena, sa onom sv. Sebastijana ili oso-







Sl. 9, 10, 11. »Krunisanje Marijino«, detalji.

bito sa »Madonom sv. Jeronima« zvanom »Dan« iz Pinakoteke u Parmi. To je puna sličnost fizionomija, skoro kopija glave poznate Madone.

Antonio Allegri Correggio (1489—1534) je poznato ime talijanske visoke Renesanse, koji je vrlo rado slikao temu sv. Konverzacije sa Madonom na tronu preuzetu od Venecijanaca. Većina njegovih likova su pojave idealne ljepote, blagi u izrazu i nježni u inkarnatu. Takav je i lik naše Madone. Snažni likovi sa strane mogli bi se donekle objasniti Mantegninim uticajem, mada nije dokazano da li je mladi Correggio bio na nauci kod ovog poznatog quattrocentiste. I dok se u licu Madone osjeća jak uticaj Leonarda (a Correggio je zbilja bio pod priličnim Leonardovim uplivom), a u temi sv. Konverzacije, kolorizmu slike i likovima svetaca približavanje Veneciji, dotle je lik Krista teško definisati (sl. 11). Neobična je konzistentnost tog snažnog tijela, bujnost te guste, crne, kovrdžaste kose, a tako isto i odjeća na njemu, što su sve znaci koje je teško pripisati nekom poznatijem majstoru. Ova slika nije, po svojim likovnim kvalitetama, slaba umjetnička kreacija, već ostvarenje nadarenijeg umjetnika ili realizacija nekog osrednjeg majstora nastala kao rezultat njegovog najsrećnijeg trenutka. Tiha gesta desne ruke i pogled oboren prema zemlji daju djetetu posebnu draž.

Na osnovu izloženog, slika je mogla nastati u vrijeme talijanske visoke Renesanse, tj. u doba prve polovine 16 st., ali mjesto gdje je ona mogla nastati teško je bar zasada utvrditi sve dotle dok se ne izvrši temeljito čišćenje slike. Zasada izgleda kao da je slika nastala negdje u krugu oko Correggia ili pak negdje u zaleđu Venecije.

Na slici je nekoliko zakrpa, a usto je i nešto podrezana sa strane, prilikom preudešavanja na novi okvir. Pri dnu postamenta je sljedeći natpis:

OVO JE PRILIKA OD DOBROCI...
od Fra MATE KOGNICANINA
APRILA. Na. K. M.
1708

Vjerojatno se podaci ovog natpisa odnose na vrijeme dolaska ove slike u samostansku crkvu u Kreševu. Način na koji je ona tamo došla zasada je teško utvrditi, budući da se nije mogao arhivski slijediti život i rad fra Mate Konjičanina.

4. — Na desnom oltarnom zidu nalazi se velika (200X200 cm) uljana slika »Raspeće« sa Marijom, sv. Ivanom i Marijom Magdalenom (sl. 12.).

Od dna do vrha sliku presijeca veliki drveni križ koji, na taj način, dijeli prizor na dvije jednake polovine. Na križu je prikovano Kristovo tijelo s nogama postavljenim jednom preko druge i koljenima malo pomaknutim udesno. Anatomski dobro riješeno mrtvo tijelo — preko čijih je bokova prebačena uska pregača — čvrsto je pribijeno uza stup, usađen u kameno tlo. Neposredno uz podnožje križa je posudica za mirisavo ulje.

Na glavi Isusa je trnov vijenac; glava je opuštena, a niz lice teče krv. Uz klonulo tijelo zaustavio se mali anđeo u letu sa crvenkastim povezom oko trbuha i kaležom u ruci u koji hvata krv iz desne strane Kristovih grudi. Desno od Krista je Marija, veliki lik, skoro u naravnoj veličini, obučena u crveno-smeđu stolu i plavi palij, dok joj velum pada s glave na ramena. Na nogama su joj sandale. Tijelo je povijenio u obliku »S« linije s laganim kontrapostom lijeve noge. Marija je sklopila ruke na trbuhu, a tupim pogledom očiju (što je, možda, posljedica premazivanja) gleda Krista. Lijevo od Krista — u prednjem planu — sjedi Magdalena sa rukama raširenim ustranu. Duge, raspletene kose padaju joj sa obje strane glave, preko prsa, do ispod pasa. Slikar je izveo posao sa potezima kista u dužinu, na nač'n dugih krivudavih linija (ovo isto i kod vela Marijina). Svoje lijepe široko otvorene oči i kratak nos okrenula je prema Kristu kao da hoće da pokaže svoju tugu i sućut. Svetica je obučena u zelenu haljinu sa širokim crvenim pasom preko nje i plaštom prebačenim preko nogu. Iza Magdalene, u drugom planu, je sv. Ivan, lik vanredne ljepote i mužev-nosti, sa bijelim rupcem u desnoj ruci. Svetac je u divnom otklonu svog tijela od Krista, ali sa glavom okrenutom prema njemu. Na svecu je plava košulja i crveni ogrtač.

Pri dnu slike, u drugom planu, u lijevom uglu nazire se grad Jeruzalem,, a u sredini je pokrenuta grupa ratnika na konjima, dok se u dalekoj pozadini, u sumraku večeri, probija sunce između natmurenih oblaka na nebu.

Raspeće pokazuje svu slobodu komponiranja, snagu komponiranja dramatskih prizora s idealnim ljudskim likovima, koje svijetlo modelira u snažnom reljefu. Ima na tom djelu, duboko prožetom patosom. nekoliko divnih pojedinosti, dva, tri lika u individualnim akcijama, dok cjelina, koncentrirana oko križa, odiše jedinstvenim ritmom. Tragika religiozne legende je monumentalna i uzvišena drama dočarana bojom i svjetlom. Ali ta boja nije dekorativna, ona je sasvim podređena drami, koja se tu zbiva, dakle, sadržajnosti djela, tako da gledalac sliku doživljava u cjelini, jedinstvenim zahvatom.

Po svojim likovnim kvalitetama slika pripada nekom venecijanskom majstoru iz vremena kasne Renesanse ili iz doba ranog baroka. Uporedba sa Tizianovom slikom »Oplakivanje Krista« iz Venecijanske Akademije, koja je nastala u staračkoj fazi umietnikova rada, tj. u vremenu između 1550—1576., pokazuje dosta sličnosti u tretmanu Kristova tijela, odieće i kontraposta figura, a osobito kose i izraza lica. Međutim, slika ima još više baroknih elemenata. Poređenje s »Raspećem« već spomenutog Jacopa Palme il Giovane, a koje se nalazi u crkvi Ca' d' Oro u Veneciji pokazuje sličnost u tretmanu pejsaža, atmosfere a i samog Krista.



Sl. 12. »Raspeće«, detalj

No, teško je dati neki zaključan sud i sa sigurnošću odrediti tko je autor slike prije svega zato što je i ona pretrpjela radikalna premazivanja a i zato što nedostaje potreban komparativni materijal. Slika je bila još većih dimenzija, ali je podešavanjem za okvir podrezana tako da nedostaje vršak križa, ivica Marijina plašta, a i signatura, pri dnu, nije u cijelosti sačuvana.

U donjem desnom uglu nalazi se sljedeći natpis:

OVO UČINI
P. DEFINITOR
FRA MARTIN NI
KOLICH IZ KRESEVA
1770

U Ljetopisu franjevačkog samostana u Kreševu (Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1917., str. 64 i dalje) spominje se kako je 30. (januara) neki Anđeo Glavaš išao u Neretvu bolesnici Krešičić, a da su s njim poslana dva čovjeka, ispred samostana, sa konjima sve do Posušja da bi doveli časnog Martina Nikolića, tadašnjeg definitora, koji je u mjesecu augustu otišao u Veneciju radi liječenja bionjače na oku, ali se isto tako smatra da je fra Martin tamo nakupovao i mnogo sveto posuđe za crkvu« ...

Dalje (Gl. Zem. muzeja, str. 65) slijedi:... »Dne 7 (februara) vratio se časni otac Martin Nikolić sam iz Venecije kamo je otputovao još prošlog augusta zajedno sa časnim ocem Dominikom Batvićem. On se vratio sam sa Jakobom Bošnjakom iz Posušja ne noseći nikakve svete opreme koju je u velikom broju nabavio za našu novu crkvu potrošivši oko 100 zlatnika; ali zbog straha od razbojnika za koje se činilo da krstare po putevima oko Splita svu (opremu) je ostavio u kući kod nekog svjećara. Donio je ipak mnogo cantus chartas (nota), koje su ovdje bile potrebne na koru (jer su stare) izgorjele«.

» ... Istog dana (30. maja) pade toliko željena kiša a na večer se vrati i rečeni otac defnitor iz Splita odakle donese na pet konja svetu crkvenu opremu još lanjske godine nabavljenu u Veneciji, to jest dvije veće slike za oltare: *presvetog Raspeća pod kojim je žalosna majka, sv. Ivan i Magdalena* sa svojim stupovima i ukrasima, tako i *sliku sv. Franje i drugih svetaca njegova reda,* i stupove za oltar Majke Božije; dva zvona, jedno od 20 oka, a drugo od 13, šest mjedenih sviječnjaka, tri lampades (lampe), šest cvjetova, križni put i ostale sitnice.« (Gl. Z. M. str. 69. — Podvukao S. T.).

Nema sumnje, dakle, da se tu govori i o našoj slici, za koju na taj način imamo dokumenat da je kupljena u Veneciji 1770 g. za zlatnike Kreševskog samostana i da je prenešena na konjima (1771 g.) u Kreševo. A da je to tako bilo potvrđuje i jedna mala brošura, koju nisam mogao dobiti u originalu, a koja se nalazi kod jednog člana obitelji Nikolić. U časopisu »Franjevački vijesnik«, iz 1931 g., dr. Rastislav Drljić dao je prikaz te knjižice na strani 248. Navodi se da je to neznatna knjižica (po svom formatu), ali da je ipak jedan prilog istoriji i bibliografiji bosanskih franjevaca. Knjižica je izdana pod naslovom: »Spomen redovnikah iz obitelji Nikolić i njihova dobročinstva«. Iznio je na vidjelo otac Mihovil Nikolić iz Kreševa 1870 o. Štampana je u Splitu u tiskari Ivana Krstitelja — Soregotti i ima svega deset stranica.

U predgovoru pod naslovom »Potomstvu ogledalo« autor veli: »Ovdje težim pokazat dobročinstva jednog dobre uspomene redovnika, koji znajući šta će reć trudit se za stanje, i za občinu redovničku, koe je sin bio znajući što će reći slava božja i korist svoga puka, žrtvova onu njekoličinu svoje uboge imovine tek njeke stvari iz Mletakah ovamo doprinese Crkvi Kreševskoj god. 1771.«



Sl. 13. »Sv. Franjo, Bono, Klara i ostali sveci franjevačkog reda«

U daljem tekstu autor govori o putu fra Martina Nikolića, svog strica, u Veneciju da liječi na oku bionu. On je tamo kupio razne stvari i spremao se da ih dopremi u Kreševo. Bojeći se globljenja od turske vojske, ostavio je robu u Splitu a on se ustavi u Posušju, gdje je pokopao svog brata koji je baš tada umro. Na pet konja je on kasnije dopremio robu iz Venecije, i to: *dvije velike slike za oltar, jedna propetog Spasitelja sa Magdalenom i Ivanom, druga sv. Franje, Bone i Klare uz ostale svece franjevačkog reda,* (Podvukao S. T.), dva stupa za oltar, dva zvona, jedno od 20 a drugo od 13 oka, šest svijećnjaka od tuča, tri lampe i slike za Put križa.

Fra Mihovil Nikolić nabraja nadalje i svojih 29 darova ovoj crkvi među kojima su najvažniji: dvije slike Srca Isusova i Gospine, slika sv. Mihaela arkanđela, kip sv. Mihaela i Bl. Djevice Marije, vrtao pod Kreševom.

I iz ovog priloga izlazi da je naprijed opisano Raspeće kupljeno u Veneciji i dopremljeno na konjima. Ovaj drugi izvor vjerojatno se oslanja na ranije pomenuti Bogdanovićev podatak, koji skoro u cijelosti ponavlja. Osim ove dvije oltarske slike ništa više nije očuvano.

To što su ove dvije slike kupljene tek u drugoj polovini 18. st. ne treba da bude i faktor kod utvrđivanja njihove starosti, kako se to često može čuti pri izricanju takvih sudova od strane lica koja to zaključuju na osnovu signatura, bez ulaženja u likovnu analizu umjetničkih djela. Jer fra Mato Nikolić mogao je ove slike da kupi i onda kada su one bile već prilično stare. Prilikom inventarisanja neke crkve, koja je htjela da se obogati novijim i boljim stvarima, stare slike su ili prodavane ili poklanjane. Ove dvije su kupljene. Najzanimljiviji je od svega transport, a što je u svoje vrijeme pretstavljao priličan napor.

5. — Istovremeno kada i Raspeće donesena je u Kreševo slika »sv. Franjo, Bono, Klara i ostali sveci franjevačkog reda« (sl. 13), postavljena nasuprot Raspeću, na liievom zidu oltarskog prostora. Slika je velika: 200X180 cm.

Na jednom zidu, u središtu slike, sjedi sv. Franjo sa rukama na prsima kojima pokriva ranu na srcu. Svetac je u službenom habitu sa glavom okrenutom dolje, sa pravim, dugim i uskim nosom, kratkom kosom i spuštenim očnim kapcima. On je centralna tačka, kompoziciono središte slike u kojemu se sijeku dijagonale ovog baroknog rada. Desna svečeva noga, obučena u apostolke, čvrsto je oslonjena na stepenicu, do koje je postavljen živo pokrenut mali anđeo sa zelenim krilima i plaštem, pričvršćenim uz tijelo pomoću crvenog gajtana. U rukama anđela je biskupska mitra, ispod plašta biskupski štap, što sve pretstavlja simbole biskupskog položaja. Ovi atributi pripa-

daju sv. Boni, onom debelom čovjeku desno od anđela, koji u desnoj, niz tijelo spuštenoj, ruci drži zatvorenu knjigu sa crvenim koricama — (sv. Bono je doktor teoloških nauka). Obučen je u tamni talar oivičen ljubičastim biskupskim gajtanom. Lijevu ruku je podigao u visinu prsa sa dlanom okrenutim prema gledaocu. To je muški lik pun unutrašnje snage. Iza njega, u prolazu zida, su dva sveca od kojih jedan okrenut leđima prema sv. Boni — sa rukama sklopljenim i podignutim u visinu lica — gleda nebo gdje u oblacima lebde poprsja anđela od kojih jedan nosi monstrancu.

Lijevo od sv. Franje je druga grupa svetaca (dvije žene i dva muškarca). Svetice su u prednjem planu. U klečećem je položaju sv. Klara sa ciborijem u desnoj ruci, dok je lijeva ruka opružena malo u stranu, prema dolje, sa raširenim prstima šake. Na glavi joj je tamni velum, a ispod vela bijeli kornet. Preko službenog habita je svijetlosmeđi škapular, iznad kojeg je sivo-zeleni plašt. Iza Klare kleči sv. Janja s rukama na prsima i pogledom prema zemlji. U drugom planu, iznad svetica, su dva sveca od kojih sv. Ante sa rukama pridržava dijete Isusa postavljeno na pelenici. Drugi svetac prigrlio je veliki drveni križ glavom i desnom rukom.

Čitava radnja događa se na nekom zidu do koga vode kamene stube sa nekoliko stepenica. (Slika bi, možda, trebalo i simbolično da pretstavi ozdravljenje crkve pojavom franjevačkog reda?). Dijagonalna kompozicija pojačava radnju, likovi su živo pokrenuti, geste raznolike. Boje su tamne sa dominantom na smeđoj. Nebo oblačno i tmurno. Likovi monumentalni i lišeni svih suvišnih ukrasa, što daje slici kvalitet vrlo dobre likovne realizacije. Osobito je zanimljiva kompozicija, koju je sl'kar riješio velikom vještinom postavljujući po tri figure u tri paralelna reda. To je puna barokna slikovitost postignuta novim sredstvima boje i svjetla. Za razdvajanje svetaca, kao kompoziciono sredstvo, povučeno je nekoliko svijetlih horizontala koje treba da znače završetak zidnih pregrada, da bi sv. Franjo mogao da sjedi i da se umjetnik ne bi morao posebno da zabavi problemom perspektive.



Sl. 14. »Sv. Franjo, Bono, Klara i ostali sveci franjevačkog reda«, detalj

Po svojoj likovnoj kompoziciji slika pripada vremenu ranog venecijanskog baroka (sl. 14).

U cjelini slika je uglavnom dobro očuvana, uprkos kasnijih, dosta debelih namaza i šest zakrpa na platnu.

6. — Na koru je »Posljednja večera«, ulje na platnu, vel. 300X105 cm, prikazana u tradicionalnoj kompozicionoj šemi venecijanskih »posljednjih večera«.

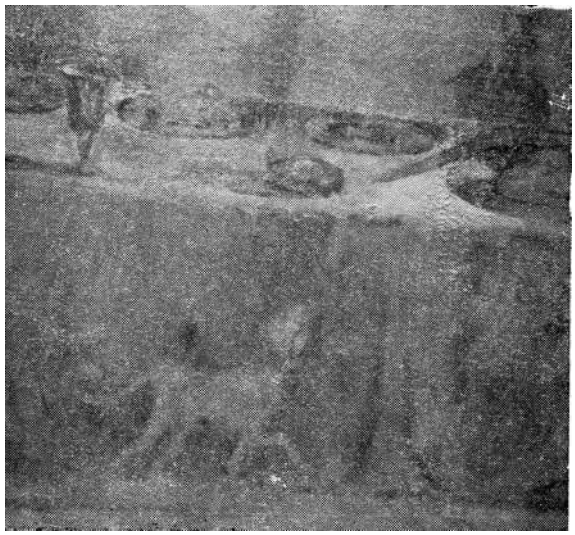
Za dugim stolom,, prekrivenim sivim stolnjakom, razmješteni su apostoli u grupama, uzbuđeni



Sl. 15. »Posljednja večera«







i pokrenuti (sl. 15).* Radnja se događa unutar jednog prostora oivičenog stupovima. Prednji plan slike ispunjen je figurom malog psa u hodu i jednom većom bocom, koja sama za se čini lijepu mrtvu prirodu. Ispod čaršafa ispružila se mačka. Scena je obasjana lampom sa četiri uljanice. Lampa je obješena o strop, tako da odostrag oblij eva likove bijelim svjetlom i osvjetljava sav ostali prostor. Oko Kristove glave je svjetlosni aureol. U cijelosti prevladava tamni zeleno-smeđi ton.

U slici, umjetnik se opredijelio za momenat kada Krist diže ruku na blagoslov. Ovaj momenat zahtijeva dramsko jedinstvo i punu pažnju prisutnih apostola skoncentriranu na taj čin, Izgleda, međutim,, da umjetnik nije znao proračunati značaj momenta, zato je neorganizirani nemir prošao stolom od apostola do apostola, koji su razmješteni u naizgled apsolutno slobodnoj i prirodnoj kompoziciji, kao da ih uzbuđuju Kristove riječi: »Jedan između vas će me izdati«. Pa ipak, osnovni problem u likovnom pretstavljanju »Posljednje večere«, koji ide za tim da stvori jedinstvenu grupu od trinaest figura učesnika ali i da na neki način podcrta figuru Jude — izdajnika, donekle je uspio. Slikaru je to pošlo za rukom ne zato što je vodio računa o momentu koji je izabrao — u čemu je, kako smo vidjeli, promašio — već vjerojatno zato što je išao tragom velikih uzora. Bio je to, dakle, po svoj prilici, umjetnik koji je mogao pripadati krugu nekog većeg majstora — možda Tintoretta — i koji se, ugledajući se na slične uzore, poveo u pretstavi cjeline i individualnih kretnji apostola, a da mu pritom zamisao nije bila u osnovi jasna, zbog čega gesta Isusa ispada deplasirana u odnosu na prikazanu scenu.

U sredini je postavljen Krist kao kompozicioni centar slike. Desnu ruku (sl. 16) je podigao na blagoslov, dok lijevu drži oslonjenu na kalež. Obučen je u crvenu tuniku ogrnutu plavim ogrtačem. Rustično modelirana fizionomija sa visokim čelom, dugim i sasvim pravim nosom, crnim dugim obrvama i jako otvorenim očima, sa kratkom bradom i brkovima i gustom — po sredini razdijeljenom — crnom kosom, ukazuje na autoritativnu ličnost. Na njegovu lijevu ruku naslonio se sv. Ivan. Ostali apostoli, uprkos izrazitih individualnosti, su likovi koji pokazuju rustičnu obradu. Raniji slikari 15. st, kao Andrea del Castagno, Ghirlandaio, Perugino i drugi, zadovoljavali su se jednom površnom solucijom kompozicije postavljajući jedanaest apostola sa Kristom na jednoj strani stola, a samog Judu na drugoj strani. Od Leonarda je Juda doveden u bližu vezu sa drugi-

* Slika je iako od dima potamnjela, otud i nejasna reprodukcija.

Sl. 16, 17, 18, »Posljednja večera«, detalji

ma i postavljen za sto skupa s ostalim apostolima, ali tako da se Juda mogao raspoznati na temelju izvjesnih svojih gesta. Na ovoj slici Juda je postavljen na kraju stola i okrenut od scene prema gledaocu (sl. 17) tako da se dobiva dojam kao da ne učestvuje u događaju.

U likovnom pogledu, najljepši dio slike pretstavljaju predmeti mrtve prirode razbacani po stolu i ispred njega. Posuđe, boce, noževi i druge stvari pokazuju da je umjetnik znao gledati oko sebe i izabrati ono najljepše i to (sl. 18) pretstaviti gledaocu na sasvim realistički način, u svoj njihovoj predmetnosti i materijalnosti.

Individualna psihologija raznih apostola teško da se može osjetiti u onome što je danas ostalo od te slike, na kojoj je skoro sasvim izgubljena reljefnost likova. Slika je jako oštećena naknadnim preslikavanjem, a uz to je jako potamnjela od dima, te je teško suditi kakva je ona bila raniie. Zbog svega toga slika zahtijeva jedan veći restauratorski zahvat. Oko petnaest zakrpa i šavova na njoj utiče tako da su neki predmeti, kao kalež, napr. izgubili svoju raniju vrijednost i ljepotu.

Po kompozicionoj zamisli, po tretmanu likova i svom kolorizmu Posljednja večera pretstavlja umjetničku kreaciju nekog venecijanskog majstora, po svoj prilici, nastalu u drugoj polovini 16. stoljeća.

7. — Na zidu desnog pobočnog broda stoji uljana slika sa motivom »sv. Jurja«, vel. 165X190 cm. Slika je jasno podijeljena u dva reda figura, postavljena na platnu sastavljenom iz tri nejednako široka, horizontalna polja. (Sl. 19).**

U sredini donjeg reda je sv. Juraj u viteškom oklopu na bijelom konju koji dugim metalnim kopljem ubija neman. Po svom likovnom tretmanu motiv sv. Jurja skoro kao da je posuđen sa ikona. To je mladić obučen u zelenkasto-sivi oklop, s čelenkom na glavi i crvenkastim ogrtačem preko leđa. Na nogama su mu kratke, do listova, crvene čizme sa vani izbačenim golim prstima i stopom položenom u žutu mamuzu. Konj je anatomski vrlo dobro riješen, a tako isto i prirodne kretnje životinje u propnju. Ispod konja je smeđe obojena aždaja kojoj je svetac snažno gurnuo koplje u usta. Desno od sveca je sv. Lucija koja u desnoj ruci drži čašu s očima, dok je lijevu položila na prsa. Obučena je u plavu haljinu sa smeđe-žutim ogrtačem skopčanim na desnom ramenu i prebačenim preko lijevog ramena na leđa, tako da se ponovo pojavi u baroknom zavoju preko desnog koljena. Desna noga je u laganom kontrapostu, a koljeno lijeve oslonjeno je na zemlju. S druge strane je sv. Apolonija u crvenoj haljini išaranoj bijelim cvjetovima i ogrnutoj crvenim plaštem. I dok je lijeva noga malo ugnuta, desna je previjena u koljenu i oslonjena na veći kamen.

** Slika je jako počadila.



Sl. 19. »Sv. Juraj«

Otvorenu desnu ruku svetica je ispružila naprijed, a u lijevoj, nešto niže opuštenoj, drži kliješta, sa zubom između krakova. Ispod trbuha konja — u drugom planu slike — prostire se zelenilo livada, iza kojih se izdižu modrikaste planine sa crvenkastim nebeskim svodom iznad njih.

U sredini gornjeg reda je sv. Josip sa malim Kristom u desnoj ruci, lijevo od Josipa je sv. Nikola, a desno sv. Ilija, dva mala anđela i jedan veoma ozbiljan muški lik. Sv. Josip, kristalno jasna pojava, obučen je u crni palij i tamnozeleni ogrtač koji se kopča. Ispod vrata je bijeli ovratnik. U lijevoj ruci drži struk ljiljana. Na laktu desne ruke sjedi dijete Isus sa malo pelenice oko udova. Dijete je raširilo ručice. To je lijepo modelirano tijelo, prikazano u stavu koji pokazuje trenutačnu radnju. Ispod Isusa je glavica anđela. Sv. Ilija je staračka pojava, ogrnuta — preko glave i ramena — crvenim ogrtačem. Desnu ruku opružio je ustranu, a lijevu stavio preda se, pokraj plamena malih dimenzija. Sasvim u uglu su dvije anđeoske glavice. Ispod sveca, pri kraju slike, stoji jedan snažan muškarac osrednjih godina čiji je identitet teško utvrditi. Pandan sv. Ilije je sv. Nikola, smješten u drugom uglu slike. Njegovo tijelo, a posebno noge, okrenuto je nešto ulijevo, dok mu je glava u laganom otklonu nadesno. Obučen je u bogati i skupo urešeni smeđi ogrtač ispod koga viri zeleni palij. Desnu ruku stavio je na prsa, a u lijevoj drži biskupski štap. Na glavi je biskupska mitra. Desno su dvije anđeoske glavice. Svetac sjedi na oblacima; na koljenima drži zatvorenu knjigu zelenih korica, na kojoj su postavljene dvije jabuke.



Sl. 20. »Sv. Turaj«, detalj

Neobičan je ikonografski sastav ove religiozne legende. Slika je s te strane vrlo zanimljiva i pokazuje izvjesnu originalnost njenog autora. Kompozicija je dijagonalna, ali daje dojam neke izgužvanosti, dok su kretnje žive i neobuzdane. Sv. Juraj je prikazan s izvjesnom dozom romantičnog osjećanja u prirodi oko viteza, kao i u samom njegovom liku. Sveci su individualne pojave, a na nekima se osjeća smisao za realistički portret. U likovima svetaca gornjeg reda osjeća se neka ljudska blagost, dok su fizionomije svetiteljki donekle idealizirane. Svojom ljepotom ističe se osobito sv. Apolonija (sl. 20), lijepa u licu i tijelu, s osobito milom gestom divno modelirane desne ruke, venecijanskim šarama svoje odjeće i njenim prirodnim naborima.

Kompoziciono, slika nije lako pregledna, i djeluje dosta razbijeno, zbog čega veće vrijednosti treba tražiti u detaljima. Sve je u pokretu i akciji, a ono najljepše, pejsaž na toj slici — koji je sam po sebi dovoljan da bude posebna cjelina — nalazi se u donjem dijelu slike.

Slika je u relativno dobrom tehničkom stanju iako je naknadno premazivana. Pored dvije zakrpe na sebi, ona je donekle oštećena podrezivanjem sa strane.

Po svojim likovnim elementima slika pripada stilu venecijanskog kasnog baroka, a mogla je nastati krajem 17 st. (Ili možda još kasnije?).

8. — Uljana slika »Madona sa Isusom, sv. Franjom i sv. Katarinom«, velika 67X91 cm, smještena je u spremnici samostana (sl. 21).



Sl. 21. »Madona sa Isusom, sv. Franjom i sv. Katarinom«

Na visokom tronu, sa barokno povijenim uglovima, sjedi Madona sa pogledom okrenutim prema svecima koji kleče. U ustima ima dugu usku vrpcu (koja se proteže odozgo prema dolje) i na kojoj piše: ERO EIS IN MATREM. Sa rukama, raširenim u stranu, prima svece u naručje. Prstima desne ruke pridržava Kristove pelene, dok je lijeva nešto uvis podignuta. Karakteristični su izduženi prsti Madone, što je po svoj prilici bilo svjesno htijenje umjetnika, naravno, ukoliko to nisu posljedice kasnije restauracije. Gusta smeđa kosa, blago razdijeljena po sredini, spušta se do ušiju Bogorodice. Obučena je u crvenu haljinu preko koje je ogrnut plavi plašt. Bijeli velum pao je sa glave i zadržao se na potiljku i prsima; dok se njegovi krajevi vežu u jedan čvor. Na krilu je Krist, golo dijete, u bijeloj peleni. To je lijepo modelirano tijelo sa simpatičnom glavicom, ali su ruke i noge nešto zadebljale.

Malo udesno pred Madonom kleči sv. Katarina ogrnuta u teški ogrtač preko kojeg je kratka hermelinska pelerina, čija je materijalnost tako bogato istaknuta. Svetica gleda Isusa, koji svojom ručicom pridržava vrškove prstiju njene lijeve ruke. Iz njenih usta — prema glavi Isusa — proteže se vrpca sa natpisom: Tvos ab hoste protege. Desnom rukom svetica pridržava model jednog

samostana ispod kojeg piše: C R E S C E V E. Na bogati ogrtač zabacila je glavu. Kosa joj je spletena u pletenice uhvaćene niskom bisera, a na zatiljku je mali diadem, dodat kao ukras u koji su zahvaćene kose. U ušima su naušnice.

Nešto ulijevo ispred Madone kleči sv. Franjo. Sa dva, također, izdužena prsta desne ruke pridržava pelenu djeteta dok lijevom podiže, ranije spomenuti, model samostana. Iz usta sveca ide tanka vrpca sa natpisom: Tvos ab hoste protege. Svetac je u smeđem habitu, sa kratkom bradom, ravnim dugim nosom i malo unazad zabačenim čelom, iznad kojeg je dodano nešto kose na tjemenu i zatiljku. Oko pasa mu je krunica. Sasvim dole, pri dnu slike, je nekakav nečitak fragmentaran natpis sa godinom 1750.

To što ispod modela samostana piše Cresceve (Kreševo) povlači za sobom više pretpostavki. Činjenica da se pred Madonom nalazi sv. Franjo i sv. Katarina nije slučajna. Redovnici franjevačkog samostana htjeli su da na umjetninama pohranjenim u svojim institucijama prije svega vide lik svog duhovnog vođe i osnivača reda. Zbog toga nije rijedak slučaj da sv. Franju nađemo likovno pretstavljenog na raznim umjetničkim predmetima. Što je ovdje i sv. Katarina, to je zato što je ona patron crkve. Dva najviše štovana sveca kreševskih franjevaca našla su se na jednoj slici. Radi toga slika je dugo stajala na glavnom crkvenom oltaru, sve do 1930, kada je zamijenjena jednom dosta bizarno predočenom neuspjelom slikom sv. Katarine od Gabrijela Jurkića.

Da li su franjevci kreševskog samostana poručili ovu sliku, da bi na taj način slikovito pretstavili svoj samostan, svog duhovnog vođu i patrona crkve, teško je na to sada odgovoriti. Stari samostan je izgorio, nisu ostali nikakvi tragovi koji bi upućivali na njegov raniji izgled, pa je nemoguće dati odgovor da li je na ovoj slici uistinu pretstavljen kreševski samostan ili je pak slika kupljena od nekog franjevca u Veneciji — i to najprije zato jer je najviše odgovarala njihovim željama i zahtjevima — pa je onda kasnije ispod samostana naknadno dodato ono »Cresceve« kao i natpisi na vrpcama. To pitanje ostaje zasada otvoreno. Na nama je da pristupimo likovnoj analizi slike da bi na neki način utvrdili vrijeme njenog postanka.

Kompozicija u obliku nepravilnog trougla je smirena i pregledna. Uporedbe naše Madone sa slikom Madone della Pappa rad Bernarda Strozzia (1581—1644) dovešće nas u neku bližu vezu. i pokazati sličnost u fizionomijama oba lika: dugi uski nos, male usne, povijene obrve, duguljasto lice, visoko malo unazad povijeno čelo, spušteni pogled, a slična je obrada odjeće. Pa i glava malog Isusa, posebno kosa i modelacija tijela, pokazuje veću sličnost sa Kristom ove poznate Strozzijeve slike.

Madona della Pappa nastala je u vrijeme Strozzieva boravka u Veneciji kada je i Veronesov uticaj na slikara bio očit, tako da njegov kolorit postaje svjetliji i lakši, a slike pune života, uzvišene i bez vulgarizacija.

Ako pogledamo lik sv. Katarine, u baršunu i hermelinu, naći ćemo u njoj tu dostojanstvenu i matronalnu figuru venecijanskih žena, na kojima je razrađen idealni tip žene svog vremena. To je puna poetičnost života kako ga je umjetnik osjećao. Modelacija je mekana, a materija baršunasta i graciozna u rasvjeti.

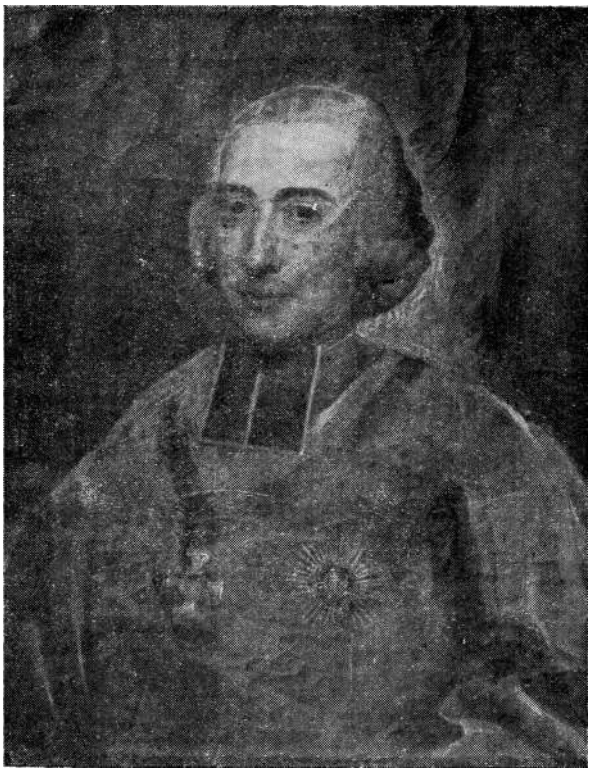
Nažalost, slika je prilično oštećena. Pigment je popucao na nekoliko mjesta i u koncentričnim krugovima, a firnajs, bogato natopljen, probio je na drugu stranu, kroz nanovo podlijepljeno platno. Zbog toga je teško utvrditi prvobitni kolorit, a time dati i neku bližu atribuciju. Pa ipak, na osnovu izloženoga, može se pretpostaviti — sa dosta vjerojatnoće — da je slika nastala u vrijeme ranog venecijanskog baroka, oko tridesetih godina 17 st. Po svojim likovnim kvalitetima ona je umjetnička realizacija nastala u krugu majstora svrstanih oko Strozzia, Lissa ili možda Paola Veronesa.

9. — U biblioteci samostana smještena je slika koja pretstavlja jednog visokog crkvenog dostojanstvenika. »P o r t r e t n e p o z n a t o g k a r d i n a l a«, da je tako nazovemo, je ulje na platnu, vel. 60X71 cm.

Na neutralnoj pozadini (sl. 22) prikazan je sredovječan čovjek. Visoko, malo unazad povijeno čelo, dug i pravilan nos i naročito lijepe suptilne usne daju ovome licu traženu ljupkost. Ne osjeća se tu nikakva psihološka dubina, ali također nema ništa teško i monumentalno, tako da slika pretstavlja vrlo dobar primjer portreta tipičnog za 18 st. te je nesumnjivo najljepši primjerak te vrste u Bosni i Hercegovini.

Valovi kose gomilaju se u finom ritmu. Inkarnat je crvenkast, dat u finim prelazima i bez oštrine. Crvenom linijom iznad tjemena glave tek je naznačena crvena kapica za pokrivanje tonzure. Pod vratom je vezana crveno-smeđa mašna, oivičena bijelom linijom, tipična za pripadnike tzv. galikanske crkve. Portret se, dakle, odnosi na nekog Francuza. Oko vrata su dvije zelene trake nejednake veličine, srcastog oblika. Na vrhu veće je luksuzan križ, a na lijevoj strani grudnog koša odlikovanje sa medaljonom u kome se vidi dupli križ. Crvena kardinalska reverenda, po sredini spojena crvenim dugmadima, nosi glavni kolorističi ugođaj. Otvoreno lice dominira slikom.

Ovakvi portreti nastajali su u francuskom slikarstvu 18 st. (Nattier, Perronneau i dr.), a tako i u Italiji (Longhi, Bombelli, Rosalba Carriera). I slučajna uporedba ovog portreta sa onim kardinala Polinjaka, rad Bosalbe Carriere pokazuje odmah prilično sličnost u tretmanu kose, očiju i cijelog ugođaja. Izgleda, ipak, a što je i najvjerovatnije, — s obzirom na geografsku blizinu i



Sl. 22. »Portret kardinala«



Sl. 23. »Uzašašće Marijino«, detalj

bliže kulturne veze — da je ova slika došla iz Venecije i da pretstavlja rad nekog venecijanskog slikara 18. st.

Usljed prenošenja slike iz prostorije sa određenom stalnom temperaturom u prostorije sa drugom toplotom pigment je popucao na više mjesta. Taj proces ubrzan je i nestručnim navlačenjem na veći okvir, tako da je pigment otpao na dva-tri mjesta, ali je, srećom, lik kardinala ostao netaknut.

Sve ove (izuzev posljednje) dosada opisane slike venecijanskog porijekla, pretrpjele su uglavnom radikalnu restauraciju 1930 godine.

Gabrijel Jurkić, akademski slikar iz Sarajeva, je, na poziv Uprave samostana, došao u Kreševo i primio se zadatka da ih restaurira. Posao nije, međutim, izveden na dovoljnoj visini. Ne ispitujući sastav pigmenta, podloge i tehniku namaza, Jurkić je pristupio najobičnijem premazivanju slika i njihovom osvježavanju. Tamo gdje je popustio pigment nanio je debeli pastozni namaz. Rezultat rada je sadašnja nemogućnost da se utvrdi ranija fizionomija slika. Pored toga, Jurkić je popravljao fizionomije nekih lica, njihove ruke i ispravljao nj'hove kretnje, usljed čega je došlo do vulgarizacije nekih tipova.

U slici »Uzašašća« (slika br. 23), u njenom gornjem dijelu, Jurkić je došio novo platno u polukrugu širokom 7 cm. Anđelu lijevo od Madone promijenjena su krila, tako da umjesto uz tijelo priljubljenih, anđelčić je dobio visoko podignuta i zalepršana krilca. To je sve tako grubo i zanatski rađeno da upravo začuđuje. Zakrpe na nekim slikama ušivene su debelom kanapom, usljed čega je došlo do oštećivanja susjednog zdravog platnenog tkiva. Na svih osam tako rđavo restauriranih slika podlijepljeno je novo platno, kroz koje je probio firnajz, bogato natapan na lice same slike. Pri preudešavanju slika na nove okvire neke od njih su podrezane i tako skraćene, pa ne samo da su slikarije time oštećene, nego postoji opasnost da je tom prilikom stradala i prijeko potrebna signatura.

Zbog svega toga teško je odabrati odgovarajući rječnik kojim bi se mogla opisati sva štetnost ovakvog zahvata izvršena na najboljih osam slika ovog samostana. Teško je to zato, što je pritom nemoguće izbjeći naglašavanje Jurkićeve krivnje, a donekle i odgovornih pretstavnika kreševskog samostana, koji su ga pozvali i koji su morali nešto više da znaju o riskantnosti ovakvog zahvata. No kada vidimo kako je na isti način, nekoliko godina prije toga, šablonizarana unutrašnjost crkve, kako su polupane grobnice starih kreševskih građana, onda vidimo da je nerazumijevanje za starine nužno dovelo i do restauriranja slika. Pa iako namjera Jurkića nije išla za tim da ošteti i onako već oštećene slike, ipak je on kriv utoliko, što je morao biti svjestan težine zadatka i poduzeti samo najnužnije opravke, kada *su* slike već morale biti postavljene na zidove i iznesene iz podruma. Jasno je da ovim zahvatom nije trebalo prepravljati likove i njihove fizionomije, dodavati krilca i dijelove platna te ih konačno i podrezivati za neke nove okvire.

II

OSTALE SLIKE KREŠEVSKOG SAMOSTANA

Najstarija a kvalitetno najslabija slika ove druge grupe slika je »Sedam žalosti blažene djevice Marije«, čiji je sav kvalitet njena upotrebna vrijednost. Drugih vrijednosti ova slika nema. To je ulje na platnu, vel. 54X74 cm.

Na neutralnoj pozadini (sl. 24.) prikazana je dopojasna figura Marije ogrnute crnim velom koji pada preko glave i ramena do pojasa. Ispod nje je crvenkasta stola, iskružena u plitkom polukrugu, U dubini prsa sastalo se sedam bodeža koji simboliziraju sedam žalosti djevice Marije. Ispod bodeža je položen smeđe obojeni križ na čijoj je ivici ispisano: F : F : PET RUSZIEZ : PRO : EC : CRES : 1768.

Ruke Madone prekrižene su na prsima, dok lice pokazuje zanimljivu fizionomiju rasplakane žene, prikazane sa dugim i uskim nosom, krupnim očima, nateknutim nadočnjacima i velikim obrvama povijenim u luku.

Tehnički je to veoma slab rad, sa neobično tankim namazima boje, zbog čega može da posluži više u dekorativne svrhe, nego kao predmet likovnog interesa.

Preostale su još samo četiri umjetničke realizacije nastale u 19. st. Dvije su radovi Aleksandra Seitza, rađene u Rimu, dok bi ostale dvije mogle da budu i radovi naših domaćih majstora, što, dakako, pretstavlja poseban značaj.

»Portret biskupa Ilića« (sl. 25) je ulje na platnu vel. 69X89 cm. Biskup sjedi na tronu u dostojanstvenoj pozi. Žuta barokna stolica postavljena je crvenim baršunom; iza stolice u pozadini je jedan stup koji — u desnom uglu slike — otkriva plavo nebo. Ostala pozadina je prekrivena teškim zastorom smeđe boje. Na njegovoj glavi je bogato urešena biskupska mitra. U lijevoj ruci drži biskupski štap, a oko vrata, na zlatnom lancu, biskupski križ. Na dva prsta desne ruke sjaji po jedan prsten. Sve sami atributi biskupske moći i položaja. Desnu ruku podigao je starac na blagoslov, dok je lijevu podvio u laktu i oslonio na tron. Nos je sasvim stanjen, a obrve skoro sastavljene. Oči su jasno svijetle i izdužene, a usne sasvim tanke. Neposredno uz usne protežu se dugački bijeložuti brkovi sa krajevima povijenim gore. Ovaj momenat treba istaći: bosanski biskup nosi brkove, makar to izvjesnim crkvenim pravilima nije dopušteno! Lijevo uho je u obliku bubrega, a desno se ne vidi, jer je biskup postavljen malo ustranu. Inkarnat lica i ruku je crvenkast sa naznačenim rumeni-



Sl. 24. »Sedam žalosti Blažene Djevice Marije«



Sl. 25. »Portret biskupa Ilica«

lom obraza. Biskupski palij je ljubičaste boje, po sredini spojen sa sedam dugmadi koja otsijevaju sjajem kristala. Ispod palija je bijela roketa obrubljena sa 5 cm. širokom, vanredno lijepo rađenom čipkom. Pri dnu rukava i ispod rokete vidi se crni svećenički habitus sa dijelom pasa (korda). Desno od biskupa stoji gologlav dječak, lik prikazan do koljena i okrenut prema biskupu. Dječak drži otvorenu knjigu. Na jednoj stranici je naslikan franjevački grb, a na drugoj je ispisan sljedeći natpis:

HOMILIAE
ET CONCION
R. F. GREGORI A VARES
AEPISCOP. RUSPEN.
VICARII APOST.
IN BOSNA ARGENT.
ANNOR. LXVIII
A. D.
MDCCCIII

Još 1796 g. Pio VI. imenovao je fra Grgu Ilića Varešanina ruspenskim biskupom, »dispenzaje ga od residencije i daje mu vlast, da ga može rediti svaki katolički biskup koga on odabere i to uz asistenciju prostih svećenika.« (Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1912 g. str. 505).

Slikar pokazuje puno smisla za delikatno nijansiranje, kao i za realističko prikazivanje svojih likova. Najljepši dio na slici su draperije biskupovog ornata, s osobito lijepim valerima.

Slika je sasvim očuvana. Izuzetak čini jedna mehanička povreda (od 4 cm), koja je nastala probijanjem slike ispod biskupova lakta lijeve ruke.

Ko je autor ove slike, teško je odrediti. Ilić o tome nije ostavio spomena. Pored ovog portreta postoje još tri portreta imenovanog biskupa (jedan je u župnom uredu u Varešu iz 1801, drugi je u samostanu u Sutjesci iz 1802., treći je svojina franjevačkog samostana u Fojnici.) Po svoj prilici se biskup rado slikao. Likovno to su različite realizacije, vjerojatno radovi različitih majstora. Gdje se slikao fra Grga Ilić, da li negdje u Bosni ili pak u Italiji, teško je ustanoviti. Zna se da je putovao u Italiju, a da li je to bilo baš tih godina nedostaje podataka. Ako se slikao kod nas u Bosni, mogao ga je portretirati njegov savremenik fra Mijo Čujić, za koga se zna da je u to vrijeme važio kao solidan slikar.

U crkvenoj lađi je slika »Stigmatizacija sv. Franje«, ulje na platnu vel. 62 X 100 cm. (Sl. 26).

U pejsažu, na kome se jasno diferenciraju planovi, kleči sv. Franjo na kamenoj ploči. Svetac, s tonzurom na glavi, postavljen je u prvom planu i dominira svojom veličinom. Pred očima sv. Franje na svijetloplavom nebu pojavila se žuta mandorla sa velikim drvenim križem i Kristom na njemu. Svoje oči i ruke svetac je okrenuo prema raspeću da bi tako pokazao svoje rane na rukama. Obučen je u službeni habit opasan s bijelim konopom sa krunicom. Šiljati profil lica sa dužom bradom veoma je naglašen. U drugom planu je još jedan franjevac, također okrenut raspeću s desnom rukom podignutom u visinu glave dok u lijevoj drži otvorenu crvenu knjigu. Najljepša vrijednost slike je pejsaž koji je na njoj prikazan. Narativnost umjetnika i njegova naivnost u tretmanu kompozicije, te osobito lijeva strana slike (dva veća stabla sa krošnjama i franjevac u drugom planu) čine ovu sliku dosta prijatnom. Iza drveća je rijeka, a onda zelena livada sa siluetom jednog samostana i crkvom, dok se u dalekoj pozadini naziru plave konture visokog gorja.

Kompozicija je dijagonalna, a likovi logično smješteni u prostor. Po svoj prilici, to je rad nekog našeg domaćeg majstora, nastao u 19. vijeku. Utisak je svijetao, sa dominantom svijetloplave i zelene boje.

Slika je vrlo dobro očuvana.

U dva pobočna oltara smještena su dva velika platna nastala u drugoj polovini prošlog stoljeća.

U oltaru lijevog pobočnog broda je »Bezgrešno začeće« (dim. 205X100 cm) (sl. 27).

Monumentalan, skoro u naravnoj veličini, lik Djevice stoji na oblacima. Lijevom nogom ona je stala na vrat velike zmije, a iza leđa se vidi silueta sunca ispod kojeg plove mutni oblaci. Pri dnu je vizija tamnog mora i obala, iznad čije površine se jasno ocrtava velika polulopta sivog mjeseca. Sa rukama, spuštenim na niže i opruženim u stranu, Djevica grli svijet. Obučena je u crvenu stolu prekrivenu plavim palijem. Na glavi nosi bijeli veo neznatno zalepršan u lijevu stranu, dok se sa desne strane mogu nazrijeti prameni kestenjaste kose puštene preko ramena. Iznad glave je tanak aureol urešen zlatnim zvjezdicama, nanizanim po rubu. U polukrugu, pri vrhu slike, je niz od sedam poprsja malih anđela.

U lijevom uglu slike, pri dnu, ispisano je sljedeće: Aless. Mass. Seitz Senior Pinx. Romae 1887.

Slika je vrlo dobro očuvana i uramljena u luksuzan pozlaćeni okvir.

Po svojim likovnim kvalitetima spada među bolja umjetnička ostvarenja ovog poznatog majstora.

Pandan ovoj slici pretstavlja slika »SRCE ISUSOVO«, postavljena u oltaru desnog pobočnog broda. Slika je potpuno istih dimenzija. U desnom uglu je sljedeća signatura:

Maximiliani Seitz Opus Novissimo A. D. MDCCCLXXXIII.

Na oblaku, iza kojeg se vidi svijetloplavo nebo išarano zlatnim sunčevim zracima, stoji veliki lik bosonogog Krista. To je izrazita muška pojava, koja je podigla desnu ruku na blagoslov, a lijevom pokazuje, slikovito predočeno, srce na prsima. Obučen je u plavu tuniku ogrnutu crvenom togom. Svijetlosmeđa kosa razdijeljena je po sredini, da se poslije spusti preko svetiteljevih ramena. Na sasvim zemaljskom licu Krista vide se

kratki brkovi i podrezana brada. Oko glave je žuti aureol sa kracima jednog križa. Iznad Krista su poprsja tri mala anđela sa krilcima i aureolima.

U likovnom pogledu ova slika je manje uspjela nego malopređašnja, mada je isto tako dobro sačuvana, i makar su to realizacije jednog majstora nastale u isto vrijeme.

To bi bile sve slike koje pretstavljaju likovno blago kreševskog samostana. U početku sam naveo da bi broj umjetničkih eksponata ovog spomenika kulture, a također i drugih franjevačkih samostana u Bosni, bio daleko veći, da — tokom historije — nije bilo raznih vidova otuđenja njihove imovine. Bilo je nekoliko nesreća prouzrokovanih stoljetnom turskom okupacijom, a tako isto i elementarnih katastrofa, kao što je napr. onaj poznati požar iz 1765 g. kada je uništen veći dio inventara samostana, a samim tim i umjetničkih predmeta.

U svojoj knjizi »Rijeka Krka«, Šibenik 1927 g. Don Krsto Stošić, str. 52, opisuje crkvu na Visovcu pa između ostalog veli i sljedeće: » . . . Rijetkost je, što u gornjem dijelu ima dva oltara. U jednom je slika bl. Gospe sa sv. Franjom i Ivanom Krstiteljem. Kopija je iz g. 1676. one u šibenskoj crkvi sv. Lovre, koju su sa sobom donijeli franjevci iz Kreševa u Bosni.«

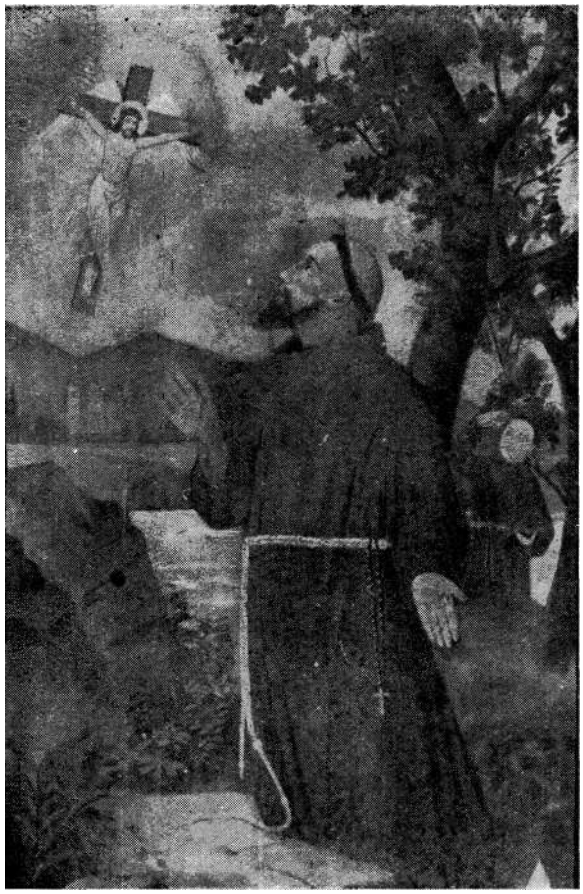
Iz toga vidimo da su još u vrijeme provale Turaka, bosanski samostani gubili svoje umjetničke predmete i dragocjenosti prenošenjem takvih predmeta iz Bosne u druge naše krajeve. To se ponavljalo i kasnije. Kako u vrijeme Turaka tako i poslije njih.

Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu za god. 1913, donio je prilog dra Julijana Jelenića pod naslovom: »Izvori za poviest kulturnog rada bosanskih franjevaca«. Na str. 36 nalazi se tekst pisma Mađarskog narodnog muzeja iz Budimpešte, datiranog 6. XII. 1819 g. u kome »Mađarski narodni muzej zahvaljuje se biskupu Miletiću na poslanim starinama, draguljima i starim novcima.«

Svakako je to ilustrativan primjer otuđenja samostanske imovine, našeg zajedničkog kulturnog dobra, vršen putem poklona ili nekim drugim slučajem, a koja su dobra prešla granice naše zemlje i nikada se više nisu vratila.

»Franjevački vijesnik« za god. 1931, str. 24 donosi članak pod naslovom: «Starinske stvari poslate Preuzvišenom Gospodinu Biskupu Strossmayeru u Đakovo god. 1871.«

Na str. 25 opisuje se koje stvari su odnesene iz samostana u Kreševu, pa autor članka nabraja deset vrijednih umjetničkih predmeta.



Sl. 26. »Stigmatizacija sv. Franje«



Sl. 27. »Bezgrešno začeće«

Strossmayer je pregledao stvari i one koje je smatrao vrijednim zadržao je a ostalo povratio. Iz kreševskog samostana zadržao je (str. 51):

»1. kazulu crvenu, po sriedi slike vezene.

2. sliku na daski majku žalostnu.«

Samostani Fojnica i Sutjeska daleko su gore prošli, i broj uzetih umjetničkih predmeta je bio veći, a predmeti vredniji. Navedene stvari (str. 52) Strossmayer je poslao u Rim na ocjenu i popravak.

Str. 53.« Dne 16. kolovoza 1874. samostan sv. Kate u Kreševu dao je preč. g. Mihovilu Pavlinoviću ove stvari:

26 komada srebrenih novaca tankih malih,

10 komada srebrenih novaca debelih,

92 komada srebrenih novaca velikih,

1 komad srebreni novac veliki,

5 kamenčića,

1 komad Slitine iz Ravna kod Vranaka kreševskih,

2 izjedena krnjatka,

2 božice »Palas« i »Vitalis«, u Gradu (tvrđavi) našaste«.

Popisu posuđenih stvari dodata je sljedeća napomena:

»Sve pomenute novce pod slijedećim uvjetom predaje samostan Preuzv. biskupu Strossmayeru za narodni muzej u Zagrebu:

1. Da se svi ovi zabilježeni novci u svojoj cijelosti sačuvaju.

2. Da se isti novci sačuvaju kao svojina ovog kreševskog manastira uvijek.

3. Ako bi vrijeme došlo, da Bosna bude imati svoj vlastiti muzej i zbirku novčanu, da se na zahtjev i pitanje ovog kreševskog manastira imaju isti novci iz Zagreba povratiti ovamo.«

Str. 78: »One bosanske starine, koje je Strossmayer kod sebe zadržao, predao je on većom stranom Jugoslavenskoj Akademiji u Zagreb na čuvanje.«

Pored već nabrojenih faktora u razvlačenju kulturno umjetničkog blaga franjevačkih samostana u Bosni, koji su uglavnom u prošlom vijeku bili više subjektivne naravi (pokloni Mađarskom muzeju, konzulima i svjetskim putnicima), bilo je objektivnih okolnosti, kada su samostani, nalazeći se u teškim materijalnim prilikama, bili primorani da prodaju neke predmete koji su imali i svoju kulturno umjetničku vrijednost. (Fra Mijo Batinić« Franjevački Samostan u Fojnici«, Zagreb, 1913 g. str. 175).

Tokom ranijeg izlaganja vidjeli smo da su bosanski franjevci putovali uglavnom u Veneciju i otuda donosili predmete crkvenog posuđa, ruha i umjetničke slike kao i druge crkvene potrepštine. To je bio najbliži i najlogičniji put, s obzirom na činjenicu da su bosanski franjevci ranije (tj. u 17. st.) išli na nauke u Italiju, a tek mnogo kasnije (u 19. st.) idu oni u Đakovo i Mađarsku. Tokom svog boravka u Veneciji franjevci kupuju razne crkvene predmete za svoje samostane u Bosni i u tom cilju dobivaju specijalne povlastice.

27. travnja 1661 g. »Mletački dužd Dominik Contareno povlasticu danu bosanskim franjevcima, polag koje su mogli svake godine u Mletačkoj kupovati sivo sukno bez plaćanja uvoza i izvoza, proteže na 10 godina i na druge stvari: knjige, krunice, itd. u vrijednosti do 10 dukata.« (Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1912 g., str. 452).

To bi bio još jedan dokaz koji govori u prilog venecijanskog porijekla najvećeg broja umjetničkih predmeta pohranjenih u samostanima bosanskih franjevaca. Na isti način u crkvu su dolazili i predmeti umjetnog obrta, od kojih se sačuvao samo neznatan broj.

III. PREDMETI UMJETNOG OBRTA

Nekoliko srebrenih kandila kreševskog samostana pokazuje tipične proizvode venecijanskog obrta 17. st. To su predmeti koji su u svoje vrijeme pretstavljali unosan izvozni artikl mletačke spoljne trgovine. Zato ćemo u Dalmaciji, u nizu crkava (Split, Trogir, Zadar), naći veliki broj kandila ovog tipa (sl. 28).

U Kreševu ima svega pet takvih kandila, nejednake veličine. Dva su neispravna. Na trbušastom polju jednog većeg primjerka (vis. 37, šir. 26 cm) urezano je: F. L. P. MDCLXXXIII. Na dragom, dva puta manjem, stoji: Anno MDCLXXXII. FN: C. Ostala tri su bez signatura, ali vrijeme njihove izrade i sama tehnika pokazuje jednu radionicu. Ukrasi su cvjetna arnamentika naizmjenično sa baroknim okvirima. Stilizirane glave malih anđela služe kao zahvat za lance na kojima visi kandilo. Skoro na svakom se nalazi lik sv. Franje, sv. Katarine ili naslikani franjevački grb. Ovakva kandila, rađena trajb-tehnikom, su proizvodi obrtničkih radionica venecijanskog 17. st., koji su kasnije uvezeni u Bosnu.

Za nas je zanimljivije jedno bakarno kandilo, proizvod naših majstora, vjerojatno neke sarajevske radionice, koje je ovoj crkvi predao jedan pravoslavni građanin iz Sarajeva. (Ovakva kandila su vrlo česta u pravoslavnim crkvama naše Republike). To što katoličkoj crkvi predaje poklon jedan pravoslavac, a što nije jedini slučaj (ili da katolik daje poklon pravoslavnoj crkvi), pojava je koja bi mogla da povuče sa sobom zanimljivu diskusiju. Na kandilu je zapisano sljedeće: »Ovo

kandilo prilož kramu svatoi Katarini u Kreševo crkvi Aleksie Petrović Šorić Ćurćia usaraevu 13 maia 1889.«

Sarajevske zanatlije izrađivali su razne predmete potrebne za crkvu. »Pored raznih predmeta, što služe kao nakit, radile su sarajevske kujundžije mnogo po narudžbi za razne crkve i manastire...« Hamdija Kreševljaković, »Esnafi, obrti u Bosni i Hercegovini« (1463—1878) Zagreb, 1935 (str. 121).

Pored toga samostanska crkva u Kreševu posjeduje šest srebrenih svijećnjaka (sl. 29) poredanih na oltaru crkve. Svi su jednakih dimenzija i obrade, te bi ih čovjek bez predomišljanja stavio kao rad jedne ruke. Međutim ima tu razlike.

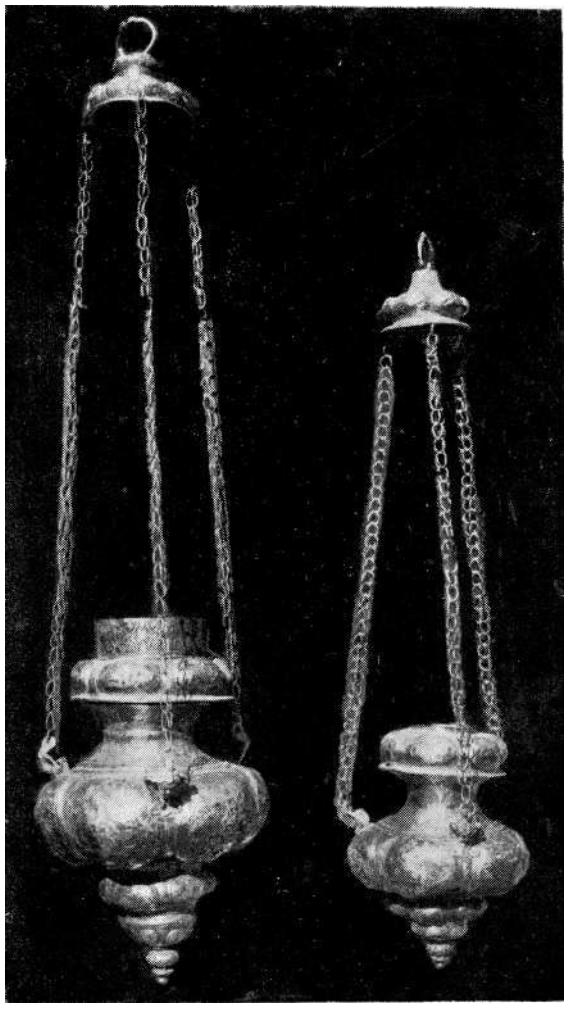
Svi svijećnjaci imaju tronožnu osnovu, a svaka noška sačinjena je u obliku zmajeve šape sa četiri prsta. Osnova je trouglasta prizma koja preko dvije manje prizme prelazi na okruglo tijelo čiraka, a onda preko elipsastog profila prelazi na čirak. Svi su isključivo ukrašeni vegetabilnom ornamentikom i izrađeni u trajb-tehnici. U sredini svake strane nalazi se po jedan ovalni medaljon. Visina svijećnjaka kreće se od 51—53 cm, a šir. od 18—19 cm.

Četiri su sasvim identična i svaki od njih u jednom polju ima godinu MDCLXXXXIII, u drugom je graviran lik sv. Katarine sa točkom (simbolom njenog mučeništva) a u trećem natpis: F: LORO DIPALO DA CRIVO.

Sva četiri primjerka izrađena su u Veneciji, valjda po narudžbi, a onda donešeni u Kreševo. U splitskoj riznici sv. Duja nalazi se 34 ovakva svijećnjaka raznih veličina, od kojih svi skoro nose venecijanske punce na sebi, znak radionice u kojoj su izrađeni. Najveći broj među njima je iz kraja 17. st. (na pr. iz 1689) i početka 18 st. (na pr. iz 1716 i 1735). Na jednom među njima piše: Confraternita Di S. Anastasio (u jednom polju) i Matio. E. Catarina Vucas con compagni F. F. 1753.

Međutim, ta činjenica služi samo kao primjer ondašnjih kulturnih veza sa Venecijom, a sam predmet kao primjer venecijanskog umjetnog obrta 17 i 18 st. Ali dva svijećnjaka, po izradi potpuno identična sa onima koje smo već opisali, otkrivaju nam ime jednog našeg domaćeg majstora. Oba nose MDCCLXXIX (tj. 1779 godinu) u jednom polju, u drugom se potpisao MAISTOR IVAN DUICH, a u trećem lice koje je svijećnjak poklonilo crkvi; to je: F. FIERI PAVLUS MOMCINOVICH A CRESEVO. (sl. 30).

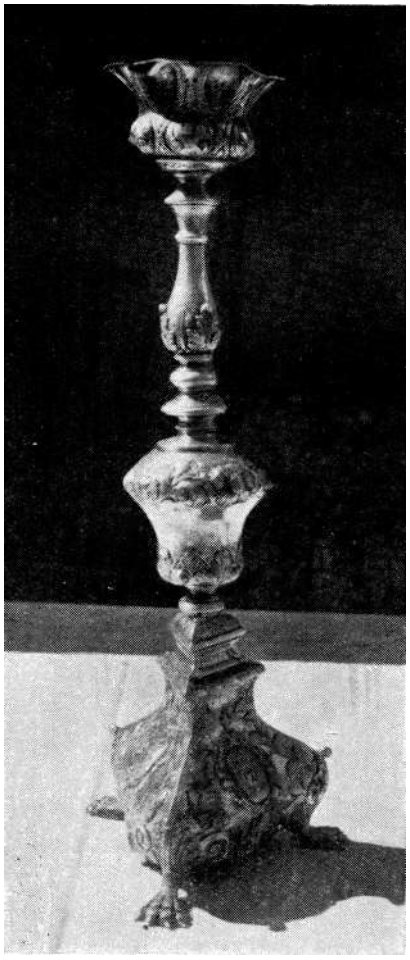
Makar Duić nije odredio svoje boravište, mi ne treba da mnogo dvoumimo. Da li je on iz Kreševa ili Fojnice, sasvim je svejedno, ali je činjenica da je to ime našeg domaćeg majstora, dosada nepoznatog u istoriji umjetnosti. Svijećnjake je pravio 1779 g,, skoro 80 godina poslije onih, malo prije opisanih, koji su došli iz Venecije. Naš majstor je, dakle, morao imati predložak pred sobom, a da su to bili baš ranije opisani čiraci iz Kreševa vrlo je vjerojatno, jer teško da bi bez toga mogao



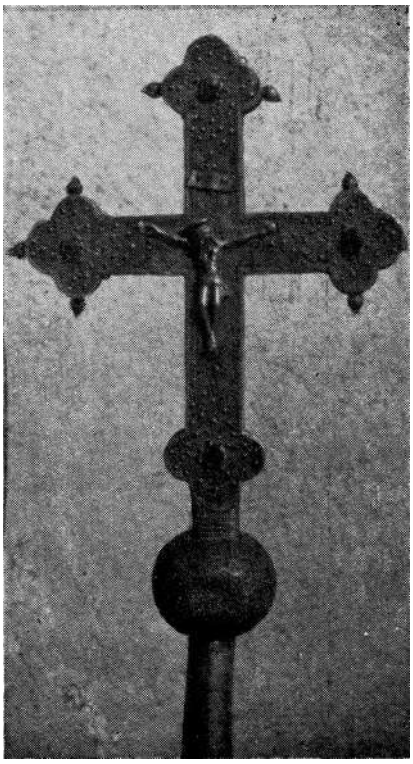
Sl. 28. Srebrena kandila



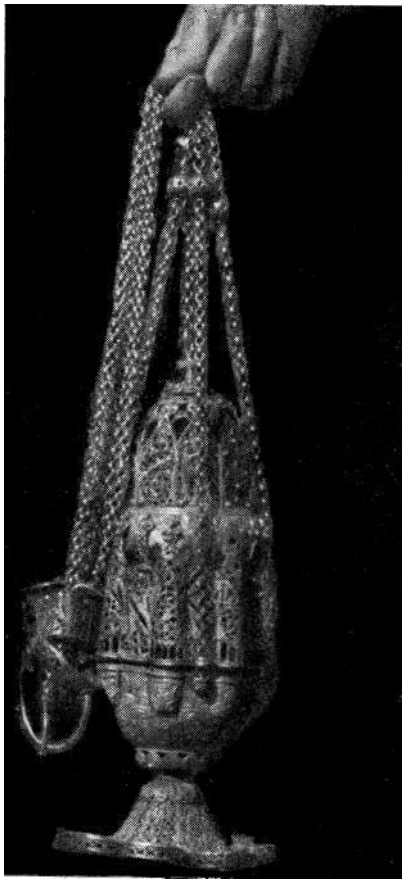
Sl. 29. Srebreni svijećnjaci



Sl. 30. Srebreni svijećnjak, rad majstora Ivana Duića iz 17 79. g.



Sl. 31. Filigranski križ



Sl. 32. Filigranski kadionik

da pogodi potpuno iste dimenzije i apsolutno isti oblik i urese. A to je još jedan dokaz da je to mogao raditi samo u Kreševu, jer, kako vidjesmo na natpisu ... DA CRIVO, čiraci su bili prvotno namijenjeni za Kreševo.

Ivan Duić pokazao je puno smisla za imitaciju i takvu vještinu u radu da se njegova dva čiraka ni po čemu ne razlikuju od onih originalnih venecijanskih. Ta pojava ne treba da iznenađuje, kada se zna da su naše zanatlije kroz vijekove izrađivali predmete umjetnog obrta sa takvom vještinom i minucioznošću, da po svojim proizvodima spadaju u red najboljih majstora umjetnih zanata.

Zanatska umjetnost je jedna od najstarijih grana umjetnosti u našoj Republici, koja se pojavila još prije dolaska Turaka u naše krajeve, nekako još u 14. st. Već su tada još bili poznati majstori raznih zanata, a osobito kujundžije, koji su izrađivali razne kućne i crkvene predmete, kao i druge ukrase. Njihovi radovi, do dolaska Turaka, bili su sasvim originalni, rađeni po domaćem shvatanju i bez ikakvog vanjskog uticaja. Od dolaska Turaka u naše krajeve radovi su postepeno poprimali izvjesne elemente orijentalne ornamentike, što je imalo za posljedicu nagli razvitak zanatske umjetnosti uopće. Zanatska vještina prenosila se sa koljena na koljeno, od oca na sina, tako da je bilo porodica koje su generacijama prenosile iskustva na svoje potomke. Otuda i takva vještina mlađih umjetnika.

U doba otomanske okupacije opće su poznata tri mjesta kao centri željeznog i kovačkog obrta. Bili su to: Kreševo, Fojnica i Vareš.

»Zlato se ponešto dobivalo u srebrenim i olovnim rudnicima oko K r e š e v a, Fojnice, Olova i Srebrenice, te iz riječnog šljunka Lašve i drugih rijeka. Taj je rad zamro krajem 16. st. Srebro se kopalo oko K r e š e v a, D e ž e v i c a, Ostružnice, ali glavni rudokop bijaše Srebrenica«. (Podvukao S. T.).

»Centri bosanske metalurgije, teške i lake industrije za turske uprave bili su u Varešu, K r e š e v u, Fojnici i Kamengradu na Blihi, lijevoj pritoci Sane, a kasnije u Starom Majdanu, koji se oko godine 1580 zvaše Madeni-ahen (željezni majdan)«. Hamdija Kreševljaković: Gradska privreda i Esnafi u Bosni i Hercegovini (od 1463—1878) Sarajevo, 1949 g. (str. 20 i 23).

»Iz raznih rudača dobivalo se zlato, srebro, bakar, olovo i željezo. U rudarskim mjestima K r e š e v u, Fojnici, Varešu, Starom Majdanu izrađivala se razna željezna roba i izvozila u daleke krajeve. Tu se i z r a đ i v a l o oruđe, oružje, p o s u đ e c r k v e n o, nakit i drugi razni predmeti od zlata i srebra, a tim se poslom bave kovači, nožari, sabljari, puškari, kazandžije, zvonari, kantardžije i zlatari.« (H. Kreševljaković, »Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini (1463—1878)«, Zagreb, 1935 g. (str. 116). (Podvukao S. T.).

»Kaleži i križevi od kojih neki potječu još iz prvih decenija 16 st. živi su svjedoci profinjenog ukusa i istančane dotjeranosti svojih majstora, kojima samo na diku mogu da služe. To su svjedoci cvjetajućeg kujundžijskog zanata.« (Franjevački vijesnik, 1932 g. str. 195).

I zaista f i l i g r a n s k i k r i ž (sl. 31), koji se nosio u procesiji, usađen u — također od filigrana izrađenu — jabuku, pokazuje svu finoću izrade fojničkih ili kreševskih majstora. Na njegovom križištu je mesingani Corpus (raspeti Krist), prikazan na barokni način. Veličina križa: vertikalni krak, uključivo sa jabukom, dug je svega 34 cm., horizontalni 14 cm.).

F i l i g r a n s k i k a d i o n i k (sl. 32) smješten je u desnoj sakristiji. S unutarnje strane postolja urezan je sljedeći natpis: »Na slavu Majke Božje s troškom Nike Tvrtkovića g. 1876.« Po svemu sudeći, ovaj rad nije mogao nastati daleko od Kreševa. Upotrebljavao se za najveće crkvene svetkovine. Izrada ovog, 32 cm. visokog, predmeta pokazuje svu draž izrade ovog u Bosni omiljelog zanata.

Oba predmeta su, uglavnom, dobro očuvana.

Pored opisanih predmeta na glavnom oltaru nalazi se još jedan pozlaćeni križ. Usljed pomanjkanja reprodukcije detaljan opis donijećemo u sljedećem broju.

*

Zaključujući prikaz kreševskog likovnog blaga i predmeta umjetnog zanata, želim da izrazim misao da bi bilo potrebno prići uspostavljanju izvjesnih riznica ili galerija u onim ustanovama koje pod svojim krovovima čuvaju predmete kulturno-istoriske važnosti. Zajedno sa bibliotekama, trebalo bi ovim predmetima osigurati egzistenciju u prostorima koji bi ih štitili ne samo od neposrednih ljudskih oštećenja, nego i od uticaja vremena u prilikama koje negativno utiču na očuvanje takvih predmeta.

RÉSUMÉ

PEINTURES ET OBJETS D'ART ANCIENS DU MONASTERE DE KRECHEVO

Au long de son étude, l'auteur décrit les quatorze peintures et les quatorze différents objets, oeuvres d'artisans d'autrefois, que possède le couvent francuiscain de Kréchévo, en Bosnie centrale.

Parmi les dites peintures, l'auteur de l'article attribue les neuf premières à des maîtres italiens (peintures numérotées de la 9) La plupart de ces peintures sont d'assez grand format, et exécutées uniquement à l'huile, sur toile, pendant la période, estime l'auteur, qui s'étend de la moitié du XVIème à la moitié du XVIIIème siècle, c'est-à-dire de la fin de la Renaissance à l'ère du rococo. Elles sont en majeure partie noircies par la fumée et, de plus, endommagées par les travaux du peintre Gabriel Yourkitch. En ce qui concerne les cinq autres neintures, l'auteur en attribue deux à des peintres autochtones (numérotées 11 et 12); deux autres sont signées d'Alexandre Maximilien Seïts. et datent de la deuxième moitié du 19ème siècle (n°s 13 et 14). Il voit dans la dernière une oeuvre décorative, sans grande valeur artistique. (Tableau n° 10).

Les différents obiets d'artisant artistique que décrit l'auteur proviennent, d'après lui, des ateliers vénitiens des XVIIème et XVIIIème siècles (candélabres et veilleuses), Deux de ces candélabres sont l'oeuvre du maître artisan de la région Ivan Douitch; ils datent de 1779 et imitent en tous points les candélabres vénitiens de 1693. La croix et l'encensoir de filigrane sont l'oeuvre d'artisans de Kréchévo ou de Foïnitsa.

L'auteur, outre les matériaux concrets qu'il a fournis dans sa description des différents objets d'art qui présentent une valeur artistique, retrace aussi brièvement dans son article l'histoire du monastère lui-même, le transport de ces obiets d'art de l'Italie à Kréchévo, leurs pérégrinations hors du monastère, et donne, pour terminer, un aperçu de la restauration de ce dernier en 1930.

PAVO ANĐELIĆ

ZAŠTITA SPOMENIKA KULTURE I NARODNI ODBORI

Spomenici kulture i prirodne rijetkosti su naročiti predmet brige i pažnje naše narodne vlasti. Jasan dokaz za to pruža intenzivna zakonodavna djelatnost koja se bavi zaštitom spomenika kulturno-historijske vrijednosti i prirodnim rijetkostima. Još dok Oslobodilački rat nije bio u cijelosti završen, Nacionalni komitet nar. oslobođenja Jugoslavije osniva 19. XII. 1944. Komisiju za utvrđivanje štete pričinjene od strane okupatora na kulturno-historijskim predmetima i prirodnim znamenitostima Jugoslavije i za njihovo vraćanje u zemlju, a u martu 1945 donosi Odluku o zaštiti i čuvanju kulturnih spomenika i starina. AVNOJ među prvim zakonima donosi Zakon o pribiranju, čuvanju i raspodjeli knjiga i drugih kulturno-naučnih i umjetničkih predmeta koji su postali državna svojina prema Odluci AVNOJ-a od 21. XI. 1944. godine, a Nar. skupština DFJ 23. VII. 1945. donosi Zakon o zaštiti spomenika kulture i prirodnjačkih rijetkosti. U oktobru 1946 donesen je Opći zakon o zaštiti spomenika kulture i prirodnih rijetkosti. Republički zakoni o zaštiti spomenika kulture dalje su razradili načela postavljena u saveznom Zakonu.

Kao posljedica ovako bogate zakonodavne djelatnosti došle su praktične organizacione mjere za zaštitu objekata kulturno-historijske vrijednosti: osnovana je čitava mreža Zavoda za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture i prirodnih rijetkosti, a 1950 god. počeo je radom i Savezni institut za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti. Ovakav zakonodavni i praktično-organizacioni rad bio je od velikog značaja za naše kulturno nasljeđe.

Međutim, od vremena donošenja zakonskih propisa o zaštiti spomenika kulture u našoj zajednici dogodile su se velike promjene. Među ostalim, samoupravljanje radnog naroda u općini, gradu i srezu postalo je jedan od osnova društvenog i političkog uređenja zemlje. Kao logična posljedica toga načela, narodni odbori su postali glavni nosioci izvršne, a djelomično i normativne funkcije narodne vlasti.

U ovakvim uslovima jasno je da pojedine odredbe zakona o zaštiti ne odgovaraju današnjim potrebama zaštitne službe.

Jedna manjkavost dosadašnjih propisa o službi zaštite očituje se u činjenici da ti propisi nigdje ne govore direktno o zadacima (narodnih odbora u pogledu zaštite spomenika.

Iako zakoni o zaštiti, kako savezni tako ni republički za NR BiH, ne spominju narodne odbore, to ipak ne znači da zaštita spomenika ne spada u djelokrug rada narodnih odbora. Ustavni zakon, Opći zakon o narodnim odborima kao i republički zakoni o narodnim odborima srezova, gradova, općina i gradskih općina u glavnim crtama su odredili ulogu narodnih odbora u službi zaštite spomenika.

Malo pobliža analiza citiranih propisa i zakona o zaštiti pokazaće kakve zadatke imaju narodni odbori prema spomenicima kulture.

Opći zakon o zaštiti spomenika kulture i odgovarajući zakoni narodnih republika regulirali su politiku države u odnosu na spomenike kulture i prirodne rijetkosti. Tim zakonima stvorena je posebna pravna institucija — zaštita spomenika kulture i prirodnih rijetkosti od strane države i razrađen sadržaj zaštite. Određeni su organi koji će vršiti zaštitu u ime države, tj. stvoreni su zavodi za zaštitu, propisan je postupak po kojemu će zavodi sprovoditi zaštitu, reguliran je djelomično i odnos vlasnika prema zaštićenom spomeniku, ustanovljene kaznene sankcije za prekršitelje zakonskih odredaba itd.

Težište zakonskih propisa leži na pravnoj zaštiti spomenika koja je povjerena zavodima kao republičkim organima za zaštitu. Jedan dio spomenika je zaštićen i takvom vrstom zaštite. Međutim, za najveći dio spomeničkih objekata takva zaštita ne će biti dovoljna, a u nekim slučajevima biće iluzorna. Riječ je o spomenicima koje treba održavati ili konzervirati uz ulaganje često puta znatnih finansijskih sredstava. Čl. 11 saveznog Zakona, odnosno čl. 7 Zakona NR BiH, daje ovlašćenje ustanovama za zaštitu da »po svom nahođenju, a o državnom trošku, vrše sve radove potrebne radi opravke i održavanja zaštićenog spomenika.« Iz ovakve stilizacije proizlazi da je intervencija zavoda za zaštitu u pogledu održavanja i opravke spomenika fakultativnog karaktera. Ri~

ječi: »Ovlašćenje« i »po svome nahođenju« jasno izražavaju fakultativni momenat.

Održavanje, opravka i konzervacija su dužnosti takve prirode da se ne mogu smatrati fakultativnim. Interesi zajednice zahtijevaju da se u svako doba tačno zna ko je dužan brinuti se za naše kulturno nasljeđe.

Iako Zakon o tome ne govori izričito, to se ipak iz smisla zakonskog teksta vidi da zakonodavac podrazumijeva da briga oko održavanja i opravke spomenika pada na teret vlasnika odnosno posjednika i onoga tko tim predmetom upravlja. A ovu dužnost reguliraju opći građanskopravni propisi. Ovakav smisao Zakona o zaštiti potvrđuju indirektno i propisi čl. 8 i 9 Zakona i čl. 12 Zakona NR BiH kada govore o davanju naknade vlasniku spomenika u slučaju eksproprijacije ili štete učinjene prilikom naučne obrade. To je naročito vidljivo iz čl. 15 (u oba zakona) koji predviđa poreske olakšice za vlasnike spomenika koji su ustanovom zaštite ekonomski oštećeni. Zakon, dakle, ne dira u postojeće vlasničke i posjedovne odnose.

Postojanje mogućnosti opravke spomenika o trošku države i poreske olakšice su forme kojima država pomaže vlasnicima i posjednicima spomenika u brizi oko njihova održavanja. Ta pomoć dolazi u obzir samo onda ako vlasnik — posjednik nije u stanju da sam održava spomenik kako to interesi zajednice zahtijevaju.

Čl. 8 saveznog i cl; 15 republičkog Zakona govore da se spomenici kulture i prirodne rijetkosti mogu ekspropriirati »u cilju pravilne zaštite«. Dosljedno tome, eksproprijacija će doći u obzir onda ako vlasnik neće ili ne može da vodi dovoljnu brigu oko održavanja spomenika. Argumente) a contrario, vlasnik i posjednik je dužan brinuti se za Čuvanje i održavanje spomenika, a eksproprijacija dolazi u obzir kao intervencija i sankcija od strane države u slučaju da vlasnik ne udovoljava toj svojoj dužnosti prema spomeniku.

Sam Zakon, kako savezni tako i republički, nigdje ne govori direktno o zadacima narodnih odbora u pogledu zaštite spomenika kulture kao što uopće malo, i samo uzgred, tretira pitanje spomenika koji spadaju u vlasništvo općenarodne imovine. Propisi Zakona polaze uglavnom od pretpostavke da se spomenici nalaze u posjedu privatnika i s toga stanovišta reguliraju cijelo pitanje.

Međutim, činjenica je da veliki dio spomenika pripada općenarodnoj imovini. Šutnja zakonodavca o načinu zaštite ovakvih objekata, a posebno šutnja o obavezi redovnog održavanja, može se objasniti jedino tako što se pretpostavljalo da su spomenici u vlasništvu općenarodne imovine dovoljno zaštićeni samom okolnošću da spadaju u općenarodnu imovinu. A propisi o organima upravljanja općenarodnom imovinom jasno određuju tko uime države upravlja tom imovinom, i dosljedno tome, tko se smatra odgovornim za redovno održavanje te imovine. Tu dolaze do primjene odredbe čl. 13 i 14 Zakona o narodnim odborima općina i čl. 19 i 20 Zakona o narodnim odborima gradova i gradskih općina (NRBIH). Oni propisuju da općenarodnom imovinom, koja nije data na upravljanje nekom drugom organu, upravljaju narodni odbori gradova, općina i gradskih općina. Kao organi upravljanja odbori su dužni među ostalim brinuti se i o spomenicima kulture u vlasništvu općenarodne imovine.

Opći zakon o narodnim odborima u čl. 2 propisuje da narodni odbori usmjeravaju i obezbjeđuju kulturni razvitak općine, sreza i grada. Republički zakoni o narodnim odborima općina, gradskih općina i srezova izričito govore da ovi narodni odbori vrše sve poslove od neposrednog interesa za kulturni i komunalni razvitak svoga područja, ukoliko za ove poslove nije određena nadležnost viših državnih organa. Oni u tim poslovima mogu donositi samostalno propise i druge akte.

Dakle, kao pretstavnici države koji usmjeravaju i obezbjeđuju kulturni razvitak svoga područja, narodni odbori su pozvani da vode brigu o svim spomenicima kultlure na svome području bez obzira u čijem se posjedu ti spomenici nalaze. Kao organi upravljanja općenarodnom imovinom odbori su pored toga dužni redovno održavati spomenike koji spadaju u općenarodnu imovinu. Te dužnosti su logična posledica, daljna razrada i korelat ustavnog principa kojim je zajamčeno samoupravljanje radnog naroda u oblasti prosvjete i kulture.

Samoupravljanje radnog naroda u općini, gradu i srezu zajedno sa samoupravljanjem proizvođača u privredi i društvenom svojinom na sredstvima proizvodnje jesu osnova društvenog i političkog uređenja naše zemlje (Ustavni zakon čl. 4). Ostvarenje samoupravljanja je odlučan korak u razvoju naše zajednice. Proces decentralizacije i prelaska na samoupravu u području privrede i državne uprave razvija se dosta brzim tempom. Prosvjetne i kulturne probleme narodni odbori i kolektivi već rješavaju s uspjehom. Međutim, iako su postignuti vidni rezultati na svim ovim područjima, očito je da proces prelaska na samoupravljanje još ni izdaleka nije dovršen.

Služba zaštite spomenika kulture kao područje prosvjetno-naučne i kulturne djelatnosti također treba da zauzme mjesto u djelatnosti komune. Potrebno je radi toga ukazati na pojedine forme u kojima bi narodni odbori razvijali svoju djelatnost u pogledu zaštite spomenika kulture na svome području.

Vidjeli smo da su Ustavnim zakonom i zakonima o narodnim odborima fiksirane u glavnim crtama dužnosti narodnih odbora prema spomenicima. Ipak, mora *se* priznati, spomenute zakon-

ske odredbe postavljaju ove zadatke prilično apstraktno i samo načelno. To je i razumljivo jer Ustavni zakon kao i zakoni o narodnim odborima po svojoj specifičnosti nisu mogli detaljnije ulaziti u ove probleme (Zakon o zaštiti spomenika kao i Zakon o narodnim odborima NR Srbije izričito stavljaju u dužnost narodnim odborima brigu o kulturno-historijskim spomenicima. Opći zakon o narodnim odborima od 6. VI. 1949 također navodi spomenike kulture kao jedan od zadataka narodnih odbora.) S druge strane treba imati u vidu da su zakoni o zaštiti spomenika doneseni u periodu administrativnog rukovođenja politikom u području prosvjete, nauke i kulture (Savezni zakon stupio je na snagu sredinom 1945 god., a republički zakon za NRBIH u maju 1947). S obzirom na to jasna je potreba donošenja novih zakonskih propisa koji bi uz ostale probleme riješili i pobliže odredili odnos narodnih odbora prema spomenicima kulture.

Dosadašnja praksa zaštite na području B i H po obimu nije dala naročitih rezultata u nastojanju da odbori učestvuju u službi zaštite.

Administrativni aparati narodnih odbora, zaduženi za pitanja prosvjete, nauke i kulture, u velikom broju slučajeva ne pokazuju dovoljno interesa za zaštitnu službu. Rijedak je slučaj da se narodni odbori na svojim zasjedanjima bave problematikom zaštite. Iz tih razloga republički organ zaštite često mora tražiti saradnju i pomoć od ustanova, društvenih organizacija i pojedinaca i u onim slučajevima gdje bi sama administracija već po svojoj redovnoj dužnosti morala intervenisati.

Ima slučajeva da pojedini narodni odbori direktno rade na uništavanju spomeničkih objekata. Naročito širok zamah uzela je tendencija nekih narodnih odbora da se isključivo na republički zavod prebaci dužnost redovnog održavanja i nužnih opravaka spomeničkih objekata.

Jedan dio narodnih odbora ipak je pokazao dosta razumijevanja i interesa za kulturne spomenike sarađujući sa Zavodom za zaštitu i poduzimajući u svom djelokrugu mjere za pronalaženje, čuvanje, konzerviranje i popularizaciju objekata spomeničkog karaktera. Rad narodnih odbora na ovom polju očitovao se u nekoliko pravaca. Njih je potrebno naročito istaknuti kako bi takav način rada poslužio i drugim narodnim odborima kao primjer.

Jedan od oblika u kojima se očituje zaštitna služba je i osnivanje lokalnih muzeja. Tendencija narodnih odbora, koja je zadnjih godina uzela prilično širok zamah, svakako je pozitivna. Kada u jednom srezu ili gradu postoji muzej, onda je dobar dio predmeta zaštićen u samim muzejskim zbirkama. Rukovodioci muzeja po službenoj dužnosti pronalaze i prikupljaju nove predmete, a sami građani spontano obavještavaju muzej o stanju postojećih spomenika, o novim nalazima i sl. Razumije se da se mreža muzeja ne može proširivati pod svaku cijenu, jer muzeji bez uslova mogu često napraviti više štete nego koristi u pogledu čuvanja spomenika.

Na prijedlog republičkog organa zaštite ili po vlastitoj inicijativi jedan dio narodnih odbora osigurava novčana sredstva pomoću kojih se vrše značajni konzervatorski radovi na spomeničkim objektima. Konzervacija se vrši pod nadzorom stručnjaka Zavoda za zaštitu.

Naročito je vrijedno istaknuti primjer Mostara. Naime, već nekoliko godina pri NOG-a Mostara postoji režijska grupa za izvođenje konzervatorskih radova na građevinskim objektima koji pretstavljaju spomenike kulture. Ove godine je ta grupa prerasla u posebnu ustanovu pod nazivom: Uprava za zaštitu i održavanje spomenika kulture. Ovakva organizacija zaštite može poslužiti kao primjer za kojim bi se mogli povesti svi veći gradovi i centri sa brojnijim spomenicima.

Navedeni primieri saradnje narodnih odbora u službi zaštite, iako su brojno maleni, mogu biti dobar putokaz za bolju organizaciju te službe u narodnim odborima.

Ako bismo u kratkim crtama rezimirali zadatke narodnih odbora u pogledu zaštite spomenika kulture i prirodnih rijetkosti, onda bi se te dužnosti uglavnom mogle svesti na ovo:

Evidencija svih spomenika kulture i prirodnih rijetkosti na području odbora. Pod evidencijom se ne razumijeva samo administrativna registracija, nego praćenje svih pojava i promiena u vezi sa spomenicima, i to kako za formalno zaštićene spomenike, tako i za objekte koji imaju spomeničku vrijednost, iako nisu formalno zaštićeni. Jasno je da takva evidencija mora obuhvatiti i spomenike u vlasništvu privatnika, vjerskih organizacija itd.; opći nadzor nad spomenicima u vlasništvu društvenih organizacija i privatnika. Ovakav nadzor podrazumijeva u slučaju potrebe i hitne intervencije u interesu zaštie;

redovno održavanje i čuvanje spomenika koji spadaju u općenarodnu imovinu;

konzervacija spomenika na području odbora prema ocieni i uputama stručnjaka Zavoda za zaštitu. Konzervatorski zahvati mogu se vršiti i na objektima koji spadaiu u vlasništvo privatnika ili društvenih organizacija;

Praktična organizacija rada na zaštiti mogla bi se urediti tako da, napr. honorarno plaćeni povjerenici na području jednog odbora rade na poslovima zaštite i da za svoj rad odgovaraju narodnim odborima i Zavodu za zaštitu. Za spomenike većeg značaja i obima, a naročito u slučajevima gdje su zaštićena čitava naselja, ulice, kompleksi zgrada, veća šumska područja kao prirodne rijetkosti i sl., bilo bi potrebno postaviti posebne čuvare. Međutim, to su sve organizacioni detalji na kojima se ovdje ne mislimo zadržavati.

Republički zavodi za zaštitu osim pravne zaštite, opće evidencije, stručnog nadzora i naučnog proučavanja spomenika izvodili bi konzervaciju objekata većeg značaja i u naročito složenim slučajevima.

Ovako izloženi prijedlozi za organizaciju zaštitne službe nemaju pretenzija da budu potpuni. Veliki broj pitanja u problematici zaštitne službe još uvijek očekuje svoje rješenje. U svakom slučaju angažiranje narodnih odbora u službi zaštite stvorilo bi osjećanje odgovornosti prema spomenicima kulture kako kod samih odbornika tako i kod njihovih birača. Na taj način zaštita spomenika bi sve više postajala predmet opće pažnje, a naše kulturno nasljeđe bi takvom brigom bilo uspješnije čuvamo i bolje korišćeno.*

RÉSUMÉ

LA PROTECTION DES MONUMENTS GULTURELS ET LES CONSEILS POPULAIRES

Après l'entrée en vigueur de la constitution et la proclamation des principes d'autogouvemement des travailleurs dans chaque mairie, ville et arrondissement, il s'est avéré nécessaire que chaque conseil populaire s'emplovât davantage à sauvegarder les monuments culturels et les beautés naturelles.

L'auteur de cet article expose les devoirs des conseils populaires envers les monuments, selon l'esprit des ordonnances fédérales ou provinciales sur la protection des 'monuments, des lois sur les conseils populaires et de la contitution. Se basant sur les dites ordonnances, l'auteur démontre que les conseils populaires ont le devoir de s'occuper de tous les monuments culturels situés sur leur territoire, et particulièrement d'entretenir et — s'il est nécessaire — de restaurer les monuments qui sont partie intégrante du patrimoine national.

Plus loin, l'auteur signale l'insuffisance des lois dans ce domaine, et fournit quelques suggestions tendant à une meilleure organisation des services de protection, dont il serait bon de tenir compte quand de nouvelles ordonnances seront promulguées. L'auteur propose entre autres que les conseils populaires tiennent à jour une liste complète et un contrôle de tous les monuments de leur district, qu'ils assurent les fonds nécessaires, et assument la protection et l'entretien des monuments selon les conseils des spécialistes de l'Institut pour la Protection des «monuments.

C'est seulement grâce à une telle action des conseils populaires que les monuments culturels pourront être efficacement protégés.

DRAGO VIDOVIĆ

SREDNJEVJEKOVNI NADGROBNI SPOMENICI U OKOLINI ZVORNIKA

U avgustu i septembru 1953 godine obišao sam u dva maha onaj dio zvorničkog sreza koji stoji u prostoru četverokuta Zvornik — Osmaci — Sapna — Kozluk s ciljem da prikupim podatke o srednjevjekovnim nadgrobnim spomenicima — stećcima u tome kraju.

Prikupljeni materijal dajem u ovome članku želeći time da dam ne samo jednu opštu informaciju o srednjevjekovnim nadgrobnim spomenicima ovoga kraja nego do izvjesne mjere i da sačuvam podatke o tim spomenicima koji naglo nestaju (osim rijetkih slučajeva većina nekropola svedena je na par razbijenih spomenika i preživljuje zadnje dane). Većina spomenika nalazi se na obrađenim površinama i tu im gotovo nema spasa.

Nastojao sam da o spomenicima i nekropolama dam glavne informacije, ne ulazeći u najsitnija mjerenja i snimanja nekropola, tim više što je većina spomenika na mnogim nekropolama pomicana ili razbijena.[1]

Na prvom obilasku pomagao mi je i drug Mehmed Mujezinović, konzervator Zem. zavoda za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu.

NEKROPOLE

KOZLUK. Na lokalitetu Rimsko groblje, na južnom kraju sela, nalaze se 2 sljemenjaka i 1 ploča, već gotovo sasvim potonuli u obrađenu zemlju. Jedan od sljemenjaka je ukrašen. Ovo je sve što je ostalo od nekadašnjeg velikog groblja. Orijentacija spomenika je I-Z.

U dvorištu Mešanagić Ibre nalazi se prevrnut niski sljemenjak, isklesan zajedno s postoljem. Spomenik je skromnih dimenzija: dužina 150, širina 67, visina sa postoljem 100 cm. Spomenik je ukrašen. Izgleda da je i ovdje bila stara nekropola, jer se u bizini vidi još jedan spomenik, vjerovatno ploča, jako utonuo u zemlju. Mještanin Suljo Purković ispričao mi je kako je prije nekoliko godina, kopajući u svom dvorištu, samo par koraka dalje od ove ploče, na dubini oko 1 metra, naišao na ljudski kostur, iako na površini više nije bilo nikakvog spomenika. I sam preostali ukrašeni spomenik jako je oštećen pokušajima vlasnika zemljišta da ga razbije.

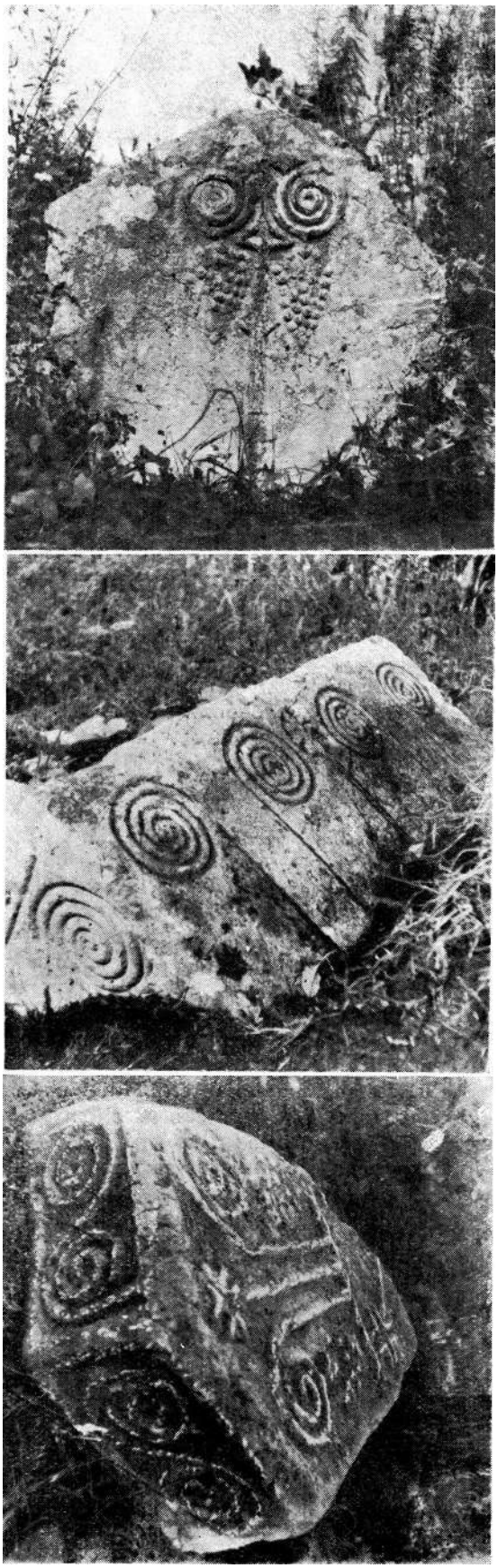
SKOČIĆ. U Novom Selu nalazi se nekropola od 6 spomenika orijentiranih u pravcu I-Z. Spomenici su gusto grupisani, oštećeni pokušajima razbijanja, dosta velikih dimenzija, od tvrdog krečnjaka. Jedan od njih ima dimenzije: dužina 220, visina i širina po 90 cm. To su sve visoki sljemenjaci, jedan je sanduk. Dva spomenika su ukrašena (sl. 1 i 2). Sada je veći dio spomenika zatrpan, jer to mjesto služi vlasniku njive kao prostor gdje se slaže materijal prilikom obrade i čišćenja njive.

U Buložanima, na lokalitetu Mujevina, nalazi se 7 spomenika: 3 sanduka, 2 sljemenjaka, 2 stele.[2] Ukrašena je samo 1 stela. Najveći spomenik nalazi se na sredini grupe na najuzvišenijem mjestu i, dok su ostali skromnijih dimenzija, on se ističe svojom veličinom: dužina 190 cm, visina 120 cm, širina 100 cm. Najmanji spomenik, koji je možda dječji, nalazi se na sjevernom kraju nekropole i njegove su dimenzije: dužina 120 cm, visina 35 cm, širina 50 cm. Nekropola je orijentirana u pravcu I-Z. Ovaj lokalited zove narod Mramori ili Rimsko groblje.

Zapadno od ove grupe spomenika, kojih 50 metara, nalazi se grupa od 6 drugih spomenika.

[1] Ovdje objavljujem samo dio foto-materijala, dok se ostali nalazi u kartoteci Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti u Sarajevu.

[2] Pod ovim nazivom, koji će se u daljem toku radnje stalno upotrebljavati, (podrazumijeva se uspravni spomenik u obliku ploče koja se završava piramidalno ili zaobljeno, a također i uspravni, nešto rjeđi, spomenici u obliku stupa sa manje-više kvadratičnom osnovicom.



To su uglavnom stele, gotovo do kraja uništene, tako da neke od njih pretstavljaju samo komade. Jedna je bila ukrašena (sl. 3). Izgleda da je ova grupa samo dio jedne velike nekropole, kojoj bi pripadali i obližnji spomenici.

KALUDRANI. Kraj puta iz Kozluka u ovo selo nalazi se u šiblju jedna stela i 2 odlomka od drugih spomenika. To su ostaci nekropole, koja je bila nešto niže, ali su njeni ostaci prilikom čišćenja njiva dospjeli ovamo.

Više samog sela na jednoj glavici nalaze se dva jako oštećena sljemenjaka, orijentirani I-Z, bez ukrasa.

MALEŠIĆI. Južno od sela, pri vrhu brijega, nalaze se 2 sljemenjaka i 2 stele. Jedan od sljemenjaka je razbijen, a obje stele su oborene, izvaljene. Po jednom niskom sljemenjaku, koji, izgleda, nije pomican, može se pretpostaviti da je čitava grupa spomenika na ovoj nekropoli bila orijentirana I-Z. Sam taj niski sljemenjak je jedva koji desetak centimetara visok i već je dobrim dijelom potonuo u zemlju. Ukrašen je sa dvije čeone strane spiralnim ornamentom koji je na vrhu ukrašen rozetom od 6 latica (sl. 4). Ovaj ornament je malo bliži ornamentima spomenika olovskog kraja nego prethodno spomenuti. Jedna od stela ukrašena je spiralnim ukrasom s bočne strane, a s lica ima ukras sastavljen od spirala i grozdova. Ovdje se lijepo vidi kako je izgledao donji dio spomenika predviđen da stoji u zemlji: ostao je neobrađen i pretstavlja jedno zadebljanje na spomeniku. Druga stela je također oštećena, a ima isti ukras kao i prethodna. Kako se uništavaju ovi spomenici vidi se po tome što se u podacima od prije Prvog svjetskog rata spominje ovo grobište kao nekropola sa 7 stećaka, a sada su preostala samo ta 3—4 oštećena spomenika.

MALEŠIĆI. Ubjenac. Lokalitet je na sjevernoj periferiji sela, na jednom vrlo strmom brijegu. Sada je tu smješteno seosko groblje, a među novim grobovima nalaze se još tri spomenika, od kojih jedan u obliku vrlo nepravilne uspravne ploče, s natpisom (sl. 5). Ostala dva spomenika liče na sanduke, a pored njih ima još nekoliko vrlo oštećenih kamenova, koji su vjerovatno samo ostaci od bivših nadgrobnih spomenika. Spomenik s natpisom je od dosta mekog krečnjaka i prilično oštećen; izgleda kao da je bilo i namjernog oštećivanja natpisa.

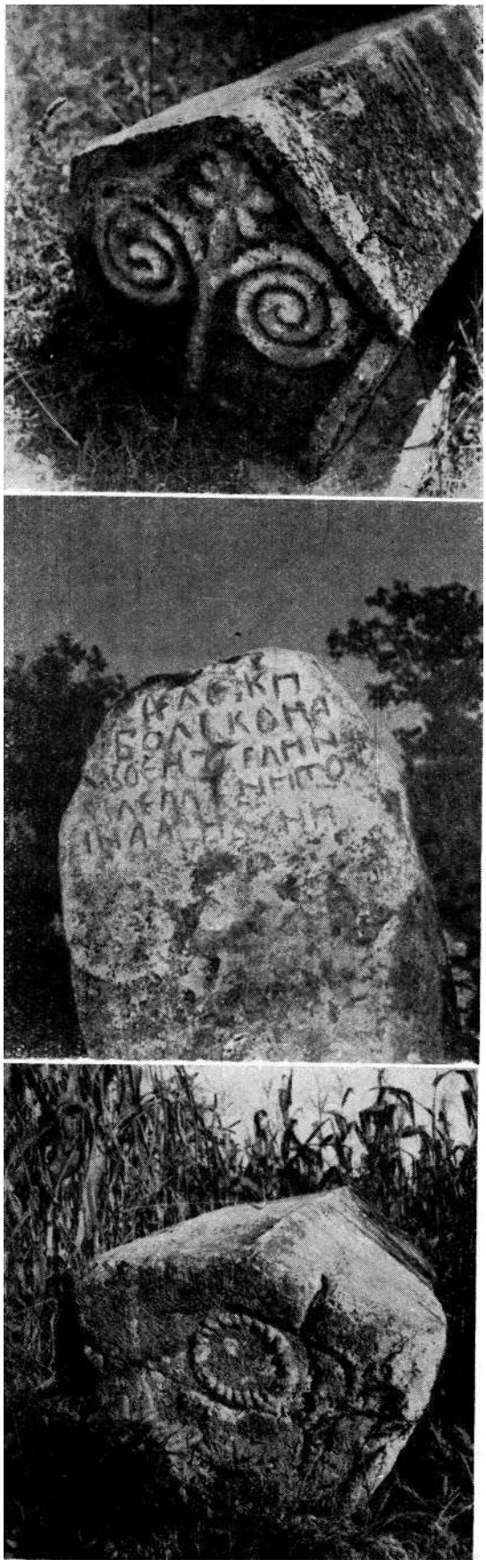
1. Skočić, Novo Selo. — 2. Skočić, Novo Selo.
3. Skočić, Buložani.

MALEŠIĆI. Kraj puta koji vodi prema selu Jusićima nalaze se tri oborene stele, bez ukrasa. Samo jedna od njih ima uzdužnu izbočinu s leđne strane. Sve u približno istih dimenzija, te od jedne donosimo podatke: vis. 100 cm, (plus 35 cm neobrađene osnove), šir. 80 cm, debljina 25 cm.

MALEŠIĆI. U šumi ispod sela Jusića nalazi se 12 spomenika, od kojih su 4 sljemenjaka, a ostalo stele. Spomenici su od mekog krečnjaka i većinom teško oštećeni. Meki pješčar nije mogao da izdrži zub vremena. Jedna jedina ornamentirana stela ima kao ukras sa zapadne strane polumjesec, čiji su krakovi oboreni prema dolje. Koliko se može ocijeniti prema očuvanim spomenicima, nekropola je bila orijentirana u pravcu I-Z.

JUSIĆI. Begova Njiva. Ispod sela, na putu prema Malešićima, nalaze se ostaci jedne nekropole srednje veličine. I ovdje su spomenici izrađeni od mekog pješčara i jako su oštećeni. Još uspravno stoje samo 2 spomenika od kojih je jedan najsličniji stupu gotovo kvadratične osnove i sledećih je dimenzija: visina 142, širina 71, debljina 72 cm. Drugi kamen je jedan džinovski oblutak, gotovo jajastog oblika, te izgleda da je ovdje dopremljen da bi se od njega tek napravio spomenik, tim više što se ne vide nikakvi tragovi bujice koja ga je mogla donijeti.

JUSIĆI. Glavica, Mada se ovaj lokalitet zove Glavica, on pretstavlja, ustvari, jednu blagu i široku padinu brijega, čija je plodna zemlja dokraja obrađena. Oko 500 metara niže sela po toj padini razbacano je na širokom prostoru veliko mnoštvo spomenika, na četvrtastom prostoru čije strane iznose oko 200 metara. Samo nekoliko spomenika stoji još na svojim prvobitnim mjestima, dok su ostali skupljeni u gomile kraj živica koje dijele pojedine zemljišne parcele. Broj tih spomenika iznosio je vjerovatno nekoliko stotina, te je ovdje bila jedna od najvećih nekropola na pregledanom terenu, ali je gotovo dokraja uništena. Spomenici su većinom stele srednje veličine, sada u najviše slučajeva izlomljene. Negdje otprilike na sredini bivše nekropole nalazi se jedan veliki i solidno rađen sljemenjak (sl. 6), koji je orijentiran I-Z, a oba su mu čela ukrašena. Sa zapadne strane ima spiralno »drvce« sa rozetom na vrhu, a sa istočne je uklesan vijenac-solarni znak. Spomenik ima postolje, koje je dobrim dijelom utonulo u zemlju. Dimenzije ovog spomenika su sledeće: dužina 220 cm, širina 90 cm, visina bez postolja 85 cm.



4. Malešići. Natpis sa nekropole južno od sela. — 5. Malešići, Ubjenac, natpis na spomeniku Boljka. — 6. Jusići, spomenik na Glavici

BOŠKOVIĆI. Mramorje I. Na nekropoli se nalazi 6 sljemenjaka. Svi su orijentirani u pravcu I-Z, osim krajnjeg s južne strane grupe, koji je možda pomican. Ovaj spomenik je bliži obliku sanduka, ali mu je gornja površina terasasto obrađena, kao da se radi o krovu sljemenjaka. Dimenzije ovog spomenika su: dužina 180 cm, širina 90 cm, visina do postolja 60 cm. Materijal svih spomenika je jedna vrsta mekog pješčara; svi su spomenici više ili manje oštećeni.

BOŠKOVIĆI. Mramorje II. Lokalitet je udaljen oko 2 km od Boškovića u pravcu muslimanskog sela Anđelića. Ova nekropola, pored onih u Parganima i Mramorju u selu Glumini, spada među najveće u ovom kraju. Zato su i uzeti podaci o dimenzijama njezinih skromnih spomenika. Njezin je sastav sledeći: 1. stela, prelomljena, donji dio: šir. 80 cm, deb. 35 cm, 2. stela, prelomljena, donji dio: šir. 55 cm, deb. 28 cm; 3. stela, oborena na prednju stranu, šir. 60 cm, deb. 25 cm; 4. stela oborena, istih dimenzija kao i prethodna; s lica ornamentirana spiralnim ukrasom; 5. stela, utonula na leđnu stranu, ukrašena spiralnim ukrasom; 6. stela vis. 120 cm, šir. 70 cm, deb. 25 cm, pala na zemlju; 7. stela — samo mali dio vidi se iz zemlje; 8. spomenik utonuo u zemlju; vidljive dimenzije te, vjerojatno slomljene, stele 80X60 cm; 9. amorfni kamen — uništeni spomenik; 10. teško oštećen spomenik, te je ostalo samo postolje 18 X 80 cm; 11. sljemenjak duž. 175 cm, šir. 75 cm, vis. 35 cm, isklesan zajedno s postoljem; 12. sljemenjak duž. 180 cm, šir. 60 cm, vis. 70 cm, utonuo u zemlju; 13. stela, vis. 100 cm, šir. 50 cm, prevrnuta na lice — na prednju stranu; 14. stela istih dim.; 15. stela šir. 60 cm, deb. 30 cm, prelomljena; 16. sljemenjak duž. 130 cm, šir. 55 cm, visina nepoznata, jer je spomenik utonuo; 17. sljemenjak duž. 180 cm, šir. 90 cm, vis. 70 cm, zajedno s postoljem; 18. ploča (sanduk) duž. 120 cm, šir. 70 cm, visina nepoznata, jer je spomenik utonuo; 19. amorfan kamen — razbijena ploča ili sljemenjak; 20. sanduk duž. 170 cm, šir. 80 cm, utonuo, visina nepoznata; 21. sljemenjak, duž. 160 cm, šir. 70 cm, utonuo, visina nepoznata; 22. sanduk utonuo, duž. 160 cm, šir. 70 cm, visina nepoznata; 23. utonuo kamen — vjerojatno stela; 24. utonuo kamen — izgleda sanduk; 25. sljemenjak, utonuo, duž. 160 cm, šir. 60 cm, visina nepoznata; 26. ploča duž. 140 cm, šir. 60 cm, utonula; 27. sljemenjak duž. 150 cm, šir. 60 cm, utonuo, visina nepoznata; 28. sljemenjak duž. 150 cm, šir. 60 cm, visina nepoznata; 29. sljemenjak, duž. 140 cm, šir. 60 cm utonuo, visina nepoznata; 30. amorfni kamen — ostatak razbijenog spomenika; 31. razbijen spomenik, izgleda sljemenjak s postoljem; 32. ploča utonula, duž. 140 cm, šir. 80 cm; 33. spomenik istog oblika i veličine; 34. stela vis. 120 cm, šir. 60 cm, utonula; 35. sljemenjak utonuo duž. 180 cm, šir. 60 cm; 36. sljemenjak razbijen, duž. 150 cm, šir. 60 cm; 37. ploča duž. 140 em, šir. 60 cm, potonula; 38. amorfan kamen — ostatak razbijenog spomenika.

Osim ovih spomenika nekropoli pripadaju još četiri: 3 stele i 1 sljemenjak, koji su sada od nje odvojeni seoskim putem a nalaze se u jednoj obrađenoj njivi. Nekropola se nalazi na manjem grebenu i ima vidik prema jugu, istoku, zapadu. Orijentacija spomenika je I-Z, s blagim otklonom prema jugoistoku. Materijal spomenika nije kod sviju jednak. Ima spomenika od tvrdog krečnjaka, ali ima i dosta izrađenih od mekog pješčara, koji su obično jako oštećeni ili uništeni. Ni spomenici od tvrđeg materijala nisu bolje prošli i mnogi su prebijeni, kako izgleda, prilikom čišćenja ovog zemljišta, gdje se sada nalazi voćnjak. Ornamentirani spomenici imaju svi gotovo isti ukras: stupić sa rozetom na vrhu, sa spiralama sa strane na kojima visi po jedan grozd. Jedan spomenik je, pored toga, ukrašen i tordiranim užetom, a u vrhu »drvceta«, mjesto rozete ima jedan oblik koji najviše liči na obrnuto i dosta raširenо latinsko v. U grupi od 4 spomenika koji su sada odvojeni od nekropole, nalazi se i najveći spomenik, veliki sljemenjak sa postoljem, već jako oštećen. Nije ukrašen po vidljivim stranama, ali, začudo, ima na donjoj strani ploče koja je, kada spomenik stoji uspravno okrenuta prema zemlji, uklesanu spiralu. Ne bi se moglo ocijeniti razlog ove pojave ukoliko on nije sasvim jednostavan: možda se počelo klesati ukrašen spomenik a onda je kasnije promijenjena odluka i započeta strana uzeta kao postolje novog spomenika.

Svi spomenici na ovoj nekropoli izrađeni su dosta solidno.

Sama nekropola, sa svojim sitnim spomenicima, ostavlja utisak skromnih materijalnih mogućnosti onih koji su tu sahranjeni.

BOŠKOVIĆI. Pećine. Na ivici ponora, ispod koga teče rijeka Sapna, na jednoj blagoj padini sa širokim vidicima, nekada je bila oveća nekropola. Danas nekropole više nema. Ostali su samo razbijeni spomenici bačeni u ponor. Bilo je među njima i stela i sljemenjaka. Pošto je do spomenika teško bilo doći, moglo se samo površno utvrditi da, kako izgleda, nisu bili ukrašeni.

BOŠKOVIĆI. Polje. Ova nekropola se nalazi na južnoj strani sela, na jednoj maloj uzvisini. Sastoji se od 39 spomenika od kojih ima: niskih sljemenjaka 24, ploča 13 i 2 stele. Sedam spomenika orijentirano je SI—JZ, a ostali I—Z, s malim otklonom prema jugoistoku. Izgleda da su ovako i bili postavljeni, jer se ne vide tragovi pomicanja, ali, svakako, to bi se sigurno moglo utvrditi samo otkopavanjem grobova. Većina spomenika teško je oštećena, tim više što su najčešće od mekog kamena. Spomenici su jako sitni i daju utisak nečeg siromašnog. Ornamenata nema.

KLISA. Lokalitet se nalazi na jednom jako strmom vrhuncu više doline rijeke Sapne, kod sela Donje Baljkovice. Smještena je nešto ispod samog vrha brijega, na kome se vide ostaci maltera i tragovi građevina. Danas se u jednom trnjaku, pokraj obrađenog polja, može vidjeti još samo jedan razbijen sljemenjak i jedna stela vrlo skromnih razmjera, oboje bez ukrasa.

Na seoskoj česmi ispod spomenutog visa, oko 1000 m u sjeverozapadnom pravcu, nalazi se jedan oboren stećak od tvrdog krečnjaka sjajno očuvan, te izgleda kao da je proteklo samo nekoliko dana otkad je izrađen. Moguće je da je spomenik proveo duže vrijeme u zemlji. Srednjih je dimenzija: duž 160 cm, vis. 70 cm, širina pri dnu, do postolja, 58 cm, (gornja širina, koja je nešto veća od donje, nije se mogla tačno odrediti, jer je spomenik dijelom potonuo). Ploča, koja je isklesana zajedno sa spomenikom, nejednake je debljine, prosječno oko 28 cm. Spomenik je ukrašen sa oba čela (uže strane) i to vrlo solidno, te pretstavlja vjerovatno najljepši spomenik ovoga kraja (sl. 7a i 7b).

SETIĆI. Pravoslavno groblje. Među spomenicima novijeg datuma ovdje se nalazi i jedna stela vrlo slična nišanu, ukrašena s obje strane. Orijentirana je u pravcu I—Z. S istočne strane ornamenat je uobičajeno »drvce« sa spiralama i grozdovima. Vrh drvceta se ne završava rozetom, nego trokutastim motivom. S druge strane na istom spomeniku nalazi se ornamenat sastavljen od dvije spirale, sa solarnim krugom odozgo (sl. 21). Pored ovog spomenika, na istom groblju se nalaze još dvije upola potonule stele i mali sljemenjak.

ŠETIĆI. Muslimansko groblje. Uvrh groblja na obrađenom zemljištu nalaze se dva niska sljemenjaka, oba jače oštećena pokušajima vlasnika da ih ukloni s njive. Jedan je ukrašen spiralnim ornamentom bez grozdova, sa rozetom u vrhu, vrlo nevješto izrađenom. Po svome ornamentu više potsjeća na stećke olovskog kraja nego na spomenike uobičajene u zvorničkoj okolici.

ZASEOK. Ovdje je nađen poznati spomenik sa natpisom Braje Tvrdojevića, upotrebljen kao propust na seoskom putu. Na nesreću, slova natpisa bila su okrenuta nagore te su točkovi kola jako oštetili natpis (sl. 20). Sada je spomenik opet podignut i postavljen ukraj puta. Dimenzije su mu: vis. 157 cm, šir. 72 cm, deb. 30 cm. Odmah do ovog spomenika na istom putu leži još jedan istog oblika, jako oštećen, kome je sa leđne strane isklesan po cijeloj dužini jedan stupić, koji, možda, treba da pretstavlja koplje.

ZASEOK. Mamor. Na južnoj strani kose nalaze se 3 jako oštećena spomenika, ostaci jedne veće nekropole. Spomenici su jako oštećeni, jer su izrađeni od mekog kamena. Dimenzije stele su:



7a. Spomenik u Klisi, kod česme.

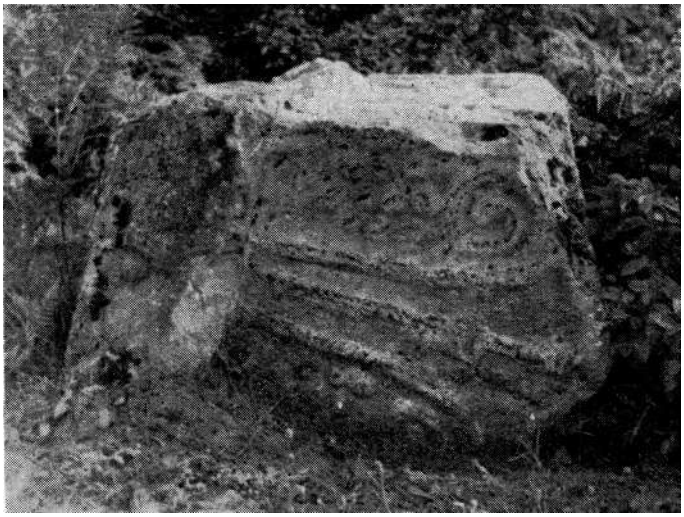


7b. Spomeniik u Klisi, kod česme.

vis. 110 cm, šir. 60 cm, deb. 40 cm, a sljemenjaka: duž. 175 cm, šir. 75 cm, visina nepoznata zbog oštećenja.

DONJA BALJKOVICA. Na pravoslavnom groblju nalaze se dva manja neukrašena sljemenjaka, već potonula u zemlju i dvije stele sa kvadratičnom osnovom. Na još nekoliko mjesta iz zemlje proviruju ostaci spomenika ili potonuli spomenici.

SAPNA. Zagrobnica. Na lokalitetu koji nosi ovo ime morala je u svoje vrijeme biti velika nekropola čiji se ostaci nalaze naširoko rasuti po



8a. Kitovnica, Mramorje, Mali sljemenjak



8b. Kitovnica, Mramorje, Mali sljemenjak



8c. Kitovnica. Mramorje, Mali sljemenjak

obrađenom zemljištu. U kukuruznom polju moglo se pronaći: tri ploče, osam sljemenjaka i dvije stele. Svi su spomenici orijentirani u pravcu I—Z, Nijedan nije ukrašen. Materijal od koga su izrađeni dosta je mek, te su spomenici prilično slabo očuvani. Tri najveća spomenika nalaze se na vrhu padine i izrađeni su od vrlo tvrdog krečnjaka sa postoljem u jednom komadu. Dimenzije najvećeg među njima su: duž. 182 cm, šir. 87 cm, visina bez postolja 73 cm. Ostali su jače oštećeni prilikom pokušaja da se uklone s njive, a bili su uglavnom iste veličine. Sva tri su vrlo solidno izrađena. Na ovoj nekropoli nalaze se i tri visoke stele od kojih jedna ima ove dimenzije: vis. 182 cm, šir. 77 cm, deb. 37 cm. Ona se nalazi na istočnoj granici nekropole. Najveća stela se nalazi nešto više ovih spomenika, na putu prema centru bivše nekropole i njezine su dimenzije: vis. 224 cm, šir. 75 cm, deb. 41 cm. Od mekog je materijala i vrlo slabo je očuvana. Na mnogim mjestima vide se ostaci razbijenih spomenika. Od ove nekropole oko 100 metara istočno, kraj seoskog puta nalazi se jedan prevrnut sljemenjak s postoljem i jedna potonula ploča ili stela. Možda su i ovi spomenici pripadali istoj nekropoli kao i prethodni. U tom slučaju ovdje je postojala zaista ogromna nekropola, s kojom bi se mogla porediti samo ona već opisana, kod Jusića.

GAJ. Jedna ogromna stela leži na seoskom putu. Dimenzije: vis. 270 cm, šir. 85 cm, deb. 55 cm. Vrlo je slabo obrađena i nije ukrašena.

DONJA BALJKOVICA. Mamorić. U šumi se nalazi lokalitet navedenog imena i sastoji se od 3 niska sljemenjaka, ploče i 1 stele. Spomenici su slabo obraeđni, osim stele, i nisu ukrašeni. Pošto su većinom od mekog pješčara, jako su istrošeni. Orijentirani su I—Z. Stela je malo neobična jer ima osnovu u obliku nepravilnog petougla, a vrh piramidalan. Ona je jedina od tvrdog kamena, lijepo obrađena i odlično očuvana. Visoka je 122 cm, široka 103 cm, debela na krajevima 34 cm, a u sredini 50 cm.

Na ovom mjestu zatekli smo jednog seljaka iz grupe koja je prije godinu dana otkopala jedan grob. Kopali su, po njegovim riječima, oko 150 cm duboko kad su naišli na ploču od tri dijela i ispod nje kosti. Sada je grob otvoren i ne vidi se da li je i sa strane lješa bilo postavljeno kamenje, dok jedna od gornjih horizontalnih ploča još stoji na svome mjestu, na oko 40 cm dubine. Kopač mi je rekao da su tražili blago i jako se začudio kad je čuo da su spomenici pod zaštitom države i da se ne smiju dirati. Pomalo mu je izgledalo kao da mi hoćemo da to spriječimo da bismo za sebe iskoristili »blago« ispod stećaka.

Dimenzije ostalih spomenika su: prvi, s juga duž. 182 cm, šir. 70 cm, visina nepoznata, jer je utonuo; drugi, duž. 188 cm, šir. 76 cm, vis. 63 cm; treći, duž. 179 cm, šir. 63 cm, vis, 62 cm; četvrti

duž. 178 cm, šir. 64 cm, visina nepoznata zbog utonulosti spomenika. Svi, osim drugog, su sljemenjaci, dok je ovaj jedna ploča.

KITOVNICA. Mramorje. Groblje je smješteno na blago nagnutoj padini, okrenutoj prema istoku, a na njemu se nalaze 22 spomenika, i to: 6 sanduka, 9 sljemenjaka, 6 stela i jedan amorfni kamen. Većina stela je oborena, a nekoliko ih je i prelomljeno. Neki dijelovi prelomljenih stela su odneseni i ostao je samo dio koji je bio u zemlji. Svi spomenici su orijentirani prema I—Z, sa malim skretanjem prema jugoistoku. Svi su srednjih dimenzija, a najveći se nalazi u sredini nekropole i dug je 190 cm, širok 74 cm, dok je visina nepoznata, zbog toga što je postolje utonulo. Jedan niski sljemenjak najviše je ukrašen, i to s bočne strane spiralnom lozicom, a sa oba čela spiralnim ornamentom, već uobičajenim u ovom kraju, samo što s jedne strane ima malo neuobičajeni mač mjesto stupića »drvceta« (sl. 8 a, b, c). Zanimljiv je ukras i na jednoj maloj oborenoj ploči (sl. 9). Bilo je više ukrašenih spomenika, ali su se samo ovi sačuvali. To se vidi po ostacima ornamenta na osnovama nekih nestalih stela.

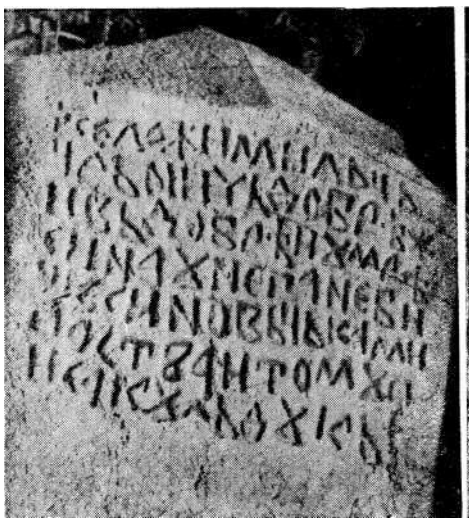


9. Kitovnica, Mramorje, ukrašena stela.

PARGANI. Mramorje u Gaju. Nekropola je smještena na istočnoj padini brijega. Najvećim dijelom zarasla je u žbunje. Na njoj se nalazi 41 stela, 17 sljemenjaka (od kojih su dva postavljena na odvojene ploče, a sedam isklesano zajedno s pločom). Mnoge su stele oborene, a unaokolo se nalazi dosta odlomaka kamena, od već uništenih spomenika. Zanimljiva je pojava da je, dok je veći dio nekropole orijentiran u pravcu I—Z, nekoliko spomenika orijentirano S—J. Neke stele imaju već spomenuti leđni ukras u obliku koplja. Spomenici su srednje veličine. Evo nekoliko podataka o dimenzijama, karakterističnim za ovu nekropolu. Najveća ploča: duž. 200 cm, šir. 138 cm i 94 cm, deb. 30 cm. Jedan sljemenjak: duž 160 cm, šir. gore 70 cm, dolje 84 cm, vis. 70 cm.

Tek bi se otkopavanjem moglo utvrditi da li je ova orijentacija S—J kod nekih spomenika primarna. Na ovoj nekropoli ukrašena su 4 spomenika, a na jednom je i poznati natpis Milca Crnića (sl. 10 a, b). Spomenik je davno pao, ali je natpis potpuno sačuvan. Dimenzije spomenika su: visina 140 cm, šir. gore 70 cm, dolje 63 cm, debljina 40 cm. Ispod obrađenog dijela nalazi se još 60 cm neobrađenog dijela, koji je nešto širi i deblji nego sam spomenik. Treba napomenuti da se na 2—3 km od ove nekropole i danas nalazi zaselak Crnici u kome žive muslimani-starosjedioci. Na gornjem, zapadnom kraju nekropole nalazi se najljepše ornamentiran stećak (sl. 11). Pored ovog







10a. Natpis na spomeniku Milca Crnića. — 10b. Natpis na spomeniku Milca Crnića. — 11. Spomenik na nekropoli Gaj u Parganima, lok. Mramorje.



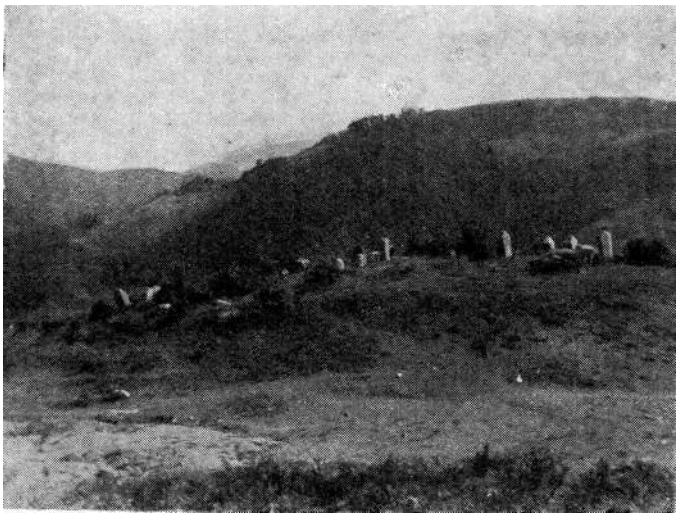
12. Spomenik na nekropoli Gaj u Parganima, lok. Mramorje.



13. Spomenik na nekropoli Gaj u Parganima, lok. Mramorjie.

sljemenjaka ukrašen je još jedan spomenik istog oblika, orijentiran S—J (sl. 12), te dvije stele (sl. 13), i to s uobičajenim spiralnim i grozdastim ornamentom. Spomenici su solidno obrađeni, a klesani su od dosta tvrdog krečnjaka, nešto crvenkastog, kakav se i danas vadi na obližnjem kamenolomu Mrčevac.

GLUMINA. Mramorje. Ovaj lokalitet se nalazi na vrhuncu visoke i usamljene glavice s koje se na kilometre daljine prostire široki vidik (sl. 14). Spomenici su gotovo same stele, čiji oblici variraju. Od 38 spomenika 35 su stele, dva sljemenjaci, a svega jedan je ploča. Nekropola je dobro očuvana, jer se nalazi van sela i na zemljištu koje nije pogodno ni za kakvu upotrebu. Zbog velikog broja stela, nekropole na Kozjaku iz daljine liči na muslimansko groblje. Spomenici su svi orijentirani I—Z , s normalnim otklonom, a samo je jedan od njih ukrašen, i to jedna ploča, koja je, možda, i naknadno oborena stela, jer se vidi da je pomicana. Spomenici su gotovo svi od tvrdog crvenkastog krečnjaka, sa dobro obrađenim površinama, ali često i dosta nepravilnih oblika. Materijal je isti crvenkasti krečnjak kao i na prethodnoj nekropoli, koga u ovim krajevima ima više



14. Pogled na nekropolu Mramorje, na Kozjaku.



15. Četiri spomenika sa nekropole na Kozjaku.

vrsta, a možda potiče i sa istog kamenoloma kao i spomenici u Gaju, jer je udaljenost vrlo mala. Među spomenicima se naročito ističu četiri velike stele (sl. 15). Radi orijentacije o veličini spomenika dajemo nekoliko podataka o karakterističnim spomenicima. Sljemenjak s postoljem: dužina 157 cm, širina 57 cm, visina 47 cm, debljina postolja 19 cm. Jedna stela četvrtaste osnove: visina 101 cm, širina gore 62 cm, dolje 57 cm, debljina 48 cm. Šesterostrana stela: visina 144 cm, širina gore 80 cm, dolje 73 cm, visina strane na piramidastom vrhu 48 cm. Kao što se vidi, stele su obično šire s gornje strane nego s donje.

GUŠTERI. Glavica. Na lijepom, nešto uzdignutom mjestu nalaze se 3 stele orijentirane S—J, jedan sanduk iste orijentacije i jedan manji sanduk, obrađen i orijentiran I—Z. I ovdje, koliko se bez prekopavanja grobova može ustvrditi, izgleda da su spomenici ovako i prvobitno bili postavljeni, da nisu pomicani. Ukrasa nema, a materijal spomenika je već spomenuti crvenkasti krečnjak.

GUVNO. Groblje. Ovdje se sada nalaze samo 2 stele, gotovo do polovice utonule u zemlju. Materijal je isti kao i na prethodnih nekoliko grobišta. Rekli su nam da se u blizini nalazi još jedna stela, ali je nismo mogli pronaći.

KRIŽEVIĆI. Seferovići. Više sela na dosta strmom vrhuncu, na njegovoj istočnoj padini, nalazi se razbacano 27 stela, 25 sljemenjaka i mnogo razbijenih spomenika. Nekropola je bila dosta velika, te smo možda i propustili neki spomenik jer se jedan njen dio nalazio pod žitom. Svakako je broj spomenika morao biti mnogo veći. Pri samom vrhu brijega, odvojeno od prve grupe, nalazi se još sedam stela, od kojih su dvije pale, i jedna ploča. Jedna od uspravnih stela je ukrašena. Udaljenost od prve grupe iznosi najviše 100 metara i vjerovatno su obje grupe dio velike stare nekropole. Spomenici su orijentirani I—Z. Materijal je raznolik: ima spomenika od vrlo tvrdog krečnjaka, koji su odlično očuvani, a ima ih koji su izrađeni od slabijeg kamena i teško oštećeni. Razmjeri spomenika su dosta skromni. Možda je tome razlog i vrlo težak transport do vrha brijega gdje je situirana nekropola. Evo nekoliko karakterističnih podataka o dimenzijama ovih spomenika: stela I: visina 94 cm, širina gore 61 cm, dolje 48 cm, debljina nepoznata, jer je stela utonula u zemlju; stela II: visina 124 cm, visina postolja 34 cm, širina gore 84 cm, dolje 55 cm, oborena i utonula, te debljina nije izmjerena; stela III: visina 83 cm, širina 62 cm, debljina 30 cm; stela IV: visina 110 cm, širina gore 65 cm, dolje 50 cm, debljina 30 cm; stela V: visina 104 cm, širina 76 cm.

Ova nekropola sa svojih 6 ukrašenih spomenika, od kojih jedan sa sve četiri strane, spada među ornamentom najbogatije u čitavom kraju. Ukrasi na četiri spomenika su sa prednje, istočne strane, jedan ima spiralni ukras i na pobočnim površinama s obje strane, a jedan, već spomenuti, ukrašen je sa sve četiri strane. Svi ukrasi su dati u lijepom plitkom reljefu, solidno i na način kao da ih je radio isti majstor; samo je rad na najukrašenijem spomeniku dat tehnički siromašnije, urezivanjem, i uopšte nevještije. Jedna sada oborena stela ima uobičajeni spiralni ukras sa rozetom na srednjem stupiću i grozdovima s obje strane. Okvir ornamenta ovdje je nazupčan. Sličan ukras ima i stela na istočnoj strani nekropole, te jedna oborena stela u sredini nekropole (sl. 16). Na jednoj steli (sl. 17), ima također ornamenat sa dva para spirala, ali bez grozdova. Ova stela je ukrašena i s bočne strane (sl. 18) spiralnom lozicom. Spomenik ukrašen sa sve četiri strane nalazi se na mjestu gdje je moglo biti središte nekropole, ako je i onaj odvojeni dio pripadao istom grobištu. Ovo je jedini spomenik na ovom terenu,





16. Ukrašeni spomenik sa Križevića. — 17. Ukrašena stela sa Križevića,



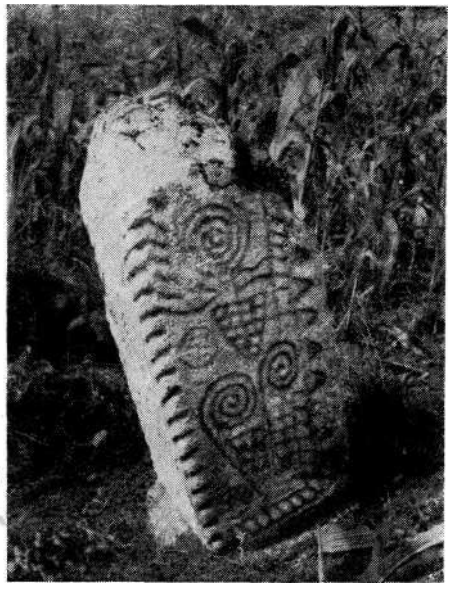
18. Bočni ukras na jednoi steli sa Križevića,





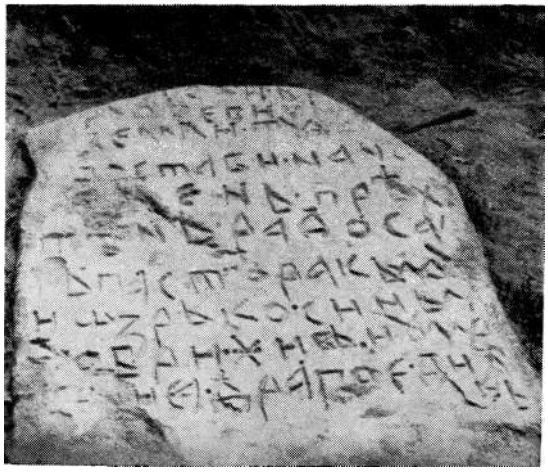
19a. Spomenik sa Križevića, istočna strana. — 19b. Spomenik sa Križevića, zapadna strana.

pored već spomenutog u Jusićima i onog u Šetićima na kome se nalazi zabilježen solarni krug, ovdje sa krstom unutra (sl. 19a). Istočna strana spomenika ukrašena je s dvije samostalne spirale, koje su u ovome izgledu rijetke na spomenicima oko Zvornika, ali i na njima vise grozdovi. Umjetnik takoreći nije priznavao nikakva ustaljena pravila u izradi ukrasa: jedna strana ukrašenog polja data je u obliku tordiranog užeta, a druga i zupčasto. Sa gornje, lijeve, strane dat je krst također u obliku tordiranih krakova. Uz ove glavne motive nalazi se i par spiralica te jedan nerazumljiv motiv u sredini polja desno. Gornji dio ukrašenih polja jako je oštećen (sl. 19a). Sa zapadne strane spomenika (sl. 19b), nalazi se originalan ukras: drvce sastavljeno od spiralnih dijelova, i od obaveznih grozdova. Sjeverna strana je također oivičena djelomično tordiranim užetom, a djelomično zupčasto (sl. 19c). Neka vrsta tordiranog ukrasa nalazi se i s donje strane, a u vrhu plohe nalazi se solarni ornamenat u vidu tri koncentrična kruga,na kome kao da je obješen grozd. Lijevo od ovoga je kružni znak sa krstom unutra, te tačkicama u nastalim poljima. Ispod toga se nalaze





19c. Spomenik sa Križevića, sjeverna strana, — 19d, Spomenik sa Križevića, južna strana.



20. Zaseok, Natpis na spomeniku Braje Tvrdojevića.



21. Šetići, Spomenik na pravoslavnom groblju.



22. Jedna ukrašena stela sa Križevića.

dvije spirale na kojima visi po jedan grozd. Najzanimljivija je južna strana. Tu se mjesto uobičajenog motiva drvceta nalazi pravi krst sastavljen od tordiranih prečaga s kuglastim vrhom, simetrično ukrašen sa spiralama (sl. 19d). Na spiralama su obješeni grozdovi. U izradi spomenika kao da se osjeća neka nervoza, težnja umjetnika da izvjesna shvatanja da na svoj način. Zanimljiva je i stela sa gornjeg dijela nekropole zbog svog ukrasa, na kome se srednji stupić završava krstastim izraslinama, a ne jednim od ovdje uobičajenih oblika rozete (sl. 22).

VLAŠKI PUT. Na ovoj nekropoli, koja se nalazi koji kilometar južno od sela Križevića, kraj puta koji nosi isto ime, u ravnici, ali ipak na malo uzdignutom terenu, nalaze se četiri mala sljemenjaka i jedna ploča. Ukrašen je samo jedan mali spomenik vrlo oskudnim ornamentom. Visina mu je jedva 29 cm, bez postolja. Okolo se nalazi dosta kamena od razbijenih spomenika, sa očišćenih njiva.

KITOVNICA. Okruglić. Ovaj se lokalitet nalazi na vrhu strmog brijega u hrastovoj šumi. Tu se nalaze dvije upola uništene ploče, od vrlo mekog pješčara. Jedan je grob raskopan i ploča prevrnuta. Orijentacija nepokretane ploče je S—J. Dimenzije ploče su: dužina 170 cm, širina 70 cm, visina 36 cm. Ukrasa nema.

GRBAVCI. Mramorje. Ovdje je, kako i sam naziv lokaliteta govori, vjerovatno bila čitava nekropola. Danas je preostao još samo jedan sljemenjak, dosta oštećen. Neko je pokušao da ga razbije po sredini. Takvih slučajeva imamo i po drugim krajevima, kada tražioci blaga pokušavaju da u kamenu nađu obavezno skriveno bogatstvo. Spomenik je orijentiran I—Z.

GRBAVCI. Todorovića Gaj. U gustom šipražju ovdje je još preostalo osam stela postavljenih u dva reda i orijentiranih I—Z. Izrada je jako siromašna. Ukrasa nema, sem što se na leđnim stranama dvaju spomenika nalaze uspravna zadebljanja kopljastog izgleda, o kojima je već bilo riječi u vezi s opisivanjem spomenika. Jedna stela je orijentirana S—J, a izgleda da nije naknadno pomicana. Dimenzije najveće stele su: visina 120 cm, širina gore 76 cm, dolje 60 cm, debljina 27 cm. Najmanji spomenik ima ove dimenzije: visina 85 cm, širina gore 50 cm, dolje 39 cm, debljina 28 cm.

GRBAVICA. Na putu kod Nišića kuća nekada je bila srednjevjekovna nekropola od koje je sada samo ostalo 3 spomenika sa strana puta: jedna ploča i 2 sljemenjaka. Oni su vrlo oštećeni nastojanjem vlasnika da ih ukloni sa svog zemljišta. Orijentacija im je I—Z. Dimenzije najvećeg sljemenjaka su: dužina 175 cm, visina 85 cm, širina 70 cm.

GRBAVICA. Na istočnoj periferiji sela, kod Hodžića kuća, u dvorištu jedne kuće nalazi se više od pola utonuo sljemenjak, orijentiran I—Z. Dužina mu je 180 cm, a širina 80 cm. Površine su mu dosta solidno obrađene. Širina sa zapadne strane iznosi svega 60 cm.

GRBAVICA. Vidin Jablan. Na ovom lokalitetu, koji se nalazi među obrađenim njivama, kraj seoskog puta, vide se samo osnove prelomljenih stela, koje su već nestale. U grmlju se nalaze ostaci jednog velikog sljemenjaka. Jedna oborena stela, bez ornamenta, leži ukraj puta.

GRBAVICA. Mačkuša. Ovdje se nalazi 6 spomenika, jako oštećenih, ali na kojima se vide tragovi solidne izrade. Među njima je samo jedno stela, a ostalo sljemenjaci. Orijentacija I—Z.

JARDAN. Na njivi istočno od pravoslavnog seoskog groblja nalazi se jedna utonula stela. Širina pri vrhu joj je 62 cm, a debljina 48 cm. Na prednjoj strani vidi se spiralni ornamenat. Pored istočne strane, na ovom spomeniku ukrašen je i piramidalni vrh koji je na dvije vode: dva kvadratna polja su podijeljena dijagonalama a u slobodnim prostorima, tako nastalim, nalaze se rozete (sl. 23). Spomenik je i s boka ukrašen spiralnom lozicom. Rad je vrlo solidan. Ovo je, vjerovatno, ostatak jedne nekropole od koje se i sada u žbunju, zapadno od ovog spomenika, nalaze još dvije neukrašene stele.

KUČIĆ KULA. Glavica. Na ovom lokalitetu nalazi se 28 stela i 2 sljemenjaka. Nekoliko stela je gotovo sa kvadratičnom osnovom i s gornje se strane završava piramidastim oblikom. Ima nešto i ostataka od razbijenih spomenika. Orijentacija spomenika je I—Z. Groblje se nalazi više ceste Zvornik—Koraj. Ornamenata nema, osim koplja-stog ukrasa na leđnoj strani jednog spomenika. Karakteristične dimenzije spomenika mogu se ocijeniti prema podacima za jednu stelu: visina 112 cm, širina gore 64 cm, dolje 58 cm, debljina 37 cm.

GLUMINA. Korduni. Na jednoj niskoj gredi nalazi se 13 stela i 2 sljemenjaka, orijentirani I—Z. Ukrašena su četiri spomenika. Dva običnim spiralnim ukrasima, jedan mačem i jedan polumjesecom s leđne strane (sl. 24, 25, 26, 27). Dimenzije stele na sl. 24 su: visina 110 cm, širina gore 85 cm, dolje 50 cm, debljina 25 cm; stela na sl. 25: visina 110 cm, širina gore 75 cm, dolje 65 cm, debljina 25 cm.

BULATOVICA. Mramorje. Nekropola se nalazi na vrhu brijega, koji je obrađen. Bila je jako velika, ali su sada samo ostale dvije grupe, ponešto odvojene. U grupi na istočnoj strani ima 9, a u zapadnoj 10 stećaka. Sve su to sljemenjaci različitih dimenzija, a četiri među njima u zapadnoj grupi upravo su ogromni. Jedan je ukrašen ornamentom tipičnim za stećke olovskog kraja, spiralama, i nalazi se na samom vrhu brijega, možda u centru nekadašnje nekropole (sl. 28). Dimenzije spomenika su: dužina 204 cm, širina gore 113 cm, dolje 95 cm, visina do postolja 133 cm. Zbog utonulosti spomenika nije se mogla izmjeriti ploča ispod njega, ali jedna ploča na drugom velikom sljemenjaku do njega visoka je 37 cm. I taj drugi sljemenjak, koji je sada prevrnut, ukrašen je istim ornamentom. Izgleda da su kopači blaga i ovdje bili aktivni, jer je trebalo dosta napora da se veliki sljemenjak prevrne. Kraj spomenika stoje dvije neobrađene kamene ploče, vjerovatno izvađene iz samog groba, prilikom otkopavanja.

BULATOVICA. Stanovi. Na ovom skromnom lokalitetu nalazi se pet malih stećaka, najviše plo-



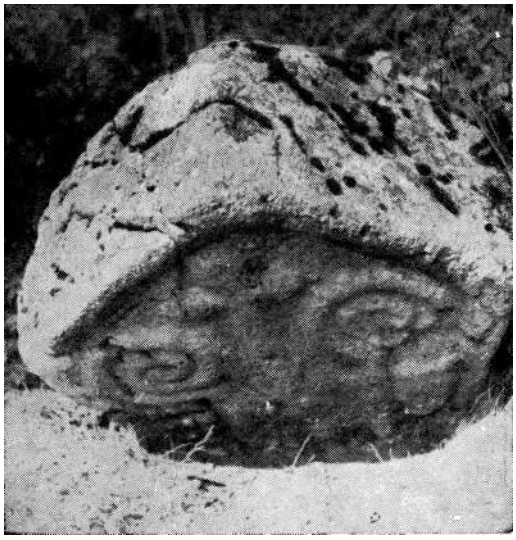


23. Spomenik iz Jardana, ukrašene gornje strane. — 24, Ukrašeni spomenik iz Glumine, lok. Korduni.





25. Spomenik sa Korduna, Glumina, sa pretstavom mača. — 26. Polumjesec kao ukras na spomeniku iz Korduna, Glumina.

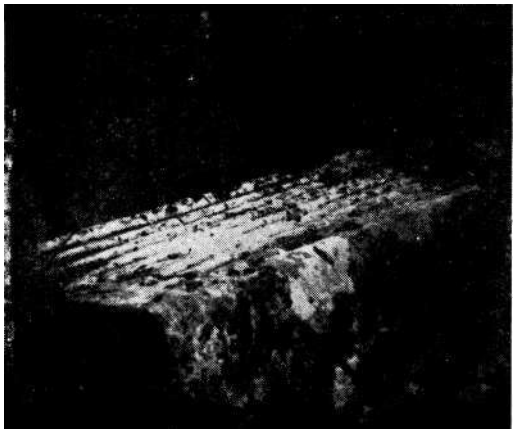


27. Krstasti ornamenat na jednom spomeniku iz Korduna, Glumina



28. Veliki sljemenjak na Mramorju u Bulatovici





29. Veliki sljemenjak iz Srpskog Šehera. — 30. Osobena izrada »krova« na velikom sljemenjaku u Sajtoviću.

ča, a za neke je teško utvrditi kojoj vrsti pripadaju, jer su najvećim dijelom utonuli. Nešto dalje nalaze se dva mala sljemenjaka. Neki spomenici su oštećeni razbijanjem. Orijentacija I—Z.

BRDO. Mramornica. U gustom šiblju nalazi se nekoliko malih spomenika od mekog pješčara. Vrlo su slabo obrađeni, a novost jedino pretstavlja pokušaj da se »krov« na jednom malom sljemenjaku da originalno, sa poprečnim dubljim usjecima preko svake plohe »krova«. Jedan »krov« majstor je pokušao modelirati na četiri vode: spomenik, u obliku ploče, kao da ima »krov« na četiri vode, te više liči na sljemenjak. Uopšte, na ovoj nekropoli sve je toliko neodređeno i siromašno, da se mora pomišljati na vrlo skromne mogućnosti ljudi koji su je podigli; smještena je gotovo u potoku. Orijentirana je I—Z. Tačan broj spomenika nije se mogao utvrditi jer je nekropola zarasla u vrlo gusto šiblje.

JAJIĆI. Pasji Grob. Nekropola se sada nalazi u šumi i sastoji se od 20 sljemenjaka i 12 ploča. Materijal spomenika je vrlo mek, opet jedna vrsta pješčara. Nema ukrašenih spomenika, a svi su orijentirani I—Z. Jedna ploča ima ove dimenzije: dužina 190 cm, širina 107 cm, visina 65 cm.

ŠEHER SRPSKI. U samom selu nalaze se 3 spomenika, od kojih je samo jedan očuvan. To je veliki sljemenjak dužine 200 cm, širine 120 cm, visine do postolja 110 cm. Spomenik je sa svih vertikalnih strana ukrašen spiralnim ornamentom (sl. 29). Pričali su nam neki mještani, koji su se tu zatekli, da je prije Prvog svjetskog rata spomenik prevrnut i grob otkopan, te da je nađen hrastov sanduk i kosti čija je jedna cjevanica »bila duža nego čitava noga sadašnjeg čovjeka«. Pravo je čudo da ih ni vlastite oči nisu mogle ubijediti u suprotno. Po svom ornamentu, ovaj spomenik stoji na prelazu od srednjebosanskog ornamenta karakterističnog za okolicu Olova do čisto zvorničkog tipa.

SAJTOVIĆI. Žarkulje. Na ovoj nekropoli nabrojili smo 22 sljemenjaka, 11 ploča i 25 stela. Sasvim je vjerovatno da spomenika ima više, te da smo neke propustili u gustom žbunju. Pored ovih 58 spomenika, na nekropoli se vidi mnogo kamenja, koje potiče od razbijenih spomenika. Orijentacija spomenika je I—Z, ali ima i nekoliko spomenika orijentiranih S—J. Tri su sitna spomenika ukrašena a jedan mjesto sitnih »krovnih« ukrasa ima samo uzdužne pruge, bez njihove podjele na manje trokute (sl. 30). Majstor, kako izgleda, nije nastojao da pretstavi baš krov kuće, jer ovakvog drvenog krova nije ni mogao vidjeti. Dimenzije ovog sljemenjaka su: dužina 200 cm, širina 107 cm, visina 110 cm. Kamen je vrlo solidno obrađen, kao i na nekoliko obližnjih spomenika. Jedna je stela ukrašena mačem, a druga polumjesecom. To je treći slučaj pojave polumjeseca na čitavom istraženom terenu. Dimenzije stele sa polumjesecom: visina 164 cm, širina 83 cm, debljina 25 cm. Stela s mačem ima ove dimenzije: visina 97 cm, širina 98 cm, debljina 30 cm. Neke stele na ovoj nekropoli završavaju se ravno, a ne piramidalno. Stele su po pravilu izrađene nevještije i od slabijeg materijala, dok su sljemenjaci rađeni vrlo vješto i od zdravog krečnjaka.

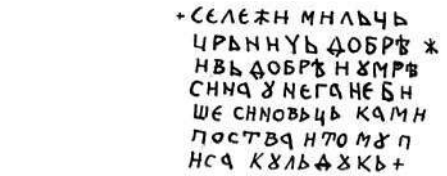
Karakteristično je za svih 45 lokaliteta koji su ovdje opisani ili spomenuti da su smješteni, osim jednog izuzetka, na mjestima sa kojih se prostirao širok vidik, obično prema istoku. Na pregledanom terenu nalazi se svega 613 spomenika, od kojih je najviše stela: 254, zatim sljemenjaka 204, dok je ploča (36) i sanduka (19) sasvim malo. Ukrašeno je svega 38 spomenika, što znači oko 6%. Ukrasi su gotovo na svim spomenicima iste vrste: razni oblici i kombinacije sa spiralama i grozdovima. Samo u tri slučaja javlja se ukras u obliku polumjeseca, u jednom mač, te na dva spomenika kružni solarni simboli. Većina spomenika koji su ukrašeni izrađena je vrlo solidno.

Po svome ornamentu ovi spomenici čine posebnu oblast, koja ima samo manje sličnosti sa olovskim spomenicima, dok su spomenici ovoga kraja gotovo identični s nekim spomenicima preko Drine, u Srbiji. Po svemu izgleda da se ovdje, s obje strane ove rijeke, formirala jedna klesarska škola (v. Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji str. 169—219).

NATPISI

Na ovom terenu nalaze se i tri natpisa na spomenicima. Sva tri su već poznata i objavljena. To su natpisi na spomeniku Braje Tvrdojevića u Zaseoku, Boljke u Malešićima i Milca Crnića u Glumini-Praganima.

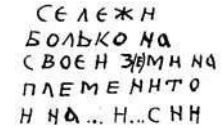
Natpis Milca Crnića objavio je Stojanović, III 5962, ali se mora istaći da je čitanje bilo nedovoljno tačno. Ovo je tim nerazumljivije što spomenik ima možda najčitkiji tekst na čitavoj teritoriji Bosne i Hercegovine. Slova su lijepo isklesana, a spomenik uopšte nije oštećen. To se lijepo vidi i na priloženim fotografijama (sl. 14 a i b). Natpis, koji počinje i završava krstom, glasi:



Kod Stojanovića se riječi »sinovc' kami postva« (ili »postai« čitaju: sinovci sami postvai

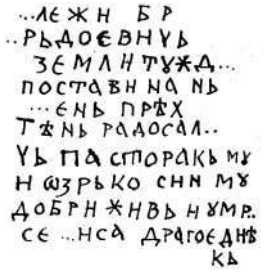
tomu«, što je došlo, vjerovatno, od toga jer je k u riječi kami napisano sa dva odvojena dijela, te je prvi dio pogrešno pripisan prethodnoj riječi.

I natpis na nadgrobnom spomeniku Boljka (sl. 5) objavljen je kod Stojanovića, III, 5963. On glasi:



Kod Stojanovića se čita »zemli« iako se e ne vidi nigdje. Dalje, pretpostavlja se da se iza t u riječi »plemenitoi« nalazi i, iako se jasno vidi da dolazi o. Iza te riječi dolazi, izgleda »na«, zatim nejasan znak, a nekoliko daljih znakova možda bi se mogli pročitati »i sin« (sl. 5).

Natpis na spomeniku Braje Tvrdojevića (sl. 10), koji je također objavljen kod Stojanovića (4732) i u Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu (1890, str. 297), sada je jako oštećen. Od prethodnih razlikuje se samo po tome što je svaka riječ od druge odvojena tačkom. Sada se na njemu vidi ovaj tekst:



Kako sam već rekao, spomenik je služio za propust na seoskom putu i teško je oštećen. Sva tri natpisa očigledno pripadaju različitim majstorima. Najslabije je izrađen natpis na spomeniku Boljka. Prema Truhelkinoj tabeli (Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, 1889, IV str. 67, ovi bi natpisi pripadali početku 15 stoljeća.

ORNAMENTIKA

Kao što se vidi iz opisa pojedinih nekropola, ova oblast nije oskudna u ornamentiranim spomenicima, samo su oni koncentrisani na par lokaliteta. Takve su nekropole Križevići, Pargani i Skočić-Novo Selo, dok su druge ili bez ukrasa ili mnogo siromašnije. Druga karakteristika u ukrašavanju spomenika ovoga kraja jeste relativno siromaštvo u ornamentalnim motivima. Ovdje potpuno otsustvuju realističke pretstave, ako se izostavi jedna pretstava mača, koja vjerovatno ima simbolično značenje. Nema likovnih pretstava, nema scena iz života. Posmatrača frapira disciplina klesara i uskoća njihovog izražavanja u ornamentima. Solarni simbol pojavljuje se samo dva puta, u Jusićima i na Križevićima, a polumjesec tri puta: u Glumini, Jusićima i Šeheru.

Ostali ornamenti su svi stereotipni. Sve su to motivi koji u sebi sadrže spirale i grozdove. Njihova gotovo jedinstvena pojava na spomenicima ovoga kraja ne će biti puka slučajnost i zato je zanimljivo pozabaviti se razlozima te pojave.

Spirala je stari simbolični motiv (a također i ornamentalni), i tu njenu stranu ne treba nadugačko dokazivati. U našem slučaju svakako je potrebno istaći da se tok vremena često i od najstarijih vremena simbolizirao spiralom-predenjem i tkanjem. Parke, naprimjer, bile su prelje.

Što se tiče grozda, on ima značajno mjesto u simbolici ne samo hrišćanstva, nego i u mitraističkom kultu, a prije toga u nizu antičkih kultova. U »svetom pismu« Hristos na više mjesta govori o sebi kao lozi, a o apostolima kao grozdovima, ili o sebi kao lozi života. (Evanđ. po Ivanu, gl. XV, 1—5).

Nije ovdje cilj dati jednu opću studiju o ulozi i mjestu ovih ornamentalnih motiva u hrišćanstvu, što je manje-više već dobro poznato, nego pozabaviti se razlogom pojave ovih i ovakvih motiva na spomenicima oko Zvornika.

U ovome najviše nam pomažu sami majstori koji su, ipak, na stećcima ovog kraja ostavili nekoliko varijacija ovih ukrasa, koje nam pomažu da shvatimo njihovo značenje. Prvo što pada u oči, to je isključiva nadmoćnost ovih ukrasa nad svima drugim. Oni su toliko okupirali majstore-klesare i naručioce da se, očigledno, smatralo ako se već čovjek izlaže troškovima da ukrasi spomenik, onda to treba da bude samo određenim ornamentom, sastavljenim od spirala i grozdova. Otstupanje nije bilo poželjno, ali nam baš otstupanja u pretstavama ovog ornamenta pomažu, da shvatimo njihovu suštinu. Naročito ono otstupanje na ukrašenom spomeniku na nekropoli u Križevićima (sl. 19 a — d). Tamo se mjesto srednjeg stupića »drvceta« koje se obično završava rozetom, ponekad krstastog izgleda,» nalazi pravi pravcati krst, dat s prečagama u obliku tordiranog užeta, a oko njega se nalazi isti ukras: spirale ispod kojih su obješeni grozdovi. To navodi na pomisao, da se u svim slučajevima, gdje se na spomeniku nalazi uklesan ovaj ornamenat, ustvari radi o krstu. Ovo potvrđuje i jedan spomenik na drugoj strani Drine, iz Banje Koviljače, gdje je u ornamentu zadržan oblik »drvceta«, ali se u sredini nalazi pravi krst (Arheološki spomenici u Zapadnoj Srbiji, str. 181, sl. 264, a, c). Dakle, sa dosta sigurnosti može se pretpostaviti da znaci o kojima je ovdje riječ znače ustvari pretstavu krsta u određenoj asocijaciji, osnovanu na bibliskim mo-

tivima. Krstast ukras ima i ornamenat na jednom spomeniku iz Glumine-Korduni (sl. 27). Zanimljivo je ovdje navesti da se na sarkofagu Konstancije, kćeri cara Konstantina, nalazi također znak sastavljen od tri spirale i grozdova, vrlo sličan ovima o kojima je ovdje riječ (Burckhardt, Die Zeit Constantins des Grossen, sl. 11). Možda za pretpostavku da se u svim slučajevima, kada se motiv sa spiralama i grozdovima nalazi na ovim spomenicima, radi o pretstavi krsta govore i svega dvije pojave mača. U jednom slučaju je to vrlo neobična pojava gdje mač ustvari zamjenjuje srednji stupić »drvceta« (sl. 8a). Mač srednjevjekovnog ritera po svome obliku mogao je da mu zamijeni krst, a pogotovo ako su u jabučicu, na vrhu drška, bile stavljene »mošti« i ne bi bilo nimalo čudnovato ako bi i ovdje bio dat mač mjesto krsta. Sa nešto manje sigurnosti to se može pretpostaviti i u slučaju iz Glumine-Korduna, gdje na čitavom licu uspravnog spomenika, mjesto uobičajenog motiva od spirala i grozdova, dolazi samo jedan mač (sl. 25). Ovo tim više, jer je ovo istovremeno i jedina pojava mača na spomenicima ovoga kraja. Tako bi,možda, zahvaljujući ovim okolnostima, odavde moglo da počne proučavanje onih motiva koji se sastoje od spirale i grozda, koji su u raznim varijacijama, gotovo jedinstveni ukrasi na velikom dijelu bosanskih srednjevjekovnih nadgrobnih spomenika. Baš zbog njihove sličnosti s ovim spomenicima i zbog iste upornosti s kojom se i oni pojavljuju na spomenicima.

DATIRANJE SPOMENIKA

Za šire datiranje spomenika može da nam posluži, pored navedenih činjenica, i oblik mača na spomeniku u Glumini (sl. 28). To je tipičan teški mač, karakterističan za 14 i 15 vijek. Na taj način slaže se oblik slova i oblik mača u pogledu vremena njihove upotrebe. Većina spomenika ovoga kraja, znači, pripadala bi kraju 14 i početku 15 stoljeća.

Kod lokalnog stanovništva nema nikakvih realnih uspomena o ovim spomenicima. Ono što postoji, to su samo bajke, često puta kontradiktorne. Tako, naprimjer, lokalitet u Jajićima zovu Pasji Grob, i kažu da se tu radi o svatovima koji su se okamenili, te da su četiri malo izdvojena kamena-svirači. Kada sam pitao zašto se onda to mjesto naziva pasjim grobom nisu znali odgovoriti. Očigledno, ovdje se sudaraju dva različita objašnjenja. Po drugoj priči, koju sam čuo u Donjoj Baljkovici, tvrdi se da su ljudi »u staro doba« morali ovako da pokapaju mrtvace, jer su postojale životinje koje su ih vadile iz grobova. U Sapni, opet, pričaju da su ta groblja nastala na mjestu gdje su izginuli svatovi i da je pod spomenikom nevjeste zakopano blago. U ovom kraju ima dosta kopača blaga, ali je daleko više spomenika uništeno čišćenjem njiva. U Glumini, u zaseoku Panduri, jedan mještanin pričao je da je vrlo opasno koristiti spomenike prilikom gradnje kuće jer porodica u takvoj kući brzo izumire, gasi se.

RÉSUMÉ

LES MONUMENTS FUNERAIRES MEDIEVAUX DE ZVORNIK

L'auteur décrit les monuments funéraires datant du Moyen Age qui se trouvent aux environs de Zvornik, au nord-est de la Bosnie. Il rétablit le texte de certaines inscriptions jusqu'alors mal interprétées. Voulant expliquer la présence du même motif essentiel sur tous les monuments décorés d'ornements, l'auteur estime que ces ornements, composés de parties sipiraliques et de grappes, avaient pour but de représenter une croiv travaillée, ou un symbole religieux correspondant. La confirmation de cette hypothèse signifierait que la Dluoart des monuments funéraires, ornés le plus souvent de ce motif composé de spirales et de grappes, portaient en réalité un motif en forme de croix décorée. L'auteur fait remonter les monuments de cette région à la fin du 14ème et au début du 15ème siècle.

ESAD PAŠALIĆ

RIMSKA CESTA OD PODRAŠNIČKOG POLJA DO BANJALUKE

UVODNE NAPOMENE

Prilikom obilježavanja rimske ceste od Mlništa preko Pecke do Podrašničkog Polja[1] imao sam namjeru da još u 1953 godini utvrdim njen dalji smjer prema Banjaluci. Od tri pretpostavljena pravca pošao sam trećim, tj. istočnom stranom Podrašničkog Polja prema sjeveroistoku preko Gustovare i Šehovaca.[2] Međutim, na ovom pravcu nema tragova koji bi govorili za rimski put. Prema tome, ostalo je da se provjere i ispitaju druga dva pravca, i to: 1. preko Sitnice i Dobrinja i 2. preko Trijebova, Lokvara i Azarića.

Ovdje će biti riječi o rezultatima do kojih sam došao prethodnim ispitivanjima u 1953 g. i obilascima terena oko Sitnice i Dobrinja, koje sam izvršio u 1954 g. Treba odmah da naglasim da je to dio rimske magistrale koja vodi od Salone i preko Glamočkog Polja, Pecke, Podrašničkog Polja i Banjaluke izbija na Savu. Prve topografske i hodološke podatke o ovom dijelu rimske ceste dao je O. Blau o čemu ćemo docnije govoriti.

Drugi pravac, preko Trijebova i Lokvara (a ne i Azarića), obrađen je posebno.

Od Pecke pored Medne i preko Štrbine sedla rimska cesta izbija na Podrašničko Polje gdje se njen trag gubi zbog jake kultivacije i razvijenog prometa.[3] U svakom slučaju kroz Polje rimska cesta je prema sjeveru išla pravom linijom. Za samo Podrašničko Polje moje interesovanje nije bilo primarno, već sam posvetio intenzivniju pažnju tragovima rimske ceste oko Sitnice, Ratkova, Pavića i Dobrinja.

Navešćemo ono što Blau veli o sektoru između Sitnice i Dobrinja.

Pošto je ukazao na visoravan Dobrinje, oskudnu vodom, i Han Pavić poznat po dobroj pitkoj vodi i po ostacima kamene kule, Blau[4] napominje da se ovdje ukrštavaju putevi u Timar preko Stratinske, u Bronzani Majdan preko Meline, u Stari Majdan preko Piskavice, Goleša i Bistrice i jedan poljski put u Radmaniće.

Za predio južno od Dobrinja Blau daje konkretne podatke, pa ih stoga citiramo:[5]

»Nach weiteren 2 kleinen Stunden kommt man, an der Grenze der Flur von Radkova, das zugleich Grenze des Kreises Banjaluka ist, an den sogenannten Bunari vorüber, 4—5 alten Brunnen, deren Wande mit Steinen ausgemaurt und mit grossen Platten überdeckt sind, zum Theil verfallen und dann mit Holzlagen ausgebessert, in der ursprünglichen Anlage aber gewiss ein Rest der hier in der Nahe vorübergehend thatig gewesenen römischen Cultur. Zwischen Radkowa und dem 1 Stunde entfernten Sitnitza sieht man noch ein Stück einer in südwestlicher Richtung laufenden gepflasterten Strasse, — wie ich anderswarts nachgewiesen zu haben glaube, die aus den Itinerarien bekannte römische Militarstrasse von Dalmatien nach Pannonien. Auf alte Ansiedelungen deuten auf der Hochebene, kurz bevor man zu den Brunnen kommt, links vom Wege, enorme alte Grabsteinplatten, verschieden von den aus der ersten christlichen Zeit stammenden Grabkreuzen in Stein, die weiter abwarts sichtbar werden.«

U Tab. Peut. ova cesta je od sjevera prema jugu obilježena sljedećim postajama i razdaljinama: Servitio 'XVI' ad Fines' XIII' Castra' XII. Lamatis' X' Leusaba. Itinerarium Antonini nešto drukčije: Servitio' XXIII' Ad Ladios' XVIII' Aemate' XIII' Leusaba.

Na osnovu topografskih podataka iz itinerara i antičkih nalaza u tom predjelu data je lokacija pojedinih putnih stanica uz ovu rimsku cestu:[6]

»Der Distanz nach wiirde hieher (sc. Pavići — E. P.) die Station Castra (13 mp. von ad fines Tab. Peut.) fallen, ebenso Lamatis der Tafel (12 mp. von Castra) oder Aemate des It. Ant. (18 mp. von

[1] Tragom rimske ceste od Mlništa preko Podrašnice do Banjaluke, Glasnik Zem. muz., 1954. 307—312.
[2] Ibidem, 312—315.
[3] GZM, 1954. 311.
[4] Reisen in Bosnien und der Hertzegowina, Berlin, 1877. 109—110.
[5] Ibidem, 110.
[6] Blau, Monatsberichte der Berliner Akademie der Wissenschaften, 1867, 742.

ad Ladios) auf das gleichfalls antike Reste aufweisende Sudende der Hochebene Dobrinje ...«

Prema tome, Blau je smatrao da se po oznakama iz itinerara i tragovima rimske kulture u ovom kraju Castra može identifikovati sa današnjim selom Pavići, a Lamatis (Aemate) sa južnim dijelom visoravni Dobrinje gdje također ima antičkih ostataka.

CIL III (tom I, dio II, 1873 g.) na karti obilježava mjesta ovako: Ad Ladios = Banjaluka; Castra = Dobrinje; Aemate = Bunari; Leusaba = Podrašnica.

Tomašek[7] postaju Lamatis, odnosno Aemate po It. Ant. traži kod Han Pavića na visoravni Dobrinje i drži da bi tu mogla biti prva mansio iza Banjaluke, za koju smatra da odgovara postaji Castra (Casra po Tab. Peut.) Ad Ladios je u današnjem Trnu, sjeverno od Banjaluke,[8] dok se Leusaba, Lausava — prema Rav. Anon.) nalazi u Podrašničkom Polju.[9]

Kon[10] uzima ovakvu ubikaciju; Lausaba (Leusaba) = Podrašnica; Lamatis (Lematis, Aemate) = Bunari? Han Pavić? — a to je ustvari rezimiranje onog što je već ranije bilo rečeno. Interesantno je mišljenje Kona[11] da je Castra ad Ladios = kod Banjaluke, dakle, jedno mjesto, a ne dva i da to može upravo biti blizu Banjaluke gdje su otkriveni antički ostaci.

Na karti kod Balifa topografija uz ovu cestu potpuno je identična sa onom iz CIL III, 1873 g.

U CIL III (Suppl., 1902 g.) na karti su postaje označene drukčije no u CIL III, 1873 g.: Castra = Gor. Šeher; Lamate (Aemate) = Dobrinje; Leusaba = Podrašnica.

Miler[12] određuje ovakav red i smještaj postaja: Leusaba = južno od Sitnice; Lamatis = Dobrinje; Casra (Castra?) = kod Banjaluke.

TRAG I PRAVAC CESTE

(Vidi skicu)

Moje putovanje teklo je od Podrašničkog Polja preko Sitnice, Bunara i dalje prema sjeveru. Razlog za ovakav pravac ispitivanja leži u tome što je već ispitan trag rimske ceste do Podrašničkog Polja, pa je trebalo slijediti njegov dalji nastavak na sjever.

Od sitnice do Ratkova i Bunara, koji se nalaze na novoj cesti između 33 i 32 km od Banjaluke, nisam mogao ustanoviti tragove rimske ceste. Prvenstveno mi je bilo stalo da utvrdim ostatke kaldrme između Ratkova i Sitnice o kojima govori Blau. Međutim, njih nema na ovom sektoru, a ni mještani ne znaju ni za kakvu kaldrmu u tom području. Izvjesno je da su tragovi kaldrme koje spominje Blau uništeni ili razneseni.To je najprije moglo biti 1878. g. kad su austro-ugarske okupacione trupe izgradile u moderan kolovoz stari put iz turskog vremena koji je zahvatao Čađavicu i Mrkonjićgrad.[13]

Sjeverno od Sitnice, na udaljenosti od cca 6 km, uz samu cestu nalaze se Bunari. To je mjesto koje je u sekciji ubilježeno kao Rimski bunari. Danas ih više nema 4—5, kako je to zabilježio Blau. S istočne strane ceste sačuvan je još samo jedan koga i danas mještani zovu Rimski bunar. Ovaj bunar (sl. 1) nalazi se u okućnici Mirka Kočića u samom naselju Bunari i nije zatrpan. Na njemu je velika kamena ploča 2 m dužine i 1 m širine. Uzidan je duboko, ima i bočne ploče kao nosače za pokrivač i pozadi izvađene veće komade sedre. Karakteristično je da ovaj bunar nikad ne presušuje, pa se i danas koristi, ali samo za napajanje stoke, jer nije zaštićen i čist, da bi mogao služiti i za ljude. S druge strane ceste, preko puta Rimskog bunara, nalazi se nekoliko ozidanih i ograđenih jama koje hvataju kišnicu, a uz njih i jedna moderna cimentirana česma, koja je napravljena pred posljednji rat, ali je presušila prije 12 godina. Ovo je vrlo bezvodan kraj, pa se mnogo cijene rijetka prirodna vrela i bunarevi u koje se neposredno skuplja voda od atmosferilija.

Sjeverno od Rimskog bunara, s istočne strane ceste, na udaljenosti od 150 metara, postoji njiva koja se zove Mramorje. Na njoj se i danas nalazi nekoliko nadgrobnih ploča djelimično pod zemljom koja se obrađuje; debele su 20 cm, ali nema cijelih, jer su razbijene usljed čišćenja oranice. Mještani govore o velikom broju tih ploča koje su bile bez ikakvih znakova i koje su odnošene s ove njive, naročito 1930 kad se gradila osnovna škola s druge strane ceste prema Mramorju. Što se tiče drugih antičkih tragova u Bunarima, treba napomenuti da se po njivama, pa i na Mramorju, još i sada mogu naći komadi opeke i kamena od zidova.

Interesantni su još i ovi lokaliteti. Istočno od Rimskog bunara, preko kose Batoš, nalazi se uzvisina Razvale sa velikom lokvom za napajanje stoke. Mještani se ne sjećaju da li je ovdje bilo neko naselje, utvrda i sl. Kod Razvala je lokalitet Kućerine na kome sada nema nikakvih zgrada. Na kosi Batoš je staro hrišćansko groblje u koje

[7] Die vorslawische Topographie der Bosna, Herzegowina, Crna-gora und der angrenzender Gebiete, Mitth. der geogr. Gesellschaft, Wien, 1880, 513.
[8] Ibidem, 513.
[9] Ibidem, 514.
[10] La province romaine de Dalmatie, Paris 1882, 390.
[11] Ibidem, 234 i 376.
[12] Itineraria Romana, Stuttgart, 1916, 478.
[13] Ballif, Des Strassenwesen in Bosnien und der Hercegovina, Wien, 1903, 44.



Rimski bunar u Bunarima.

se i danas sahranjuje. (Poznato je pod imenom Kužje groblje). — Ova dva groblja spominje i Blau.

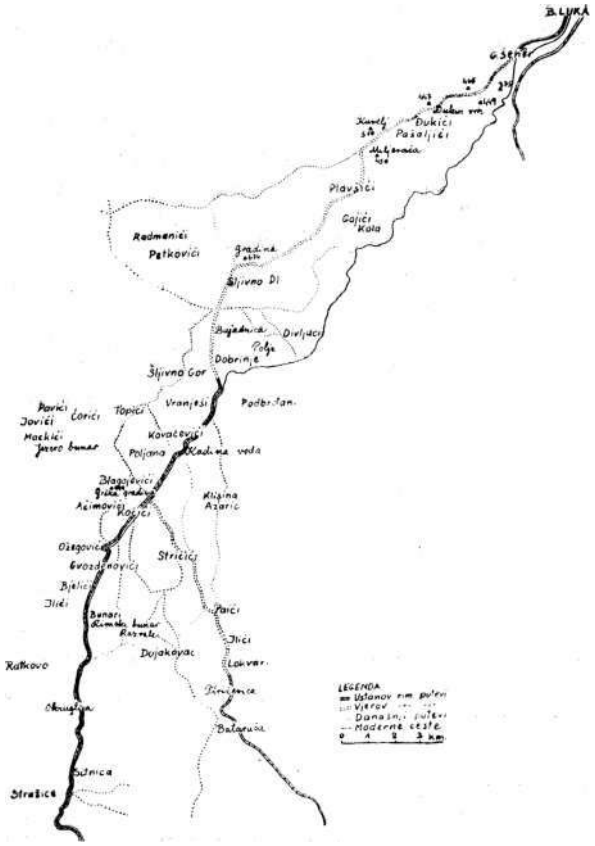
Odavde do Kočića nema tragova rimske ceste ni ostataka antičkih naseobina. Taj predio je i danas slabo naseljen. Kočići se nalaze na 27 km od Banjaluke sa zapadne strane ceste. Neposredno nad cestom je zaravan zv. Kućište, a iznad nje na visini od cca 1.000 m uzdiže se gradina koju mještani poznaju pod imenom Grčka gradina. Ova gradina ima poseban izgled; sastoji se od dva dijela, i to nižeg koji je prostraniji i višeg koji se nadnio kao kakva posebna građevina. Završni dio Gradine je u kamenjaru, vrlo je strm i ima pravougoani oblik cca 80 m dužine i 60 m širine. Na njemu su velike ruševine zidova sa malterom, a nalaze se i komadi rimske opeke i po neki fragment zemljanih posuda. Ostaci zidina opasuju vrh Gradine, a postoje tragovi i pregradnih zidova. Jasno je da je ovo jedna od onih ilirskih gradina, koju su zaposjeli Rimljani, pošto su je domaći stanovnici napustili. Gradina je neispitana, a nije ni u sekciju ubilježena.

Za određivanje trase rimske ceste ovu Gradinu smatram vrlo važnom. Ispod nje s istočne strane prolazi današnja cesta. Gradina ima dominantan položaj i vrlo je strma, naročito sa sjevera i zapada. Mjesto nad kojim dominira otvoreno je prirodnim prolazima na sve strane. Iz toga zaključujem da je Gradina iznad Kočića pretstavljala važnu pozicionu tačku za čuvanje rimskih komunikacija koje su se baš tu slivale. Ovdje bi trebalo tražiti i ishodište odvojka rimske ceste iz doline Sane.[14] Na istočno podnožje Gradine izlazi rimski put koji vodi iz pravca Mrkonjićgrada preko Trijebova i Lokvara.[15] Priroda terena upućuje na to da dalji tok rimske ceste do Dobrinja usmjerimo onom trasom kojom ide današnja cesta.

Rimska cesta od Podrašničkog Polja do Dobrinja, kako smo je ovdje obilježili, podudara se sa pravcem koji je označio Balif (Rom. Strass. — karta), a prema mapi iz CIL III (tom I, dio II, 1873 g.) kao »siguran i ispitan«. U CIL III (Suppl., 1902 g.) na mapi cesta je počevši od Glamoča preko Pecke, Podrašnice, Sitnice i Banjaluke do Laktaša označena kao »sigurna«. Ali takva oznaka nije ničim dokazana ni provjerena, jer u međuvremenu — od 1873 do 1902 g. — osim Balifa niko drugi nije ispitivao tragove ove rimske ceste. Na cijelom prostoru od Podrašničkog Polja do Dobrinja najlakši prolaz prirodno je određen baš onuda kuda vodi današnja cesta. Prije svega, to je izdužena dolina koja se probija kroz brda. Zatim, smjer ovog prolaza od Sitnice do Dobrinja ide skoro pravoliniski i pretstavlja najkraću trasu. Dalje dolina je u ovom visinskom i bezvodnom kraju pružala najbolje mogućnosti za snabdjevanje vodom, bilo kišnicom ili onom koju daju malobrojna vrela. (Izvori oko Kočića, kod Kadine vode, Pavića i dr.) Treba istaći i to da na ovaj prolaz izlaze komunikacije iz okolnih predjela, s istočne i zapadne strane, također prirodnim prolazima. — Pomenuti tragovi rimskih naseobina na sektoru između Sitnice i Dobrinja govore o tome da su uz ovaj dio ceste Salona — Servitium nikle nužne aglomeracije, iako je kraj nepogodan za intenzivnije naseljavanje. To znači da i ovu cestu treba da gledamo ne samo kao arheološki kuriozitet već i kao saobraćajnicu ko-

[14] Ballif, Röm. Strass., 16 i karta.

[15] Vidi u ovom broju godišnjaka »Naše starine«: Rimski put od Mrkonjićgrada prema Banjaluci.



Skica puteva od Podrašničkog Polja do Banjaluke

jom je vjekovima strujio život, ostavljajući za sobom tragove i uspomene.[16]

Što se tiče trase rimske ceste od Dibrinja prema Banjaluci, ona je kod Balifa na karti označena kao »sigurna, ali dosad neispitana« prema mapi iz CIL III (tom I, dio II, 1873 g.), dok je na mapi uz CIL III (Suppl. 1902 g.) ovaj dio ceste naveden kao »siguran«. Na pravcu kojim ide današnja cesta preko Kola nema tragova rimske kulture sve do Gornjeg Šehera kod Banjaluke. Ovaj dio današnje ceste konstruktivno pretstavlja težak objekat, jer ne vodi kroz komunikativan kraj, već je morao da savlada znatne teškoće na neprohodnom terenu. Otuda velike strmine, usponi i okuke radi savladavanja ovih prepreka sve do korita Vrbasa. Sigurno je da rimska cesta nije išla linijom od Dobrinja preko Kola. »Rimska cesta ekonomiše u vještačkim radovima; ona traži čvrsto tle i bježi od opasnosti poplava koje bi je učinile neupotrebljivom i razorile je. Ona ne ide uvalom gdje inače potok i rijeka pružaju vrlo posjećen put i gdje bi cesta bila nekorisna. Kad je greben praktično težak, put ide stranom kose što je moguće većom visinom. U svakom slučaju cesta traži najzatvoreniji i najsigurniji teren.«[17]

Stoga je trebalo poći drugim pravcem. Odavno se na području sela Šljivno (u sekciji pogrešno: Slivno), sjeverno od Dobrinja, u zemlji nailazi na ostatke zidina, komade opeke i sl. Danas tih tragova na pojedinim mjestima oko Šljivna nema mnogo, ali pada u oči da se nalaze na više susjednih lokaliteta. Kod mještana ne postoji predaja koja bi govorila o rimskom putu, međutim zna se da je put prema Dobrinju vrlo star. Tu je blizu i Gradina Radmanići na koju je još s kraja prošlog vijeka ukazano kao na rimsko nalazište. Na gradini Radmanići, pored građevinskih ostataka (kamen s malterom i nešto sitne cigle), nađeni su još i komadi rimskog stakla, jedan bronzani novac cara Galiena i drugi predmeti.[18]

Od Šljivna rimska cesta je vjerojatno produžila sjeveroistočnim smjerom ispod Gradine (kota 674.) Odatle je preko sela Konatari i Plavšići, pa pored Lokve blizu Milakovića trasom današnjeg puta koji vodi od Vilusa prema Vrbasu — izbijala na Vrbas kod Gornjeg Šehera. Ovaj pravac je mnogo pogodniji i osim strmog silaska na Vrbas nema većih terenskih teškoća. Konstruktori rimskih cesta nisu bježali od napuštanja prave linije puta onda kad ga je trebalo provesti platoom na kome je teren zatvoren i zaštićen od urvina, a isto tako samo su izuzetno izbjegavali

[16] A. Grenier, La theorie des voies romaines (Manuel d'archelogie gallo-romaine II. Les routes. Pariš, 1934, 174).
[17] Ibidem, 184.
[18] Fiala, GZM VI, 1894, 326—328.

vrlo strme nagibe.[19] Naravno, to su samo prethodna ispitavnja na ovom sektoru koja bi trebalo novim obilascima i istraživanjem potpunije obilježiti. Zasad ovaj pravac od Sljivna na korito Vrbasa ostaje kao vjerojatan i znatno lakši no pravac današnjom cestom.

Na području Banjaluke i Gornjeg Šehera postojala su antička naselja. Mada dosad nemamo mnogo arheoloških nalaza iz ovih mjesta, ipak i ono što znamo potvrđuje da su Banjaluka i Gornji Šeher u antičko doba bili naseljeni i da su ležali na važnoj rimskoj cesti o kojoj je ovdje riječ. Kod Banjaluke je 1895 g. nađena Jupitrova ara sa natpisom iz koga se može zaključiti da je njeno područje pripadalo Panoniji Superior, jer se u natpisu spominje beneficiarius consularis te provincije, a ne Dalmaciji kako se dotad smatralo.[20] U Gornjem Šeheru 70-tih godina prošlog vijeka nađeno je dosta rimskog novca koji, po svoj prilici, ovdje ukazuje na običaj »stipem iacere« (bacanje novca u ljekovite kupke u znak zahvalnosti).[21] Na svom putovanju tragom rimske ceste u 1954 g. obišao sam Gornji Šeher i utvrdio da ovdje ima raznih rimskih ostataka, naročito u vezi sa eksploatacijom termalnih izvora. Ti nalazi zaslužuju da se posebno obrade u sklopu svih naših terma koje su bile poznate za vrijeme Rimljana.

Za područje Banjaluke u antičko doba treba pomenuti i mogućnost da je »od Zenice preko Stranjana i Pojske na Bilu, a odanle na Vrbanju te tako u Banjaluku vodila rimska cesta« .. .[22]

[19] Gh. Martheaux-M. Le Roux, Voie romaine de Boutae a Aquae. Annecy, 1901, 10. (Extrait de la Rev. Savoisienne, 1900, fasc. 4).

[20] Pač, Wiss.-Mitth. BH, V, 1897, 228—230.

[21] Ibidem,230.

[22] P. A. Hoffer, GZM, V, 1893, 322—323.

U uvodnom dijelu ovog rada navedeni su najvažniji podaci o postajama i naseobinama uz rimsku cestu o kojoj je ovdje govor. Istraživači i arheolozi koji su krajem 19 vijeka ispitivali ovaj kraj odredili su lokaciju pojedinih naselja prema dotadašnjim rezultatima ispitivanja i prema oznakama iz Tab. Peut i It. Ant. Pri tome kod ovih istraživača nema nekih znatnijih razlika u iznalaženju ubikacija postajama i naseobinama;

Ispitivanja tragova rimske ceste od Podrašničkog Polja prema Banjaluci, koja je izvršio pisac ovod rada u 1953 i 1954 g., donijela su neka nova saznanja. Međutim,, zbog značaja rimske ceste na kojoj su vršena istraživanja i zbog kompleksnosti problema hodološke obrade uopšte, ovdje će zasad izostati preciznija lociranja antičkih stanica (mutationes, mansiones) i naselja. Pisac smatra prema onome čime već raspolaže, da je smještaj postaja i naselja uz ovaj dio rimske ceste drukčiji no što se to dosad držalo. Tu posebnu ulogu ima to što je već obilježen jedan odvojeni rimski put koji je izlazio na ovu cestu kod Kočića i što produženje rimske ceste od Dobrinja prema Banjaluci treba tražiti drugim pravcem, a ne trasom današnje ceste. Osim toga, sa traženjem ubikacija antičkih stanica i naseobina između Podrašničkog Polja i Banjaluke usko je povezano poznavanje pravca rimske ceste od Banjaluke prema Savi i svih aglomeracija uz nju. Istraživanja tog dijela rimske ceste od Banjaluke, koja sam obavio u 1954 g., još su nepotpuna i nedovoljna, tako da ih treba nastaviti, naročito na pravcu prema Bosanskoj Gradišci. Hodološko proučavanje zahtijeva svestrano ispitivanje terena naporedo sa prikupljanjem svih dokumenata i obavještenja o odgovarajućem kraju. — Cetera desiderantur.

RÉSUMÉ

LA VOIE ROMAINE MENANT DE PODRACHNITCHKO POLYÊ À BANYALOUKA

Ce travail étudie le fragment de voie romaine qui va de Podrachnitchko Polyé à Banyalouka en passant par Sitnitsa et Dobrinyé. Il est la continuation de cette portion de la voie romaine, allant de Mlinichté à Podrachnitchko Polyé par Petska, que l'auteur a déjà étudié. Ce dernier nous expose ici les résultats des nouvelles recherches effectuées sur la voie romaine Podrachnitchko Polyé — Banyalouka en 1953—54.

Les précisions nous sont ici données sur les vestiges d'une voie romaine et d'agglomérations antiques, précisions qui sont tirées des notes de Blau. Le village de Pavitchi et le lieu dit Bounari sont signalés dans l'ouvrage de Blau »Reisen in Bosnien und der Hertzegowina« comme emplacements très anciens. Cette étude signale également des vestiges de la chaussée antique entre Ratkovo et Sitnitsa. L'auteur mentionne plus loin les spécialistes qui, se basant sur les indices de Tab. Peut, et de It. Ant., et sur les découvertes archéologiques faites entre Podrachnitchko Polyé et Banvalouka, ont réussi à déterminer l'emplacement des postes romains (Leusaba, Lamatis ou Armate, Castra et Ad Ladios). Les résultats obtenus concordent en majeure partie avec ceux des savants qui ont étudié la vie antique.

Il est plus loin fait mention des vestiges d'agglomération antiques subsistant près de Bounari. à Gradina près de Kotchitch, et près de Schlvivno et de Radmanitch. Certains endroits étaient connus auparavant par les vestiges de culture romaine au'on v avait découverts, mais il est ici question de nouvelles découvertes de constructions romaines qui ont été faites près de Bounari, à Gradina au-dessus de Kotchitch. et près de Schlvivno. Les ruines qui dominent Kotchitch sont très significatives, car à leur pied se joignent de nombreuses voies de communication romaines qui empruntent des îpassages naturels, et il est vraisemblable qu'à cet endroit aboutissaient des routes venant de l'ouest et de l'est. Il est impossible aujourdh'hui de relever des traces de la chaussée romaine entre Ratkovo et Sitnitsa. — Celles de la voie romaine menant de Podrachnitchko Polyé à Dobrinyé, telles que les décrit l'auteur, concordent avec celles relevées par Balif (Rom. Strass, in BH) d'après la carte CIL III de 1873, et cela revient à dire que la voie romaine concorde avec le parcous de la route actuelle. Ce parcours est le plus aisé et le plus court eu égard au terrain, et facilite l'indispensable approvisionnement en eau de cette régiona si mal arrosée.

Au delà de Dobrinyé la voie romaine — selon les recherches faites jusqu'à ce jour par l'auteur — ne suit pas le tracé de la route actuelle, mais traverse Schlyivno, Konatar. et Milakovitch-sur-Vrbas près de Gornyi Schéher. Ce terrain est à la fois plus aisé et .plus sûr que celui emprunté par la route moderne.

Il va sans dire que ce tracé, à partir de Schlyivno, n'est encore qu'une hypothèse; mais il est certain que celui indiqué auparavant par les spécialistes, i. e. allant de Dobrinyé à Gornyi Schéher en passant par Kolo, doit être rejeté.

Cette étude mentionne également les découvertes d'objets antiques mis à jour antérieurement à Banyalouka et à Gornyi Schéher: et prouve au'il était possible qu'une voie romaine venant de Zénitsa par Vrbanya ait abouti à Banyalouka. Pour terminer, l'auteur fait remarquer qu'il ne désignera pas pour le moment l'emplacement des différents postes romains bien gu'il ait déjà à ce suiet rassemblé de nouveaux matériaux. Il rappelle due cet'e désignation des postes et agglomérations dans la direction de cette voie, est intimement liée à l'étude de la route romaine menant de Banvalouka vers la Save. Or, dans ce secteur les recherches hodoîogiques sont encore en cours, et il est nécessaige de les poursuivre.

MEHMED MUJEZINOVIĆ

MUSAFIRHANA I TEKIJA ISA-BEGA ISHAKOVIĆA U SARAJEVU

Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture Narodne republike Bosne i Hercegovine poduzeo je izvjesne konzervatorske radove na zgradi Gazi Isa-begove musafirhane i tekije u Sarajevu. Ovaj spomenik ima veliku istorijsku važnost, jer je vezan uz postanak prve musafirhane u Bosni i Hercegovini, čija se zgrada u nešto izmijenjenom obliku održala sve do danas. Budući da ranije nije posebno pisano o ovom spomeniku, to ćemo ovdje iznijeti dosada prikupljene podatke o njemu.

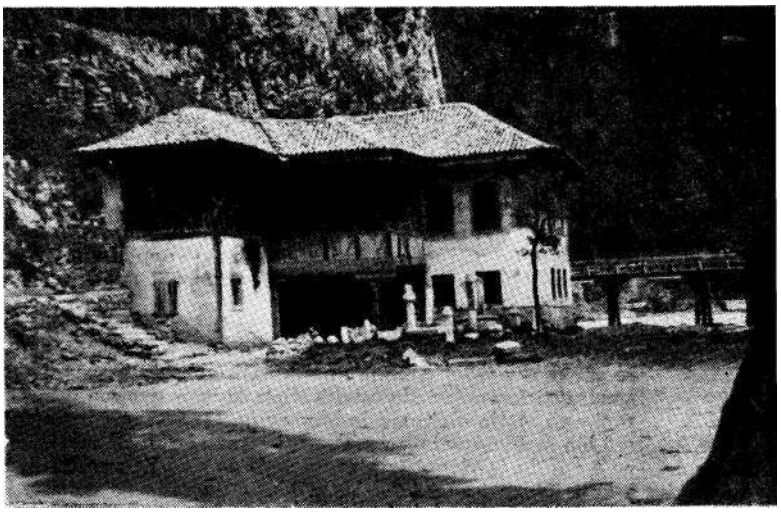
*

Početkom druge polovine XV vijeka sagradio je Isa-beg, sin Ishak-begov, krajišnik t. zv. Zapadnih strana (1440—1463) i drugi bosanski sandžak-beg (1464—1469) musafirhanu i zaviju (tekiju) u Sarajevu. To saznajemo iz Isa-begove zakladnice, najstarijeg izvora koji se odnosi na Sarajevo i njegovu najbližu okolinu za turske vladavine. Ova zakladnica datirana je mjeseca džumada I 866 (t. j. između 1 II — 3 III 1462). U njoj se kaže da se ova Isa-begova zadužbina sastoji od tri kuće, jedne štale, jednog ograđenog dvorišta i ostalog što je potrebno. Prema zakladnici ove su zgrade služile kao konačište i tekija siromašnim muslimanima, učenicima, sejidima, ratnicima i putnicima namjernicima. Tu se kuhala i besplatno dijelila hrana (meso, pirinač i hljeb) putnicima i službenicima konačišta, a suvišak hrane dijeljen je siromašnoj djeci u gradu Sarajevu. Gosti su imali pravo na hranu samo tri dana.[1]

Kako je ovaj objekat i u početku svoga opstanka bio važan vidi se po tome što se naselje oko tekije do današnje Baščaršije, a možda i dalje, nazvalo mahalom Isa-begove zavije. U toj mahali sagradio je 1526 godine džamiju Mustafa Muslihudin čekrekčija. Od toga vremena zamijenjeno je ime mahale Isa-begove zavije sa imenom Čekrekčijine mahale.[2]

U Isa-begovoj vakufnami ne govori se ništa o tome kojem derviškom redu pripada zavija uz ovu musafirhanu. To nam je dokaz, da ova zadužbina prvobitno nije osnovana kao tekija nego kao musafirhana. Prema tome njen značaj je u prvom redu humanitarni, a tek onda vjerski, a to se jasno vidi i iz samog teksta zakladnice jer se tu kaže da je Isa-beg sagradio »konačište u obliku zavije«.

Da je Isa-begova zadužbina prvobitno osnovana kao musafirhana, pokazuje nam i to što se još u drugoj polovini XVIII vijeka postavljalo pitanje prihoda Isa-begova vakufa za Mevlevisku tekiju, koja je kasnije, kako ćemo to vidjeti, ovdje nastala.



Sl. 1. Današnji izgled Isa-begove musafirhane. i tekije na Bendbaši. (Snimio: M. Mujezinović).

[1] Prepis vakufname u sidžilu sarajevskog kadije iz godine 1254 (1838) u Gazi Husrev-begovoj biblioteci, br. 77, str 51—52 i prevod u »Prilozima« II. Sarajevo 1951, str. 7—29.

[2] Hamdija Kreševljaković: Džamija i vakufnama Muslihudina Čekrekčije. Glasnik IVZ, VI, 1938, str. 26 i 34.

Naime, Mula Mustafa Bašeskija u svojoj kronici[3] kaže da je 1191 (1780) došao iz Carigrada mevleviski šejh Osman-dede iz Čoban Hasanove mahale i donio sa sobom isprave na osnovu kojih bi »uspostavio i pronašao« Isa-begov vakuf. Bašeskija za ovog šejha kaže da nije bio pronicljiv kada je sa mutevelijom Isa-begova vakufa i drugim vakufskim službenicima mislio da je u Isabegovoj vakufnami određena njegova zavija za mevlevisku tekiju, koju htjedoše sagraditi iz vakufskih sredstava. Bašeskija dalje kaže da je on lično pregledao Isa-begovu vakufnamu i da u njoj nema ni spomena o tekiji kaderiskoj, mevleviskoj ili kojoj drugoj. I zaista, te godine ona nije ni obnovljena, nego tek dvije godine kasnije.

Uz Isa-begovu musafirhanu sagradio je prije 1650 godine Hadži Mahumt,[4] Mevlevisku tekiju, koliko je meni poznato jedinu tekiju mevleviskog reda u Bosni i Hercegovini. Ovi su derviši bili vrlo obrazovani ljudi i sačinjavali su elitu među dervišima.[5]

Ovu tekiju dobro poznajemo iz putopisa Evlija Čelebije iz 1659 godine, koju on ovako opisuje:

»Mevleviska tekija — Na obali rijeke Miljacke, na mjestu poput raja nalazi se vakuf tekija Dželaludin Rumije.[6] Tekija ima simahanu (prostorija za obavljanje derviških obreda), mejdan-odaju (gdje se derviši sastaju na razgovor izvan obreda), sedamdeset do osamdeset sobica za siromahe, mahfil za mutribe (balkon za one koji sviraju i pjevaju), imare (kuhinju) i blagovaonicu. Šejh ove tekije je učen čovjek čija se molba (kod boga) uslišava. Naj-baša (starješina svirača) ove tekije derviš Mustafa odličan je kaligraf«.[7]

Pjesnik Rešid efendija, rodom iz Sarajeva u svojoj oduljoj pjesmi o katastrofi Sarajeva 1697 godine posvetio je oko 40 stihova Mevleviskoj tekiji u kojoj pjesmi opisuje zgradu tekije, njezin šadrvan, baštu i drugo. Između ostalog on spominje kako je unutrašnjost ove tekije bila ukrašena levhama ispisanim krasnom kaligrafijom. (Vidi H. Mehmed Handžić, Sarajevo u turskoj pjesmi, Glasnik Ivz. br. 7—12, 1943).

Mevleviska tekija je prosto zasjenila Isa-begovu musafirhanu i od ovog vremena ovaj objekat se uvijek spominje kao tekija.

Isa-begova musafirhana i uz nju tekija više puta su obnavljane.

U velikom požaru 1697 godine, što ga je prouzrokovao pohod Princa Eugena Savojskog, stradale su zgrade musafirhane i tekije. Kasnije su nepoznate godine ove zgrade obnovljene na starim temeljima.

I sarajevski kroničar XVIII vijeka Mula Mustafa Bašeskija zabilježio je da se i 1196 (1762) obnavljala mevleviska tekija. O ovoj gradnji sačuvao nam se i prepis natpisa[8] koji glasi:

قد بنى هذا البنا للسالكين ۹ بقعة لله رب العالمين
صار وقفاً معبداً للمولوى دام معموراً بحزب الذاكرين
انشد الرازى تاريخ البنا منزل العشاق دار السايرين

سنه ١١٩٦

»Ova je građevina podignuta za derviše,
(Kao) mjesto za molitvu stvoritelju svjetova.
(Ova) mevleviska bogomolja postala je vakuf,
Nek je trajno posjećena skupom molitelja.
Razi[10] je spjevao kronogram (njezine) gradnje:
»(Ovo je) mjesto za derviše, dom onih, koji su na bo-ijem putu«.
Godine 1196.

[3] Original u Gazi Husrev-begovoj biblioteci br. 119.

[4] Ovaj Hadži Mahmut umro je 1060 (1650) i pokopan je u groblju kod Sinanove tekije u Sarajevu. U natpisu na njegovu nadgrobnom spomeniku stoji da je sagradio mevlevisku tekiju.

[5] Tako je i iz naših krajeva bilo više pjesnika i učenih ljudi, koji su pripadali ovom redu, a službovali su po raznim krajevima Turske carevine. Da spomenemo samo neke od njih:

»Servi«. je pjesnik koji je pjevao na turskom jeziku, a umro je 1494.

Habib-dede el-Bosnevi ili »Habibi«. Pjevao je pjesme u dvostihu (»zv. mesnevi«). Iza sebe je ostavio zbirku pjesama koja nosi naslov »El-mesnevis-sagir« (Mala mesnevija). Predavao je Mesneviju u Beogradu gdje je i umro 1643 godine.

Derviš Mustafa Katibi. Spjevao je više pjesama na turskom jeziku. Umro 1667. u Jeni Šeheru.

Derviš Sulejman »Mezaki«, zvani »Alkemičar«, rodom iz Čajniča. Pjevao na turskom jeziku, a pjesme su mu većinom posvećene mevleviskom redu. Umro 1676.

Hasan Nazmidede el-Bosnevi je rodom iz Sarajeva. Uzeo je diplomu od Tevekuli-dedeta. a nakon toga otišao u Carigrad, zatim u Misir gdje je bio određen za mevleviskog šejha. Konačno se povratio u Carigrad i djelovao kao propovjedač i predavač Mesnevije. Umro je u Carigradu 1713.

Ali-dede »Nutki«. Nauke svršio u domovini, a poslije toga stupio u red mevlevija. Umro 1727.

Derviš Hasan Bošnjak nastanjen u Smirni. Napisao je djelo na turskom jeziku o matematici pod naslovom »Lematul-fevaid« koje se bavi pored ostalog i računom za podjelu ostavine po šerijatu (feraiz).

[6] Začetnik i osnivač mevleviskog reda je Muhamed Dželaludin Rumi, rođen u Belhu 1207, a umro u Konji 1274. On se pored Muhjadin Arebije smatra najizrazitijim pretstavnikom misticizma. Između ostalih djela koje je napisao o mistici najvažnije djelo mu je Mesnevija. Da je ovaj derviški red bio osobito uvažavan u Turskoj carevini vidi se najbolje po tome što je glavni šejh ovoga reda sa sjedištem u Konji, a koji je nosio naziv Čelebi, prilikom stupanja na prijesto pasao sablju sultanu kojim se činom ovaj smatrao ustoličen.

[7] Sejahatnama V, str. 431—432.

[8] Kronika Muhamed Enveri Kadića u Gazi Husrev-begovoj biblioteci, sv. XI, str. 70.

[9] U Kadića je ova riječ napisana »lis-sakin«. Tu se svakako radi o grešci kod prepisivanja, jer tako napisana ova riječ u arapskom jeziku nema nikakva značenja.

[10] »Razi« je pjesničko ime Hadži Mehmed ef., sina Velijudin ef., sina Durakova. Rođen je u Sarajevu oko 1135 (1722/23), a umro 1200 (1785/86) u Meki. gdje je po treći put boravio kao bedel (zamjenik u hodočašću). Službovao je u Sarajevu najprije kao mualim, zatim pisar mehkeme i konačno kao muderis i šejh Husrev begova hanikaha. Pjevao je na turskom i arapskom jeziku i bio vješt u sastavljanju kronograma. Slovio je kao dobar astronom i matematičar. Zbog visoke učenosti nazivali su ga »Marifetli« (vještak).

Brojčana vrijednost pojedinih slova ovoga kronograma daje nam 1196 godinu (trajala od 17 XII 1791 do 6 XII 1782).

O navedenoj obnovi Isabegove — mevleviske tekije nalazimo dokumentaciju i u sidžilu sarajevskog kadije (broj 21, str. 152—153) u Gazi Husrev begovoj biblioteci). Tu je u ilamu kadije od 22 ševala 1196 (3 X 1782) godine navedeno kako se ova tekija već više godina nalazi u ruševnom stanju i da ju je potrebno obnoviti iz sredstava Isa begova vakufa. Zatim slijedi obračun o utrošenom materijalu i njegovim cijenama. Evo toga obračuna:

Ćerpič i misman (?)	117	groša
Direci i okaluk klinci	61	„
Daske	15	„
Željezni demiri za prozore	32	„
Klinci	68	
Lanena slama	15	„
Agi i ostali izdaci	33	„
Nadnice nedžarima	455	„
Nadnice dundžerima	246	„

Svega je dakle utrošeno 1042 groša.

Iz obračuna Isa begova vakufa za 1231 (1815/1816) godinu saznajemo da je između ostalih objekata ovog vakufa popravljena u ovoj godini i Isa begova zavija, u koju svrhu je utrošeno:

za 5 komada direka (a 75)	375	groša
za klince šestookaše	574	„
nedžarima za 12 nadnica (a 140) . .	1680	„
za popravak šadrvana (u dvorištu tekije)	260	„
Svega utrošeno	2889	groša

U doba bosanskog valije Vedžihi-paše (1835—1840)[11] temeljito su popravljene zgrade musafirhane i tekije. Tada je uz ove zgrade sagrađena i jedna džamija. Beratom od 29 džumada II 1252 (11 X 1836) postavljen je za imama i hatiba ove džamije Lutfulah, sin Osmanov.[12]

Nepoznate godine, ali prije 1860, nadošla je Miljacka i odnijela džamiju i uz nju još jednu zgradu. Ovoj nesreći bio je razlog i to što je više tekije bio bent Isa-begovih mlinova koji je pri povodnju bio srušen, te je usljed toga voda razrušila i spomenute zgrade. Poslije je zgrada musafirhane služila kao tekija u kojoj je putnik mogao uvijek prenoćiti i naći hranu. To je trajalo sve do iza 1878 kada je austrijska okupaciona uprava zabranila i Gazi Husrev-begovu vakufu održavanje musfirhane, pa i ove. Inače su sve dotada u pogledu musafirhane održavane u potpunosti odredbe Isabegove vakufname.

Prema tome, ovo je bila prva i najstarija musafirhana u Bosni i Hercegovini (1462—1886). Njena zgrada je ostala sve do danas.

Pored objekata, čije je prihode Isa-beg odredio za izrdžavanje musafirhane i zavije, kasnije su za Mevlevisku tekiju uvakufljeni od nepoznatih vakifa još jedan gaj, bašča i dućan u ulici Predimare. Prihodi ovih objekata iznosili su, prema Bašeskiji, u 1191 (1777) godini 30 groša.

Uz današnju zgradu tekije u samom dvorištu postajao je šadrvan, čiji se temelji i sada vide i do njega jedna sofa (ljetnikovac). Osim toga na mjestu zv. Šehova Korija, oko 1 km. istočno od tekije, nalazio se i jedan čardak koji je služio kao izletište dervišima i kao ljetna tekija. Ovdje su održavani ponekad i esnafski teferiči kušanme, tj. izleti povodom proglašavanja šegrta za kalfe i kalfi za majstore. Nije nam poznato kada je nestalo čardaka na Koriji.

Mevleviska tekija zadnjih godina izdržavala se iz dotacije vakufa Fadil-paše Šerifovića.

*

Poznata su nam i imena nekolicine šejhova i derviša ove tekije.

Pjesnik Sebletija iz Sarajeva spjevao je jednu pjesmu na turskom jeziku (nastala oko 1662/63) o dvojici derviša: Sultan[13] Ahmedu i Abdal Mahmutu. Sebletija spominje i turbe ove dvojice derviša, koje se nalazilo na jednoj uzvišici iznad Šehove Korije s lijevu stranu Miljacke iznad Dariva

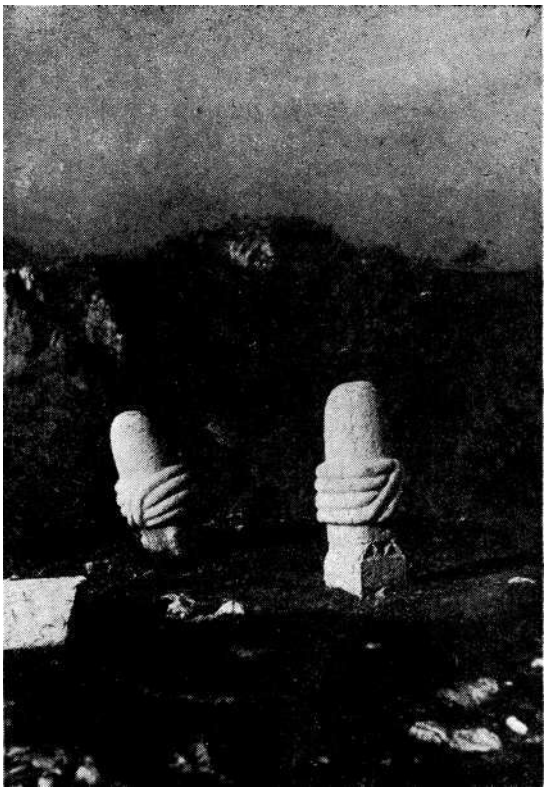
I danas se na ovom mjestu nalaze dva precizno klesana uzglavna nišana. Ovi nišani kvadratne osnovice imaju lijepo rađene i rijetke saruke u četiri gužve koji su pri dnu omotani na dosta visoke derviške kauke. Ovi spomenici su skoro do turbana utonuli u zemlju, a na njima nema natpisa. Derviši koji su ovdje pokopani pomrli su svakako prije 1662 godine. Tradicija kaže da je jedan od ovih derviša napisao i neko djelo na perziskom jeziku.

Mevlevisko turbe spominje se i kasnije u službenim dokumentima. Tako je u sidžilu sarajevskog kadije od 25 šabana 1194 (27 VIII 1780) zabilježeno da je berber mula Salih, sin Jusufov uvakufio jedan berberski dućan koji se nalazi kod Begove džamije u Sarajevu i odredio da se prihodi ovog dućana imaju trošiti za popravak česme kod Mevleviskog turbeta (6 groša) i za sirotinju u Medini (5 groša godišnje). Vidi Sidžil 29. str. 174 u Gazi Husrev begovoj biblioteci.

[11] Muhamed Salih Vedžihi paša sagradio je džamiju u Bijeljini 1252 (1836/37) i u gradu Bužimu. U natpisu na džamiji u Bijeljini stoji da je Vedžihi-paša sagradio i popravio više tekija i džamija. Opširnije o njemu vidi: Bagić. Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine str. 149.

[12] Arhiv Gazi Husrev-begove biblioteke, br. 1021.

[13] Sultan znači vladar. Međutim, kod derviša je uobičajeno da se ovim imenom nazivaju vrlo pobožni ljudi, a ponekad se tome dodaju još i pobliža razjašnjenja kao »Sultani-manevi«, tj. vladar nevidljivog carstva.



Sl. 2. Nadgrobni spomenici Sultan Ahmeda i Abdal Mahmuta (Snimio: M. Mujezinović, 1954).

O istom ovom zavještanju ima i jedna zabilješka u sidžilu broj 36, strana 187 od 13 džumada II 1211 (15 XI 1796) godine.

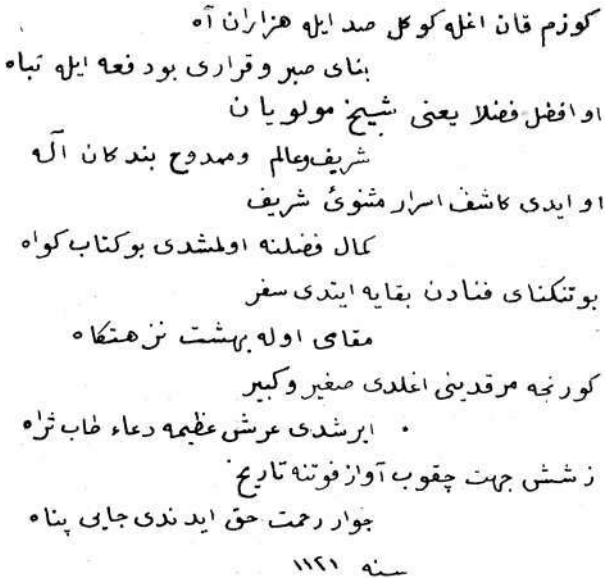
Izvori spominju i Tevekkuli-dedeta kao šejha mevleviske tekije u Sarajevu, koji je živio ovdje u drugoj polovini XVII vijeka. Tevekuli-dede je na ovaj položaj došao nakon smrti šejha ove tekije Atik-dedeta. Dr. Safvet-beg Bašagić na osnovu jedne pjesme na perziskom jeziku koju je spjevao ovaj Tevekkuli-dede ocjenjuje ga kao odlična pjesnika. Dugi niz godina bavio se predavanjem Mesnevije. Umro je u Sarajevu i pokopan je, prema Bašagiću, u dvorištu Careve džamije u Sarajevu[14]

Iz Kronike Muhamed-Enveri Kadića[15] saznajemo da je u srijedu 17 rebia I 1121 (28 V 1709) nenadano umro na putu iz Sarajeva u Travnik pokraj Rustem-pašina kamenog mosta[16] u blizini Ilidže, šejh Abdul-fetah efendija. Pokopan je u groblju zvanom Mevlevisko groblje na desnoj obali Miljacke. Kadić donosi i prepis kronostiha o smrti ovog šejha. Taj kronostih glasi:

[14] Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti. GZM. 1912, str. 73.

[15] Sv. V, str. 182.

[16] Ovaj most na 15 okana sagradio je Rustem-paša Hrvat. Osim mosta sagradio je još i Brusa-bezistan u Sarajevu. O njemu vidi opširnije: Bašagić, Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini, str. 65.



»Oči moje, plačite krvlju, a iz srca nek se uzdiže na stotine i hiljade uzdaha,
Zgrada strpljenja i postojanosti ovog puta je porušena,
Jer onaj odabranik, šeih mevleviski,
Šerif, učen čovjek i pohvaljeni božiji rob,

Koji je rješavao tajne Mesnevije časne, a
koja je knjiga svjedok njegovih vrlina,
Iz klanca prolaznosti ode u vječnost.
Bože, učini raj mjestom gdje će on uživati.
Gledajući njegov grob plakalo je i staro i mlado
I do Arša je stizala molitva za pokoj njegovoj duši.
Sa šest strana izađe glas o datumu njegove smrti:
U krugu božije milosti našao je utočište«.
Godina 1121

Ako saberemo brojčanu vrijednost pojedinih slova u ovom kronogramu dobićemo hidžr. godinu 1127 (1715). Međutim pjesnik nas u predzadnjem stihu upozorava da od toga zbira treba oduzeti 6, i tako, stvarno izlazi godina 1121 (13. **III,** 1709 — 1. III. 1710).

I Mula Mustafa Bašeskija u svom Nekrologiju zabilježio je smrt nekolicine šejhova i derviša mevlevija.

Tako on medu osobama pomrlim do 1171 (1757/58) spominje derviša Zuku Kablara i nekog šejha starca, čije ime ne spominje. Zatim su u sljedećim godinama, prema Bešeskiji, umrli:

1173 (1759/60) šejh Ataulah;

1182 (1768/69) derviš Mehmed, krpedžija, umro na vojni na Crnu Goru;

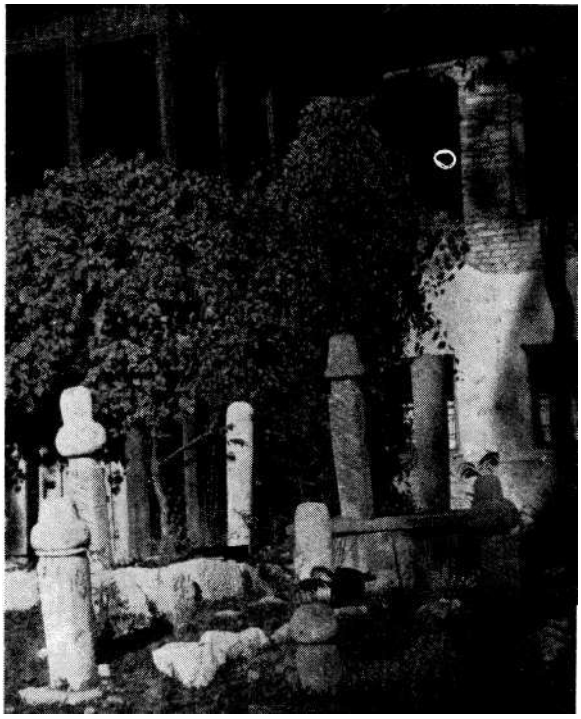
1184 (1770/71) šejh Sarač Ahmed ef. u 110 godini života;

1191 (1777) stari i siromašni Mustafa Mlivar, koji je dugi niz godina bio mujezin Tabačkog mesdžida i konačno postao mevleviski šejh. Imao je mnogo neprilika sa sektom fanatika, koju je konačno pobijedio.

1195 (1781) derviš Sulejman Koko, kafedžija;

1204 (1789/90) siromašni starac Bačič. Nosio je hrku i znao citirati mnogo derviških pjesama;

1212 (1798/99) Šeho Bravar.

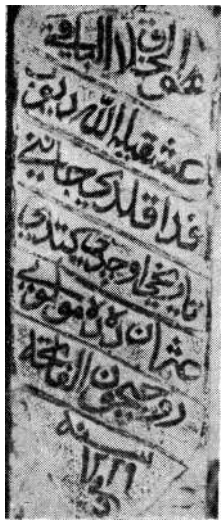


Sl. 3. Groblje u dvorištu tekije (Snimio: M. Mujezinović, 1954).

Interesantno je napomenuti da se u drugoj polovini XVIII vijeka vodila dosta žestoka borba između derviša i uleme. Dajući biografije učenih ljudi u Sarajevu Bašeskija pored ostalih spominje i muderisa osnivača medrese na Bendbaši, Emir vaiz iz Amasije, koji je sa propovjedaonica u džamijama dosta vješto napadao derviše i u tom stekao nešto pristaša, a njega Bašeskija naziva vjerskim fanatikom. Godine 1184 (1770/71) nakon smrti šejha ove tekije Ahmed ef. zatraži za sebe ovaj položaj lično Emir-vaiz, ali mu on ne bijaše dodijeljen, nego se to mjesto ustupi dotadanjem mujezinu Tabačkog mesdžida Mlivaru. Tim povodom Bašeskija s oduševljenjem pripovijeda kako su konačno pobijedili derviši. Za ovog Emir-vaiza kaže Bašeskija da je kasnije prognan iz Sarajeva u Amasiju, a po njegovu mišljenju to je i opravdano, jer je ovaj vaiz kroz više od 14 godina propovijedao i radio protiv derviša,

U dvorištu ove tekije nalazi se jedna mala nekropola sa šest grobova označenih nadgrobnim spomenicima. Uzglavni nišani ovih grobova imaju kauke derviša mevleviskog reda. Na pet spomenika postoje i natpisi iz kojih čitamo da su ovdje pokopani sljedeći šejhovi i derviši;

Osman-dede, čiji je nadgrobni spomenik kvadratne osnove sa santračem od neobrađenog kamena. Natpis na ovom nišanu glasi:



On (bog) je vječni stvoritelj.
Sa zanosom izgovarajući Allah ispusti svoju dušu.
Kronogram smrti (njegove) je: »Umrije i ode Osmandede mevlevija«.
(Prouči) fatihu za njegovu dušu.
Mjeseca zilhidže godine 1229

Brojčana vrijednost pojedinih slova kronostiha daje nam godinu 1229 (trajala od 14. XI. 1813. do 13. XII. 1814.), a koja je i brojkama označena ispod natpisa.

Ovaj Osman-dede je svakako identičan sa onim kojeg spominje Bašeskija, a o kojem je na-

prijed bilo govora. Pored onoga što je ranije spomenuto, Bašeskija za ovog Osman-dedeta kaže da je zet šejha Sinanove tekije i sam pripadnik Kaderiskog reda stupio u red mevlevija i obrijao kosu.

Muhamed, sin Šejh Lutfulaha. Natpis na uzglavnom nišanu kvadratne osnove (16X16 cm) i vis. 50 cm do turbana (koji je odbijen), glasi:



On (Alah) je vječan. Pokojni i umrli Mahmud sin šejh Lutfulaha. (Prouči) fatihu za njegovu dušu. Godine 1244 (14 VII 1828 do 2 VII 1829).

Hafiz Ibrahim, sin šejh Lutfulaha. Natpis na njegovu nadgrobnom spomeniku glasi:



On (Alah) je vječan. Umrli Hafiz Ibrahim-Edhem sin šejh Lutfulaha, mevlevija. (Prouči) fatihu za njegovu dušu, 29 rebia I 1261, 8 IV 1845.

Šejh Lutfulah. Sarkofag i nišani su od miljevine. Na uzglavnom nišanu (osn. 20 X 15 i vis. 128 cm) isklesan je lijepim nesh-talik pismom slijedeći natpis:



On (bog) je vječni stvoritelj.
Derviš mevlevijskog reda, učeni muž,
Izgovarajući Allah ode u blizinu gospodara.
Poznat je u narodu po svojoj velikoj pobožnosti i asketskom životu
U ovoj tekiji bio je dugi niz godina šejh
Neka se njegova duša nastani u pročelju raja,
U koji će ova cijenjena osoba unići sa ostalim odličnicima.
Bože, u ime tvoje veličine primi ovu osobu
U more tvoga oprosta.
Fadil[17] mu u molitvi izreče lijen dževher kronogram:
Raj »Neim« neka je boravište šejh Lutfulahu.
Zadnja četvrt rebia II 1277 (7—15 XI 1860).

Kako iz natpisa vidimo, ovo je dževher kronogram, a to znači da kod sabiranja brojčane vrijednosti pojedinih slova moramo uzeti samo ona slova koja imaju dijakritičke znakove. Prema tome, brojčana vrijednost ovoga kronostiha izgleda ovako: 3 n = 150 + 6 j = 60 + š = 300 + + 2 f = 160 + h = 600 + z = 7 = 1277.

U Gazi Husrev begovoj biblioteci u Sarajevu zaveden je pod inventarskim brojem 1. rukopis

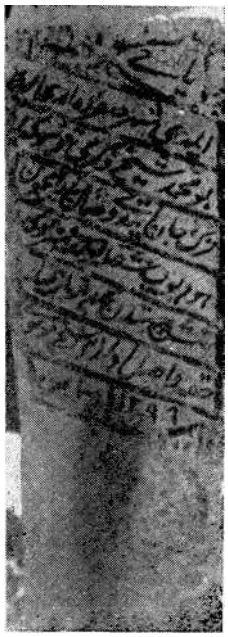
[17] Autor ovog natpisa je Muhamed Fadil-paša Šerifović, sin nekibulešrafa, kojeg su Sarajlije kamenovali. Rođen je u Sarajevu 1808. Po svršenim naukama služio je kao kadija u Sarajevu i u Beogradu i dobio naziv Mula. Godine 1837 imenovan je zapovjednikom snahija i muselimom u Sarajevu. Iza 1878 otseli u Carigrad gdje je umro 1883. Iza sebe je ostavio više pjesama i nekoliko uspjelih kronograma« I sam je bio pripadnik mevlevija.



Sl. 4. Mavlevisko groblje nedaleko od tekije (Snimio: M. Mujezinović, 1954).

Kurana sa interlinearnim turskim prevodom. Na listu 297 nalazi se bilješka iz koje se vidi da je ovaj primjerak prepisao Šejh Lutfulah, sin Šejh Osmanov, a unuk Šejh Salih dede efendije u Isa-begovoj tekiji u srijedu 5 muharema 1258 (17 II 1842) godine. U bilješci se dalje kaže da je ovo sedmi mushaf kojeg je prepisao ovaj prepisivao.

Muhamed šejh Fikri. — Na uzglavnom nišanu (osn. 17 X 17 cm. vis. 95 cm.) isklesan je sljedeći natpis:



O vječni bože.
Ovaj šejh Muhamed Fikri umro je u mjesecu saferu
Žrtvova svoju dušu da bi dospio do svog druga (Alaha)
Izgovarajući »On« (bog) povuče se s ovog svijeta
Sa šest strana dođoše sa kronogramom:
»Ode bogu šejh mevleviski«.
20 safera 1296 (27 I 1879).

Nedaleko od ove tekije prema istoku iznad ceste nalazi se jedno groblje zvano Mevlevisko groblje. Tu ima više nadgrobnih spomenika ovih derviša. Međutim samo se na dva ovakva nišana nalaze natpisi i to na nišanu derviš Osmana, sina šejh Lutfulaha, umrlog 25 rebia I 1284 (27. VII. 1867.) i Hadži Hafiz Uvejs ef. mevlevije, sina Lutfulaha. Umro 1287 (3. IV. 1870. — 22 III. 1871),

Na jednom nišanu u groblju na Budakovićima ćitamo da je tu pokopan derviš, mevlevija Pakro Hadži Mustafa, sin Ahmedov, umro 7 safera 1306 (14 X 1888) godine.

Posljednji kvalifikovani šejh melveviske tekije Ruhi efendije, sin šejh Fikrije, umro je 1342 hidž. godine (14 VIII 1923-1 VIII 1924). Pokopan je na groblju Grlića Brdo. Kronogram na njegovu nadgrobnom spomeniku spjevao je H. Mustafa Merhemić.

Od inventara ove tekije i drugih predmeta koje su derviši upotrebljavali prilikom svojih obreda nije nam se ništa sačuvalo.

RÉSUMÉ

LA »MOUSAFIRHANA« ET LE MONASTERE MUSULMAN DE ISA-BEG ISHAKOVIC À SARAJEVO

L'auteur de cet article exipose les données historiques concernant la mousafirhana (auberge) construite en 1462 à Saraiévo ,et démontre par là qu'elle est la plus ancienne mousafirhana de la période turque en Bosnie-Herzégovine. Par la suite, un monastère musulman dit »de Méviéviye« lui fut attaché, au suiet duquel l'auteur fournit également les renseisrnements qu'il a rassemblés; il cite en outre les inscriptions relevées sur le stèles funéraires des derviches et des cheikhs enterrés dans la cour de ce monastère.

ŠEFIK BEŠLAGIĆ

STEĆCI KOD RAŠKE GORE

Prilikom izgradnje željezničke pruge Sarajevo-Mostar 1888 godine oko 1200 m južno od današnje željezničke stanice Raška Gora, na mjestu zvanom Janjića Spile, usječen je jedan povelik brijeg na kome je smještena srednjevjekovna nekropola stećaka. Nije poznato koliko je nekropola tada oštećena, ali je sigurno da je stradalo više grobova i nadgrobnih kamenova. Jedna se strana toga usjeka i dalje osipa, pa su i kasnije neki grobovi oštećivani. Kako se i sada ta strana pomalo osipa i kako su neki grobovi već načeti, Zavod za zaštitu spomenika kulture smatrao je potrebnim da se ta nekropola ispita. Taj posao obavio sam u maju 1954 godine.

LOKACIJA I RASPORED NEKROPOLE

Kod Raške Gore Neretva protiče kroz dosta usko korito. I s jedne i s druge strane rijeke dižu se visoka kamenita brda. Ovdje, kod Janjića Spila, dolina rijeke se s desne strane nešto malo proširuje. Baš na tome mjestu se od aluvijalnog nanosa s jednog brda masiva Raške Gore stvorio izbrežak sa dosta prostranim zaravankom, koji su srednjevjekovni stanovnici iskoristili za svoju nekropolu. Izbrežak se prema rijeci spušta dosta strmo. S njegove sjeverne strane je usječen suhi do. kojim protiče potok u proljeće i kada su jače kiše, a s južne i jugoistočne strane podnožje toga izbreška prelazi u omanje obradivo polje. S te strane, u podnožju brijega izgrađene su kuće Janjića Jove Save i Dušana. Polje zatvara Gradina koja se grebenasto približila rijeci, a odavde se nalazi 1500 m zračne linije prema jugu. Pristup na Gradinu je sa te strane. Dosta je visoka. Seljaci su mi pričali da na njoj i sada ima ostataka zida. Ta Gradina i završetak kamenog masiva s lijeve strane rijeke čine vrata kroz koja se sa Janjića Spila vidi dobar dio prostranog Bijelog Polja, a preko njega i planina Velež. Svakako je Gradina u Srednjem vijeku imala veze s ovom nekropolom. Tu kod vrata bila je neka granica vlasništva zemljišnih područja. Zbog toga je tu moralo biti i veće naselje.

Napominjem još da se odmah iznad nekropole, svega 500 — 700 metara sjeverozapadno, prostire prodolica na kojoj se i danas nalazi naselje Vituša.

Na nekropoli Janjića Spila do danas je ostalo 65 stećaka. Po oblicima oni pripadaju sanducima i pločama prosječnih dimenzija. Veća polovina su ploče, među kojima ima i takvih koje su dosta slabo obrađene (gotovo amorfne). Znatan dio tih spomenika je okrnjen i djelomično utonuo u zemlju. Svi su tesani od vapnenca. Majdan kamena za te spomenike mogla je biti sasvim blizu. Na sedam mjesta između stećaka naziru se grobovi koji su ograđeni manjim kamenjem zabodenim u zemlju. Oni su također u obliku pravougaonika, čije se stranice svojim krajevima ponekad povijaju unutra tako da se dobiva oblik nepravilne



Sl. 1. Pogled na dio nekropole s jugozapadne strane.

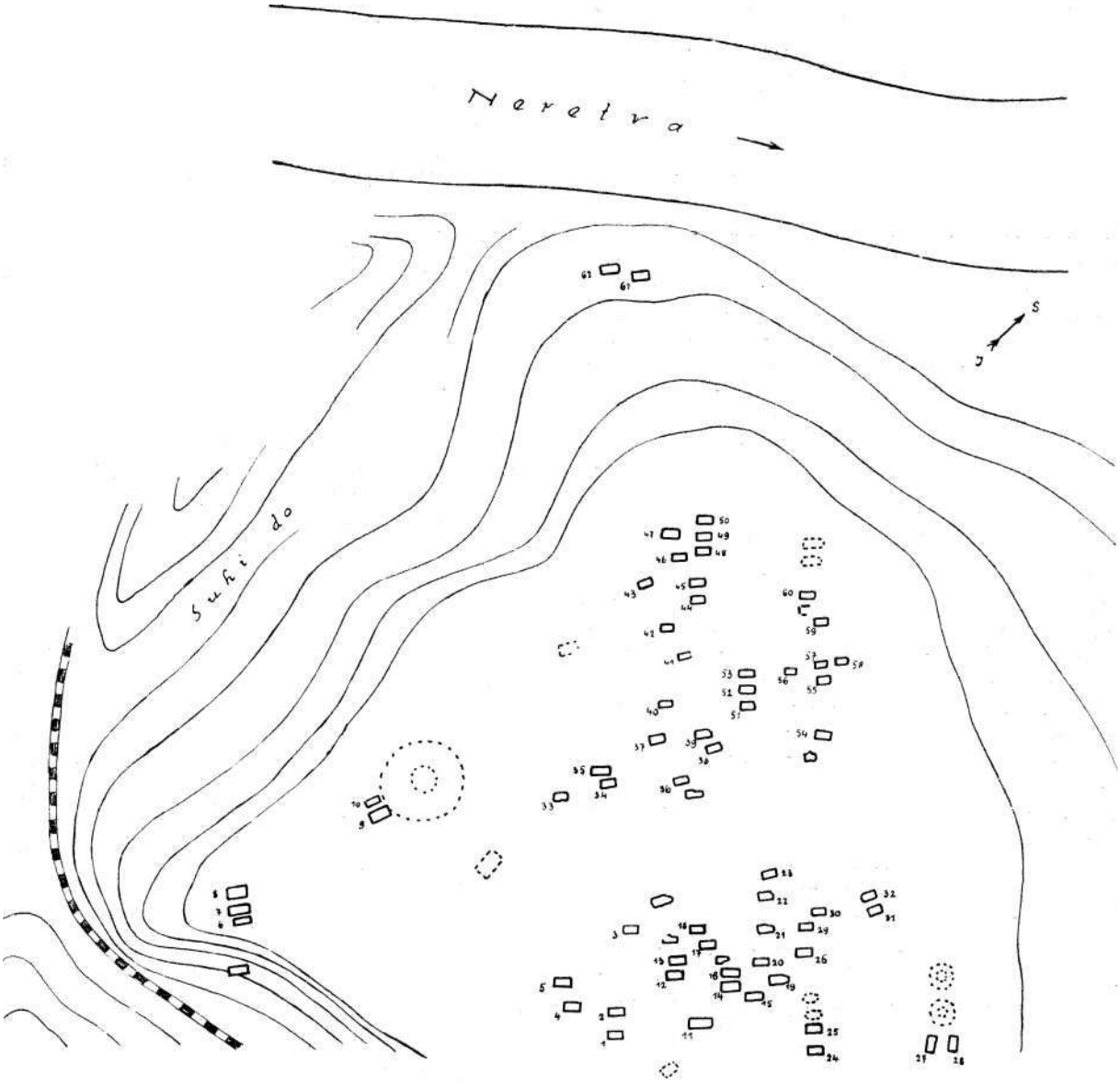
elipse. Na tri mjesta se vide i kamene gromiie. Na kraju jedne takve gromile od sitnog kamenja u sjevernom dijelu nekropole postavljena su dva stećka.

Na nekoliko mjesta kod čeonih strana ploča zabodene su uspravne uske ploče, (danas okrnjene i slabo obrađene), slične nišanima na muslimanskim grobovima.

Isto tako, na nekoliko mjesta između stećaka vide se manji u zemlju utonuli kamenovi, koji su nekada mogli pripadati također grobnim okvirima.

Spomenici su imali neki raspored. Prije svega, jasno se vidi da su postavljeni u redove — nizove koji idu okomito na orijentaciju stećaka, a pravac orijentacije je sjeverozapad-jugoistok. Jedino dva sanduka koja se nalaze u južnom kraju nekropole okrenuta su više sjeveroistok-jugozapad (br. 27 i 28).

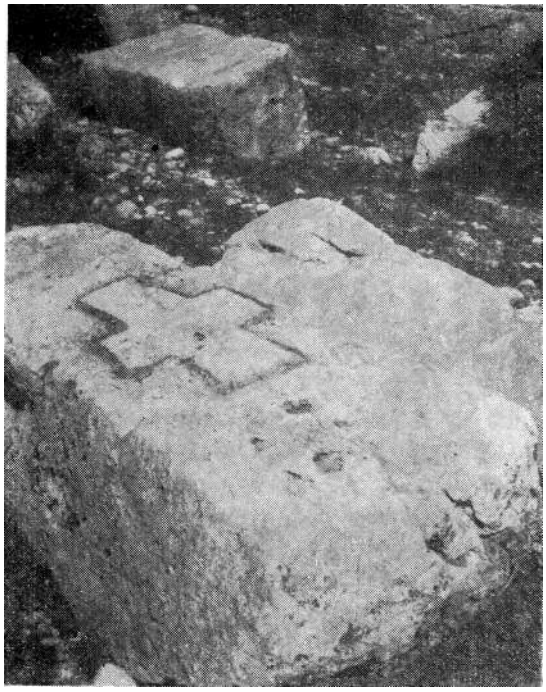
Iz glavnine nekropole izdvaja se skupina od 4 spomenika na samom sjeverozapadnom kraju humke, koji su, opet, postavljeni u jedan red, lijepo su isklesani, a jedan od njih je i ukrašen. To je skupina koja je obilježena brojevima 6, 7 i 8. Četvrti iz te skupine je skliznuo niza stranu prema željezničkoj pruzi, jer se baš tu zemlja odronjava. Isto tako su sasvim odvojena dva sanduka, od kojih je jedan opet ukrašen (obilježeni s brovima 61 i 62) i koji su postavljeni u podnožje humka, sasvim blizu rijeke. To izdvajanje sigurno ima svoj smisao. Biće da se radi o onima koji su svakako htjeli da se i po vječnoj kući razlikuju od ostalih. (Sl. br. 1. — Pogled na nekropolu sa jugozapadne strane).



Skica nekropole Raška Gora



Sl. 2. Spomenik br. 11.



Sl. 3. Spomenik br. 14.



Sl. 4. Spomenik br. 6

Spomenik koji je u priloženoj skici obilježen kao br. 11 je u obliku dosta uskog sanduka koji je nešto utonuo u zemlju. Njegove su dimenzije: dužina 160, širina 57 i visina (iznad zemlje) 38 cm. Odozgo je neobično ukrašen. To je, rekao bih, stilizovani ideogram ljudskog lika: okrugla glava bez oznake očiju, nosa i usta, dugačak vrat, samo malo naznačena uska ramena, dvije gore izdignute ruke s velikim šakama i velikim ispruženim prstima. Na dlanu desne ruke (gledajući od stećka) nalazi se okruglo oveće udubljenje, a lijeva ruka drži mali krst. Noge nisu naznačene, nego se trup u širini ramena dole produžuje kao da pretstavlja dio jednostavnog krsta. Motiv je ukupno dugačak 90 cm, najveća širina mu je 43 cm (donja širina iznosi 11 cm). Sve je to vrlo plastično prikazano — motiv otskače od ostale površine 5 cm (Vidi sliku br. 2).

Spomenik br. 14 je povisok sanduk. Dužina mu je 170, širina 70, a visina 60 cm. I taj je odozgo ukrašen. Njegov ukras se sastoji od dosta plastičnog jednostavnog krsta prilično velikih dimenzija (60X40 cm). Krst je smješten u sredinu gornje plohe spomenika (Vidi sl. br. 3).

Pod br. 6 zabilježen je manji spomenik iz osamljene skupine u sjeverozapadnom kraju nekropole. On se nalazi uz dva velika, pravilno klesana, visoka sanduka bez ukrasa. I on ima oblik sanduka, ali je malen i uzak. Dugačak je 135 cm, širok 45 cm, a visok 25 cm. Spomenik je ukrašen na gornjoj površini. Ukras ima 3 dijela — u sredini je isklesan čovjek (muškarac) koji u desnoj ruci (gledano od stećka) drži dugačak mač, a u lijevoj štit čiji se oblik danas teško raspoznaje. Oba stopala čovjeka su okrenuta u desnu stranu. Figura je dugačka 35 cm. Mač je prav, ima oveću krsnicu i okruglastu glavicu. Dugačak je 30 cm. Iznad ljudske figure isklesan je neobičan ukras, koji potsjeća na stilizaciju od 4 krsta, postavljena uokrug, jedan drugom nasuprot. On sliči i stilizaciji od 4 mača koja su spojena u kolo, ili točku čiji paoci prelaze luk i završavaju se kao glave mačeva sa drškama i krsnicama. Promjer toga kola (točka) iznosi 24 cm, a kad se uračunaju i dijelovi iznad luka, iznosi 37 cm.

Ispod ljudske figure klesar je prikazao jelena u trku. Dužina jelena iznosi 30 cm. Sve je to danas plitko plastično i već dosta izlizano (Vidi sl. broj 4).

Na dva sanduka koji se nalaze nedaleko od onih ukrašenih, koji su obilježeni brojevima 11 i 14, nalaze se na gornjoj strani okrugla udubljenja, t. zv. »kamenice« ili »vodenice« kojih promjer iznosi 12, a dubina 5 cm. Jedan od ta dva sanduka je u skici obilježen brojem 13 i vidi se na slici br. 3.

Naprijed sam rekao da se ispod glavice, pokraj rijeke, nalaze dva osamljena stećka. Oni su u priloženoj skici obilježeni brojevima 61 i 62. To su

sanduci prosječnih dimenzija, dobro klesani, ali sada atmosferilijama nešto oštećeni i izlizani. Na gornjoj površini sanduka br. 62 prikazani su čovjek s mačem i štitom, jelen i još jedna životinjska figura. U sredini površine muškarac u desnoj ruci drži dugačak mač, a u lijevoj Žtit. Stopala muškarca su okrenuta u jednu — lijevu stranu (gledano od spomenika). Mač je vrlo dugačak (duži od ljudske figure), ima široko sječivo (korice), krsnicu i držak koji se završava okruglom glavom. Štit ima oblik pravougaonika čija je gornja, uža, strana malo kosa i na jednome mjestu usječena za proturanje koplja. Na tukama se ne vide prsti.

Više ove pretstave, uvrh gornje površine, prikazan je jelen, sa razgranatim rogovima, u nešto kosom položaju, sa glavom prema čovjeku — u pokretu.

Ispod figure čovjeka prikazana je životinja sa dugačkim i nešto zavinutim repom. Ova nema rogova, nego ima oveće uši. I ona je o pokretu, ti nešto kosom položaju, u suprotnom pravcu od jelena. Najviše potsjeća na vuka, ili psa.

Sve je to dosta plastično klesano. (Vidi sl. broj 5).

PRETRAŽIVANJE GROBOVA

Glavica se sa zapadne strane, zbog usjeka željezničke pruge, odronjava. Zbog toga su neki grobovi načeti — njihove rake su već otvorene. Dijelovi arhitekture grobnih raka, a i kostura koji tu leže, otkidaju se i kotrljaju niz tu strminu prema željezničkoj pruzi. Pristupio sam pregledu već otvorenih grobnih raka uz pomoć i po uputstvu arheologa Zavoda. Počeli smo radom sa južne strane. Pregledali smo četiri načeta groba. Sve rake su sa bočnih i čeonih strana ograđene neobrađenim kamenim pločama. Imaju oblik položene kvadratne prizme. Odozdo nema kamenih ploča, nego samo zemlja (samo u jednoj raci smo ispod pokojnikove glave našli manju tanku ploču), a odozgo je raka pokrivena sličnim kamenim pločama. Rake su tijesne, tek koliko je nužno da se stavi pokojnik. Dno rake je na dubini od oko 100—120 cm ispod površine zemlje. Zemlja je suha i pomiješana sa šljunkom — to je aluvijalni nanos sa susjednog brda. U svakoj grobnoj raci smo našli po jedan kostur, osim u četvrtoj, gdje su bila dva kostura zajedno. Prema veličini pojedinih kostiju, njihovom obliku i izgledu (lobanje, zuba, karlica i dr.) moglo se prilično sigurno ustanoviti da se kostur prvoga groba odnosio na sredovječnog muškarca, drugog na sredovječno žensko čeljade, trećeg na mlado (oko 15 godina) čeljade, a da su u četvrtom grobu bili kostur starijeg muškarca i kostur djeteta. Dijete je bilo s desne strane ovoga muškarca i nešto od njega — više prema nogama. Neki kosturi nisu bili kompletni — nedostajala je glava ili nešto drugo. To je zbog toga što su rake načete i što su kosti počele ispadati. A glave su bile s ove, otvorene, strane, jer su kosturi orijentirani u pravcu sjeverozapad-jugoistok. U ovim rakama, osim kostiju, nije bilo nikakvih priloga.

Pokojnici su stavljani u zemlju, bez drvenih sanduka.

Napominjem da su grobne rake bile poredane — nanizane u pravcu okomito na orijentaciju grobova — niz je išao pravcem sjeveroistok-jugozapad. (Na sl. br. 6 vidi se zapadna strana glavice, koja se obrušava, sa načetim grobnim rakama).

NEKA RAZMATRANJA O UKRASIMA STEĆAKA

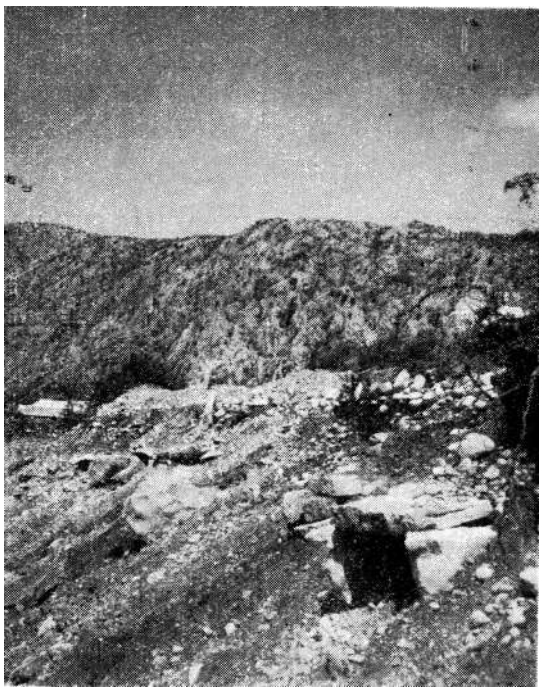
Po motivima i tehnici klesanja mislim da ukrasi na stećcima ove nekropole pripadaju istoj radionici. Figure životinja su na skoro jednak način tretirane. Na dva sanduka se pojavljuje prizor muškarca s mačem i štitom. To je dato na isti način — jedina razlika je u tome što su stopala muškarca u prvome slučaju udesno, a u drugome ulijevo; ali je karakteristično da su ona u oba slučaja okrenuta samo u jednu stranu. Šake i prsti nedostaju u obadva prizora. Ima i drugih elemenata koji govore, možda, čak o jednom te istom majstoru — »kovaču«.

Ovakvih pretstava sam našao još u ovome kraju. Na nekropoli Pod, kod Perića kuće, na lokalitetu koji se još zove Crkvina, oko 600 m nizvodno od željezničke stanice Drežnica, na lijevoj obali Neretve, nalazi se jedan visoki sanduk koji sa južne bočne strane ima isti ovakav prikaz čovjeka s mačem i štitom. Vrlo sličan prikaz se nalazi i na jednome sanduku nekropole na Sritnoj Njivi, s lijeve strane Dražanke, blizu zgrade osnovne škole u Drežnici. To što se četiri takva motiva nalaze u ovome kraju govori također o jednoj klesarskoj radionici.

Interesantan je motiv onoga kola, sa krstovima ili mačevima, na stećku br. 6. Takva stilizacija mi nije dosada bila uopšte poznata. Izgleda da je to jedinstvena pojava na stećcima. Čini mi se da ovaj motiv, iako djeluje dekorativno, ima svoje simboličko značenje, o čemu je zasada vrlo teško ma šta pouzdano reći.



Sl. 5. Spomenik br. 62.



Sl. 6. Načeti grobovi na zapadnoj strani nekropole

Bez sumnje je od svih motiva ove nekropole najzanimljiviji onaj na sanduku br. 11. Ovakav motiv se prvi puta susreće na stećcima BiH. On je i pretstava čovjeka i pretstava krsta — on je antropomorfni krst. Da je to pretstava čovjeka, očito je po rukama i okrugloj glavi, a da je to i pretstava krsta, govori to što kod čovjeka u donjem dijelu nisu naznačene noge. Ponekad uspravni donji krak ovoga krsta potsjeća na Čovjeka koji je obučen u haljinu koja se pruža do zemlje (monaška odjeća), ali ta pomisao opet brzo iščezne. Klesar ovdje nije znao, ili nije ni želio, što je još vjerovatnije, da anatomski dade lik čovjeka (preuska ramena, prevelike šake sa prstima i dr.). Primaran je simbolični značaj ove pretstave. Nedvojbeno je da ova figura u lijevoj ruci drži krst.

Po teoriji prof. Solovjeva pojava antropomorfnih krstova na stećcima i poveljama objašnjava se na taj način što su srednjevjekovni Bosanci kao jeretici (»bogumili«) time htjeli da samo prikažu Hristovo raspeće, koje su poštivali, dok su krst, kao vjerski emblem, inače, prezirali.[1]

Ovdje se, međutim, pored antropomorfnog javlja istovremeno i običan krst. Svakako je interesantno kako će se sa stanovišta spomenute teorije objasniti ovo dvojstvo.

Nedavno je Drago Vidović, ne znajući za slučaj u Raškoj Gori, ukazao na pojavu i antropomorfnih i običnih krstova na stećcima i donio nekoliko primjera takvih pojava.[2]

Mislim da objavljivanje ovoga motiva u Raškoj Gori ima veliku vrijednost za dalja proučavanja simboličkih pretstava na stećcima.

Ovaj motiv uveliko pdtsjeća na romaniku. *XS* rukama je neka tromost i težina, a donji dio figure je izdužen i elegantan. Može se naći više primjera gdje svetac ili donator drže krst u uspravnom položaju. Na relikvijaru sv. Oronza u riznici zadarske katedrale, iz XI—XII vijeka, svetac u ruci drži krst.[3] Slična pojava je i na fragmentu krstionice u muzeju sv. Donata u Zadru.[4] Desna ruka kao da je uzdignuta na pozdrav, kao da adorira. Možda ovaj motiv pretstavlja sveštenika koji blagosilja?

Okruglasto udubljenje na desnom dlanu ove figure mislim da nije naknadno napravljeno, nego baš onda kada je i sve drugo klesano. To što je ono baš na dlanu, a ne na nekom drugom mjestu, ima veze s onim krstom u lijevoj ruci i moglo bi da upućuje na zaključak da se ovdje radi o sveštenom licu koje je prikazano u vršenju nekog vjerskog akta. Dakle, ovo udubljenje pretstavlja ili čašu u tlocrtu, ili »vodenicu«, što je još vjerovatnije.

»Vodenicu« ili »kamenicu« vidimo ne samo na ovome, nego i na još dva stećka ove nekropole. Takva udubina za ulje, vino ili slično, koja je služila vjerskim obredima na grobljima, rado je stavljana na starohrvatske sarkofage i nadgrobne ploče.[5]

Po svom položaju stećak broj 11 nalazi se u centru nepropole (kada se uzme u obzir ono što je usjekom otsjeeeno od bivše nekropole), pa mu je i po tome dato ugledno mjesto.

O DATIRANJU NEKROPOLE

Vrlo je teško ma šta sigurno reći o datiranju ove nekropole. Ni jedan stećak nema natpisa, a ovih nekoliko ukrašenih ili imaju motive koji se vide na mnogim stećcima (krst, figure ljudi i životinja), pa po njima nije moguće preciznije datiranje, ili imaju motive kakvi se dosada nisu vidjeli na stećcima (antropomorfni krst, kolo od krstova, odnosno od mačeva), pa nije moguće nikakvo upoređenje. Oblici stećaka, način klesanja, ili očuvanost stećaka, pak, ništa sigurno ne kažu u pogledu datiranja. To što na ovoj nekropoli ima znatan broj slabo obrađenih, skoro amorfnih kamenova, moglo bi da upućuje na najstarije steć-

ke,[6] ali to nije sigurno. Jedino što mi se čini da pomaže određenije datiranje, jesu motivi štitova i mačeva koje vidimo na dva spomenika. Doduše, onaj štit na spomeniku br. 6 (sl. br. 5), zbog izlizanosti se ne vidi dobro, pa je i on nesiguran, ali štit na spomeniku br. 62 (sl. br. 5) dosta znači. On je u obliku pravougaonika sa gornjim nakošenim bridom i sa usjekom na tome bridu. Takvih štitova imamo na više stećaka. Na srednjevjekovnoj nekropoli u Nikšlću (Crna Gora) nalazi se stećak

[1] Dr. A. Solovjev, Jesu li bogumili poštovali krst, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1948 god., str. 81—101.

[2] D. Vidović, Simboličke pretstave na stećcima. Naše starine, br, II, Sarajevo 1954 god., str. 119—135.

[3] Cechelli, Zara, catalogo delle cose d'arte, Rim, 1932 god., sl. na str. 49.

[4] Isti katalog sl. na str. 191.

[5] Jedna takva nadgrobna ploča može se vidjeti u lapidariju Arheološkog muzeja u Splitu.

[8] Vidi: Š. Bešlagić, Kupres, Sarajevo, 1954 g., str. 145.

koji ima vrlo sličan štit,[7] koji je proi D. Sergejevski datirao u XIV ili XV vijek. Po Truhelki, radi natpisa, spomenik, u Djedićima, sa sličnim štitom pripada XV vijeku.[8] Dr. Benac je spomenike u Radimlji sa takvim štitom, također zbog natpisa koji su bili na spomenicima, datirao u XV ili **XVI** vijek.[9] Truhelka je, korigirajući ranije datiranje natpisa u Boljunima kod Stoca,[10] taj spomenik stavio u XV vijek, a na njemu je bio štit ovakvog oblika. Po tome bi, analogno, mogli da i ovaj spomenik u Raškoj Gori datiramo. I oblici mačeva imaju analogiju u dosada poznatim stećcima. A čitava kompozicija čovjeka sa štitom i mačem, zato Što se takva ista nalazi na Širokom Brijegu,[11] može pomoći datiranju naših spomenika sa takvim motivima. Prema tome, sa dosta vjerovatnosti može se reći da neki stećci nekropole u Raškoj Gori pripadaju XV vijeku. I ostali će, po svoj prilici vremenski biti vezani za taj period. Pošto se spomenici sa motivima štitova i mačeva nalaze ili u dnu same nekropole ili na sjevernom krajnjem dijelu, dakle, na njenim perifernim dijelovima, moglo bi se reći da je većina spomenika ove nekropole starija od njih, tj, da pripada **XIV** ili početku XV vijeka.

[7] D. Sergejevski, Srednjevjekovno groblje kod Petrove crkve u Nikšiću, Cetinje, 1952 god., str. 29.
[8] Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo, VII, 263.
[9] A. Benac, Radimlja, Sarajevo, 1948 god.
[10] Arheološki Viestnik, VII, 77.
[11] Dr. A. Benac, Široki Brijeg Sarajevo, 1953, tabla XVI, sl. 22a i 22b.

RÉSUMÉ

LES PIERRES TOMBALES DE RASCHKA GORA

L'auteur étudie ici une nécropole composée de monuments funéraires du Moyen Age qui se trouve près de Raschka Gora en Herzégovine. Elle fut endommagée par le percement de la voie ferrée Sarajevo-—Mostar, en 1888, et ne cesse depuis de se détériorer spar suite de l'affaissement du terrain. Cette nécropole compte maintenant soixante-cinq pierres tombales, présentant généralement l'aspect d'un coffre de pierre calcaire (parallélépipede rectangulaire), de construction grossière. Ces pierres sont orientées nord-ouest sud-est, et alignées en rangs perpendiculaires à l'orientation. Ouelques-unes sont décorées d'ornements divers et de silhouettes d'hommes et d'animaux. On trouve là deux motifs que l'on n'a jusqu'à présent jamais découverts sur des pierres tombales: quatre croix (ou épées) stylisées (pierre tombale n° 6), et une croix anthropomorphique sur la pierre tombale n° 11. Cette dernière est particulièrement intéressante. L'auteur estime que ce motif est un argument important contre la théorie d'après laquelle les habitants de Bosnie-Herzégovine, au Moven Age, méprisaient la croix.

D'après l'auteur, les pierres tombales de Raschka Gora datent des XIVème et XVème siècles.

ING. ARH. DŽEMAL ČELIĆ I MUHAMED MUJIĆ

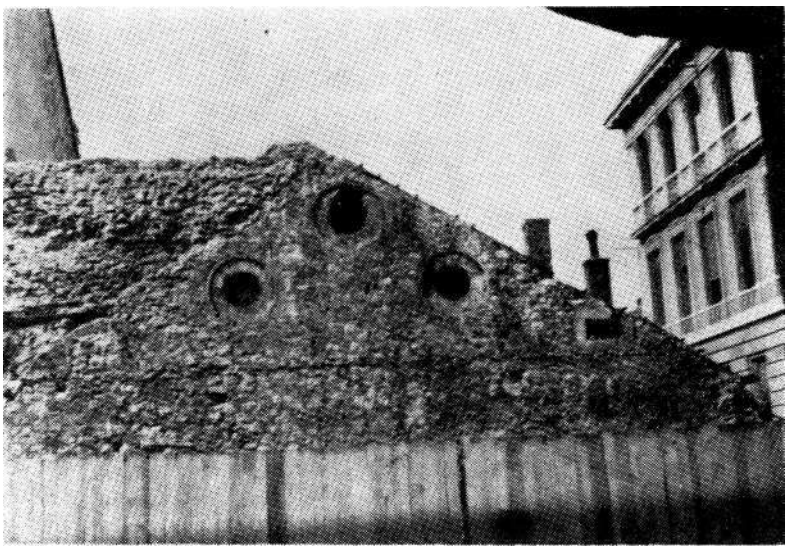
JEDNA NOVOOTKRIVENA GRAĐEVINA STARIJEG DOBA U MOSTARU

U jesen 1954 godine trebalo je otpočeti sa gradnjom dviju stambenih zgrada u Mostaru na kompleksu između ulica Đure Pucara i Braće Fejića, a južno od Telčeve ulice. Prilikom rušenja starih i najvećim dijelom potpuno dotrajalih objekata koji su se nalazili na ovom kompleksu nenadano su otkriveni vanredno interesantni ostatci neke ogromne stare građevine, čiju je prvotnu svrhu teško bilo odrediti.

Rušenjem triju magaza u Đure Pucara ulici preko puta pozorišta ukazao se jedan veliki zabatni zid od pritesana kamena uz koji su magaze bile prislonjene. U gornjem dijelu ovoga zida nalazila su se tri okrugla prozora postavljena simetrično u trokutnoj relaciji. Sva tri prozora imala su kružni okvir od pomno obrađenog kamena sa profilacijama, a prozorski otvori bili su zatvoreni perforiranim kamenim pločama. Pri izradi perforiranih ploča, od kojih je jedna bila potpuno sačuvana, korišten je uobičajeni motiv turske arhitekture — ornamenat od šestokrakih zvijezda i šesterokuta.

Ovo nenadno otkriće pobudilo je daljnje interesovanje, a uslijedio je čitav niz zanimljivosti. S druge strane zida otkrivena je jedna stara pekara u potpuno očuvanom stanju sa lijepo obrađenim ložištem i dimnjakom. Iako je pekara građena od istog materijala i na isti način kao i zid moglo se primjetiti da ova dva elementa nisu konstruktivno jedinstveno povezani, nego samo naslonjeni jedan uz drugi. Ovo je jasno govorilo da je pekara adaptirana u neki drugi, ranije sagrađeni objekt. Malo dalje u bivšem Radulovića podrumu otkrivena su četiri impozantna stuba, od pomno klesana kamena, koji su po svojim dimenzijama i obradi jasno mogli pripadati nekoj arhitektonski značajnoj i monumentalnoj građevini. Stupovi su bili oktogonog presjeka, dok su kapiteli bili kod sva četiri stupa različiti, no ipak sa stalaktitnim motivima. Baze stupova bile su utopljene u novija betonska podnožja.

Daljnjim raščišćavanjem otkrivena su na južnoj strani velika ulazna vrata sa kamenim okvirom na luk, te su konačno utvrđeni i tlocrtni obrisi ove građevine, koja je zapremala prostor, u obliku pravokutnika od cca 400 m^2 površine, sa omjerom stranica približno 1 : 3, sa kraćim stranicama prema istoku i zapadu.



Pogled na okulose otkrivenog objekta.

Nađeni fragmenti unosili su zabunu i izazivali nagađanja.

Okrugli prozor — oculus — nije element turske arhitekture. On je karakterističan za romaniku iz koje prelazi u gotiku da doživi svoju izražajnu kulminaciju u raskošnim rozetama gotičkih katedrala. Zadržava ga i renesansa kao prozor podređenih prostorija i kao okvir za poprsja ukomponirana u fasade. Kako su dalmatinski graditelji vrlo često radili u našim krajevima za vrijeme turske vladavine, infiltracija elemenata talijansko-dalmatinske arhitekture u Hercegovinu ovim putem je neosporna. Tako se već u XVI stoljeću, kada je na područjima izrazito turske kulturne dominacije upotrebljavan isključivo šiljati luk, u Hercegovini se uz šiljati susreće i polukružni luk. Romanički i gotički elementi uz izvjesne modifikacije jasno su uočljive i na Vučjakovića džamiji (XVI st.) i na sahat-kuli (XVII st.) u Mostaru. Okrugli prozor sretamo na nekim profanim građevinama turskog perioda u Hercegovini i to uglavnom kao otvor za zračenje na Kolakovića kući u Blagaju, zatim u Stocu. Međutim, on se pojavljuje i na turskim sakralnim spomenicima u Livnu kao prozor (Glavica džamija) na mjesto prozora sa šiljatim lukom. Nema, pak, sumnje da su otkriveni prozori u Mostaru iz turskog vremena, jer je perforirani ornamenat na ploči koja ih zatvara izrazito turskog porijekla.

Međutim, začuđuje pojava zabatnog zida. Uglavnom sve turske građevine, a naročito one veće, u koliko nisu prekrivene kupolom, imaju krov na četiri vode. Ovaj zabatni zid sa okulusima bio je, dakle, i sa te strane interesantan.

Stupovi oktogonog presjeka pojavili su se u arhitekturi turskog perioda kao važniji konstruktivni elementi tek posljednjih stoljeća. U Mostaru se pojavljuju kod nastrešice Karađozbegove džamije, a u starijem periodu na džamiskim mahfilima, dakle, uglavnom kao sitni i vitki elementi sekundarnog značaja u arhitektonskoj kompoziciji. Jedino u staroj pravoslavnoj crkvi u Mostaru pojavljuju se ovakvi stupovi kao masivniji, zdepastiji i važniji konstruktivni elementi. Pronađeni stupovi su u proporciji i obradi najbliži onima u crkvi, ali su po dimenzijama znatno veći.

Činjenica da je pekara naknadno ugrađena upućivala je na mogućnost korištenja neke starije zgrade za namjenu koju je naknadno dobila. Naslućivalo se da bi ta kasnija namjena mogla biti han. Ako se, pak, komparativnom analizom tipskih tlocrta turskih arhitektonskih spomenika pokušalo razjasniti ovo pitanje, onda su i ti rezultati upućivali na daljnja istraživanja polazivši od pretpostavke da su gornja nagađanja tačna, i štaviše, da je to bila i prvotna namjena objekta čije smo ostatke opisali.

Stvar je istoriskih istraživanja da nam dokažu i osvijetle vrijeme nastanka ovog objekta, kao i lica koje je dalo da se isti sagradi. Nema sumnje da ovaj han, obzirom na njegov građevni materijal i na njegove velike dimenzije, potiče negdje iz onog vremenskog razdoblja kad se Mostar kao trgovište kroz stotinu godina svoga naglog ekonomskog razvoja toliko bio razvio da je prerastao u najjači grad današnje Hercegovine, to je ono vremensko razdoblje između polovine XVI i polovine XVII vijeka kad je Mostar postao ne samo jedan od značajnijih zanatskih, nego i trgovačkih centara Bosne i Hercegovine preko koga je vodio glavni drum koji je spajao unutrašnjost naših zemalja u ovom dijelu sa Jadranom. Tad su u Mostaru uz desetine dućana koje su mahom podizali dobrotvori (vakifi) počevši od Ćejvan-ćehaje, pa preko Karađoz-bega, Vučjaković Nesuh-age, Koski Mehmed-paše, Ahmed-bega Lakišića i čitavog niza znanih i neznanih dobrotvora koji su faktički udarali temelje Mostaru kao ekonomskom centru Hercegovine, podižući i hanove, koji su odigrali dosta značajnu ulogu u trgovini naših zemalja u periodu turske vlasti.

Tako se iz Ćejvan-ćehajine vakuf-name iz 1588 vidi da je on uvakufio jedan han u Mostaru.[1] A i iz vakufname Ahmed-bega Lakišića, datirane između 14—24 novembra 1670 (početak redžepa 1081) vidi se da je on uvakufio 8 dućana na mulkzemljištu u blizini karvan-saraja u Mostaru.[2]

Da moguće ostaci hana o kojima je riječ u ovom našem članku nisu ostaci jednog od ova dva hana? Na osnovu teksta spomenute Ćeivan-ćehajine vakuf-name sigurno se može utvrditi da Ćejvan-ćehaiin han nije identičan sa hanom o čijim je ostacima riječ ovdje. U vakuf-nami je izričito navedeno da je Ćejvan-begov han bio smješten iznad poznate Pećine gdje se danas nalazi zgrada NO grada Mostara, kao onda na podesnom mjestu za putnike, u blizini tvrđave i samog druma.[3]

Znači, da rješenje ovog pitanja treba tražiti u drugom izvornom materijalu izvan vakuf-nama. Jedan kompletan sidžil mostarskog kadije iz 1633 godine i nekoliko fragmenata sidžila mostarskih kadija iz kasnijih godina XVII vijeka koji su kod nas uglavnom jedini sačuvani istoriski izvori iz spomenutog vremenskog razdoblja koji bi nam bar donekle mogli ukazati na istorijat ove građevine, ali ni oni, nažalost baš ni jednim svojim podatkom

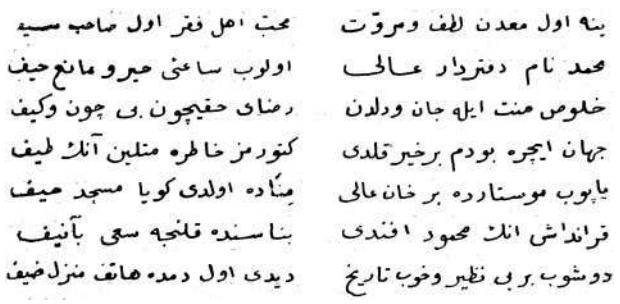
[1] Vakuf-nama se nalazi u Vakufskom povjerenstvu u Mostaru.

[2] Vakuf-nama se nalazi kod porodice Lakišić u Mostaru.

[3] Kasnije je ovaj han bio poznat pod nazivom Kalhana. Poslije austro-ugarske okupacije bio porušen, a na istom mjestu sagrađena postojeća zgrada, kako rekosmo u kojoj je danas smješten NO grada Mostara. (Vidi Hamdija Kreševljaković, Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini II, Mostar (separat) str, 68,

ne daju nikakve mogućnosti da se za rješavanje ovog pitanja postavi ma bilo kakva pretpostavka.[4]

Stojeći tako bespomoćno u rješavanju ovog pitanja na osnovu raspoloživih istoriskih prvorazrednih izvora za izučavanje razvoja naših gradova — vakuf-nama i sidžila — ipak sretnim slučajem došli smo do jednog spjeva na turskom jeziku[5] koji će nam, izgleda, pomoći da konačno damo jednu pretpostavku o nastanku ovog hana. To su slijedeći stihovi koje je ispjevao hadži Derviš-softa[6], iz Mostara:



To u prevodu znači:

Opet taj majdan dobrote i čovječnosti,
taj ratnik, prijatelj sirotinje
visoki defterdar po imenu Mehmed,
koji promiče dobro, a bori se protiv zla,
iskrenom dobrotom od srca i duše
uime božijeg zadovoljstva
ovog momenta na svijet dade
jedno dobro djelo kome nema ravna
komu slična ni mašta ne može zamisliti.
Jedan visoki han u Mostaru sagradi
i on postade poput Mesdžidi hajfa na Mini.
Njegov brat Mahmud efendija
uloži trud dok je zgrada bila u radu.
Ispjeva se jedan lijep kronogram, kome nema slična.
U tom momentu tajanstveni glas reče: Kuća za ugošćavanje

Sklop »menzili dayf« na kraju pretstavlja kronogram u kome je pored izražene namjene ovog objekta, istodobno brojčanom vrijednošću pojedinih slova data i godina postanka ovog hana.

Evo analize brojčane vrijednosti navedenog sklopa:

M=10, n=50, z=7, l=30, d=800, v=10, f=80. Rekapitulacija: 127 + 890 = 1017.

To znači, da je te 1017 g. po Hidžri, ili 1608/09 naše ere sagrađen spomenuti han.[7]

U navedenim stihovima za nas su od naročitog značaja ova dva podatka:

da je spomenuti han, u stihovima opjevan, sagradio visoki defterdar Mehmed, uz pomoć svoga brata Mahmud efendije,

i kao drugo, vrlo interesantno, da je ovaj han bio visok i da se po svojoj građevini upoređuje sa bogomoljom Mesdžidi hajf na Mini kod Meke.

Na osnovu ovih i drugih nama poznatih podataka iz tog vremena vjerujemo da ćemo moći dokazati da je han koji je opjevan u ovim stihovima identičan sa hanom čiji su se ostaci očuvali do naših dana i o kojima je riječ u ovom našem članku.

Činjenica da je u citiranim stihovima spomenuto da je Mehmed visoki defterdar dao sagraditi opjevani han navodi nas na pomisao da je ta ličnost identična sa Koski Mehmed-pašom, Mostarcem koji se je nalazio na dužnosti defterdara u Carigradu. Uz to, kako je navedenim stihovima spomenuto Mehmed-dafterdar je imao brata Mahmud efendiju, a nama je već od ranije poznato da

[4] Orijentalni institut, sidžili od br, 1-3.

[5] Orijentalni institut, manuscripta turcica, br. 524.

[6] Ova je ličnost valjda identična sa hadži Dervišem (Dr. Safet Bašagić, Znameniti Hrvati u Osmanskoj carevini.)

[7] Interesantno je da turski putopisac Evlija Čelebi, iz XVII. vijeka u svome putopisu (sv. VI. str. 483-484) u poglavlju o džamijama u Mostaru veli, da se na dnu Kazaske čaršije nalazi džamija defterdar-paše, nad čijim vratima stoji ovaj natpis: Mehmed nam defterdar-i ali olup sai-i hayr ve mani hayf dušup bir bi nazir ve hub-i tarih didi ol demde hatif: Menzil-i dayf. 1017.

Upoređivanjem ovog Evlija Čelebinog natpisa sa naprijed citiranim stihovima hadži Derviša-softe, uočićemo da je ovaj Čelebin samo izvod iz hadži Derviševih stihova, ali pogrešno upotrebljen. Naime, u citiranim hadži Derviševim stihovima izričito je spomenuto da je Mehmed-defterdar sagradio han i da se ovi stihovi upravo na to i odnose, a ne kako to izlazi iz Evlija Čelebina teksta da je postojala Mehmed-defterdar-paše džamija na dnu Kazaske čaršije, za što do danas koliko nam je poznato nema mo nikakvih drugih istoriskih podataka i da je čak na njoj stajao gornji natpis. Osim toga kraj Evlije Čelebinog natpisa sa sklopom »menzil-i dayf«, što znači »kuća za ugošćavanje« otvoreno demantuje tvrdnju samoga pisca da je ovaj natpis mogao stajati nad jednim sakralnim objektom kao što je džamija.

Iako je Evlija Čelebija citirane stihove hadži Dereviša samo u izvodu donio i pogrešno upotrijebio, ipak nam činjenica da je Evlija ovaj natpis donio svjedoči da je sami natpis bio napisan na banskoj zgradi, što je, koliko nam je poznato, bila rjeđa praksa u našim krajevima.

je baš Koski Mehmed-paša imao brata Mahmud efendiju, koga on svojom vakuf-namom datiranom 1612 g. određuje za upravnika svoga vakufa.[8] Kako je god Mehmed-paša spomenutom vakuf-namom postavio svoga brata za upravnika davši mu skoro potpuno odriješene ruke u upravi vakufa i kako je sami Mahmud efendija prema narodnoj predaji rukovodio izvođenjem radova na gradnji Mehmed-pašine monumentalne džamije u Mostaru, to je vrlo vjerovatno da je isti Mahmud efendija u otsutnosti Mehmed-paše izvodio radove na gradnji njegovog hana, kao što je to u citiranim stihovima spomenuto.

Konačno, činjenica da pjesnik upoređuje ovaj han, dakle, jednu profanu građevinu, sa Mesdžidi hayfom na Mini kod Meke, sakralnim objektom prvog reda, upućuje na pretpostavku da su arhitektonske kvalitete i monumentalnost ovog objekta prevazilazile njemu srodne objekte. Ako je Mesdžidi hayf dobio naziv po svom situiranju (hram na uzvisini iznad vode) što bi donekle odgovaralo i položaju ovoga hana, to još nije dovoljno za ovakvu bogohulnu asocijaciju misli, kad to ne bi bilo povezano i sa sjajnim i nesvakidašnjim arhitektonskim kvalitetama. Obzirom na sačuvane ostatke kao i na historijske podatke o ostalim mostarskim hanovima, izgleda da je ovaj han bio jedini gdje bi se takva komparacija mogla primjeniti.

Našu pretpostavku da sačuvani građevinski ostaci o kojima je riječ u ovom članku pretstavljaju ostatke hana Koski Mehmed-paše ni najmanje ne bi mogla oslabiti činjenica da u Koskinoj spomenutoj vakuf-nami nijedne riječi nema o spomenu hana, iako je vakuf-nama napisana (1612 g.) nakon gradnje spomenutog hana (1608/09 g). Hanski objekat je mogao biti potpuno privatno vlasništvo Koski Mehmed-paše koje je kasnije prelazilo i na njegove nasljednike, pa je razumljivo da kao takvo nije trebalo spominjati u vakuf-nami. U prilog ovog našeg mišljenja govori i fakat da je han koji je u XIX vijeku postojao na ovom istom mjestu zvani Čardagija bio vlasništvo Ali-paše Rizvanbegovića, koje je nakon njegove smrti prešlo na njegove nasljednike. To bez ikakve sumnje dokazuje da su hanski objekti koji su tokom minulih 350 godina postojali na ovom kompleksu zemljišta bili privatno vlasništvo i da je moguće Ali-paša ovaj kompleks i sami objekat vjerovatno kupio od nekog člana porodice Koskija.[9]

[8] Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u FNRJ, Sarajevo, 1952, br. 5-7, Hivzija Hasandedić, Mehmed Koskipašina džamija i vakuf u Mostaru, str. 150.

[9] Koliko se zna posljednji član ove porodice bio je Alija, koji je umro 1808. godine (Hivzija Hasandedić, citirani članak, str. 155, bilješka 15). Znači da je u prvoj polovini XIX. vijeka bilo članova ove porodice a i bližih srodnika, koji su mogli naslijediti ovaj han.

IZET RIZVANBEGOVIĆ

STARI JEVREJSKI NADGROBNI SPOMENIK NA KRAJŠINI KOD STOCA

Pored srednjevjekovne nekropole na Radimlji kod Stoca, koju je obradio dr. A. Benac u posebnoj knjizi (sveska I. izdanje Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1951), Stolac je bogat gradinama, crkvinama i raznim preostacima iz perioda Ilira i Rimljana, zatim građevinama i predmetima iz perioda Slovena i Turaka. Jedan dio tih lokaliteta je ispitan i naučno obrađen, ali još postoji dobar dio nedotaknutih. Jedan od takvih je srednjevjekovna nekropola sa stećcima na Gorici i nešto dalje od nje, po prilici na udaljenosti oko 700 m sa gornje strane ceste na putu Mostar-Stolac, na mjestu zvanom Krajšina, jevrejsko svetište — sastajalište. To je malo groblje sa svega tri nadgrobna spomenika. Najstariji jevrejski grobovi, razasuti po Bosni i Hercegovini, imaju oblik stećaka čije je čelo ispisano hebrejskim jezikom i pismom. Zato ovdje iznosim nekoliko misli o jednom takvom neobičnom nadgrobnom spomeniku stolačkog kraja, jer sam čvrsto uvjeren da će pozvaniji obraditi jevrejske nadgrobne spomenike kao poglavlje za sebe i na taj način dati još jedan prilog više upoznavanju naših istoriskih spomenika.

Jedan od ta tri spomenika nema nikakva natpisa. Na drugom čitamo »ARNOLD SILBERSTEIN gestorben im Mai 1898.« Ova dva spomenika naknadno su podignuta pored glavnog, koji je isklesan od bijelog hercegovačkog krečnjaka. Pod njima su pokopana dva vojnika Jevreja koji su se nalazili u Stocu, tamo umrli i u nedostatku jevrejskog groblja sahranjeni kod starijeg nadgrobnog spomenika (vidi sl. 1), sa kojim nemaju ništa zajedničko, jer je nadgrobni spomenik (sl. 1) ranijeg datuma. Povodom toga u jevrejskom svijetu postojala je izreka: »Blago onoj dvojici kada su sahranjeni kod onog dobrog čovjeka.«

Nas interesuje nadgrobni spomenik (sl. 1) na kojem ćemo se, naravno, i duže zadržati. Taj spomenik ima oblik nepravilne peterostrane prizme kojoj su strane jednake, a gornja strana zaravnjena pa izgleda kao nepravilna šesterostrana prizma (vidi sl 1). Nadgrobni kamen je dugačak 150 cm, a širok 50 cm. U donjem dijelu je širi nego u gornjem za 1 cm, a visina iznosi 96 cm. Leži na postolju, čija dužina iznosi 190 cm, a širina 80—90 cm. S desne strane pri vrhu ima natpis u dva reda koji nije potpuno čitljiv. Sa sjeverne strane pak uklesan je drugi natpis na starohebrejskom koji u originalnoj i latiničnoj transkripciji ovako glasi:

האבן הזאת הנצבת
תהיה לציון ולמצבת
קבורת איש האלהים
אשר מעשיו נפלאים
ועליהם יצדק להללו
חסיד קדוש יאמר לו
הה מור הרב הגדול
ר׳ משה דאנון זיע״א
נפטר ביום כ׳ סיון
מש׳ התק״ץ לפ״ג

AUEN AZOT ANICEUET
TIIE LECIJUN ULMACEUET
KEUURAT IŠ AELOIM
AŠER MAASAU NIFIAIM
UAALEM JICDAK LEALELO
HASID KADOŠ JEAMER LO
ALO U MORENU UERABENU ARAU AGADOL
RABIN MOŠE DANON ZEHTO JAGEN ALEUM
AMEN

NIFTAR BEIOM KAF SIUAN
MIŠENAT ATAKAC (5590) LIFRAT GADOL.



Nadgrobni spomenik rabina Moše Danona na Krajšini.

OVAJ KAMEN KOJI JE OVDJE PODIGNUT
NEKA BUDE KAO ZNAK I SPOMENIK
UKOPA JEDNE SVETE OSOBE
ČIJA SU DJELA ČUDESNA
I O KOME SE MOŽE KAZATI
DA JE BIO POBOŽAN I SVET.
ON JE NAŠ GOSPODIN UČITELJ I VELIKI RABIN,
RABIN MOŠE DANON. NJEGOVA DOBRA DJELA
NEKA NAM POMOGNU. AMEN!
ODIJELIO SE OD OVOGA SVIJETA DANA
20 SIVANA GODINE 5590 (1830)

Nadgrobni kamen s gornje desne strane na desnom rubu natpisa malo je oštećen.

Sastajalište od nadgrobnog spomenika je udaljeno nešto oko 35 m. To je kuća koja je dugačka 8,60 m, a široka 7,20 m. Pokrivena je crijepom, a zidana kamenom. Ima tri prozora okrenuta prema nadgrobnim spomenicima, a vrata su okrenuta prema sjeveru, Unutar zgrade unaokolo nalazile su se klupe za sjedanje i udubljenje u zidu — niša — mjesto u koju bi se stavljao Jevrejima svet predmetora. Sada se na udaljenosti oko 2 metra ispred sastajališta pruža kanal za natapanje Vidovog Polja. Ostala dva nadgrobna spomenika su od betona, za razliku od ovog, a pri vrhu su malo ovalnog oblika. Dužina drugog nadgrobnog spomenika je 1,23 m, a širina 0,59 m. Spomenik je bez natpisa. Na udaljenosti od 4,30 m od ovog nalazi se još jedan spomenik dužine, širine i oblika kao ovaj drugi, samo s tom razlikom što se na ovom trećem nalazi natpis sa sjeverne strane urezan u betonu, a koji smo ranije pomenuli.

Naša izložba u Parizu maja 1949 godine s pravom je pobudila najveći interes za umjetnine naših zemalja. Među izloženim objektima osobitu su pažnju skrenuli bosansko-hercegovački stećci. Od stećaka su posebni interes i pažnju zaslužili oni sa Radimlje kod Stoca i iz Zgošće kod Kaknja, sad u bašti Zemaljskog muzeja u Sarajevu.[1]

Kada smo već kod ovoga pitanja, treba znati da su Jevreji u Bosni i Hercegovini, došavši iz Španije, naišli na dobar prijem kod vlastodržaca u XVI vijeku. Međusobno vjerski, krvno i trgovački povezani, živjeli su oni vijekovima svojim patrijarhalnim životom. Prema ostalim slojevima naroda bili su korektni. Prema vlastima bili su više nego odani. Pokojnike su sahranjivali u svojim grobljima, pod glomaznim kamenjem sličnim našim stećcima. Čelo svakog nadgrobnog spomenika bilo je ispisano najnužnijim podacima o pokojniku. Obradu tih nadgrobnih spomenika, kao i njihovo porijeklo, koliko mi je poznato, još niko nije uzeo u rad iako bi to bila zahvalna tema koja čini sastavni dio naše prošlosti.

Na njemačkom jeziku je napisao dobru knjigu o Jevrejima u Bosni dr. Moritz Levy: Die Sephardim in Bosnien, Sarajevo 1911, ali je Levi obradu nekropola izbjegao i ostavio potomcima.

U grobnici pod nadgrobnim spomenikom (vidi sl. 1) sahranjen je rabin Mojsije Danon, koji je 1815 (5575) godine izabran za vrhovnog rabina.[2] To je bila velika čast jer je vrhovni rabin imao gotovo neograničenu vlast nad svojim vjernicima. On je zastupao interese Jevreja kod vezira i vrhovnih vlasti. Bio je gotovo isključivo sudac u svim međusobnim sporovima Jevreja, te je vrlo malo Jevreja izlazilo pred građanski sud. U vrijeme Mojsija Danona bio je bosanski valija u Sarajevu Ruždi-paša, navodno vrlo podmitljiv i nezgodan čovjek.[3]

U to vrijeme neki Jevrejin iz Sarajeva, imenom Moše Havijo, prešao je u Travniku na islamsku vjeru, svojom lukavošću uvukao se u red derviša i dobio ime derviš Ahmed. Neukom muslimanskom svijetu izdavao se za čudotvorca nadahnuta »božijom« inspiracijom i narod je u njega vjerovao. On je ubrzo poslije prelaska na islamsku vjeru nestao iz grada. Ruždi-paša, koji je baš u

[1] Časopis za likovnu umjetnost br. 2, 1950, 13—17. Vidi i Musee des Monuments Francois L'Art Medieval Yougoslave P 14, 15, 16.

[2] Godišnjak La Benevolencije i Potpore 5694—1933, str. 94.

[3] Godišnjak La Benevolencije i Potpore 5694—1933, str, 81. Vidi i Levy, Die Sephardim in Bosnien, 30—31,

to vrijeme bio na položaju valije a koji je i sam pripadao redu derviša, bacio je krivicu na Jevreje da su oni ubili Mošu derviša Ahmeda iz mržnje što je prešao na tuđu vjeru, i tražio je veliku krvarinu u novcu koju Jevreji nisu mogli da isplate. Zato Ruždi-paša dođe iz Travnika u Sarajevo i izda naredbu da se zatvore vrhovni rabin i još desetorica njegovih najbližih saradnika. U subotu 4 XI (hežvana) 5580 (1820) godine pronio se glas u templu da je paša naredio da se taoci poubijaju. Jevreji su se raštrkali po gradu. Jedan od njih dade novac nekom muslimanu Ali Asaku da pobuni ionako nezadovoljne muslimane protiv Ruždi-paše, te da tako spasi zatvorene Jevreje. Ali Asak je isto tako mrzio pašu još od ranije. On je sakupio dosta ratobornih istomišljenika i zajedno s njima provalio u zatvor i oslobodio zatvorenike. Razjarena masa naroda navalila je na pašine konake i provalila vrata. Paša je u životnoj opasnosti uspio da se spasi bjekstvom na drugu stranu konaka.[4]

Po izlasku iz zatvora Mojsije Danon je naredio da se za onu svotu novaca koja je bila sabrana za njihov otkup, a koja je paši bila premalena, sagradi hram kod Bezistana u Sarajevu 5582 (1822) godine. Prikupljena svota iznosila je, kako je bilo zabilježeno u knjizi priloga, 15.000 dukata.[5] Paša je tražio 500 kesa groša, na ime krvarine.

Rabin Mojsije Danon se zavjetovao da će otići u Palestinu, ako se izbavi iz zatvora, a ako na putu umre, da ga na tom mjestu i sahrane. Zaista, na putu u Palestinu zateče ga smrt na Vidovom Polju kod Stoca.[6] Njegov pratilac javi to jevrejskoj opštini u Mostar, jer Jevreja u to vrijeme nije bilo u Stocu. Mostarski Jevreji dođoše u Stolac i ispuniše želju Mojsiju Danonu sahranivši ga na Krajšini kod Stoca.

Po prilici prije 60 godina otkupio je to zemljište Daniel Mojsije Salom iz Sarajeva zvani Šćuplija, prozvan tako po tome što se doselio iz Skoplja (Turski Uskuplu — Skopljak, a u Bosni se govorilo Ušćup). Salom je obnovio spomenik, sagradio zgradu za sastajalište i ogradio zemljište.

Tu su se, kako smo već ranije rekli, sastajali Jevreji iz bliže i dalje okoline radi obnavljanja uspomene na rabina Mojsija Danona. Na dan njegove smrti čitale bi se cijele noći molitve, a ako bi toga dana bilo nevrijeme, onda bi se molitve čitale u kući koju smo nazvali sastajilište.

[4] Vidi opširnije Godišnjak La Benevolencije i Potpore 5695—1933, str. 81—95.

[5] Ovu knjigu priloga, zapravo dnevnik pa i kroniku, u koju su unošene bilješke i događaji od dolaska Jevreja u našu sredinu, i mnoge drusre raritete odnijeli su njemački vojnici za vrijeme II svjetskog rata.

[6] Einsenstein i dr., Enciklopedija »Ocar jisrael« »B«, 8—10.

SUMMARY

A JEWISH EPITAPH AT KRAJSINA NEAR STOLAC

In the neighbourhood of Stolac at the locality called Gorica was buried Mojsije Danon, the Sephardic chief rabbi of Bosnia and Herzegovina. On his way to Palestine Danon died near the place Stolac and there he was interred in compliance with his last wish. The grave is marked by a big tyoical tombstone, as the Senhards use to (put on their graves. To some degree they have a certain resemblance to the Bosnian-Herzegovinian stecaks. The epitaph is composed in old Hebrew characters and language.

On certain days the Jews of all parts of Bosnia and Herzegovina used to visit this grave every year on the 20 Sivan, in order to renew the memory of the chief rabbi Moisije Danon.

PROF. DR. I. PEVALEK

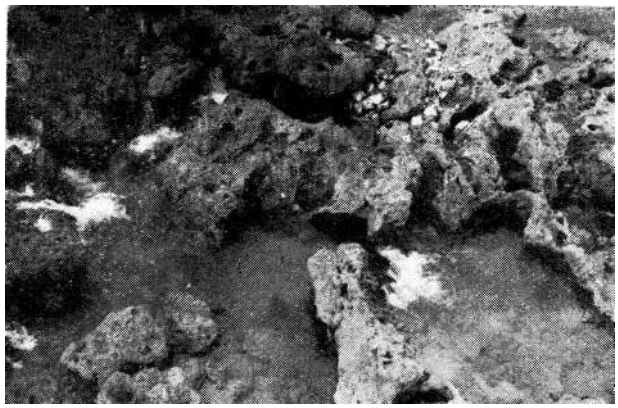
SLAP PLIVE U JAJCU NA SAMRTI

Tvorba kamenja vrši se i danas. Na dnu mora i slatkih voda taloži se mnogo toga, što će se u sljedeće geološko doba već zvati kamenom. Takvo taloženje zbiva se veoma polagano. Kamenje nastalo takvim taloženjem je uslojeno. Međutim, općenito je poznato da ima organizama koji talože kamen na mnogo brži način i to tako, da produkt njihovog taloženja ima odmah osobine kamena. Poznati majstori ovakve tvorbe su koralji i izvjesne alge. Kamenje koje nastaje na taj način nije uslojeno. To kamenje pokazuje izvjesne oblike tih organizama koji su ga stvorili. Ne ulazim u način kako ti organizmi talože kamen, ali naglašavam da je organizam kod toga formativni faktor. I u slatkim vodama kopna imade takvih organizama. Oni doduše nisu tako rasprostranjeni kao oni u morima, a osim toga i mase toga kamenja koje oni stvaraju znatno su manje. U brzim, stalnim i čistim vodama kopna ima mahovina, koje vrše to nastajanje kamenja. Taj kamen, koji stvaraju te mahovine, manje je čvrst od onog kamenja, koje organizmi stvaraju u morima. Ali oblici tako nastalog kamenja uvjetovani su mahovinama, koje ga stvaraju. Kamen koji stvaraju izvjesne mahovine u slatkim vodama kopna zovemo sedra (travertin ili bigra). Taj kamen je veoma porozan i nastaje veoma brzo. Ustvari to je kalcijski karbonat (vapnenac), ali takav, koji većinom, pokazuje više ili manje jasno gradu i oblike mahovina koje su ga stvorile.

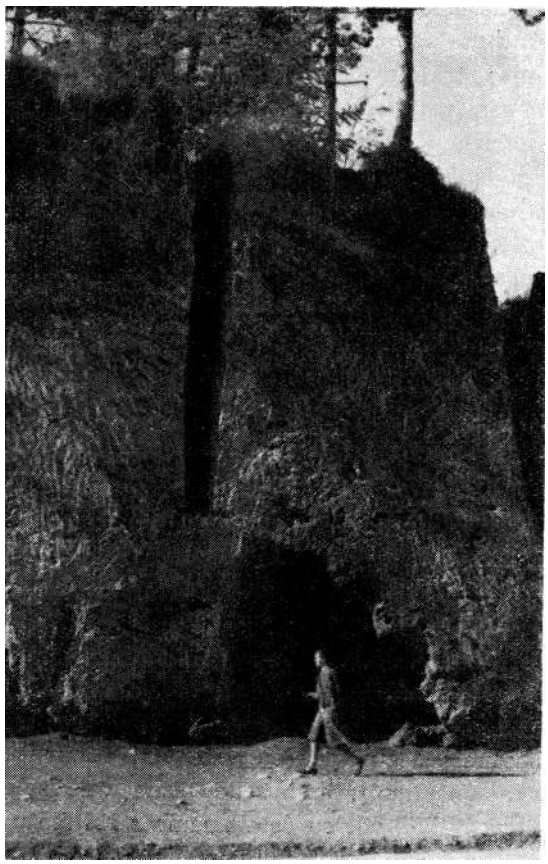
Sedre ima po čitavom svijetu, a naročito u vapnenastim krajevima. Uglavnom je njena tvorba veoma lokalizirana. Samo u nekim potocima i rijekama stvara se sedra. Mi imamo sedre u sjev. Africi, u zap. Aziji i u juž. Evropi, ako uzmemo u obzir samo bliže zemlje. U Evropi su najveća nalazišta sedre u Italiji i na Balkanu. Naročito zapadni dio Jugoslavije obiluje sedrom. Od Kupe pa do Neretve ima na nekim mjestima i većih sedrenih masa. Poznata takva sedrena područja jesu Plitvice, Krka i Pliva. U tim područjima nagomilane su ogromne količine sedre. Naslage sedre dosežu 50—70 metara u visinu, a pritom ispunjaju znatne dijelove čitavih riječnih korita Plive, Krke i izvorskih dijelova Korane. Kako geografi i geolozi tvrde, moralo je proći mnogo vremena dok su se mogle stvoriti ovako omašne naslage sedre. Oni računaju da je tvorba te sedre trajala barem pedeset hiljada godina. Kako sam prije spomenuo, jedno od ovakvih velikih nalazišta sedre leži između Gornjeg Plivskog Jezera i ušća Plive u Vrbas. Nisu još provedena detaljna istraživanja te sedre. Znamo da se ona proteže od pregrade između Gornjeg Plivskog Jezera pa sve do Vrbasa i da seže od Katakomba, pa sve do razine Vrbasa podno slapa. Možda je i dulje trajalo dok se stvorila ovolika masa sedre.

Malo ima takvih mahovina koje su kadre da stvaraju sedru (sedrotvorci). Tako su na Plitvicama uglavnom dva tipa sedrotvoraca.

a) Jedno je b r i u m s k i tip, koji rastući čini jastučaste busove, koji rastu prema gore. Stabljike te mahovine su malo razgranate i više ili manje paralelne. Skamenjivanje se vrši na ovaj način: Najgornji slojevi jastućastog busena su u najgornjem sloju intenzivno zeleni i posve živi. U tom sloju još nema vapnenca. Nešto niže u busenu slijedi sloj još zelen u kojem su svi dijelovi mahovine još živi, ali su već puni vapnenčevih čestica. Još dublje u busenu nema više zelenih dijelova biljke, već su ostale samo stabljike u samom vapnencu. U još dubljem sloju uopće nema više živih dijelova, već samo vapnenac. Onaj najgornji sloj je živ i elastičan. Onaj drugi živ i krut.



Sl. 1. Zbog smanjene vode onemogućen rad sedrotvoraca, pa se pojavljuje mrtva sedra.



Sl. 2. Skidanje sedre za gradnju kuća u Jajcu. Pojavljuju se šupljine i sedrene spilje

U trećem sloju malo je života, ali je taj sloj usljed istaloženog vapnenca već mnogo krući. I napokon, onaj četvrti sloj već je sedra, ali zasad još male čvrstoće. Kad ovakav čitav busen rastvorimo, tada su odozgo živi dijelovi s malo vapnenca, a što dublje u busen to je manje života, a više vapnenca. Ovako se živi busen skamenjuje pretvarajući se u sedru.

b) Drugo je k r a t o n e u r o n s k i (Cratoneuron) tip. Ta mahovina raste priljubljena slapu brze vode i stvara sedru na sličan način. Ona je površinom posve zelena i bez vapnenca. Nešto dublje je busen krcat vapnencem, ali još zelen. Tada slijedi sloj u kom se u mnogo vapnenca nalaze još samo starije stabljike i napokon sloj vapnenca u kojem više nema žive mahovine. Ali ipak postoji velika razlika u smjeru tvorbe busova. Kod briuma rastu busovi spram gore, a kod kratoneurona nizvodno uz luk vode. Prvi tip nalazimo na dnu brzica (struge), igdje voda više ili manje teče, a drugi na mjestima gdje voda slobodno pada u paraboli ili se niz stijenu ruši.

Dakako da su i oblici sedre drugačiji prema tome koja ih mahovina stvara, onako kako su i oblici busova tih mahovina različiti. Ne samo da su svi ti busovi mahovina različiti nego su i nastale sedre različite.

a) Briumska sedra povisuje dno brzica. Ako imade mnogo busena briuma i ako su povoljni uvjeti, tada se korito brzice stalno povisuje. To znači, voda klizi sve višom razinom.

b) Kratoneuronska sedra može imati razni efekat, a taj je ovisan o vodi. Ruši li se voda niz stijenu slabim mlazom, tada biva ta stijena sve deblja dodavanjem sedre i voda pomalo paralelno odmiče od svog bivšeg toka. Ovu formu sedre nazvao sam zastorima.

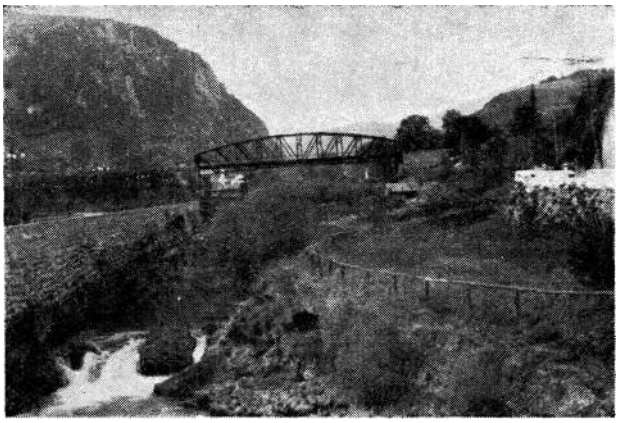
Ruši li se voda niz stijenu jakim mlazom, tada voda pada u paraboli, a toj krivulji se približuje busen mahovina, odnosno sedra, koja od nje nastaje. Rastenje takvog kratoneurona počinje ispod mjesta odakle se slap ruši te raste s unutrašnje strane slapa sežući sve dublje i dublje. Ovu formu nazvao sam bradom. Briumska i kratoneuronska sedra mogu teoretski beskonačno rasti. Kratoneuronska sedra raste dok ne dosegne nivo vode u koji se sedra ruši ili prestaje već ranije zbog toga što se usljed svoje težine prekine i odroni. Prema tome bi bilo rastenje kratoneuronske sedre veoma

skučeno, pa ono ipak nije tako skučeno. Prekinuta brada može nastaviti svoje rastenje, dok konačno ne priraste na one već izronjene komade dosad nagomilanih otpalih dijelova. No i to ne bi značilo neograničeno rastenje, koje vodi do onih naprijed spomenutih masa. Briumska sedra raste dotle dok se ne povisi korito do tolike mjere, da se voda slijeva drugda. Onim časom nastaje prelaganje struge na susjedno niže mjesto, a sad to raste povisivanjem korita. Svako prelaganje korita ima za posljedicu i prelaganje slapa odnosno brade. Mnogostrukim prelaganjem nastaju serijske nove brade, a te tvore pomalo sedrene spilje. Na ovaj način prelaganjem struge povisuje se pomalo čitav teren s kojeg se voda ruši, te se voda ruši sve iz višeg i višeg.

Neprekidnim stvaranjem brada i spilja odebljava teren s kojega se ruši voda, te se voda ruši sve dalje i dalje u smjeru odticanja vode.

Ovakvu neobičnu igru prirode, jedinstvenu u čitavoj prirodi, nazvao sam svojevremeno biodinamikom.* Ovakvim biodinamičkim rastenjem povisuju se i debljaju sedrene pregrade. Povisivanjem i debljanjem pregrada stvaraju se sve deblje i više pregrade, koje konačno zovemo barijerama. Tvorbom, debljanjem i rastenjem takvih barijera ustavlja se voda, koja na njih dotiče i stvaraju se isprva mala jezerca i, konačno, velika jezera kao Visovačko, Kozjak, Proščansko i Plivsko Jezero. Svakako je osebujan život tih sedrotvoraca, a još osebujniji efekti tvorbe sedre stvaranjem spilja i jezera.

Sedru, koja je prekrivena još mahovinama koje ju stvaraju, zovemo živom sedrom. Po živoj sedri voda veoma lagano klizi zahvaljujući to elastičnom živom pokrovu. Taj živi pokrov pruža vodi minimalan otpor, te je veoma rezistentan i spram erozivne snage velikih voda. Dogodi li se da se živi pokrov ozlijedi i da ga voda odnese, onda se u povoljnim uvjetima ta rana zacijeli sedrotvorcima iz neposredne okoline. Napokon, rastenje brada bazira na takvom serijskom zacjeljivanju. Dok ima živih sedrotvoraca, uvijek je prognoza takve rane povoljna. U razvoju barijera bilo je i biće



Sl 3. Zabijanjem pilota kraj obale nabušen je sistem sedrenih inklusa. Voda jodzemno otječe, čime je onemogućen rad sedrotvoraca.

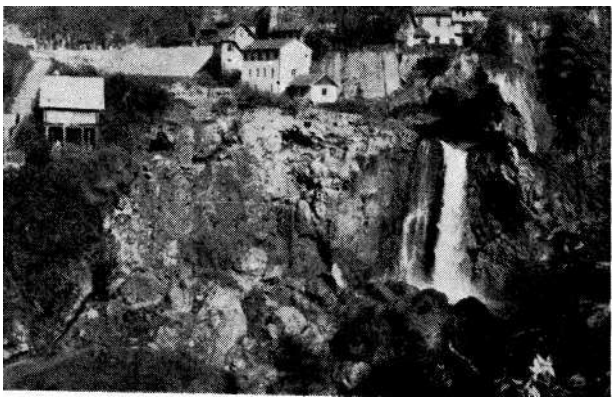
odrona i ti pripadaju normalnom razvoju, ali je prognoza dotle povoljna dok su sedrotvorci živi. Smanjenim vitalitetom sedrotvoraca smanjuje se i povoljnost prognoze. A sedrotvorci su veoma osjetljivi. Njima je potrebna katarobna (čista) voda. Čim je voda zagađena, sedrotvorci počinju kunjati. Oni nisu više zeleni, postaju kržljavi i sve manje inkrustiraju. Otpadne vode iz Jajca izlijevale su se na sedrotvorce. Oni su to veoma teško podnosili, a pogotovu teško za niske vode.

Sedrotvorci su veoma osjetljivi spram gibanja vode. Oni su biljke koje žive samo u tekućini koja jako dere (reikofilne mahovine). Smanji li se brzina te vode, odmah vidimo nazadovanje.

Važna je za sedrotvorce i dostalnost vode. Svi lokaliteti sedrotvoraca imaju promjenljiv vodostaj. Ali niski vodostaj podnose sedrotvorci samo prolazno, i to za kratko vrijeme. Osim toga je fatalno da vode budu niske obično baš u vrijeme najvećeg aktiviteta sedrotvoraca.

Što se pak tiče rastenja barijera, znamo da je važna nesputanost vodotoka, napose za niskih voda. Samo nesputani vodotoci mogu dovoditi do premještanja struga povisivanjem korita. Samo nesputani vodotoci dovode do povišenja cjelokupne barijere. Isto tako samo nesputani vodotoci dovode do postanka spilja bočnim pomicanjem slapova, a dakako da to vrijedi i za rastenje barijera u debljinu, t. j. u smjeru općeg toka vode. Osjetljivost sedrotvoraca je prema tome velika. Osjetljivost je tolika da sedrotvorci kod znatnih promjena brzo uginu, a kod manjih stalnih promjena kunjaju dulje vremena i napokon uginu.

* Dr. I. Pevalek: Der Travertin und die Plitvice Seen Verhandl. d' Intern. Vereinig. f. Limnologie Bd. VII. S. 165—181. Beograd 1935. — Dr. I. Pevalek: Biodinamika Plitvičkih Jezera i njena zaštita. Zaštita prirode sv. 1. 1938. Zagreb. — Dr. I. Pevalek: Prikaz i stanje sedre na Krki. Krka i problemi njene zaštite, Zagreb 1953, str. 15 i 31.



Sl. 4. Današnji izgled vodopada. Snimak iz oktobra 1954.

Sedru na kojoj nema više živih sedrotvoraca zovemo mrtvom sedrom. Mrtva sedra nije prekrivena elastičnim živim pokrovom, te pruža vodi veliki otpor. Takva sedra se veoma lagano erodira i naročito velike vode mogu tada učiniti nemilih promjena. Osim toga, i mrtva i živa sedra veoma su osjetljive na opterećenje i tresenje. Sedra je nejednolična i mjestimično puna spilja, koje su usko vezane s njezinim postankom. Ali sedra imade i raznih drugih šupljina. Komadi drva, kao i čitava stabla, koja su pala na živu sedru, bivaju obuhvaćena tvorbom sedre. Drvo vremenom istrune i nestane, a ostaje samo šupljina u sedri. Spilje i ovakve šupljine uklopina (inkluza) čine sedru veoma osjetljivom na opterećenje i na tresenje. Cesta koja vodi preko sedre nije sigurna, a isto tako i sve građevine smještene na sedri veoma su nesigurne. Vremenom se spilje i prostori inkluza urušuju, a sedra ispuca i sliježe se.

Zato je stavljanje objekata, nasipa, navažanje teškog kamenja veoma riskantno, iako se isprva može da i ne vide nikakvi napadni simptomi.

Poznato je da su na sedri u Plivi i izvan nje činjeni najrazličitiji zahvati. Ti su zahvati utjecali na nekadanje lice toga područja, tako da ta sedra danas ima znatno izmijenjeno lice. Zavod za čuvanje kulturnih spomenika i prirodnih rijetkosti u BiH, pozvao me je da ustanovim stanje sedre u donjem toku Plive. Dakako da u relativno kratko vrijeme od nekoliko dana nisam mogao izvršiti nikakvih detaljnih istraživanja.

Međutim prema programu spomenutog zavoda trebat će takva istraživanja izvršiti. Tako je predviđena jedna publikacija u kojoj će biti iznesen historijat zahvata učinjenih na Krki kao i njihovo negativno djelovanje, a isto tako bit će u toj publikaciji prikazana biodinamika sedre u donjem toku Plive.

Nemamo tačnih opisa sedre toga kraja, ali je više nego sigurno da su ljudi veoma rano dirali u sedru s najrazličitijim namjerama. A povijest Jajca je duga i burna. Znamo da su već u Starom vijeku isklesali reljef Mitrasa u sedru. Kasnije su iskopane Čitave katakombe u sedri. No, to su djela malenih razmjera. Veći dio Jajca sazidan je tokom vremena iz sedre, ali i to nije ne znam koliko izmjenilo lice onog sedrenog bloka. Htio bih ovdje istaknuti da su, koliko znamo, tek od prije kojih šest decenija ovamo vršene razne promjene, koje su veoma negativno utjecale na biodinamički sistem sedrotvoraca, to jest na rad sedrotvoraca. Te su promjene znatno utjecale i utječu i na sedru kao cjelinu, te su je u nekim dijelovima i ugrozile.

Posljednjih godina prošlog stoljeća sagrađen je akvedukt, koji vodi izvjesnu količinu vode izravno iz Gornjeg Plivskog Jezera, kroz tvornicu u Vrbas. Ovakvo oduzimanje vode nije štetno dotle dok sedrotvorci mogu djelovati još i za niskih vodostaja. Međutim, kasnije je taj akvedukt proširen, a da se i tada nije vodilo računa o djelovanju koje će takvo oduzimanje vode imati na rad sedrotvoraca, odnosno za čitav sedreni tok Plive. Svakako su sedrotvorci počeli obamirati, a iz žive sedre ostala je samo mrtva lako erodirava sedra (vidi sl. 1).

Poznato je da se još i danas za niskih vodostaja kopa u velikoj količini sedra, pa se iz nje grade kuće ne samo u Jajcu nego i u okolini. Lomljenjem sedre stvaraju se šupljine inkluza i sedrene spilje. Voda koja je prije tekla po površini žive sedre gubi se u unutrašnjost sedre i rastače je sve u većoj mjeri (vidi sl. 2).

Svojevremeno su nabacali velike mase čvrstog kamena na sedru u svrhu učvršćenja jednog mosta. Dakako, da je ovakav teret učinio da je lako lomiva sedra ispucala. Evo, i odatle gubitak vode i erodiranja sedrenog bloka duž prolaza ove podzemne vode.

Na nekim mjestima regulirani su vodotoci i u tu svrhu rezana sedra u koritu Plive. Svakako, i taj je zahvat imao jednako negativne posljedice i za sedrotvorce i za sedru. Na jednom mjestu građena je obala zabijanjem pilota. Ti su piloti sigurno nabušili taj sistem sedrenih spilja i djelovali loše. Neko je došao, dapače, na kurioznu ideju, da sedru terasira, kako bi se slapići bolje isticali. Ovakvo terasiranje značilo je otstranji-

vanje sedrotvoraca, dakle, onog faktora, koji jedini izgrađuje i održava slapiće i slapove. Tim zahvatom postiglo se baš protivno. Sedrotvorci su uništeni, a mrtva sedra otvorena eroziji vode (vidi sl. 3).

Kako je oduzimanjem vode i za najnižih vodostaja protok vode veoma slab, to je još jedna nedaća zadesila sedrotvorce. Otpadna voda i nečist grada velikim dijelom se baca u Plivu. Ta onečišćenja su naročito ubitačna za sedrotvorce, a veoma su štetna i za sedru.

Evo, ovdje sam iznio ukratko tek neke zahvate, koji su učinili život sedrotvorcima u Plivi posve nemogućim. Kroz nekoliko decenija sedrotvorci su kunjali i konačno gotovo posve uginuli. Prilikom mog kratkog boravka u području donje Plive našao sam sedrotvorce samo u nekoliko malenih busića na barijeri između Gornjeg i Donjeg Jezera i u otvorenom akveduktu, odnosno na mjestima gdje akvedukt procuruje. Umjesto nekad zelenih i živih sedrenih blokova u Plivi vidimo nezelene, erodirane i mrtve blokove. Zamrla je grandiozna igra prirode. Biodinamički sistem Plive je na samrti. Zaustavljen je uslijed ljudskog neznanja dalji razvoj sedre nakon pedeset tisuća godina.

A ipak ta vjekovna biodinamika sedrotvoraca dala je Jajcu veoma mnogo. Jajce je, doduše, poznato u svijetu po ljepoti okolice i po svojim povjesnim spomenicima, ali najpoznatije je Jajce po vodopadu Plive. Vodopad Plive izgradili su sedrotvorci. Voda se rušila dvadesetak metara niz živu sedrenu stijenu stvarajući sedrene brade i zastore. Podno slapa nalazio se niz sedrenih spilja, koje je izradio taj slap sa sedrotvorcima. Kad su sedrotvorci zapali u krizu, zapao je i slap u krizu. Nestalo je s ivice slapa sedrotvoraca, a voda se rušila preko mrtve neotporne sedre. Jednog dana nadošla je visoka voda i odronila velike blokove sedre. Tada svjetovaše neki blombiranje slapa. Učiniše tešku betonsku ivicu, a ta je pružala još veći otpor i jedna od sljedećih visokih voda odvalila je i tu betonsku ivicu. Danas nekada znameniti slap pruža jadnu sliku (vidi sl. 4). Voda se ruši niz razvaljenu mrtvu sedru, a mogućnosti regeneracije nema. Nema ni živih sedrotvoraca niti uvjeta pod kojima bi oni mogli živjeti i stvarati. Ostala je samo ruševina sedre, koja će jedva koga moći očarati.

Usprkos tome trebaće pod zaštitu staviti ostatke te nekadanje slave da i kasnija pokoljenja vide efekat djelovanja sedrotvoraca kroz desetke tisuća godina. Šteta, da nismo znali sačuvati i sedrotvorce i taj znameniti slap.

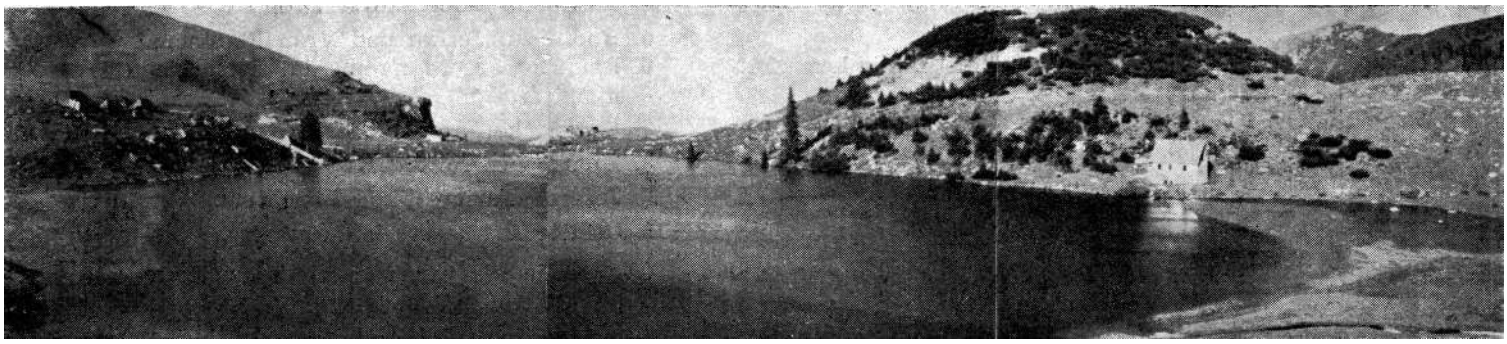
RÉSUMÉ

LA CASCADE DE LA PLIVA À L'AGONIE

Dans la première partie de l-article, l'auteur rappelle, dans les grandes lignes, la formation des pierres dans les eaux. La fonction des organismes qui créent très rapidement un dépôt pierreux, est essentielle. Les facteurs en sont les coraux et certaines algues; la pierre ainsi obtenue revêt la forme des organismes qui l'ont créée. L'auteur explique ensuite la formation de travertin dû aux mousses dans les eaux douces, courantes et claires. C'est en Europe méridionale qu'existent les plus importantes formations de travertin: en Italie et dans les Balkans. Il en existe en Yougoslavie dans les lacs de Plitvice, dans la Krka et dans la Pliva, où la couche de travertin atteint jusqu'à 70 mètres de haut.

L'article fait également mention de deux types de mousses qui sont à l'origine de la formation du travertin: le type »Brvum« et le type »Cratoneuron«. Puis il décrit la formation du travertin, ainsi que les conditions nécessaires à l'action des organismes qui en sont les facteurs. Le processus de formation de chaque forme particulière grâce â l'action des mousses déjà mentionnées, l'emplacement des »barbes« et des »grottes de travertin« sont ensuite traités par l'auteur, qui qualifie ce jeu curieux de la nature de »biodynamique«. Il faut également distinguer entre le travertin vivant et le travertin mort, et surtout avoir une eau pure, pour que le travertin puisse se former.

L'article mentionne aussi les travaux effectués dans la vallée de la Pliva, qui ont énormément nui à cette formation. Ce sont: la construction du canal de Veliko ïezero (Grand Lac) et partant. la dessèchement du fleuve à eaux basses, la pose d'une dalle de béton sur la chute, l'extraction de la couche supérieure vivante du travertin. Ces différents travaux ont grandement nui à la formation du travertin, de sorte qu'aujourd'hui la chute de Yaïtsé n'est plus qu"un pâle reflet de celle qui constituait la plus grande beauté naturelle de la ville.



Sl. 1. Opći pogled na Prokoško jezero na Vranici planini. — *Foto* P. Fukarek.

DR. ING. PAVLE FUKAREK i ING. VIKTOR RŽEHAK

NEKA RAZMATRANJA O ZAŠTITI PRIRODE I PRIRODNIH RIJETKOSTI U BOSNI I HERCEGOVINI

Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti u RN BiH uspio je prije kratkog vremena da formira odjeljenje za zaštitu prirodnih rijetkosti. Paralelno sa već odmaklim i vrlo uspješno sprovođenim radom na zaštiti i konzerviranju dragocjenih spomenika kulturne prošlosti naših naroda na području NR BiH — Zavod je pristupio i prvim mjerama oko zaštite prirodnih rijetkosti. Ovaj zamašan posao u svojim prvim potezima na terenu, bez jedne veće tradicije i iskustva zahtijeva široku potporu i razumijevanje mjerodavnih, kao i mogućnost široke diskusije u načelnim i posebnim pitanjima. Sve to, naravno, u cilju što pravilnijeg rješenja mnogobrojnih postavljenih zadataka i problema zaštite prirodnih rijetkosti i tim i zaštite prirode kao cjeline.

Naša je namjera da u ovom članku damo nešto detaljnije podatke o najvažnijim prirodnim rijetkostima na području BiH kako bi se iz njih mogli sagledati neposredni zadaci koji stoje pred Zavodom u sljedećem razdoblju. Iz pregleda, iako on obuhvata samo najvažnije naše prirodne rijetkosti, jasno će se ukazati i putevi, odnosno mjere koje je potrebno poduzeti da se u što kraćem vremenu i što efikasnije sprovede sistem zaštite prirode i prirodnih rijetkosti na našem području.

I. JEZERA, VODOPADI I KRAŠKI IZVORI

Po našem mišljenju, među najznačajnije objekte prirodnih rijetkosti na području NR BiH spadaju planinska glacijalna jezera, vodopadi i kraški izvori.

Kao što je poznato, za vrijeme diluvijalnih zaleđivanja bilo je i Balkansko Poluostrvo djelomično pokriveno velikim ledenjacima, koji su u našim planinama ostavili tragove u vidu glacijalnih cirkova, ispunjenih morenskim materijalom i manjim jezerima. Ova jezerca, redovno mala po svojoj površini, pretstavljaju ne samo privlačnu prirodnu ljepotu nego i jedan poseban biotop ispunjen rijetkim pretstavnicima vodene faune i flore. Utvrđeno je, nažalost, — a to je slučaj kod svih stajaćih voda — da se ta jezera postepeno smanjuju zasipavanjem i zarašćivanjem, tako da će mnoga od njih, bez zaštite, potpuno nestati. Imamo čak i primjer jednog jezera na planini Treskavici (nekadašnje jezerce pod Oblikom blizu Turovog stana), koje je potpuno zatrpano nanosima i zaraslo vegetacijom. To nam govore i brojni lokalni nazivi »Jezero«, »Jezerce« na našim planinama, gdje danas nalazimo samo udolice pokrivene livadskom ili pašnjačkom vegetacijom.

Od glacijalnih jezera treba, dakle, pod zaštitu staviti:

1. grupu jezera na planini Zelengori (između Foče i Kalinovika):
   a) Bijelo Jezero,
   b) Crno Jezero,
   c) Borilovačko Jezero (pod Ljeljenom),

d) Jezerce u Gornjim Barama (ispod Ugljaša);

2. grupu jezera na planini Leliji kod Kalinovika:
   a) Kotlaničko Jezero (između Dumoša i Kalelije),
   b) Štirinsko Jezero (između Vitobare i Štirina),
   c) Kladopoljsko (»Orlovačko«) Jezero;
3. grupu jezera na planini Treskavici kod Trnova:
   a) Crno Jezero,
   b) Veliko Jezero,
   c) Bijelo Jezero,
   d) Platno Jezero,
   e) Jezero iznad Dujmovića;
4. Glacijalno »Lokavsko« Jezero na planini Bjelašnici i Kalajli Jezero na Hranisavi-Opančaku;
5. Jezero pod Šatorom;
6. Prokoško Jezero na planini Vranici.

Manje značajna jezera kojima će trebati pružiti zaštitu samo, možda, u vezi sa problemom očuvanja faune jesu još i ova:

1. »Uloško« ili »Bačko« Jezero kod Uloga u Hercegovini,
2. Jezera pod vrhom Raduše Planine (2 jezera: »Gornje« i »Donje«),
3. Zdrimačka Jezera kod Gornjeg Vakufa (3 jezera: »Pasje«, »Hadžića« i Pijavičko«),
4. Jezero na Dobruškoj Planini,
5. Blidinjsko Jezero pod Vran Planinom,
6. Blatačko Jezero na planini Bjelašnici (Konjički srez),
7. Kukavičko Jezero kod Kupresa,
8. Kutsko Jezero kod Kupresa,
9. Jezero »Turjača« kod Zanogline (Kupres) i
10. Rastićevsko Jezero kod Kupresa.

Ova posljednja jezera manje su značajna kao prirodne rijetkosti, a više kao vodoopskrbni objekti jednog širokog okoliša. To su odreda vrlo značajna stočna napajališta, pa se s njima ne može drukčije postupati, nego kao sa objektima kojima treba pružiti zaštitu u onolikoj mjeri, u kolikoj bi izvjesni nepredviđeni zahvati ugrozili njihov opstanak.

Posebno pitanje zaštite pretstavlja jezero Plive kod Jajca, zatim Boračko Jezero kod Konjica. To su prvoklasni turistički objekti na kojima su već dosada izvršeni značajni građevinski radovi (od kojih neki nisu baš »uljepšavajuće« prirode). Tu je potrebno postaviti izvjestan nadzor kako bi se sačuvala jezerska fauna i zaštitio širi okoliš od eventualnog osiromašenja vegetacije.

Među najznačajnije prirodne fenomene i rijetkosti ubrajamo svakako i vodopade. Poznati su u cijelom svijetu neki od njih, pa među njima i naš vodopad rijeke Plive u Jajcu. Nažalost, danas je stanje ovog vodopada vrlo loše i on ne pretstavlja ni približno onu ljepotu koju je nekad pretstav-



Karta I. Važnije prirodne rijetkosti u Bosni i Hercegovini.



Karta II. Postojeći i predloženi rezervati i nacionalni parkovi na području Bosne i Hercegovine.

ljao. O tome ćemo kazati nešto više u daljem izlaganju.

Uz vodopad Plive kod Jajca treba ubrojiti i vodopad »Kravicu« na rijeci Trebižatu kod Ljubuškog. Ovo je, s obzirom na sadašnje stanje vodopoda Plive kod Jajca, bez sumnje danas najljepši vodopad u Republici.

Jedan prilično poznat, ali s obzirom na količinu vode koju baca manjih razmjera, jeste i vodopad Skakavac sjeverno od Sarajeva. To je, zapravo, vodopad visine od 94 m, kojeg tvori jedan mali potočić s izvorom u neposrednoj blizini. Za zimskih dana na vodopadu se stvaraju veliki ledeni zastori, pa je tada izvanredno lijep. U neposrednoj blizini nalazi se jedan manji bezimeni vodopad koji je aktivan samo nakon jakih kiša.

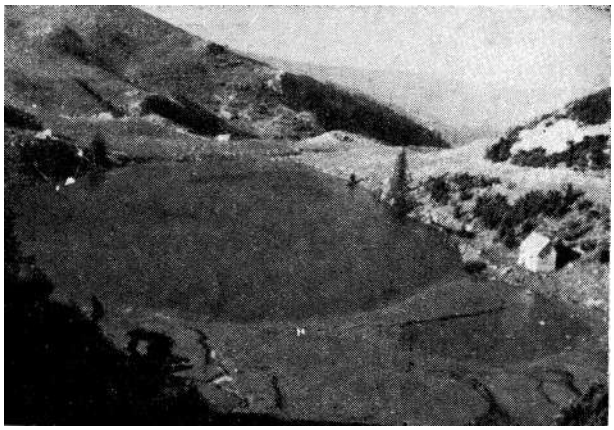
U prašumskoj sastojini »Peručica« nalazi se oko 50 m visok vodopad »Skakavci« koji baca veću količinu vode.

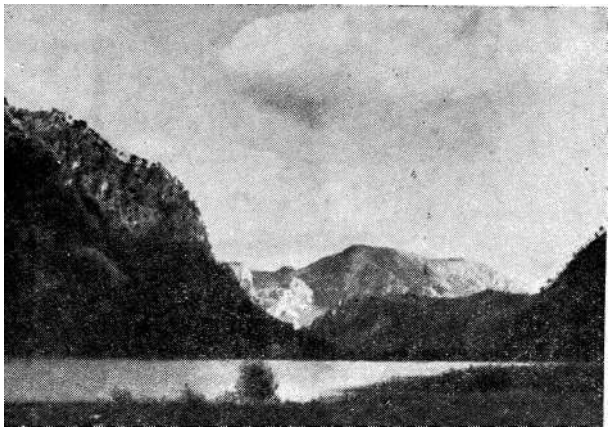
Treba spomenuti još i vodopad na rijeci Blihi kod Kamengrada (Sanski Most). Ovaj vrlo impozantan vodopad sa visinom od oko 40 m tvori rječica Bliha, pritoka rijeke Sane.

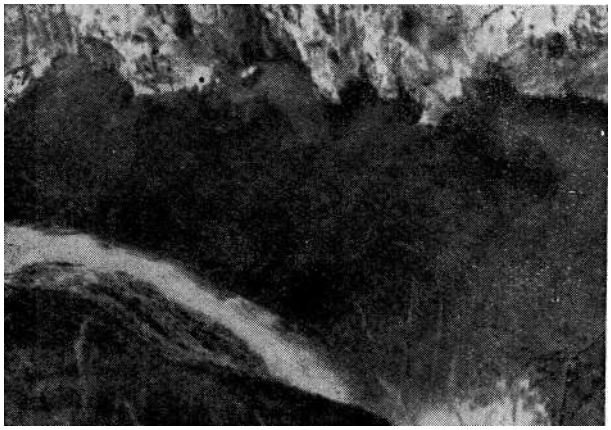
Na ušću rijeke Šištice u Neretvu, koja je odvirak Boračkog Jezera, nalazi se stepeničasti vodopad visine od oko 30 m, koji po svojoj ljepoti pretstavlja jedinstvenu prirodnu rijetkost. Tu se Neretva uvukla u uski klanac gotovo okomitih kamenitih obala i u nju se na jednom mjestu salijeva iskričava, pjenušava voda Boračkog Jezera.

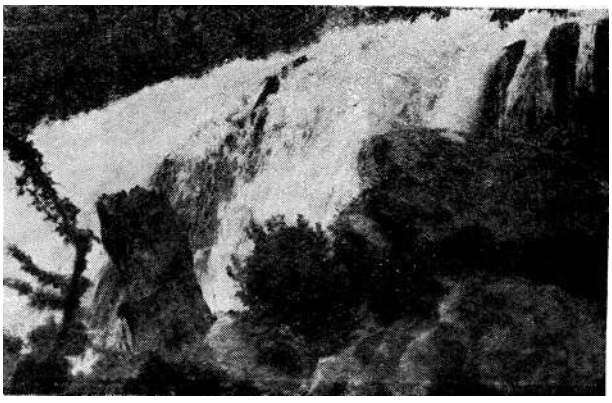
Na desnoj pritoci rijeke Ugra — Plačkovcu — nalaze se dva manja vodopada koji padaju sa visine od oko 25, odnosno oko 28 m. Isto tako postoje još manji vodopadi na rijeci Žepi, pritoci Drine, kod Potslaplja.

Veliku i značajnu prirodnu rijetkost naših krajeva pretstavljaju i sedrene prečage u našim rijekama. One često stvaraju niz manjih kaskada i vodopada, te stvaraju vrlo slikovite i privlačne prirodne rijetkosti. Slično kao na Plitvičkim Jezerima i ovdje dejstvom sedrotvoraca nastaju i rastu prirodne barijere u rijekama niz koje se ruši voda u mlazevima, a iznad njih se obično stvaraju manja jezerca sa mirnom vodom. Takve kaskade imamo naročito lijepe na rijeci Uni kod Martin Broda, zatim na rijeci Plivi kod Šipova i na rijeci Janju, desnoj pritoci Plive. U blizini Konjica, kod utoka rijeke Ljute, nalazi se također jedna veća sedrena, uzdužna prečaga, niz koju kaplje voda u rijeku. Kako su žive sedrene tvorevine veoma osjetljive na različite građevinske ili druge zahvate, a stare naslage sedre sadrže redovno vrijedne ostatke fosila, to sedru (bigar, travertin) treba kod nas općenito smatrati pri-

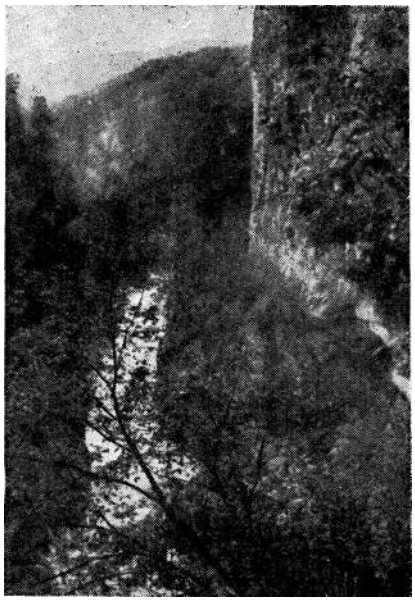




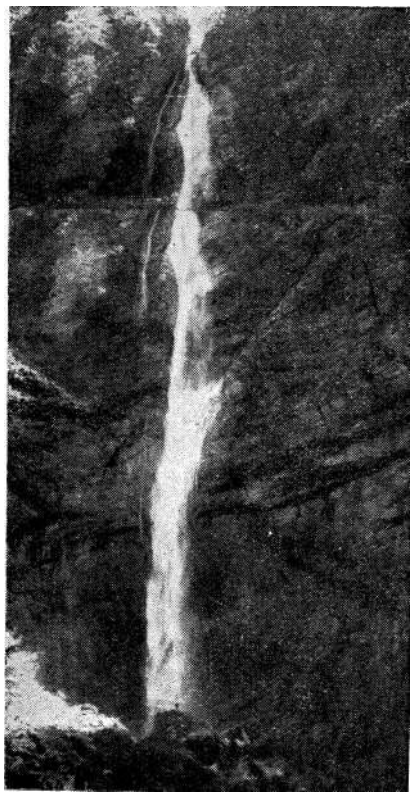




Sl. 2. Prokoško Jezero. U prednjem dijelu vidi se proces zarastanja jezera. *Foto* P. Fukarek. — Sl. 3. Boračko Jezero u konjičkom srezu. *Foto* P. Fukarek. — Sl. 4. Vodopad Šištice nad Neretvom. *Foto* P. Fukarek. — Sl. 5. Kraški izvori i vodopad Perutac kod Jablanice na Neretvi. *Foto* S. Suljagić.



Sl. 6. Klisura Neretve kod vodopada Šistice.
Foto P. Fukarek



Sl. 7. Vodopad »Skakavci« u prašumi Peručice.
Foto Ing. K. Fice

rodnom rijetkošću i kao takvu staviti je pod zaštitu.

Kad smo već kod pitanja vodopada i barijera na rijekama, onda treba svakako kazati i nekoliko riječi o bukovima na rijeci Drini kod Višegrada, o »Skakalima« na rijeci Neretvi kod Mostara, o kaskadama na rijeci Bosni kod Lašve i o »Kazanima« na rijeci Željeznici kod Trnova, južno od Sarajeva. Sve su to prirodne rijetkosti prvog reda i njih treba staviti pod zaštitu tim više, što se tu istovremeno zaštićuje i rijetka vodena fauna.

Bukovi (»Veliki« i »Mali«) u uskom klancu Drine niže Višegrada poznati su splavarima i kajakašima, dok se o »Skakalima« na Neretvi i o kaskadama na Bosni manje zna. »Kazani« na rijeci Željeznici su nastali prodorom vode u masivnu krečnjačku prečagu u kojoj je voda svojom snagom izdubila više, gotovo potpuno okruglih, oko 10—15 m dubokih »kazana«, u kojima se voda pjenuša i vri kao u pravom kazanu. Sa drvenog mosta koji je prebačen preko rijeke, ili ispred mlina koji se nalazi na izlasku iz »kazana«, pruža se vrlo slikovit prizor snage i dejstva vode.

Jedna naročita prirodna rijetkost nalazi se i na rijeci Miljacki kod Sarajeva. To je veliki kameni svod kroz koji prolazi rijeka u klancu blizu Dovlića. Sličan svod, ali manjih razmjera i bez rijeke su t. zv. »Hajdučka Vrata« na planini Čvrsnici u Hercegovini.

Među osobitim fenomenima kraške hidrografije treba istaknuti izvore kraških rijeka i rječica. Ovi izvori izbacuju redovno i stalno velike količine vode koja se sakuplja u razgranatim sistemima podzemnih kanala i izlazi na razne načine na površinu. Često su ta vrela istovremeno jaki bukovi ili se spajaju sa sedrenim kaskadama. Mnoga od tih vrela već su odavno svraćala pažnju turista zbog svoje ljepote i privlačnosti, pa su ona bila iskorišćavana kao izletišta i odmarališta. Međutim, u novije vrijeme na mnogim mjestima iskorištena je snaga vode ovakvih kraških vrela za izgradnju manjih vodoopskrbnih i hidroenergetskih objekata (Vitina, Vrelo Bašajkovac), pa su slobodna (neiskorišćena) vrela preostala u malom broju. Na nekim kraškim vrelima izgrađeni su i u novije vrijeme glomazni i nakaradni objekti koji narušavaju ili potpuno uništavaju ljepotu kraja.

Jedno od najljepših naših kraških vrela jesu izvori Rame kod Šćita, ali će ova vrela uskoro nestati pod površinom jezera, koje se ima stvoriti za ramsku hidrocentralu. Tako ćemo ovdje izgubiti jednu izrazitu prirodnu rijetkost, pa je tim potrebnije da se sa preostalim sličnim objektima postupa sa većom pažnjom,

Treba naglasiti da kraška vrela ne mogu biti samo jednostrano korišćena u bilo koju svrhu, pa da se pri tom izgube iz vida i opće potrebe eventualno ribogojstvo i druge. Stoga bi još preostala veća kraška vrela, na pr. vrelo Bune i vrelo Dabra, trebalo sačuvati u današnjem svom

obliku, dok bi se kod ostalih trebalo rješavati pitanje iskorišćavanja vodenih snaga pažljivo i saglasno sa čuvanjem prirodnoga ambijenta, slično kao što je to nekada učinjeno sa vrelom Eadobolje kod Mostara.

Kao važnija kraška vrela sa izrazitom karakteristikom prirodne rijetkosti treba staviti pod zaštitu, osim vrela Bune kod Blagaja i vrela Dabra kod Sanskog Mosta, vrelo Perutac kod Jablanice na Neretvi, vrelo Pridvorice kod 5ipovice u Borču (glavna pritoka Neretve kod njenog izvora), vrelo Lišticće kod Širokog Brijega u Hercegovini, vrelo Janja kod Jajca — Šipova, vrelo Paljanske Miljacke kod Sarajeva, i, možda, još koje drugo vrelo koje zasada nije još evidentirano.

U ovu skupinu prirodnih rijetkosti spadala bi i sva ona kraška vrela i sifoni u pojedinim kraškim poljima, koja povremeno gutaju, a povremeno rigaju vodu. Isto tako kao prirodne rijetkosti došli bi u obzir i svi ponori kraških rijeka i potoka. Međutim, ovdje se radi o objektima koji su usko povezani sa hidrotehničkim melioracijama naših kraških polja. Zbog toga su već i mnogi ponori posebno izgrađeni, a na nekim će se, vjerojatno, morati izvršiti proširenja ili drugi kakvi tehnički radovi, pa bi eventualna njihova zaštita bila u sukobu sa potrebama privrede.

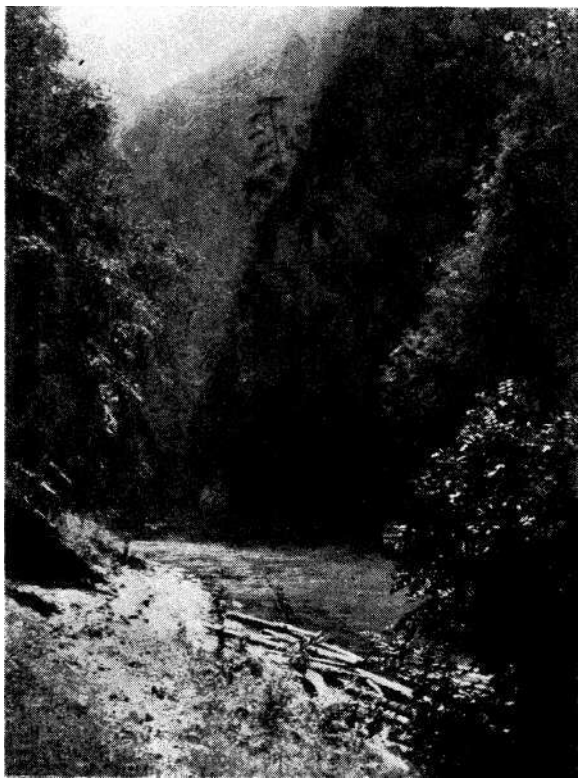
Važni kraški ponori, o kojima bi ipak trebalo voditi računa ne samo kao o objektima prikladnim za tehničke radove nego i kao o prirodnim rijetkostima, jesu dva ponora u Gatačkom Polju (koji su povezani s izvorima u Dabarskom Polju): ponor Zalomke kod sela Biograda u Nevesinjskom Polju, ponori Sturbe u Livanjskom Polju, ponori Trebišnjice u Popovom Polju i drugi.

II. KLISURE, SUTJESKE I PEĆINE

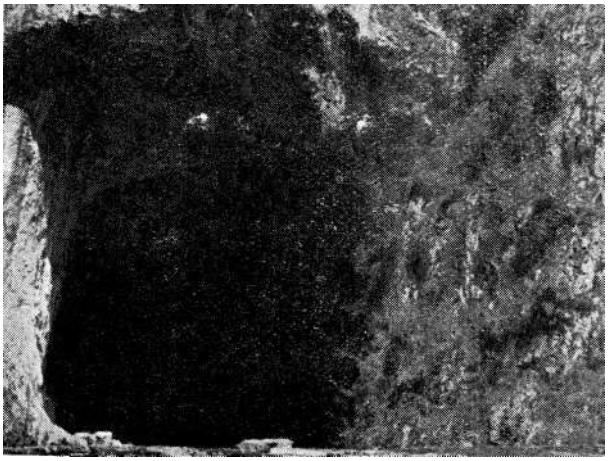
Na području Bosne i Hercegovine postoje vrlo značajne klisure i sutjeske koje su već po svom oblikovanju prvorazredne prirodne rijetkosti. Osim toga. u njima se nalazi osebujna vegetacija, puna rijetkih oblika, a također i fauna pokazuje niz prirodnih rijetkosti. Ove klisure su tu i tamo prosječene putevima ili željeznicom, dok su inače neprohodne ili bar potpuno izvan dohvata ljudskih naselja. Navodimo nekoliko:

1. klisura Lima od njegovog ušća u Drinu do Strmice,
2. klisura Sutjeske iznad Šahdana (pod Viogor-Planinom),
3. klisura Radohinja kod Strmice,
4. klisura Sutjeske između Suhe i Gatačkog sreza sa znamenitim Vratarom,
5. klisura Prače između Renovice i Mesića,
6. klisura Miljacke između Pala i Sarajeva,
7. klisura Čude kod Olova,
8. klisura Ugra kod ušća u Vrbas i kod ušća Plačkovca,
9. klisura Vrbasa od Jajca do Bočca,
10. klisura Rakitnice i Neretve od Glavatičeva do Konjica,
11. klisura Bistrice između Miljevine i Broda kod Foče,
12. zemljane gljive koje se nalaze na desnoj strani rijeke Bosne između Lašve i Zenice, a isto tako u selu Budnju kod Foče (pa također i t. zv. Sijeračke Stijene).

Nema nikave sumnje da ove klisure treba smatrati na prvom mjestu kao područja koja se moraju zaštićavati zbog opasnosti od zatrpavanja vodenih tokova, zatim ugrožavanja saobraćajnih linija koje kroz njih prolaze. Takva njihova zaštita ne bi spadala neposredno u domen zaštite prirodnih rijetkosti, nego u zadatke zaštite terena od erozije u okviru propisa Zakona o šumama ili nekih posebnih propisa o zaštiti saobračajnica. Međutim, s obzirom na to, da bi se zaštita takvih terena mogla sprovesti jedino putem zaštite vegetacije (šikara i šumica koje se nalaze na ugroženim padinama), to bi i ovdje bilo umjesno da



Sl. 8. Klisura Prače kod Mesića. *Foto* P. Fukarek.



Sl. 9. Ulaz u Dabarsku pećinu kod Sanskog Mosta
Foto V. Ržehak



Sl. 10. Prašumski rezervat Peručica ispod planine Maglića,
Foto V. Ržehak.

se ta zaštita sprovede sporazumno s organima zaštite prirodnih rijetkosti.

Među najinteresantnije i najznačajnije objekte prirodnih rijetkosti krasa spadaju pećine sa svima svojim podzemnim fenomenima. One, s obzirom na dug vremenski period u kome su stvarane, a koji je prelazio i hiljade godina, predstavljaju veoma važne objekte za naučna istraživanja. Isto tako svojom ljepotom i interesantnošću privlače opću pažnju svih posjetilaca. U našoj Republici ima veliki broj ovih objekata koji bi se s obzirom na njihov značaj, položaj i vrstu, mogli uglavnom podijeliti u tri kategorije:

U prvu kategoriju došle bi pećine koje pretstavljaju vanredan interes i za nauku i za turizam, a po svom položaju su pristupačne, te nije potrebna nikakva naročita sprema da se one posjete i potpuno razgledaju. Ovdje bi u prvom redu došle u obzir: naša pećina Hrustovača kod Sanskog Mosta; Vilinska Pećina u Sebešiću, srez Travnik, Bijanbarska Pećina kod Srednjeg, Kuvija na Hranisavi i još neke. Po svom značaju i položaju bez sumnje bi prvo mjesto trebalo dati pećini Vjetrenici kod Zavale, ali s obzirom da je za dolazak u ovu pećinu potrebna naročita sprema, kao Sto su gumeni čamci, užad, specijalna obuća i drugo, to je praktično ova naša najpoznatija i najznačajnija pećina zasada još stvarno zatvorena za veći broj posjetilaca. Nažalost, gotovo svaka od ovih pećina pretrpjela je dosada znatna oštećenja, ali ipak neće biti teško organizovati njihovo čuvanje i zaštitu postavljanjem vrata na ulazima, sprovođenjem električnog svjetla u njima, eventualnom izgradnjom najnužnijih objekata i drugim mjerama.

U drugu kategoriju došle bi one pećine koje po svome položaju za posjetu ne pretstavljaju naročitu poteškoću, ali prema svome značaju danas još nisu objekti koji bi privukli pažnju i interes širokih masa. Međutim, s obzirom da su ove pećine još većinom neispitane i zbog toga se u njima mogu još očekivati razna značajna otkrića, to one pretstavljaju živ interes za naučne radnike. Nije isključeno da će neke od ovih pećina doći uskoro i u prvu kategoriju. Ovdje bi ubrojili pećinu Novakušu kod Nevesinja, Snjeticu i Malu Vjetrenicu (»Provalija«) kod Kifinog Sela, Rušpiju i Vranjaču kod sela Biograda (Nevesinje), pećinu Dusinu kod Fojnice, Banju Stijenu kod Prače i još neke druge. S obzirom na karakter ovih pećina neće biti teško zaštititi ih i čuvati.

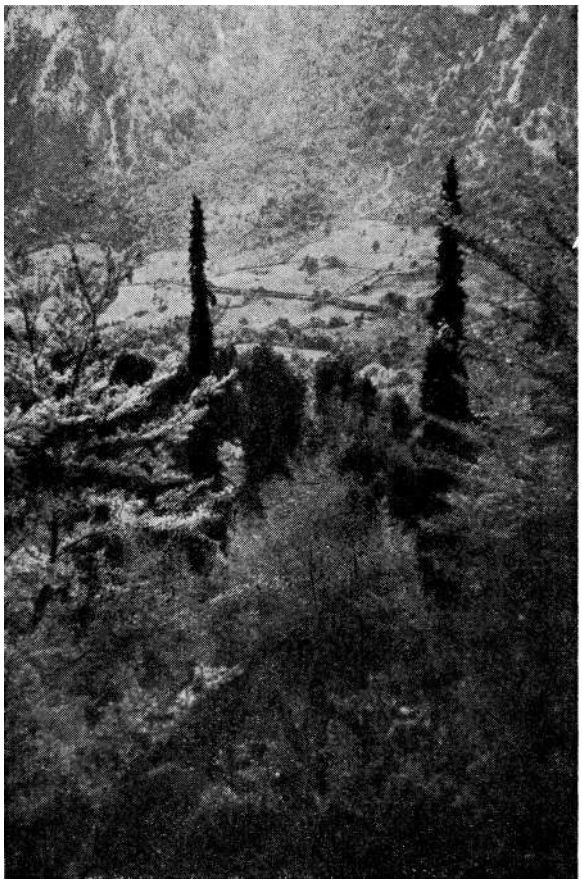
U treću kategoriju došle bi sve ostale pećine koje su danas nepristupačne, koje ne pretstavljaju neki interes za šire mase, a po svom značaju nisu došle na red za istraživanja. Jasno je da će vremenom i mnoge od ovih pećina preći u višu kategoriju, a to će uslijediti nakon izgradnje komunikacija i drugih objekata koji će omogućivati lakši pristup k njima. U ovu kategoriju spadaju danas sve one još neevidentirane

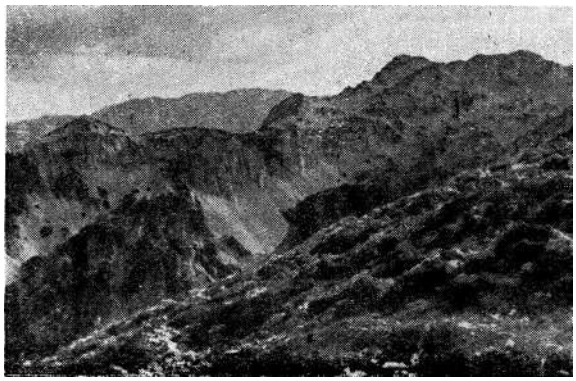
(koje su jedino, možda, topografskim znakom na specijalnim kartama označene), kao i one poznate samo po imenu, na pr. Mijatova Jama na Vrari Planini, Plačkovac pećina u Ugru kod Travnika, Čukovec pećina kod Kotor Varoša, pećina Smoljani kod Bos. Petrovca i slične;

Kada smo namjeravali za ovaj članak da obradimo pitanje naših pećina, došli smo do konstatacije da mi, nažalost, nemamo evidentiranu jednu trećinu pećina, a da za velik broj pećina postoje nepouzdani podaci ili samo navodi iz kojih se ne može ništa zaključivati. Na osnovu toga, pred nama se postavlja, kao prvi zadatak, stvaranje katastra i evidentiranje svih naših pećina, kako bi se moglo pristupiti njihovom sistematskom istraživanju i zaštiti. Prema tome, mi u ovom članku nismo još u mogućnosti da o ovim značajnim prirodnim rijetkostima damo iole iscrpniju sliku.

Istakli smo ovdje samo nekoliko važnih pećina i probleme koji se nadovezuju na pitanja njihove zaštite, odnosno uređenja. Međutim, na području naše Republike ima nekoliko stotina kraških pećina koje su, možda, jedino poznate narodu ili rijetkim naučnicima, koji su ih istraživali, i to većinom samo površno. Osnovni zadatak koji se postavlja pred nas, jeste stvaranje jedne solidne evidencije, odnosno katastra pećina. U tu svrhu učinjene su već izvjesne predradnje. Iskorišćeni su postojeći, nažalost još nepotpuni, podaci o nazivima i položajima pojedinih pećina. Radi olakšavanja snalaženja u ovom katastru izvršena je podjela Bosne i Hercegovine na pet oblasti. Na sličan način učinjeno je to kod stvaranja katastra pećina u Italiji. Pretežan dio pećina nalazi se na području Hercegovine i Zapadne Bosne. Hercegovina je rijekom Neretvom od ušća Rame do dalmatinske granice podijeljena u dvije oblasti: Istočnu (sa oznakom »O. Herc«) i zapadnu (sa oznakom »W. Herc«) kojoj su dodati bosanski srezovi Livno i Duvno. Preostalo područje Bosne sa relativno manjim brojem teritorijalno razbacanih pećina podijeljeno je u tri oblasti razgraničene rijekama Vrbasom i Bosnom. Istočno-bosanska oblast (»O. Bos.«) — poznata po brojnim pećinama u sarajevskoj okolici — prostirala bi se od Drine zapadno do Bosne, Zujevine i Ivan Planine i hercegovačke granice na jugu. Srednje-bosanska oblast (»C. Bos.«) u granicama između istočno-bosanske oblasti i rijeke Vrbasa i Rame nastavlja se dalje na zapadu sa zapadnobosanskom oblašću (»W. Bos.«). Registrovane pećine u takvom katastru dobivaju numeraciju s oznakom kratice oblasti i na taj način se omogućava lakše njihova preglednost i evidencija.

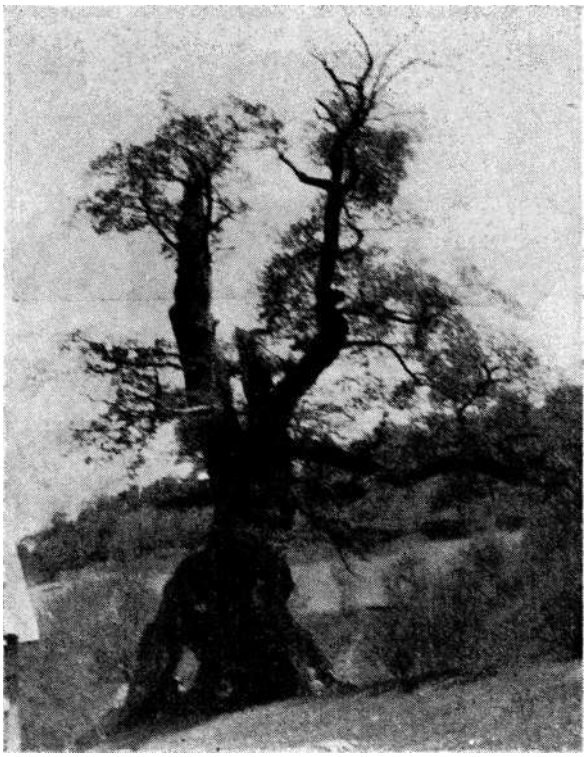




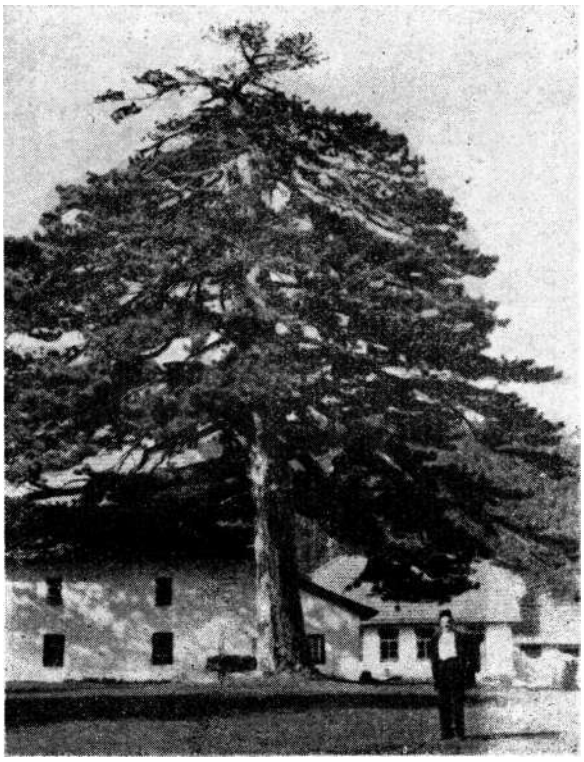


Sl. 11. Predviđeni rezervat Pančićeve omorike na Gostilji kod Višegrada. *Foto* V. Ržehak. — Sl .12. Detalj iz rezervata na Gostilji. *Foto* V. Ržehak. — Sl. 13. Dio predloženog nacionalnog parka u Hercegovini — Čvrsnica. *Foto* P. Fukarek.

III. PRAŠUME I SASTOJINE RIJETKOG DRVEĆA



Sl. 14. »Carski hrast« kod Travnika. *Foto* V. Ržehak.



Sl. 15. Stari crni bor kod džamije u Pruscu. *Foto* Ing. D. Terzić.

Nema sumnje da su među prirodnim rijetkostima B i H na prvom mjestu i one, još preostale manje površine prašumskih sastojina, koje se nalaze u nekim manje pristupačnim planinama. Poznato je da sačuvanih prašuma ima još samo nešto više u tropskom pojasu, dok su u umjerenom klimatu, u jaku naseljenim dijelovima Evrope, pa i Azije, preostale još samo tu i tamo poneke manje sastojine tih djevičanskih nedirnutih šuma. Znalo se već i ranije da ima još poneka prašuma na Balkanskom Poluotoku, ali i tu su one više nego rijetke i gotovo jedino ograničene na nepristupačne Dinarske planine. Bosna se može smatrati danas jedinom zemljom u Evropi, gdje postoje prašume u nešto većem prostranstvu. Zbog toga je i onaj veliki interes u inostranstvu za naše šume, jer se gotovo samo još kod nas mogu staviti nauci na raspolaganje dragocjeni šumski objekti koji pokazuju neposredno i isključivo djelovanje prirode.

Već je gotovo svakom našem građaninu i iz dnevne štampe poznata prašuma Peručica ispod Maglića kod Foče. Ova jedinstvena prašuma sačuvala se na području gdje je eksploatacija šuma bila i te kako intenzivna, i to samo zbog toga, što je pristup u nju sprečavala jedina klisurasta prečaga sa vodopadom i strme litice, koje ju okružavaju. Iako u njoj, u svim predjelima nije ostala priroda van domašaja ljudske ruke, — postoje, naime, u njenom sklopu manje livade kosanice i manji pašnjaci, — ona je u svemu eminentni pretstavnik prirodnih šuma na našem području. I upravo zbog toga je ona jedna naučna dragocijenost i nepresušivo vrelo podataka potrebnih našem šumarstvu. U izvjesnim krugovima šumara pitanje izdvajanja prašume Peručice iz eksploatacije još je predmet o kome se diskutuje, ali je ipak načelno stvoreno jedno jedinstveno gledište da se taj objekt preda nauci, pa će kroz naučna istraživanja posredno služiti i praksi. Raspravlja se jedino još o tome, da li treba cijelo područje prepustiti potpunom mirovanju i samo djelovanju prirodnih sila, ili se mogu tolerirati izvjesni zahvati radi uspostavljanja narušenog prirodnog stanja, u jednom dijelu prašume.

Prašuma Peručica je konačno predata na upravu Institutu za šumarska istraživanja (rješenjem Privrednog savjeta Vlade NR B i H br, 237/52 od 17. V. 1952) i to sa površinom od 1434 ha, obuhvatajući šume bukve, jele, smrče, crnog bora, jasena i javora te klekovine bora, zajedno sa značajnom vegetacijom stijena, točila i planinskih pašnjaka. Ovdje smo samo dotakli pitanje prašume Peručice, pošto smatramo da je ona jedan od naših najdragocjenijih objekata koje treba zaštićavati. Detaljnije podatke o njoj iznijećemo u najskorije vrijeme.

Osim prašume Peručice postoje još četiri manje skupine prašumskih sastojina u Bosni i Hercegovini, koje bi trebalo izdvojiti iz redovnog gospodarenja. Od toga su prašumski odjeli područja Lom (278 ha) na Klekovači kod Drvara i odjeli na području Janja kod Donjeg Vakufa (195 ha) već izdvojeni i stavljeni pod zaštitu, dok bi nekoliko odjela bukove prašume na planini Bitovnji i Pogorelici kod Kreševa, zatim jedan odjel borovih sastojina u Župeljevoj ispod Konjuha trebalo što prije izdvojiti i zaštititi.

Isto tako kao što su još preostale rijetke prašume posebna karakteristika Bosne i Hercegovine, tako su i sastojine Pančićeve omorike, munike i planinskog javora najveće prirodne rijetkosti. Pančićeva omorika — drvo koje jedino postoji u Bosni i Srbiji i koje izumire — sačuvana je još samo u nekoliko manjih sastojina duž rijeke Drine. O tim sastojinama i posebno o potrebi njihovog izdvajanja i zaštite govorićemo još na drugom mjestu, ali smatramo da ovdje treba ukratko istaći, da su sastojine Pančićeve omorike na Stocu i Gostilji kod Višegrada, zatim na Plištini i Strugovima kod Luke u Srebreničkom srezu, zatim sastojine Tisovljak, Panjak i Golo Brdo, te sastojina na Viogoru kod Goražde i sastojina na Radomišlju kod Jeleča, postale u zadnje vrijeme kao neka Čaba botaničarima i šumarima iz cijelog svijeta.

Posebnu prirodnu rijetkost pretstavljaju i sastojine munike na padinama Hranisave, zatim na Prenju, Čvrsnici, Gabulji i Orjenu. Ništa manje nije značajna ni sastojina planinskog javora na planini Ozren kod Foče.

IV. RIJETKO DRVEĆE

U selu Rankovići, u neposrednoj blizini Novog Travnika (Kasapovića) nalazi se »Carski hrast« (Quercus robur L), koji je čuven zbog svoje starosti i neobičnog izgleda u čitavoj okolini. Danas je ovaj hrast visok oko 18 m, a na samom dnu promjer je u pravcu sjevera-juga 8,12 m, a u pravcu zapad-istok 7,10 m; starost mu je, prema kazivanju okolnih stanovnika, preko 1000 godina. Stablo je šuplje od dna do visine od 4 m i u pravcu zapada šupljina je potpuno otvorena, tako da za nevremena stablo služi kao sklonište za stoku. Stablo se ranije račvalo u četiri velike grane; danas postoji samo jedna grana, a i ona se suši na vrhu. Prema Maliju i Rajzeru, u 1887 godini, u šupljini ovog hrasta prilikom jedne vojne vježbe, stala su 64 vojnika bez ratne spreme. Stablo i danas još uvijek rađa žirom. (Vidi sliku)

Na privatnom vlasništvu Omanović Mehe u selu Vranska, travnički srez, nalazi se jedna tisa (Taxus baccata L.) koja je visoka 15 m, prsnog promjera 47 cm. Habitus stabla pokazuje da je ono raslo slobodno, bez sklopa, sa dosta grana u gornjem dijelu, a u donjem dijelu pojavljuju se grančice na stablu, koje okolni stanovnici trgaju prilikom nekih svečanosti i njima se kite. Čitavo stablo pretstavlja lijep primjerak ovog i inače rijetkog drveta.

U Turbetu (travnički srez) kod džamije se nalazi još i danas jedna bijela topola (Populus alba L.), ali nažalost to je danas samo jedan dio od



Sl. 16. Stara međeđa lijeska kod Rogatice, *Foto* V. Ržehak

tog nekadašnjeg kolosa, visine nešto preko 8 m, Čiji je opseg u visini čovječjih grudi 9,2 m. Deblo ima još nešto grana odmah iznad zemlje, a gornji su dijelovi potpuno otpali, tako da samo jedan deblji panj strši u vis.

Bez sumnje najstarije, najveće i najinteresantnije stablo međeđe lijeske (Corylus colurna L.) nalazi se u selu Lijeska kod Oprašića u rogatičkom srezu u nadmorskoj visini od 1060 m. Stablo je sada visoko 18 m, promjer stabla na tlu je 1,70 i 1,89 m, a prsni promjer 1,70 i 1,85 m, širina krošnje je 12—16 m. (Vidi sliku). Na stablu s istočne strane nalazi se veća šupljina koja je ranije bila blombirana cementom, međutim, sada je blomba otpala usljed daljnjeg truljenja, pa će ju trebati ponovo postaviti uz prethodno čišćenje. Po svoj prilici moraće se kod ovog stabla pribjeći rezanju nekih bočnih grana, da bi se stablo sačuvalo, a s obzirom na činjenicu, da stablo raste samo i nezaštićeno, ono je vanredno izloženo štetnom djelovanju vjetra. Prema kazivanju okolnih stanovnika stablo je staro preko 400 godina. Stabla ove vrste obično nemaju visinu veću od 12 m, a ni prsni promjer od 50 cm. Važno je napomenuti da u blizini ovog stabla raste još pet lijeski visine od 6—10 m i prosječnog promjera od 20—37 cm. Stabla su normalnog uzrasta i pravilnog habitusa.

Jedna od najljepših starih tisa nalazi se u Bukovom Dolu kod Soluna, srez kladanjski. Stablo je visoko preko 14 m, te na samu krošnju otpada 10 m, a promjer krošnje je 17 m. Prsni promjer je 85 cm; staro je nekoliko stotina godina.

Kod džamije u selu Pepelari kod Begova Hana, srez zenički, nalazi se jedna tisa u nadmorskoj visini od 606 m. Opseg stabla u visini grudi iznosi 3,64 m, krošnja je nepravilno građena, dolje gusta sa kratkim granama, a gore široka.

Nedaleko od ovog stabla nalazi se na privatnom vlasništvu jedna veća tisa visoka preko 15 m; širina krošnje 12 m opseg stabla 2,8 m.

U Pruscu, srez bugojanski, nalazi se kod džamije jedan stari crni bor (Pinus nigricans Host). Stablo je visoko 15 m, a širina grana 14 m, obim stabla u prsnoj visini 4,10 m. Stablo je i danas potpuno dobro sačuvano, te pretsavlja vanredan primjerak te vrste.

U ovom istom selu na zemljištu Nuker Mustafe nalazi se stablo običnog gloga (Crataegus oxyacantha L.) koje je visoko 12 m, prsnog promjera 70 i 40 cm, te pretstavlja vrlo rijedak primjerak te vrste.

U selu Orašje kod Trebinja nalazi se jedno stablo košćele (Celtis australis L.) koje je visoko 16 m. Opseg stabla u visini čovječjih grudi iznosi 3.80 m.

U selu Zalomu na Debelom Brijegu, zaselak Knežak, nalazi se stara trensula (Prunus mahaleb L.), ondašnji narod je zove i »tremesla«, stara preko 250 godina. Navodno, po kazivanju okolnih stanovnika, na tome mjestu ranije je bila čitava šuma od ove vrste, ali je davno isječena, a ostao je samo ovaj jedan primjerak. Drvo je visoko 9 m, prsni promjer 1,10 m i 1,20 m, raspon krošnje 12,5 m, grane počinju već kod 1 m nad zemljom. Stablo je na veoma izloženom mjestu, gdje je vjetar vanredno jak, te je krivo i granato; deblo je kvrgavo potpuno nepravilnog oblika. Čitavo stablo je dobro sačuvano i izdržaće još mnogo godina bez ikakvih zahvata sa strane.

Kod sela Razdelja i Jelica, šumske uprave Srednje, nalazi se 6 grupa tisa u sastavu sa smrčom, bukvom i manje, jelom. U jednoj skupini nabrojano je 40 mladih tisa prsnog promjera od 4—28 cm, visine 2—6 m.

Na putu između Pala i Jahorine, na Ravnoj Planini nalazi se jela sa bradavičavom korom, a isto tako kod Stambulčića na Vitezu nalazi se bukva sa korom hrasta, kao vrlo interesantne prirodne rijetkosti.

Kod manastira Žitomislića, srez čapljinski, nalazi se jedan stari hrast (Quercus lanuginosa L.), a isto tako u Gabeli kod džamije nalazi se jedna velika bijela topola (Populus alba L.), kao interesantni primjerci te vrste. Na Igmanu nalaze se dvije velike jele (Abies pectinata L.), koje su veoma stare i imaju izgled kao da su rasle u prašumi, dok se u Ustikolini nalazi jedna vrlo interesantna bukva (Fagus silvatica L.) sa visećim granama i vrlo interesantnim habitusom.

U prirodne rijetkosti ove vrste ubrajamo i pojedinačna stabla Pančićeve omorike, koja se nalaze u njenom području prirodnog rasprostranjenja, ali izvan sklopljenih sastojina. To su ona stabla koja su već jednim dijelom zaštićena od strane organa šumskih uprava, a nalaze se, naprimjer, kod sela Lahci, na Cerovoj Ravni i kod sela Brštanice u Višegradskom srezu, kod Slapa na Golom Brdu u Rogatičkom i Rogopeku u Srebreničkom srezu.

V. NACIONALNI PARKOVI

Postoji potreba da se izvjesna područja naročitih prirodnih ljepota stave pod zaštitu, i to ne pod isključivu zabranu svih zahvata, nego pod jednu razumnu zaštitu onog živog i mrtvog inventara koji u njima postoji. To bi bili naši nacionalni parkovi koji bi služili na prvom mjestu za turizam i rekreaciju, a u izvjesnoj mjeri i za zaštitu živog svijeta.

U tim područjima ostali bi sadašnji odnosi privrede, ili bi se samo neznatno izmijenili, ukoliko ugrožavaju izvjesne dijelove ili cijelinu ljepote objekata. To bi bila, naprimjer, zabrana kresanja stabala, smanjenje broja stoke na pašnjacima, zabrana sječe i paljenja klekovine i tome slično.

Na mnogim takvim područjima nalazimo čitav niz prirodnih rijetkosti koje bi se morale zaštićivati pojedinačno. Istovremeno tu nalazimo i objekte koje se već i zbog svoje kategorije moraju u zakonskom smislu smatrati kao zaštićena područja, a da pri tome ne govorimo o turističkom značaju i privlačnosti tih istih predjela.

Takvo jedno područje bilo bi ono oko kanjona rijeke Neretve kod Jablanice. Ono bi kao nacionalni park obuhvatalo cjelokupni Prenj sa brojnim rijetkim sastojinama, kraškim špiljama, klisurama, lednicama, rijetkom florom i faunom i drugim objektima, zatim padine Čvrsnice sa Divom Grabovicom, koja je već izdvojena kao lovački rezervat, zatim isto tako velebnim padinama Čabulje. Tu bi se logično nadovezalo i područje oko Boračkog Jezera sa samim jezerom, vodopadom Šistice i nizom drugih prirodnih rijetkosti.

Ovaj nacionalni park imao bi svoje prvorazredno značenje u vezi sa hidrocentralom u Jablanici i sa jezerom koje treba da se stvori iznad brane do Konjica.

Mi ovdje samo nabacujemo ovo važno pitanje zaštite prirode putem nacionalnih parkova. Po našem mišljenju među prvim takvim nacionalnim parkovima trebalo bi obuhvatiti:

1. Kanjon Neretve između donje Jablanice i Solakovca zajedno sa padinama Prenja (Glogošnica), Čvrsnica (Diva Grabovica) i Čabulje.

2. Područje Orijena na tromeđi Hercegovine, Crne Gore i Dalmacije kao od davnih vremena poznatu riznicu rijetkog bilja i drveća, te područje jedinstvenih kraških fenomena poznatih u cijelom svijetu.

3. Malo područje oko Prokoškog Jezera na Vranici Planini, gdje postoji niz prirodnih rijetkosti B i H, kao što su na pr. alpska ruža, alpska joha i neke druge vrste. Osim toga, samo jezero je stanište alpskog tritona (Triton alpestris Reiseri), a pojedini izvori i strme stijene Krstaca i Ločika obiluju jedinstvenom vegetacijom.

4. Područje na planini Šatoru, gdje postoji također jezerce u jednom glacijalnom cirku. Oko njega nalazi se subalpinska bukova šuma i stijene obrasle rijetkim biljem, klekovinom i runolistom. Ovdje je priroda također ugrožena nerazumnim postupcima od strane stočara. Požar koji je prije nekoliko godina uništio klekovinu na vrhu planine imao je za posljedicu znatne izmjene u flori i fauni planine.

5. U široj okolici Sarajeva smatramo da ne postoji ljepši predio po svojim prirodnim ljepotama nego što je područje u kojemu se nalazi skupina glacijalnih jezera na Treskavici Planini. Ovdje se zeleni pašnjaci izmjenjuju sa sivim krševima i točilima, guste šume sa klisurama i okomitim stijenama, a u dolinama nalazimo četiri prekrasna jezera. U novije vrijeme podignuti su planinarski domovi na području planine, koju bi jednim manjim dijelom zbog jedinstvene ljepote prirode trebalo proglasiti nacionalnim parkom. Time se ne bi ništa znatnije zadiralo u privredu, to jest u pašu stočara bosanskih i hercegovačkih sela, koja se tu vrši od davnina, ali bi se spriječilo paljenje klekovine usljed kojeg je došlo do ogoljavanja mnogih predjela (Oblik, Zupci, itd.).

6. Već je odavno bilo predloženo da se Hutovo Blato kod Čapljine u Hercegovini izdvoji kao ptičji rezervat, pošto se ovaj jedinstveni objekat u krugovima Evropskih ornitologa smatrao, uz Obedsku Baru u Srbiji, jedinim te vrste. Blato je vanredno bogato barskim pticama od kojih su neke veoma rijetke kao, na primjer, bijela čaplja (ima ih ovdje svega četiri komada, dok je nema ni u Obedskoj Bari koju smo gore spomenuli). Na ovom blatu vrši se ribolov feralima i ostvima, što dovodi do osiromašenja ovog blata ribama, te je i ovo pitanje potrebno riješiti.

7. Na planini Bjelašnici, u njenom sjevernom dijelu, pod padinama Hranisave, postojao je ranije lovački rezervat, koji se namjerava obnoviti. Tu je bilo zaštićeno i rijetko bilje i sastojine rijetkog drveća, pa je taj lovački rezervat doprinio mnogo da se zaštite prirodne rijetkosti od uništavanja. Možda bi danas bilo korisno da se ovaj rezervat nešto proširi i obuhvati pećina Kuvija i Kalajli Jezero, te još neki objekti koji se nalaze odmah na rubu toga rezervata.

Mi smo u prednjim izlaganjima naveli neke, po našem mišljenju najvažnije objekte prirodnih rijetkosti u Bosni i Hercegovini. Uz njih smo dali i kratke, najnužnije podatke, potrebne da se uoči njihov značaj i potreba zaštite. Istakli smo potrebu osnivanja manjih rezervata i većih nacionalnih parkova u kojim bi se priroda i prirodne rijetkosti najbolje zaštitile. Naši stavovi prilikom ovih izlaganja nisu kategorični, jer nam je bila namjera da pokrenemo izmjenu mišljenja o potrebi poduzimanja konkretnih mjera u svrnu zaštite naših eminentnih prirodnih rijetkosti. Pri tome smo, koliko je to bilo moguće, vodili računa o važnim privrednim potrebama. Svjesni smo da se u mnogo slučajeva sukobljavaju interesi privrede i pitanja zaštite prirode i prirodnih rijetkosti, pa se stoga ne može kategorično zahtijevati popuštanje jedne ili druge strane, prije nego što se ne razmotri svako konkretno pitanje u cjelini. Međutim, koliko je katkad važno pravovremeno i stručno zaštićivanje pojedinih objekata prirodnih rijetkosti, objasnićemo na primjerima.

Ovdje bi se konkretno odmah zadržali na problemu zaštite vodopada Plive u Jajcu i čitave doline Plive od jezera do vodopada. Ne može biti sumnje da su već veoma davno, vjerovatno prije stotinu i više godina, činjeni razni zahvati u koritu Plive, i da se to moralo veoma nepovoljno odraziti na izgled i stanje samog vodopada danas. Na svaki način, jedan od najozbiljnijih i za vodopad najsudbonosniji zahvat bio je izveden izgradnjom kanala iz velikog jezera 1897 godine, kojim je velika količina vode odvedena iz korita. Zatim, što je još gore bilo, prema mišljenju profesora Pevaleka, našeg najpoznatijeg stručnjaka za ova pitanja, smanjenim dotokom vode u koritu prestao je rad sedrotvoraca koji su stvarali sedru, jer je dovoljna i konstantna količina vode neophodan uslov za njihov opstanak. Da bi se mogla stvarati sedra, isto tako je potreban preduslov da voda bude čista, što tu nije bio slučaj, jer su se u korito Plive ulijevali i kanali mjesta i onemogućili rad sedrotvoraca. Kada se uzmu u obzir još i drugi štetni zahvati u koritu i na samom jezeru, kao što su bili: skidanje gornjeg živog sloja sedre više betonskog mosta uz zabijanje drvenih stubova, zatim bacanje velikih količina kamena sa željeznog mosta i da bi se spriječilo njegovo podlokavanje prilikom poplave, zatim izgradnja betonske ploče na gornjoj ivici vodopada kao i zabijanje šipova i odvođenje vode, ne treba se onda čuditi da je današnje stanje vodopada veoma loše. Vodopad danas ne pretstavlja više ni izdaleka onaj atraktivni objekat iz ranijih vremena. Teško je danas donijeti neki konkretniji sud o budućem izgledu vodopada nakon izgradnje hidrocentrala, a naročito nakon izgradnje velikog Šipovskog jezera, kada će se raspolagati mnogo većom količinom vode. Na svaki način biće potrebno ubuduće učiniti sve što je moguće da se vodopad bar spase kao prirodna ljepota.

Jedan naš drugi objekat, gdje su isto tako vanredno aktuelni problemi hidrološke zaštite, jeste Hutovo Blato kod Čapljine. Kako je poznato, ovo je naše blato najbogatije u zemlji uz ostale ribe i jeguljom i šaranom, te se ribolovom kao stalnim zanimanjem bavi veliki broj okolnih stanovnika. Ne može biti sumnje da bi samo jezero moglo ishraniti i mnogo veći broj riba nego što ih danas ima, ali baš zato što se ne provode sve mjere zaštite, stanje nije povoljno i biće potrebno poduzeti mjere da se uklone nedostaci koji ometaju pravilan i normalan razvitak riba. Svake godine u proljeće i početkom ljeta, kada se voda povlači sa livada u svoja stalna korita, ogromno mnoštvo malih ribica ugine, jer nema izgrađenih potrebnih malih kanalića, kojima bi se ribe povratile u matično korito. I ovo pitanje potrebno je hitno riješiti, to jest, ustanova koja upravlja Blatom mora izgraditi potrebne kanaliće.

Blato je isto tako vanredno bogato i barskim pticama, a događa se da pojedini lovci u jednom danu ulove po nekoliko stotina komada pernate divljači. I ovo pitanje je potrebno također regulisati. Isto tako danas se u Blatu vrši ribolov pomoću svjetla (ferala) kao i sa ostvima, što se sve može vrlo nepovoljno odraziti na dalje razmožavanje riba, pa je i ovo pitanje potrebno riješiti u smislu zaštitnih propisa.

U Boračkom Jezeru naročito je pojačano ribarenje u vrijeme kada je ribolov zabranjen. Tada hvataju ribe oni koji nemaju uopće dozvole za ribolov. Usljed toga je nastalo znatno osiromašenje ribe u jezeru, te pitanje striktnog sprovođenja zakonskih propisa u pogledu lovostaje treba postaviti ovdje u najoštrijoj formi. Ovo naše jezero danas je najposjećeniji i najinteresantniji objekat ne samo za Hercegovinu, našu Republiku, nego za njega danas postoji znatan interes i kod inostranih posjetilaca, pa je potrebno posvetiti najveću pažnju jezeru u smislu zaštitnih principa. Naročito je važno spriječiti svaku sječu stabala i oštećivanja u okolini, jer se, nažalost, još i danas vrše jače sječe stabala, a da se ne poduzimaju oštre mjere protiv počinitelja.

Na rijeci Trebižatu u Ljubuškom srezu postoji vodopad Kravica, koji se može danas smatrati našim najljepšim vodopadom u Republici. Potrebno je odmah naglasiti da je ovaj vodopad sačuvan u svoj svojoj prirodnoj ljepoti, odnosno da nije bilo zahvata, koji bi štetili vodopadu. Prvobitno se namjeravalo podići branu više vodopada za novu hidrocentralu, čime bi se vodopad biološki potpuno uništio. Međutim, kako je pitanje snabdijevanja ovog kraja električnom energijom povoljno riješeno, to se odustalo, od izgradnje hidroelektrane na ovom mjestu. Izgradnjom ceste od Ljubuškog do vodopada znatno su se olakšale mogućnosti da se dođe na vodopad.

Naprijed smo govorili i o pećinama na području BiH, pa smo istakli njihov značaj za nauku, a posebno za turizam.

Postavlja se pitanje šta je potrebno učiniti da bi se pećine efikasno zaštitile i da bi se pitanje istraživanja pećina postavilo na ispravnu osnovu, odnosno, što je potrebno učiniti da se čitavo ovo pitanje unaprijedi. Najprije smo spomenuli našu pećinu Vjetrenicu kod Zavale, koja se pored Postojnske Jame i Skocijanskih Jama, smatra našom najznačajnijom pećinom. Smatramo da je potrebno odmah preduzeti mjere da se ova pećina učini pristupačnom za sve posjetioce i to u sve njezine dijelove. Prvenstveno je potrebno pećinu osvijetliti električnim svjetlom, što neće biti teško s obzirom da će hidrocentrala Jablanica u najskorije vrijeme proraditi. Treba zatim izgraditi sve pristupe, mostove, stepenice, ograde i ostalo, kao i nabaviti potrebnu opremu. Ovim bi se kanalisao dolazak turista iz cijele zemlje kao i iz inostranstva na ovaj objekat, pa bi se odvratili posjetioci od manje interesantnih i nepoznatih pećina u ovim krajevima, koje treba rezervisati za naučna istraživanja. Osim toga, time bi se vanredno mnogo učinilo za unapređenje ovog pitanja i u kulturnom, turističkom, pa, prema tome, i privrednom pogledu.

Isto tako potrebno je učiniti pristupačnom peniću Hrustovaču, koja bi odigrala sličnu ulogu u Krajini, zatim Vilinsku Pećinu kod Bugojna, Bianbarsku Pećinu, Kuviju, Banju Stijenu za centralne dijelove Bosne i specijalno za Sarajevo.

U našoj Republici osnovana je speleološka sekcija Geografskog društva koja će imati zadatak da okupi sve one koji imaju interesa za radove na ovom polju, da bi se što prije objekti na terenu evidentirali, eventualno pronašli novi, a naročito da se organizuje nadzor i čuvanje ovih objekata. Kod nas bi isto tako planinari mogli odigrati vrlo uspješnu ulogu u pozitivnom rješavanju ovog, za nas tako važnog pitanja.

Zavodu kod prikupljanja podataka mogu pružiti veliku pomoć učitelji, šumari, agronomi i drugi koji se nalaze na terenu. Upozoravanje na izvjesnu prirodnu rijetkost, na opasnost koja može ugroziti opstanak nekom već zaštićenom objektu ili slično upozorenje može biti cd neprocjenjive vrijednosti. Isto tako rukovodioci privrede, projektanti i izvoditelji građevinskih i drugih radova morali bi se češće posavjetovati sa pretstavnicima Zavoda, i to ne samo u slučaju ako se treba zaštititi neki projektovani ili izvedeni građevinski objekt, nego i u slučaju ako bi izvođenje nekog građevinskog objekta moglo da stavi u pitanje neku prirodnu rijetkost.

Ovo je bilo samo nekoliko primjera koji govore o tome koliko je važno postojanje jedng organa koji će voditi brigu o nužnoj zaštiti prirode i prirodnih rijetkosti u našoj Republici. Svakako da taj organ, a to je Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR BiH, ne može uspješno izvršavati svoje zadatke, ako ne naiđe na svestranu podršku narodnih vlasti i njihovih organa na terenu.

RÉSUMÉ

QUELQUES CONSIDÉRATIONS SUR LA PROTECTION DE LA NATURE ET DES BEAUTÉS NATURELLES EN BOSNIE-HERZÉGOVINE

Les auteurs, dans cet article, exposent les tâches immédiates devant lesquelles se trouve l'Institut pour la Protection des monuments culturels et des curiosités de la nature, eu égard au grand nombre de ces curiosités naturelles que renferme la République populaire de Bosnie-Herzégovine. Là sont énumérés en détail les lacs importants (lacs glaciaires des montagnes de Zélengora, Lélia, Treskavitsa, Bvélachnitsa, Ghator et Vranitsa, plus loin d'autres lacs moins importants formés par les rivières tels que ceux bien connus de Boratch et de Pliva; puis les chutes d'eau (chutes de la Pliva, près de Yaïtsé; de »Kravitsa« près de Liioubouchki; de »Skakavats«, près de Sarajevo; de »Skakavtsi« près de Fotcha; celles de la rivière Bliha, près de Sanski Most, de Péroutats près de Yablanitsa, de la Pridvoritsa près de Travnik, et les cataraktes de la rivière Ouna près de Martin Brod); les sources karstiques (sources de la rivière Rama, source de la Bouna près de Blagaï, du Dabar près de Sanski Most, de Péroutats près de Yablanitsa, de la Pridvoritsa près de Chipovitsa en Herzégovine, et d'autres encore); les gorges et défilés (de la Lima près de Medjedja, de la Soutieska et de la Radohinia près de Strmitsa, de la Soutieska près de Souha, de la Pratcha près de Mesitchi, de la Miliatska près de Sarajévo, et bien d'autres); des grottes calcaires (Vietrenitsa, dans la plaine de Popovo; Hroustovatcha près de Sanski Most; de Vilinchka près de Travnik; celles de Biambar près de Srednvi, de Kouvia sur le mont Hranisav, la Roche Bania près de Pratcha, et d'autres); les forêts vierges (Péroutchitsa, Yagne, Klékovatcha et autres); des groupements d'arbres rares *(Picea omorika* de Pantchitch près de Vichégrad, d'Oustipracha et de Fotcha. *Pinus Heldreichii Christ.* Sur les monts: Preny Hranisav. Tchvrsnitsa et Oryen *Acer Heldreichii* Orph. in Boiss. sur les monts de Yahorina, et de Zélengora, et d'autres) — nous trouvons ensuite l'énumération de nombreux exemplaires d'arbres anciens et rares parmi lesquels se distinguent l'ancien *Quercus robur* L., près de Travnik, les *Taxus baccata* L. près d'Olovo, de Kladagne et de Begov han, le *Corylus Collurma* L. sprès de Rogatitsa, et d'autres).

Les auteurs soulignent particulièrement l'importance de l'aménagement de parcs nationaux dans lesquels seraient protégées nombre de curiosités naturelles citées plus haut, et la nature même ,avec sa faune et sa flore, souvent, par endroits, en grand danger. Ils proposent l'aménagement d'un grand parc national sur le territoire encadrant le cours moyen de la Néretva, qui embrasserait les pentes escarpées des monts Prénj, Tchvrsnitsa et Tchaboulya, le lac Boratchko et le futur grand lac de Yablanitsa. Ils proposent en outre de transformer en parcs nationaux de moindre étandue certaines portions des monts Oryen, Vranitsa, Chator et Treskavitsa, qui comprendraient les lacs montagneux et autres curiosités naturelles.

Ils terminent en illustrant, au moven de quelques exemples frappants, la nécessité da protéger au plus tôt toutes les curiosités naturelles de la République populaire de Bosnie-Herzégovine qui sont en danger.

DR. ING. PAVLE FUKAREK

ZAŠTITA ENDEMNE PANČIĆEVE OMORIKE U NR BOSNI I HERCEGOVINI

Bosna i Hercegovina, kao ni jedna, možda, od drugih naših republika, obiluje prirodnim nalazištima brojnog rijetkog i endemnog drveća, grmlja i niskog zeljastog bilja. Tu, svakako, na prvo mjesto dolazi Pančićeva omorika — endemna vrsta Balkana koja je ograničena samo na jedan vrlo uski areal (od možda svega nekoliko kvadratnih kilometara), koji se nalazi oko srednjeg toka rijeke Drine na području Bosne i Srbije.

Ova vrsta konifera, kada ju je 1864 godine otkrio naš poznati botaničar Dr. Josif Pančić, izazvala je živo interesovanje u naučnim krugovima cijelog svijeta. To interesovanje za nju nije ni danas još prestalo, šta više, nauka obraća sve veću pažnju na uvjete pod kojima je rasla i raste naša Pančićeva omorika. Kao izjrazito reliktna, tercijerna vrsta, čiji najbliži srodnici naseljavaju udaljena kopna krajnje sjeveroistočne Azije i zapadne sjeverne Amerike, ona je bila, i sada je još predmet velikog broja naučnih ispitivanja. Zbog nje su na naše područje dolazili mnogobrojni poznati evropski botaničari, kojima ni zamoran put, ni nekada teške prilike na terenu nisu bile smetnje, da bi izvršili posjetu bar jednom od njenih znamenitih staništa.

Od vremena kada su prvi put bile otkrivene sastojine Pančićeve omorike, pa do danas, mnogo se u njima štošta izmijenilo. Te izmjenjene prilike u njenim staništima negativno su se odrazile na njeno širenje, ugrozile su njen opstanak, pa čak potpuno zbrisale njeno postojanje na mnogim mjestima.

Ja sam imao prilike da opišem detaljno one neprocjenjive štete, koje su nastale u posljeratnim godinama, kada je u šumskim požarima potpuno uništeno preko polovine sastojina Pančićeve omorike na našem području. U nepovrat su tada otišle i one sastojine u klancu Crnog Potoka kod sela Luke u srebrehičkom srezu, pa poznata sastojina na Dobrotušu, pa one pod Starogorskim Stijenama, zatim krasna sastojina na Štuli ispod Stoca, isto kao i one u Smrčevom Točilu, za koje je već i ranije bilo predlagano da se izdvoje kao nacionalni park.

Šumski požari su nam tada uništili 13 sastojina sa Pančićevom omorikom, među kojima i one koje su bile poznate daleko van naših granica i po kojima je Bosna bila znamenita i spominjana u cijelom svijetu.

Zanimljivo je istaknuti, da na susjednom području NR Srbije, gdje se izvjestan broj sastojina Pančićeve omorike nalazi i u privatnom posjedu, u posijeratnim požarima nije stradala ni jedna sastojina, osim one u Brusničkom Potoku pod Štulom, koja se nalazi na bosanskoj granici.

Nisu samo požari jedina opasnost od koje moramo čuvati sastojine Pančićeve omorike. I čovjek joj je opasan zatornik. Značaj zaštićivanja preostalih lokaliteta, na kojima još nalazimo Pančićevu omoriku, osvijetliće i nekoliko podataka o tome, kako je u nedavnoj prošlosti nestajalo Pančićeve omorike, odnosno, podataka o tome kako su se uništavale njezine sastojine.

Nekadašnji upravitelj šumarije u Višegradu — Karoly — pisao je u Šumarskom listu još 1921 godine o sastojinama Pančićeve omorike i među ostalim navodio je slučaj kako su trgovci drvetom iz Višegrada vješto zaobilazili propise ugovora o kupnji drveta, te sjekli u sastojinama nad rijekom Drinom drvo Pančićeve omorike, umjesto kupljene jele ili obične smrče. Koliko je stotina, pa možda i hiljada stabala posječeno dok se otkrila ova prevara, ne može se utvrditi, ali je sigurno da je tom prilikom Pančićeva omorika nestala iz mnogih sastojina gdje su danas preostale samo jele, bukve, obične smrče i crni borovi.

Isto tako piše o Pančićevoj omorici u srebreničkom srezu i P. Đorđević (u Šumarskom listu 1935 godine). On je tu od šumskih radnika saznao da su neki trgovci drvetom posjekli stabla Pančićeve omorike na Borovoj Ravni, gdje danas više nema ni jednog jedinog njenog stabla.

O. Piškorić, također upravitelj šumarije u Višegradu, pisao je o Pančićevoj omorici u Šumarskom listu 1934 godine, a među ostalim i to, da su seljaci iz okolnih sela Kamenice, Klašnika i drugih, sjekli Pančićevu omoriku za stožine i tako u sastojini na Rakovcu ostavili samo dva



kržljava primjerka, koja nisu bila sposobna ni za kakvu potrebu.

K. M a l y piše o nekadašnjem postojanju Pančićeve omorike u sastojini oko Jajačkog Potoka u Srbiji, gdje danas naširoko i nadaleko nema više ni jednog njenog stabla.

I ja sam imao prilike da vidim devastirane dijelove sastojine Pančićeve omorike na Gostilji kod Višegrada. Tu su bile, u sredini guste sastojine, posječene »na golo«, po nekoliko hektara velike površine. U sastojini na Tisovljaku u Vlaseničkom srezu našao sam, ne samo brojne panjeve bespravno posječenih stabala Pančićeve omorike, nego i svježe tragove od jedne čitave industrije cijepane dužice, koja je otišla u kacama i kačicama, vjerovatno na tržište u Srebrenicu ili Vlasenicu.

Ništa manje štete nema ni u sastojinama na Viogoru, gdje se, međutim, ipak održao bar podmladak, ako su već neka stara stabla posjećena ili se posušila.

Spomenuti K a r o l y opisao je, pa čak i fotografirao dva lijepa stabla Pančićeve omorike kod sela Gornje Brstanice, a ja sam 1948 godine tu našao samo jedan kržljavi niski primjerak, koji je, čini se, preostao od jedne zakorijenjene donje grane ranije posječenog stabla.

Još bi trebalo ovdje govoriti o jednoj nepodopštini, (da ju tako blago nazovemo) koja se »praktikuje« kod sabiranja češera za sjeme Pančićeve omorike. Poznato je da Pančićeva omorika svake druge ili treće godine obilno rađa i da se njeni češeri nalaze sasvim gore na vrhu vitkog stabla. Do ovih češera je teško doprijeti, i dječaci, koji se najčešće penju na stabla radi branja češera, ne mogu se održati na njenim suviše tankim vrhovima. Nekada se taj problem rješavao jednostavno na taj način, što se vrh stabla otsjekao i češeri brali na podnožju stabla. Nije isključeno da se takva praksa održavala još i danas — tamo gdje nema nadzora. Sjeme je vrlo skupocjeno i treba ga što više sabrati, pa se možda ne vodi dovoljno računa o načinu kako se bere. Iz otsječenih vrhova obično izrastu kasnije dvostruki vrhovi (razvijeni iz postranih grana), a takvih vrhova ima priličan broj u sastojinama. Takva oštećenja mogu se suzbiti jedino, ako se vrši stalan nadzor i ako se berači opreme odgovarajućim napravama za skidanje češera. To se — bar kod Pančićeve omorike — mora bezuvjetno sprovoditi.

Nakon svih tih mogućih i nemogućih šteta u sastojinama, te nakon posljeratnih požara koji su naročito bili žestoki u planinskim šumama oko rijeke Drine, preostalo je na području NR BiH svega još nekoliko manjih i dvije veće sastojine Pančićeve omorike. Te se sastojine nalaze: tri u višegradskom, dvije u rogatičkom, dvije u srebreničkom, jedna u vlaseničkom, jedna u goraždanskom i jedna u fočanskom srezu. Dakle, njih svega 10 na broju. Ove sastojine treba bez odlaganja zaštititi na taj način, što će se izdvojiti iz redovnog gospodarenja i u njima sprovesti potpuna zaštita svih stanišnih i sastojinskih odnosa. Pod zaštitom ima da se podrazumijeva ne samo zabrana sječe i paše, nego i ograničeno sabiranje sjemena i isključivanje svega onoga što bi moglo škoditi daljem razvitku ili zdravstvenom stanju sastojine. Izdvajanje sastojina treba da se izvede tako, da one obuhvate i jedno okolno uže zaštitno područje u kojem se gospodarenje mora ograničiti samo na slučajna iskorišćavanja.

Ovdje treba odmah naglasiti da jednostavna zabrana sječe stabala (predviđena u Zakonu o šumama) nije dovoljna da bi se njome zaštitila Pančićeva omorika. Ona je vrlo osjetljiva vrsta i svaki zahvat u sastojinama mijenja znatno ekološke uslove koji su osnovni uvjet za njen opstanak. Sječa drugog drveća u neposrednoj blizini stabala i podmlatka Pančićeve omorike može katkad posredno izazvati njeno sušenje i ugibanje. Z b o g t o g a s u r e z e r v a t i , u k o j i m a ć e s e v o d i t i s t r o g i n a d z o r n a d s v a k i m z a h v a t o m , j e d i n o s r e d s t v o k o j i m s e m o ž e o č u v a t i P a n č i ć e v a o m o r i k a u n j e n i m p r i r o d n i m n a l a z i š t i m a .

Od rijetkih pojedinačnih ili manjih grupa stabala Pančićeve omorike na širem području njezinog rasprostranjenja, (a to su srezovi višegradski, rogatički i srebrenički) preostalo nam je još svega 6 lokaliteta. Kod nekih od ovih radi se, bez



Sl. 1. Pogled na »strugove« ispod Gostilje Brda u kojima se nalaze Pančićeve omorike. — *Foto* P. Fukarek 1948.



Sl. 2. Jedna od najljepših skupina Pančićeve omorike na sjevernoj padini Velikog Stoca. — *Foto* P. Fukarek 1948.

sumnje, o posljednjim ostacima nekadašnje veće sastojine, a kod drugih je samo nalazište, (ukoliko je neobičnije i različitije od prosječnih optimalnih prilika to više) značajno za nauku, te se zbog toga i ona moraju zaštićivati.

Toliko o nekim općim pitanjima u vezi sa zaštitom staništa sastojina sa Pančićevom omorikom.

Na osnovu izloženog jasno proizlazi, da više ne smijemo gubiti vrijeme u odlaganju sprovođenja zakonskih mjera zaštite Pančićeve omorike. Biće potrebno da se što prije izluče, ograniče i zakonskim putem proglase pojedine sastojine Pančićeve omorike kao rezervati, te da se zaštite također i sva njena pojedinačna stabla van prirodnih sastojina.

Da bi se moglo pristupiti sprovođenju konkretnih mjera u vezi sa zaštitom sastojina navešću najosnovnije podatke o svakoj poznatoj sastojini Pančićeve omorike i o svakom danas još preostalom osamljenom njenom stablu na području NR Bosne i Hercegovine.

A. VEĆE I MANJE SASTOJINE

I. VIŠEGRADSKI SREZ

1. Sastojina »Gostilje Brdo«

Jedno možda danas od najpristupačnijih nalazišta Pančićeve omorike jeste ono kraj sela Gostilje(»Gostilje Brdo«), udaljeno od Viešgrada 3 sata jahanja, a na samoj granici spram NR Srbije. Sastojina Pančićeve omorike nalazi se tu na sjevernim strmim padinama brda Gostilje u visini od oko 1100—1300 m, na krečnjačkoj podlozi, koja na mnogo mjesta poput rebara i velikih blokova izlazi na površinu. Ovdje je ona izmiješana sa smrčom, bukvom, jelom, jasikom, jarebikom, crnim borom i drugim vrstama, među kojima se naročito ističu na kamenitim grebenima mukinja i crnograb u manjem broju. Sastojina je, naročito tokom prošlog rata oštećena sječom na golo, mjestimično i na površinama od više ha. Naravno, nije mogao izostati ni potkornjak, pa je sastojina usljed toga i danas još znatno ugrožena. Rezervat bi ovdje trebalo da obuhvati oko 40—50 ha sastojina Pančićeve omorike, zajedno sa jednim nešto širim zaštitnim pojasom. Rezervat se ima osnovati na terenu državnog vlasništva, sa zabranom sječe, koja je i dosada bila na snazi (uz proširenje i na druge vrste, a ne samo na Pančićevu omoriku), ćime se ne bi oštetili nikakvi mjesni niti širi interesi.

2—3. Sastojina »Stolac«

Sjeverne i sjeveroistočne strme padine brda Veliki Stolac obrasle su danas sa sigurno najljepšom i naprostranijom starom sastojinom Pančićeve omorike. Tu imamo, u t. zv. »strugovima« čitav niz manjih, potpuno čistih sastojina Pančićeve omorike, koje se izmjenjuje sa mješovitim sastojinama na kamenitim rebrima, gdje uz Pančićevu omoriku raste i crni bor, jasika, pa čak i jedan makljen! U rubne sastojine umiješane su druge vrste kao, naprimjer, jela, bukva i breza. Sastojine se nalaze u nadmorskoj visini od oko 1100—1500 m i obuhvataju približno oko 35 ha. Navodno, ovdje je postojalo oko 38.000 odraslih stabala, a podmladak je mjestimičan, a negdje i vrlo dobro razvijen.

1947 godine šumski požar uništio je jedan dio ove sastojine (na zapadnom njenom kraju), a istovremeno i nekoliko starih stabala Pančićeve omorike koja su se nalazila zapadno od glavnog niza sastojina, u mješovitoj šumi bukve, jele i obične smrče na mjestu zvanom Vrata.

U blizini, u pravcu sjeverozapada, na udaljenosti od oko 1500 m od sastojine na padinama Stoca, nalazi se još jedna manja sastojina Pančićeve omorike, na mjestu zvanom Božurevac. Nalazi se u nadmorskoj visini od oko 1000—1250 m, na sjevernoj, odnosno sjeveroistočnoj ekspoziciji. Sastojina je mješovita— jela, smrča i bukva — sa oko 50 stabala Pančićeve omorike bez njenog podmlatka. To su stara stabla visine od 30 m, koja se u donjem dijelu sastojina suše i ugibaju. Sastojina je poznata tek od prije kojih dvadesetak godina i vjerovatno je bila ranije prostranija, odnosno, sa većim brojem stabala Pančićeve omorike. Usljed sječe svedena je na današnju površinu i na navedeni broj preostalih stabala Pančićeve omorike.

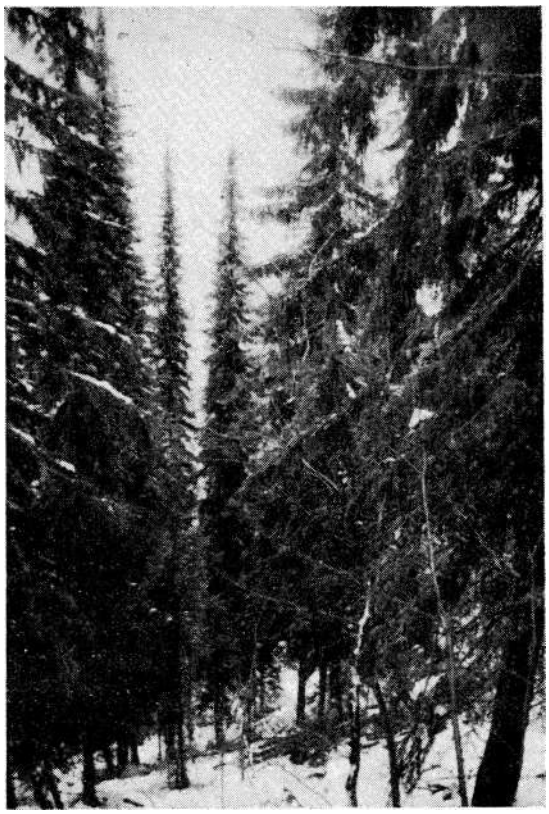
Neposredno ispod samog Velikog Stoca, na sjevernoj strani, nalazila se nekad u nadmorskoj visini od 850 do 950 m poznata sastojina Pančićeve omorike ispod Karaule Štule, odnosno, nad Brusničkim Potokom. Ovu sastojinu, pošto je bila lakše dostupačna, posjećivali su brojni naučnici i većina njih smatrala je da je tu drveće izraslo iz sjemena, koje je vjetar donjeo iz susjedne, nadvišene sastojine Pančićeve omorike na padinama Velikog Stoca. Nije isključeno da je tu bilo davno i požarište. To je bila jedinstvena, jednodobna, vrlo gusta (16.000 stabala po ha!), gotovo čista sastojina mladih Pančićevih omorika, oko 15—18 m visine, na vrlo strmim kamenitim padinama ispod stare granične karaule.

Požari 1947 godine uništili su cijelu ovu sastojinu, pa sada na njenom mjestu stoji samo još suho, nagorjelo drveće koje se za života duboko zakorjenilo među kamenim pukotinama.

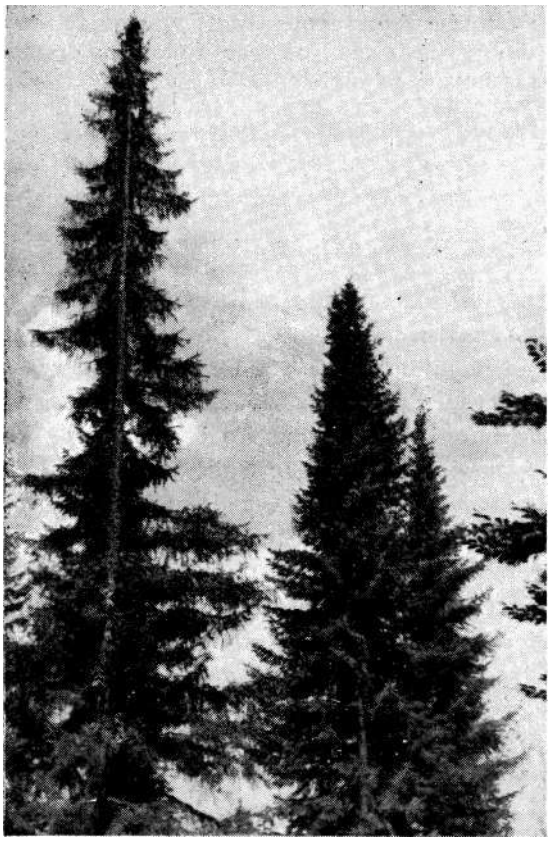
Nije isključeno da će se ovo požarište ponovno zašumiti prirodnim naletom sjemena sa starog drveća iz sastojine pod Velikim Stocem. Sabiranje češera na Stocu bi, prema tome, trebalo smanjiti, ako ne baš i potpuno isključiti kroz jednu do dvije godine. Zbog toga bi i ovo požarište, zajedno sa sastojinama Pančićeve omorike na Božurevcu, trebalo pripojiti sastojini pod Velikim Stocem i obrazovati jedan veći rezervat od najmanje 200 do 300 ha, kako bi se Pančićeva omorika ovdje zaista očuvala i eventualno prirodno povratila na svoja stara staništa. Požarišta bi se i onako morala pošumljavati, pa bi u tome rezervatu bili zadovoljeni i šumsko-uzgojni interesi.



Sl. 3. Detalj iz gornjeg dijela sastojine na Gostilje Brdu. — *Foto* Splettstosser 1953.



Sl. 4. Dvije Pančićeve omorike izrazito uskog uzrasta u mješovitoj sastojini na Gostilje Brdu. — *Foto* Splettstosser 1953.



Sl. 5. Tri stabla Pančićeve omorike od kojih je desno oštećeno prilikom rušenja susjednog stabla, a srednje je dvostrukog vrha kao posljedica sječe prilikom branja češera. — *Foto* P. Fukarek 1948.



Sl. 6. Suha izgorjela stabla Pančićeve omorike na požarištu ispod karaule Štule. — *Foto* Fukarek 1948.

II. ROGATIČKI SREZ

4. Sastojina »Novo Brdo«

Ova sastojina opisana je u literaturi detaljnije tek neposredno prije prošlog rata, iako su za nju već ranije znali mještani, lovci i šumarsko osoblje. Usljed toga što je bila gotovo nepoznata i što je u njoj i u okolnim šumama vršena sječa, sastojina je danas vrlo lošeg izgleda i znatno ugrožena od šteta. Navodno su iz te sastojine na Tesla Planini vađene mlade biljke i prenošene u botaničke vrtove Beča i Budimpešte. Kroz nju je sprovedena zemljana klizina (riža) niz koju se spuštaju balvani sa planinske visoravni do na šumsku željeznicu koja prolazi nešto niže ispod nje. Zbog toga se s pravom može pretpostavljati da je ova sastojina bila nekada nešto prostranija i svakako ljepšeg izgleda nego što je danas. Danas je tu još preostalo nekoliko desetina, preko 100 godina starih stabala Pančićeve omorike s oskudnim podmlatkom. Nadmorska visina iznosi nešto između 1000 i 1100 m; ekspozicija sjeveroistočna. Padine su vrlo strme i kamenite, Sastojina je mješovita, uz Pančićevu omoriku dolazi jela, bukva, smrča i gorski javor, te nešto crnog i bijelog bora i jasike.

Ovu sastojinu ubrojio sam među one, koje su »u sutonu« — »ne zbog prirodnih nepodesnih uslova staništa, nego usljed razornog djelovanja čovjeka.«

5. Sastojina »Panjak«

Nekada su na području oko Podžeplja postojale četiri lijepe sastojine Pančićeve omorike. Danas je preostala samo jedna, i to mala sastojina na Panjku u Javor Planini, dok su ostale tri (Dobrotuš, Brloške Stijene i Vranovina) potpuno izgorjele 1947 godine. Panjak je isto tako jedna izrazita, sjeveru okrenuta kamena hridina sa »strugovima« i grebenima. Na njegovim padinama, u nadmorskoj visini od oko 1350 m nalazi se preko stotinu srednjedobnih i nešto mladih stabala Pančićeve omorike, zajedno sa crnim borom, jelom, smrčom, jasikom, jarebikom i sa nešto bukve. To je danas

jedna vrlo osamljena sastojina Pančićeve omorike, koja će također brzo nestati, ako se ne poduzmu mjere da se zaštiti. Odmah ispod nje nalaze se prostrane kosanice i nije nimalo nemoguće, da pokoje stablo Pančićeve omorike ode za stožinu ili za ogradu oko stogova. Stari sjemenjaci su tu već davno posječeni, pa bar njihov podmladak treba sačuvati od uništenja.

III. SREBRENIČKI SREZ

6. Sastojina »Strugovi«

Blizu planinskog sela Luke, neposredno iznad šumarske kuće nalazi se strm, sjeveru okrenut kamenit greben nazvan Strugovi. U njemu se u mješovitoj sastojini jele, bukve smrče, crnog bora, jasike i nešto crnograba, u nadmorskoj visini od oko 1100 m — nalazi nekoliko stotina mladih i srednjedobnih stabala Pančićeve omorike sa dosta podmlatka. Sastojina je u ratnim i prvim poslijeratnim godinama stradala od prekomjerne sječe, pa se u njoj pojavio potkornjak i neka stabla su se posušila.

Postoje vjerodostojni podaci da je u blizini ove manje sastojine (od svega 1 ha površine) bilo ranije više sastojina sa starim stablima Pančićeve omorike. Jedno staro osamljeno stablo na jednoj livadi, koje se nalazi u blizini, jeste ono na Rogopeku, o kojem će biti kasnije nešto više rečeno. Bez obzira na to što je tu u blizini šumarska kuća, te zbog toga sastojina u novije vrijeme pod dobrim nadzorom, ipak bi trebalo ovdje izdvojiti manji rezervat, makar od samo nekoliko desetina hektara, jer bi se time spriječila redovna i neredovna sječa, pa i izvoz šumskim vlakama koji se vrši u tom predjelu, a koji ima znatan nepovoljan upliv na zdravstveno stanje u dalji razvoj sastojine.

7. Sastojina »Pliština«

Nedaleko od sastojine u Strugovima, u pravcu sjevera, nalazi se druga sastojina Pančićeve omorike na Plištini. Nekada, od prvih botaničara koji su naročito zbog Pančićeve omorike prevaljivali daleke puteve kroz planinsko bespuće ovog kraja, — nazvana imenom Igrišnik (po jednoj livadi u blizini),ova je sastojina istog tipa kao i ona opisana na Božurevcu kod Stoca u višegradskom srezu. Tu se u mješovitoj, gusto sklopljenoj sastojini bukve, jele, smrče i gorskog javora, u nadmorskoj visini od oko 1480 m, na sjeveroistočnoj padini, nalazi tridestak, preko 150 godina starih stabala Pančićeve omorike bez podmlatka. Teren je nešto manje strm i kamenit, a sastojina ima izgled prašume, ukoliko se zanemare štete na stablima nastale otsjecanjem vrhova zbog sabiranja češera. I u ovoj sastojini Pančićeva omorika nema uvjeta za razvitak, pošto će je po svoj prilici potisnuti otpornije vrste koje ju okružuju. Međutim, sastojina ima veliko značenje zbog toga, što se ispod nje — u pravcu istoka — nalazi strm klanac Crnog Potoka u kojem je harao 1947 g. šumski požar i uništio, među ostalim, i 4 veće sastojine Pančićeve omorike. Možda će se sjemenom sa starih stabala na Plištini naploditi požarišta Crnog Potoka, pa zbog toga treba i ovu sastojinu bezuvjetno zaštititi.

IV. VLASENIČKI SREZ

8. Sastojina »Tisovljak«

Najsjevernija, do danas utvrđena sastojina Pančićeve omorike nalazi se u slivu Studenog Jadra, u gornjem dijelu potoka Štedra, na mjestu zvanom Tisovljak. Ova sastojina od oko 10 ha, u nadmorskoj visini od oko 1200 m, nalazi se na sjevernim i sjeveroistočnim padinama jedne uvale koja se spušta sa planine Javor (ispod visova označenih u specijal-karti kao Devica i Barice). Do ove sastojine vrlo je teško doći, pa je zbog toga i njeno postojanje bilo doskora nepoznato. Nažalost, mještani (iz sela Višnjice) su je ipak dobro poznavali i obilno koristili cjepko drvo Pančićeve omorike za izradu kačica, brema i drugih kućnih potreba. Prema tome, sastojina nije nikakva prašuma Pančićeve omorike, kako se isprva mislilo. Tu postoji još oko 300 starih i srednjedobnih stabala Pančićeve omorike od kojih su neka i preko 50 m visoka, a u promjeru mjere blizu 1 m. Krošnja im je uska i nadvisuje okolna stabla jele, bukve, javora, bresta i drugih vrsta. U sastojini, usljed sječe ima dosta starih panjeva na kojima se najbolje zakorjenjavaju mlade biljčice. Ova sastojina izdvaja se od svih ostalih (nabrojenih) po sastavu prizemne vegetacije, te čini jedan vrlo vrijedan naučni objekat, koji bi se morao bezuvjetno što prije zaštititi od daljeg uništavanja.

V. GORAŽDANSKI SREZ

9. Sastojina »Viogor«

Iznad manipulacije u Šahdanima, kada se napusti šumska željeznica i kad se uspne po jugozapadnim strmim padinama planine Viogor, stiže se za sat hoda do strmih, sjeveru okrenutih stijena u kojima se već sa okolnih progalica vide uska, tamna stabla osamljenih Pančićevih omorika. Teško se probijajući kroz šumu, dolazimo do strmih stijena u kojima se nalaze brojne osušene i uginule i još nekolike žive i zelene Pančićeve omorike. Ipak se ispod stijena nalazi još koja stotina starih, do 45 m visokih i mladih stabala sa uskom, do osnove razvijenom gustom krošnjom i brojnim šišaricama u vrhu. Ova sastojina mnogo je stradala od sječe, a ranije i od šumskih požara. U njoj su brojne progale obrasle grmljem i podmlatkom. Od drveća uz Pančićevu omoriku nalazi se tu još crni bor, bukva, smrča, jela, jasika, mukinja i drugo.

Kako je još neposredno prije rata u ovoj sastojim bilo »oko 500—600 stabala«, a danas ih je preostalo još jedva jedna trećina, ovu sastojinu bi trebalo zaštititi zajedno sa jednim širim okolišem oko nje, tim više, što je to izrazito zaštitni teren i prvorazredna prirodna ljepota.

VI. FOČANSKI SREZ

10. Sastojina »Sokolina« (Radomišlje-Planina)

Najjužnije dopiranje Pančićeve omorike dosеže do strmih stijena Sokoline na Radomišlje-Planini u sklopu Zelengore. Ovdje se, u dvije nešto međusobno odmaknute skupine, u strmim, gotovo okomitim, sjeveru i sjeveroistoku, odnosno sjeverozapadu okrenutim krečnjačkim stijenama nalazi oko stotinu stabala Pančićeve omorike. Stabla većinom rastu iz same okomite stijene, te su zbog toga gotovo potpuno nepristupačna. Osim starih stabala ima nešto i podmlatka. Oko njih, pod istim uslovima raste i crni bor, te po koji crnograb ili mukinja. Na nekim manje strmim, stepeničastim padinama uz Pančićevu omoriku nalazi se i pokoje stablo smrče, jele, rjeđe bukva i javor, odnosno jasen. Ovdje je i prizemna vegetacija vrlo zanimljiva.

Pod strmim stijenama nalazi se u mješovitoj šumi bukve, jele i smrče nekoliko starih, visokih stabala Pančićeve omorike koja je tu, prema svim izgledima, bila ranije brojnija. Međutim, tamo gdje je bila pristupačnija prosječena je i vremenom potisnuta od »borbenijih« vrsta, kao što su bukva, jela i obična smrča, dok je u stijenama ostala zbog toga, što je tu ne samo van dohvata ruke nego i gotovo bez konkurencije.

Prije rata na visoravni iznad te sastojine izvršena je sječa koja graniči sa devastacijom. Tom prilikom je i sastojina Pančićeve omorike nastradala usljed toga, što je kroz nju prolazila riža kojom su se spuštali balvani. Zbog toga danas ovdje nema nikakvih izgleda za veću sječu, pa se čitava strana Sokoline može, bez velikog gubitka potpuno izlučiti u rezervat.

B. GRUPE I POJEDINAČNA STABLA

I. SREZ VIŠEGRADSKI

a. Tovarnica

Na udaljenosti od oko jedan sat jahanja od Višegrada, na putu između Banje i sela Gostilje, nalazi se zaselak Lahci sela Dubova. U njegovom području nalazi se jedno vrlo staro groblje, pokraj koga se, u šikarastoj sastojim bukve, hrasta i graba nalazi pet, srazmjerno mladih stabala Pančićeve omorike, (i oko 20 sasvim malih primjeraka) te još i nekoliko starih crnih borova i pojedinačne smrče. Nadmorska visina ovdje iznosi oko 700 m. Pančićeve omorike rastu na sjevernoj, blagoj padini, na dubokom tlu, na kojem je mjestimično šuma iskrčena za pašnjak. Pančićeve omorike nalaze se ovdje u privatnoj šumi Selima Halilovića i drugova iz sela Dubova. Vlasnici koriste šumu za pašnjak i za drvarenje. Starija stabla su okresana od grana do visine od 2 m, pa imaju zbog toga neobičan izgled.

Pančićeve omorike na ovom neobičnom staništu treba svakako sačuvati. Možda ne će biti lako provesti zabranu sječe i paše nad cijelom sastojinom privatnih vlasnika, ali bi se bar mogle ograditi pojedine grupe Pančićeve omorike i na taj način spriječiti da se ne posijeku, ili, usljed sječe okolnih stabala koja ih štite, da se ne posuše i nestanu.

b. Cerova Ravan

Nedaleko od sela Klašnika iznad zaseoka Šetići u vrlo neobičnim prilikama — u sastojini u kojoj dominira crni bor — nalazi se danas jedno jedino stablo Pančićeve omorike, koje je tu vjerovatno niklo iz slučajnog naleta sjemena iz neke obližnje sastojine. Prije dvadeset godina rasla su tu tri mlada, 3 m visoka stabla Pančićeve omorike »u društvu sa jednako tako starim crnim i bijelim borom«. Kada su ostala dva stabla uginula nije se moglo utvrditi. Najvjerovatnije je da su posječena za vrijeme rata.

U sastojini u kojoj raste to preostalo stablo Pančićeve omorike, osim crnog i bijelog bora rastu još i smrča, bukva i pokoja divlja kruška. Sastojina je relativno vrlo mlada i u njoj se vrši povremena paša stoke iz okolnih zaselaka. Stablo Pančićeve omorike je svojevremeno davalo izgled zdrave i bujne biljke. Međutim, s obzirom na okolnosti pod kojima su stradala nekadašnja dva stabla u ovoj sastojini, trebaće i ovo preostalo ograditi i tako zaštititi od oštećivanja.

c. »Stabalce u sastojini na Rakovcu

Pod nazivom Rakovac poznata je u blizini sela Kamenice jedna sastojina crnog bora, ispod istoimene ruševine jedne srednjevjekovne utvrde. Tu je još prije tridesetak godina bilo desetak stabala, od kojih su 1934 godine nađena samo još dva mlada primjerka od 3, odnosno 1.5 m visine. Ostala stabla navodno su posječena i otišla kao stožine u obližnja sela. Pošto se sastojina nalazi u blizini livada i na dohvatu, ljudi nisu uvažavali njezinu rijetkost. Ono što nam je danas još preostalo od ove sastojine jesu stara stabla crnog bora i pod njima samo jedan jedini kržljav primjerak Pančićeve omorike (koji kao takav sigurno nije mogao biti upotrebljen ni za stožinu ni za koju drugu potrebu). Prema mišljenju D. Ćolića to je jedna zakorijenjena grana nekada prosječnog starog stabla, što nije isključeno. Stabalce je svakako izraslo iz jedne prizemne grane, pa da li je ona bila zakorijenjena, ili je nakon sječe samog stabla preuzela njegovu funkciju na starim korijenima, nije u ovom momentu presudno. Važno je da se nađe neki put i način kako bi se ovaj ostatak stabla zaštitio bar kao »spomenik« nekadašnje sastojine. Jedna drvena ograda oko stabalca ne bi stajala mnogo novaca.

d. Stabalce kod sela Gornja Brštanica (Barimo)

Već smo naprijed govorili o ona dva visoka stabla koje je šumar Karoly prikazao na fotografiji u Šumarskom listu 1921 godine. U jednom vlažnom jarku, u šikarici listopadnog grmlja i drveća, sa nešto crnih borova, jele i bukve, te hrasta sladuna, između privatnih oranica, u nadmorskoj visini od svega oko 300 m, nalazila su se nekad ova dva stabla nešto šire krošnje, nego što je ona na starim primjercima u većini na planinskim visinama.

Od tog vremena prošlo je samo nešto preko 30 godina, a od ovih stabala preostala je samo jedna njihova zakorijenjena donja grana, koja ima vrlo neobičan izgled. Ona nema izgled uspravnog stabla nego je presavijena i puzava, te više liči na smreku nego na Pančićevu omoriku. Da li ta zakorijenjena grana još raste na mjestu gdje je nađena 1948 godine nije poznato. Ako je još na životu, trebalo bi je na neki način zaštititi od uništenja.

II. SREZ ROGATIČKI

e. Stablo na Golom Vrhu

Ovo se stablo nalazi u sklopu takozvanih Starogorskih Stijena i lako je dostupno iz sela Vratara, odnosno iz sela Stara Gora. Zapravo ne radi se tu o jednom stablu, nego o jednoj skupini od nekoliko stabala, koja su vjerovatno nastala zakorjenjivanjem donjih grana oko jednog starog stabla, te zbog toga izgledaju iz daljine, kao da se radi o jednom, nešto širem (ne usko-piramidalnom) stablu. U blizini tog »stabla« bile su do 1947 godine još dvije skupine Pančićeve omorike, ali su one stradale od požara.

»Stablo« na Golom Vrhu dobro rada i vjerovatno bi postepeno moglo naploditi jedan dio susjednog požarišta. Ukazuje se preka potreba da se to »stablo« ogradi jednom širom ogradom (ukoliko se ne preduzme zabrana paše u požarištu — u kom slučaju bi bila dovoljna ograda koja bi štitila samo »stablo« od oštećivanja) i da se za izvjestan niz godina ne sabiru s njega češeri.

f. Stablo u šumi Mehri na Semeću

Nekad su se na Semeću, u odjelima oko Mehre, spominjala dva visoka i stara stabla Pančićeve omorike, ali o njima danas ne znamo ništa sigurnije. Prema jednom podatku sa tamošnjeg terena, postoji samo još jedno stablo i to u odjelu 237 gospodarske jedinice, Semeć. Ono se ne može baš tako lako pronaći u šumi. Čak ga i pojedinci, koji su dolazili često i dobro poznavali taj teren, nisu mogli i znali pronaći. I ovo jedno stablo može biti ostatak nekadašnje veće sastojine, pa bi ga bar trebalo pronaći, označiti i onda ograditi običnom drvenom ogradom.

g. Stablo na Rogopeku (Motke)

Na rubu jedne livade i devestirane bukove šume nedaleko od sela Luke (na putu između sela i Igrišnika), u nadmorskoj visini od oko 950 m, nalazi se jedno staro i visoko, osamljeno stablo Pančićeve omorike. Tu su još prije nekoliko godina bila dva stabla. Jedno od njih se osušilo. Preostalo je visoko 35 m i ima vrlo lijepo razvijenu krošnju. U prsnom promjeru ima danas preko 1 m. Najniže grane su mu osušene, tako da nema onaj tipični izgled krošnje sveden do osnove, kao što se to može vidjeti kod stabala izraslih na otvorenim položajima (napr. na stijenama). To govori o tome, da je ono raslo u mladosti u sklopu bukove šume koja ga i sada okružuje. Međutim, s obzirom na visinu, zdravsteno stanje, dobar rod sjemena i inače vanredno lijep izgled, ovo stablo pretstavlja prekrasan primjerak, vrijedan da se zaštiti i sačuva. Prije pet godina ovo stablo je već bilo ograđeno i čuvano od organa šumske uprave u Srebrenici. I danas je ono još uvijek u ogradi i, na taj način dobro zaštićeno od eventualnih oštećivanja (koja su se na onom nekadašnjem porušenom stablu mogla zapaziti). Zanimljivo je da ovo stablo raste na vrlo dobrom i prilično dubokom tlu. Po svemu sudeći nije ovdje u skoroj prošlosti bila neka veća sastojina Pančićeve omorike. Stablo je tu bila slučajna primjesa mješovite šume bukve i smrče.

Mi osim toga imamo i jednu vještački podignutu sastojinu Pančićeve omorike na padinama Trebevića kod Sarajeva, koju bi također trebalo staviti pod zaštitu. Ona je podignuta prije kojih 40—50 godina i danas ima u njoj stabala koja dostižu visinu od prosječno oko 12—15 m, a u prsnom promjeru mjere 10—15 cm. Sastojina je podignuta na neobičnoj podlozi — na debelom tlu iznad verfenskih pješčara. Tu je inače prirodno razvijena brdska zajednica obične smrče, pa zbog toga možda nije ni neobično što se i Pančićeva omorika dobro snašla. U najnovije vrijeme ustanovljen je u blizini prirodni podmladak Pančićeve omorike u gustom podmlatku smrče ispod šibliaka lijeske i smreke.

U sklopu sa Pančićevom omorikom raste tu i smrča, koja je nešto bržeg rasta i neka njena stabla natkriljuju i potiskuju Pančićevu omoriku. Već je i ranije upozoravano da bi trebalo ova smrčeva stabla ukloniti da bi se osigurao slobodan razvoj stablima Pančićeve omorike.

Kako je ova sastojina vrlo značajna, jer ukazuje na mogućnost vještačkog proširenja Pančićeve omorike u našim šumama, to bi je, osim iz drugih razloga i zbog toga trebalo staviti pod zaštitu.

Na susjednom području NR Srbije Zavod za zaštitu i naučno proučavanje prirodnih rijetkosti NR Srbije, na osnovu propisa Zakona o zaštiti spomenika kulture i prirodnih rijetkosti, izvršio je u srezu Titovo Užice već 1950 godine izdvajanje zaštićenih rezervata Pančićeve omorike u neposrednoj blizini rezervata, koji bi se imali izdvojiti kod nas u višegradskom srezu. Tako su (prema izvještaju D. Čolića u »Šumarstvu« IV. 1951, Str. 22—23) izdvojeni, ograničeni, premjereni i stavljeni pod zaštitu rezervati:

1. Deo planine Zvezde na šumsko-planinskom kompleksu Tara-Zvezda- Crni Vrh u površini od 1750 ha. Ovaj rezervat, — izdvojen pretežno zbog niza manjih i većih sastojina Pančićeve omorike koji se u njemu nalaze, — leži sjeverozapadno od predloženog rezervata na Stocu, nad samom desnom obalom rijeke Drine.

2. Crvena Stena u državnoj šumi Crni Vrh u istom šumskom kompleksu sa površinom od 45 ha. I ovaj rezervat Pančićeve omorike nalazi se istočno od našeg predloženog rezervata na Stocu, udaljen od njega možda nešto oko 5 km zračne linije.

3 Ljuti Breg u državnoj šumi Crni Vrh u istom šumskom kompleksu u površini od 13 ha, također sa sastojinom u kojoj je zastupljena Pančićeva omorika. Ovaj rezervat leži još nešto bliže sastojini na Velikom Stocu.

4. Crveni Potok (Crvene Bare) na Mitrovcu na Tari planini u površini od 16 ha, također sa sastojinom u kojoj je zastupljena Pančićeva omorika u smjesi sa crnom johom, bukvom, jelom, smrčom i gorskim jasenom.

U istom kompleksu Tara-Zvezda-Crni Vrh izdvojene su kasnije i ostale veće i manje sastojine Pančićeve omorike kao što su, naprimjer, Studenac, Jabučica-Skolpovi, »Pod Pasjom Stenom«, »Iznad Đurića«, »kao i sva pojedinačna lijepo razvijena stabla omorike u čitavom kompleksu«.

Kao što možemo iz ovoga vidjeti, na susjednom području Srbije zaštićene su sve sastojine, a i svako pojedino stablo Pančićeve omorike stavljeno je pod zaštitu i o njemu se vodi strogi nadzor. Bilo bi neobično, ako bi mi na području NR Bosne i Hercegovine, bilo iz kojih razloga, odlagali sa izdvajanjem rezervata Pančićeve omorike.

Naši rezervati zajedno sa rezervatima koji se nalaze u NR Srbiji u neposrednoj blizini, mogli bi se onda i spojiti, te staviti pod jednu zajedničku upravu. Ova uprava vršila bi nadzor nad zaštitom i izvršavala bi izvjesne nužne šumsko-uzgojne i šumsko-zaštitne, pa svakako i građevinske radove, koji su neophodni. Na taj način bi se rezervati Pančićeve omorike — sa svojim neprocjenjivim sadržajem — stavili u službu nauke i prakse, te učinili pristupačnim najširim narodnim masama. Položaj i približna veličina naših rezervata može se uočiti iz priložene geografske skice.

RÉSUMÉ

PROTECTION DU »PICEA OMORICA DE PANTCHITCH« ENDEMIQUE EN BOSNIE ET HERZEGOVINE

L'auteur montre, par des exemples, comment auparavant on détruisait le sapin »Picea omorica de Pantchitch« et affirme qu'en bien des endroits cet arbre rare et précieux a complètement disparu de nos forêts. Dans la république voisine de Serbie, l'Institut pour la protection de la nature a suparé, pour les protéger, les groupements encore existants de »Picea Omorica de Pantchitch«, et il est indispensable d'agir de même pour les dix groupements de cet arbre que l'on peut encore trouver sur le territoire de Bosnie-Herzégovine. L'auteur propose que l'on délimite des réserves: à Gostilya et à Stolatz dans le district de Vichegrad; à Novo Brdo et à Panvak dans celui de Rogatitsa; à Plichtina et à Strougovi dans celui de Srébrénitsa; à Tisovlyak dans celui de Vlasénitsa, à Vyogor dans celui de Gorajdé et à Sokoliné (Radomischlyé) dans le district de Fotcha. Ces réserves comprendraient également une large ceinture de protection.

Il serait en outre nécessaire de protéger les spécimens isolés de »Picea omorica de Pantchitch« qui se dressent encore à l'emplacement des anciens groupes de cet arbre.

HILDA RITER-STUDNIČKA

VEGETACIJSKE SLIKE SA TERITORIJA BUDUĆEG JEZERA JABLANIČKE HIDROCENTRALE

Za akumulacioni bazen hidrocentrale u Jablanici predviđen je dio doline Neretve od Rame do područja nešto južnije od Konjica. Prije nego što ove površine preplavi voda, vršena su na njima svestrana proučavanja, i to uglavnom arheološka. Da bi se slike ovog područja u što potpunijem obimu sačuvale za buduća pokoljenja, vršena su na inicijativu Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti u Sarajevu i prirodoslovna istraživanja. Tada je bilo zamišljeno da se svi rezultati ovoga rada publikuju zajedno, u vidu monografije toga kraja. Do toga, nažalost, nije došlo, te će ovi radovi biti pojedinačno objavljeni.

Moj udio u ovome poslu bio je ispitivanje vegetaciskog pokrova, čiji prikaz ovdje donosim.

Čovjek je u znatnoj mjeri uticao na vegetaciski pokrov ovoga dijela doline Neretve. Plodne aluvijalne naslage u dolini rijeke nalaze se pod oraničnim kulturama, a ostaci šuma i šikara na pristrancima pobrđa koriste se za pašu i sječu, ukoliko uopšte postoje, jer je i ovdje sve blaže padine zahvatio plug.

Takva područja su malo privlačna za botaničara, pošto su prvobitne sastojine osiromašene vrstama, te su interesantnije biljke većinom nestale.

Međutim, ovaj sektor doline Neretve ima ipak svoje posebno obilježje, koje se odražava u njegovom prelaznom karakteru. Usljed svog položaja na južnoj strani vododijelnice izložen je toplim vazdušnim strujama sa mora, te su zime izgubile svoju oštrinu, dok je od hercegovačkih vrućina opet zaštićen visokim planinama, Prenjom, Plasom i Čvrsnicom, koje se prostiru na jug i zapad od ovog predjela. Usljed ove blage klime i geografskog položaja opaža se često i mješavina flornih elemenata bukove šume i mediteranskih sastojina.

Putujući od Mostara na sjever, može se lijepo promatrati postepeno nestajanje pojedinih elemenata južne flore, koji se sjeverno od Jablanice već vrlo rijetko susreću, dok se elementi polusredozemnih sastojina gube sjeverno od Konjica, odakle se željeznica neprestano penje na planine dinarskog masiva u područje bukove šume.

Ovaj prelaz na srazmjerno malom prostoru jasno se odražava u meteorološkim podacima koji se mogu uporediti na tabeli I.

Područje Konjic-Rama opet pokazuje najhladnije temperature od svih mjesta u Hercegovini sa istovjetnom vegetacijom koja je pretstavljena zajednicom šume bijelog graba —*Carpinetum orientale croaticum* H-ić i to zbog svog položaja usred visokih planina, iako leži na najnižoj nadmorskoj visini.

Temperaturne razlike ovih mjesta donesene su u tabeli II., iz koje, između ostalog, proizlazi da Konjic ima čak jedan nivalan mjesec. Ovi odnosi

TABELA I

MJESTO	Nadmorska visina	Srednja godišnja temperatura	Temperatura najhladnijeg mjeseca	Broj nivalnih mjeseci	Srednjak apsolutnih minima	Temperatura najtoplijeg mjeseca	Broj aridnih mjeseci	Dužina vegetacija u mjesecima
Mostar	59	14,8	4,6		- 4,9	25,3	4	11
Konjic	280	11,4	0,2	1	-11,4	21,1	2	9
Ivan	967	6,7	- 4,7	3	- 17,6	16,8		7

TABELA II

MJESTO	visina	Srednja godišnja temperatura	Temperatura najhladnijeg mjeseca	Srednjak apsolutnih minima	Broj nivajnih mjeseci	Temperatura najtoplijeg mjeseca
Konjic	280	11,4	0,2	—11,4	1	21,1
Lastva	394	11,8	2,0	— 9,7	—	21,5
Bileća	476	11,6	1,7	— 10,2	—	21,4
Berkovići	544	11,5	1,3	— 0,2	—	21,9

odražavaju se i u biljnome pokrivaču. Tako su mnogi termofilni elementi zadruge šume bijelog graba ovdje vrlo rijetki. Cesto se opaža pomenuta mješavina raznih elemenata flore, ili pak zajedno nalazimo vrste, koje se inače većinom odvojeno pojavljuju, kao, naprimjer, vrste kozlaca *Arum maculatum* i *Arum italicum* te smrke *Juniperus communis* i J. *oxycedrus.*

Na karakter vegetacije utiče i činjenica da u ovome predjelu još nije razvijena topla podloga dubokog krša, tj. kredni slojevi, kao što je slučaj dalje na jugu. Geološki supstrat ovdje sačinjavaju verfenski slojevi, a tercijarni krečnjaci i dolomiti nalaze se samo od Konjica prema Ostrošcu.

Pošto je ovo područje većim dijelom obrađeno, to kulturne površine određuju, uglavnom, njegovu fizionomiju, te se kod opisa mora s njima i početi.

ORANICE, VOĆNJACI I LIVADE

Ravnice aluvijalnih nanosa zasijane su pretežno žitaricama, od kojih pšenica zauzima prvo mjesto. U manjoj mjeri sije se ječam, kukuruz i pasulj. U ravnici se siju samo ozime sorte žitarica, a jare na pristrancima okolnih brda. Od pšenica se zapaža obična pšenica — *Triticum vulgare* Vitl. — dok se šilj — *Triticum dicoccum* Schrank — sije na slabijim zemljištima.

Od korova su češće zastupljene slijedeće vrste:
divlji mak — *Papaver Rhoeas* L.,
ljulj — *Lolium temulentum* L.,
gorušica — *Sinapis arvensis* L.,
kukolj — *Agrostemma githago* L.,
modrica — *Delphinium paniculatum* Host,
divizma — *Verbascum pulverulentum* Vill.
palamida — *Cirsium arvense* (L.) Scop.,
var. *vestitum* W. Gr.,
žabljaci — *Ranunculus arvensis* L.,
Ranunculus sardous Crtz.,
smrdljika — *Bifora radians* Bieb.,
divlja mrkva — *Daucus carota* L.,
divlji grašak — *Vicia sativa* L.,
metljašica — *Knautia arvensis* L.,
rotvica — *Reseda lutea* L.,
šena — *Melampyrum arvense* L.,
konopljanka — *Linaria vulgaris* L.,
preslica — *Equisetum arvense* L.,
vuročnjak — *Stenophragma Thaliana* Čelak,
lavina — *Alchemilla arvensis* (L.) Scop.

Osim ovih običnih korova, koji su rasprostranjeni manje-više na oranicama cijele Evrope, nalaze se ovdje i sljedeći pretstavnici juga;
rebrika — *Coronilla scorpioides* (L.) Koch,
potsolnac — *Heliotropium europaeum* L.,
černivec — *Melampyrum barbatum* W. et K.,
slak — *Convulvulus cantabricus* L.,
grahorica — *Vicia dasycarpa* Ten.,
zvončić — *Campanula rapunculus* L.,
var. hirta Paterm.,
kostriš — *Sonchus glaucescens* Jord,
vlasulja — *Bromus madritensis* L.,
visoki gadovec — *Echium altissimum* Jacq.

Mjestimično određuje aspekt *Melilotus officinalis* (L.) Lam. kao što je to često slučaj u kraškom terenu, a velika rasprostranjenost vrste avdika — *Sambucus ebulus* L. i grašak — *Lathyrus tuberosus* L. ukazuje na bogatstvo kreča u tlu.

Zemljište stvarno burno šumi solnom kiselinom, a pripada smeđe karbonatnom tipu, u kojem se mjestimično pojavljuju crvenkaste nijanse, kao prelazi prema južnim crvenicama.

Blagodareći blagoj klimi, u ovome kraju uspijeva razno voće. Poznato je ostroško voće koje u veliko snabdijeva sarajevsko tržište, te je i podignut rasadnik nedaleko od mjesta u kojem se već mnogo godina uzgaja razne sorte voćaka.

Jabuke i kruške kultiviraju se po selima okolnih brda, a u dolini, koja će biti potopljena, nalaze se samo šljivici. Ovi su sađeni oko naselja, te se zato lijepi voćnjaci nalaze oko većih mjesta, kao, naprimjer, oko Ostrošca, Starih i Novih Lisičića.

U ovim voćnjacima još nailazimo na livade kosanice, dok su inače one morale ustupiti svoje

mjesto oranicama. Jedino u Lisičićima nalaze se manje površine livada i van voćnjaka, i to na visokim terasama kod Čelebića i mjestimično pored željezničke pruge.

Prema ekološkoj sredini u kojoj se ove livade nalaze, možemo ih lako lučiti u 2 tipa, i to u mezofilni, koji se nalazi pod zaštitnom sjenom voćaka, i u kserofilni, izložen suncu koji nosi jasno obilježje juga.

U livadama, pod voćnjacima dominira u proljeće ovčica — *Bellis perennis* L. i žabljak — *Ranunculus millefoliatus* Vahl., a ljeti divlja mrkva *Daucus carota* L. U to vrijeme su ove livade još uvijek zelene, dok su kod drugog tipa već požutjele od osušene vegetacije.

U mezofilnim livadama raširene su:
livadna vlasnjača — *Poa angustifolia* L.,
klupčasta oštrica — *Dactylis glomerata* L.,
krestac — *Cynosurus cristatus* L.,
mirisavka — *Anthoxanthum odoratum* L.,
goveđa djetelina — *Medicago arabica* (L.) Huds.,
bokvica — *Plantago lanceolata* L.,
musva — *Sanguisorba minor* Scop.,
kunica — *Achillea millefolium* L.,
divlja kadulja — *Salvia Bertolonii* Vis.
i druge, a utrinac — *Lolium perenne* L. preovlađuje svugdje tamo, gdje se gaženjem zemljišta jako stvrdnuto.

Suhe livade obilježene su dominiranjem djetelina, od kojih se razne vrste u velikim količinama pojavljuju u livadnim sastojinama, dok su trave — gramineje, potisnute u pozadinu. Ovakav tip livada rasprostranjen je svugdje u kršević Hercegovini.

Kod Lisičića dominiraju djeteline *Trifolium campestre* Schreb. i T. *stellatum* L., a mjestimično endemična vrsta T. *dalmaticum* Vis., a od trava nalazimo ovdje najviše klasaču — *Bromus mollis* L., mišji brčak — *Vulpia myuros* (L.) Gmel. i divlju pšenicu — *Haynaldiu villosa* (L.) Schur.

Ovim sastojinama pridružuju se:
radič — *Crepis setosa* Hall.,
kozjak — *Tragopogon orientalis* L.,
lužanjica — *Muscari comosum* (L.) Mill.,
grahor — *Coronilla varia* L.,
divlja kadulja — *Salvia Bertolonii* Vis.,
esparzeta — *Onobrychis viciaefolia* Scop.,
ranjenik — *Anthyllis illyrica* Beck.,
pasak — *Ornithogalum pyrenaicum* L.,
rotvia — *Reseda lutea* L.,
laktac — *Picris hieracioides* L.,
jaglica — *Orlaya grandiflora* (L.) Hoffm.,
divlji lan — *Linum angustifolium* Huds.

Još suvlji karakter primjećuje se na livadama po padinama brda, na koje se rijetko nailazi, kao naprimjer, oko starog groblja. U ovima igra dušica — *Thymus moesiacus* Vel. značajnu ulogu; osim toga nalazi se ovdje:

zubača — *Cynodon dactylon* Pers.,
vlaska — *Andropogon ischaemom* L.,
Filago germanica L. var., *lanuginosa* (Duby) D. C,
kostriječ — *Chondrilla juncea* L.,
Valerianella Morisonii (Spr.) D. C,
tratorina — *Centaurea Weldeniana* (Rchb. Brique.,
ruta — *Haplophyllum patavinum* (L.) Boiss.,
Inula — *Inula oculus Christi* L.,
goveđa djetelina — *Medicago minima* (L.) Part.,
lukovičasta vlasnjača — *Poa bulbosa* L.,
i druge biljke suhih staništa i kamenjara.

Nedaleko od Čelebića nalazi se mali kompleks trajno vlažnih livada, koje su nastale umjetnim natapanjem okolnih polja. U njima se odmah pojavljuju elementi vlažnih livada i močvarnih terena kao:

vlasnjača prosta — *Poa trivialis* L.,
stoklasa grozdasta — *Bromus racemosus* L.,
potočnica — *Myosotis caespitosa* Schultz.,
žabljaci — *Ranunculus acer* L. i *Ranunculus repens* L.,
švedska djetelina — *Trifolium hybridum* L.,
bobak — *Veronica beccabunga* L.,
vrbnica — *Lythrum salicaria* L.
te kisele trave rudina — *Juncus lamprocarpus* Reh. i *Heleocharis palustris* (L.) R. Br., kojima se mjestimično dominantno pridružio vodeni lopuh — *Petasites officinalis* Mnch.

ŠUME I ŠIKARE

Gajevi, koji se mjestimično nalaze po okolnim brdima kao ostaci šume, sastoje se uglavnom od sladuna — *Quercus conferta* Kit. cera, *Q. cerris* L. i medunca, *Q. lanuginosa* (Lam.) Thuil. (= sin Q. *pubescens* Wild.).

U sloju grmlja se najčešće pojavljuje bijeli grab — *Carpinus orientalis* Nill., koji nakon nestajanja šuma čini dominantan elemenat u šikari.

Ovi ostaci šume pripadaju biljnoj zajednici bijeloga graba — *Carpinetum orientale croaticum* H-ić. Međutim, ovdje nema mnogih značajnih termofilnih elemenata ove zadruge ili su vrlo rijetki, kao naprimjer: klijen — *Acer monspessulanum* L., rašeljka — *Prunus mahaleb,* tilovina, — *Cytisus ramentaceus* Sieb. kukurijek — *Helleborus multifidus* Vis., veprina — *Ruscus aculeatus* L. rosulja — *Agrostis castellanum* Boiss, et R. i druge, što se ima pripisati klimatskim prilikama ovoga kraja.

Kako čovjek ove gajeve intenzivno iskorištava, to je njihov sastav većinom vrlo siromašan i jednoličan.

Na sjevernim padinama kod Lisičića imaju fragmenti šuma srednjoevropski karakter; ovdje se pojavljuje hrast kitnjak — *Quercus petraea,* glog — *Crataegus monogyna,* bijeli i obični grab — *Carpinus orientalis* i C. *betulus,* crni trn — *Prunus spinosa,* crni jasen, *Fraxnus Ornus,* divlja ruža — *Rosa canina,* makljen — *Acer campestre,* kalina — *Ligustrum vulgare,* bršljen — *Hedera helix,* a od zeljastog bilja:

jagoda — *Fragaria vesca* L.,
kozlac — *Arum maculatum* L.,
petolist — *Potentilla micraniha* Ram.,
grahorik — *Lathyrus vernus* (L.) Bernh.,
jagorčina — *Primula vulgaris* Huds.,
dobovnik — *Ranunculus ficaris* L.,
mliječac — *Euphorbia amygdaloides* L.,
plućnjak — *Pulmonaria officinalis* L.

i drugo, a mjestimično je tlo pokriveno sa 50 do 80% mahovinom.

Južni karakter više je došao do izražaja na južnim padinama iznad Žuglića. Ovdje se često pojavljuju

žuta šibika — *Coronilla emeroides* Boiss. et Sprun.,
bodilica — *Cirsium strictum* (Ten.) D. C,
grahorik — *Lathyrus variegatus* (Ten.) Godr. et Gren.,
svatovac — *Lithospermum purpureo-coerulea* L.,
dubačac — *Teucrium chamaedrys* L.,
jasenac — *Dictamnus albus* L.,
Inula — *Inula ensifolia* L.,
zajčina — *Coronilla coronata* L.,
jabučina — *Aristolochia pallida* Wild.,
kukavica — *Orchis provincialis* Balb. i t. d.

Veće površine pokrivaju šikare; one su podvrgnute intenzivnoj paši te su naročito rašireni takvi elementi koji podnose pašu. Dominirajućem bijelom grabu pridružuje se glog, smreka, crni jasen, pokoji zakržljali hrast medunac, svib — *Cornus sanguinea* L., kalina — *Viburnum lantana* L., brijest — *Ulmus campestris* L., kupina, Rubus *sanctus* L. i crna loza — *Tamus communis* L,

U sloju niskog rašća nalazi se:

Iva trava — *Teucrium montanum* L.,
dubačac — *Teucrium chamaedrys* L.,
Fumana vulgaris Spach.,
žuta kompozita — *Lagoseris sancta,* (L.) Maly,
dušica — *Thymus moesiacus* Vel.,
modra šikarica — *Eryngium amethystinum* L.,
vrijesak — *Satureja montana* L.,

U proljeće pak oživljavaju ove površine: kokošiča — *Ophrys aranifera* Huds., seničica — Cerastium *brachypetalum* Desp. var *glandulosum* Koch, dok nas pokoje ivanovo cvijeće — *Teucrium polium* L. potsjeća na bliski jug.

Najveći kompleks šikara u samoj dolini Neretve nalazimo nedaleko čelebićke terase kod Lisičića na konglomeratnim brežuljcima. Ovdje su sastojine više zaštićene, usljed čega su i bogate vrstama, te zato lijepo dolazi do izražaja prelazni karakter ovog područja mješavinom raznih elemenata flore. Tako nalazimo među grmljem: žutu šibiku — *Coronilla emeroides* Boiss. et Sprum., pucalina — *Colutea arborescens* L., penjačicu — *Clematis viticella* L., a u sloju niskog rašća pojavljuje se:

gardan — *Cardamine bulbifera* (L.) Crtz.
kopitnik — *Asarum europaeum* L.,
Filipendula ulmaria (L.) Maksim,
kozlac — *Arum italicum* Mill.,
gavez — *Symphytum tuberosum* L.,
vranak — *Orchis morio* L.,
karanfil — *Kohlrauschia prolifera* (L.) Kith.,
dremulica — *Stellaria holostea* L.,
kukurijek — *Helleborus purpurascens* — W.K.,

koji je mnogobrojnim međuoblicima spojen sa H. *Baumgartenii* Kov.

Na svim tratinama dominira u proljeće žabljak — *Ranunculus millefoliatus* Vahl.

VEGETACIJA OBALA

Obale Neretve većinom su strme i nepristupačne, te je njihova vegetacija lijepo razvijena, pošto je zaštićena od devastacije. Čim su obale manjeg nagiba, odmah su iskorišćene, te su zasijane raznim kulturama, povrćem ili su zasađene voćkama.

Prirodni biljni pokrivač sastavljen je uglavnom od istih vrsta kao šume i šikare, samo se fizionomski od njih razlikuje usljed svoje zaštićenosti, te pokrovnost mjestimično dostiže i 100%.

Najveću rasprostranjenost ima i ovdje bijeli grab i crni jasen; njima se pridružio makljen — *Acer campestre,* dok je klijen — *Acer monspessulanum* vrlo rijetko zastupljen. Zatim se pojavljuje glog — *Crataegus monogyna* Jacqu., brijest — *Ulmus campestris* L., drača — *Robinia pseudacacia* L., svib — *Cornus sanguines* L., lijeska — *Corylus avellana* L., crni trn — *Prunus spinosa* L., ruj — *Cotinus coccinea* Scop., žuta šibika — *Coronilla emeroides* Boiss. et Sprun., pucalina — *Colutea arborescens* L., kruška — *Pirus communis* L., a mjestimično se pojavljuje srebrna lipa — *Tilia argentea* Desf. u većem broju. Ove sastojine isprepletene su trnovitim, vitkim granama kupine i prorasle raznim povijušama, tako da se u njih teško može prodrijeti.

Od kupina zastupljena je, uglavnom, vrsta *Rubus sanctus* L., koja sa svojim ružičastim cvje-

tovima oživljava monotoniju zelenog grmlja, a plodovi su joj vrlo sočni i slatki.

Od povijuša nalazi se ovdje, pored šumske loze *Clematis vitalba* L., i skrebut — *Clematis flammula* L., crna loza — *Tamus communis* L., a ponekad i divlja vinova loza — *Vitis silvestris* Gmel. Oko većih stabala se često penje bršljan — *Hedera helix* L., a od zeljastog bilja se redovno pojavljuje konopljika — *Althaea canabina* L., koja dugo prati tok Neretve, kao i bodilica, *Cirsium strictum* (Ten.) DC, koja djeluje vrlo dekorativno svojim mramorasto išaranim lišćem, a u proljeće oživljava ove sastojine svatovac — *Lithosperum purpureo-coerulea* L. svojim crvenim i plavim cvjetovima.

Prava obalna vegetacija nalazi se tek u neposrednoj blizini vode, gdje se korijenje može razvijati U stalno vlažnoj zemlji — *Populus alba* L. više susrećemo u manjim grupama počevši južno od Konjica. Joha — *Alnus glutinosa,* koja redovno obrubljuje bosanske rijeke, ovdje je prilično rijetka.

Pješčani i šljunkoviti nanosi kraj obale ili mali otoci u Neretvi obrasli su raznim vrstama vrba, a najraširenija u ovim sastojinama jeste *Salix tucana* Schrk., dok su druge vrste, kao *S. purpurea* L. i *S. fragilis* L., mnogo rjeđe. Počevši od Lisičića pridružuje im se mjestimično tamaris — *Tamarix parviflora* DC, koji je podivljao, te se u ovoj blagoj klimi razmnožio na odgovarajućim staništima.

Od zeljastih biljaka se ovdje u velikim kolonijama pojavljuju: -

metvica — *Mentha longifolia* (L.) Huds.,
gljivnjača — *Scrophularia canina* L.,
businjak — *Pulicaria dysenterica* (L.) Gaert.,
pelin — *Artemisia absinthium* L.,
grozničnica — *Eupatorium cannabinum* L.,
visoka bodilica — *Cirsium candelabrum* Gris.

i mnogi korovi i kosmopoliti, kao hudoletnica — *Erigeron canadensis* L., troskoti — *Polygonum lapathifolium* L i troskati — *Polygonum aviculare* L., bijela boca — *Xanthium strumarium* L. i druge biljke takvih staništa bez svojstvenog značenja za ovaj kraj.

FLORA PORED ŽELJEZNIČKE PRUGE

Poznato je da flora pored željezničkih pruga ima poseban karakter. Ovo je stanište toplo i suho, te se pojavljuju u velikoj mjeri termofilni elementi. I u našem predjelu nalazimo duž pruge najveći broj južnih biljaka na okupu. Divlja pšenica, naprimjer, — *Haynaldia villosa* Schur., dominira na velikom sektoru pruge, kao da je zasijana; dalje ovdje raste:

modra sikavica — *Eryngium amethystinum* L.,
slak — *Convolvulus cantabricus* L.,
drozbina — *Acanthus longifolius* Host.,
rumenjača — *Onosma Javorkae* Simk.,
žuška — *Blackstonia serotina* (Koch) Beck.,
tratorina — *Centaurea deusta* Ten.,
jasenac — *Dictamnus albus* L.,
krstašica — *Berteroa mutabilis* (Vent) DC,
ruta — *Haplophyllum patavinum* Boiss.,
vrijesak — *Satureja montana* L.,

zatim mali korovi iz porodice Scrophulariaceae *Kickxia elatine* (L.) Dum. i *Parentucellia latifolia* (L.) Car i drugo, a od trava nalazimo ovdje mediteranske vrste češljika — *Cynosurus echinatus* L. i *Scleropoa dura* (L.) Beauv., dok je najraširenija vrsta zubaca — *Cynodon dactylon* (L.) Pers.

Na sektoru Ostrožac—Rama nailazimo češće na križanac tratorina — *Centaurea jacea* X C. *stenolepis,* a kod Rame na tamnome prakamenju počinje se pojavljivati kiprej — *Epilobium Dodonaei* Vill., koji prati Neretvu na cijelome sektoru čuvenog klanca, uljepšavajući ga svojim lijepim cvijetom crvene boje.

Nedaleko od Rame nalaze se okomite stijene, nastale usjekom željezničke pruge, koje voda nekih izvora, što mjestimično kaplje, stalno održava vlažnim. Na ovome staništu se mesožderka *Pinguicula* jako namnožila te se njene blijedozelene lisne rozete upadljivo odižu od tamne pozadine mokrih stijena.

DOLINA RAME I NERETVICE

Glavne pritoke Neretve na našem području su Rama i Neretvica, koje teku manje više uskim dolinama istog imena.

Dolina Rame ne razlikuje se bitno u florističkom pogledu od doline Neretve. Na osojnim stranama raširen su mezofilni elementi, dok se na južnim, toplim padinama pojavljuje kraška šuma, a bliski jug nagovještavaju pojedini grmovi divlje smokve — *Ficus carica* L. Ova dolina nalazi se također pretežno pod kulturom.

Dolina Neretvice je, međutim, hladnija, sjenovita i bogata izvorima. Neretvica se ponešto račva u dolini, te i ove vode pridonose mnogo hlađenju okoline, tako da se u ovom kraju ne osjeća ni jug, ni Hercegovina. Ovdje nalazimo karakter jedne doline, kakvih ima bezbroj u bosanskom

brdskom području. Kraj rijeke rastu johe — *Alnus glutinosa* Gaertn., crna i bijela topola — *Populus uigra* L. i *P. alba* L., obični grab — *Carpinus betulus* L., makljen — *Acer campestre* L., lužnjak — *Qbercus robur* L. Na pješčanim nanosima razvijena je bujna sastojina raznih vrba, a bijeli grab i crni jasen povukli su se na toplije, zapadne padine, kao što je to slučaj u bosanskim predjelima. Zbog vlažnog zraka ovdje uspijeva samo kukuruz i sijerak, dok druge kulture ubija mača. Livade kosanice ove doline pripadaju zajednici krestaca — as, *Cynosuretum cristati* H-ić., koja je vezana za vlažnija staništa. Jesenski aspekt određuju kao u Bosni, sljedeće biljke:

maslačak — *Leontodon hispidus* L.,
var. *vulgaris* Koch.,
tratorina — *Centaurea jacea* L.,
divlja mrkva — *Daucus carota* L.,
crvena djetelina — *Trifolium pratense* L.

SLANI IZVORI

Sani izvori su najinteresantnija pojava na teritoriji budućeg jezera. Oni se nalaze jedno 2 km južno od Konjica s obje strane Neretve. Na lijevoj obali rijeke najveći je izvor kaptiran, a drugi, manji, izviru u njegovoj neposrednoj blizini. Tačno na drugoj strani Neretve nalazi se također mreža malih izvora, koji stvaraju manje močvare. Sadržina soli ne može se ovdje ustanoviti ukusom, ali mještani ih isto tako smatraju slanim, pošto se stoka ljeti, kada su izvori skoro presahli, a isparavanje je veliko, ovdje mnogo zadržava, te navodno liže so.

Izvori na lijevoj obali imaju također vrlo malenu koncentraciju soli; ukusom se ona jedva primjećuje, dok je voda u kaptiranom bunaru nešto slanija. Ako se, međutim, voda iz bunara otstrani, te se zahvati voda, koja izvire neposredno iz zemlje, dobija se prilično slana voda, koja se mora razrijediti za kuhinjsku upotrebu u omjeru 1:1, a isparavanjem se od 100 lt. navodno dobije 1 kg soli. Prema tome bi koncentracija iznosila l°/o.

Slani izvori Hercegovine spominju se već u 3. i 4. stoljeću prije naše ere. Tada su na ovome području bila nastanjena 2 ilirska plemena za koja Strabo navodi da su zbog te soli međusobno zaratila.

Geolozi su utvrdili da su ovi izvori nastali izluživanjem slanih ležišta, koja se nalaze u okolnim brdima, te su ustanovljena i prilikom bušenja tunela na Ivanu.

Na mjestima, koja su ovlažena ovim vodama, mogu se očekivati interesantne biljke, tj. vrste koje podnose veću koncentraciju soli, t. zv. halofiti, zbog čega su i ranije već ispitivane od strane botaničara. Međutim ovdje se nisu mogle ustanoviti biljke koje su svojstvene slanim tlima. Izvori leže u poplavnom području Neretve, te vode svake godine izlužuju eventualnu nakupljenu so.

U ovim vlažnim mjestima na lijevoj obali Neretve dominira ševarika — *Scirpus maritimus* L. var. *compactus* G. W. Mayer, kojoj se pridružuje:

šašulica — *Calamagrostis pseudophragmites* (Hall.) Baumg.
šašike — *Juncus compressus* Jaqu. i *Blysmus compressus* Panz.,
oštrica — *Carex distans* L.,
gusja trava — *Potentilla anserina* L.,
vodena štitnjača — *Sium erectum* Huds.,
maslačak — *Taraxacum paludosum* (Scop.) Schleich.,
metvica — *Mentha pulegium* L.,
te *Chara* — vrste.

Na desnoj obali nalaze se sljedeće vrste:
brulja — *Scirpus holoschoenus* L.,
vodena metvica — *Mentha aquatica* L.,
businjak — *Pulicaria dysenterica* (L.) Gaertn.,
bobak — *Veronica beccabunga* L.,
jagodasta djetelina — *Trifolium fragiferum* L.,
uskolisna smiljkita — *Lotus tenuifolius* Rchb.,
vodenjača — *Potamogeton* L.,
vodena bokvica — *Alisma plantago* (L.) Mnch.
i tako dalje.

Kako vidimo, ovdje se nalazi, pored običnih biljaka, i mali broj takvih koje podnose veće koncentracije soli u tlu, kao *Scirpus maritimus, Taraxacum paludosum, Lotus tenuifolius* i *Trifolium fragiferum,* koje, međutim, nisu vezane za takva staništa, dok od pravih halofita nema ovdje nijedne.

Pošto se slana vrela nalaze na krajnjem rubu budućeg jezera, to neće biti stalno potopljena usljed kolebanja vodostaja. Tako će ova vrela, koja su osim Tuzle jedina takve vrste na teritoriji BiH, bar povremeno biti pristupačna.

ZUSAMMENFASSUNG

VEGETATIONSBILDER AUS DEM GEBIET DES KÜNFTIGEN STAUSEES DER HYDROZËNTRALE VON TABLANIGA

Als Staubecken der Hydrozentrale in Jablanica wurde lener Teil des Neretvatales vorgesehen, welcher sich von Rama bis südlich unter Konjic erstreckt. Ehe die Wassermassen dieses Gebiet bedecken werden, ist es vielseitigen Untersuchungen unterzogen worden.

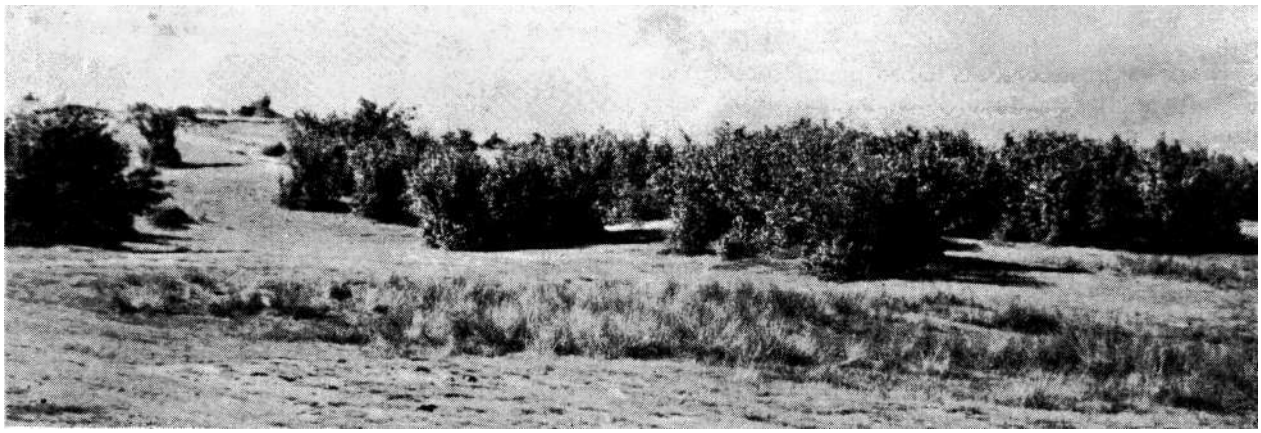
In vorliegender Aübeit sind dessen Vegetationsverhaltnisse behandelt.

Da dieses Gebiet landwirtschaftlich stark genutzt wird, bietet es dem Floristen nicht viel Interessantes. Sein Hauptreiz besteht darin, dass es sich in einem klimatischen Uebergangsgebiet befindet, was in seiner floristichen Zusammensetzung deutlich zum Ausdruck kommt.

Jenseits der Wasserscheide gelegen doch an dieselbe angelehnt, begegnen sich hier mitteleuropaeische Arten mit mediterranen und submediterranen, welche Flussaufwarts vorgedrungen sind. Diese Verhaltnisse gehen auch deutlich aus den meteorologischen Daten in Tabelle I. und II. hervor. So treten beispielsweise *Arum italicum* und *A. maculatum, Juniperus oxycedrus* und T. *communis* auf. Weiter kommt der in Mischgebieten stark ausgepragte Unterschied an Hangen verschiedener Exposition zum Ausdruck, so dass oft Nordlehnen mitteleuropaischen, Südlehnen hingegen submediterranen Charakter aufweisen. Die gleiche Erscheidung kann in den landwirtschaftlichen Kulturflachen beobachtet werden, so in der Artenzusammensetzung der Getreideunkrauter und in den Wiesen. Die Wiesen haben in den schattenspendenden Obstgarten mesophiles Geprage, wahrend sie im offenen, sonnigen Gelande dem südlichen Typus entsprechen, was durch das Dominieren von Leguminosen physiognomisch gekennzeichnet ist.

In einzelnen Abschnitten wurden die Kulturflachen, die Vegetation der Haine und Buschwalder sowie der Ufer beschrieben. Ebenso wurde die Vegetation in den Talern der Nebenflüsse Rama und Neretvica. in deren unteren Teil der Stausee eindringen wird, sowie die Flora an den Salzquellen von Konjic gesondert behandelt.

Letzere verdanken ihr Entstehem Salzadern, welche sich in den umliegenden Bergen befinden und durch Wasser ausgelaugt werden. Da sich diese Quellen im Ueberschwemmungsgebiet der Neretva befinden, werden sie alljahrlich überflutet. Daher können keine grosseren Salzkonzentrationen auftreten was das Fehlen echter Salzpflanzen erklart. Die Arten. welche hier festgestellt wurden. wie *Scirbus maritimus Taraxacum haludosum, Lotus tenuifolius,* und *Trifolium fra~ piferum* sind nur fakulative Halophvten welche auch in der Hercegovina auf normalen Boden auftreten.



Nalazište Drosere kod Srednje Vode u Nevesinjskom Polju

HILDA RITER-STUDNIČKA

PRVO NALAZIŠTE MESOJEDNE BILJKE „DROSERA ROTUNDIFOLIA L." U N. R. BOSNI I HERCEGOVINI

Na teritoriji NR Bosne i Hercegovine bila je *Drosera rotundifolia* nepoznata vrsta. Budući da nije nađena na staništima koja odgovaraju njenim ekološkim zahtjevima, tj. na tresetištima Bosne, na kojima ima obilje vrsta *Sphagnum-a,* to se na ovome području nije više ni očekivalo da će se ona naći. Međutim, ona je 1954. godine pronađena na jednome staništu koje iznenađuje: u Nevesinjskom Polju na nadmorskoj visini od 880 m.

Kako se ova biljka mogla očuvati usred kraškog područja Hercegovine, koje stoji pod uplivom mediteranske klime i pri tom na srazmjerno maloj nadmorskoj visini, a da je nema na gore pomenutim cretovima, to je kapric prirode koji je teško objasniti.

Lokalitet biljke *Drosera* u Nevesinjskom Polju nalazi se na sjeverozapadnom kraju Polja, i to na rubu bare ispod naselja Srednje Vode na podnožju Veleža.

Geološka podloga Nevesinjskog Polja u poređenju sa drugim kraškim poljima, u kojima se nalaze pretežno jednolični nanosi lapora, vrlo je šarolika. Najveći dio srednjeg i južnog dijela zauzimaju kremenito-šljunkovite naslage, koje, prema Kacer-u (4), uslovljavaju njegov brežuljasti reljef. Na zapadnom kraju, između Bojišta i Sopilja, — a tamo se nalazi i Srednja Voda, — ima mnogobrojnih oblutaka nekog kvarcitnog kremenog pješčara, koji potiče iz verfenskih slojeva. Ovi su ovdje ili autohtoni, ili su u kvarteru naplavljene sa trijaskog područja na sjeveroistoku Polja. Ovi izolirajući slojevi omogućili su opstanak kalcifobnoj droseri, i zbog njihove nepropustljivosti za vodu nailazi se u ovome dijelu Polja na nekoliko većih i manjih izvora, od kojih se neki nalaze na samome dnu Polja, stvarajući baru kod Srednje Vode. Voda se sakuplja u jednoj maloj depresiji od oko 1 do 1,5 m dubine,, a njene površine obrasla je biljka *Menyanthes trifoliata.* Prema istoku vode se razlijevaju u ravno polje, gdje stvaraju plitke močvare. Ovaj močvarni teren, koji se proteže prema Zelenoj Bari džombastog je reljefa te je zbog svoje neobradivosti prepušten trajnoj paši, kao što je redovno slučaj kod ovog reljefa u kraškim poljima.

Na rubu depresije i kraj nekih izvora u njegovoj okolini nailazimo na biljku *Drosera.* Najčešće je zastupljena na istočnom rubu depresije, na jednom prostoru koji ne zaprema možda ni 100 m^2.

Ona ovdje raste u jastucima Sphagnum-a kao i direktno u zemlji. U neposrednoj blizini bare raste veoma brojno na humcima džombi, dok je u vlažnim međuprostorima nema. Tek u većoj udaljenosti od bare nalazimo je i na dnu samoga Polja. Izgleda kao da *Drosera* izbjegava odveć vlažna mjesta ili takva koja su po svoj prilici poplavljena zimi. Voda u depresiji nikada ne presušuje, tako da ona, kao i bezbroj malih izvora oko nje, stalno održavaju u zraku onaj stepen vlage koji je potreban za uspijevanje Sphagnum-a, drosere i njihovih pratilica.

Sa nekoliko džombi vađeni su uzorci zemljišta i to sa takvih mjesta gdje Drosera raste neposredno iz zemlje. Oni su dobro pomiješani i podvrgnuti analizama, tako da se iz ovog prosječnog uzorka tla dobiju vrijednosti koje odgovaraju stvarnoj rizosferi te biljke.

pH vrijednosti ovog prosječnog uzorka iznose u H_2O 4,78 a u n-KCl 3,95.[1]

Vrijednosti adsorpcionog kompleksa tla (prema Kappenu) jesu sljedeće: S=10.30 mgekv., T-S = = 15.06 mgekv., T = 25.36 mgekv. i V u % 40.61. Zemljište je, prema tome, srednje opskrbljeno bazama a po stepenu zasićenosti pripada, prema Gračaninu srednje opodzoljenom tipu. Međutim, prema vrijednostima aktuelnog i supstituciskog aciditeta pripada ekstremno kiselim tlima (Braun Blanquet, Pflanzensoziologie, 1928, p. 141), te izgleda da je ovo svojstvo važnije za opstanak biljke *Drosera*.

Ovo stanište je izloženo intenzivnoj paši, te zbog blizine sela i prisutnosti obilnih vrela naročito dolazi na nj stoka. Iz ovog razloga je vegetaciski pokrov jako popasen, te je broj biljaka koje se mogu ustanoviti kao pratilice *Drosere* vrlo malen. Od ovih dolaze u samoj bari pored dominantne vrste *Menyanthes trifoliata* L. *Eriophorum gracile* Koch (Nova za Hercegovinu) *Equisetum limosum* L., *Ranunculus ophioglossifolius* Vill., *Carex vesicaria* L. (Nova za H.), i *Heleocharis paluster* R. Br., a na suvljem dijelu, na pravome staništu drosere, pojavljuje se najviše *Polytrichum commune* L. On ne dominira samo ovdje već i na cijelom kompleksu džombi koji se proteže na istok prema Zelenoj Bari. Nadalje dolaze od mahovina sljedeće vrste:

Sphagnum inundatum Russ.,
Sphagnum cymbifolium Erh.,
Sphagnum plumulosum Roll.,
Philonotis calcarea Schpr.,
Drepanocladus aduncus (Hedw.) Moenken var. *polycarpicus* (Bland.)

Mahovine je determinirao dr. h. c. A. Schumacher, Waldbrohl, na čemu mu dugujem zahvalnost.

Sve vrste *Sphagnum-a* su nove za Hercegovinu, a S. *plumulosum* za cijelo područje BiH. (6,7).

Od viših biljaka nalazimo ovdje većinom takve vrste, koje zbog svog niskog uzrasta nisu tako izložene paši, kao:

Carex lepidocarpa Tsch.
Carex stellulata Good.,
Carex Oederi (Retz) A. et G.,
Nardus stricta L.,
Potentilla erecta (L.) Hampe,
Sieglingia decumbens (L.) Bernh.,
Sesleria uliginosa Opiz.,
Festuca pseudovina Hack.,
Deschampsia media R. Sch.,
Veronica officinalis L.,

i neke druge biljke vlažnih staništa, kao *MoVnia coerulea* (L.) Mnch., *Agrostis alba* L., *Gratiola officinalis* L., *Succisa pratensis* Mnch., itd.

Ova sastojina pripada prelaznim cretovima te je jedina do danas poznata u Hercegovini. Kako je samo fragmentarno razvijena i znatno oštećena pašom, to se njena sociološka pripadnost može utvrditi samo uspoređivanjem sa malim brojem prelaznih cretova u Bosni kao i u Hrvatskoj, koje je opisao I. Horvat (2,3). Na njima je zastupljena zajednica *Rhynchosporetum albae,* kojoj, po svoj prilici, pripada i nevesinjska sastojina. Zajedničke vrste jesu *Drosera rotundifolia, Carex stellulata* i C. *Oederi,* dok se *Menyanthes trifoliata* u kraškim poljima mora pribrojiti svezi *Caricion fuscae.* Biljke *Rhynchospora alba* nema u sastojini kod Srednje Vode, ali ova vrsta nije poznata ni na ostalom području BiH. Značajna je pojava biljke *Eriophorum gracile,* koja je, uglavnom, raširena u nizinama sjeverne Evrope, dok je na jugu vrlo rijetka. U svojoj domovini je ova biljka strogo vezana za jednu svezu niskih cretova — *Caricion lasiocarpae* — (8), koja stvara prelaz između zajednice *Rhynchosporetum albae* i sveza *Caricion fuscae* i C. *Davallianae,* te možda i hercegovački cret nosi obilježje prelazne sastojine.

Kao ostaci jedne hladnije, vlažne klime, cretovi su u našim krajevima reliktnog značaja te postepeno nestaju pod uticajem suhe klime panonskog karaktera (3). Tako se i u ovoj sastojini može promatrati, naprimjer, prodiranje submediteranske biljke *Deschampsia media.*

U cretovima se nalaze mnoge borealne vrste koje su doselile za vrijeme oleđavanja u naše krajeve, a tako isto ima i današnje geografsko rasprostranjenje vrste *Drosera* u Evropi prema Hegi-u (1) očitu vezu sa glacijacijom.

Cretovi su prema jugu sve rjeđi. Dok se u Sloveniji i u Hrvatskoj još nalazi priličan broj ovih sastojina, u Bosni su poznate svega tri značajnije i to na Vranici, Zvijezdi planini i na Klokotima. Ove sastojine bi se morale staviti pod zaštitu a tako isto i stanište vrste *Drosera* u Nevesinjskom Polju. Provođenje zaštite staništa u Nevesinjskom Polju je u toliko lakše, što njome ne bi bio ugrožen ničiji interes već stoga, što se radi samo o vrlo maloj površini.

[1] Mjerenja je izvršio prof. ing. *G. Janeković,* profesor Poljopr. šumarskog fakulteta u Sarajevu, te mu se i na ovome mjestu najljepše zahvaljujem. Analiza je izvršena staklenim elektrodama *Phillips*-ovim univerzalnim pH metrom.

Zbog intenzivne paše i blizine sela stanište u Nevesinjskom Polju moglo bi lako nestati, a, osim toga, zaštitom ove površine omogućio bi se biljkama nesmetani razvoj. Nadalje, ne bi se smjelo dozvoliti da nivo vode opada u samoj bari, što bi moglo uslijediti nekim pothvatom stanovništva, kao, naprimjer kopanjem bunara, odvodnjavanjem ili na drugi način, čime bi nestala ne samo *Drosera,* već i druge interesantne pratilice, a to bi značilo propast cijele sastojine.

LITERATURA:

1. *Hegi:* Flora von Mitteleuropa, IV/2.
2. *Horvat I:* Bilini svijet Hrvatske, Zagreb 1942.
3. *Horvat I:* Nauka u biljnim zajednicama, Zagreb 1949.
4. *Katzer F.:* Narav tla i hidrografske prilike Nevesinjskog Polja u Hercegovini. Glasnik Zem. Muzeja u B. i H., 1915, p. 253—268.
5. *Pevalek I:* Geobotanische und algrologische Erforschung der Moore in Kroatien und Slovenien. Izvješća o raspravama matem.-prirodosl. razreda, Zagreb 1924. sv. 19 & 20.

Pichler Alfred: Prilog poznavanju mahova tresetara Bosne. Godišnjak Sveučilišta, Zagreb 1930.

Pichler Alfred: Prilog poznavanju mahova tresetara Jugoslavije. Acta Bot. Inst. Univ. Zagreb; 193;, vol. VI.

Vanden Berghen: Contribution a l'etude des bas-marais de Belgiaue. Centre de cartogr. phvtosoc. et centre de recherches euolosriques et phytosociol. de Gembloux. Communiuation N° 16.

ZUSAMMENFASSUNG

DER ERSTE FUNDORT VON DROSERA ROTUNDIFOLIA L. IM GEBIETE VON BOSNIEN NUD DER HERCEGOVINA

Drosera rotundifolia L. ist erst in diesem Jähr (1954) im Gebiet von Bosnien und der Hercegovina entdeckt worden, und wächst sie interessanterweise im Nevesinisko Polje in Seehöhe von 860 m., also im Karstgebiet der Hercegovina, welches unter dem Einfluss des mediterranen Klimas steht.

Das Bestehen dieser Pflanze wird hier durch die geologische Unterlage, welche aus Werfener Schichten aufgebaut ist, sowie einem durch viele kleine Quellen gebildeten Sumpf begingt, welcher niemals austrocknet.

Von den Begleitpflanzen sind viele neu fuer die Hercegovina, so *Eriobhorum gracile* Koch, *Carer vesicaria* L., *Sphagnum inundatum* Russ. *S. cvmbifolium* Erh., und *S. plumulosum* Roll. Letztere Art wurde auch in Bosnien noch nicht aufgefunden.

Der Bestand ist auf kleinem Raum zusammengedrängt, fragmentarisch entwickelt und durch Weide stark beschädigt. Soziologisch dürfte er dem *Rhynchosporetum albae* zugezählt wergen, welchem nach *I. Horvat* auch die übrigen, wenigen Uebergangsmoore in Bosnien und Kroatien angehören.

Das pH aus der Rhizosphäre von *Drosera* beträgt in H_2O 4,78 und in n-KC1 3,95, ist also extrem azidiphil, während der Basensättigungsgrad nach *Kappen* (V in *%)* 40,61 % beträgt, also massig podsoliert ist.

Da dieser Fundort durch übermässige Weide bedroht ist und ausserdem Uebergangsmoore in unserem Gebiet als Relikte zu betrachten sind, wurde vorgeschlagen diesen Bestand unter staatlichen Schutz zu stellen.

izvještaj Zavoda

RAD ZAVODA U 1954 GODINI

Iako se iz objavljenih priloga ovoga broja »Naših starina« ogleda rad Zavoda u 1954 godini, ipak je nužno da u posebnom izvještaju informiramo sve zainteresovane — organe zaštite spomenika kulture Bosne i Hercegovine i drugih republika, slične naučne i stručne ustanove, nadležne organe narodne vlasti, društveno-političke organizacije, kao i pojedine građane — čime se sve Zavod bavio u proteklom vremenskom periodu, u kakvim je uslovima radio i kakve je rezultate postigao. Ovaj izvještaj kao dopuna naprijed objavljenih posebnih stručnih i naučnih članaka, jer se više zadržava na poslovima koji tamo nisu obrađeni, i kao logičan nastavak izvještaja o radu Zavoda u 1953 godini, koji je donesen u prošlogodišnjem broju našeg godišnjaka, trebalo bi da upotpuni sliku napora i rezultata radnog kolektiva Zavoda na zaštiti i proučavanju spomenika kulture i (prirodnih rijetkosti u Bosni i Hercegovini od njegovog osnivanja do danas. To će omogućiti da se lakše sagledaju i eventualni nedostaci u radu naše zaštitne službe, da se vidi sadašnje stanje te službe i da se, s obzirom na mnogobrojne i ozbiljne zadatke koji pred njom stoje, ona unaprijedi i još više osposobi za dalji rad.

ORGANIZACIJA ZAVODA

Najvažniji faktor u radu Zavoda su njegovi kadrovi. U tome pogledu smo i u 1954. god., koja je, istina bila znatno povoljnija od ranijih godina, imali poteškoća. Moramo priznati da nam je uspjelo da pronađemo pravnika, koji je preuzeo poslove sekretarijata i pravne zaštite, kako su to ostali Zavodi već davno uradili. Isto tako, riješili smo pitanje referenta za zaštitu spomenika NOR-a, i to na taj način što je jedan član kolektiva preuzeo pored ostalih i te poslove. To razumije se. nije potpuno rješenje toga pitanja. Najteže je bilo sa arhitektonsko-konzervatorskim sektorom. Obadvojicu arhitekata, koje smo ranije s velikim naporom dobili i koji su vrlo lijepo počeli da rade, sada smo izgubili. Jedan je otišao na drugu (dužnost gdje je više plaćen, a drugi je premješten na Tehnički fakultet. U takvoj situaciji Zavod je postavio jednog honorarnog tehničara i povremeno honorarno koristio bivše arhitekte. Ova teškoća se nužno odražavala u radu Zavoda čitave godine. Da bi obezbijedili stalnog arhitektu, stipendirali smo jednog apsolventa Tehničkog fakulteta, koji je poslije diplomiranja u 1955 godini nastupio službu u Zavodu. Znamo da on sam ne će moći obavljati sve poslove i da ćemo i dalje biti prinuđeni na povremeno angažovanje stručnjaka izvan Zavoda. U ostalim sektorima nije bilo promjena. Danas organizacija Zavoda izgleda: Likovno-konzervatorski otsjek: jedan akademski slikar i istoričar umjetnosti i jedan istoričar umjetnosti; Arhitektonsko-konzevatorski sektor: jedan honorarni arhitekt i jedan honorarni tehničar (obadvojica sa skraćenim radnim vremenom); Otsjek za istorisku obradu spomenika: jedan istoričar i jedan honorarni istoričar sa skraćenim radnim vremenom; Otsjek za zaštitu prirode: jedan inženjer šumarstva; Arheološki otsjek: jedan arheolog i jedan referent za stećke (direktor Zavoda); Referat za orijentalne epigrafske spomenike: jedan orijentalista; Referat za NOB spomenike: jedan učitelj (student istorije); Sekretarijat: jedan pravnik koji je i referent za pravnu zaštitu, jedan daktilograf i jedan honorarni režiser. Zavod nema stručnjaka za konzervatorsku radionicu, a ni stalnog fotografa (sada je jedan honorarni penzioner). To i činjenica, što u Otsjeku za zaštitu prirode imamo samo jednog stručnjaka i što uopšte nemamo etnografa, jesu ozbiljne teškoće u radu ove ustanove. U idućoj godini obezbijeđeno je postavljanje rednog stalnog arhitekta i jednog stručnjaka za radionicu (svršenog đaka Škole za primijenjenu umjetnost.

EVIDENCIJA

Osnovni zadatak Zavoda se sastoji u evidentiranju spomenika, što po proceduri koja se već uobičajila u našoj Republici znači u obilasku terena, prikupljanju podataka na terenu i iz literature, u tehničkom i foto-snimanju i u proučavanju spomenika-konstatovanju njegovih spomeničkih svojstava. U vezi s tim, redovno se dolazi do popunjavanja kartona spomenika, sa brojnim podacima o njemu, i do donošenja odluke o zaštićavanju. U 1954 godini je relativno znatna pažnja posvećivana pokretnim spomenicima likovne umjetnosti, spomenicima NOR-a i spomenicima prirode. To je i razumljivo, jer su te oblasti ranijih godina, zbog nedostatka stručnjaka, bile gotovo sasvim zapostavljene.

U tome periodu evidentirana su, proučena i stavljena pod zaštitu države 53 nepokretna objekta. Od toga broja su 29 spomenici iz NOR-a, 7 starih utvrda i kula, 5 crkava, 3 džamije, 4 srednjevjekovne nekropole, 2 stanbene zgrade, 1 turbe i 1 musafirhana.

Od 77 predmeta likovne umjetnosti, koliko ih je ove godine stavljeno pod zaštitu, *55* su stare ikone, 16 umjetničkih slika i 6 predmeta umjetnih zanata.

Od spomenika prirode stavljeno je pod zaštitu države 16 prašumskih rezervata i solitera (prirodnih rijetkosti stabala). 13 jezera, izvora, ponora i vodopada, 11 pećina i 1 vrsta faune (Triton alpestris Reiseri).

Osim toga, stavljeno je pod zaštitu 10 privatnih biblioteka sa ukupno 78.000 knjiga, od kojih je 498 najvrednijih knjiga i 100 rukopisa i posebnim rješenjima zaštićeno.

Prema tome, u 1954 godini Zavod je evidentirao i zaštitio ukupno 158 spomenika *(53* nepokretna i 87 pokretnih spomenika kulture, te 18 spomenika prirode). Ako uzmemo u obzir i rukopise koji su u ovim bibliotekama i specijalno zaštićeni, onda je broj pokretnih spomenika znatno veći.

Zbirka tehničkih snimaka nije mnogo povećana s razloga što Zavod zbog nedostatka stručnjaka nije mogao da se i na tome poslu dovoljno angažuje. Prinovljeni planovi se uglavnom odnose na objekte kod kojih su preduzimani konzervatorski zahvati. Najveće tehničko snimanje je obavljeno na srednjevjekovnom gradu i njegovom novijem dijelu — dvorcu u Ostrošcu kod Bihaća, gdje smo angažovali vanjske suradnike. Planoteka se (povećala za oko 60 tehničkih snimaka.

Naša fototeka se i dalje popunjava najviše fotografijama, koje snimaju sami službenici Zavoda prilikom evidentiranja i proučavanja spomenika, prilikom organizovanja ili nadziranja konzervatorskih zahvata na spomenicima. Vjerovatno bi te fotografije bile kvalitetnije kada bi ih snimao stručnjak-fotograf. Tada bi i više sistema bilo u tome radu. Dobar dio fotografija se odnosi na sistematsko snimanje likovnog blaga stare pravoslavne crkvene opštine u Sarajevu. Te je poslove obavio fotograf Zavoda NR Srbije, čime nam je učinjena prilična usluga. Filmovi su razvijani i kopirani u jednoj radionici foto-studija u Sarajevu s kojom smo imali ugovor, a kod snimanja predmeta u Staroj pravoslavnoj crkvi u Sarajevu ti poslovi su obavljeni u laboratoriju Zavoda NR Srbije. Fototeka se u 1954 godini povećala za oko 400 snimaka, tako da danas ona broji oko 2.300 snimaka. U fototeci se nalazi i zbirka negativa, većinom filmova, kojih ima oko 1.100 komada manje nego li samih fotografija. Isto tako, ove godine smo uspostavili i zbirku klišeja koja je nastala od fotografija i crteža koji su objavljeni u već štampana dva broja »Naših starina« i u knjizi »Kupres«, monografiji o stećcima, koju je izdao Zavod. Tako ova zbirka već broji 300 klišeja.

LIKOVNO-KONZERVATORSKI SEKTOR

Stručnjaci ovoga otsjeka su u toku prošle godine obišli veliki dio terena kako bi što prije i što više doznali o bogatstvu i stanju fonda spomenika likovne umjetnosti, a u vezi s tim, obavili evidentiranje, prikupili dokumentaciju za proučavanje i zaštićavanje tih spomenika. Tako su. prije svega pregledane i evidentirane slike i predmeti umjetnog obrta u manjim hercegovačkim crkvama u Čapljini, Gabeli, Metkoviću, Opuzenu, Žitomisliću,. Bijelom Polju i seoskim crkvicama Popova Polja i okolice Trebinja. Posebna pažnja je obraćena građevnom stanju i zaštiti inventara pravoslavnih manastirskih crkava iz XVII. vijeka u Dobrićevu, Zavali, Žitomisliću, te franjevačkih samostana u Kreševu i Sutjeskoj. Isto tako, pregledane su crkve i njihovi inventari u jednom dijelu Bosanske Krajine: Banja Luka sa okolicom, Knina Prijedor, Bosanski Novi. Ljubija i Bosanska Kostajnica. Osim toga, pregledane su crkve u manjem dijelu Centralne Bosne — u Visokom, Busovači i Ilijašu.

Prilikom radova na evidenciji spomenika u navedenim mjestima otkriveno je jedno novo slikarsko ime — to je Emanuel Kaliaki čija slika »Bogorodica Hipsilotera« danas krasi zid crkve »Sv. Prokopija« u Visokom. Također je otkriveno nekoliko novih slika t. zv. »Jeruzalima« u Visokom, Foči, Mostaru, Čelebiću, Ilijašu, Varešu i Žitomisliću, što je za proučavanje naše umjetnosti XVIII. vijeka, u vezi s tom vrstom slika, od velike važnosti. Među ovim slikama nađena je jedna od slikara koji nam je ranije poznat pod imenom »R«.

Na proučavanju starih slika naši stručnjaci su se duže zadržali u Kreševu i Mostaru. Vrijednost i stanje spomenika u Kreševu diktira preduzimanje mjera ne samo administrativne zaštite, nego i organizovanje obimnijih konzervatorskih zahvata, naročito na slikama venecijanskih majstora, koje su 1930 g. vrlo nestručno konzervirane. (Vidi »Stare slike i predmeti umjetnog zanata u franjevačkom samostanu u Kreševu« na drugom mjestu ove publikacije). U pravoslavnoj crkvi u Mostaru nađena su nova slikarska imena B i H i to: slikara Pashala iz Sera i arhitekta Andreja Damjanovića, graditelja nove crkve, koji je po završetku radova, 1873 g., naslikao ikonu Svedržitelja i poklonio je toj novoj građevini. I ovdje ima vrlo vrijednih starijih ikona (možda najstarijih u B i H) koje će trebati odmah zaštititi. Neke od njih su u dosta teškom stanju tako da je nužna njihova hitna konzervacija. Prethodna manja čišćenja su već obavljena na osam ikona.

I ove godine je formirana jedna ekipa stručnjaka Zavoda koja je. nastavljajući prošlogodišnji rad. vršila konzervaciju, odnosno čišćenje fresaka u Lomnici. Tom prilikom je očišćeno 82.25 m^2 zidne plohe i to 30,25 m^2 vodom, a 52 m^2 sapokalinusom i špiritom.

Tako isto je jedna ekipa kopista (grupa od tri talentovana starija đaka Škole na primijenjenu umjetnost u Sarajevu, koja je i prošle godine radila taj posao), pod nadzorom stručnjaka Zavoda, prekopirala četiri detalja sa većih fresko kompozicija i pet ornamenata iz Lomnice. Nešto kasnije je jedan član ove grune izvršio kopiranje jednog portreta iz crkve u Dobrunu i nekoliko ornamenata iz najstarije rimokatoličke crkve u Varešu.

Radi stručnog usavršavanja, provjeravanja svojih radova i izmjene iskustava stručnjaci ovoga Zavoda su održavali veze sa Zavodima NR Makedonije i Hrvatske. Tako su obadva službenika, na poziv Zavoda Makedonije, učestvovala u petnaestodnevnom radu na konzervaciji ohridskih ikona i seminaru u vezi s tim radom, koji je održan aprila mjeseca u Skoplju. (Vidi posebnu bilješku o tome). Na poziv našeg Zavoda, stručnjak Makedonije drug Zdravko Blažić boravio je nekoliko dana u Bosni i u sastavu jedne stručne komisije obavio »pregled živopisa starih manastira Sjeveroistočne Bosne i dao svoje mišljenje o preduzimanju konzervatorskih radova na ovima. Osim toga jedan stručnjak ovog otsjeka obišao je sva važnija mjesta Hrvatske u kojima su vršeni konzervatorski radovi i upoznao se sa metodama i dostignućima tih radova.

Ranije je već navedeno kako je i Zavod Srbije, šaljući svoga fotografa, pomogao u radu ovome otsjeku.

I na evidenciji i proučavanju drvenih crkvica u Zapadnoj Bosni nastavljeno je ove godine. U tome poslu ponovno je angažovan naš vanjski saradnik prof. Petar Momirović (vidi o tome poseban prilog u ovom Godišnjaku).

Prilikom pregleda i proučavanja inventara Stare crkve u Čajniču (vidi na drugome mjestu priloge Đ. Mazalića i P. Momirovića) zapažen je veći broj starih vrijednih knjiga koje su bile u vrlo slabom stanju. Zavod je pristao da se obavi djelomična preventivna »zaštita nekih od tih knjiga. U nedostatku stručnjaka, zbog nužde, taj posao obavio je običan knjigovezac, pod nadzorom P. Momirovića.

Aktivnost ovoga otsjeka na evidentiranju spomenika ogleda se u broju zaštićenih spomenika — *55* ikona, 16 slika zapadnih škola. 6 predmeta umjetnog obrta i 18 starih knjiga. Izvjestan broj spomenika je u procesu zaštićavanja.

Najveća teškoća a i nedostatak u radu ovoga otsjeka je u tome što konzervatorsko-restauraterska radionica takorekuć nije još počela radom. U toku godine je nastavljeno nabavljanje alata i materijala za rad ove radionice, tako da bi ona. iako joj još dosta toga nedostaje, mogla da funkcioniše. Međutim, radionica treba barem jednog stručnjaka restauratera ili preparatom i prostoriju za rad, a ta pitanja do sada nismo mogli da riješimo. Prostorija je konačno dobivena, samo treba da se popravi, a pronađen je preparator (apsolvent Škole za primijenjenu umjetnost) za čije je postavlje-

nje osigurano i budžetsko mjesto, tako da ima izgleda da radionica u slijedećoj godini počne radom. Ipak, i u ovakvim uslovima je prof. Mazalić obavio nekoliko preventivnih konzervacija ikona u Foči, Ilijašu, Visokom i Mostaru.

I nedostatak fotografskog stručnjaka, kao i nedostatak tehničkih pomagala (fotoaparati sa jačim objektivima, reflektori, aparat za snimanje u koloru, i t. d.) pretstavljaju izvjesne teškoće u radu ovoga otsjeka.

ARHITEKTONSKO-KONZERVATORSKI POSLOVI

Rad arhitektonsko-konizervatorskog sektora u okviru zaštite spomenika kulture u B i H u principu se može podijeliti na dva osnovna polja djelatnosti, koja međusobno stoje u nužnoj uzajamnoj povezanosti. Prvi dio sadrži sav onaj pripremni studiski rad na objektima koji stoje pred konzervacijom, kao i stvaranje dokumentacije o onim objektima koji iz bilo kojih razloga treba da budu prepušteni uništenju. Drugi dio sadrži sve ono što slijedi naprijed izloženom, t. j. izvođenje samog zahvata kao i daljnji studij u toku izvađanja.

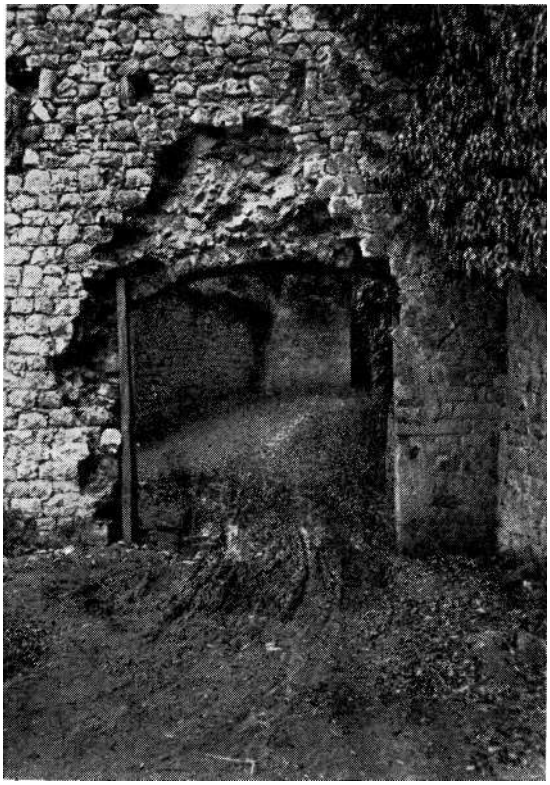
S druge strane Zavod nastoji da u svojoj konzervatorskoj djelatnosti podjednako i (proporcionalno njihovoj važnosti zahvati svake godine u razne arhitektonske spomenike, ne zanemarujući pri tome ni stambenu, ni obranbenu ni sakralnu, ni memorijalnu, ni bilo koju drugu granu ove djelatnosti.

Nahodov han u Sarajevu, interesantan primjer crkvenog hana. izrastao je kroz tri epohe. Najstariji dio u obliku kamene kule potječe vjerojatno iz XV vijeka, dok su druga dva mlađa dijela, građena u ležernim materijalima bosanske stambene kulture i zbog toga u relativno teškom stanju, naročito dogradnja posljednje epohe, koja je potpuno dotrajala. U principu se stalo na stanovište da se sačuva kula i stariji dio dogradnje, a da se noviji ukloni. U tom smislu, izrađen je u Gradskom muzeju u Sarajevu projekat konzervatorsko-restauratorskog zahvata.

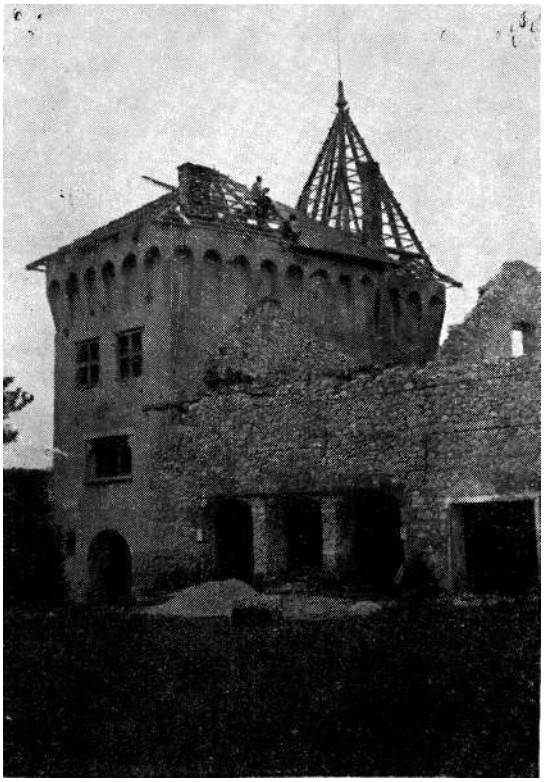
Stari grad u Travniku je srednjevjekovno utvrđenje koje je do danas vrlo malo promijenilo svoj oblik jer sa strategiske tačke gledišta ni za Turke ni za Austriju nije imao nekog naročitog značaja. Rušenjem nekih objekata unutar gradskih zidina, nekadašnja piramidalna kompozicija grada kakve još vidimo na nekim starim fotografijama, potpuno je upropaštena, a ostala je uglavnom samo horizontala glavnih zidina i vertikalne mase dvaju kula. Kako Travnik treba zgradu za Zavičajni muzej pristupilo se studiju kako da se komponiranjem novogradnje muzeja dopuni silueta grada na taj način da se na temeljima porušenih objekata daju novi i savremeni ali u osnovnim masama bliski nekadašnjim. Studij je dao zadovoljavajuće rezultate i vjerovatno će poslužiti kao podloga za realizaciju.

Huseinpašina džamija u Pljevljima je najljepši spomenik arhitekture turskog perioda u ovom gradu. Na zahtjev Zavoda za zaštitu spomenika kulture NR Crne Gore ovaj Zavod je pristupio snimanju i studiji restauracije objekta. Izvjesnim dogradnjama iz novijeg vremena objekt je izgubio na svom prvobitnom arhitektonskom izgledu te je njihovo uklanjanje neminovno ali ujedno za sobom povlače izvjesne neugodnosti obzirom da bi osjetljivi detalji i slikarije u trijemu uklanjanjem dogradnje bili direktno izloženi upropaštavanju usljed atmosferilija.

Hamam u Mostaru potječe po svoj prilici iz XVI vijeka. a po svojoj tlocrtnoj koncepciji znatno se razlikuje od drugih hamama koje imamo u zemlji. Koncem prošle i početkom ove godine rađeno je na studiji adaptacije hamama za slikarski atelje ali do projekta zahvata nije došlo, jer se u međuvremenu odustalo od takve namjene. Pokazalo se da je hamam praktički nemoguće dovoljno izolirati od vlage, kao i to da bi adaptacija za atelje iziskivala znatne izmjene na samom objektu. Konačno, ova faza radova na



Ulaz u Stari grad Ostrožac prije konzervacije.



Stanbeni objekt iz austro-ugarske okupacije na Starom gradu Ostrošcu u toku konzervacije

hamamu u Mostaru završena je raščišćavanjem objekta, rekonstrukcijom bočnih zidova dviju ugaonih prostorija i pre~svodavanjem tih prostorija kupolama. Kupola nad istočnom prostorijom bila je samo djelomično porušena, te je taj dio rekonstruisan od šuplje cigle, dok je zapadna kupola u cijelosti izvedena od ovog materijala. Krovne plohe prevučene su cementnom glazurom.

Ostrožac na Uni je spomenik obranbene arhitekture Srednjeg vijeka kojeg su u XVI vijeku zauzeli i kasnije dograđivali Turci. Epoha Austro-ugarske okupacije također je dala svoj doprinos u neogotičkom stilu. Dvorac je bio pravi muzej originalnog stilskog namještaja raznih epoha, umjetničkih slika i drugih vrijednih pokretnina koje je u prošlom ratu uglavnom opljačkao okupator. Za epohu NOB-e dvorac je također vrlo značajan i jedno vrijeme je bio sjedište Vrhovnog štaba NOV i POL

Kako su u 1954 godini bila stavljena u izgled za ovaj objekt sredstva od oko 20 miliona dinara, to se u prvim mjesecima o. g. moralo najhitnije pristupiti pripremnim i studiskim radovima. Sama idejna postavka restauracije nije bila jednostavna stvar i do danas nije riješena, u čemu također koči i pomanjkanje adekvatne namjene o kojoj se još diskutuje. U međuvremenu vršena su geodetska, arhitektonska i fotografska snimanja kompleksa i detalja. Iako su studiski radovi još u toku i izvedbeni elaborat još nije gotov i potpun, na objektu su izvedeni izvjesni znatni konzervatorski poslovi. Osim konzervacije zidova najstarijeg dijela grada o čemu se govori kod sektora arheologije, restauriran je jedan dio gospodarskih zgrada Bergsovog dvorca, kako bi mogao poslužiti za smještaj radnika i materijala, a na samome dvorcu obnovljen je krov kako bi se spriječilo prodiranje vlage u unutrašnjost objekta.

Mevleviska tekija na Bendbaši je najstariji arhitektonski spomenik turskog građevinarstva u Sarajevu. Istina, taj je objekt u toku blizu pet stotina godina svoga postojanja mnogo puta obnavljan, no može se pretpostaviti da u osnovnoj koncepciji nije pretrpio nekih značajnijih promjena. Još u 1953 godini Zavod za zaštitu spomenika kulture NR B i H bio je odvojio neka najnužnija sredstva i otpočeo spasavalačke radove na ovom objektu. Međutim, radovi su se morali obustaviti zbog sukoba službe zaštite spomenika i komunalne službe grada, i to u vezi povećanja kapaciteta prilaza gradu sa istočne strane, čiji projekat je uvjetovao rušenje ove zgrade. Konačno je u ovoj godini, nakon niza studija i diskusija nađeno kompromisno rješenje i objekt je spašen. Da bi se radovi mogli nastaviti izrađen je novi elaborat. Radovi koji su izvođeni u 1954. godini imaju prvenstveno spasavalački karakter. Zamijenjeno je postojeće nepodesno stepenište novim, drugačije plasiranim te stavljeni dvostruki prozori, (iako naša stara arhitektura pozna skoro isključivo jednostruke, ovdje je učinjena iznimka s obzirom ga će objekat dobiti ugostiteljsku namjenu).

Ojačane su stropne konstrukcije, zamijenjeni dotrajali stubovi na trijernu i divanhani, prezidan dio »zida ispod kamerije, izmenjeni dotrajali podovi na divanhani, te pretresena krovna konstrukcija i pokrov od ćeremita.

Nadalje bi u ovoj etapi trebala da budu obnovljena ulazna vrata sa silaznim stepenicama, uvedena voda i uređen mali sanitarni čvor.

Brusa bezistan u Sarajevu je besumnje najvredniji privredni objekt perioda koji se do danas sačuvao. To je velika robna kuća presvođena na šest kupola, kote je sagradio Rustem paša Hrvat polovinom XVI vijeka. Nakon prethodnih studija i brojnih diskusija izrađen je u Gradskom muzeju u Sarajevu izvedbeni elaborat za njegovu adaptaciju za izložbeni prostor. Već ove godine pristupilo se i realizaciji uz izvjesne izmjene na objektu, jer je objekat dobio namjenu tržnice mliječnih proizvoda.

Zidovi su konzervirani i glavni vijenac u cijelosti obnovljen, te popravljen limeni pokrov, miniziran i prebojen sivom bojom. Svi dijelovi od kovanog željeza — vrata, kapci na prozorima i demiri — su također minizirani i prevučeni crnim lakom. Malter na zidovima u unutrašnjosti je djelomično obnovljen, te su sve plohe bijelo okrečene. Pod je izveden od nepravilnih kamenih ploča sa cementnim fugama, za razliku od ranije kaldrme od oblutka. Uvedena je električna rasvjeta. Materijalna sredstva za ovaj zahvat dala je Tržna uprava Grada Sarajeva.

Kolakovića kuća u Blagaju. Može se reći da ovaj objekt spada među najinteresantnije spomenike turskog perioda. Sagrađen je 1736 g. i u relativno dugom periodu do danas je upravo neznatno mijenjan. Pored vrlo interesantne tlocrtne dispozicije, interijeri prvog sprata pretstavljaju vanrednu vrijednost. Pojedini konstruktivni dijelovi iz drveta, a naročito krovište i pokrov od ploče bili su po svemu dotrajali te je voda prodirala u unutrašnjost. U protekloj godini obnovljena je krovna konstrukcija i pretresen pokrov te izvršene najnužnije izmjene greda i drugih konstruktivnih dijelova u unutrašnjosti zgrade.

Manastir Dobričevo. Na manastiru Dobričevo, sakralnom spomeniku XVI stoljeća sa freskama izvršena je djelomična opravka krovova i pretres pokrova od ploče.

Kuća Ivice Duspera u Sutjesci. Ova kuća pretstavlja krasan primjer stanbenog objekta srednjebosanskog bazena na nižem stupnju razvoja i sa relativno malim stranim utjecajima. Izvršena je djelomična izmjena rogova i žioka u krovnoj konstrukciji, te je zgrada nanovo pokrivena šindrom. Osim toga, jedan stari hrastov stup ispod trijema zamijenjen je novim, te izvjesne površine zidova nanova omalterisane i okrečene.

Đulhanumina kuća u Stocu vrijedan spomenik stanbene kulture, koji je zadnjih godina bio jako oronuo, Spašen je od rušenja. Izvršen je popravak krova i druge drvenine.

Resulbegovića kuća u Trebinju. U ovom interesantnom objektu u južnoj Hercegovini bio je smješten prije rata privatni muzej. U godinama rata zgrada je znatno



Kolakovića kuća u Blagaju — detalj — prije konzervacije

uništena, naročito prvi sprat, koji je zapravo jedino interesantan, jer je prizemlje adaptacijama uništeno. Ove godine pristupilo se radovima na restauraciji prvog sprata kao i obnovi krova.

Gazi Sinan-begova džamija u Čajniču sa dva velika turbeta i šadrvanom je jedan od desetak najznačajnijih džamija XVI vijeka kod nas. Kako je objekat bio vrlo ugrožen, te se moralo hitno pristupiti spasavalačkim radovima, jedan od prvih terenskih radova u 1954 godini bilo je tehničko snimanje objekta i njegovih satelita te izrada elaborata za izvedbu radova. Zahvat na ovome spomeniku bio je dosta ozbiljan i težak zadatak.

Džamija je izgrađena od sedre na mekanom i vlažnom terenu. Zidovi su bili stalno vlažni tako da su ljudi dovijajući se kako su znali poduzeli već vrlo davno zaštitne mjere — donji dio zida obložili su koso položenim kamenim pločama, a da voda koja se cijedi niz zidove ne bi zalazila za ploče, usjekli su im ležaj u zidu i fuge zamazati malterom. Na mekanom terenu zgrada se nejednoliko slijegala, pa su se pojavile pukotine na sve strane, a naročito su izrazite na južnoj i istočnoj fasadi. Zato je u svrhu zaštite objekta ranijih godina postavljen jak željezni obruč oko tambura ispod kupole. U toku posljednjeg rata naročito je nastradao olovni pokrov objekta te svi drveni dijelovi, koji su izgorili u požaru, dok su skupocjene ćilime razvukli pljačkaši.

Prije svega trebalo je obnoviti pokrov. Zbog nedostatka olovnog lima moralo se pribjeći pocinčanom. Skinut je pokrov sa onih površina na kojima je bio naročito dotrajao, te zamijenjen sa pokrovom od lima, sa obje strane miniziranim i sa gornje strane prebojenim masnom sivom bojom. One pak površine koje su ostale pod prvobitnim olovnim pokrivačem na potrebnim mjestima su pokrpane sačuvanijim olovnim pločama sa površina pokrivenih pocinčanim limom. Uglavnom kupole su ostale pod olovom, dok su vijenci, razne uvale, površine iznad trompa i t. d. dobile pokrivač od pocinčanog lima. Slično smo postupili i kod pokrova turbeta, šadrvana i nastrešnica. Jedan drveni stub nastrešnice koji je nedostajao nadomješten je novim.

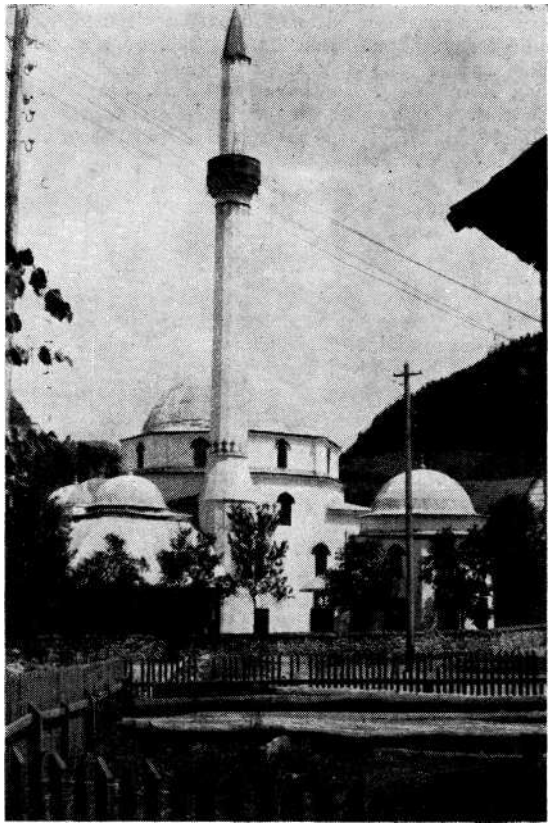
Zbog pukotina u zidovima je na više mjesta zgrada povezana na taj način, da su izvađeni klesanci na dužini 1—1 5 m, u zid ugrađena jaka betonska spona, te takav otvor ponovno zatvoren postavljanjem klesanaca sa vanjske strane a zatim su pukotine zaljevane rijetkim produžnim malterom. Oštećeni vijenci nadomješteni su novim od sedre, profila prvotnog vijenca.

Ploče koje su ranije postavljene oko podnožja objekta u svrhu sprečavanja prodiranja vode ostavljene su na prvotnom mjestu, s time što je ispod njih navučena na zid cementna glazura. Osim toga je svuda oko zgrade izveden trotoar od kamenih ploča na betonskoj podlozi u padu, te uređeni kanali za brzo oticanje vode. Želja je bila da se što brže i što dalje odvede voda od temelja objekta.

Kod minareta je završetak pokriven pocinčanim limom, ograda oko šerefe osigurana dodatnim željeznim obručom. Radovi na minaretu zadavali su naročite teškoće u izvađačkom smislu.

Ovdje smo naveli samo važnije arhitektonsko-konzervatorske poslove, dok one sitnije i manje važne kojih je također bilo u 1954 godini, nismo uopšte iznosili.

Neki konzervatorski poslovi koji su bili planirani morali su u prošloj godini izostati, jer za to nije bilo kredita. Naime Zavodu je sugerisano da iz svojih redovnih budžetskih sredstava kreditira radove na Ostrošcu, a da će mu se to refundirati kasnije iz republičke budžetske rezerve. Međutim do tog refundiranja nije moglo doći, pa su zato neki planirani radovi, kao na pr. pokrivanje Šišman Ibrahim pašine džamije u Počitelju, nastavak radova na konzervaciji kule Husein kapetana Gradaščevića u Gradačcu i t. d. morali izostati. Isto tako neki narodni odbori nisu osigurali potrebna



Sinan-pašina džamija u Čajniču pri kraju konzervacije

materijalna sredstva, kao na pr. Narodni odbor grada u Banjoj Luci za nastavak radova na Ferhad pašinoj džamiji ili Narodni odbor grada Sarajeva za nastavak ranije započetih radova na nekoliko važnijih spomenika, zbog čega su spomenici veoma trpili. Moramo priznati da je plan Zavoda na ovome sektoru djelomično podbacio i zbog toga što Zavod nije imao ni jednog stalnog arhitekta.

*

Posebno mjesto u problematici ovoga sektora su slikanje na arhitekturi turskog perioda. Iako je ponekad vrlo čedna ova ornamentika je važna, pa je moramo očuvati. Za razliku od fresko slikarija u crkvama ćija je podloga u najviše slučajeva solidna, ova turska ornamentika slikana je na suhim krečnim namazima izvjesnom vrstom tempera-boje te se lako briše i otpada. Sulejmanija (Šarena džamija) u Travniku i Aladža u Foči, dva objekta sa najljepšom slikanom ornamentikom turskog perioda, naglo propadaju i treba hitno intervenirati. Među ostalim problemima ekipe koja je ove godine boravila u Istanbulu bilo je i pitanje konzerviranja tih slikarija.

ARHEOLOŠKI POSLOVI

Budući da je potapljanje doline Neretve Jablaničkim jezerom nešto odgođeno, moglo se u proljeće 1954 god. nastaviti na istraživanju neolitskog naselja u Lisičićima. Zemaljski muzej u Sarajevu je istražio novih 450 m^2 površine. Tako do sada istražena površina iznosi ukupno 800 m^2. Rezultati su vrlo dobri.

U Lisičićima je, osim toga, na nekoliko mjesta izvršeno otkopavanje zgrada iz Rimskog doba. Rezultati pokazuju da se antičko naselje u Lisičićima sastojalo od niza poljoprivrednih imanja (vila rustica).

Na Zecovima u Čarakovu, kod Prijedora izvršeno je istraživanje u kulturnim slojevima jedne preistoriske gradine. Medu najvrednije nalaze spada otkrivanje sloja sa ostacima t. zv. Slavonske kulture. Ovim nalazom je dat jedan novi značajan prilog za poznavanje prelaznog perioda od mlađeg kamenog doba prema metalnim dobima preistorije.

Pretraživanje ilirske nekropole nedaleko Gradine u Čarakovu dalo je skromne rezultate. Prije nekoliko godina su ovdje, na privatnu ruku, vršena iskopavanja sa bogatim nalazima, no izgleda, da je upravo tada iskorišteno glavno nalazište.

Nekoliko sondaža u području Une, kod Bihaća, učinjeno je da bi se moglo odrediti pravac za akcije koje će tokom sljedećih godina preduzimati zavičajni muzej u Bihaću. Rezultat je pokazao kako je okolica Bihaća, i pored ranije obavljenih većih iskopavanja, još uvijek bogata i za arheologa zahvalan teren.

U Kaknju, usred naselja, izvršeno je zaštitno kopanje na bogatom neolitskom nalazištu. Kultura kakanjskog nalazišta nije potpuno izdiferencirana u odnosu na ostala neolitska naselja B i H. Radovi na njenom proučavanju su sada u toku.

U Solini, kod Tuzle, izvršeno je zaštitno kopanje jedne nekropole iz mlađeg željeznog doba (latenski period). Lokalitet je ugrožavala bujica rječice Soline. Iskopavanje je pokazalo da je ova nekropola uglavnom već ranije uništena, tako, da sada istraženi dio čini smo njenu periferiju.

U Gornjoj Tuzli izvršeno je probno, informativno sondiranje terena u centru naselja. Nalazište je djelomično sačuvano, ali ipak obećava bogate nalaze.

Na bazilici u Dabravinama izvršeno je reviziono kopanje, budući da dokumentacioni materijal ranijega kopanja nije bio dostatan. Poduzeto kopanje potvrdilo je pretpostavku, pa nam se sada ova čuvena građevina VI vijeka ne pokazuje u novom ruhu.

Sve ove poslove obavili su stručnjaci Zemaljskog muzeja u organizaciji toga Muzeja.

Na lokalitetu Varošišće, kod Rajlovca (Sarajevsko Polje) kopajući usjek za željezničku prugu, radnici su naišli na nekropola iz Ranog srednjeg vijeka. Spasavanje samog lokaliteta bilo je skopčano sa mnogim teškoćama. Specifičnost radova nije dozvoljavala odlaganja. Bilo je moguće jedino da se ti radovi stave pod kontrolu arheologa, ali su dotle neki predmeti već bili stradali, a neki su otkriveni u sekundarnom položaju. Nešto od nekropole je ostavljeno da se istraži na proljeće 1955 godine. Nalazi su. inače, vrijedni. Posao je obavljen uglavnom u organizaciji Zavoda uz pomoć arheologa Zemaljskog muzeja i materijalnu pomoć Gradskog muzeja.

U Grborezima, kod Livna. kopanjem pijeska za građevinske radove bila je ozbiljno oštećena i ugrožena jedna nekropola stećaka. Uspjeli smo da zaustavimo dalje kopanje pijeska i u vezi sa ispitivanjem stećaka. pristupili smo djelomičnom pretraživanju grobova. Nalazi su u toku proučavanih.

U Donjem Kaknju, kopajući zemlju, radnici su naišli na srednjovjekovne grobove koji su pretraženi uz nadzor arheologa. Od kulturno-istorijskog materijala zabilježeni su ostaci lanene tkanine n jednom dječjem grobu.

U selu Donjim Kozicama, srez Sanski, kopajući njivu, jedan zemljoradnik je naišao na ostatke rimske građevine. U neposrednoj okolici ovoga lokaliteta nađeno je dosta fragmenata rimske arhitekture iz čega se zasada pretpostavlja da se radi o jednom čitavom rimskom naselju. Privremeno nije imao nekog naročitog značaja. Rušenjem nekih objekata donesena odluka o daljoj sudbini lokaliteta. Ove poslove su obavili stručnjaci Zavoda.

Završeno je rekognosciranje doline Neretve koja dolazi pod jezero za hidrocentralu Jablanica. Tokom godine stizali su podaci o nekim novim nalazištima. Na prostoru između Konjica i Rame zabilježeno je u svemu *55* arheoloških lokaliteta, ne računajući u taj broj srednjovjekovne nekropole kojih ima također znatan broj,

Započeto je sistematsko rekognosciranje terena u okolici Kalinovika. Rad će se nastaviti. Pregledanjem okolice Kalinovika došlo se do podataka o jednom, dosada potpuno nepoznatom, bogatom arheološkom području.

Rekognosciranje terena u okolici Stoca dalo je nekoliko novih zanimljivih podataka. U vezi s tim, obavljeno je geodetsko snimanje centralnog dijela gradine na Ošanićima. Djelomičnim površinskim pretraživanjem došlo se do zaključaka da se ovdje radi o ostacima jednog grčkog emporija (vidi poseban članak u ovome broju Godišnjaka).

Navedene poslove rekognosciranja obavili su stručnjaci Zavoda.

Od slučajnih nalaza evidentiran je jedan iz Livna. Veterinar Dr. A. Šola poklonio je Zavodu bakrenu sjekiru iz preistoriskog doba, nađenu na Ždralovcu u Livanjskom Polju. To je dokaz da se ovdje ne radi o čisto neolitskom naselju, kako se to dosada pretpostavljalo. Predmet je pohranjen u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

Ove godine su nastavljeni radovi na konzervaciji zidova poznatog rimskog spomenika Mogorjela. Radovi su sada obuhvatili jugozapadni kasnoantički dio dvorca. Radilo se na isti način kao i prošle godine — učvršćivanje zidova i njihovo pokrivanje kamenim pločama.

U proteklom periodu preduzeto je više radova na konzervaciji srednjevjekovnih gradova. Prije svakog zahvata stručno su ispitane sve okolnosti koje mogu da objasne datiranje samog objekta. Vršena su ispitivanja konstruktivnog i tehnološkog karaktera gradskih zidova. Kvalitet kamena i žbuke, te njihova otpornost u raznim uslovima, dali su osnovni pravac akciji konzervatora. Dok je kameni materijal uziman iz neposredne okoline grada, po mogućnosti iz originalnog kamenoloma, žbuka je sastavljena po receptima koje je uslovljavala statičnost pojedinih zidova na kojima su vršeni konzervatorski zahvati.

Tako su u 1954 god. vršeni dosta obimni radovi na gradu Ostrožcu kod Bihaća, koji je također i važan spomenik iz NOR-a. Grad je 1900 god. temeljito popravljen, a djelomično i restauriran na način romantičnih restauratorskih zahvata XIX stoljeća. Sada smo pristupili učvršćenju originalnih srednjevjekovnih dijelova grada, a također su izvršeni i najnužniji zaštitni zahvati na objektima iz novijeg doba. Nadalje je izvršeno temeljito snimanje svih građevinskih ostataka na tom gradu, da bi se na taj način dobila osnova za izradu projekta čitavog konzervatorsko-restauratorskog zahvata koji će se izvesti u etapama.

Na starom gradu u Ključu izvršen je manji konzervatorski zahvat oko ulazne kule i glavnog tornja srednjevjekovnog dijela. Rad je uspio. Istraživanjem zidina Ključa ustanovljeno je da njegovu osnovu čini jedno rimsko utvrđenje čiji su ostaci kasnije djelomično uklopljeni u srednjevjekovno utvrđenje. Nastojat ćemo da konzervatorskom akcijom dođu do izražaja sve faze u izgradnji ovoga inače vrlo zanimljivog feudalnog dvorca.

Na starom gradu u Tešnju izvršeno je nekoliko konzervatorskih zahvata. Tako je sada ponovno uređeno zidno platno kod ulaznih vrata, popravljeni vanjski zidovi Krnje kule, utvrđeni zidovi »Viteške dvorane«, pored Krnje kule, i svoda koridora u donjem oboru. Tešanjski grad zahtjeva žrtvovanje dosta velikih materijalnih sredstava, jer je njegovo stanje vrlo slabo.

Na Dobojskom gradu izvršeno je podziđivanje i učvršćivanje jednog dijela zapadnih zidova. Radovi na njegovom obnavljanju napreduju dosta sporo, ali se, ipak, nadamo da će za nekoliko godina ovdje biti sve učinjeno. Ovaj grad je inače, naše najposjećenije srednjevjekovno utvrđenje.

Na Starom gradu u Maglaju obnovljena je tokom ove godine južna kula, a učinieno je i nekoliko manjih zahvata na ugroženim mjestima. Zavod je i opet morao da energično interveniše zbog eksploatacije kamena iz brijega na kome je ovaj grad sagrađen.

Na gradu Srebreniku, u Majevici, trebalo je u ovoj godini izvršiti neke predradnje i zidarske zahvate da bi se tako omogućio prilaz i lakše odvijanje konzervatorskih radova koji se predviđaju u sljedećim godinama. Zbog slabe organizacije rada, ovdje je malo učinjeno,

ZAŠTITA STEĆAKA

I ove je godine dosta pažnje posvećeno evidenciji, obradi i zaštiti srednjevjekovnih nadgrobnih spomenika-stećaka u našoj Republici,

U Zavodu se radilo na popunjavanju i provjeravanju opštih podataka. Osim toga, pristupili smo uređenju — istina, sa dosta skromnim .materijalnim sredstvima — nekih važnijih nekropola stećaka. Tako je uređena nekropola u Neum Kleku, nekropola koja se nalazi na važnom turističkom putu Mostar—Dubrovnik i koja ima stećke s natpisom i rijetkim ukrasima. Tu su prevrnuti stećci ispravljeni, zasuti, oslobođeni od gromila kamenja, neposredna okolica je očišćena i uređena. Isto tako je uređena nekropola »Vojvode Momčila«, u neposrednoj blizini Banje Vrućice kod Teslića, a započete su i pripreme za uređenje čuvene nekropole na Radimlji kod Stoca.

Jedna ekipa Zavoda dovršila je prikupljanje podataka i proučavanje stećaka na visokom kraškom polju između Čvrsnice i Vran planine, a druga ekipa je započela obradom stećaka na planinskom području oko Treskavice. Pored toga, ekipe Zavoda su obradile neka manja područja i lokalitete koji su bili ugroženi. Jedna ekipa Zemaljskog muzeja, koja je 1953. god. prikupljala podatke sa terena oko Čerina, kod Mostara, radila je na sređivanju i proučavanju toga materijala. Druga ekipa istog Muzeja, koja je također ranije radila na terenu oko Ljubuškog, u Hercegovini, okončala je svoj rad.

U drugoj polovici 1954. god. izašla je iz štampe, u izdanju Zavoda knjiga »Kupres«, od Šefika Bešlagića, kao sveska broj V edicije Srednjevjekovnih nadgrobnih spomenika B i H. a Zemaljski muzej je dao u štampu knjigu »Ljubuški« od Marka Vege, kao svesku br. VI iste edicije. Osim toga, u »Analima Historiskog Instituta Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku II. 1953. godine, objavljen je rad Dr. Benca o stećcima sa područja Slivno—Čepikući, koji je rezultat rada ekipe Zemalj. muzeja, pod rukovodstvom autora, iz 1953 godine.



Uređenje srednjevjekovne nekropole »Vojvode Momčila« kod Teslića

U toku 1954 g. bilo je nekoliko slučajeva ugrožavanja stećaka, a i samih grobova ispod stećaka, pa je Zavod tada intervenisao. Tako je jedna ekipa Zavoda izvršila pretraživanje izvjesnog broja ugroženih grobova u dolini Neretve i u selu Grborezima kod Livna. Rezultati i nalazi ovih pretraživanja su u proučavanju.

ORIJENTALNA EPIGRAFIKA

I u 1954. godini nastavljeno je sa prikupljanjem i obradom orijentalnih natpisa Bosne i Hercegovine. Prema godišnjem planu prikupljeni su natpisi iz Čajniča, Rogatice, Gornje Tuzle, Bijeljine, Brezovog Polja, Brčkog i Bos. Šamca. U svemu je u ovoj godini sabrano oko 250 natpisa, medu kojima ih ima iz svih stoljeća, počevši od XVI vijeka pa nadalje.

Prilikom obilaska terena prikupljeni su podaci o nekim nekropolama koje imaju veliku istorisku važnost. Tako su za posebnu zaštitu predložena ova groblja:

— Nekropola uz Carevu džamiju u Rogatici.

— Nekropola sa karakterističnim nišanima XV vijeka na Ptičijaku u Rogatici. Neki nišani ove nekropole imaju sličnosti sa srednjevjekovnim nadgrobnim spomenicima — stećcima.

— Nadgrobni spomenik braće Radilovića u Čadovini, srez rogatički, sa natpisom pisanim bosančicom.

— Groblje kod džamije u Brezovom Polju i

— Mjesno groblje u Orašju.

Groblja u Brezovom Polju i Orašju predložena su za zaštitu zato što se iz natpisa na spomenicima ovih nekropola može ustanoviti koje su se sve porodice doselile iz Srbije god. 1862 prilikom naseljavanja ovih mjesta.

Zavod je na traženje profesora Đurđa Boškovića uputio u Stari Bar svog referenta za orijentalnu epigrafiku. Naime, posebna ekipa pod vodstvom prof. Boškovića radi na ispitivanju naselja Starog Bara, i rezultati tih istraživanja biće objavljeni u posebnoj monografiji. Kako u Starom Baru ima priličan broj spomenika sa orijentalnim natpisima, to je bilo potrebno da se i oni prikupe i obrade.

U turbetu kod Travnika, prilikom regulacije puta, porušena je Jegenpašina česma. Na traženje Zavoda česma je restaurirana. Prilikom rušenja stradao je i natpis sa te česme, a on se odnosi na popravak u prošlom stoljeću. Međutim, u mjesnoj džamiji pronađena je ploča s natpisom o samoj gradnji Jegen-pašine česme iz 1774 godine, pa je prilikom restauracije ovaj prvobitni natpis uzidan i povraćen na svoje mjesto.

U tim poslovima i ove godine smo se susretali, uglavnom, sa istim i sličnim problemima i poteškoćama kao i u 1953 godini.

ZAŠTITA KNJIGA

U 1954 godini Zavod je nastavio rad na evidenciji i zaštiti većih i važnijih privatnih biblioteka i rijetkih knjiga i rukopisa u tim bibliotekama.

Uz pomoć stručnjaka iz Narodne biblioteke B i H i nekih drugih ustanova, komisijski su pregledane biblioteke Franjevačkih samostana u Tolisi, Petričevcu i Sarajevu, Nadbiskupije u Sarajevu, te biblioteka samostana Trapista kod Banje Luke. Tom prilikom je ustanovljeno da biblioteku u Tolisu treba čitavu staviti pod zaštitu države, a i posebno dvadesetak njenih rijetkih primjeraka, da iz Franjevačkih biblioteka u Petričevcu i u Sarajevu dolazi u obzir za zaštitu samo nekoliko starih župskih knjiga, a da je biblioteka Trapista teško oštećena, te da se sada u njoj nije našlo nešto što bi opravdalo stavljanje pod zaštitu. Osim toga, obavljen je pregled knjiga starih pravoslavnih crkava u Čajniču, Travniku i u Visokom.

Kako je to naprijed navedeno, u prošloj godini Zavod je stavio pod zaštitu države 10 kompletnih privatnih biblioteka sa ukupno 78.000 knjiga, a posebno još i 598 rijetkih knjiga i rukopisa iz tih biblioteka, odnosno pojedinih starih knjiga iz crkvenih inventara.

Moramo priznati da je nekoliko biblioteka vrlo slabo smješteno i da ih ima vrlo nesređenih, ali i to da Zavod nije uspio skoro ništa da se to stanje popravi. Nedostatak prostorija i materijalnih sredstava su bili najveća smetnja u tom pogledu.

Ranije povedeni postupak za eksproprijaciju knjige De re matelicae (XVII v) iz Franjevačkog samostana u Kreševu, zbog nečuvanja (knjiga je nađena kod čovjeka koji ju je pokušao prokrijumčariti u inostranstvo) sada je završen. Okružni sud u Sarajevu je donio odluku da se knjiga eksproprište uz naknadu procijenjene vrijednosti. Knjiga je predana Narodnoj biblioteci B i H u Sarajevu na čuvanje.

Iz dosadašnjeg uvida Zavod je stekao uvjerenje da je priličan broj starih i vrijednih knjiga rukopisa u slabom stanju, da je oštećen i da sve više propada. Tim spomenicima je potreban hitan konzervatorski i restauratorski zahvat. Međutim, Zavod za sada nema nikakve mogućnosti da tu interveniše. Kako i druge ustanove imaju isti problem (Narodna biblioteka, Državni i Gradski arhiv, muzej i dr.). Zavod je kod nadležnih organa pokrenuo akciju da se za potrebe čitave Republike, u okviru Zavoda, ili neke druge ustanove, uspostavi radionica za konzerviranje knjiga i uopšte spomenika od papira.

ZAŠTITA SPOMENIKA NOB-e

Do 1954 godine Zavod je vrlo malo radio na zaštiti spomenika NOB-e najviše zbog toga, što nije imao službenika za te poslove. Takvom stanju doprinosilo je i to što nismo imali nikakva iskustva i što ne samo u B i H nego ni u većini drugih republika nisu bila jasna ni jedinstvena gledišta na te poslove. Bila je pokrenuta akcija da se kroz Savez muzejsko-konzervatorskih društava, odnosno njenu sekciju za NOB spomenike riješe osnovna pitanja i stvore bolji uslovi za rad ne samo u Zavodima, nego u svim ustanovama koje su zainteresovane spomenicima NOB-e. Trebalo je da se održi i jedna međurepublička konferencija, od koje se dosta očekivalo, ali do toga nije došlo. Može se reći da akcija Saveza muzejsko-konzervatorskih društava nije uspjela.

U toku 1954 godine Zavod je uspio da postavi referenta za poslove oko zaštite spomenika NOB-e i na taj način stvorio uslov za mnogo bolji rad. U protekloj godini najviše se radilo na prikupljanju podataka o važnijim spomenicima i stavljanjem pod zaštitu države najvažnijih među njima. Sada Zavod ima prijedloge većine srezova šta bi sve trebalo da se stavi pod zaštitu na njihovom terenu. Ovi podaci se popunjavaju, a traže i sa ostalih srezova kako bi što prije imali popis spomenika. U ovoj godini stavljena su pod zaštitu države *33* spomenika NOB-e, što zajedno sa onih 5, koji su zaštićeni u 1953 god. ukupno iznosi 38 spomenika. To su objekti, za koje su vezani važniji događaji u toku NOB-e, privremena sjedišta važnijih političkih i vojnih tijela. NOB-a, partizanske bolnice, nekoliko rodnih kuća narodnih heroja i slično.

Što se tiče konzervatorskih zahvata na ovoj vrsti spomenika, možemo istaknuti samo onaj u Ostrošcu kod Bihaća, za čiji se početak investirala znatna suma novaca.

Zavod se. pored ostaloga, bavio proučavanjem samog zadatka zaštite spomenika NOB-e i puteva njegovog najboljeg izvršavanja. Izrađen je i jedan prijedlog za rješenje najvažnijih pitanja iz ove oblasti koji će se uskoro razmatrati na sastanku svih ustanova koje djeluju na ovom polju.

ZAŠTITA PRIRODE

Pravi početak rada Zavoda na zaštiti prirodnih rijetkosti pada u posljednje dane decembra 1953 g., kada smo dobili referenta za taj posao. Prvi poslovi su se odnosili na upoznavanje problematike zaštite prirode kako u Bosni i Hercegovini tako i u drugim republikama. U tu svrhu referent je u Ljubljani, Zagrebu i Beogradu, kao i u Sarajevu posjetio niz ustanova i pojedinih stručnjaka, čiji se rad odnosi na zaštitu prirode, ili s kojima bi ovaj Zavod trebalo da sarađuje i koordinira. Paralelno s tim prikupljani su podaci o pitanjima zaštite spomenika prirode u koja bi Zavod trebalo najprije da zahvati. Tako je stvoren prvi osnovni plan rada. Da bi naš početak bio što bolje organizovan, da bi bio realan i temeljit trebalo se konsultovati sa svim zainteresiranim faktorima. Trebalo je o tim našim prvim koracima informirati te faktore, s njima zajedno provjeriti naše podatke i dopuniti naš plan i, konačno, na izvršenju poslova mobilisati sve one koji bi korisno poslužili, kao i zgodno koordinirati te snage. Zato smo smatrali da je potrebno organizovati konferenciju pretstavnika zainteresovanih ustanova i širu diskusiju po osnovnim pitanjima zaštite prirode u B i H. Također smo smatrali da je potrebno za ovu oblast formirati uz Zavod i neko stalno savjetodavno tijelo. Do takve konferencije je i došlo 5. III. 1954 g. Tom prilikom je zajednički donešen plan rada Zavoda za ovu godinu i zaključak da se pri Zavodu formira Komisija za zaštitu prirodnih rijetkosti kao savjetodavni organ.

Rješenjem Savjeta za prosvjetu, nauku i kulturu NR B i H, broj 2319/54 od 12. V. 1954 g. postavljena je ta Komisija u kojoj su pored direktora Zavoda i stručnog referenta imenovani slijedeći članovi:

1. Dr. ing. Pavle Fukarek — ispred Poljoprivredno-šumarskog fakulteta i Planinarskog Saveza B i H.
2. Ing. Sokrat Žakula — ispred Uprave za šumarstvo.
3. Ing. Aleksandar Panov — ispred Instituta za šumarska istraživanja.
4. Prof. dr. Živko Slavnić — ispred Biološkog instituta.
5. Ing. Đorđe Kosorić — ispred Instituta za ribarstvo.
6. Salem Behlilović — ispred Zavoda za geološka istraživanja.
8. Prof. Adem Buturović — ispred Biološkog društva B. i H.

9. Prof. Aziz Sultanović — ispred Turističkog: saveza B. i H.
10. Ing. Ljubo Obradović — ispred Lovačkog saveza B. i H.

Prema planu, najveći dio ;posla odnosio se na terenske radove — na upoznavanje pojedinih područja i objekata, na prikupljanje podataka na terenu, evidenciju, a poslije i zaštićivanje samih objekata. Pri tome je orijentacija bila na ugroženim i važnijim rijetkostima. Tako su obuhvaćena ova područja i objekti:

Područje prašume Peručice sa glavnim objektima kao što su: Vodopad Skakavci, planinski pašnjaci Sniježnice i Prijevor, sve neklave u samoj prašumi, lovački objekti i dr.

Također je obavljen uvid na terenu u prašumska područjaa Tanja kod Donjeg Vakufa, Loma kod Drvara. Bitovnje kod Konjica, Pogorelice kod Kiseljka i Crne Gore kod Nevesinja.

Pregledana su područja Pančićeve omorike kod Višegrada (Gostilja i Veliki Stolac) gdje se namjerava osnovati nacionalni park.

Izvršen je pregled znatnog broja rijetkih floristićkih objekata.

Učinjena je prva posjeta znatnom broju pećina, koje će — kako izgleda — i po broju i po osobinama pretstavljati vrlo važan dio cjelokupnog fonda prirodnih rijetkosti B i H: Biambarskoj pećini, Hrustovači, Golubovička kod Prače, Vilinskoj pećini kod Sebešića, Dabarskoj kod Sanskog Mosta, Snjetici, Provaliji (Maloj Vjetrenici), Ruškpiji, Vranjači i Novakuši kod Nevesinja, te Dusini kod Fojnice.

Upoznati su najinteresantniji vodopadi: Vodopad Plive kod Tajca, Vodopad Kravice kod Ljubuškog, Plačkovac na rijeci Ugru, vodopad Blihe kod Sanskog Mosta, vodopad Šistice kod Boračkog Jezera, Skakavac kod Sarajeva i Skakavci u Peručici.

Osim toga izvršena je posjeta izvorima: Perutcu kod Jablanice, Buni u Blagaju i Dabru kod Sanskog Mosta, a također i jezerima i blatima: Boračkom, Prokoškom i Hutovu.

Skoro svi navedeni objekti su stavljeni pod zaštitu države, a kod ugroženih preduzete su i posebne mjere da se spriječi svako oštećivanje ili uništavanje tih objekata.

Posebna pažnja posvećena je vodopadu Plive u Jajcu, koji je dosada u velikoj mjeri izgubio od svog značaja, zahvaljujući nebrizi i nestručnosti nadležnih organa Stare Jugoslavije, a čija je egzistencija danas i u buduće uslovljena jedino srećnom koordinacijom organa koji rade na podizanju elektroenergetskih objekata u ovom kraju i organa zaštite. Pristupili smo proučavanju stanja vodopada preko naših eminentnih stručnjaka. (Vidi poseban članak prof. I. Pevaleka u ovom broju Godišnjaka). Započeti posao će se nastaviti u idućoj godini.

Referent je prisustvovao prvom Speleološkom Kongresu Jugoslavije koji je početkom godine održan u Postojni, a kasnije je radio na osnivanju republičke speleološke sekcije.

Stručnjak Zavoda je učestvovao i na konferenciji u Zagrebu, koju je Zavod Hrvatske organizovao po pitanju nacionalnih parkova, specijalno zaštite Plitvičkih Jezera.

Dosta je učinjeno i na poslovima agitacije i propagande zaštite prirode.

U cilju pravilnijeg rada na zaštiti prirode naše Republike Zavod je tokom godine održavao korisne veze i suradnju sa svim ustanovama koje su zainteresovane za prirodne rijetkosti B i H. U tome pogledu naročito nam je bila dragocjena pomoć šumskih uprava.

ODNOS NARODNIH ODBORA PREMA SPOMENICIMA KULTURE

Sve je veći broj narodnih odbora, koji pokazuje interes za spomenike kulture svoga područja. Taj interes dolazi naročito do izražaja kod onih odbora, koji nemaju osobito razvijenu industriju, pa bi željeli da svoje spomenike učine atraktivnim faktorima turizma (Trebinje, Stolac, Tešanj, Gradačac). Ali, takvi odbori obično nemaju dovoljno materijalnih sredstava za opravke i uređenje svojih spomenika. Ima sve više i narodnih odbora koji u svojim budžetima osiguravaju izvjesne sume novaca za održavanje spomenika kulture ili prirodnih rijetkosti, ili na drugi način pomažu zaštiti našeg kulturnog nasljeđa (Mostar, Doboj). Međutim, još uvijek ima narodnih odbora koji se slabo brinu za spomenike. Na pr. upadno je da već dvije godine Narodni odbori grada Sarajeva i grada Banja Luke nisu mogli da odvoje takorekuć ni jednog dinara za održavanje spomenika koji po broju, a pogotovu po svojoj vrijednosti pretstavljaju skoro ono najbolje što imamo u Republici. Ima slučajeva gdje se ne poštuju zakonski propisi o zaštiti a da organi vlasti ništa ne preduzimaju, a i takvih gdje se vrše očite povrede, ili gdje se oštećuju i ruše spomenici kulture sa znanjem samih organa vlasti. Iznijet ćemo nekoliko takvih slučajeva: Gradsko komunalno preduzeće u Jajcu, djelomično je raskopalo staro groblje Varošnice radi eksploatacije kamena (sedre). Preduzeća »Rudnik« i »Željezara« upropastili su stare kovačke majdane u Varešu. Sresko preduzeće »Trahit« iz Maglaja uporno je radilo na kopanju kamena u masivu brda na kome je smještena stara maglajska tvrđava. Gradski narodni odbor u Travniku izdao je građevinsku dozvolu za podizanje nekoliko baraka na starom groblju u samom gradu što je povuklo i uništavanje znatnog broja nadgrobnih spomenika. Preduzeće »Graditelj« i »Soko« razorili su dijelove jedne vrlo vrijedne ekonomske zgrade XVI vijeka u Mostaru. Biblioteka, mineraloške zbirke, a donedavna i arheološke i etnografske zbirke bivše isusovačke crkve u Travniku izložene su propadanju i otuđivanju. Neki odbori izdaju lokacije za građenje u neposrednoj blizini spomenika, a da se prethodno ne konzultuju sa Zavodom (Sarajevo), a negdje se kod izrade urbanističkih generalnih planova Zavod ne poziva na saradnju. Neki Komunalni organi insistiraju na tome da im organi zaštite traže odobrenja za konzervatorske zahvate na pojedinim objektima. Kada je na pr. povjerenik zaštite spomenika u Mostaru pristupio popravci jednog spomenika, koji je bio ugrožen, a pretpostavku za odobrenje obavljanja radova podnio sa manjim zakašnjenjem, sudija za prekršaje ga je novčano kaznio. Kada se dio zida starog grada u Travniku počeo obrušavati i time ugrožavati živote građana, organi narodne vlasti iz Travnika su smatrali da je Zavod dužan da obezbijedi potrebna materialna sredstva za zatvaranje breše na zidu da bi Zavod mogao odgovarati za eventualne nesreće. Uz odobrenje organa vlasti kod Teslića je jedna manja nekropola stećaka razrušena i upotrebljena kao građevinski materijal. Težak je slučaj koji se desio u selu Klotijevcu na teritoriju SNO-a Srebrenica, gdje je za gradnju školske zgrade upotrebljeno oko 100 komada dragocjenih (još neproučenih), ukrašenih stećaka.

Zavod je u ovakvim slučajevima na razne načine intervenisao — upozoravao na zakonske propise, obraćao se odgovornim pretstavnicima preduzeća i narodnih odbora, tražio intervenciju organa vlasti, javnih tužioštava, Državnog pravobranioštva, redovnog suda i Savjeta za prosvjetu, nauku i kulturu NR B i H. Opširan dokumentacioni materijal o raznim oblicima povrede Zakona o zaštiti spomenika kulture upućen je Saveznom institutu u Beograd koji ga je, zajedno sa sličnim materijalima iz drugih republika koristio, naročito kod izrade pretstavke koja je u maju 1954 god. dostavljena Saveznoj narodnoj skupštini. Napominjemo da izneseni slučajevi pretstavljaju ozbiljnu kočnicu u radu u Zavodu i u sličnoi mjeri angažuju pravnu službu Zavoda uopšte. Oni dosta jasno govore o tome kako još mnogo mora da se radi na objašnjavanju značaja spomenika kulture i potrebe njihovog čuvanja, kako je hitno da se neki zakonski propisi noveliraju, a i donesu novi, koji bi precizirali obaveze lokalnih organa narodnih vlasti prema spomenicima i, konačno, kako će naše narodno kulturno nasljeđe biti efikasno čuvano samo onda kada svi naši građani budu to smatrali vlastitom svojinom.

PROBLEM FINANSIRANJA KONZERVATORSKIH ZAHVATA

Finansiranje konzervatorskih zahvata odavno je najozbiljniji problem zaštitne službe B i H. Zadnje tri godine u budžetu Zavoda bila je u tu svrhu osigurana suma, koja je s obzirom na stanje i potrebe samog spašavanja spomenika bila vrlo skromna (kretala se od 5—9 miliona dinara). Pored toga, neki narodni odbori, koji su pokazivali najviše razumijevanja za svoje spomenike, na naš prijedlog ili samoinicijativno, odvajali su izvjesne, opet skromne sume za njihovo održavanje. Rijetka prilika je bila da smo uspjeli da iz sredstava nekog trećeg faktora (industrije, ustanove) mobilišemo za popravak nekog objekta. U takvim prilikama, većina mjesta se obraćala Zavodu za opravke. Zavod je, međutim, mogao da interveniše gdje je bilo najteže stanje. Radovi su se, uglavnom organizovali putem narodnih odbora. Neke poslove, kao na pr. čišćenje fresaka, konzervaciju najdelikatnijih spomenika, Zavod je morao sam organizovati i izvoditi. U diskusijama koje su vodene u organima Izvršnog vijeća, prilikom pretresa prijedloga budžeta za 1955 godinu stalo se na stanovište da se odsada krediti za konzervatorske zahvate osiguravaju isključivo u budžetu narodnih odbora, a da se u budžetu Zavoda predvide krediti samo za njegove studiske i druge interne radove. U tu svrhu Zavod je i republičkim organima i narodnim odborima predložio spomenike koje bi trebalo popravljati i sredstva koja su potrebna za te popravke u 1955 godini. Aktivni narodni odbori bi trebalo da ta sredstva osiguraju od svojih prihoda, a ostali da ih zatraže kao dotaciju od Izvršnog vijeća. To je upravo aktuelno ovih dana i ne znamo kakvi će biti rezultati. Mišljenje kolektiva Zavoda se sastoji u tome da je principijelno dobro da se tako planiraju sredstva za održavanje spomenika, ali da je trebalo za izvjesne objekte rezervirati kredite u budžetu Zavoda. Osim toga, trebalo je najprije, preduzeti neke mjere da se sa sigurnošću može pretpostaviti da će se krediti u budžetima aktivnih narodnih odbora obezbijediti, a kod pasivnih dotirati barem za one spomenike koji zbog ugroženosti to prije svih trebaju. Ovako, čini nam se da ova mjera isključivog oslanjanja na uviđavnost samih odbora može da za prvo vrijeme ne uspije, što bi bila nenadoknadiva šteta za same spomenike.

U sklopu ovoga problema zasebno se ističe pitanje kako održavati nepokretne spomenike sakralnog karaktera, naročito kada se radi o aktivnim bogomoljama. Kod vjerskih organizacija, kao i kod privatnih, osjeća se tendencija da država finansira konzervatorske zahvate na bogomoljama, ili drugim objektima, kada su oni proglašeni spomenicima. U zadnje se vrijeme osjeća i tendencija nekih narodnih odbora, odnosno njegovih organa. da se sredstva komune ne troše na održavanje takvih spomenika, bez obzira da li vjerska organizacija ima sredstva, ili ne, zato što bi takva praksa, navodno stvorila politički problem, t. j. što bi pripadnici drugih religija (kojima ne pripada izvjestan sakralni spomenik) mogli da prave pitanje od eventualnog trošenja zajedničkih sredstava. Ovo je jedno važno pitanje, koje ne može, a nije ni nadležan da rješava sam Zavod, nego bi se moralo raspraviti u Narodnoj skupštini.

VEZE SA TERENOM

Veza Zavoda sa terenom održavana je preko mreže povjerenika i preko savjeta za prosvjetu i kulturu narodnih odbora. Broj aktivnih povjerenika je vrlo malen, i prema tome, nedostatan. Osim toga, povjerenici svoj posao rade dobrovoljno, pa se od njih ne može ni tražiti mnogo. Savjeti za prosvjetu i kulturu narodnih odbora nejednako reagiraju na naše potrebe; neki se bore za interese zaštite, ali mnogi su potpuno okupirani drugim i za njih važnijim poslovima. Najaktivniji povjerenik je bio u Mostaru. U ovome je gradu zaštitna služba, zahvaljujući ljudima koji su se na tim poslovima zdušno angažovali i materijalne pomoći koju su u tome pogledu imali od strane Gradskog narodnog odbora, organizovala čitav jedan mali ured. Uprava za zaštitu spomenika kulture, koja vrlo dobro furikcioniše. U Travniku, Bihaću i Prijedoru naša zaštita se oslanjala na rukovodioce tamošnjih lokalnih muzeja. Osjeća se potreba da se pitanje organa zaštite na terenu temeljito riješi. Neposredna briga za spomenike kulture, besumnje, pripada Komuni i narodni odbor kao njen prestavnički organ trebalo bi da što prije nade rješenje toga pitanja. Vjerovatno će najbolje odgovarati to da se još u nekoliko centara, formiraju uprave, kao u Mostaru, a u većini mjesta morat će se pronaći podesni ljudi, koji će se kao pojedinci honorisati za svoj rad. Osim toga, nužno je postaviti izvjestan broj plaćenih čuvara spomenika (zasada imamo samo jednoga u Mogorjelu), koji bi također bili na budžetima narodnih odbora.

AGITACIJA I PROPAGANDA

Shvaćajući potrebu agitacije i propagande Zavod je u tome pogledu poduzimao niz mjera. Priznajemo da ta naša aktivnost nije bila dovoljno planska. Osim toga, za tu svrhu nismo imali nikakvih materijalnih sredstava, što je pretstavljalo teškoću u tome poslu. Službenici Zavoda su napisali desetak članaka u bos. herc. dnevnoj i stručnoj štampi i na sarajevskoj Radio stanici i održali također desetak javnih predavanja u Sarajevu, Zenici i Čapljini. Kolektiv Zavoda je dosta doprinio organizaciji i uspjehu Nedjelje muzeja i zaštite spomenika kulture i prirodnih rijetkosti koja je u našoj Republici, kao i u čitavoj zemlji, održana od 3.—10. oktobra 1954 godine. Nekoliko članaka i predavanja bili su posvećeni zaštiti prirodnih rijetkosti, službi koja je u našem Zavodu nova i koju je trebalo relativno nešto više popularizirati. U vezi s tim Zavod je imao mogućnost da koristi i nekoliko kratkometražnih filmova strane produkcije.

Ovdje se može napomenuti, iako to nije samo stvar agitacije, da je Zavod u prošloj godini, uspio da izda ne samo »Naše starine« broj II (za 1954 g.), nego i jednu publikaciju o stećcima, »Kupres«, što je besumnje od velikog značaja. Za (kvalitet broja I »Naših starina« Zavod je dobio nekoliko vrlo povoljnih stručnih ocjena i priznanja.

OSTALI POSLOVI, PROBLEMI I TEŠKOĆE

U 1954 godini u Zavodu se radilo na projektima međunarodne Konvencije i Deklaracije o zaštiti kulturnih dobara u slučaju rata. Sekretarijat za inostrane poslove, pored ostalih, pozvao je po ovome pitanju na saradnju konzervatore i muzealce. Organizaciju toga posla preuzeo je Savezni institut za zaštitu spomenika kulture u Beogradu. Projekti su diskutovani na nekoliko sastanaka u Sarajevu, a naši pretstavnici su prisustvovali i na međurepubličkim konferencijama u Zagrebu i Beogradu i svojim učešćem pomogli da se ova materija što bolje obradi.

Kolektiv Zavoda, a posebno njegova pravna služba, uzeo je aktivnog učešća u razmatranju prednacrta novog Općeg Zakona o zaštiti spomenika kulture koji je izrađen u Saveznom institutu i koji je potkraj godine postao vrlo aktuelan. Stvarne, razrađene i obimne primjedbe koje smo dali na ovaj prednacrt najbolji su znak kako smo ozbiljno prišli ovom zadatku. Prednacrt općeg zakona je još u diskusiji.

Pokrenuto je pitanje donošenja propisa o poreskim olakšicama vlasnika spomenika kulture, kako bi ovi mogli da održavaju te spomenike. U tu svrhu su prikupljeni brojni podaci i dostavljeni Savjetu za privredu NR B i H gdje se upravo radi na nacrtu tih propisa.

Pri Zavodu djeluje Komisija za pregled predmeta koji se izvoze u inostranstvo, a koji bi mogli imati spomenička svojstva. Carinski organi upućuju stranke Zavodu kada god im se učini da bi predmet mogao imati spomeničku vrijednost. U toku godine nije bilo žalbi na odluke Zavoda.

Zavod je održavao korisne veze sa Saveznim institutom i svim Zavodima za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti kao i sa drugim sličnim stručnim i naučnim ustanovama u zemlji. Sa inostranstvom je bila veza putem razmjene publikacije i sa turskim konzervatorima putem kratke posjete Istanbulu, o čemu je bilo riječi na drugom mjestu. (Bilješka). Naročito nam je bila korisna veza sa Zavodom Srbije, Makedonije i Dalmacije, a još posebno veza i pomoć Saveznog instituta koji nam je pored ostaloga iz bečkog arhiva dobavio izvjestan broj fotografija crteža srednjevjekovnih utvrda (iz 1667 godine) i darovao 350 m uske vrpce za filmsko snimanje. Zavodu je bila dragocjena veza sa Zemaljskim muzejom i njegovim stručnjacima, kao i sa Poljoprivredno-šumarskim fakultetom, Institutom za šumarska istraživanja, Biološkim institutom i sličnim ustanovama i njegovim stručnjacima kada se radilo o poslovima zaštite prirodnih rijetkosti. Veza organa zaštite sa turističkim organizacijama razvija se postepeno, kako se razvijaju te nove organizacije. Ona je dobra i obostrano korisna.

Iz svega naprijed izloženoga vidi se pod kakvim je uslovima Zavod djelovao u 1954 godini, kakvim se problemima bavio i s kakvim poteškoćama borio. U najteže probleme, svakako možemo ubrojiti problem osiguranja najnužnijih materijalnih sredstava, a u vezi s tim pravilnog regulisanja finansiranja uopšte konzervatorskih zahvata na nepokretnim spomenicima kulture, zatim problem stručnjaka, pravilnijeg odnosa organa narodnih vlasti i građana uopće prema kulturnim dobrima, s tim u vezi i savremenijih, jasnijih i efikasnijih pravila-propisa o zaštiti. Među ostale poteškoće, koje smo naveli na nekoliko mjesta ovoga izvještaja, ističemo još jednu s kojom se neprestano borimo i ne možemo da je svladamo — nedostatak službenih prostorija, što nam uveliko smeta u radu.

Iz svega što je naprijed izneseno, čini nam se opravdan zaključak da je Zavod, zajedno sa svim organima zaštite spomenika kulture i prirodnih rijetkosti B i H, blagodareći općenito povoljnijim ekonomskim i kulturno-prosvjetnim uslovima, u 1954 godini imao relativno povoljnije uslove i svoga rada, da je u tome radu i pored poteškoća, neriješenih pitanja i propusta, imao brojnije i kvalitetnije rezultate.

bilješke

MEĐUNARODNA KONVENCIJA O ZAŠTITI KULTURNIH DOBARA U SLUČAJU RATA

U dosadašnjima ratovima nanesene su ogromne štete kulturnoistoriskom i umjetničkom nasljeđu tmnogih naroda. Zbog usavršavanja tehnike ratovanja eventualni novi oružani sukobi još će više ugrožavati spomenike kulture. S druge strane, općenito je shvaćena vrijednost kulturnih dobara ne samo za zemlju, gdje se ona nalaze, nego za čitavo kulturno čovječanstvo i u vezi s tim potreba njihovog čuvanja.

Sve te činjenice traže da se zajedničkim snagama preduzmu mjere koje bi zaštitile kulturna dobra. Haška konvencija iz 1899 i 1907 godine i t. zv. Vašingtonski pakt iz 1935 godine ima niz odredaba ikoje su inspirisane željom da se sačuvaju spomenici kulture. U organizaciji UN-a, u UNESK-u se već duže vremena radi na proučavanju ovoga pitanja. Vršene su mnoge studije, data su mišljenja mnogih vlada i stvoreno je više projekata u ovom pogledu. Najposlije je došlo do projekta jedne međunarodne Konvencije i Pravilnika o izvršenju te Konvencije o zaštiti spomenika kulture u slučaju rata koji za sadašnje prilike izgleda realan i koji bi mogao biti prihvaćen od većeg broja zemalja. Taj projekat je nedavno dostavljen članicama OUN-a da ga razmotre prije nego što dođe do međunarodne konferencije u Hagu o tom pitanju.

U tijesnoj vezi sa Konvencijom izrađen je i projekat Deklaracije koji je također razaslat vladama pojedinih zemalja da ga prouče, usvoje i potpišu. Po svom obimu i detaljima Deklaracija je mnogo uža od Konvencije i ona obavezuje samo jednu zemlju, ona je, dakle, unilateralna, za razliku od Konvencije koja je bilateralna, odnosno, monolateralna. Deklaracija je, prema tome, zamišljena kao neka vrsta stepenice ka Konvenciji.

U januaru 1954 godine Sekretarijat za inostrane (poslove pozvao je pretstavnike Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture, Saveza muzejsko-konzervatorskih društava i neke druge na sastanak o pitanju teksta Deklaracije i Konvencije. Na predlog Saveznog instituta riješeno je da se nacrt još, i to šire prodiskutuje.

Izvjestan posao najprije je obavljen na sastanku rukovodilaca zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, koncem januara, a onda se nastavio rad u samim zavodima i republičkim muzejsko-konzervatorskim društvima. Primjedbe na priložene tekstove dostavljane su Saveznom institutu za zaštitu spomenika kulture u Beograd čija je pravna služba to onda sređivala. Osjetila se potreba održavanja još jedne široke konferencije konzervatora, muzealaca, pretstavnika Sekretarijata za inostrane poslove, Sekretarijata za unutrašnje poslove, JNA i drugih faktora, sna kojoj je trebalo o najvažnijim pitanjima izraditi zajedničke stavove. Tako je došlo do konferencije u Beogradu 26 III 1954 godine, koja je to i učinila. Posije toga je Sekretarijat za inostrane poslove izradio svoj stav i dao posljednju redakciju teksta Konvencije i Deklaracije s čime smo nastupili na međunarodnoj konferenciji, koja je održana u Hagu od 21. IV. do 14. V. 1954. godine gdje su našu zemlju pretstavljali diplomatski pretstavnik u Hagu Milan Ristić i dr. Cvito Fisković, direktor Konzervatorskog zavoda u Splitu.

Konferencija u Hagu je donijela t. zv. Finalni akt Konvencije (Acte final de la conference intergouvernementale sur la protection des biens culturels en cas de conflit arme), koji je za sve pozvane članice OUN-a bio otvoren do 31. XII. 1954. godine.

Naša FNR Jugoslavija je ovu Konvenciju ratificirala.

Iznijeću u najkraćim potezima sadržaj Konvencije i glavne karakteristike njenih odredaba.

Predlog Konvencije počinje uvodom kojim se ističe da konzervacija kulturne baštine interesu je sve zemlje i da Čuvanje ovih dobara mora biti organizovano već u doba mira. U prvom dijelu najprije je data definicija kulturnih dobara, a onda predviđene opšte odredbe koje se odnose na zaštitu svih tih kulturnih dobara. U drugom dijelu se predviđa pojačana zaštita izvjesnog užeg broja nepokretnih kulturnih dobara posebnog značaja. Jedno poglavlje je posvećeno transportovanju kulturnih dobara u ratu, a jedno govori o specijalnom osoblju za zaštitu spomenika. Ostali dijelovi Konvencije regulišu pitanja obilježavanja spomenika (znaka raspoznavanja), primjene Konvencije i t. d.

Definicija kulturnih dobara nije tako široka, ali ona obuhvata ono što je najvažnije i što je u sadašnjim uslovima izgledalo realno: nepokretne i pokretne kulturnoistoriske i umjetničke spomenike. Prirodne rijetkosti i ljepote nisu obuhvaćene. Usvojen je princip obaveznog prijavljivanja kulturnih dobara Generalnom direktoru UNESK-a, a naročito kada se radi o skloništima pod posebnom zaštitom. U vezi s ovim, usvojen je i princip obaveznog obilježavanja kulturnih dobara internacionalnim znakom. Za slučaj okupacije neke zemlje okupator je obavezan da u konzervatorskim zahvatima obezbijedio učešće nacionalnih stručnjaka, principa i propisa.

Mnogo je diskutovano o tome što se Konvencijom predviđa i mogućnost »neophodne vojne potrebe« koja ide na štetu kulturnog dobra. To se u sadašnjim uslovima nije moglo izbjeći. Ipak je stvar donekle poboljšana time što odluka o eventualnom uništenju jednog kulturnog dobra zbog »neophodne vojne potrebe« ne može donijeti svaki vojni starješina, nego najmanje komandant divizije.

Pristupajući Konvenciji, sile-potpisnice primaju i obavezu da još u miru obave sve pripreme zaštite kulturnih dobara u slučaju rata i da o tome obavijeste sve građane. U vezi s ovim, našim konzervatorima se nameću ozbiljni zadaci.

Ni jedna ratujući strana ne može napasti kulturna dobra druge strane samo zato što ova nije na vrijeme preduzela mjere zaštite svojih dobara.

Po jednoj odredbi kulturna dobra okupirane zemlje se neće smjeti izvoziti, a alko su izvezena protivno toj odredbi, moraće se poslije rata vratiti. Isto tako, kulturna dobra se neće moći koristiti kao ratna šteta.

Općenito se može reći da ova međunarodna Konvencija o zaštiti kulturnih dobara u slučaju rata znači jedan dobar korak naprijed u međunarodnom sporazumijevanju, a sa našeg konzervatorskog stanovišta ona ima veliki značaj. Za nas je ona korisna bez obzira na njene izvjesne nedostatke. Ona pred nas postavlja znatan broj vrlo odgovornih obaveza koje se odnose na izradu spiskova dobara, izradu skloništa i t. d. Ona je, po svemu, važan međunarodni dokumenat »sličan po važnosti Ženevskim konvencijama«.

Š. BEŠLAGIĆ

NAPORI I REZULTATI U RADU SAVEZA MUZEJSKO-KONZERVATORSKIH DRUŠTAVA FNRJ

Osvrt na prvu godišnju skupštinu

3. i 4. decembra 1954. god. u Beogradu je održana prva Godišnja skupština Saveza muzejsko-konzervatorskih društava na kojoj su muzealci i konzervatori naše Republike bili dosta brojno zastupljeni. Skupština je jasno pokazala da je ova mlada organizacija prebrodila period svojih organizacionih slabosti i da već sada ozbiljno ulazi u rješavanja zamašnih zadataka u vezi s radom muzeja i zavoda za zaštitu spomenika kulture.

Za ove 2 godine, koliko je proteklo od njegovog osnivanja, Savez je uspio da ostvari solidnu vezu sa društvima u svim republikama i da u najvažnijim i najaktuelnijim pitanjima koordinira njihov rad. Nekoliko poslova je dominiralo u radu društava i Saveza. Novi društveni poredak i sasvim drugačiji odnos prema muzejsko-konzervatorskim ustanovama tražio je nove pravne propise koji bi regulisali mnoga osnovna pitanja iz te oblasti. Zbog nedostatka novih propisa ili zastarjelosti postojećih propisa o muzejima i o zaštitnoj službi u (praksi je dolazilo do poteškoća, nesporazuma, a i naopakog postavljanja stvari. Sami muzealci su postavljali i obrazlagali potrebu uvođenja izbornosti svojih stručnih zvanja, a isto tako i potrebu uvođenja društvenog kolektivnog upravljanja u svojim ustanovama. Zamašne poslove oko izrade prednacrta zakona i posebnih uredbi društva i Savez su uspješno obavili i u tome uveliko pomogli Saveznom izvršnom vijeću koje sada te propise treba da uskladi i izradi posljednju redakciju.

U smislu zaključaka osnivačke skupštine, koja je održana u decembru 1952. godine u Novom Sadu, Savez je od Društva NR Srbije preuzeo izdavanje časopisa »Muzeji«. Tako je prije nekoliko mjeseci izašao iz štampe osmi broj ovoga časopisa, koji znači prvi broj godišnjaka novoosnovanog Saveza. »Muzeji« tretiraju muzeološku i konzervatorsku problematiku, donose raznovrstan materijal iz cijele zemlje, ukusno su opremljeni. Novi broj je već pripremljen za štampu. Po svemu se vidi da ovaj časopis ima svoje veliko opravdanje.

U okviru Saveza, a i republičkih društava, formirana je sekcija za muzeje i spomenike Narodno-oslobodilačke borbe, a sada na beogradskoj skupštini i konzervatorska, etnografska, prirodoslovna i pravna sekcija. Obimna problematika po ovim sektorima rada, zajednička svim republikama, mnogo će se lakše rješavati pomoću ovih sekcija. Već dosada se uočilo kako na pr. na sektoru spomenika NOB-e ima toliko aktuelnih a neriješenih osnovnih pitanja. Slična je situacija i kod ostalih sektora.

Naša zemlja je članica ICOM-a (International Council os Museums i ima svoju nacionalnu komisiju od 12 članova kojoj je osnovni zadatak da obavlja sve poslove u odnosu na inostranstvo. Naša nacionalna komisija ICOM-a se tretira specijalnim organom Saveza. Njene članove je izabrao Savez. Ova organizacija (preko Saveza već duže vremena priprema izdavanje jedne reprezentativne publikacije o našim muzejima koja će se štampati o trošku UNESK-a. Na skupštini u Beogradu se dosta raspravljalo o statusu i radu ove organizacije.

Na međunarodnoj konferenciji ICOM-a u Italiji, (prošle godine, preporučeno je da se u sve 32 zemlje učlanjene u ovu međunarodnu organizaciju organizuje Dan muzeja. Izvršavajući taj zaključak, u našoj zemlji je ove godine organizovan ne samo Dan, nego Nedjelja muzeja i zaštite spomenika kulture i prirodnih rijetkosti. Rezultati su bili vrlo veliki i odgovarali su uloženom trudu. (Sam Muzej u Bitolju je na pr. u toku Nedjelje imao 29.000 posjetilaca). Za postignut uspjeh u ovoj akciji Savez i društva su dobila vidna priznanja od UNESK-a. Nedjelja muzeja i zaštite spomenika ostaće stalan oblik aktivnosti ove organizacije koja će svake godine sve više afirmirati muzejske i konzervatorske ustanove i približavati ih širokim narodnim slojevima.

Dosada su samo neka republička društva imala karakter sindikalne organizacije, a ostala su u tom pogledu bila uključena ili u udruženja univerzitetskih nastavnika i naučnih radnika, u udruženja srednjoškolskih nastavnika, ili u neka druga. Iskustvo je pokazalo da bi bilo najkorisnije da čitav Savez bude organizovan kao sindikat, pa je ova Skupština u tome smislu donijela odluku o svojoj reorganizaciji. Centralni odbor SS I je ovu organizaciju već prihvatio kao svoju.

Zaključci beogradske skupštine su precizirali glavne zadatke Saveza u narednom radnom periodu. Opšti zaključak se odnosio na to da je muzejsko-konzervatorski sektor FNRJ u proteklom periodu postigao nesumnjive uspjehe zalaganjem članova, društava i Saveza, čija su nastojanja otežana a rezultati umanjeni, jer nisu postojali fiksirani propisi ko]i bi regulisali odnose muzejsko-konzervatorskih ustanova kao javnih ustanova.

Na skupštini je formirana delegacija od pretstavnika svih republika pod rukovodstvom novog pretsjednika Saveza Marcela Gorenca iz Zagreba, koja je posjetila potpretsjednika Saveznog izvršnog vijeća druga Rodoljuba Čolakovića i izložila mu zadatke Saveza i društava i poteškoće s kojim se ovi bore.

Š. BEŠLAGIĆ

SPELEOLOŠKI KONGRES U POSTOJNI I OSNIVANJE SPELEOLOŠKE SEKCIJE U NR BiH

Od 21. do 24. januara 1954. god. održan je prvi speleološki Kongres Jugoslavije u Postojni, na kome je bilo prisutno preko 150 naučnih radnika raznih struka i ostalih zainteresiranih speleologa, planinara i drugih.

Na kongresu su održani referati o stanju i razvoju speleologije u pojedinim republikama kao i o prvom međunarodnom speleološkom kongresu održanom u Parizu, kome su prisustvovali i delegati iz naše zemlje.

U radnom dijelu kongresa održan je veliki broj referata, koji su pobudili veliki interes, te ćemo navesti samo jedan dio održanih referata: Dr. Simo Milojević: Problem iskorištavanja slankastih vrela u Primorju, Kunaver P. Proučavanje našeg visokogorskog krasa, Ing. Janko: Speleologija u našem novom gospodarstvu, Dr. Hadži: Značaj pećinske faune, Dr. Brodar: Paleolitik na krasu, Dr. Bohinec: Kraška bibliografija, Dr. Savnik: Katastar kraških objekata i problemi iz kraške nomenklature, Ribar F.: Tehnika proučavanja j?.ma.

Po referatima razvila se diskusija, a specijalni interes je bio kod referata koji su tretirali kraške probleme u vezi sa unapređenjem izvjesnih gospodarskih pitanja, tako na pr. snabdijevanje vodom otoka Korčule, te je naglašeno da će se u buduće pokloniti potrebna (pažnja ovim problemima uz saradnju svih zainteresovanih. Isto tako postoji veliko interesovanje za pitanja daljeg proučavanja (pećina, kao i daljeg otkrivanja do sada još nepoznatih.

Prikazivanjem filmova i diapozitiva o kršu i ostalim područjima koji su u vezi s time, te posjetom Postojnskoj jami, Skocjanskim jamama kod Divače i ostalim objektima te vrste, učinilo se je mnogo da Kongres vrlo dobro uspije i da ostavi snažan utisak na sve učesnike.

Među ostalim zaključcima donesen je i zaključak da će se još u ovoj godini osnovati speleološka društva po Republikama ili sekcije da bi se mogao osnovati Savez speleoloških društava Jugoslavije, a u cilju daljeg proučavanja špilja i objekata na kršu u vezi s tim pitanjima.

U našoj Republici osnovana je Sekcija speleologa sa sjedištem u Sarajevu, koja će okupiti sve naučne radnike, speleologe, amatere planinare, turiste i druge, koji imaju interesa za ova pitanja, da bi se od sada mnogo intenzivnije radilo na polju speleologije.

Zavod je stavio pod zaštitu države naše najpoznatije i najinteresantnije pećine kao i još neke objekte interesantne kao prirodne rijetkosti na kršu i preduzete su mjere da se svi naši takvi objekti zaštite i sačuvaju od svakog oštećenja i uništenja.

Ing. V. RŽEHAK

KONZERVATORI BOSNE I HERCEGOVINE POSJETILI ISTANBUL

Najveći broj spomenika kulture u B. i H. pripada t. zv. Turskom periodu. Njihovo proučavanje nužno traži i poznavanje spomenika turskog naroda. Zbog toga odlazak konzervatora naše Republike (ing. arch. Džemal Čelić, akad. slikar i prof. Više pedagoške škole u Sarajevu Hakija Kulenović i Šefik Bešlagić, direktor Zavoda za zaštitu spomenika kulture NR B i H) u Istanbul ima i poseban razlog i svoj značaj.

Putovanje je omogućeno uglavnom pomoću Turističkog saveza B i H koji, inače, kulturno-istoriskim i umjetničkim spomenicima, kao važnim atraktivnim faktorima turizma, posvećuje dosta pažnje. Organizacija putovanja obavljena je preko Komisije za kulturne veze sa inostranstvom.

Prije svega učinili smo nekoliko zvaničnih posjeta uglednim naučnim i kulturnim ustanovama Istanbula i upoznali se sa stručnjacima koji su nas najviše interesovali. Svuda smo naišli na srdačan prijem i najveću pažnju. Zahvaljujući susretljivosti koja nam je od strane ustanova i pojedinih stručnjaka ukazivana, kratko vrijeme našeg boravka (od 22. VI. do 3. VII. 1954 godine) racionalno smo planirali i bogato iskoristili. Posebno nam je bila dragocjena veza sa Zeki bej Izerom, profesorom Umjetničke akademije (Guzel Sanatlar Akademisi), inače umjetnikom i konzervatorom poznatim u čitavoj Turskoj, koji nam je posvetio mnogo vremena i pažnje.

Upoznali smo najvažnije arhitektonske spomenike i konzervatorske radove koji se izvode i pregledali istanbulske saraje i neke muzeje.

Besumnje, najznačajniji spomenici Istanbula su u njegovim džamijama, a ovih ima znatan broj i skoro svaka od njih je za sebe veliko umjetničko ostvarenje. Aja Sofija, Sultan Ahmedova džamija i Sulejmanija se najčešće ističu kada je riječ o najznačajnijim džamijama staroga Istanbula.

Kao neka vrsta pretstavnika drugih glavnih vrsta spomenika mogli bi se spomenuti: El Fatihova prostrana medresa, Sultan Ahmedova česma, Kapali čaršija sa čuvenim Sandal bezistanom, koju je, nažalost, požar u novembru 1954 godine veoma oštetio, i bezistan kod Jeni džamije u kome je t. zv. Misir čaršija. Ovim bezistanima uveliko sliče naši u Sarajevu, samo što su naši mnogo manji i što se u istanbulskim odvija savremen i vrlo bujan trgovački život. Ostale spomenike, kojih Istanbul ima vrlo mnogo i koji su za proučavanje naših spomenika vrlo važni, kao na pr. hamami, sebilji, stambene zgrade i t. d. u ovoj bilješci nije moguće čak ni spomenuti.

Medu najstarije znakove nekadašnje vizantiske slave i veličine spadaju ostaci Justinijanove palače na obali Mramornog mora i Tekfur saraja koji se danas jedva drže.

Istanbulski saraji su dragocjeni spomenici kulture i s njima se Turci mnogo ponose. Kako se Širilo Osmansko carstvo i kako je rasla moć vladara tako su i saraji sultana postajali raskošniji — od Činili kjoška i Top-kapu saraja, Dreko ljetnikovca Ajnal-Kavaka na drugoj obali Zlatnog Roga i Jildiza do Kjučuk-sua, Bejler-beja i Dolma Bagče saraja. Najprije građeni da zadovolje potrebe sjedišta cara i centra upravljanja zemljom, a onda da zadovolje potrebe lične razonode sultana da se zatim grade po ugledu na zapadne velikaše i da se u tome pogledu stvore dvorci koji po raskošju premašuju čak i Versaj.

Istanbul je poznat sa svojim raskošnim muzejima od kojih smo samo neke dospjeli da vidimo. U Muzeju islamske umjetnosti, u Riznici ili Zbirci porculana i fajansa u Top-kapu saraju i t. d. ima toliko mnogo neobično vrijednih eksponata. Bogatstvo muzejskih zbirki iznenađuje. Čini mi se da bi prava vrijednost svega mnogo bolje došla do izražaja kada bi se preglednije (ne pretrpano) izložila. Ali, možda to prostor ne dozvoljava. Povremene tematske izložbe, kako se to radi u Evropi i kod nas, u ovakvim uslovima mnogo bi više koristile.

U Istanbulu se vrši nekoliko većih konzervatorskih i restauratorskih zahvata. Najznačajniji su oni koje već godinama obavljaju američki konzervatori na Aja Sofiji i Kahriji džamiji. Na unutarnjim zidovima ovih bivših vizantiskih crkava Dojavljuju se divni mozaici i freske iz XI—XII vijeka, koji znače pravo istorijsko i umjetničko otkriće. Upravo se dovršavaju obimni i dosta smjeli restauratorski radovi na prostranim El Fatihovim medrasama. Na minaretima Bajazitove i Jeni džamije također su radovi u najvećem jeku. Vidjeli smo i jednu skoro restauriranu medresu čiji je atrij uspješno adaptiran za likovni izložbeni paviljon. Ovi radovi su za nas bili dosta poučni. Turski konzervatori se uglavnom pridržavaju istih principa kao i mi, oni u tome nisu kruti, a ponekad su u svojim zahvatima vrlo smjeli.

Materijalna sredstva za zaštitu spomenika kulture u Turskoj daju država i vakufi (Evkaf). Vrhovni stručni organ koji donosi odluke šta će se i kako konzervirati jest Visoka državna komisija za stare spomenike koju je postavila Narodna Skupština. Komisija se sastoji od 14 članova koji pretstavljaju Ministarstvo prosvjete i neka druga Ministarstva, Univerzitet, Akademiju likovnih umjetnosti, Vakuf, i neke druge naučne ustanove. Svi su članovi doživotno izabrani od svojih ustanova i službu vrše dobrovoljno. Komisija ima svoj aparat stručnjaka i administratora. Sjedište joj je u Istanbulu, u jednom adaptiranom starom mektebu. Odluke ove Komisije su neprikosnovene.

Mi smo prisustvovali jednom sastanku te Komisije. Upoznali smo njenog predsjednika profesora arheologije Arifa Mutida Mansela i druge njene članove, upoznali smo se sa predmetima koji su tada raspravljani i metodama njihovog rada. Naše prisustvo ovoj sjednici bilo je lijep akt pažnje i obostrano je svesrdno primljeno.

Put u Tursku i boravak u Istanbulu, iako kratak, omogućio nam je prvo opšte upoznavanje značajnih spomenika kulture Istanbula i metoda njihove zaštite, što će korisno poslužiti našim studiskim radovima. Osim toga, ova prva posjeta konzervatora savezničkoj Turskoj stvorila je stručna poznanstva i veze koje će se u obostranom interesu produbljivati. I mi i turski konzervatori smo potpuno svjesni koliko ovakve veze i izmjene iskustava znače u našim poslovima i koliko su one, istovremeno, doprinos produbljivanju kulturnih i naučnih veza naša dva prijateljska naroda.

Š. BEŠLAGIĆ

STARA CRKVA U SELU JAVORANIMA

Prije kratkog vremena javio se našem Zavodu paroh Srpsko pravoslavne crkvene opštine u Zenici, protojerej Dušan Mlađenović, šaljući nam opis jedne male drvene crkve i starih ikona koje su se u njoj nalazile, dok ih on nije, zbog ugroženosti, prenio u novu crkvu istog sela. Radi se, naime, o crkvi u selu Javoranima, sreza kotorvaroškog, gdje je gore spomenuti sveštenik bio više godina paroh i po vlastitim sklonostima vodio bilješke o starinama u mjestu i okolici.

Iz izvještaja g. Mlađenovića vidi se da ljudi u selu Javoranima ne pamte i ne znaju kad je drvena crkva podignuta, ali kako se u njoj nalazi više ikona kao priloga crkvi Sv. Nikole — a to je ta — onda se može smatrati da je crkva podignuta nešto prije nego su ktitori ikona datirali svoje zapise na njima. Zapisi su datirani 1756—1758.

Crkva ima izgled kao i većina takvih crkava u sjevernim krajevima Bosne: vrlo niski perimetralni zidovi od debelih hrastovih dasaka, sa krovom koji skoro dotiče zemlju i koji se sastoji od četiri sloja hrastovih daščica. Dimenzije crkve su 9X4,5 m. Zanimljivo je da ova mala crkva ima i narteks. Na carskim dverima, osim slike Blagovijesti su i slike sv. Petra na lijevom krilu i Pavla na desnom. Dveri su iz godine 1758. Na njima ima zapis iz 1821 godine u kom se veli da je zima bila tako topla da su šljive procvale na Sv. Savu.

Stanje crkve je dosta dobro. Gornji sloj daščica na krovu počeo se vitoperiti. Za vrijeme prošlog rata crkva je opljačkana, ali je u njoj ostao još znatan broj starih ikona koje većinom potiču od jednog zasada nepoznatog majstora 18 vijeka. Među sačuvanim vrijednim ikonama koje imaju i zapise kada su crkvi poklonjene,, navodi paroh Mlađenović

6 ikona sv. Nikole, 3 ikone sv. Ilije, jednu Bogorodičinu, 2 sv. Stefana, jednu Petra i Pavla, i jednu Jovana Krstitelja.

U zapisima na ikonama spominju se imena tadašnjih stanovnika Javorana i okolnih sela, no mnogima se danas više ne zna ni za trag. U crkvi se nalaze i izvjesne stare knjige, također sa zapisima, i neke sitnije bogoslužne potrepštine.

Osim stručnjaka, danas se rijetko nade čovjek koji će u svom svakodnevnom poslu svratiti pažnju i na spomenike kulture, a kamoli voditi o njima brigu. Mi smo uime naše kulturne prošlosti zahvalni g. Mlađenoviću na njegovom izvještaju, jer on nosi dvojaku korist: poticaj drugima i daljnu brigu našeg Zavoda o zaštiti samog spomenika.

Đ.M

KONZERVATORSKI SEMINAR U SKOPLJU

Od 15.—26. aprila 1954. g. učestvovali su na kursu konzervacije ohridskih ikona u Skoplju drugovi Mazalić Đoko i Tihić Smail. Za naš Zavod bilo je to od posebnog interesa, jer Savezni institut u Beogradu nije mogao da u toj godini organizuje drugi dio seminara, koji je započeo u septembru 1953 g. u Ohridu, gdje je obrađen samo materijal oko konzervcije zidnih slika. Seminarom je rukovodio drug Zdravko Blažić, konzervator Zavoda za zaštitu spomenika kulture NR Makedonije u Skoplju.

Na seminaru drugovi su se upoznali sa slijedećim radovima: 1. — Skidanje prostog zlata sa prave pozlate; 2. — Kitiranje šupljine u pozlati; 3. — Priprema mase za modeliranje; 4. — Liječenje ikone od crvotočine; 5. — Skidanje starih plombi i retuša; 6. — Injektiranje podklobučenih mjesta; 7. — Popunjavanje otpalih dijelova daske od ikona; 8. — Dezinfekcija i dezinsekcija iscrvotočene daske na ikonama; 9. — Skidanje uljnih premaza sa uljane slike; 10.— Skidanje starih lakova; 11. — Spravljanje ljepka za lijepljenje i krpanje uljanih slika, 12. — Spravljanje kita za ispunjavanje iscrvotočenih dijelova daske; 13. — Odabiranje platna za upotrebe gadionice; 14. — Skidanje platna sa leđa otrgane tempera zidne slike.

Našim službenicima ukazana je od strane Konzervatorskog Zavoda u Skoplju posebna pažnja tako da su mogli steći uvid u razne probleme koji iskrsavaju pri konzervaciji starih slika u našoj Republici.

Rijedak je primjer ovakve prakse, gdje poznati konzervator prenosi iskustva na svoje kolege, koji nemaju potrebnu praksu. Dosada je skoro bilo pravilo da su konzervatori ljubomorno čuvali svoje znanje, kao tajnu koju niko nije smio, ni trebao, znati. Ovaj seminar kao da je prekinuo tu praksu, što je svakako pozitivan korak u razmjeni iskustava iz područja konzervatorske službe, a što svakako treba istaći i pozdraviti. S te strane ovaj Zavod zahvaljuje Konzervatorskom Zavodu NR Makedonije i njegovom službeniku drugu Blažiću na ukazanoj stručnoj pomoći.

S. TIHIĆ

RAZMJENA STRUČNJAKA - KONZERVATORA SA FRANCUSKOM

U septembru 1953 god. grupa francuskih konzervatora kojoj su bili na čelu gg. Charles Picard, član Akademije i arch. Albert Chauvel, generalni direktor historijskih spomenika, posjetila je našu zemlju i obišla niz najznačajnijih konzervatorskih radilišta na teritoriju NR Srbije i Makedonije.

Mjesec dana kasnije grupa naših konzervatora na čelu sa drugom V. Mađarićem, direktorom Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture obišla najvažnija konzervatorska radilišta Normandije.

Normandija je vanredno bogata spomenicima kulture Srednjeg vijeka — veličanstvenim gotičkim katedralama, samostanima, sjajnim dvorcima feudalaca, kao i arhitektonskim spomenicima Novoga vijeka od Renesanse naovamo. U toku (posljednjeg rata Normandija je bila poprište najvećih borbi na zapadnom frontu, posljedice tog događaja — pustoš i ruševine — na mnogim mjestima i danas su vidljive. Veliki broj spomenika od vanredne kulturno-historijske vrijednosti nastradao je u ovome ratu, a među njima naročito treba istaknuti katedralu u Rouen-u, crkvu st. Maclou i Palatu pravde u istom gradu, spomenike grada Le Havre-a, gradska utvrđenja i katedralu u St. Lo-u, zatim brojne spomenike Lisieux-a, Falaise-a Argentan-a i mnoge druge.

Odmah po svršetku rata ekipe službe zaštite spomenika pristupile su spašavanju onoga što se poslije ratnih razaranja dalo još spasiti, a zatim planskom restauriranju i rekonstrukciji objekata. To su ogromni i vanredno skupi radovi i traju i trajaće godinama. Samo na klesanju kamena za katedralu u Rouen-u radi Dreko 60 klesara, dok predračun ukupnih radova iznosi *oko* 800,000.000.— franaka.

Međusobne izmjene mišljenja i iskustva francuskih i naših konzervatora besumnje će doprinjeti daljnjem unapređenju konzervatorske djelatnosti kod nas.

DŽ. ČELIĆ

knjige i časopisi

GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U SARAJEVU. Nova serija, sveska IX. Sarajevo, 1954. Arheologija 324 strana, Istorija i etnografija 262 strane.

U svesku arheologije članke i rasprave su dali: Dr. M. Garašanin: Iz istorije mlađeg neolita u Srbiji i Bosni; Dr. B. Gabričević; Sarajevski medaljon s prikazom tračkog konjanika; E. Pašalić; 0 antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini; Dr. J. Korošec: Podela naušnica sa zvezdolikim priveskom u slavenskim kulturama Jugoslavena i Dr. A. Solovjev: Prinosi za bosansku i ilirsku heraldiku. Novi naučni prilozi su: Dr. A. Benac: Prethodna istraživanja na neolit--kom naselju u Lisičićima i Novi prehistoriski nalazi u Bosni i Hercegovini; Marko Vego: Statueta iz Studenaca i Srednjevjekovni (bihaćki latinski spomenici XVI vijeka; Dr. I. Čremošnik: Nešto o antičkim naseljima u okolici Konjica i Izvještaj o iskopavanju na Crkvini u Lisičićima kod Konjica; D. Sergejevski: Starokršćanska bazilika u Klobuku i Stećak kod sela Tekije; Đ. Mazalić: Visoki-bosanski grad Srednjeg vijeka; D. Vidović: Pretstava kola na stećcima i njihovo značenje te N. Miletić: Crkva sv. Klimenta u Mostaćima. U arheološkoj topografiji Đ. Basler daje: Kreševo-Kiseljak-Fojnica, a E. Pašalić: Tragom rimske ceste od Mliništa preko Podrašnice do Banjaluke. Na kraju sveska nalaze se prikazi i bilješke, te kratak izvještaj o radu arheološkog odjeljenja Zemaljskog muzeja.

Svezak za istoriju i etnografiju sadrži: raspravu R. Uhlika: Ciganizmi u šatrovačkom argou i u sličnim govorima, zatim nove naučne priloge: B. Hrabak: Dubrovački ili bosanski azur; M. Vego: Pisma o bosansko-hercegovačkom ustanku od 1875—1878 godine; P. Momirović: Zapis jednog savremenika Gradaščevićeve bune; C. Popović: Razni rezbareni predmeti u Bosni i Hercegovini; Z. Marković: Narodna nošnja na Kupresu i Narodna nošnja u okolini Travnika; A. Kalmeta: O seljačkom lončarstvu u srednjoj i zapadnoj Bosni, te Dr. M. Filipović: Društvene i običajno-pravne ustanove u Rami i još o tragovima Perunova kulta kod Tužnih Slavena. Naročito su mnogo prostora zauzeli u ovom svesku prikazi i kritike (34 stranice). U bibliografiji dr. M. Lonac daje: Bibliografske podatke o historijskim radovima u Bosni i Hercegovini (II dio). Na kraju su dodati izvještaji o radu etnografskog odjeljenja i biblioteke Zemaljskog muzeja.

Ove godine Glasnik je izišao u dva toma. Jedan tom bavi se samo arheologijom, a drugi historijom i etnografijom. To je svakako jedna korisna novina koja će u mnogome olakšati upotrebu bogate naučne građe objavljene u ovom broju Glasnika. Naročito će to biti od koristi naučnicima u inostranstvu.

Kao što se vidi iz sadržaja u Glasniku se pojavljuju, uz radove naših poznatih stručnjaka sa područja arheološke i etnografije, i prilozi mladih naučnih radnika Đure Baslera, N. Miletić i D. Vidović. Ovu pojavu treba pozdraviti ne samo radi vrijednosti njihovih radova nego naročito kao izraz činjenice da pitanja historije, etnografije i arheologije interesiraju sve širi krug naših naučnih radnika.

Upada u oči da tri rada u svesku za arheologiju donose priloge sa područja akumulacionog bazena Hidrocentrale na Neretvi u Jablanici. Ta činjenica pokazuje; kako izgradnja velikih industrijskih objekata ima odraza i na one naučne discipline koje na prvi pogled nemaju ništa zajedničkog sa samim objektom. Radovi su ustvari razultat sistematskog arheološkog ispitivanja doline Neretve između Konjica i Jablanice, izvršenog prije potapanja toga područja.

Po obimu i značaju radovi su raznoliki. Dok neki autori obrađuju teme šireg općeg značaja (E. Pašalić, Dr. M. Garašanin, Dr. A. Solovjev), većina njih bavi se pojedinim pitanjima obrađujući ih u cjelini ili samo djelomično.

Tehnička oprema Glasnika je na zamjernoj visini, naročito u pogledu crteža i fotografija. Jedino je za žaljenje nesrazmjerno veliki broj štamparskih grešaka koje ponekad mijenjaju i smisao teksta.

U svesku za arheologiju radovi dr. A. Benca: Prethodna istraživanja na neolitskom naselju u Lisičićima i E. Pašalića: O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini, naročito se ističu lijepim jezikom i jasnim načinom izlaganja. Pored toga, i sami predmeti obrade su značajni: prvi, kao djelomična obrada arheološkog-materijala koji daje nove podatke i poglede na period neolita u našim krajevima, a drugi, kao prva sistematska obrada rimskog rudarstva u Bosni i Hercegovini.

Dr M. Garašanin, analizirajući rezultate arheološke nauke, daje historijski prikaz mlađeg neolita u Srbiji i Bosni. Među ostalim, pisac dokazuje postojanje velikog migracionog procesa koji početkom mlađeg neolita polazi iz Male Azije i preko Balkana prodire duboko u Srednju Evropu. Pisac utvrđuje pravce tih migracija, a posebno se zadržava na t. zv. vinčanskoj i butmirskoj grupi kao tipičnim i najpoznatijim predstavnicima mlađeg neolita na Balkanskom poluotoku.

Dr. Br. Gabričević analizirajući medaljon tračkog konjanika, pronađen u Sarajevu 1947 god., i objavljen od D. Sergejevskog u GZM, sv. III. nove serije, dolazi do zaključka da nije moguće odrediti, da li medaljon ima votivni ili separatni karakter. Radi toga nije moguće bez novih nalaza odrediti etničkog nosioca toga spomenika, iako sam motiv ukazuje na njegovo tračko porijeklo.

Dr. A. Solovjev iznosi bogat novi materijal o bosanskoj i ilirskoj heraldici. To je ustvari rezultat dugogodišnjeg rada. Prvi dio naučnog materijala objavljen je još 1932 godine u Glasniku Skopskog naučnog društva. Ovim radovima pisac je rasvijetlio pojavu t zv. bosanskih i ilirskih grbovnika koji su se kao falzifikati pojavili koncem XVI vijeka i dugo vremena bili smatrani autentičnim. Autor ukazuje posebno na »ilirsku« ideologiju kojom su bili zadojeni falzifikatori grbovnika i smatra ih pobornicima ideje o jedinstvu Južnih Slovena.

U nastavku svojih ispitivanja perioda kasne antike u Bosni i Hercegovini D. Sergejevski obrađuje starokršćansku baziliku u Klobuku kod Ljubuškog, čiji postanak datira u V vijek naše ere. U vezi sa ranijim rezultatima svojih proučavanja pisac podvlači originalnost arhitekture bosanskih bazilika iz vremena kasne antike.

Prilozi iz arheološke topografije Đ. Baslera i E. Pašalića popunjavaju djelomično jednu prazninu u našoj arheološkoj nauci koja još nije uspjela napraviti makar i nepot-

punu mapu arheoloških lokaliteta u Bosni i Hercegovini. Topografski podaci su uslov za svaki sistematski arheološki rad širег značaja, jer samo potpun pregled svih arheoloških nalazišta može poslužiti kao baza za utvrđivanje historijskih činjenica na temelju arheološke građe.

Dr. Irma Čremošnik iznosi rezultate arheoloških iskopavanja u dolini Neretve, obrađujući pronađeni materijal iz rimskog doba i Srednjeg vijeka. Rad D. Vidovića daje još jedan prilog sistematskom proučavanju problematike stećaka. M. Vego obrađuje brončanu statuetu iz latenskog doba prehistorije. Autor pretpostavlja da je statueta proizvod nekog keltskog majstora rađena po etruščanskom uzoru. U radu o bihaćkim nadgrobnim spomenicima isti pisac obrađuje spomenike hrvatskih plemića izginulih u borbama oko Bihaća tokom XVI vijelka.

Jedna seoska crkva sa zanimljivim freskama iz prve polovine XVII vijeka je predmet interesa Nade Miletić. D. Sergejevski u kratkom prilogu upoznaje nas sa stećkom na kojem je prikazan, inače na stećcima rijedak, motiv oranta (čovjeka u molitvi). Razne brončane predmete iz prehistorijskog groba u Grapskoj kod Doboja, bakrene sjekire iz Kapove Jame kod Trebinja i brončani diadem iz Kusača kraj Sokolca proučava Dr. A. Benac u svojim Novim prehistoriskim nalazima iz Bosne i Hercegovine.

Dr. J. Korošec također nastavlja istraživanja arheološkog materijala iz doba ranog Srednjeg vijeka kod Južnih Slavena. D. Mazalić daje još jedan prilog upoznavanja fortifikacione arhitekture u Bosni i Hercegovini za vrijeme narodnih vladara.

U svesku za historiju i etnografiju sa naročitim interesom se čita rasprava Rade Uhlika o ciagnizmima u šatrovačkom govoru i prilog B. Hrabaka o prometu azura u XV i XVI vijeku u Dubrovniku, gdje autor iznosi da su stari Dubrovčani azur nabavljali u Bosni. Poznato je da je azur služio u tekstilnoj radinosti i slikarstvu za dobivanje fine plave boje.

Historijski prilozi Marka Vege i P. Momirovića donose nove Dodatke za historiju ustanka 1875—1878 i bune Huseinkapetana Gradaščevića.

C. Popović obrađuje narodno rezbarstvo na pastirskim čašama, muzičkim instrumentima, raznim kutijama
ma, štapovima, kašikama, sanducima i drugim predmetima raznolike upotrebe.

Zanimljivi su podaci Z. Marković o narodnoj nošnji Kupresa i okoline Travnika. Ova nošnja svojim krojem, oblikom i vezom pokazuje veliku starost i kao takva ima naročiti značaj za našu etnografiju. Potreba proučavanja narodne nošnje u našim krajevima pokazuje se tim jača ukoliko te nošnje sve brže nestaje.

A. Kalmeta obrađuje tehniku seljačkog lončarstva u selima Bosanske Krajine: Ivanjskoj, Demiševcima, Vrkašiću, Pulcu, Bistrici, te u Mrkonjić gradu sa općim osvrtom na lončarstvo srednje i zapadne Bosne i na tehniku izrade keramičkih predmeta pomoću lončarskog ručnog kola. Okolnost da i ovaj zanat brzim tempom izumire ukazuje na to od kolikog je značaja temeljita naučna obrada ove teme.

Naš spoznati etnograf i etnolog Dr. M. Filipović u »Društvenim i običajno-pravnim ustanovama u Rami« iznosi jedan dio svojih dugogodišnjih proučavanja stanovništva u Rami. Autorov rad u Rami otpočeo je još 1931. god. Jedan dio naučnog materijala već je objavljen (Pregled 1933, Glasnik Zemaljskog muzeja 1931, i Posebno izdanje Srpskog Geografskog društva 1951), a drugi dio se još nalazi u štampi. Šteta je da ovaj materijal nije objavljen zajedno kao što je bio slučaj sa »Visočkom nahijom« istog pisca.

Odgovor H. Hadžibegića na kritiku Gliše Elezovića predstavlja čitavu studiju koja upotpunjava autorova izlaganja u raspravi; Kanunnama sultana Sulejmana Zakonodavca, objavljenoj u Glasniku Zemaljskog muzeja za 1949 i 1950 godinu. Sličan je slučaj sa osvrtom Dr. M. Filipovića na kritiku Petra Petrovića Dovodom Filipovićeve studije: O Perunovom kultu kod Južnih Slavena.

Pregled historijskih radova u Bosni i Hercegovini dr. M. Lonca, čiji je prvi dio objavljen u Glasniku Zemaljskog muzeja za 1953, zadovoljit će jednu potrebu koja se odavno osjeća kako među naučnim radnicima tako i među nastavnicima historije po školama i među drugim javnim radnicima.

Kao što se vidi, ovogodišnji Glasnik raznovrsnošću i kvalitetom svojih radova u cijelosti opravdava ugled koji ova najstarija (periodička publikacija Bosne i Hercegovine uživa u našem i stranom naučnom svijetu.

P. ANĐELIĆ

MUZEJI, Muzeološko-konzervatorski časopis, broj 8

U smislu zaključka osnivačke skupštine Saveza muzejsko-konzervatorskih društava FNRJ (Novi Sad, decembar, 1952 god.) s ovim brojem »Muzeji« su umjesto glasila Muzejsko-konzervatorskog društva NR Srbije, postali organ novoosnovanog Saveza sa (karakterom tretiranja muzeoloških problema.

Godišnjak je ukusno opremljen, sa dobrim tiskom i ilustracijama, na 206 stranica, bogatog i raznovrsnog sadržaja. Ima 29 priloga i to najviše iz Hrvatske i Srbije. Slovenija je zastupljena samo sa jednim izvještajem koji se ne odnosi na Sloveniju, a Makedonija nije uopšte zastupljena.

Šteta je samo što ovaj broj izlazi sa znatnim zakašnjenjem, pa su neki prilozi postali gotovo neaktuelni.

Redakcija je sav materijal (osim 2 priloga) svrstala u osam dijelova: problemi i rad naših muzeja, muzejski prostor, prošlost muzeja, zaštita spomenika, muzeji u inostranstvu, povremene izložbe, (ova dva zadnja dijela pogrešno obilježena istim rednim brojem — V), recenzije i Iz Saveza.

Nada Andrejević-Kun, u kraticom članku, iznosi aktuelno i značajno pitanje samoupravljanja u našim ustanovama i rezultate diskusije u našem Savezu. Pokazalo se da pitanje nije jednostavno i lako. Dosada smo se sporazumjeli u tome da je potrebno uvesti kolektivno upravljanje. Ali, kako formirati taj kolektiv? Autor ovo pitanje tretira kao pitanje društvenog upravljanja u muzejima i zavodima i pledira za formiranje upravnih odbora sastavljenih od članova stručnih kolektiva i pretstavnika društvenih organizacija.

U kraćem članku Dr. Lelja Dobrinić se bavi pitanjem kako u sadašnjim uslovima pomoći muzejskoj publici da se pripremi za bolji i potpuniji doživljaj u muzeju, a isto tako kako privoliti i osposobiti one koji još ne dolaze u muzeje. Smatra da bi racionalnije i organizovanije korištenje postojećih publikacija i izdavanje novih popularnih i raznovrsnih po obliku i sadržaju, te plansko rasturanje ove štampe moglo uveliko da pomogne rješevanju ovoga pitanja. Tako, postepenim stvaranjem čitalačke publike u širokim slojevima, naročito na selu, stvorili bismo postepeno i muzejsku sa boljom pripremom od ove koju danas imamo.

Dr. F. Buntak dosta opširno daje osvrt na postanak i razvoj Muzeja grada Zagreba, a naročito se zadržava na prikazu novog postava od 1949 godine, ikada je ovaj Muzej dobio lijepe i prostrane prostorije. Iz članka se jasno vidi kako je sada ovaj muzej od onoga bezidejnog i nesistematskog postao nov, moderan, zasnovan na solidnim naučnim osnovama.

Dragoljub S. Jovanović je dao opširan izvještaj o osnivanju, organizaciji, idejnoj postavci i tematskoj strukturi kod nas jedinstvenog željezničkog muzeja koji je otvoren 30. IV. 1953. u Beogradu.

Dušan Plenča piše o problemima muzeja NOB i zaštite spomenika NOB-e na terenu. To je pokušaj prikaza stanja u tome pogledu u cijeloj zemlji, ukazivanja na greške u organizaciji i radu samostalnih muzeja, memorijalnih muzeja i odjeljenja NOB kompleksnih muzeja. Iznosi dosta slabo organizovanu službu zaštite spomenika NOB-e na terenu.

Ovim je načet važan problem koga bi trebalo raspraviti sa svim zainteresovanim faktorima kako u okviru čitave FNRJ, tako i u okviru samih republika.

Ivan Kovačević daje vrlo kratak izvještaj o postavi zbirke NOB-e u Gradskom muzeju u Slav. Brodu.

Dr. Stjepan Čanađija piše o važnosti terenskog rada u prirodoslovnim muzejima. To je seriozan prilog u kojem se

daju uputstva kako se organizuje i obavlja terenski posao koji je preduvjet naučnog prirodoslovnog istraživanja.

Jela Pavletić raspravlja pitanje postavljanja izložbi zoološkog muzeja. Objašnjava se današnje stanje koje ne zadovoljava i daje sugestije kako da se izložbe pravilno postave — da odgovaraju stanju prirodnih nauka, da zadovolje posjetioce i da na taj način u pravom smislu riječi obave svoju prosvjetnu funkciju.

U kraćem prilogu Ante Šonje izvještava o uspostavljanju, uređenju, radu i problemima Muzeja grada i kotara Poreča poslije Oslobođenja.

Isto tako, u kratkom članku, pod naslovom »Manifestacija naše pomorske tradicije« Josip Luetić informira čitaoce da je 1953 g. otvoren Pomorski muzej Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku koji prikazuje stanje pomorstva južnog Jadrana, uglavnom pelješkog i dubrovačkog kraja u XIX vijeku.

U sličnom članku Ignjatije Zloković izvještava o osnivanju i radu Pomorskog muzeja u Kotoru.

Antun Brlić kratko izvještava o osnivanju Gradskog muzeja u Vukovaru koji će uskoro otvoriti svoje izložbene prostorije.

Cvetko Popović iz Sarajeva, opširno spise o radu muzeja sa širokom publikom. Najprije se osvrće na legende i druga pomagala, a onda obrađuje funkciju vodiča u objašnjavanju izložbenog (materijala širokoj publici. Pisac dijeli publiku na seosku i gradsku, a kao posebnu izdvaja vojnike koji se regrutuju i sa sela i iz grada. Ističe osnovne principe za rad vodiča. Predlaže da vodiči bilježe karakteristične primjedbe i pitanja (posjetioca i svoja zapažanja o posjetiocima i t. d. Zalaže se za solidno opšte, ideološko-političko i stručno obrazovanje vodiča.

U Zemaljskom muzeju je služba vodiča uglavnom organizovana slično gledanju C. Popovića, pa bi bilo korisno ako »Muzeji« donesu jedan napis o postignutim iskustvima. Osim toga, na Trienalnoj međunarodnoj konferenciji u Italiji 1953 godine vidjelo se da je Amerika još najviše postigla u razradi pitanja odgoja muzeja, pa bi bilo dobro da se o tome nešto više dozna.

U kraćem članku Ljubica Mladenović izvještava kako je novoosnovani Muzej grada Sarajeva organizovao 4 mala tematska muzeja kao svoja odjeljenja.

Arh. A. St. Pavlović daje prilog o adaptaciji zgrade Državne investicione banke za (potrebe Narodnog muzeja u Beogradu, koja je izvedena 1952 godine. Autor ističe mnogobrojne probleme koji su ori ovom radu iskrsavali i način njihovog uspješnog rješavanja.

Aida Koludrović ističe problem prostora u Etnografskom muzeju u Splitu.

Dr. Milenko S. Filipović daje nekoliko primjera istoriskog razvitka muzeja kod nas počevši od manastirskih i crkvenih riznica još iz XII vijeka do osnivanja pravih muzeja u XIX vijeku.

Dr. Ivo Marochino daje kratak članak o restauraciji Frankopanskog kastela u Bakru.

Zagorka Janc piše o odnosu zaštite službe prema pokretnim spomenicima. Njen članak je ozbiljna kritika zaista rđavog stanja u tome pogledu, koje bi trebalo što prije ispravljati u interesu mnogobrojnih vrijednih spomenika koji propadaju.

Ing. Mladen Fučić u svom radu »Uništenje ili asanacija«, povodom problema zaštite kompleksa starih zgrada u Tkalčićevoi ulici u Zagrebu, pokreće (pitanje čuvanja urbanističkih cjelina. Problem je aktuelan i vrlo ozbiljan i s njim se muče svi zavodi za zaštitu spomenika kulture. Osjeća se potreba hitnog i svestranog razmatranja ovoga predmeta u zajednici sa svim nadležnim faktorima.

Duško Kečkemet u svom prilogu »Estetika fotografije umjetničkih spomenika« objašnjava razliku između obične zanatske i umjetničke fotografije, a onda (pristupa analizi treće vrste — fotografije umjetničkih spomenika, t. j. fotografije gdje snimatelj umjetnički doživljava i interpretira jedno likovno umjetničko djelo. To je stručna i minuciozna studija svih slučajeva i momenata ikoji dolaze u obzir kod ovakvog posla. Članak je vrlo instruktivan za sve muzealci i konzervatore, koji se bave fotografijom ili ocjenom fotografije umjetničkih djela.

Persida Tomić iznosi svoja stručna zapažanja koja se odnose na organizaciju i rad pariških etnografskih muzeja — Musee de l'Homme i Musee des arts et traditions populaires.

U dva kraća priloga arh. St. Pavlović daje osvrte na uspjehe Prve izložbe gudačkih instrumenata u Beogradu 1952 godine i skromne izložbe Srednjevjekovni život Istre u zidnom slikarstvu koja je održana u Opatiji 1953 godine.

Milan D. Milošev kratko prikazuje tematske izložbe u Narodnom muzeju u Vršcu, a Anka Simić-Bulat izvještava o Izložbi minijatura u Hrvatskoj, prvoj izložbi te vrste kod nas.

U odjeljku recenzije ing. Mladen Fučić daje prikaz i stručnu ocjenu prvog broja »Naših starina«, godišnjaka Zavoda za zaštitu spomenika kulture NR B. i H.

Na kraju »Muzeji« donose izvještaj sa treće međunarodne konferencije ICOM-a u Đenovi i Milanu od Dr. Jože Kastelica, a Verena Han daje informaciju o osnivanju i radu Saveza muzejsko-konzervatorskih društava FNRJ.

Š. BEŠLAGIĆ

ZAŠTITA PRIRODE. Zbornik Zavoda za zaštitu prirode i naučno proučavanje prirodnih rijetkosti NR Srbije. — Sveska 4—5, Beograd 1953. Izdanje »Naučne knjige«

Pod uredništvom ing. D. Ćolića i uz saradnju redakcionog odbora kojeg sačinjavaju Dr. S. Grozdanić, Dr. M. Radovanović, Dr. P. Stevanović izašao je ovaj sadržajan i lijepo opremljen zbornik radova Zavoda za zaštitu prirode i naučno proučavanje prirodnih rijetkosti NR Srbije. Na ukupno 659 stranica objavljeno je 14 radova, koji uz članke općeg značaja, obuhvata i u problematiku zaštite i proučavanje prirode i prirodnih rijetkosti na teritoriju NR Srbije. Sadržaj je slijedeći:

V. Popović (»Zaštita prirode u svjetlosti zakonodavstva«) obrađuje na 115 stranica vrlo detaljno i dokumentovano (možda sa suviše detalja koji smanjuju preglednost) značaj i potrebu zaštite prirode, ekonomske probleme i razvitak društva, koji je u sukobu sa tom zaštitom, da bi na kraju dao pregled sistema zakonskih propisa, koji se odnose na zaštitu (prirodnih rijetkosti i na zaštitu prirode, sa pregledom vrsta zaštićenih objekata. U zaključku pledira, među ostalim i na »unošenje pojma i potrebe zaštite prirode u nastavne programe škola« te na »unošenje principa zaštite i principa ekologije u sve zakone, a u prvom redu u osnovni državni zakon«.

S. Živojinović (u članku »Bubamare (Coccinelli dae) i njihova zaštita«, opisuje biologiju i razvojne oblike od 9 vrsta jugoslavenskih bubamara, koje su poznate kao korisne uslijed toga što proždiru brojne biljne štetočine i koje bi, kao takove, trebalo zaštićivati.

V. Broz (»Prilog poznavanja rasprostranjenja i biologije božura (Paeonia) u Srbiji«) Opisuje staništa od četiri vrste božura, koji su, kao dosta rijetke vrste rasprostranjene u Srbiji. Uz opise lokaliteta dati su i fitocenološki snimci, te kratki opisi (sa crtežima) samih biljaka. Kao osobito rijetkoj vrsti, posvećena je najveća pažnja kosovskom božuru *(Paeonia decora* Andrs.). Na graničnom području spram Bosne (Tara i Zvijezda planina) opisana su nekolika nalazišta dviju drugih vrsta *(P. officinalis* L. i *P. corallina* Retz), koje prelaze i na područje Bosne, pa je šteta što se je autorica u svom radu ograničila samo na područje Srbije. Konačno opisana su nalazišta i četvrte vrste *(P. temifolia* L.) na Deliblatskoj Peščari.

A. Tadić (»Uništavanje slatkovodnih riba i njihova zaštita«) govori, nažalost, suviše kratko o ovom važnom problemu naše privrede, iznoseći tek pojedine načine uništavanja i neke mjere koje se trebaju preduzeti da se zaštite ribe u našim vodama.

A. Stevanović u članku »Da li je lasica štetna ili korisna?« odgovara na ovo pitanje (postavljeno u jednoj ranijoj diskusiji) obrazloženjem, da lasicu ne treba zaštićivati, jer bi se time (povećavala njena brojnost i ona bi onda postala štetna. Umjesto zaštite treba sprovoditi regulaciju njene brojnosti.

S. Grozdanić i S. Garzičić (»Problemi darvinizma«) na osnovu proučavanja obojenosti i lovnog instikta kod bogomoljke *(Mantis religiosa)* zaključuju, da različita adaptivna obojenost ovog insekta »stoji u najtesnijoj vezi sa njegovim instinktom«, (koji opet pretstavlja djelatnost čisto reflektornog karaktera). Prema tome, zahvaljujući reflektornosti lovnog instinkta, izgradio se u evolucionom procesu vrste *Mantis religiosa* i odgovarajući »habitus« organizma.

T. Popović-Papić (»Iz života ptica Obedske Bare«) opisuje pernati svijet poznatog rezervata Obedske Bare u proljetnom — majskom i junskom aspektu 1952 godine. Tu te tada nađeno i gnijezdo rijetke bijele čaplje *(Herodias alba)* za koju se je do tada smatralo da kod nas gnjezdi samo na Hutovom Blatu. Članak je ilustrovan vrlo uspjelim fotografijama ptica iz same blizine, koje je izradila (vjerovatno pomoću teleobjektiva) ekipa »Avala film« za vrijeme snimanja filma o Obedskoj Bari.

Rad D. T. Milojkovća (»Istraživanja oblika i zapremine jele u zaštićenim šumama planine Tare«) vjerovatno je. kao rad čisto dendrometrijske prirode zalutao u ovu publikaciju, ukoliko ga za nju nije vezao objekt istraživanja koji je — »zaštićena šuma«. Autor je vršio vrlo detaljna istraživanja spoljnjeg oblika stabla i debla, analizirajući pri tom i djelovanje raznih faktora (kao što je struktura sastojine gustina, starost i položaj samog stabla) na formiranje oblika stabla kod jele u sastojinama bukve, jele i smrče (Fagetum moesiacae abietosum Jov.) na planini Tari iznad Drine. Na osnovu tih istraživanja mjeren je kubični sadržaj i izrađene zapreminske tablice za jelu spomenutog šumskog kompleksa. Rad ima veći interes za šumarsku praksu, pa bi došao do boljeg izražaja da je objavljen u nekoj šumarskoj ediciji.

M. Gajić (»O nekim rijetkim biljkama i njihovom značaju u istoriji flore Majdanpečke domene«) govori o trima rijetkim vrstama bilja i to o:

1. *Scopolia varniolica* Jaca., ilirsom elementu kojeg, kao vrlo rijetku vrstu treba zaštićivati na Majdanpeku.

2. *Lvcopodium complamatum* L. var *anueps* Waller, (prečica), koja zajedno sa rezultatima polenanalize mulja iz doline rijeke Peka ukazuje na to, da su nekad na Majdanpeku bile raširene i četinarske šume, kojih danas tamo nema, te;

3. *Stipa pennata* L. (kovilje), koja je na Majdanpeku dosta rijetka, pa ju također treba zaštititi.

D. Ćolić (»Prirodne rijetkosti i njihov značaj za turizam«) referat — o historijatu i problemima zaštite prirode sa nabrajanjem objekata prirodnih rijetkosti — održan na savjetovanju Saveza turističkih društava Srbije bogato je ilustrovan uspjelim fotografijama prirodnih ljepota i rijetkosti sa područja NR Srbije. Medu fotografijama se naročito ističu snimci klisura rijeke Jarme u Istočnoj Srbiji, izvorišta Belog Drima, Đavolje Varoši (koja je uzeta i kao osnova vanjskih korica ove publikacije), Pančićeve omorike, te interesantne uporedbe vodopada Velika Ripaljka, prije i poslije postavljenja cijevi za hidrocentralu. U tekstovnom dijelu naročito su zanimljivi podaci o raznošenju rijetkih minerala iz naših rudnika.

M. Milošević-Brevinac (»O nestajanju šuma u Ibru«) govori na 44 strane bogato ilustrovanog teksta o jednom problemu koji nije osamljena pojava na opisanom području, nego gotovo općenito stanje naših šuma u mnogim naseljenim krajevima. Autor opisuje geografske i hidrografske karakteristike sliva rijeke Ibra, te historiju ogoljavanja strmih padina koje su nastale nakon krčenja i pretvaranja šumskog zemljišta u poljoprivredno. U srednjem vijeku bile su poznate trgovačke veze sa Dubrovnikom, te su na primjer borove šume sječene i za proizvodnju katrana. Također mnogo borovih stabala posječeno je za dobivanje luča. Na kraju, pretjerane sječe hrastovih šuma i kresanje lisnika za stoku dovele su mjestimično do potpunog ogoljavanja i stvaranja goleti. Članak je -vrlo zanimljiv po podacima koje sadrži i trebao bi se detaljnije prikazati i u jednom šumskom, odnosno poljoprivrednom stručnom časopisu.

D. Stevanović: »Ribe i prirodne znamenitosti gusinjsko-plavskog bazena i okolnog djela Prokletije«. Autor (poznat iz dnevne štampe po reportažama o prirodnim ljepotama i rijetkostima) govori o vrstama riba koje žive u Plavskom jezeru, rijekama i potocima. Govori i o uništavanju ribe eksplozivima, te o potrebi sprečavanja uništavanja ribe za vrijeme mrijesta. Osim toga navodi i neke druge prirodne rijetkosti ovoga kraja: dolinu Ropojane — krašku oblast sa »Savinim jezerom«, Vizitorsko i Ridsko jezero, koje smatra »dragim kamenom« Prokletija.

M. Milojević (»Pećine u valjevskom kraju i njihov značaj«) opisuje Jovanjsku pećinu (sa 2 crteža) iz valjevske karstne oblasti u kojoj su osim špiljskog nakita značajni i nalazi ostataka kostiju životinja, kao i tragovi no kojima se zaključuje, da je pećina bila ljudska nastanba u prethistorijsko doba.

D. B. Ćolić: »Staništa Pančićeve omorike na desnoj strani Drine«. Autor (na 205 stranica, opremljenih sa 64 fotografije, 2 panorame, 3 skice, 3 pregledne i 7 detaljnih karata, 11 grafikona i 15 tabela) iznosi podatke o staništima rijetke endemne Pančićeve omorike na području NR Srbije i jednog dijela NR Bosne i Hercegovine.

Nažalost, sa jednim priličnim nipodaštavanjem rezultata dosadašnjih istraživanja Pančićeve omorike, (a bez korištenja mnogih značajnih radova, kao što je na primjer rasprava o staništima Pančićeve omorike od Negera), autor, nakon općenitog uvoda detaljno razrađuje »klimatske uslove« na osnovu meteoroloških osmatranja stanice u Titovom Užicu, što sigurno nema vrijednosti, jer je ta stanica znatno udaljena od nalazišta Pančićeve omorike, a osim toga u sasvim različitom položaju. Edafske prilike opisuje vrlo kratko, jer su pedološke analize proba tek u toku razrade.

Glavno težište rada je na opisu i popisu nalazišta Pančićeve omorike. Treba tu odmah primjetiti da je pregledna karta areala Pančićeve omorike na strani 431 netačna i to naročito za bosansko područje. Neka nalazišta nisu unešena, a neka su unesena preširoko.

Osim što je nekim ranije poznatim nalazištima dao tačnije nazive, autor je pronašao i opisao dva potpuno nova, do sada još nepoznata nalazišta Pančićeve omorike na planini Tari.

Pretežan broj ostalih navedenih nalazišta bio nam je već ranije poznat i iz izvještaja Ing. Kolarevića u »Šumarstvu« 1951 godine. Ta nalazišta su ovaj put popunjena, detaljno su opisana nalazišta na Stocu. Božurevcu, Rakovcu, fotografijama od kojih su mnoge sada prvi put objavljene (međutim, ima i suvišnih).

Od bosanskih nalazišta Pančićeve omorike na isti način detaljno je opisao nalazišta na Stocu, Božurevcu, Rakovcu, Cerovoj Ravni, Gostilji i Tovarnici.

Nažalost, autor je umjesto stvarnih fitocenoloških snimaka dao jednostavne spiskove vegetacije (pošto biljne vrste nije kategorisao po stepenu karakterističnosti), te je upotrijebio i neke svojstvene ocjene brojnosti i socijabilnosti biljaka, koje se ne poklapaju ni sa jednom poznatom biljnosociološkom metodom. Takve fitocenološke snimke uzimao je i za slučaj, ako je bilo u sastojini prisutno samo jedno stablo Pančićeve omorike. Ovi »fitocenološki snimci« su prikazani ponovno na isti način na kraju i u preglednoi tabeli.

Na kraju je dat i opsežan pregled biljaka nađenih u sastojinama Pančićeve omorike (u kojem je bez potrebe unesena i naučna sinonimika nekih naziva). Tu je autor vjerovatno zaboravio naznačiti i saradnika ili eventualno saradnike, koji su mu pomagali kod određivanja nekih kritičnih rodova,

Rad i kao takav pretstavlja vrlo vrijedan prilog poznavanju staništa Pančićeve omorike, pa se nastavak najavljenih istraživanja autora i drugih saradnika zavoda može očekivati sa zanimanjem.

Nakon svega toga što je u najkraćim crtama bilo moguće da se iznese o ovoj vrijednoj publikaciji, Zavodu za zaštitu prirode i t. d. NR Srbije, može se bez ikakvog pretjerivanja čestitati na postignutom uspjehu.

Dr. P. FUKAREK

Šefik Bešlagić: KUPRES, Srednjevjekovni nadgrobni spomenici. Sarajevo 1954 god.

To je V svezak u seriji Srednjevekovinih nadgrobnih spomenika Bosne i Hercegovine. Izdao ga Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR B i H — Sarajevo, u redakciji: Hamdije Kreševljakovića, Đoke Mazalića i Derviša Tafre. Tiraž 1000 primeraka. Štampa Grafičkog zavoda Hrvatske — Zagreb. Publikacija je formata 4°, na 200 stranica, u lepoj tehničkoj opremi, sa velikim brojem priloga: fotografija, crteža, planova i skica, pristojne izrade. Veoma je dobro i praktično što su svi prilozi u tekstu, tako da se materijal može neposredno pratiti.

Po obimu ovo je najzamašnija monografija ove vrste do sada, a po tehničkoj opremi medu najboljim. Slog je izveden elegantnim i ukusnim borgisom, čistim i primernim radom. Klišea su dobra, što je glavno bez ikakvog retuša. Pojedini primerci su bez potrebne oštrine, što ima svog opravdanja, s obzirom, da je to arheološki materijal oštećen starošću i nepodesan za snimanje zbog svojih oblika i položaja, dok su drugi uzorne jasnoće i preciznosti.

Prethodne publikacije su objavile materijal mahom iz Istočne Bosne i Hercegovine, samo jedna iz Zapadne Hercegovine, dok ova iznosi građu Zapadne Bosne, pa je pored ostaloga zanimljiva i zbog toga. Obrađuje stećke sa Kupresa, jedne zabačene i zatvorene geografske celine, na velikoj nadmorskoj visini, čija je prošlost oskudna podacima i vrlo malo poznata. U tom pogledu publikacija ima još jednu zaslugu više. Ne može se preći preko toga, da se odmah ne istakne krajnja savesnost istraživača u prikupljanju grade i pedantna obrada, smišljena sistema, precizni informativni geografski, etnički i istoriski podaci u potrebnoj meri, koji nikako ne opterećuju niti rasplinjuju rad. U pogledu obrade materijala, pisac želi da nas obavesti o svim pojedinostima i da nam pruži sve podatke. Ništa nije zaboravljeno ni propušteno. To ide do skrupuloznosti iz bojazni, da što nije dovoljno jasno ili da sve nije kazano, te vrlo često pribegava umetanju i objašnjenjima u zagradi, ali opet s merom, koja ne ometa čitanje niti glatkoću stila. U istraživanju on ide razvojnim putem, od prostijih oblika ka razvijenijim i savršenijim. Lepu primenu tog prirodnog metoda vidimo u ispitivanju Rastićevskih Mašeta, strana 133—145. U opisu stećaka posvetio je pažnju rasporedu i položaju ornamenata, (pojedinim simboličkim znacima ili znacima dostojanstva i zanimanja pokojnika, što je veoma dobro i potrebno. Možda mesta znakova i njihov položaj imaju simbolički i ritualni smisao u pogrebnim običajima i mrtvačkom kultu naših srednjevekovnih ljudi.

Izvesne novine u načinu obeležavanja stećaka na planovima su uprošćenije i praktične.

Ne treba prevideti ni napor istraživača, kako oko prikupljanja građe (preko 40 nekropola sa 1055 spomenika), tako i u istraživanju po domaćoj i stranoj literaturi i muzejskom materijalu. Veliki je indeks upotrebljenih literarnih naučnih dela, iako nije potpun niti iz daleka iscrpljen. To se i ne očekuje u jednoj ovakvoj publikaciji, koja izlaže nepoznati materijal.

Bogatstvo srednjevekovnih nadgrobnih spomenika Kupresa nije samo brojno nego nam otkriva i izvesne retke ili potpuno nove oblike stećaka, ali je još veće i dragocjenije obilje ornamentalnih motiva, dok su plastične figuralne pretstave i scenske kompozicije malobrojne, ali nove ili veoma retke, neosporne dokumentarne vrednosti, umetničke lepote i zanimljivosti. Na pr.: kompozicije turnira (str. 73,76 i 78), muškarca i žene pod arkadama (sl. br. 50 b, str. 74) i scena oranja? (str. 49, sl. 26).

U III — opštem delu, Bešlagić je lepo i sažeto izložio pregled spomenika po oblicima, dokumentovanu sistematiku ornamenata i figuralnih pretstava, zatim orijentaciju spomenika, tehničku obradu, pretraživanje grobova i datiranje.

Najveću pažnju privlači sistematika ornamenata, upoređenja i tumačenja. U ovom pogledu, od prvih publikacija Dr. Benca i Sergejevskog, ispitivanje je išlo sve više u širinu sa izvesnim udubljivanjem u poreklo, smisao i odgonetku simbolike i istorisko-dokumentarnih podataka, ne bi li se našlo kakvo rešenje o poreklu stećaka i pobudama ljudi, koji su ih uobličili. Ispitivano je, da li su stećci kakva izuzetna i samonikla pojava na ovom terenu, izazvana naročitim verskim motivima i gledištem na život i svet. Vođeno je računa i o političkim i kulturnim uticajima, a naročito o verskoj pripadnosti ljudi sahranjenih pod njima, u nadi da se doprinese razmršenju komplikovanog bogumilskog problema, koji se sve više spliće, a nikako ne razrešava. Radovi prethodnika u mnogome su utrli stazu Bešlagiću. On je i ovde išao sistematskim i metodskim putem od prostijeg ka složenijem, otišavši u širinu više raznih kulturnih uticaja na formiranje onamentalnih motiva, sa priličnim komparativnim materijalom etnografskog, istoriskog i umetničkog karaktera.

Objašnjenje i komparacija ukrasnih motiva izaziva čitav roj misli, poređenja i asocijacija, pa ću kod pojedinih staviti izvesne napomene iz svojih beležaka.

Možda bi se izvesne sličnosti za motive bordura našle u srednjevekovnim balkanskim rukopisima, PO ornamentima i inicijalima, naročito u bosansko-hercegovačkim pisanim spominicima. Korisno je u tom pogledu {pozabaviti se i presovanim ukrasima na koricama starih (manuskripta. Skrećem pažnju na borduru sa cik-cak linijama između dve okvirne crte i druge ornamentalne motive, na nadvratniku polusrušene crkve u selu Pusteniku, između Kačanika i Skoplja. Bordura je izrađena plastično.[1]

Zavojito-vijugasta linija sa trolistom, naročito motiv »koji ima u svojoj osnovi palmetu«. ima ga dosta po srednjevekovnim manastirima i crkvama Srbije i Makedonije u ornamentalnim pojasevima, koji rastavljaju pojedine zone zidnog slikarstva. Na vencu jugoistočnog pilastra spoljnjeg narteksa u Sopoćanima, iz vremena cara Dušana, izvedeni su zelenom bojom trolisni cvetovi povezani vijugavim peteljkama. U pločniku kraj južne fasade Sopoćana. nalazi se jedna nadgrobna ploča sa bordurom lozice i trolisne polupalmete, koja je po obliku i ornamentu jako slična stećcima. Isti motiv trolista sa vijugavom linijom, u zelenoj boji kao u Sopoćanima, ima na prvom listu knjige Dioptre iz XIV veka, u knjižnici Pećke patrijaršije. Ovaj motiv treba tražiti u primenjenoj umetnosti srednjeg veka. Nešto slično nalazi se na borduri pokrova kneza Lazara, rad despotice monahinje Jefimije. Vrlo izrazit motiv trolista sa lozicom, isti kao na stećcima, nalazi se na epitrahilju manastira Grgetega u Fruškoj Gori, iz 1553 godine.[2]

Fantastični i neobični ornamenti na stećcima sl. br. 6 i 29. možda su ukrasi tekstilnog porekla, izrađeni kao mrtvački pokrov.

Iscrpna Bešlagićeva istraživanja. čitava mala studija o motivu ljiljana i njegovoj upotrebi kod nas i u evropskoj primenjenoj umetnosti, veoma je plastična i duhovita.

Iznenađuje množina krstova na spomenicima Kupresa. U znatnoj meri pokolebaće mišljenje, da se u srednjevekovnoj Bosni nije poštovao i upotrebljavao krst. Zanimljivo je, da je dobar broj krstova sa sva četiri jednaka kraka, tzv. grčki krst.

Što se tiče tordiranog užeta i stubića, oni su u velikoj upotrebi, kao tordirani stubići u našoj plastici romanskog stila XII i XIII veka, a kao okvirna užad osobito se javljaju u drugoj polovini XIV i u XV veku u crkvenoj pla-

[1] Glasnik Skopskog naučnog društva, knj. XV i XVI za g. 1936, str. 326, sl. 4.

[2] L. Mirković: Crkveni umetnički vez. — Beograd 1940 g., str. 43, tabla XX, sl, 2.

stici na objektima Moravske škole u Srbiji: Lazarica, Ravanica, Ljubostinja, Kalenić i dr. U isto vreme s njima se izrađuju plošne figure u plitkom reljefu: životinjske i ljudske prestave i razne kompozicije lovačkih i drugih scena, kao na Kaleniću, — dakle, u isto vreme kad se izrađuju i na stećcima.

U pogledu oružja, vojničke opreme: oklopa, štita i šlemova, ima izrazitih i jasnih podataka na srednjevekovnim freskama i ikonama, čitave galerije svetih ratnika sa oružjem dokumentarne savremene pretstave, raznog oblika, izrade i porekla. Lepe podatke pruža i kopija Minhenskog psaltira, iako kasna, — početak XVII veka — ipak po ugledu na staro slikarstvo, sa živim prizorima boja i naoružanim vojnicima u potpunoj ratničkoj opremi.[3] Nije trebalo zaobići ni Derokovu knjigu: Srednjevekovni gradovi u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji. Interesantna je stvar, da se nijedan istraživač stećaka nije koristio ovim izvorima, iako ima dosta objavljenog materijala. O štitu bi primetio samo ovo: Nema sumnje da je štit znak vojničkog poziva, ali mi dolazi na um jedan lep i karakteristični stih iz narodne pesme Ženidba Maksima Crnojevića, gde ga njegova zaručnica kori i proklinje:

Od koplja ti gradili nosila,
A od štita grobu poklopnice.

To bi možda imalo veze s izradom štita na nadgrobnim spomenicima.

Freske su nam sačuvale i vlasteosku i narodnu nošnju srednjeg veka.

Motiv arkade, naročito pretstava vitkih arkada, nije isključivo romanski uticaj Dalmacije, nego i Vizantije i drugih orijentalnih sredina. Na freskama vizantiskog stila u Srbiji i na čitavom Balkanu, zatim na raznim srednjevekovnim minijaturama, često se slikaju arkade i to sa tordiranim stubićima. Romanski uticaji ne završavaju se na Drini, nego prodiru u dubine Balkana, a vizantiska (kultura i orijentalni uticaji svojevremeno su bili snažni u Dalmaciji, Italiji, Francuskoj, t. r. u čitavoj Evropi. Dakle, neosporno ima romanskih, vizantiskih i drugih uticaja u čitavoj Bosni i Hercegovini, kao i po ostalim našim oblastima.

Pretstava jelena u starohrišćanskoj simbolici ima značenje »težnje za životnim vodama«.[4] Isklesani jelen nalazi se na crkvenoj plastici hrama u Konjuhu, iz ranog srednjeg: veka.[3] Na srebrnoj čaši manastira Savine, iz XV stoleća, izrađena je scena: psi napadaju jelena i druge životinje.[6] Na duboreznim vratima manastira Slepča kod Bitolja, izrezana su uporedno dva jelena u trku i jedna scena borbe čoveka, možda lovca, sa nekom životinjom, kao i niz pretstava fantastičnih i prirodnih životinja.[7] Ovaj spomenik iz kraja XIV ili početka XV veka, od izvanredne je vrednosti, ne samo kao umetničko delo, nego i kao dokumentarni izvor, baš za ornamentiku, crkvene minijature i slobodne svetovne simboličke ili realne motive: — on je dakle iz vremena razvoja i cvetanja stećaka. Mirjana Ljubinković je skrenula pažnju na lep podatak Hansa Dernšvama, koji je, prolazeći kroz Srbiju 1555 g. zabeležio, da je na jednom grobu u okolini Jagodine zapazio u drvetu izrađenu srnu sa lanićima.[8] Na kapitalu levog stuba manastira Žitomislića. iz 1609 g. isklesana je scena lova, a s druge strane dva jelena sa još nekim životinjama, isto kao na stećcima, o čemu ću pisati u posebnom članku.

Bešlagićevo nastojanje i pokušaji sa otkopavanjem i ispitivanjem sadržaja grobova, veoma su važni. Time se malo tko bavio. Površinsko ispitivanje bez podzemnih istraživanja je polovina posla. Otkopavanje grobova daće odgovore na mnoga nerazjašnjena pitanja, a može dovesti i do neočekivanih pozitivnih rezultata.

Zanimljivo je, da u onolikom broju kupreških spomenika nema nijednog natpisa. Da li je ta sredina oskudevala pismenim ljudima ili to nije bio običaj?

U pogledu datiranja, u većini slučajeva, moglo bi se složiti s Bešlagićem. Ovde bih dodao jednu opštu napomenu. Po krivoj sablji nije pouzdano dosadašnje datiranje, jer na nju nailazimo i u prvoj polovini XIV veka, na pr. u sceni pogubljenja sv. Kira i Jovana na freski u Dečanima, vidi se gde vojnik drži isukanu krivu sablju, upravo jatagan, i krivu kaniju.[9]

Bešlagićev »Kupres« pretstavlja krupan korak na daljem putu istraživanja srednjevekovnih nadgrobnih spomenika BiH. To je uopšte jedan lep prilog sa puno novina u materijalu, načinu i obradi, iscrpnim podacima, prikazan slikovito u valjanoj sistematizaciji. Njegova razmatranja i objašnjenja izneta su sa dosta ubedljivosti. Bešlagić je uzeo u obzir i umetničku stranu pri opisu pojedinih spomenika, ali je bolje bilo da je i tome posvetio jedan poseban, sistematski odeljak, kao ostalim temama.

PETAR MOMIROVIĆ

[3] Svetozar Radojčić: Stare srpske minijature. — Beograd 1950 g., str. 55-56, tabla LI i LII.
4 L. Mirković: Pravoslavna liturgika. — Sremski Karlovci 1918 g., str. 166.
3 Sv. Radojčić: Crkva u Konjuhu. — Zbornik radova Vizantološkog instituta, knj. I. — Beograd 1952 g., str. 163.
6 Ć, Fisković: Dubrovački zlatari od XIII do XVII v. — Zagreb 1949 g., str. 194.
[7] Glasnik Skopskog naučnog društva za 1936 g., str. 330.
[8] Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji — I Zapadna Srbija — Beograd 1953 g., str. 173.
[9] Đ. Bošković i V. Petković: Manastir Dečani, II, tabla CXXIX

PRILOZI ZA ORIJENTALNU FILOLOGIJU I ISTORIJU JUGOSLOVENSKIH NARODA POD TURSKOM VLADAVINOM, III i IV, Sarajevo 1952—1953, Str. 674

Ovaj dvobroj časopisa Orijentalnog instituta u Sarajevu nadmašio je kako kvalitativno tako i kvantitativno dosadašnja izdanja ove ustanove.

U vrlo kratkom periodu od svog osnutka (1950 godine) Orijentalni institut pod rukovodstvom direktora Dr. Branislava Đurđeva uspio je da okupi lijep broj saradnika. Pored saradnika iz naše zemlje Orijentalni institut je za svoj rad zainteresirao i za saradnju pridobio i više učenih ljudi u inostranstvu.

U ovom dvobroju sadržani su slijedeći radovi:

Dr. Fehim Bajraktarević: *Jedan savremeni persiski izvor o bici na Kosovu,* u kojem radu autor prikazuje Kroniku Astarabadija, pisanu perziskim jezikom, a koja nosi naslov »Bazm u Razm«. Ova Kronika sadržava neke momente u vezi s borbom na Kosovu, a starija je nekoliko decenija od najstarijeg našeg izvora o Kosovskoj bici. Bajraktarevićev prikaz je napisan, sasvim dokumentovano.

Dr. Halil Inaldžik: *Od Stefana Dušana do Osmanskog carstva.* Dr. Inaldžik, profesor Fakulteta za jezikoslovlje, istoriju i geografiju u Ankari, istoriski je osvijetlio pitanje hrišćanskih spahija u Rumeliji u XV vijeku i njihovo porijeklo. Svoja istraživanja autor temelji na defterima iz XV vijeka koji se odnose gotovo na sve krajeve koji su nekada bili u granicama srpskog Dušanova carstva. Ovaj rad upoznaje nas sa tadašnjom vojničkom organizacijom Osvajača. Rad je sa turskog preveo Nedim Filipović.

Hamid Hadžibegić: U ovom dvobroju dao je dva rada. U prvom radu pod naslovom *Džizja ili harač* autor nam objašnjava ovu ustanovu sa pravne i istoriske strane. Nakon uvoda o džizji odnosno haraču detaljno je obrađeno tko je sve bio dužan davati džizju, način ubiranja džizje, njezina visina. Priložena dokumenta su objavljena u originalu i prevodu, a od tri dokumenta doneseni su i faksimili.

Muhamed A, Mujić: *Položaj Cigana u Jugoslavenskim zemljama pod osmanskom vlašću.* O ovoj temi je kod nas dosada vrlo malo pisano, a za čiju se obradu pisac po-

služio turskom arhivskom građom Orijentalnog instituta, Gazi Husrevbegove biblioteke u Sarajevu i Državnog arhiva u. Skoplju. Iz samih podnaslova vidi se da je ova tema interesentna. Ti podnaslovi su: Porijeklo i seoba Cigana iz domovine, Naseljavanje Cigana na Balkansko poluostrvo. Pojava Cigana u Jugoslovenskim zemljama. Pravni položaj Cigana, Život i zanimanje Cigana, Odnos Cigana prema religiji i nekoliko statističkih podataka o Ciganima. Zatim slijedi 18 dokumenata u originalu i prevodu.

Hamdija Kreševljaković: *Ćefilema sarajevskih Kršćana iz 1788 godine.* Ćefilema — uzajamno jamstvo — uzimano u tursko doba, bila je preventivna mjera za obezbjeđenje reda i mira. Ćefilema se obično uzimala po ukazanoj potrebi, a ima primjera ćefileme i kao stalne preventivne mjere. Ovdje obrađeni slučaj ćefileme ima istorisiku važnost. Ovaj rad je vrijedan prilog istoriji Sarajeva.

Muhamed Hadžijahić: *Hamzevije u svijetlu poslanica užičkog šejha.* Ovdje su izneseni neki podaci o postojanju i djelovanju religiozno-socijalne sekte muslimanskih Slavena, koju je osnovao šejh Hamza Orlović, čije su pristaše po osnivaču nazvani Hamzevije.

Alija Bejtić: *Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini.* Nakon što je na početku naveo literaturu i izvore o osmanlijskoj arhitekturi u Bosni i Hercegovini, autor dalje govori općenito o razvitku građevinarstva i gradova, o urbanizmu, materijalima i graditeljima, a zatim daje pregled spomenika kulture po vrstama. U uvodu pisac naglašava da je svrha ovog rada da dadne opći i sistematski pregled spomenika osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini, ne ulazeći u detaljnije podatke i dublju analizu, da bi na taj način rad poslužio kao pomagalo za daljnji studij na izučavanju te grane umjetnosti kod nas. Obzirom da je ovo prvi doprinos ove vrsti kod nas, ovaj rad bez sumnje zaslužuje pažnju i pretstavlja lijep doprinos izučavanju ove grane umjetnosti u Bosni i Hercegovini.

Muhamed Kantardžić: *Hidžretski kalendar i ostali kalendari kod islamskih naroda.* Autor je dao stručnu i temeljitu obradu muslimanskog kalendara. Ovdje su primijenjeni najsavremeniji principi astronomske nauke. Ovaj rad zapravo treba da posluži kao uvod za Tablice hidžretskog kalendara, koje je autor izradio, a koje će Orijentalni institut izdati.

Dr. Branislav Đurđev: *Defteri za Crnogorski sandžak.* U ovom radu pisac daje dva popisa Crne Gore prema defterima iz 1521 i 1523 godine. Tu je obrađeno veoma mnogo podataka o naseljima Crne Gore, imenima posjednika kuća, visini džizje. Uz ovaj rad su priloženi i faksimili važnijih dijelova spomenutih deftera.

Hazim Šabanović: *Najstarije vakufname u Bosni.* Nastavljajući sa objavljivanjem najstarijih vakufnama, ovaj puta autor daje u originalu i prevodu vakufnamu Mustajbega Skenderpašića za njegove zadužbine u Sarajevu iz godine 1517/1518 uz kritički osvrt na dosadašnja izdanja ovog dokumenta.

Adem Handžić: *Pisma Ahmed paše Dugalića dubrovačkom knezu i vlasteli.* 0 životu i radu Ahmed paše Dugalića do sada se znalo vrlo imalo. Izvori ga tek letimično spominju iako je svojevremeno igrao vidnu ulogu u istoriji Bosne i Hercegovine kao bosanski beglerbeg ili njegov ćehaja. Autor je objavio 26 pisama Dugalića, koja nam daju nove podatke o Dugaliću, a donekle osvjetljavaju i ondašnje odnose između Turske i Dubrovnika. Pisma važnijeg sadržaja objavljena su u faksimilima, prepisu i prevodu.

Nedim Filipović: *Sedam dokumenata iz Kodeksa br. 1 Orijentalnog instituta u Sarajevu.* U uvodu se autor osvrnuo na sadržaj ovih dokumenata iznoseći neka svoja zapažanja u vezi sa timarskim sistemom toga perioda. Dokumenta su data u originalu i prevodu.

Mehmed Mujezinović: *Turski natpisi XVI vijeka iz nekoliko mjesta Bosne i Hercegovine.* Ovdje su donesena 22 natpisa u originalu i prevodu sa područja Banja Luke, Foče, Livna, Mostara, Počitelja, Rogatice, Travnika, Ustikoline i Viteza.

Hamid Hadžibegić: *Odnos Crne Gore prema osmanskoj državi polovinom XVIII vijeka.* U ovom svom drugom radu ovog dvobroja autor na osnovu dokumenata iz arhiva Orijentalnog instituta, Gazi Husrev-begove biblioteke i djelomično Državnog muzeja na Cetinju ocrtava odnos Crne Gore prema Turskoj u vrijeme kada su ovi odnosi bili zaoštreni povodom odbijanja Crne Gore da plati harač.

Teufik Muftić: *Triletere u arapskom jeziku.* Pisac ovim radom daje zanimljivu statističko-fonetsku studiju.

Dr. Šaćir Sikirić: *Sintaktičke funkcije arapskih prijedloga.* Ovaj rad Dr. Sikirića dobro će poslužiti kao gradivo za obradu arapske sintakse.

Omer Mušić: *Jedna turska pjesma o Sarajevu iz XVII* vijeka. Pjesma koju autor obrađuje vrlo je bogata kulturno-istoriskim i etnografskim podacima, a osim toga je zanimljiva i po tome što nam pruža neke elemente vulgarnog turskog jezika, koji se upotrebljavao u Bosni i Hercegovini, kada je ova pjesma nastala.

U rubrici »Sitni prilozi« objavljeni su radovi: Poreklo Uščupline povesti turske carevine od dr. F. Bajraktarevića; Stav Livanjskog kapetana Firdusa prema pokretu Husein kapetana Gradaščevića i sultanovoj politici od M. Mujića; Podaci o Skoplju iz 1544 god. od Dušanke Bojanić i Prilog proučavanju prošlosti Vitine od M. Mujića.

Zatim slijede prikazi, kritike i ocjene najnovijih izdanja na području orijentalistike.

M. MUJEZINOVIĆ

Lavacherv-Noblecourt: LES TECHNIQUES DE PROTECTION DES BIENS CULTURELS EN CAS DE CONFLIT ARME. Unesco, Paris, str. 222, 117 tab.

Ova knjiga plod je saradnje većeg broja naučnih radnika i ustanova, a uredili su je također istaknuti stručnjaci: profesor H. Lavašeri sa univerziteta u Briselu i A. Noblkur, tehnički savjetnik Servisa za zaštitu muzeja u Francuskoj. Sama ova tema obrađena je već 1939, na bazi iskustava iz Prvog svjetskog rata, ali se sada pokazala potreba da se koriste u novoj knjizi i iskustva iz Drugog svjetskog rata.

Knjiga je (podijeljena na šest dijelova. U prvom su opisane razne vrste oružja koja će se eventualno upotrebiti i opasnosti koje u budućnosti prijete spomenicima od njih. U drugom dijelu obrađena su pitanja koja se na polju zaštite spomenika treba da organizaciono riješe u opsegu jedne zemlje, a također u međunarodnim razmjerima. Zatim slijede čisto stručna pitanja: zaštita protiv požara, zaštita nepokretnih kulturnih dobara, pokretnih dobara, te iskustva u izradi raznih tipova skloništa za (poliranu najvrijednijih dobara. Na kraju knjige nalaze se tabele engleskih mjera preračunatih u metričke, bibliografija, stvarni indeks, indeks vlastitih imena i 117 fotopriloga.

Sastavljači polaze od nesretne okolnosti da je u slučaju rata nemoguće zaštititi sva kulturna dobra, te da će neka sigurno propasti. Zato su oni posvetili značajan dio knjige organizacionim mjerama koje treba da obezbijede da se bar sačuvaju ona dobra koja ne smiju propasti. Te mjere treba da se poduzmu u mirno vrijeme i sastojale bi se s jedne strane u organizaciji službe (kadrova) koja će moći organizaciono da djeluje u slučaju rata, s druge u evidenciji svih kulturnih dobara kategorisanih po vrijednosti, dalje u mikrosnimanju najvažnijih predmeta i objekata i deponovanju snimaka u četiri zemlje, pod kontrolom Unesca, te u izgradnji objekata skloništa u koja bi se, najprije privremeno, a zatim na duže vrijeme smjestila najvrijednija kul-

turna dobra. Po mišljenju autora, nema sigurne zaštite dobara bez dobrih skloništa. To će biti betonska armirana skloništa opremljena najpotrebnijim instalacijama za održavanje unutarnjih takvih uslova koji će omogućiti sigurno čuvanje vrijednosti, koje su lako podložne kvaru: dokumenata, slika, i t. d. Skloništa će trebati da budu onoga tipa i izdržljivosti, koji može da izdrži direktan pogodak bombom od 500 kg. Prvenstveno će trebati graditi podzemna skloništa. Ona treba da imaju klimatizacione uređaje, vlastite izvore energije, dobro osigurane ulaze i t. d. Pretpostavlja se da će u njima raditi osoblje određeno za čuvanje kulturnih dobara. Pored ovih, predviđa se izgradnja privremenih skloništa, obično u suterenu muzeja, i opširno se obrađuju pitanja njihove adaptacije, klimatizacije, izoliranja od vlage i t. d. Značajno je ovdje napomenuti da se u nekim naprednim zemljama na zapadu već izgrađuju ili su izgrađena posebna skloništa za najvrednija dobra. Tu se koriste i prirodne olakšice, te se skloništa grade u napuštenim kamenolomima, tunelima, rudarskim oknima. Autori, izgleda, stoje na gledištu da bi svaka zemlja trebala da ima ovakva skloništa.

Drugo važno pitanje koje se obrađuje u knjizi je kako organizovati zaštitu da bi se postiglo maksimalno čuvanje objekata od kulturne vrijednosti u slučaju rata. Velik zadatak autori vide u evidenciji spomenika u državnim razmjerama i u stvaranju plana evakuacije i smještaja najvrednijih, u slučaju potrebe. To je zaista veliki posao, a autori sa svoje strane upozoravaju da je to jedan od osnovnih poslova, bez kojih mnogo dragocjenog može da propadne. Spomenici bi se podijelili u tri kategorije prema njihovoj vrijednosti, te bi se oni pod A morali najbrižljivije skloniti u skloništa od betona, ili podzemna, a druga opet prema važnosti u privremena skloništa.

Što se tiče opštedržavne organizacije za zaštitu kulturnih vrijednosti u slučaju rata, autori predlažu da se u vojsci stvori organizacija, bar njena srž u mirno doba, koja bi se u toku rata popunila sa konzervatorskim i muzejskim kadrom, te koja bi na sebe preuzela taj posao.

Oni naročito ističu da organizacija zaštite mora i u miru i u ratu da ima dovoljno autoriteta i sredstava bez kojih bi svaka priprema i zaštita bile nemoguće. Zanimljivo je ovdje iznijeti da je Holandija već u svojoj vojsci stvorila organizaciju koja treba da preuzme na sebe brigu o spomenicima u slučaju rata. Na više mjesta autori upozoravaju da je improvizacija u slučaju vanredne potrebe, stvar nedovoljna i vrlo opasna po sama kulturna dobra.

U daljim dijelovima knjige, stručno i na osnovu najnovijih iskustava, obrađena su pitanja zaštite od požara sa primjenom sredstava za automatsko stupanje u akciju i čak i sa samostalnim izvorom vode; zatim klimatizaciona sredstva; a posebno su obrađena pitanja zaštite pokretnih i nepokretnih spomenika, pitanje materijala koji se treba i može koristiti, transporta i t. d. Svi ovi članci popraćeni su sa brojnim tabelama, što pitanja čini sasvim jasnim. Osobito veliki dokumentarni materijal.

Kada se pročita ova knjiga, čovjeku pada na um da bi i kod nas bilo potrebno da se nešto preduzme. Možda to ne bi bilo samo šablonsko kopiranje recepata i savjeta koji se u knjizi nalaze, ali je prijeko potrebno da se i kod nas poduzmu šire mjere na očuvanju kulturnih dobara u slučaju rata, naročito stvaranje takve organizacije u vojsci; klasifikacija spomenika; izgradnja posebnih skloništa, posebno za najvrijednija i najosjetljivija dobra. Riječ, svakako, na prvom mjestu treba da imaju konzervatori, oni treba da pokrenu ova pitanja.

D. VIDOVIĆ

ARHEOLOŠKI SPOMENICI I NALAZIŠTA U SRBITI. I. ZAPADNA SRBIJA. Izdanje Arheološkog instituta SAN, Beograd, 1953. god., 4°, 218. str.

Edicija je tehnički vrlo dobro opremljena, bogata ilustrativnim materijalom. Klišea nisu uvek besprekorna. Sadržina raznovrsna i obilna. To je sistematsko objavljivanje rekognoscentne građe: podataka, delimično i materijala, naučno-informativnog karaktera.

Dobra je zamisao podele cele teritorije NR Srbije na sektore, radi rekognosciranja, evidentiranja i objavljivanja arheološkog materijala, a postupni, vremenski i razvojni način izlaganja, omogućuje sistematičnost i preglednost. 0 metodama prikupljanja građe i njenom upotpunjenju, informativnog karaktera, moglo bi se diskutovati. U tom pogledu nije postignuto ujedinjenje, mada je i pored raznovrsnosti materijala, sačuvano jedinstvo i povezanost na širem arheološkom području. Rukovodeći saradnici, sve su iskusna, oprobana i nauci dobro poznata imena i najbolja garancija, kako za sadržinu edicije, tako i za njen sadanji i budući uspeh.

U uvodnoj reči, redakcioni odbor je istakao teškoće ovakvog podhvata i sve njegove prvenačke nedostatke, te ne bi imalo, u tom pogledu, ništa bitno da mu se zameri. Ovakav rad pretpostavlja dužinu vremena, dobro poznavanje terena, spremne i dobro upućene terenske i spoljne saradnike, naročito mlađe, u koje se može pouzdati. U ovim napisima veštih pera, oseća se sigurnost, potpunost i jedrina, kao na pr. u odeljcima o srednjevekovnoj i docnijoj arhitekturi i slikarstvu, o preistoriji i klasičnom periodu. Naročito nas zanima odeljak o drvenoj arhitekturi — crkve brvnare — i napis o stećcima, pošto imaju neposredne veze sa Bosnom.

Mislim da bi se drvene crkve mogle svrstati po tipovima: stariji, jednostavni tip brvnare iz XVIII veka, narodskog graditeljstva; mlađi, razvijeniji tip zanatskog neimarstva u prvoj polovini XIX stoleća, i prelazni oblici, oblici između ovih. Isticanje zanimljivih arhitektonskih rešenja, krovne konstrukcije i posebno tretiranje krovnog pokrivača, išlo bi već u detaljnu obradu, ali je ipak trebalo i to ukratko naglasiti.

U odeljku o nadgrobnim spomenicima, svrstavanje nekropola u tipove i podela nadgrobnih belega po vrstama, nema sumnje da je nužna i opravdana, kako zbog preglednosti, tako i za stvaranje i utvrđivanje pojmova. Treba im samo srećno naći imena, narodska ili stvoriti naučna, kao tehničke nazive. Izbegnuti su uobičajeni, gotovo usvojeni nazivi, od strane naučnih krugova u B i H za oblike stećaka i upotrebljeni su mahom uporedni i geometriski. Moje je lično mišljenje da nisu opravdani ni nazivi »sarkofag«, »obelisk«, naročito »sanduk«, »visoki« i »niski sanduk«, ali nisu pogodni ni ovi uporedni ili opisni.

Može se složiti sa mišljenjem da stećci nisu bogumilska »specifičnost«, jer su ih upotrebljavali i pravoslavni i katolici, ali je nesumnjivo to, da se oni nalaze samo u Bosni i Hercegovini i njihovom uticajnom području, u veoma nestabilnom srednjevekovnim zonama. »Bogumilsko pitanje« možda je uopšte pogrešno postavljeno, a pošto se u svoje vreme izvrglo u političko pitanje i usko regionalne tendencije, pristupilo se njegovom nepravlinom rešavanju. Da li će stećci što doprineti tome problemu ili ne, sporno je, ali je izvesno da oni svedoče pre protiv »bogumilstva« nego li za njega. Dovoljna je sama pojava krstova na njima i zapisi sa formulama: U ime Oca i Sina i sv. Duha . . .

Što se tiče ornamentike i scenskih pretstava na njima, one pripadaju opštem pravcu suvremene balkanske umetnosti, kako po motivima, tako i po svetovnoj tematici dokumentarnog ili dekorativnog karaktera, samo su različiti po svojoj prostijoj i grubljoj obradi. Uzori ili njihovi elementi i reminiscencije nalaze se u dekorativnoj plastici sakralnih i svetovnih spomenika, u zidnom slikarstvu, po ornamentima i minijaturama rukopisa, u staroj heraldici i naročito u primenjenoj umetnosti.

O prikupljanju građe i njenom upotpunjavanju, stavio bih izvesne primedbe u nekim konkretnim slučajevima.

Na 59 strani o gradu Višesavi, kod Bajine Bašte, veli se, da nema traga gradu i da narod ne zna za njega. Međutim, okolno i mesno stanovništvo Gornje Crvice zna tačno lokalitet grada. Na brdu Vr'ovima, iza Višesave, imaju neke zidine, kamenje od zidova, zove se Kulina i to je, bajagi, podigla Prokleta Jerina. U Gornjoj Crvici nalazi se velika nekropola stećaka i crkvina, a u selu Višesavi jedan veliki stećak.

Na 161 strani, navod Vujićevog tvrđenja, da je u Užicu bila »rezidencija arhiepiskopa našego«, biće da je tačan. U deftem br. 65 Muzeja Stare pravoslavne crkve u Sarajevu, na prvom listu, X kvaterniona, zabeležen je lep podatak:

1734 ґенаѵра 20 наѣѕ сѳ кандило сребрно заложено
владикѣ Иосифа Ужичкога, и занока га и дадѳ нам
аспри - 3600, а мн немѵ дасмо кандило.

U drvenoj crkvi u Dubu, ceni se da nema nikakvih starina, (str. 160). Međutim, na tavanu crkve nalaze se carske dveri sa folklornom ornamentikom, zanimljivi veliki drveni svećnjaci i okviri starih ikona, rustične izrade.

U Gorobilju crkva brvnara ima trostranu apsidu, krov na 4 vode, mnogo više zapisa i podataka O sveštenicima, zatim zapis na ikonostasu i jedno staro štampano jevanđelje Božidarevog izdanja. Nije trebalo propustiti, da se nešto kaže i o slikarskom radu raspeća iz 1833 godine (str. 165).

Zapis o obnovi crkve tačno glasi:

Знано бѣдый кад сѳ пѡновн цр҃ковъ ѡ҃ Горобилю, то
ѳсть попартошена и пошіѣрена (попатосана и пошиндрена) и
ст..... + трѣдомъ и подвигомъ(?) сѵ(вѳ)шенсѳрба філіппа
Радѵловыча 1820 лѣта мѣѕѳ(ца) марта 25 (или 28?).

Natpis je izveden crvenom bojom, prostim polukurzivnim pismom, nad ulazom iz priprate u naos.

P. MOMIROVIĆ

BILTEN INSTITUTA ZA PROUČAVANJE FOLKLORA — SARAJEVO. Br. 2 — 1953 g., 412 str. s ilustracijama.

Ovaj broj Biltena u svemu otskače od prvog broja i svojom sadržinom pretstavlja Institut stvarno kao ustanovu za p r o u č a v a n j e našeg folklora, a ne samo za objavljivanje folklorne građe.

Institut je prema svome planu rada proučavao u 1952 godini jajački srez, jedan od naših zabačenih srezova, ali bogat starinskom tradicijom. Rezultati toga proučavanja dati su u ovom Biltenu. Principijelno uzev ovakav način rada ima svojih dobrih strana, ali se postavlja pitanje vremena za proučavanje ostalih srezova, što i sam direktor Instituta Cvjetko Rihtman ističe u svojim uvodnim rečima. Ipak ovo je dobar i praktičan način za obrazovanje stručnih kadrova.

Cvjetko R i h t m a n u članku »Narodna muzika jajačkog sreza« iznosi dosta bogatu muzičku, tradiciju ovoga kraja. Treba naročito istaći posebnu vrstu pevanja tehnikom »potresanja« ili »grotanja«, »ustresanja«. S obzirom da se »potresanje« izvan jajačkog sreza javlja samo još u nekim ograničenim oblastima i kod Srba i kod Hrvata, Rihtman pretpostavlja, da je ovo pevanje u davnoj prošlosti pripadalo jednoj etničkoj grupi. Osim toga autor iznosi i svoje mišljenje da je epska pesma stvarno narodna tvorevina, a ne feudalnih dvorova, i da seže u daleku prošlost, još pre dolaska Slovena u naše krajeve.

J e l e n a D o p u đ a (Narodne igre Kupreškog Polja) je iscrpnom obradom naših pogrebnih kola dala lep prilog mišljenju, da su ta kola ostaci pogrebnih običaja, pa s toga gledišta treba posmatrati i prestave kola na našim srednjevekovnim stećcima.

A b d u l a h Š k a l j i ć (O običajima i vjerovanjima u srezu jajačkom) svestranom obradom nekih narodnih običaja ovoga kraja opravdano zaključuje na njihovu daleku starinu.

Vlajko P a l a v e s t r a (Narodne pripovijetke s Kupreškog Polja i s područja jajačkog sreza). Iako još mlad i početnik, ipak Palavestra je vrlo savesno i stručno dobro obradio izabrane pripovetke ovih krajeva.

Dr. J o v o V u k o v i ć u svojoj raspravi »Igra Tonci« izneo je poreklo naziva ove narodne igre poznate pod raznim imenima: Sitan tanac, Pleti kolo, Jovanovo kolo, Kolariću Paniću i t. d. Dr. Vuković je dokazao da reč »tanac« nije stranog porekla, kao što u prvi mah izgleda, već potiče iz staroslovenskog jezika, a sama igra je ostatak ritualnog obreda u vezi sa ribolovom. Rad je vrlo lep prilog jednog filologa u rešavanju čisto etnološkog problema.

Ovaj broj Biltena donosi i prevod članka muzičkog folkloriste Dr. J a a p - a K u n s t - a iz Amsterdama. Na osnovu sličnosti u izvesnim melodijama, glazbenim instrumentima, plesovima i nekim običajima na Balkanu i u Indoneziji dr. Kunst misli da ovdje imamo posla sa ostacima prastare neolitsko-magalitske ili možda ilirsko-tračke kulture. Ovo mišljenje trebalo bi potkrepiti i dovoljnim istoriskim činjenicama, jer, iako samo pretpostavka, ipak je malo verovatno.

U ostalim člancima: L j u b i c a S i m i ć, Narodne igre Kupreškog Polja; M i l i c a O b r a d o v i ć, Društvene igre sa područja Kupresa i sreza Jajce; M a j a B o š k o v i ć - Stulli, Splet naših narodnih praznovjerja oko vještice i popa, M i l. S. F i l i p o v i ć, Različita etnološka grada iz Rame; Augustin K r i s t i ć, Kreševska čaršija i kreševska sermija; Ć a m i l S i j a r i ć, Iz narodnog života Bihora i Pešteri; A l i j a B e j t i ć, Prilozi proučavanju naših narodnih pjesama — iznesena je bogata i raznovrsna folklorna grada, kojom će se korisno moći poslužiti naši etnolozi i istoričari u svojim raspravama.

I po svojoj opremi ovaj broj Biltena je nadmašio onaj prvi i s te strane može stati uz bok i najboljim našim časopisima.

CV. D. POPOVIĆ

GODIŠNJAK BIOLOŠKOG INSTITUTA U SARAJEVU. Sv. 1—2. Godina 1952.

U oktobru 1954 godine izašao je iz štampe Godišnjak Biološkog Instituta u Sarajevu za 1952 godinu, koji je izašao kao spomen sveska posvećena uspomeni Karla Malya, dugogodišnjeg kustosa Botaničkog odjeljenja Zemaljskog muzeja i naučnog saradnika Biološkog Instituta u Sarajevu. Knjiga sadrži 480 strana velikog formata sa jednim crtežom, tri fotografije, 45 slika, 6 preglednih karata. Knjiga je izašla u redakciji Dr. P. Fukareka.

Karlo Maly je već od svoje mladosti zavolio prirodu naročito biljni svijet. Po dolasku u Eosnu iako je bio zaposlen u drugoj službi, Karlo Maly radi ispočetka kao volenter u Botaničkom odjeljenju Zemaljskog muzeja, da bi se docnije sav predao ovome radu na istraživanju biljnog svijeta u Bosni i Hercegovini. Njegov rad je bio vanredno plodan, napisao je veliki broj naučnih radova iz oblasti biljnog svijeta, te stekao vanredne zasluge na tom polju. U predgovoru same knjige veli se: »Čuvajući uspomenu na ovog našeg predanog i neumornog naučnog radnika, njegovi saradnici prijatelji i poštovaoci posvećuju mu ovaj skromni Zbornik radova kao znak priznanja za njegove naučne zasluge.«

U prvom dijelu knjige navodi se 27 biljnih oblika nazvanih u čast Karla Malya kao na pr. Potentilla Malyana Borbas, Crepis, Malyi Stadlmann, Septoria Malyi Picbauer, Thumus Malyi Ronninger, Festuca Malyi Widder, Daphne Malyana Blečić i dr.

Isto tako se navode nove biljne svojte sa područja Bosne i Hercegovine, koje je otkrio i opisao Karlo Maly. Navešćemo samo neke koje su značajne i kao prirodne rijetkosti, to su: Silene (Heliosperma) Retzdorffianum, Tilia travnicensis, Tilia platyphyllos Scop. var. illirica, Acer obtusatum var. bosniacum. Acer campestre var. varbosanium, Verbascum bosnense, Myosotis Ronningeri, Campanula tarana, Cardus illyricus, Edraianthus hercegovinus i druge.

Iza pokojnog Karla Malya ostao je dovršen rad: »Osnove poznavanja flore Travnika u srednjoj Bosni«, koji je sada objavljen u ovom godišnjaku kao njegovo posmrtno djelo. U ovom radu Maly je dao historijat florističkog istraživanja

područja šire okoline Travnika i ono pretstavlja važan doprinos poznavanju flore u ovom kraju.

S obzirom na ogromne zasluge Karla Malya na polju istraživanja flore u našim krajevima, kao i s obzirom na veliki broj veza koje je on imao i kod nas i u svijetu sa ostalim botaničarima, nije nikakvo čudo da se odazvao ovako veliki broj i naših i inostranih poznatih naučnih radnika da sa svojim prilozima ispune spomen-svesku, posvećenu Karlu Malyu. Radovi su slijedeći: Bajić D., Bjelčić Ž., i Popović S. (Sarajevo): *Prilog poznavanju flore i vegetacije doline rijeke Unca.* — Buschmann A. (Graz): *Geografsko rasprostranjenje vrste Deschampsia setacea.* — Em. H. (Skopje): *Nekoliko novih podataka o planinskom javoru u Makedoniji.* — Fukarek P. (Sarajevo): *Javori Bosne i Hercegovine u radovima Karla Maly-a.* — Fukarek P. i Stefanović V. (Sarajevo): *Nova nalazišta planinskog javora na planinama Bosne i Hercegovine.* — Horvat I. (Zagreb): *Prilog poznavanju raširenja nekih planinskih biljaka u jugoistočnoj Evropi.* — Janchen E. (Wien): *Pregled paprati Jugoslavije.* — Janković M., i Mišić V. (Beograd): *Polimorfizam lista kod vodene biljke Trapa natans L.* — Jovanović-Dunjić R. (Beograd): *Fitocenoze Ramondija u Srbiji.* — Korica B. (Sarajevo): *Morfološko-sistematski opis nekih novih biljnih svojti sa hercegovačke Veleži.* — Korica B. (Sarajevo): *Prilog reviziji adventivne i korovske flore Bosne i Hercegovine.* — Kušan F. (Zagreb): *O rasprostranjenju i rodbinskoj pripadnosti klečice (Juniperus nana Wild.) u Jugoslaviji.* — Markgraf F (Munchen): *Diferencijacije u mediteranskoj flori.* — Mayer E. (Ljubljana): *Raziskovanje flore slovenskega ozemlja.* — Morton F. (Hallstatt-Osterreich): *Biljno-geografska posmatranja na tršćanskom kršu.* — Pejoski B. (Skopje): *O smolnim kanalima u četinama molike (Pinus Peuce Gris).* — Pevalek I. (Zagreb): *Dvije adventivne araceje u Južnoj Dalmaciji.* — Rechinger K. H. fil. (Wien); *Fitografske bilješke.* — *Regel C. (Bagdad): Razmatrali] a o flornim elementima u Grčkoj. Florni elementi planine Eta.* — Riter Studnička H. (Sarajevo): *Prilozi za floru Bosne i Hercegovine.* — Schmid E. (Zuriuh): *Analiza rodova ilirskih vegetaciskih pojaseva.* — Schumacher A. (Waldbroll, Deutschland): *Flora mahovina Ravne Planine (Jahorine) kod Sarajeva.* — Slavnić Ž. (Sarajevo): *Odnos asocijacije Camphorosmetum annue prema nekim asocijacijskim kompleksima u Vojvodini.* — Turril W. B. (Kew, England): *Značaj hibridizacije za botaničku taksonomiju.* — Vouk V. (Zagreb): *Slatkovodne rodoficeje Jugoslavije.* — Widder F. (Graz): *Jedan novi križanac među vrstama Festuca sa Bjelašnice u Bosni.*

Osvrnut ćemo se samo na neke radove koji tretiraju pojedine rijetke vrste interesantne sa stanovišta zaštite prirodnih rijetkosti. Ovdje u prvom redu dolazi rad Hansa Ema o planinskom javoru (Acer Hedreichii) u Makedoniji, koji je kao endemit balkanske dendroflore značajan za naše krajeve, te se može uzgajati sve do alpske granice šuma. Autor govori o njegovom sadašnjem nalazištu u Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori, Srbiji, Albaniji i Bugarskoj, te su naročito značajni o ovoj vrsti, radovi Fukareka.

Autor navodi nova nalazišta (planinskog javora u Makedoniji i to u četiri velika planinska masiva: Rudoka, Jakupica, Stogovo i Perister. Na osnovu sabranog materijala sa Peristera u radu se navodi mogućnost pojave podvrsta planinskog javora, što će se docnijim istraživanjima utvrditi.

Ovim se pitanjem bavi Fukarek u svom članku »Tavori ... u radovima Karla Maly-a« iz kojeg se vidi da je Karlo Maly dao vanredne priloge za rješavanje pitanja raznih vrsta i podvrsta javora. Karlo Maly je ostavio znatan materijal koji će omogućiti daljnja istraživanja sa ciljem određivanja eventualnih novih vrsta i podvrsta.

Na gore navedene radove nadovezuju se i u direktnoj su vezi rad Fukareka i Stefanovića o novim nalazištima planinskog javora na planinama B i H. Radi se o dvije podvrste, sjevernoj i južnoj, koje se razlikuju po većim odnosno manjim listovima. Važno je da se planinski javor dosada nije pronašao izvan Balkanskog Poluostrva. Prilikom istraživanja biljnih zajednica u području Igmana, planine Bjelašnice, nije se pronašao planinski javor kako je to ranije tvrdio Dimitz, nego se tu radi o običnom gorskom javoru.

Nova nalazišta (planinskog javora i to mlade sastojine Fukarek i Stefanović pronašli su u društvu sa Petrom Drinićem, na Treskavici planini ispod visa Kragujevac, na sjevernim padinama planine prilikom kartiranja šumske vegetacije na ovoj planini. Stara stabla ovoga javora pronađena su isto iznad strmih stijena Kragujevca do pod padinama Lupoča. Materijal koji je sabran na terenu omogućiće daljnja istraživanja u cilju konačnog utvrđivanja granica rasprostiranja planinskog javora u Bosni i Hercegovini. Važno je napomenuti da je planina Treskavica bogata prirodnim ljepotama, nova nalazišta ovoga javora su u neposrednoj blizini Sarajeva, te će privući i mnoge naše botaničare uz veliki broj izletnika na ovu planinu.

Članak prof. Horvata o nalazištima nekih (planinskih biljaka u jugoistočnoj Evropi, jest vanredno interesantan i za naše prilike specijalno sa stanovišta zaštite proučavanja prirodnih rijetkosti. Kako sam autor veli danas se moraju vršiti istraživanja čitave flore, a ne samo tražiti neke pojedine biljke da bi se dobila potpuna slika rasprostiranja odnosno da bi se ustanovili faktori koji su bili razlogom raširenja nekih određenih vrsta. Kao veoma značajan činilac koji utiče na raspored planinske vegetacije jugoistočne Evrope jest geološko-petrografski sastav podloge, pa autor upoređuje tri planine; našu Vranicu, Suhu Planinu u Srbiji i Belo Grotlo u planini Nidže, koje su raznog petrografskog sastava. Na Vranici se razvila specijalna flora na silikatu, to su vrste Carex ourvula, Carex foetida, Hieracium alpinum, Poa media, Festuca Halleri, Lycopodium alpinum, Selaginella selaginoides, Ranudulus crenatus, Rhododendron hirsutum, Empetrum hermaphroditum i mnoge druge, od kojih su neke kao prirodne rijetkosti (Rhododendron) ugrožene od prolaznika, te je kod nas ovo područje stavljeno pod zaštitu.

Jedan od rijetkih borova koji raste samo na Balkanskom Poluostrvu jest molika (Pinus peuce Grisb.) o kojoj piše Pejoski. Ove vrste ima najviše kod nas, u Bugarskoj i Albaniji i veoma malo u Grčkoj, te se penje do 2.400 m nadmorske visine. U našoj zemlji ova vrsta se nalazi samo u Makedoniji, te je ista pod zaštitom države kao prirodna rijetkost.

U svom članku o dvjema aracejama prof. Pevalek navodi nalazišta u Orašcu kod Trstenog i samom Trstenom. Radi se o jednoj tropskoj biljci kojoj je domovina Indija, a možda i Polinezija, te je poznata u Orašcu pod imenom taro (Colocasia antiquorum Schott), zatim o jednoj drugoj vrsti koju naši tamošnji stanovnici zovu Adam (Zantedeschia aethiopica Spreng). Taro se uzgaja kao ukrasna biljka kod nas, a prema autoru u tropama se uzgaja radi podanaka koji se jedu kada se skuhaju, sami listovi se upotrebljavaju kao varivo. Ova bi se biljka mogla kultivirati i u našim krajevima juga, tako na pr. u neretvanskom kraju.

Ovu drugu araceju mi smo dosada uvozili iz Italije, međutim mogli bi je i kod nas uzgajati.

U ostavštini Karla Malya nađen je jedan križanac sa Bjelašnice roda Festuca, koji vodi porijeklo od Festuca alpina Sut. Ovu vrstu opisao je Widder u svom članku, te je dao podatke o rasprostranjenju. Ova vrsta dobila je ime po Karlu Malyu i opisana je kao Festuca u Malyi (F. alpina Y F. Halleri subsp. riloensis) Widger.

Svi saradnici ovog odličnog djela, koje će pobuditi živ interes i kod naših i inostranih naučnih radnika, dali su svoje priloge bez ikakvih honorara u znak pažnje spram pok. Malya. Najveća zasluga pripada dr. Fukareku, koji je kao odličan poznavalac djela Malya i njegov saradnik prikupio sav materijal za ovu knjigu, isti sredio, tako da je knjiga mogla izaći u jednom relativno kratkom roku.

Ing. V. R.

PRILOZI POVIJESTI UMJETNOSTI U DALMACIJI. Urednik dr. Cvito Fisković. Izdanje Konzervatorskog zavoda za Dalmaciju u Splitu, 1954. god. 120 str. s 28 ilustracija.

Ljubo Karaman (»Zapis o Radovanovom portalu u Trogiru«) osvrnuo se na članak »O ikonografiji Radovanova portala« (Autor Cvito Fisković »Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji«. 1953 g.) i priznanje poimenično da je Fisković izvršio neke ispravke ranijeg tumačenja nekih prizora i likova Radovanova portala. Ali Karaman naglašava također da ima i takvih slučajeva kod objašnjavanja nekih detalja, gdje je veoma teško dati neku kategoričku ocjenu Li sud. Prije svega iz razoga oštećenosti nekih detalja, a i zbog Radovanove ikonografske slobode. Tomu svakako treba (pribrojati i karakter umjetnosti dubokog srednjeg vijeka, koja je »imala drugačije granice i mogućnosti prikazivanja realnosti od kasnijih vremena.«

Cvito Fisković (»Bilješke o Radovanu i njegovim učenicima«) daje objašnjenje svojih ranijih zapažanja o Radovanovom portalu, iznesenih u članku«, O ikonografiji Radovanova portala«. On odgovara Karamanu na m.s-i u kojima Karaman nije u cijelosti prihvatio tumačenje Fiskovića. Prije svega Fisković odbija tezu Karamana po kojoj izvjesna oštećenost pojedinih detalja kao i karakter umjetnosti dubokog srednjeg vijeka treba da budu smetnja našom tumačenju navedenih detalja kao primjerima uzetim iz svakidašnjice. To utoliko više, što je veliki broj srednjevjekovnih majstora, osobito kipara — još prije Radovana — u svojim djelima dalo« bezbroj detalja svakidašnjeg realnog života«. Mnogi zapadnoevropski umjetnici iz vremena romanike pokazuju smisao za prirodu i realističko prikazivanje života, a naročito kipari burginjonske škole. U svemu tome ne zaostaje Radovan ni njegovi učenici i to im ne treba odricati i ako su njihove likovne mogućnosti bile dosta ograničene obzirom na više dekorativan karakter romaničkog kiparstva.

Ivo Petricioli (»Crkvica Sv. Ivana Krstitelja u u Preku«) u početku, u najopćenitijim mislima, opisuje nekoliko — do sada neproučenih — manjih crkava iz preromaničkog doba, zatim crkvica koje stilski potsjećaju na romaniku i gotičkih rustičnih crkvica, a koje se nalaze na zadarskim otocima. Između svih ističe se, svojom finoćom obrade i pravilnošću, romanička crkvica sv. Ivana Krstitelja u Preku. na otoku Ugljanu. U nedostatku dovoljnog broja podataka za dataciju autor iznosi pretpostavku po ikojoj crkvica ne potječe poslije 13. st.

Lukša Beritić (»Ivan Krstitelj de Tollis«) u uvodu opisuje istorijat uvođenja vatrenog oružja u Dubrovniku, zatim istorijat lijevanja topova iz bronce i lijevanja zvona, pa navodi imena majstora domaćeg i stranog porijekla, medu kojima je najznačajniji Ivan Krstitelj de Tollis iz Raba. On je u Dubrovniku radio punih 35 godina i kroz to vrijeme salio veliki broj topova i zvona.

Kruno Prijatelj (»Prilog poznavanju zadarskog i šibenskog slikarstva XV stoljeća«) obradio je dva članka. Prvi je izdao pod naslovom: »Zapažanja uz sliku Bogorodice s djetetom u franjevačkoj crkvi u Zadru«. Autor analizira sliku i na osnovu toga pravi uporedbu sa još tri slike istog sadržaja koje su savremene ovoj slici, a radovi su domaće slikarske škole. Dvije od tih slika ne nalaze se više u Zadru.

Autor je našao fizionomiske sličnosti sve četiri Bogorodice. Uz to postoje i stilske sličnosti svih radova »linearna stilizacija i koloristički kristalno jasna i živa pale a govore za čistu gotičku koncepciju. Gotički su traitement. potez, kolorit. Bizant je sasma daleko.« Osim iz Venecije, autor pretpostavlja da je ovaj goticizam mogao doći i iz Sjeverne Italije ili unutrašnjosti Veneta. Autori slika nisu poznati, ali su sva četiri rada djela različitih majstora, ma da su »izrasli u istoj likovnoj »klimi« i imali srodne bliske stilske koncenpcije. »Slike pripadaju zadarskoj domaćoj školi i mogu da se stave u Prvu polovinu 15. st.

Uporedbom ovih slika sa istovremenim slikama Dubrovnika, autor je došao do zaključka da se u Sjevernoj Dalmaciji ranije pojavila »čista gotika, dok u južnoj dulje traju bizantizirani oblici«.

Drugi članak Prijatelj je izdao pod naslovom: »Marginalija uz tri šibenska poliptiha«. Autor navodi, u početku članka, teškoće u pogledu atribucije vrlo dobrih slika razasutih po raznim crkvenim institucijama u Dalmaciji, a koja su djela sigurni radovi domaćih majstora. Ovamo se ubrajaju i tri poliptiha iz Šibenika, koja je D. Krsto Stošić pogrešno, sva tri, atribuirao Nikoli Vladanovu. Dva, između njih, spadaju među najljepša djela dalmatinskog slikarstva prve polovine 15. st. Veliki pak poliptih, koji se sada nalazi, na oltaru šibenske biskupske kapele, a donesen je iz crkve sv. Grgura, ima sigurnu vezu sa slikama domaćih majstora 15. st. Nabrajajući svojstva slike autor članka pretpostavlja da je ova slika (makar jedini primjerak iz Šibenika) okosnica »šibenskog kruga« u 15. st., a o čijem radu ima priličan broj arhivskih podataka.

Na temelju jednog dokumenta Prijatelj pretpostavlja da je ovaj poliptih rad poznatog slikara Nikole Vladanova. Taj dokumenat potječe iz 1432. g.. a sklopljen je između slikara Nikole i pretstavnika bratovštine sv. Mihovila za izradu jednog poliptiha, koji, po opisu, potpuno odgovara poliptihu iz biskupske kapele.

Luka Beritić (»Frano Antica Lastovac«) daje prikaz o radu najmlađeg ljevača zvona u Dubrovniku, koji je bio službeni ljevač Republike od 1578—1585 g. Porijeklo njegovo je iz Lastova. Najstariji njegov rad je malo zvono iz 1579. g. koje se sada čuva u Lopudskom župnom muzeju.

1585 g. iz nepoznatih razloga Frano je napustio Dubrovnik i već je 1589 g. izlio veliko zvono katedrale u Gandinu kod Bergama, a nešto kasnije nastalo je majstorovo remek djelo brončana ograda pred svetištem bazilike u Gandinu. Pa i ako majstor od tad živi u Italiji i tamo se ženi ipak se potpisuje kao Lastovac — Dubrovčanin.

Vinko Foretić (»Porijeklo Nikole dell'Arca«) na osnovu analize nekoliko dokumenata (Borselli, Ludovico da Prelormo i dr.) dolazi do zaključka da je Nikola dell' Arca, poznati kipar 15. st., jedan od glavnih majstora rake sv. Dominika u Bolonji, rodom iz Dubrovnika, ali da je prije dolaska u Bolonju živio dosta dugo u Apulijskom gradu Bariu. Na taj način mi smo u krug naših domaćih umjetnika dobili još jedno poznato ime.

Duško Kečkemet (»Romanička loža u Splitu«) na osnovu izvjesnih dokumenata objelodanjenih od 1267 g. do konca 13. st. autor uzima kao pretpostavku »da je u doba Gargana, prvog potestata ili kasnije sredinom XVII. st, započeta gradnja prve splitske vijećnice, odnosno komunalne palače; ona je imala u prizemlju ložu u kojoj se sudilo i sklapalo službene ugovore.« Oslanjajući se pak na Tomu Arhiđakona autor članka ističe svoje mišljenje da Vijećnicu i ložu iz XIII. st., treba tražiti na sadašnjem trgu sv. Duje.

U drugom dijelu članka autor opširnije izlaže problematiku nađenih arhitektonskih dijelova (stupac sa glavicom, vrh glavice sa dijelovima lukova i sl.) u prizemnoj pro-, storiji palače na zapadnoj strani Peristila — nekada stare splitske obitelji Grisogono — u unutrašnjem zidu, a koji vjerojatno pripadaju ovoj loži. Makar neki elementi nađenih dijelova govore u prilog rane romanike, a drugi se mogu smjestiti u gotiku ipak loža kao cjelina mogla je nastati u doba zrele romanike t. j. u vrijeme nastajanja najljepših romaničkih djela.

Ipak je to sve pretpostavka bar tako misli autor. Daljnja čišćenja zidova Grisogonove palače na Peristilu i proučavanje splitskih dokumenata pružit će (potpuniji uvid.

Iva Perčić (»Rad zadarskog graditelja i kipara Juria Dimitrova u Rijeci«) navodi u početku sudbinu srednjevjekovnog arhitektonskog nasljeđa Rijeke koje je postalo žrtvom ekonomskog procvata u 18. i 19. st. Geografski položaj Rijeke uslovio je uticaj tri kulturne sfere: srednjeevronskog kulturnog kruga čiji je nosilac njemački feudalac: drugi je talijanski koji je ovdje znatno slabiji, treći slavenski, brojčano najjači.

Iz malog broja očuvanih srednjeevropskih spomenika uočljiva je veza »sa srednjeevropskim kulturnim krugom, ili točnije, sa njegovom slovenačkom varijantom. No u nekim njihovim detaljima osjeća se utjecaj mediteranskog likovnog govora.«

Autor nakon toga iznosi djelatnost graditelja i kipara Jurja Dimitrova u Rijeci i to na temelju nađenih arhivskih podataka. Njegova djelatnost se odvija u vremenu od 1442—1446 g. Majstor je na Rijeci sklopio nekoliko ugovora o preuzimanju radova na crkvi sv. Marije, koje autor imenično navodi.

U ovoj knjizi saradnici Konzervatorskog Zavoda iz Splita dali su nove priloge proučavanju kulturnog nasleđa Dalmacije. Pozitivan materijal izložen na jasan i pregledan način, ilustriran je sa nizom dobrih ilustracija (fotografija i crteža).

S. TIHIĆ

GODIŠNJAK INSTITUTA ZA NAUČNA ŠUMARSKA ISTRAŽIVANJA U SARAJEVU. Knjiga II, Sarajevo 1953 godine

Koncem aprila 1954 god. izašao je drugi broj godišnjaka Instituta za naučna šumarska istraživanja u Sarajevu, sa slijedećim sadržajem:

1. Ing. Jakov Sučić: O arealu pitomog kestena na području Srebrenice sa kratkim osvrtom na ostala nalazišta u NR B i H.
2. Ing. Aleksandar Panov: Novija iskustva pri stratifikaciji šumskog sjemena.
3. Ing. Hajrudin Bujukalić: Hercegovački krš i drvarenje na njemu.
4. Ing. Milivoje Simunović: Septembarska sjetva čempresovog sjemena u rasadniku.
5. Ing. Ljudevit Pataky: Prilog proučavanja bosanskih šikara.

Ovdje bi se osvrnuli u najkraćim crtama na gore navedene radove s gledišta zaštite prirode i odmah se mora napomenuti da je za nas najznačajniji rad Ing. Sučića o pitomom kestenu u Bosni i Hercegovini. Pitomi kesten je za nas vanredno interesantan i u šumsko-uzgojnom pogledu, a isto tako i u privredi zauzima značajno mjesto. Što je za nas naročito važno da su se areali pitomog kestena, nažalost, u našoj Republici znatno smanjili uslijed pretjeranih sječa i lošeg gospodarenja ,a autor je naveo brojne primjere iz kojih se vidi da je ranije kesten bio rasprostranjen na većim površinama kod nas.

Naša nalazišta pitomog kestena autor je podijelio uglavnom na 3 područja, to su: sjeveroistočno (područje (Srebrenica. Zvornik, Tuzla) sa površinom od 730 ha, južnohercegovačko područje (Konjic. Prozor) sa 89 ha i bosanskokrajiško područje (Velika Kladuša). Cazin. Bosanska Krupa, Bihać, Bosanski Novi, Bosanska Dubica, Bosanska Gradiška, Prijedor, Sanski Most i Derventa), koje je najveće sa »površinom od 6.853 ha, odnosno ukupna površina iznosila bi 7.672 ha. Najveće površine kestena nalaze se u srezovima Cazin 3.641 ha i Bosanska Krupa 2,086 ha, pa s obzirom da se odmah u Hrvatskoj nadovezuju velike površine pitomog kestena na ove naše sastojine (šumska uprava Rujevac, srez Dvor na Uni ima površinu od 8.800 ha šuma od kojih preko 80% čine kestenove sastojine), može se stvarno zaključiti da su ovo prirodna staništa pitomog kestena i da kn se mora pokloniti sva potrebna pažnja. U ovom radu autor je na osnovu vrlo opsežnih ispitivanja ekoloških, pedoloških i fitosocioloških osobina kestena sa svojim saradnicima dao vanredno značajan prilog rješavanju ovog pitanja za srebreničko područje, a daljnje ispitivanje će se nastaviti za areale zapadnokrajiškog i južnohercegovačkog područja.

Najvažniji zaključak koji se može izvući jest da, i pored dosada negativnih rezultata koji su se pokazali na polju vještačkog podizanja kestena i s obzirom da ovu vrstu potisikuje u mješanim šumama naročito bukva, isto tako da je kesten danas ugrožen u svojim sadašnjim staništima od okolnih stanovnika, postoje mogućnosti za proširenje areala kestena u srebrenićkom području, s obzirom na klimatske i zemljišne uslove. Dalja istraživanja u tom pravcu dat će dragocjene rezultate, a naročito ispitivanja u bosanskohercegovačkom području. Važno je napomenuti da se pitomi kesten obnavlja tjeranjem izbojaka iz panjeva, što je naročito značajno za bosanskokrajiško područje gdje ga ima na znatnim površinama suma panjaca. Kako se, međutim, izrađuju stapovi iz mladica to je jedno vrijeme prijetila velika opasnost ovim mladim šumama da se na stotine hiljada ovih izbojaka posjeće, što je na vrijeme spriječeno, a u daljnjem trebati će se šumsko-zaštitnim mjerama zaštititi ovo područje. Ing. Sučić je ovim svojim radom dao značajan prilog nauci da bi se ovo pitanje uspješno riješilo.

U radu se navode o srebrenićkom području pojedina orijaška stabla kestena, koja je bezuslovno potrebno staviti pod zaštitu kao prirodne rijetkosti, to su: veliki kesten kod mjesta zvanog Stupine, stara kestenova stabla debela 150 cm, stara preko 300 godina kod mjesta Gaj, kod sela Lasovac i druga.

U svom radu ing. Panov se bavi veoma važnim pitanjima stratifikacije šumskog sjemena, odnosno njegovog naknadnog sazrijevanja. Ovo pitanje je veoma značajno za dalje radove na pošumljavanju, s obzirom da neke vrste drveća na pr. crni jasen često i u velikoj količini donesu plod, te je od ogromnog interesa za nasu Hercegovinu, gdje su još uvijek velika prostranstva krša potpuno gola i neproduktivna.

Pored crnog jasena autor na osnovu ispitivanja provedenih u eksperimentalnim stanicama Instituta u Bijelom Polju kod Mostara i u Usori, na ostalim vrstama kao na pr. malolisna lipa (Tilia cordata Mill), Koščela (Certis australis L.) Rašeljka (Prunus mahaleb L.), iznosi rezultate do kojih je došao. Ovo je značajan prilog rješavanju ovoga pitanja, te će se dalja istraživanja nastaviti.

Ing. Bujukalić u svom radu polazi od pravilne konstatacije do uspješno rješavanje problema obnove šuma na kršu jest u najužoj vezi sa pravilnim rješenjem problema paše i drvarenja. Navode se uzroci današnjeg stanja na kršu, kao što su intenzivna i neuredna paša. prekomjerno kresanje grana, sječa drveća često veoma mladih stabala za ogrev. U radu se navodi stanje šumskog fonda, prirast šuma i potrošnja, tako da manjak ogrevnog drveta za bivšu mostarsku oblast prelazi preko 500.000 m^3 godišnje.

U daljem izlaganju autor izlaže mjere koje je potrebno poduzeti da bi se ovo pitanje riješilo kao što su snabdjevanje stanovništva ugljenom, uvozom drve a iz drugih krajeva, otvaranjem novih područja, podizanjem kulturnog nivoa stanovništva, zakonom o unapređenju privrede na kršu i t. d.

Ing. Simunović u svom članku bavi se pitanjem sjetve sjemena čempresa u rasadnicima u septembru i navodi sve prednosti ovoga rada u jesen, na mjesto što se sjetva provodi u martu odnosno u proljeće.

Ing. Pataky u svom radu posvetio se pitanju proučavanja šikara. Smjena raznih gospodara u našim zemljama veoma se nepovoljno odrazila na stanje naših šuma i današnje naše šikare su bijedni ostaci nekadašnjih visokih šuma. Veoma neracionalna upotreba odnosno često rasipanje drveta od strane stanovništva i mnogi drugi uzroci, uticali su na smanjenje šuma. odnosno povećale su površine šikara.

Svi ovi radovi znatno će doprinijeti rješavanju postavljenih pitanja i imaće vanredne koristi za radove na terenu, a kako svi ovi radovi konkretno tretiraju pitanja zaštite (prirode u cjelini, to ista imaju i veliki značaj za zaštitu.

Ing. V. RŽEHAK